

ИКОНОМИЧЕСКО РАЗВИТИЕ И ПОЛИТИКИ: РЕАЛНОСТИ И ПЕРСПЕКТИВИ

ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА И РИСКОВЕ
В УСЛОВИЯТА НА НАСЛАГВАЩИ СЕ КРИЗИ

НАЦИОНАЛНА НАУЧНА КОНФЕРЕНЦИЯ
С МЕЖДУНАРОДНО УЧАСТИЕ
21-22 ноември 2022 г., София

ИКОНОМИЧЕСКО РАЗВИТИЕ И ПОЛИТИКИ:
РЕАЛНОСТИ И ПЕРСПЕКТИВИ

ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА И РИСКОВЕ
В УСЛОВИЯТА НА НАСЛАГВАЩИ СЕ КРИЗИ

ИКОНОМИЧЕСКО РАЗВИТИЕ И ПОЛИТИКИ:
РЕАЛНОСТИ И ПЕРСПЕКТИВИ

*ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА И РИСКОВЕ
В УСЛОВИЯТА НА НАСЛАГВАЩИ СЕ КРИЗИ*

BULGARIAN ACADEMY OF SCIENCES
ECONOMIC RESEARCH INSTITUTE

ECONOMIC DEVELOPMENT AND POLICIES:
REALITIES AND PROSPECTS
*CHALLENGES AND RISKS IN THE
CONDITIONS OF OVERLAPPING CRISES*

COLLECTION OF ARTICLES

**presented at the National Scientific Conference
with International Participation 2022
21 – 22 November 2022, Sofia**

Sofia • 2023

**Prof. Marin Drinov Publishing House
of the Bulgarian Academy of Sciences**

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
Институт за икономически изследвания

ИКОНОМИЧЕСКО РАЗВИТИЕ И ПОЛИТИКИ:
РЕАЛНОСТИ И ПЕРСПЕКТИВИ
*ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА И РИСКОВЕ В
УСЛОВИЯТА НА НАСЛАГВАЩИ СЕ КРИЗИ*

СБОРНИК СТАТИИ

представени на Национална научна
конференция с международно участие 2022
21 – 22 ноември 2022 г., София

София • 2023

Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“

Сборник статии с резултати от последните изследвания на икономическото развитие в криза, представени на Национална научна конференция с международно участие 2022 „Икономическо развитие и политики: реалности и перспективи. Предизвикателства и рискове в условията на наслагващи се кризи“, организирана от Института за икономически изследвания при БАН

Collection of articles with results of recent research on economic development in crisis presented at the National scientific conference with International Participation 2022 “Economic Development and Policies: Realities and Prospects. Challenges and Risks in the Conditions of Overlapping Crises”, organised by the Economic Research Institute at BAS

Международен научен съвет / International scientific council

Проф. Ирена Зарева (ИИИ – БАН) / Prof. Irena Zareva (ERI – BAS)

Проф. Георги Шопов (ИИИ – БАН) / Prof. Georgi Chopov (ERI – BAS)

Проф. Дарина Русчева (ИИИ – БАН) / Prof. Darina Ruscheva (ERI – BAS)

Проф. Митко Димитров (ИИИ – БАН) / Prof. Mitko Dimitrov (ERI – BAS)

Проф. Татяна Хубенова-Делисивкова (ИИИ – БАН, Председател на Съюза на икономистите в България) / Prof. Tatiana Houbenova-Delissivkova (ERI – BAS, Chairman of Union of Economists in Bulgaria)

Доц. Павлинка Илиева-Найденова (ИИИ – БАН) / Assoc. Prof. Pavlinka Ilieva-Naydenova (ERI – BAS)

Проф. Маргарита Атанасова (УНСС) / Prof. Margarita Atanassova (University of National and World Economy)

Проф. Стефан Петранов (СУ „Св. Климент Охридски“) / Prof. Stefan Petranov (Sofia University St. Kliment Ohridski)

Доц. Блага Стойкова (ТУ – Стара Загора) / Assoc. Prof. Blaga Stoykova (TU – Stara Zagora) Academician Prof. Taki Fiti (Macedonian Academy of Sciences and Arts)

Prof. Alain Redslob (L'Université Paris Panthéon-Assas – Paris II)

Prof. Andrash Inotai (Hungarian Academy of Sciences)

Prof. Assen Slim (National Institute for Oriental Languages and Civilizations, France)

Prof. Dimo Dimov (University of Bath, UK)

Prof. Mustafa Özer (Anadolu University, Turkey)

Senior Researcher Simona Moagăr-Poladian (Institute for World Economy, Romanian Academy)

Съставители / Compilers

Проф. Алла Кирова / Prof. Alla Kirova

Гл. ас. д-р Петя Коралова-Ножарова / Chief Assist. Prof. Dr. Petya Koralova-Nozharova

Съдържанието и вижданията, представени в статиите, са отговорност единствено на авторите / *The content and views presented in the articles are the sole responsibility of the authors*

© Институт за икономически изследвания, 2023

© София Любомирова Попйорданова, художник на корицата, 2023

© Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, 2023

ISBN 978-619-245-327-5

СЪДЪРЖАНИЕ

ПРЕДГОВОР / 11

ПЛЕНАРЕН ДОКЛАД / 15

Стоян Тотев – Икономическа структура, конкурентоспособност и сравнителни предимства на българската икономика в кризисни условия / 17

ЕНДОГЕННИ И ЕКЗОГЕННИ ОГРАНИЧИТЕЛИ НА РАСТЕЖА И АДАПТИВНОСТ НА ИКОНОМИЧЕСКАТА ПОЛИТИКА ПРИ КРИЗИ / 29

Гарабед Минасян – Монетарни въздействия и ефекти / 31

Антон Иванов – Адаптивност на икономическата политика при кризи чрез ценово регулиране на енергийни цени / 41

Божидар Хаджиев, Весела Дичева, Ренета Кабзева – Реинженеринг на човешките ресурси в условията на съвременното икономическо развитие / 54

Елка Пиримова – Образованието и човешкият капитал – ограничители или източници на растежа в България / 64

Александър Апостолов – Стабилността на небанковото финансово посредничество като фактор за икономически растеж / 72

Младен Дилов – Причини за отлагане на членството на България в еврозоната / 83

Велимира Чупетловска – Управление на публични средства в сектора на здравеопазването по време на криза: възможности за оптимизация и контрол / 92

НОВИТЕ РЕАЛНОСТИ И НЕОПРЕДЕЛЕНОСТТА В ИКОНОМИКАТА (със съдействието на Фонд „Научни изследвания“, по проект от конкурс за финансиране на фундаментални научни изследвания на млади учени и постдокторанти 2020 г.) / 105

Росица Чобанова – Повишаването на производителността на труда и ефективността на използването на ресурсите – основен проблем на развитието на националното стопанство / 107

Виктор Йоцов – Предизвикателства пред фискалната политика след COVID-19 / 117

Sonya Georgieva, Tsvetomir Tsvetkov, Iva Vendolska – Monetary Policy in the Eurozone in condition of inflation / 127

Стефан Симеонов, Владислав Любенов – Анализ на борсовата активност с основни инвестиционни инструменти през периода на COVID-19 пандемията и войната в Украйна / 135

Теодора Димитрова, Даниел Николаев, Теодор Тодоров – Оценяване на опционни инструменти с модели от преди опционната революция – 1973 г. / 146

Камелия Петкова – Достъп, умения и ползи от дигитализацията в условията на COVID-19 и променящия се пазар на труда / 165

ГЛОБАЛНА НЕСИГУРНОСТ И ИНТЕГРАЦИЯТА В ЕС / 175

Искра Христова-Балканска – Единният пазар – проявление на по-висш етап на интеграция в Европейския съюз и влияние върху европейската индустрия / **177**

Татяна Хубенова-Делисивкова – Предизвикателствата на Механизма за възстановяване и устойчивост на ЕС в условията на глобална несигурност: проблеми и перспективи за България / **186**

Емил Панушев – Промени в международната специализация на Европейския съюз / **201**

Едуард Маринов – Политика в областта на конкуренцията и конкурентоспособност на ЕС – развитие, мерки, предизвикателства / **211**

Яна Палъова – Екологична и социална устойчивост на България в Европейския съюз при глобална несигурност / **223**

Iulia Monica Oehler-Sincai – Explicit and implicit motivations behind the Central bank digital currencies / **237**

Ангел Петров – Глобална несигурност и интеграцията в ЕС – хармонизация на счетоводното и данъчно законодателство: проблеми, перспективи и възможности за решаване на икономическите предизвикателства в ЕС / **248**

ПАЗАР НА ТРУДА, ДЕМОГРАФСКО РАЗВИТИЕ, НЕРАВЕНСТВА И БЕДНОСТ – АДАПТИВНОСТ НА ПОЛИТИКИТЕ В УСЛОВИЯТА НА КРИЗИ / 259

ЧАСТ I / 261

Маргарита Атанасова – Динамика на образователната структура на населението в трудоспособна възраст в България през периода 2016 – 2020 г. в контекста на стратегическите цели за повишаване на качеството на работната сила / **263**

Мария Иванова – Състояние на пазара на труда в условията на многообразна криза / **269**

Искра Белева – Активна политика на пазара на труда – адаптивност в условията на кризи / **281**

Победа Луканова – Гъвкавост на пазара на труда – състояние и перспективи в България / **291**

Румяна Желева – Възрастните хора на пазара на труда в България / **301**

Ралица Пандурска – Индексът на активно стареене – измерител на независимия начин на живот на възрастните хора / **314**

Милена Ангелова – Оценка на потребностите от повишаване на дигиталните умения на заетите лица в България – методологически аспекти на организирането и провеждането на национално представително проучване / **327**

ЧАСТ II / 337

Георги Шопов – Подходи и механизми за адаптиране на социалното подпомагане при кризи / **339**

Людмила Векова – Осигуряването при безработица в България – тенденции и предизвикателства в условията на кризи / **349**

Shteryo Nozharov, Petya Koralova-Nozharova – The correlation: minimum wage – unemployment in the conditions of transition to digital economy / **360**

Екатерина Тошева, Драгомир Драганов – Въздействие на „COVID-19 добавките“ към пенсиите върху бедността и неравенството в България: анализ за 2020, 2021 и 2022 г. чрез EUROMOD – данъчно-трансферен микросимуляционен модел на ЕС / **369**

Мария Манчева – Съвременни предизвикателства пред борбата с бедността и социалното изключване / **381**

Теодора Пенева – Механизъм за защита на енергийно бедните домакинства в България / **389**

Десислава Колева-Стефанова – Интеграцията на украинските бежанци в страната ни – предизвикателствата пред българските институции и общество / **402**
Мария Брестничка – Инвестициите в децата като условие за демографско развитие и адресиране на неравенствата в условията на криза / **413**

СЕКТОРНА И РЕГИОНАЛНА ИКОНОМИЧЕСКА ПОЛИТИКА, ПРОМЕНИ В КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТТА И УСТОЙЧИВОСТТА НА РАЗВИТИЕ / 423

Пламен Чипев, Айгюн Ертюрк-Минчева – Политики на „побутване“ – решения от поведенческият икономикс в условия на наслагващи се кризи / **425**

Огнян Боюклиев – Наслагващите се кризи и продоволствената сигурност 2020 – 2022 години / **434**

Саша Грозданова, Петя Брънзова – Продоволствена и хранителна сигурност – проблеми и тенденции / **443**

Иван Бянов – Развитие на земеделието в България през изминалата декада на 21 век / **452**

Дарина Русчева, Ани Димитрова – Зърнопроизводството в България: развитие и иновации / **459**

Яна Кирилова, Дочка Велкова – Финансовите инструменти на ЕС за подкрепа на местното развитие / **467**

Мария Коцева-Тикова – Регионални особености на зелената енергия в България / **475**

Dimitar Sabev – Single Industry Economic Structures in the Mountain Regions of Bulgaria / **484**

Юлиян Моллов – Децентрализирана регионална политика – примерът на Пловдив / **494**

Силвия Тонева – Нагласи относно прилагането на дуалната форма на обучение в България – анкетно проучване / **507**

ФИРМИТЕ В УСЛОВИЯТА НА КРИЗА / 515

Павлинка Илиева-Найденова – Кризата – предизвикателство към иновационния потенциал / **517**

Радостина Бакърджиева – Социални измерения на нефинансовото представяне на българските предприятия / **526**

Спартак Керемидчиев – Защо частните болници са по-успешни от държавните? / **538**

Valentina Nikolova-Aleksieva, Petia Chankova – Reengineering of the business processes in hospitals / **547**

Недялко Несторов – Особенности на външнотърговската дейност на българските фирми / **555**

Ирина Данаилова – Дигитални умения: предизвикателство или решение за бизнеса / **560**

Красимир Йорданов, Адриана Атанасова – Влиянието на качеството на одита върху икономическия растеж / **570**

Марко Тимчев – Счетоводен бизнес анализ на ефективността в условия на криза, риск и неопределеност / **578**

РЕЗЮМЕТА / 587

CONTENTS

FOREWORD / 13

KEYNOTE SPEECH / 15

Stoyan Totev – Economic structure, competitiveness and comparative advantages of the Bulgarian economy in crisis conditions / 17

ENDOGENOUS AND EXOGENOUS RESTRAINTS OF GROWTH AND ADAPTABILITY OF ECONOMIC POLICY DURING CRISES / 29

Garabed Minassian – Monetary Impacts and Effects / 31

Anton Ivanov – Adaptability of economic policy during crises through price regulation of energy prices / 41

Bojidar Hadziev, Vesela Dicheva, Reneta Kabzeva – Reengineering of human resources in the conditions of modern economic development / 54

Elka Pirimova – Education and human capital – limits or sources of economic growth in Bulgaria / 64

Alexander Apostolov – The stability of non-bank financial intermediation as a factor for economic growth / 72

Mladen Dilov – Reasons for postponing Bulgaria's membership in the Eurozone / 83

Velimira Chupetlovska – Managing public funds in the health sector in times of crisis: opportunities for optimization and control / 92

THE NEW REALITIES AND UNCERTAINTY IN THE ECONOMY (with the assistance of the Bulgarian National Science Fund (BNSF), under a project from the 2020 competition for funding fundamental scientific research of young scientists and postdoctoral fellows) / 105

Rossitsa Chobanova – Increasing labour productivity and the effectiveness of resources usage – major problem of Bulgarian economy / 107

Viktor Yotzov – Fiscal policy challenges after COVID-19 / 117

Sonya Georgieva, Tsvetomir Tsvetkov, Iva Vendolska – Monetary Policy in the Eurozone in condition of inflation / 127

Stefan Simeonov, Vladislav Lyubenov – Analysis of investment activity with major stock exchange assets during the period of COVID-19 restrictions and the war in Ukraine / 135

Teodora Dimitrova, Daniel Nikolaev, Teodor Todorov – Evaluation of options with models prior to the derivative revolution of 1973 / 146

Kamelia Petkova – Access, skills and benefits of digitization in the context of COVID-19 and the changing labour market / 165

GLOBAL UNCERTAINTY AND EU INTEGRATION / 175

Iskra Christova-Balkanska – The Single Market – manifestation of a higher stage of EU integration and influence on European industry / 177

- Tatiana Hubenova-Delisivkova* – The challenges of the EU recovery and resilience facility under global uncertainty: problems and prospects of Bulgaria / **186**
- Emil Panusheff* – Changes in the international specialization of the European Union / **201**
- Eduard Marinov* – Competition Policy and Competitiveness of the EU – Developments, Measures, Challenges / **211**
- Iana Paliova* – Environmental and social sustainability of Bulgaria in the European union among global uncertainty / **223**
- Iulia Monica Oehler-Sincai* – Explicit and implicit motivations behind the Central bank digital currencies / **237**
- Angel Petrov* – Global uncertainty and EU integration – harmonization of accounting and tax legislation: problems, prospects and opportunities for solving economic challenges in the EU / **248**

LABOUR MARKET, DEMOGRAPHIC DEVELOPMENT, INEQUALITIES AND POVERTY – ADAPTABILITY OF POLICIES IN CRISIS CONDITIONS / 259

PART I / 261

- Margarita Atanasova* – Dynamics of the educational structure of the working-age population in Bulgaria during the period 2016 – 2020 in the context of the strategic goals for increasing the quality of the workforce / **263**
- Maria Ivanova* – State of the labour market in the conditions of a multifaceted crisis / **269**
- Iskra Beleva* – Active labour market policies – adaptability in conditions of crisis / **281**
- Pobeda Loukanova* – Flexibility of the labour market – its state and perspectives in Bulgaria / **291**
- Rumiana Jeleva* – Older people on the labour market in Bulgaria / **301**
- Ralitza Pandurska* – The active aging index as a measurement of the independent lifestyle of elderly people / **314**
- Milena Angelova* – Assessing the digital upskilling needs of the Bulgarian employed persons – methodological aspects of organizing and conducting a nationally representative survey / **327**

PART II / 337

- Georgy Chopov* – Approaches and mechanisms for adapting social assistance in crises / **339**
- Lyudmila Vekova* – Unemployment insurance in Bulgaria – main trends and challenges in the conditions of crises / **349**
- Shteryo Nozharov, Petya Koralova-Nozharova* – The correlation: minimum wage – unemployment in the conditions of transition to digital economy / **360**
- Ekaterina Tosheva, Dragomir Draganov* – Impact of COVID-19 pension supplements on poverty and inequality in Bulgaria: Analysis for 2020, 2021 and 2022 through EURO-MOD – the EU tax-benefit microsimulation model / **369**
- Maria Mancheva* – Contemporary challenges to the struggle against poverty and social exclusion / **381**
- Teodora Peneva* – Mechanism for the protection of energy-poor households in Bulgaria / **389**
- Desislava Koleva-Stefanova* – The integration of Ukrainian refugees in our country – the challenges before the Bulgarian institutions and society / **402**
- Maria Brestnichka* – Investment in children as a factor for demographic growth and addressing inequality in crisis conditions / **413**

SECTORAL AND REGIONAL ECONOMIC POLICY, CHANGES IN COMPETITIVENESS AND SUSTAINABLE DEVELOPMENT / 423

Plamen Tchipev, Aygun Erturk-Mincheva – “Nudge” policies – solutions of behavioral economics in conditions of overlapping crises / **425**

Ognian Boyukliev – Overlapping crises and food security 2020 – 2022 / **434**

Sasha Grozdanova, Petia Branzova – Food and nutritional security – problems and trends / **443**

Ivan Byanov – Agricultural development in Bulgaria in the last decade of the 21st century / **452**

Darina Ruscheva, Ani Dimitrova – Grain production in Bulgaria: development and innovations / **459**

Yana Kirilova, Dochka Velkova – EU financial instruments to support local development / **467**

Maria Kotseva-Tikova – Regional peculiarities of green energy in Bulgaria / **475**

Dimitar Sabev – Single Industry Economic Structures in the Mountain Regions of Bulgaria / **484**

Yuliyana Mollov – Decentralized regional policy – the case of Plovdiv / **494**

Silvia Toneva – Attitudes towards the implementation of dual training in Bulgaria – survey / **507**

THE COMPANIES IN CRISIS CONDITIONS / 515

Pavlinka Ilieva-Naydenova – The crisis as a challenge to innovation potential / **517**

Radostina Bakardjieva – Social dimensions of non-financial disclosure of Bulgarian enterprises / **526**

Spartak Keremidchiev – Why are private hospitals more successful than public ones? / **538**

Valentina Nikolova-Aleksieva, Petia Chankova – Reengineering of the business processes in hospitals / **547**

Nedyalko Nestorov – Peculiarities of the foreign trade activity of Bulgarian companies / **555**

Irina Danailova – Digital skills: challenge or solution for business / **560**

Krasimir Yordanov, Adriana Atanasova – The effect of audit quality on economic growth / **570**

Marko Timchev – Accounting business analysis of efficiency in conditions of crisis, risk and uncertainty / **578**

ABSTRACTS / 587

ПРЕДГОВОР

Научният сборник *„ИКОНОМИЧЕСКО РАЗВИТИЕ И ПОЛИТИКИ: РЕАЛНОСТИ И ПЕРСПЕКТИВИ. ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА И РИСКОВЕ В УСЛОВИЯТА НА НАСЛАГВАЩИ СЕ КРИЗИ“* включва статии, представени на Национална научна конференция с международно участие, организирана от Института за икономически изследвания при БАН на 21-22 ноември 2022 г. в София. Академичният форум е част от поредицата традиционни ежегодни научни конференции, провеждани от Института.

Конференцията бе открита с приветствено слово от Директора на Института проф. Ирена Зарева. В него тя отбеляза, че през последните години светът е изправен пред уникални по своя характер явления, оказващи съществено влияние върху развитието на икономиката. В условията на наслагващите се кризи, за преодоляването на сложните икономически проблеми се налага търсенето на нови нестандартни решения. Затова фокусът на тазгодишната конференция на Института е именно върху тези предизвикателства, като тя се надява, че резултатите от последните изследвания както на българските, така и на чуждестранните учени, гости на конференцията, ще дадат тема за размисъл и дискусии и ще предизвикат обществен интерес.

Форумът започна с презентацията на проф. Лоран Есташи от френската KEDGE бизнес школа, който на основата на анализ на инфлационните тенденции през 2022 г. предложи геостратегическите хипотези в ерата на украинската инвазия, като идеите му дадоха тон за по-нататъшна оживена дискусия и през двата дни на конференцията.

В научното събитие взеха участие над деветдесет изследователи от България, Франция, Румъния и Чехия, като бяха направени 62 презентации. В тях са дискутирани проблеми на икономическото развитие на България, Европейския съюз, в регионален и глобален мащаб в специфичните условия на наслагващи се кризи от различен характер – нов феномен в световната стопанска история.

Участници в конференцията са изявиени учени и университетски преподаватели от страната и чужбина, представители на бизнеса, както и значителен брой млади учени и докторанти, показали високо равнище на компетентност.

Включените в сборника научни статии отразяват постигнати резултати и практически предложения и идеи на участниците в наскоро реализирани и текущи научни и научно-приложни проекти, свързани с актуалните тенденции, предизвикателства и рискове за развитието на икономиката в контекста на кризисните условия. Те са систематизирани в шест фокусирани върху тях тематични направления: ендегенни и екзогенни ограничители на растежа и адаптивност на икономическата политика при кризи; новите реалности и неоп-

ределеността в икономиката; глобална несигурност и интеграцията в ЕС; пазар на труда, демографско развитие, неравенства и бедност – адаптивност на политиките в условията на кризи; секторна и регионална икономическа политика, промени в конкурентоспособността и устойчивостта на развитие; фирмите в условията на криза. Професионалните дискусии бяха водени от модераторите на съответните сесии – проф. Митко Димитров, проф. Искра Белева, доц. Димитър Златинов, проф. Светлана Александрова, проф. Йордан Христосков, проф. Даниела Бобева и проф. Пламен Чипев.

От съставителите

FOREWORD

THE SCIENTIFIC COLLECTION “*ECONOMIC DEVELOPMENT AND POLICIES: REALITIES AND PROSPECTS. CHALLENGES AND RISKS IN THE CONDITIONS OF OVERLAPPING CRISES*” includes articles presented at the National scientific conference with international participation, organised by the Economic Research Institute at BAS on November 21-22, 2022, in Sofia. The academic forum is part of the series of traditional annual scientific conferences held by the Institute.

It was opened with a welcome speech by the Director of the Institute, Professor Irena Zareva. In it, she noted that in the last years, the world has been faced with unique phenomena that have a significant impact on the development of the economy. In the conditions of overlapping crises, the search for new non-standard solutions is necessary to overcome the complex economic problems. Therefore, the focus of this year’s Institute conference is precisely on these challenges, and she hopes that the results of the recent research of both Bulgarian and foreign scientists, guests of the conference, will provide a topic for reflection and discussion and will cause public interest.

The forum started with the presentation of Prof. Laurent Estachy from the French KEDGE Business School, who, based on an analysis of inflationary trend in 2022, proposed the geostrategic hypotheses in the era of Ukraine’s invasion with his ideas setting the tone for further discussion over both days of the conference.

More than 90 researchers from Bulgaria, France, Romania and the Czech Republic participated in the scientific event, with 62 presentations. They discussed the problems of economic development of Bulgaria, the European Union, in regional and global context in the specific conditions of overlapping crises of different nature – a new phenomenon in world economic history.

Participants in the conference are distinguished scientists and university professors from the country and abroad, business representatives, as well as a significant number of young scientists and doctoral students, who have demonstrated a high level of competence.

The scientific articles included in the collection reflect achieved results and practical proposals and ideas of the participants in recently implemented and current scientific and scientific-applied projects related to up-to-day trends, challenges and risks for the development of the economy in the context of crisis conditions. They are systematized in six thematic areas: endogenous and exogenous restraints of growth and adaptability of economic policy during crises; the new realities and uncertainty in the economy; global uncertainty and EU integration; labour market, demographic development, inequalities and poverty – adaptability of policies in crisis conditions;

sectoral and regional economic policy, changes in competitiveness and sustainable development; the companies in crisis conditions. The professional discussions were led by the moderators of the respective sessions – Prof. Mitko Dimitrov, Prof. Iskra Beleva, Assoc. Prof. Dr. Dimitar Zlatinov, Prof. Svetlana Alexandrova, Prof. Yordan Hristoskov, Prof. Daniela Bobeva, and Prof. Plamen Tchipev.

From the Compilers

ПЛЕНАРЕН ДОКЛАД
KEYNOTE SPEECH

ИКОНОМИЧЕСКА СТРУКТУРА, КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТ И СРАВНИТЕЛНИ ПРЕДИМСТВА НА БЪЛГАРСКАТА ИКОНОМИКА В КРИЗИСНИ УСЛОВИЯ

1. Връзката между икономическа структура и конкурентоспособност

Намаляването на дела на преработващата промишленост при формирането на БВП се възприема като очакван процес за развитите икономики. Тези структурни промени са свързани с потребителския модел на тези страни, при които се наблюдава нарастващо участие на услугите. Друг елемент, имащ отношение към подобно развитие, е фактът, че услугите в голямата си част не са мобилни. Докато промишленото производство може да бъде делокализирано в трети страни или да бъде „внесяно“², то това не може да се постигне в същата степен в сферата на услугите.

Независимо от намаляването на участието на индустрията, анализът на структурните промени по основни сектори извежда определящото място, което има промишлеността за икономическото развитие. „...преработващата промишленост широко се припознава като двигател на съвременната икономика. Това се дължи на водещия ѝ принос за общия растеж на производителността; приносът ѝ към научните изследвания и иновациите, който е четири пъти по-висок от съответния принос към БВП; както и нейните мултипликативни ефекти върху растежа на икономиката въобще“, (European Competitiveness Report 2013, стр. 5).

За това рисковете за страна, която намалява значително участието на преработващата си промишленост, не трябва да се подценяват – на първо място, те са свързани със заетостта и негативния експортен резултат, както и със споменатите наблюдавани „мултипликативни ефекти върху растежа на икономиката“.

Понятието *конкурентоспособност* се използва широко в икономическите изследвания за оценка на способността на дадена икономика да се развива в

---

¹ Проф. д-р Стоян Тотев, Институт за икономически изследвания при Българска академия на науките / Prof. Stoyan Totev, Economic Research Institute at Bulgarian Academy of Sciences: stotev@yahoo.com

² Простият пример е с китайските стоки, които на практика обезмислят производството на определени продукти в развитите страни поради по-високата им конкурентоспособност, базираща се на ниската себестойност.

глобализацията се световен пазар. То тясно се свързва с равнището на производителност на дадена икономика, оценена с възможностите да реализира ефективно своята продукция на международния пазар, респ. оценката за равнището на конкурентоспособност на дадена икономика може да се получи при сравнителен анализ на представянето ѝ с това на другите страни.³

Промените в икономическата структура имат непосредствено отношение към конкурентоспособността на икономиката, формирането на една или друга производствена структура е определяща за ефективността на производството, респ. темповете на растеж (Moore 2009). Способността на една икономика да постигне по-висока конкурентоспособност се свързват с възможностите ѝ да се адаптира към променящите се икономически условия посредством осъществяването на промени в отрасловата структура. Основен критерий за постигането на такива промени е ориентирането на тази структура към високотехнологичните производства и отрасли, респ. постигането на сравнителни предимства в тях.

Доминирането на участие на ресурсоинтензивни и трудоинтензивни отрасли е характерно за икономиките, които реализират сравнителни предимства на базата на ниска цена на работната сила. Преобладаващото участие на тези отрасли формира „неблагоприятна-неперспективна“ структура, което се определя и като основен фактор за икономическите проблеми на определени страни и региони, (EC 1999).

Сравнителните предимства на една страна в дадено производство или продукт (RCA – revealed comparative advantages) се определят от отношението на експорта на дадения продукт към общия експорт на страната (относителен дял на експорта на дадения продукт от общия експорт за тази страна), разделен на отношението на световния експорт на дадения продукт към целия експорт (относителен дял на световния експорт на дадения продукт от общия световен експорт), (Balassa, 1965).

$$RCA_{kj} = \frac{X_k^j / \sum_k X_k^j}{\sum_j X_k^j / \sum_k \sum_j X_k^j} \quad (\text{Формула 1})$$

Където k е индекса на продукта, j е индекса на страната, а X е обема на експорта.⁴

³ Това дефиниране на понятието конкурентоспособност няма претенциите да е най-изчерпателно и точно, в случая се определя подходът, възприет в изследването за оценка на конкурентоспособността на икономиката.

⁴ Примерно индексът на сравнителните предимства за стока k (отрасъл k) за България ще представлява отношението на износа на тази стока към целия износ на България, разделен на световния износ на тази стока (на този отрасъл) към целия световен експорт. Тогава при индекс по-висок от 1 за даден продукт се приема, че страната има сравнителни предимства за него, докато при индекс по-малък от единица няма, респ. колкото е по-високо (по-ниско) значението от 1, толкова са по-високи (по-ниски) съответните сравнителните предимства.

2. Сравнителни предимства на българската икономика (RCA)

По данни на Световната банка за 2020 година, България има сравнителни предимства в износа на продукти на „Хранителна промишленост“, „Текстилна и шивашка промишленост“, „Металообработваща пром.“ и този на „Неметални минерални продукти“. Близки до единица сравнителни предимства имат продуктите на отраслите на „Химическа промишленост“, „Мебелна промишленост“, както и производство на „Пластмасови и гумени изделия“ (Таблица 1).

Таблица 1

Сравнителни предимства на българската икономика (избрани продукти)

Продукти \ Години	Хранителни	Зеленчуци	Текстилни и шивашки	Обувки	Кожени изделия	Минерални	Метали	Химически	Пластмасови и гумени	Машини и електрич.	Други
2001	1.6	1.3	4.1	3.5	1.2	2.2	3.0	1.1	0.7	0.3	0.3
2007	1.5	1.3	3.7	2.0	0.8	1.6	2.9	0.7	0.7	0.5	0.8
2010*	1.8	2.8	2.9	2.0	0.5	0.6	2.8	0.7	0.6	0.6	0.8
2014	1.9	2.8	2.7	1.5	0.7	1.0	2.7	0.8	0.7	0.6	0.7
2019	1.6	2.7	2.3	0.9	0.9	1.0	2.3	0.9	0.9	0.7	1.0
2020*	1.6	2.4	2.0	0.9	0.9	1.1	2.0	0.9	0.9	0.7	0.9
20/01**	1.01	1.85	0.48	0.25	0.80	0.50	0.87	0.80	1.38	2.16	2.81

Източник: World Integrated Trade Solution

* Съответно годините по време на криза: 2010 – финансово икономическа криза и 2020 – COVID криза.

** Отношение на сравнителните предимства 2020 г./2001 г.

Сравнителните предимства не търпят видими изменения в годините на кризи. Единствени промени, които могат да са резултат на кризата през 2010 г., се наблюдават при „Кожените изделия“ и „Минералните продукти“ – намаляване през 2010 г. спрямо 2007 г., което е компенсирано през 2014 г.

Независимо от това, че за групите „Пластмасови и гумени“, „Машини и електрически“ и „Други“ значенията на сравнителните предимства са по-ниски от единица за 2020 г., това че се наблюдава значително нарастване на техните показатели (Вж. Последния ред на Таблица 1), особено при последните две групи, е един положителен процес – за тези три групи продукти е характерно използването на по-високи технологии. Обратното – спадът на „Текстилни и шивашки“ и „Обувки“ – може да се приеме като положителна тенденция, след като за тези две групи е характерна високата трудоинтензивност; този спад е резултат и на намаляването на дела на производството по линията на аутсорсинг (Вж. Последния ред на Таблица 1).

При една продължаваща стагнация в Европа в резултат на настоящата криза, свързана с войната в Украйна, дадени индустрии и производства могат да бъдат засегнати, респ. да се променят сравнителните им предимства – това особено важи за тези, при които е застъпен аутсорсинга.

В Таблица 2 са представени сравнителните предимства в една по-различна разбивка, по избрани сектори и отрасли, както и по степен на обработка.

Таблица 2

Сравнителни предимства на българската икономика
(по избрани сектори, отрасли и степен на обработка)

Отрасли и степ. на обр.	Селскостопански суровини	Руди и метали	Преработваща промшл.	Машини и трансп. оборуд.	Сурови материали	Междинни продукти	Потребителски стоки	Средства за производство	Транспортни услуги
Години									
2001	1.37	3.31	0.89	0.26	0.72	1.81	1.37	0.30	0.13
2007	0.98	3.93	0.84	0.41	0.71	1.62	1.24	0.48	0.24
2010*	0.82	3.70	0.79	0.52	0.95	1.42	1.21	0.53	0.35
2014	0.90	4.06	0.81	0.53	0.89	1.36	1.27	0.55	0.29
2019	0.76	3.25	0.87	0.63	1.03	1.27	1.16	0.65	0.43
2020*	0.64	3.44	0.86	0.64	1.21	1.31	1.10	0.64	0.53
20/01**	0.47	1.04	0.97	2.46	1.68	0.72	0.80	2.13	4.01

Източник: World Integrated Trade Solution

* Съответно годините по време на криза – 2010 финансово икономическа криза и 2020 – COVID криза

** Отношение на сравнителните предимства 2020 г./2001 г.

През 2020 г. българската икономика има сравнителни предимства в износа на „Руди и метали“, „Сурови материали“, „Междинни продукти“ и „Потребителски стоки“. Независимо че равнището на сравнителните предимства при износа на „Селскостопански суровини“ е намаляло значително, това не трябва да се приема като негативен процес, в случай че се приеме, че това намаление е за сметка на нарастване на износа на преработени селскостопански продукти – напр. в „Хранително-вкусовата“ промишленост. Нарастването на групата на „Суровите материали“ също така не може да се приеме за негативна тенденция, доколкото, доколкото много продукти, спадащи към тази група не подлежат на обработка.

Намаляването на групата на „Междинни продукти“ и „Потребителските стоки“ не е голямо – не трябва да се забравя, че формирането на сравнителните

предимства е взаимообвързано⁵, особено като се има предвид, че при сравнително високотехнологичните групи като „Машини и транспортно оборудване“ и „Средства за производство“ значително се е увеличило относителното им участие в експорта, както и в групата на „Транспортни услуги“ – нещо, което е особено благоприятно по отношение на структурата на износа.

Изменението на сравнителните предимства в годините на криза не показва промени в тях, които да могат да се свържат непосредствено с кризисните условия.

Данни за структурата на експорта на преработващата промишленост в сравнение със световния экспорт са представени в Таблица 3.

Таблица 3
Структура на експорта в България и света според продукта и използваната технология – 2021

Продукти	България %	Света %	Разлика проц. пункта
Първични продукти	23.5	15.4	+8.1
Ресурсоинтензивни продукти	20.1	16.6	+3.5
Нискотехнологични производства	16.5	13.8	+2.7
Среднотехнологични производства	27.1	27.4	-0.3
Високотехнологични производства	11.0	21.6	-10.6
Други (некласифицирани)	1.8	5.2	-3.4
Общо	100.0	100.0	0.0

Източник: UNCTADstat

Те видимо определят ситуирането на структурата на експорта в продукти и дейности с ниска добавена стойност. Разликата е най-голяма при групата на „Първични продукти“ и „Високотехнологични производства“. Същото се отнася и за групата „Други“, които са неквалифицирани, но в голямата си част са резултат на високотехнологични производства.

Сходни резултати показват и данните в Таблица 4. България има по-висок относителен дял във всички производства за сметка на ниския си дял при „Висококвалифицирани и технологично интензивни производства“. Независимо от положителните процеси в изменението на сравнителните предимства на икономиката, делът на трудоинтензивните и ресурсоинтензивни производства остава висок в сравнение със средните световни показатели.

⁵ При запазване обема на износ на дадена група, сравнителните ѝ предимства могат да спаднат при нарастване на износа в другите групи, респ. да се увеличат при намаляване на обема на износа в другите групи (Вж. Формула 1). Промените в структурата на световния износ по отделни групи също може да дадат отражение, но то ще е незначително, доколкото тази структура не търпи съществени изменения във времето.

Таблица 4

Структура на експорта на преработващата промишленост според
вложен труд и използвана технология – 2021

Търговия с продукти	Трудоинтен- зивни и ресурсоинтен- зивни производства	Нискоквали- фицирани и технологично интензивни производства	Средноквали- фицирани и технологично интензивни производства	Висококвали- фицирани и технологично интензивни производства	Всичко
България %	20.0	13.5	36.4	30.1	100.0
света %	12.6	10.1	33.3	44.0	100.0
Разлика пр. п.	+7.4	+3.4	+3.1	-13.9	0.0

Източник: UNCTADstat

3. Влияние на кризисните условия върху българската икономика

Икономическите процеси като резултат от влиянието на една или друга криза крият опасност от непредвидими структурни дисбаланси в бъдещото развитие на България. Много голяма неопределеност за отражението на кризите внася това, че трудно може да се предвиди как те ще се развият, как ще се отрази във времето това на страните от ЕС, защото протичащите процеси в тях индиректно, но много силно влияят и на развитието в България.

Аграрният сектор би трябвало да бъде засегнат в най-малка степен от кризите. Хранителните продукти са с най-малка еластичност на замяна, това важи както за вътрешния, така и за външния пазар, като условията за реализиране им на външния пазар не би трябвало да се очаква да търпят съществени промени.

Данните за промените на аграрния сектор за страните от ЕС показват, че по време на финансово-икономическата криза той най-малко е бил повлиян негативно от настъпилата стагнация.

Заетите в сектор „Селско стопанство“ като относителен дял е значително по-висок в България от този при страните от ЕС, при допускане, че кризите ще се отразят в по-голяма степен при Индустрията и Услугите в сравнение със Селското стопанство, то евентуалното нарастване на безработицата в резултат на една или друга криза ще е по-слабо в случая на България.

При кризисни условия сектор *Индустрия* като правило е в по-малка степен засегнат от сектора на услугите както в България, така и в страните в Европа. За повечето страни на ЕС последната финансово-икономическата криза не се е отразила на Индустрията по коренно различен начин, поне по отношение формирането на относителен дял на БДС и заетите.

Същевременно, при стагнация негативно отражение е по-силно изразено при високотехнологичните производства. Доколкото те нямат голямо участие в преработващата промишленост в България, вероятно Индустрията да бъде в по-малка степен засегната в сравнение със средните показатели за страните от ЕС и Света в случаите на глобални кризи. Това се потвърждава и от данните в Таблица 5, представяща резултатите от оценката на Индекса на конку-

рентоспособността на преработващата промишленост (CIP). Той се изчислява за около 150 страни от United Nations Industrial Development Organization (UNIDO).

Таблица 5
Competitive Industrial Performance Index (CIP)⁶

Показатели за ВГ Години	Ранг на страната по CIP	Значения на CIP	Делът на ВГ експорта на прераб. пром. от световния експорт на прераб. пром. (%)	Среден и високотехнол. експорт на прераб. пр. от общия експорт на прераб. пром.	Делът на среден и високотехнол. добавена стойност от общата доб. стойн. на прераб. пром.
2001	65	0.037	0.08	0.279	0.311
2007	57	0.052	0.14	0.306	0.244
2010 *	51	0.051	0.14	0.354	0.247
2012	58	0.055	0.15	0.347	0.293
2015	57	0.050	0.15	0.422	0.282
2018	55	0.054	0.18	0.447	0.306
2019	53	0.054	0.18	0.463	0.305
2020 **	54	0.047	0.18	0.487	0.326
20/01 ***	11 поз.	1.27	2.25	1.75	1.05

Източник: UNIDO – <https://stat.unido.org/cip/>

* Съответно годините по време на криза – 2010 г. финансово икономическа криза и 2020 г. – COVID криза

** Отношение на сравнителните предимства 2020 г./2001 г.

Показателят „Дял на ВГ експорт на преработващата промишленост от световния експорт на преработващата промишленост“ за наблюдавания период се е увеличил повече от два пъти. Също така, този за „Среден- и високотехнологичен експорт на преработващата промишленост от общия експорт на преработващата промишленост“ от 28% през 2001 е нарастнал на 49%. Същевременно за изминалите години рангът на страната ни се е подобрил с 11 позиции. Всичко това определено говори за едни положителни промени.

Интересно е да се определи как се е променял този индекс в годините на кризи и как това се е отразило на заеманата позиция за България. И за двете наблюдавани години на кризи, независимо че индексът е намалал през 2010 г., както и през 2020 г., това е довело до подобряване на ранга на страната ни за

⁶ Конкретните значения в колоните „Ранг на страната по CIP“ и „Значения на CIP“ трябва да се приемат с известна условност, дотолкова, доколкото са определени на базата на 6 компонента, на които се дават различни тегла. Затова, при положение че се използва една и съща формула за определянето на CIP, ценността на икономическата интерпретация на данните в тези две колони се базира на анализ на динамиката на показателите им.

2010 г. от 57 на 51 позиция, а за 2020 г. влошаване само с една позиция от 53 на 54, при положение че специално през 2020 г. значението на СІР е спаднало значително от 0.054 за 2019 г. на 0.047 за 2020 г.

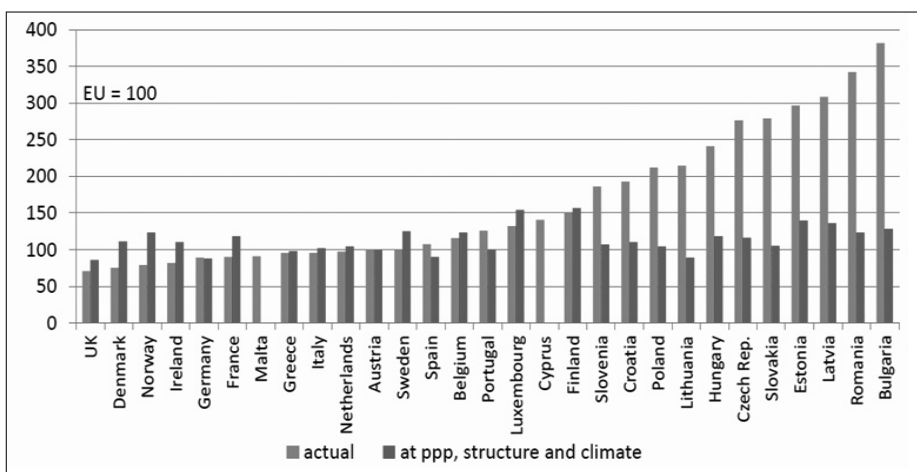
Тези промени напълно подкрепят твърдението, че в периоди на криза негативното отражение на икономическите условия в по-малка степен повлиява развитието на промишлеността в България в сравнение с другите страни.

Секторът на Услугите се очаква в най-голяма степен да бъде засяган от кризисните условия. Това зависи много от продължителността им, защото този сектор се възстановява бързо при нормализиране на икономическата обстановка. Най-уязвимите подотрасли на Услугите в България са с близък относителен дял на тези в ЕС; това предполага в краткосрочна перспектива последствията за него да са сходни с тези в страните от ЕС. Смущаващ фактор за България би могла да бъде по-голямата продължителност на кризите специално при Туризма и Транспорта.

Може да се обобщи, че структурата на икономиката на България позволява тя да бъде засягана в по-малка степен негативно от икономическите кризи в сравнение с другите развити страни.

3.1. Отражение на войната в Украйна върху определени производства и сравнителните предимства на българската икономика

Българската икономика е енергоинтензивна поради две основни причини. По-широко застъпване на отрасли, които са енергоинтензивни поради характера на своето производство и най-вече по-ниската ѝ конкурентоспособност в сравнение със страните от ЕС. Това най-добре се илюстрира като пример с диаграмата за енергоинтензивност на страните от ЕС за 2009 г., представена от проекта MURE Odyssee на Европейската комисия – Фигура 1.

Източник: MURE Odyssee Project

Фигура 1. Коригирана крайна енергоинтензивност на единица БВП при цени по PPP, еднаква отраслова структура и климатични дадености (%)

След като енергоинтензивността се коригира на база уеднаквяване на ефекта от различието в климатичните условия, приемането на една и съща икономическа структура и съобразяване с различната покупателната способност (PPP)⁷ на съответната страна се вижда, че съвсем не е така драстично висока енергоинтензивността на българската икономика.

Както бе споменато, структурата на икономиката на България предполага негативните икономически последици, породени от настоящата криза, да бъдат по-малки или поне сходни с тези, които ще понесат останалите страни от ЕС и Европа, но това не може със сигурност да се твърди и по отношение на световната икономика. Причина за това е спецификата на настоящата криза, която засяга по-тежко европейските страни.

Очакванията за България са да няма цели сектори, които да бъдат сериозно засегнати от нея, както и да няма значими промени в сравнителните предимства. Проблем могат да имат конкретни производствата, които в досегашното си развитие са внасяли суровини и продукти от Украйна и Русия.

В краткосрочна перспектива производствата, които са енергоинтензивни и особено тези, които използват природен газ, ще срещат трудности в реализирането на своята продукция. Доколкото подобни трудности ще изпитват и други страни от ЕС, не може да се очаква България да има сериозни проблеми поне на европейския пазар.

4. Изисквания към икономическата политика

За да бъдат ефективни и да доведат до реално повишаване на конкурентоспособността, икономическите политики трябва да се базират на комплексен подход, който да обхване множество взаимосвързани фактори и преди всичко възможностите, които се определят от така наречената „твърда“ и „мека“ инфраструктура, които формират и съществуващата социално-икономическа среда.

Същевременно много важно е доколко държавата има капацитет да направи това; докато по отношение на „твърдата“ инфраструктура, всичко опира до инвестиционен капацитет за подобряване на съществуващата инфраструктура, то промените в „меката“ инфраструктура се свързват с работата на институциите и предполагат наличие на реални обществени нагласи, които да позволят това да бъде постигнато.

Колкото и да са „добронамерени“ държавните интервенции, те не винаги са успешни, защото често се ангажират с дейности, които са далеч от реалните сравнителни предимства на съответната страна. Основният проблем е, че пра-

---

⁷ Отражението на ниската конкурентоспособност на българската икономика в сравнение с повечето страни от ЕС може да се илюстрира със следния пример. Ако един велосипед се произведе в България и Франция, може да се приеме, че консумираната енергия за производството му ще бъде приблизително една и съща, но ако той се продаде във Франция за 1000 евро, а в България за 500 евро, българското производство ще излезе два пъти по енергоинтензивно от това във Франция.

вителиствата също може да се провалят, защото те не са в състояние да разберат какво е най-добре за икономиката в даден момент във времето.

Без наличието на адекватна социално-икономическа среда (зависеща от състоянието на „твърдата“ и „мека“ инфраструктура), всякакви усилия за постигане на „устойчиво повишаване на производителността и конкурентоспособността“ чрез „преструктуриране на икономиката в икономика на знанието“, „изграждане на иновационна стратегия за интелигентна специализация“ и т.н. ще останат в рамките на нереализуеми декларации, базирани на добронамерени, но нереалистични виждания.

4.1. Необходимост от взимането на добре информирани решения

Лесно е да се определи коя структура би била по-благоприятна и с по-висок потенциал на теория, но дали това е възможно и дали тя ще бъде ефективна, е предмет на многоаспектни анализи и проучвания, които се базират на реалните дадености, а не на добри пожелания.

Тук е мястото да се спомене още веднъж, че провеждането на „разумна“ икономическа политика е изправено пред предизвикателството да се избегнат „капаните“ на сегашни и предходни клишета за това каква трябва да бъде тя; клишета, които битуват малко или много в съзнанието на политиците, а за съжаление и на голяма част от икономистите.

Едно такова клише, тиражирано от администрацията на ЕС, е необходимостта всяка една страна от Съюза да обвърже развитието си в най-голяма степен с така наречената „Икономика на знанието“ или да провежда „Икономическа политика, базираща се на знанието“. Тези пожелания трудно се реализират, защото не са по силите на икономиките на повечето страни членки на ЕС и на практика остават без покритие. Независимо от това, те залягат (поне в намеренията) на икономическите политики и на страните с по-слаби икономики в ЕС. Така се стига до афиширане на официални икономически политики, които не са реализуеми, респ. до липса на стимули за провеждане на реално ефективна икономическа политика.

Друг пример за такова клише конкретно за България е твърдението, че има висококвалифицирана работна сила, като не се отчита фактът, че страната е в остра демографска криза, както и това, че свободно движение на работната сила не стимулира квалифицираните работници да останат в страната.

В тази връзка в случая е подходящо да се цитира един „Манифест за данните“ от 2014 г. на Кралското статистическо общество на Великобритания, който е насочен към подпомагане на правителството да осмисли какво може да направи, за да се възползва максимално от възможностите, които предоставя познанието на информацията. Мотото на Манифеста е *„Каквато роля е изиграла парата за 19^{-ти} век и петрола за 20^{-ти}, такава е ролята на данните за 21^{-ви} век“*.

Подчертава се, че данните са движещата сила за просперитет, революционния ресурс, който трансформира същността на социалната и икономическата активност, ***способността да се използват данните разграничава успешните от недотам успешни общества.***

4.2. Възможности за благоприятно структурно развитие

Развитието би било улеснено в случай на провеждането на политика, насочена в посока стимулиране на тези отрасли, за които, от една страна, е характерно използването на сравнително по-високи технологии, а от друга, има предпоставка за това на база наличието на техните сравнителни предимства.

Друга възможност е в търсенето на нарастване на участието на дейностите в по-високите сегменти на производствената верига (value chain), което позволява да се постигне относително по-висока производителност на труда и в нискотехнологичните отрасли – в тази насока предприятията в България са подобрили своите позиции в последните две десетилетия.

Очевидно е, че участието на енергоинтензивните производства поставя много въпроси. От една страна, в бъдеще то ще зависи от цените на енергоносителите, които се очертава да нарастват във времето, а от друга, на все по-затягащите се мерки, свързани с тези производства във връзка с опазване на околната среда и предизвикателствата на климатичните промени.

Същевременно това са производства, при които България има определени сравнителни предимства поне по отношение на страните от ЕС; не трябва да се забравя и това, че всяко едно ново работно място в тях се оценява като предпоставка за създаване на повече от две допълнителни работни места в други сфери на производството. Всичко това определя взимането на решения в тази посока да са резултат на много добре мотивирана и провеждана дългосрочна политика.

5. Заключение

Обективната оценка на реалните възможности на страната ни недвусмислено показва, че поне за момента България няма голям потенциал да развива високотехнологични продукти – всякакви големи начинания в тази насока в краткосрочна перспектива със сигурност ще срещнат сериозни трудности и вероятността да бъдат неуспешни е много голяма.

Вярно е, че често се декларираат икономически политики у нас и в други страни, които меко казано са „спорни“ от икономическа гледна точка. Добрата новина е, че ако в някои други страни се е правило опит те да се приложат, което почти без изключение е водело до сериозни нежелани икономически последиствия, у нас институциите, натоварени с провеждането на икономически политики, наистина произвеждат понякога нереалистични клишета, но поне засега те не са се опитвали да ги материализират.

В тази връзка много е важно да се подчертае, че преди да се взима каквото и да е решение, трябва сериозно да се съобразяваме с един факт, който много добре е изведен в един доклад на Кралската комисия за населението на Обединеното кралство още през 1949 г.: *„Изглежда възможно общество, в което делът на младите хора намалява, да стане опасно непрогресивно, изоставащо от другите общности не само по отношение на техническа ефективност и икономическо благосъстояние, но и по отношение на интелектуални и художествени постижения“*.

Исползвана литература

- Balassa, B. (1965).** Trade Liberalisation and Revealed Comparative Advantage. The Manchester School, 33, 99–123.
- EC (1999).** Sixth Periodic report on the social and economic situation and development of the regions in the European Union. European Commission, Directory General for Regional Policy and Cohesion.
- European Competitiveness Report (2013).** Towards Knowledge-Driven Reindustrialisation. Commission Staff Working Document, SWD (2013)347 final.
- Moore W. (2009),** Income inequality and industrial composition. *Public Administration Quarterly*, Vol. 33, No. 4.

**ЕНДОГЕННИ И ЕКЗОГЕННИ ОГРАНИЧИТЕЛИ
НА РАСТЕЖА И АДАПТИВНОСТ НА
ИКОНОМИЧЕСКАТА ПОЛИТИКА ПРИ КРИЗИ**

**ENDOGENOUS AND EXOGENOUS RESTRAINTS
OF GROWTH AND ADAPTABILITY OF
ECONOMIC POLICY DURING CRISES**

МОНЕТАРНИ ВЪЗДЕЙСТВИЯ И ЕФЕКТИ

1. Постановка

Монетарната икономическа теория се основава на връзката между количеството пари и произведения реален продукт. Количествената теория на парите постулира пряко въздействие на парите в обращение (автономен управленски фактор) върху прираста на БВП, от една страна, и върху равнището на цените, от друга. Описаната връзка се опосредства чрез скоростта на парично обращение (СПО). При постоянна СПО темпът на прираст на парите в обращение се разлага на темп на прираст на цените (инфлация) и на темп на прираст на реалния БВП (Мишкин, 1995).

Опосредстващият елемент в приведената по-горе връзка (СПО) в определени моменти може да се включи в играта като равностоен играч. СПО се предопределя от преценките, очакванията и настроенята на населението и икономическите агенти. Идеалният случай, който пасва най-добре на предпоставките и изводите на монетаризма, е при постоянна СПО. При високи инфлационни очаквания обаче се появяват т.нар. *горещи пари* (McKinnon and Liu, 2013) – населението се стреми да изразходва наличните си пари поради опасност от тяхното съществено обезценяване и СПО нараства паралелно на инфлацията. Обратно, когато съществува известно инфлационно спокойствие, но непосредственото бъдеще се определя като икономически несигурно, както и когато инвестиционната активност е свита, тогава СПО намалява, парите се въртят по-бавно, населението се стреми да осигури „бели пари за черни дни“, а инвеститорите се насочват към алтернативна инвестиционна активност. Тогава в населението се натрупват парични запаси, които потискат икономическия растеж.

Монетарната политика следва да отчита и да се съобразява с особеностите на икономическата конюнктура (Monetary-fiscal..., 2021). Важно е да се знае, че тя дава асиметрични ефекти – положителните последствия от „правилната“ монетарна политика се разпространяват бавно, докато негативните последствия от погрешна монетарна политика се проявяват бързо и в големи мащаби.

---

¹ Проф. д.ик.н. Гарабед Минасян, Институт за икономически изследвания при Българска академия на науките / Prof. Dr. Sc. Garabed Minassian, Economic Research Institute at Bulgarian Academy of Sciences: g.minassian@iki.bas.bg

Съществена е също спецификата на конкретната икономика – наличието на нерегламентирани икономически въздействия и зависимости изкривява предписанията и очаквани управленски монетарни ефекти (Кругман, 1999).

В условията на действащ паричен съвет БНБ няма правото и възможността да упражнява целенасочена монетарна политика (Минасян, 2008). Това обаче не означава, че българската икономика не чувства и не абсорбира различни по характер монетарни въздействия. Българската икономика консумира, *първо*, ефектите от монетарната политика на Европейската централна банка (ЕЦБ); *второ*, банковите регулации на БНБ въздействат върху паричното обращение; и *трето*, в съответствие със своите собствени преценки местното население и икономическите агенти възприемат определено поведение, което въздейства на параметрите на ендогенната междувалутна трансформация и предопределя спецификата на вътрешното парично обращение. Българската практика след въвеждането на паричен съвет през 1997 г. дава основания да се оцени, че през това време е имало монетарни въздействия като следствие от особеностите на паричното предлагане, т.е. действала е своеобразна монетарна политика, която икономическата теория оценява като пасивна, но и еластична, в зависимост от пазарната адаптация и преценките на населението и икономическите агенти (Kindleberger, 2000).

Проследяването и анализът на особеностите на въздействието на паричното предлагане и паричното обращение върху възлови параметри на икономическото състояние дават полезна информация за осмисляне на икономическите поведенчески аспекти на местното население и коригиране на отделни елементи на макроикономическата политика (Shleifer, 2000).

2. Методология

Оценката на СПО следва предписанията на монетарната икономическа теория. По-специално, следва се функционалното твърдение:

$$\frac{\dot{M}}{M} \approx \frac{\dot{P}}{P} + \frac{\dot{Y}}{Y} - \frac{\dot{V}}{V} \quad (1)$$

където:

- M – парично предлагане;
- Y – обем на трансакциите в икономиката;
- P – ценово равнище;
- V – скорост на парично обращение.

В представянето по горната формула точката над показателите отразява първата производна на показателя спрямо времето, т.е. изменението на показателя във времето, а отношенията имат смисъл на темп на прираст на съответния показател.

Има определена специфика при избора на измерител на паричното предлагане, както и на инфлацията.

Съществуват няколко показателя за парично предлагане: пари М0 (пари в обращение), тесни пари М1, квази пари М2 и широки пари М3. Всички тези агрегати се следят и публикуват от централната банка (БНБ) в паричния отчет. Изборът на конкретен показател за парично предлагане променя абсолютните стойности на СПО, но не и динамиката и тренда ѝ. За целите на конкретното изследване е приет агрегатът „Пари в обращение“. Той може да се проследи и в пасивите на баланса на подуправление „Емисионно“ на БНБ.

Съществуват различни показатели и за оценка на инфлацията. Националният статистически институт у нас (НСИ) оценява ежемесечно индекс на цените на потребителските стоки. Методологията, която НСИ използва, е специфична (наречена национална). Информационната служба на ЕС (Eurostat) оценява инфлацията ежемесечно също като индекс на цените на потребителските стоки за всички страни членки на ЕС (и не само членки) по единна методология. За този индекс е възприет термина Хармонизиран индекс на потребителските цени (ХИПЦ)².

Показателите за индекса на потребителските цени, оценени по т.нар. национална методология, от една страна, и от Eurostat, от друга, се различават, нерядко чувствително (Фигура 1). При това съответният индекс се използва за различни цели, включително и за индексации на местно ниво. Редно е националният индекс на инфлация на НСИ да се приравни на ХИПЦ на Eurostat, но подобно приравняване се отлага във времето (по неясни съображения).

Източник: Eurostat, НСИ

Фигура 1. България 2014 – 2022: 12-месечна инфлация

Съществува още един широко разпространен показател за инфлация, а именно: дефлаторът на Брутният вътрешен продукт (БВП). Дефлаторът се оценява при използване на информация от НСИ за годишния размер на БВП в текущи и съизмерими стойности.

При оценките в текста като измерител на инфлацията е използван този дефлаторът на БВП, който най-добре се съчетава с останалите използвани показатели, още повече – в динамика.

² Harmonized Index of Consumer Prices (HICP).

Като правило, при статистически измервания и съпостави обемът на трансакциите в икономиката Y се заменя с реалния обем на произведения БВП.

Оценката на СПО, както и оценката на въздействието на паричното предлагане върху икономическата активност и ръста на цените, се извършва при съотнасяне на данните за динамиката на парите в обращение с динамиката на БВП в съпоставими стойности във времето, както и с динамиката на дефлатора на БВП (Indeed Editorial Team, 2022). Усредняването за конкретен период е извършено при усредняване на вече изчислените годишни стойности.

3. Българската реалност

Ефективността на монетарните въздействия предполага действието на установени и устойчиви пазарни взаимоотношения. Икономическата ситуация в България в първите 15-ина години след революционния политически преход от края на 80-те години на миналия век не предполага наличието на стабилно действаща пазарна икономика. Това е причината, поради която резултатите от прилаганата монетарна политика в този период са хаотични, трудно предвидими и изродени. Едва в последните десетина години може да се говори за относително стабилни пазарни взаимоотношения в страната и този период позволява извършването на конкретни монетарни оценки.

Влиянието на монетарните въздействия се определя при проследяване на: (1) динамиката на парите в обращение, които фигурират като информация в пасива на баланса на управление „Емисионно“ на БНБ; (2) темповете на реален прираст на БВП по информация на НСИ; (3) дефлатора на БВП (разчетна величина) като измерител на ценовата динамика. Промяната в СПО се пресмята като резултативен елемент. Резултатите от пресмятанията са представени в *Таблица 1*.

Таблица 1
България, темп на прираст на монетарни елементи (%)

Години	Парично обращение	Реален прираст на БВП	Дефлатор на БВП (инфляция)	Скорост на парично обращение
2008	9,1	6,1	8,1	5,1
2009	-12,3	-3,3	4,0	13,0
2010	3,1	1,5	0,8	-0,8
2011	5,1	2,1	6,1	3,1
2012	9,4	0,8	1,1	-7,5
2013	7,4	-0,6	0,1	-7,9
2014	13,0	1,0	1,3	-10,7
2015	9,8	3,4	3,0	-3,4
2016	11,2	3,0	3,4	-4,9
2017	11,0	2,8	4,8	-3,4

Продължение на табл. 1

2018	10,3	2,7	4,2	-3,4
2019	10,3	4,0	5,3	-1,0
2020	11,2	-4,0	4,3	-10,9
2021	16,3	7,6	7,2	-1,5

Източник: Eurostat, БНБ.

За периода 2008 – 2021 г. се очертават три възлови години у нас в монетен контекст (Таблица 1).

2009 г.: След кризата от 2008 г. парите в обращение у нас намаляват (за пръв и единствен път след 1995 г.!) с повече от 12% и то се свързва с реалното свиване на БВП (с 3,3%). Населението е шокирано и объркано от неочакваното развитие на икономическите процеси, страната е в първите години от включването си към ЕС, а икономическата катастрофа от преди десетина години е все още свежа. Очакванията са свързани с цялостна стагнация и обезценяване на стойности, което обяснява чувствителния прираст на СПО (с 13%), т.е. населението се стреми да не задържа и да изразходва натрупани парични запаси. Подобно поведение обяснява наблюдавания през годината прираст на цените като комбинация от свито предлагане и активирано търсене.

2014 г.: Кризата в Корпоративна търговска банка оставя отпечатък върху протичането на монетарните процеси. Страната вече се чувства като относително равностоен член на ЕС, което придава определена валутна и икономическа сигурност. Петнадесетте години действие на паричния съвет с фиксирана местна валута към евро внася валутно спокойствие. Вероятно това е причината за чувствително намаление на СПО (с 11%), т.е. населението и икономическите агенти оценяват, че е по-добре да акумулират заработената и припечелена местна валута, отколкото да заиграват с потребление и/или инвестиции. Толкова повече, че започва да се чувства известна банкова несигурност и стагнираща се инвестиционна среда, свързана с некачествено функциониране на възлови социално-правно-икономически институции.

2020 г.: Неочакваното и парализиращо въздействие на COVID-19 внася несигурност в монетарните процеси. Резултатът се материализира в намаляване на СПО (с 11%) като реакция към неустановеното развитие на процесите. Отново заработва феномена за запазване на „бели пари за черни дни“.

2021 г.: Възходящата инфлация от втората половина на годината потиска чувствително стремежа за намаляване на СПО и за натрупване на парични запаси, но изградените навици в населението продължават да действат, което обяснява новото му (но вече символично) намаление.

Като правило СПО се поддава трудно на проектиране, което поставя трудни за разрешаване проблеми при провеждането на конкретна монетарна политика за постигане на определени цели (Prachowny, 1994). Оценката на годишната вариация на показателите показва, че СПО се колебае най-много през годините, податлива е на конюнктурни въздействия и рефлектира върху паричното обращение, доколкото при условия на действащ паричен съвет БНБ не е в състояние да регулира паричното обращение.

Относително равновесие на монетарните въздействия се установява през 2015 – 2019 г. За тези пет години парите в обращение нарастват средногодишно с 10,5% и този прираст обслужва средногодишното реално нарастване на БВП с 3,2%, при ежегоден прираст на дефлатора на БВП (инфлация) с 4,1% и намаляване на СПО средногодишно с 3,2%. За този период не се наблюдават съществени промени в монетарните въздействия, но заслужава да се отбележи, че едва 30% от прираста на парите в обращение се свързва с реалния прираст на БВП.

4. Междустранова съпоставимост

Монетарните процеси у нас през последните 5-7 години се развиват паралелно на тези в еврозоната. Пандемията COVID-19 въздейства сравнимо както у нас, така и в еврозоната. Парите в обращение през 2020 г. в еврозоната нарастват с 11% (при по-малко от два пъти средногодишен темп на прираст през предходните пет години), но реалният БВП намалява с 6,4%, а дефлаторът на БВП (инфлация) е в рамките на официалните предписания на ЕЦБ (1,7%). Львовският пай на прираста на парите в обращение обслужва чувствителното забавяне на СПО (с 15,7%)! Подобно забавяне на СПО е очаквано (De Vroeck et al., 1997), но мащабът е впечатляващ.

Има съществена разлика в структурата на забавянето на СПО в България, от една страна, и в еврозоната, от друга. Предлагањето на пари в еврозоната е инструмент на ЕЦБ за постигане на целите на монетарната политика. Паричното предлагане в България е следствие и се подчинява на пазарни съотношения. БНБ не е в състояние (практически) да регулира пряко паричното обращение, макар че има на разположение косвено действащи инструменти.

Забележително е, че отношението на човека към парите е колкото сходно, толкова и различно от отношението към всички останали видове стоки и услуги. По-специално, „...*пределната полезност на парите, за разлика от пределната полезност на стоките за него, не намалява...Повечето (разполагаеми в брой, б.Г.М.) пари не намаляват задоволството, получавано от всяка допълнително получавана парична единица*“ (Гълбрайт, 1996). Тази особеност се проявява особено отчетливо, а може би дори и традиционно, в ситуацията в България.

Могат да се разграничат няколко основни фактора, които влияят върху забавянето на СПО в България и натрупването на парични запаси в населението и икономическите агенти. Кейнс нарича посоченото явление „*предпочитание към ликвидност*“ (Кейнс, 1993), което придобива по-различни измерения в конкретната ситуация. Кейнс формулира три аспекта на предпочитанията към ликвидност, които са обусловени от: (1) транзакционен мотив; (2) осигурителен мотив; (3) спекулативен мотив. В конкретния случай те търпят определена модификация, като формират това, което символично може да се нарече „*гласуване с лева*“:

Първо, стимулите за търсенето на пари са свързани с желанието на населението и икономическите агенти да натрупват и да оперират с реални парични запаси. Особена позиция сред тях заема спекулативния елемент, който корелира с равнището на нерегламентираната икономическа дейност в страната (Nicks, 1989). Значителна маса от притежаваните левови резерви, които се поддър-

жат в частни сейфове извън банките, се използват в т.нар. сенчеста икономика (Medina and Schneider, 2018).

Второ, Натрупването на извънбанкова левова ликвидност корелира пряко с (не)доверието на населението и икономическите агенти в действащите в страната институции (Minsky, 2008). То има отношение също и към степента на социално разслоение на обществото. Ниската доходност на паричните активи (ниски лихвени равнища), непрозрачното начисляване на такси и комисионни от страна на търговските банки, както и непредвидени затруднения при ползване на паричните авоари подтикват населението и икономическите агенти да поддържат несъразмерно голяма, пряко разполагаема ликвидност.

Трето, чувствително въздействие при формирането на това, което може да се нарече парично поведение на населението и икономическите агенти в постсоциалистическото общество в България, оказват чисто психологически фактори, т.е. специфика на „масовата психология“, по думите на Кейнс. Протича това, което Фром нарича *статична адаптация* към променящите се условия (Фром, 1992). Фон Мизес (von Mises, 2013) обръща внимание на това, че търсенето на пари се извършва от индивиди и зад тях стоят чисто субективни съображения. Почти традиционно българският гражданин е привикнал да оценява много по-високо това, което притежава в ръцете си, отколкото това, което се стопанисва от някой друг. Този навик и поведение не могат да се изкоренят спонтанно и ефективно. Те се пренасят във времето и пространството и освобождаването от тях изисква повишаване на доверието както към човека там „зоре“, така и особено и най-вече към действащите институции. Интерпретацията на фактите включва и мудната промяна на доверието в най-общ смисъл. Забелязва се и подмяна на средството с цел (Stiglitz et al., 2010), при което притежанието и наличността в брой на парични ресурси като хипотетична възможност за различни видове разходи се оценява по-високо от директното потребление на материални блага.

Отношението на българското население и икономически агенти към местната парична единица се промени съществено след въвеждането на паричен съвет през 1997 г. и процеса на установяване на приемлива и предвидима финансова стабилност. При твърдия фиксинг, характерен за паричния съвет, левът започна да се утвърждава като стабилна валута във връзка с възможността да се премине безпроблемно към евро-позиции при фиксиран курс, което обяснява и отсъствието на страх при натрупването и оперирането с левови резерви.

Намаляването на СПО в еврозоната води до задържане на по-голяма евро-валута в населението и икономическите агенти. Съществена част от тази номинална парична маса напуска директно еврозоната основно във вид на инвестиции в чужбина. Допълнително тече процес на утвърждаване на EUR (за сметка на USD) като средство за съхраняване и натрупване на стойност в световен план. Независимо от изживяваните турбуленции в обществено-икономически контекст, доверието в EUR нараства.

В България презграничното движение на капитали не може да се извършва в левове, а се извършва предимно в EUR. Необходимата валутна трансформация предполага връщане на част от притежаваните от населението левове обратно в БНБ, което не се забелязва.

Таблица 2

Монетарни въздействия, 2015 – 2019 г.

(%)

	Прираст на паричното обращение	Реален прираст на БВП	Дефлатор на БВП (инфлация)	Намаление на скоростта на парично обращение
България	100	30	39	31
Евروزона	100	41	27	31

Източник: Eurostat, БНБ.

Заслужават внимание различията в монетарните въздействия през 2015 – 2019 г. (Таблица 2). Намалението на СПО както в България, така и в еврозоната, е сравнимо. Съществено е разпределението на ефекта от прираста на паричното обращение върху реалния прираст на БВП, от една страна, и върху прираста на цените (дефлатора на БВП, респ. инфлацията), от друга. Съотношенията в България и еврозоната са огледално противоположни – съществената част от монетарните въздействия в еврозоната се отразява върху реалния прираст на БВП, докато в България отраженията са върху ценовия прираст. Инвеститорите в еврозоната консумират основната част от прираста на парично обращение, докато у нас ефектът се отразява главно върху прираста на цените. Ако се елиминира прирастът на СПО, то в еврозоната примерно две трети от монетарните въздействия на ЕЦБ рефлектират върху икономическата динамика, а една трета – върху ценовия прираст. При нас съотношението е обратно.

Посочените особености оправдават текущите регулативни мерки и поведението на ЕЦБ. Ако в еврозоната се съпоставят инфлацията, от една страна, и икономическата активност, от друга, натезават грижите за недопускане (респ. ограничаване) на възможната икономическа рецесия, която би могла да възбуди застрашителни центробежни напрежения вътре в ЕС. Измененията на паричното обращение в еврозоната въздействат по-значимо върху икономическата динамика, поради което ЕЦБ въвежда подчертано внимателно различни по характер монетарни рестрикции с оглед на потискане на инфлационните процеси, но при съобразяване със и отчитане на икономическата динамика. Както посочва американският икономист D. Rodrik (Rodrik, 2015), в икономикса контекстът е всичко! Следва се предписанието на първата фундаментална теорема на икономиката на благосъстоянието, която доказва, че конкурентната пазарна икономика е ефективна в смисъл, че осигурява ефективно използване на наличното ресурсно разнообразие.

5. Заключение

Българският опит показва, че дори и в условията на действащ паричен съвет реалното парично предлагане може да се увеличава и да формира значителна текуща ликвидност.

Последствията от натрупването на неконтролируема от финансовите органи в страната парична маса пряко в населението и икономическите агенти крие рискове, които не са за пренебрегване. Ако тези парични резерви в определен

момент се изсипят на пазара поради непредсказуеми причини, те могат да индуцират чувствително инфлационно напрежение, което да наруши финансовата стабилност. В условията на паричен съвет местното ценово равнище е свързано по преки и косвени връзки с ценовото равнище в еврозоната, така че местната инфлация ще остане ограничена, но ще предизвика значителни производствени и финансови затруднения.

Ако свободната легова ликвидност се привлече от банковата система, което предполага значително повишаване на привлекателността на банковите авоари, тогава нарасналите финансови ресурси на банковата система ще окажат инвестиционен натиск, при което централната банка е редно да засили регулаторните си въздействия с оглед недопускане на не по-малко нежеланото прегряване на икономиката.

Съществува възможност за преминаване на европозиции. В такъв случай леговото парично предлагане ще се свие, а свободната евроденоминирана ликвидност ще прелее или в банковата система, или ще напусне страната.

Включването на страната в еврозоната ще изсветли проблемите с текущата ликвидност. Този процес ще бъде съпроводен най-вероятно със затягане на действащата в страната правна рамка, така че необходимостта от разполагане с парични резерви в брой за нерегламентирани разплащания ще намалее, вероятно ще се увеличи и доверието към банковата система, вследствие на което свободната парична маса ще премине или в банковата система, или ще напусне страната.

При всички случаи централната банка следва да следи внимателно развитието на процесите с оглед недопускане на изненадващо формиращи се ефекти.

Текущото макроикономическо управление у нас следва да се съобразява с две съществени особености на протичането на монетарните процеси.

Първо, прирастът на паричното обращение у нас (каквото безусловно има) рефлектира основно върху прираста на инфлацията, а не върху прираста на икономическия растеж!

Факторите, които ограничават инвестиционната и икономическа активност у нас, са преди всичко и най-вече институционални. Очакванията (рационални?!) на инвеститорите и икономическите агенти на местна почва не са благоприятни. Показателно в посочения контекст е масираното презгранично изтичане на български капитали при неудовлетворителни показатели на възвръщаемост. Подобряването на инвестиционната среда у нас изисква и предполага чувствително повишаване на предвидимостта на институционалните регулаторни мерки, както и целенасоченото създаване и поддържане на материални инфраструктурни предпоставки за активизиране на инвестиционния процес.

Второ, съществена част от прираста на паричното обращение се свързва с намаляване на СПО у нас!

В специализираната литература се оценява, че високата СПО е характерна за интензивна икономика (висока икономическа активност), докато ниската СПО се свързва с нежелание за поемане на инвестиционни и потребителски разходи (Chen, 2021). По-ниската СПО означава, че пряко в населението и икономическите агенти се акумулира и натрупва все по-голяма парична маса. За разлика от еврозоната, тази легова парична маса у нас остава в страната, но

е извън контрола на монетарните власти. Хипотетично, в конкретен момент част от тази парична маса може да се изсипе на стоковия и паричен пазар и да предизвика непредвидими ценови и структурни сътресения. В допълнение, вероятно съществува невидимо (подводно!) движение на акумулираната парична маса, която се свързва със и обслужва нерегламентираната и статистически неоченьвана икономическа дейност.

Използвана литература

- Chen, J. (2021).** Velocity of Money: Definition, Formula, and Examples. – *Investopedia*, [online] Available at: <https://www.investopedia.com/terms/v/velocity.asp>
- De Broeck, M., Krajnyák, K., Lorie, H. (1997).** Explaining and Forecasting the Velocity of Money in Transition Economies, with Special Reference to Baltics, Russia and Other Countries of the Former Soviet Union. – *IMF Working Paper*, WP/97/108, 46 p.
- Hicks, J. (1989).** A Market Theory of Money. Oxford, Clarendon Press, ISBN 0-19-828724-0
- Indeed Editorial Team (2022).** A Definitive Guide to the Velocity of Money. – *Indeed*, March 11, 2022, [online] Available at: <https://www.indeed.com/career-advice/career-development/velocity-of-money>.
- Kindleberger, C. (2000).** Comparative Political Economy. A Retrospective. London: The MIT Press, Cambridge, Massachusetts. ISBN 0-262-11246-9
- McKinnon, R. and Liu, Z. (2013).** Hot Money Flows, Commodity Price Cycles, and Financial Repression in the US and the People’s Republic of China: The Consequences of Near Zero US Interest Rates – *ADB Working Paper Series on Regional Economic Integration*, No. 107 January 2013, 13 p.
- Medina, L. and Schneider, F. (2018).** Shadow Economies Around the World: What Did We Learn Over the Last 20 Years? – *IMF Working Paper*, WP/18/17, 76 p.
- Minsky, H. (2008).** Stabilizing an Unstable Economy. New York: McGraw-Hill, ISBN 978-0-07-159299-4
- Monetary-fiscal policy interactions in the euro area.** – *ECB Occasional Paper Series*, No 273 / September 2021
- Prachowny, M. (1994).** The Goals of Macroeconomic Policy. London and New York: Routledge, 218 p., ISBN 0-415-10764-4 (pbk.)
- Rodrik, D. (2015).** Economic Rules. The Rights and Wrongs of the Dismal Science. New York – London: W.W.Norton & Company, ISBN 978-0-393-24641-4
- Shleifer, A. (2000).** Inefficient Markets: An Introduction to Behavioural Finance. Clarendon Lectures. Oxford: Oxford University Press, ISBN 0-19-829227-9 (Pbk)
- Stiglitz, J., Sen, A., Fitoussi, J-P. (2010).** Mis-measuring Our Lives. Why GDP Doesn’t Add up. New-York – London: The New Press, ISBN 978-1-59558-519-6 (pb)
- von Mises, L. (2013).** The Theory of Money and Credit. Ney York, Skyhorse Publishing, ISBN 978-1-62087-161-4
- Гълбрайт, Дж. (1996).** Икономическата наука в перспектива. София: „Христо Ботев“, ISBN 954-445-388-1
- Кейнс, Дж. (1993).** Обща теория на заетостта, лихвата и парите. София: „Христо Ботев“, ISBN 954-445-201-X
- Кругман П. (1999).** Амбулантно благополучие. София: ИК “Дамян Яков“, ISBN 954-527-118-3
- Минасян, Г. (2008).** Финансово програмиране. Трето преработено и допълнено издание. София: „Класика и стил“, ISBN 978-954-327-050-7
- Мишкин, Ф. (1995).** Теория на парите, банковото дело и финансовите пазари. София: Отворено общество, ISBN 954-520-140-1
- Фром, Е. (1992).** Бягство от свободата. София: „Христо Ботев“, ISBN 954-445-026-2

АДАПТИВНОСТ НА ИКОНОМИЧЕСКАТА ПОЛИТИКА ПРИ КРИЗИ ЧРЕЗ ЦЕНОВО РЕГУЛИРАНЕ НА ЕНЕРГИЙНИ ЦЕНИ

1. Концепция за свободен електроенергиен пазар в ЕС

Вътрешният пазар на Европейския съюз (ЕС) е единен пазар, в който е обезпечено свободното движение на стоки, услуги, капитали и хора. Изискванията за търговия с електрическа енергия са обособени в директиви на ЕС, установяващи общите правила за вътрешния пазар на електроенергия, като водещата политика е насочена към осигуряване на свободен пазар на електрическа енергия.

По определение (*според* Кратък политически речник на термините) при свободния пазар размените на стоки и услуги се извършват според доброволно споразумение относно цената между продавача (този, който ги предлага) и купувача (този, който ги получава). Цените се определят според търсенето и предлагането на пазара. Решението на двете страни дали са съгласни относно цената на размяната и дали искат да я предприемат, се взема свободно и доброволно. В случая с пазарната среда при търговия с електрическа енергия е наложена пазарна система, която е съществено ограничена поради една специфична особеност на стоката, а именно липсата на възможности за междинно съхранение.

В идеалната концепция за свободния пазар държавата не трябва да се намесва при определяне на предлаганите на пазара стоки и услуги, нито при регулирането на цените им, нито да налага тарифи, да субсидира формирането на монополи и пр. Нейната роля е ограничена до осигуряване на сигурност и защита от принуда и мошеничество при извършване на пазарната размяна. Тя може да събира данъци, доколкото те са необходими за финансирането на тази нейна защитна роля. В практиката не е възможно функционирането на пазар без никаква регулация (Levi-Faur, David, 2010), като по отношение на пазара на електрическа енергия необходимостта от регулации е съществено висока.

Регулациите на пазара на електрическа енергия са част от макроикономическите инструменти за провеждане на държавна политика, които по-общо включват (Надя Маринова, 2014) административно управление и икономически

---

¹ Инж. Антон Иванов, Про Екоенергия ЕООД / Anton Ivanov, MSc, Pro Ecoenergia Ltd: ai@ecoenergia-bg.eu

стимули и лостове, като данъци, цени, тарифи и др. Очаква се, че в условията на пазарни отношения държавата въздейства върху ценообразуването само на предприятията-монополисти, а производителите да определят цените на своята продукция независимо от държавата, при което цената на търсенето се определя от купувачите, а продажната цена се формира в резултат на взаимодействието между цената на търсенето и цената на предлагането.

Електрическата енергия като стока има някои специфични черти, които се определят от ограничените възможности за складиране, но и поради това, че се възприема като обществено благо (Стоянович, Бекич, Брничанин, 2019). Електрическата енергия се произвежда и разпространява на търговска основа, но поради общото им значение за конкурентоспособността на икономиката и нуждите на масовия потребител, държавата запазва значителна роля в цялата верига на доставки. Съответно, при нейното предлагане се налагат редица конкретни изисквания за гарантиране на непрекъснатостта на доставките, както и за тяхното качество. Исторически системата на доставки на електрическата енергия е организирана на база централизирана доставка с единен контрол по цялата верига, включително и при продажбите.

За целите на създаване на конкурентна среда в Европа е развита концепцията за либерализация на пазара на електрическа енергия и постепенно намаляване на регулациите. Следвайки общите политики, в последните години голямата част от потребителите на електрическа енергия в Европа са клиенти на свободен пазар, като доставките им се договарят и осигуряват чрез търговци. Приема се, че по този начин се осигуряват конкурентни цени, които фактически обхващат свързани с доставката услуги, и в общия случай не обхващат конкуренцията между независими продавачи, защото търговците осигуряват необходимата им енергия на организирани борсови пазари и в съответствие с ограничаващи конкуренцията правила.

В Европа за определяне на цената на електроенергията на пазара на едро се прилага т. нар. принцип на „приоритетен ред“. Различните производители предоставят своите мощности чрез организиран пазар, като първо се удовлетворяват заявките на производителите с най-ниската цена и последователно се достига до най-скъпата електроцентра на пазара. В по-голямата част от случаите, електроцентра, работеща с въглища или газ, е последната активирана да достави последният MWh, необходим за балансиране на търсенето и предлагането. Приоритетният ред се състои в това, че цената, платена на тази последна централа – покриваща нейните производствени разходи, включително правата за емисии на CO₂ и печалба – се плаща на всички производители, дори ако техните собствени разходи са много по-ниски. Това означава, че пределните разходи на последния производител (понастоящем газовите електроцентрали) определят цената на електроенергията на пазара на едро, въпреки че голяма част от електроенергията се произвежда с много по-ниски разходи (напр. частта, която се произвежда чрез възобновяеми източници, ядрена енергия, биомаса, водна енергия, но и от лигнитни въглища).

Понастоящем този метод с пределна цена се прилага задължително на пазарната платформа „Ден напред“, която е референтна за ЕС и се прилага при единни правила, приети от националните регулатори, а номинираните борси

използват един и същ софтуер за обработка на заявките. Има и други пазарни платформи, като тези за дългосрочни договори, на платформи в рамките на деня или на пазари за балансираща енергия, но основно влияние върху крайната цена за клиентите играе именно постигната цена на пазара „Ден напред“.

В обобщение може да се посочи, че потребителите на свободния пазар имат възможност за избор на доставчик на електрическа енергия, съобразен с техния профил на потребление, и за постигане на оптимални условия за доставка и балансиране, но постигната цена не е на база на конкуренция на производители. Производителите, от своя страна, предлагат произведената електрическа енергия на организиран борсов пазар в конкуренция с другите производители, но получената от тях цена не е свързана с цената за краен клиент.

Като се добави, че доставката на електрическа енергия в общия случай продължава да е обвързана с възможностите за презграничен транзит през единната мрежова инфраструктура, което допълнително ограничава възможностите за конкуренция, възниква необходимостта от уточняване на обхвата на регулациите в случая на доставки на електрическа енергия на така моделирания свободен пазар.

2. Обхват на електроенергийното регулиране

Моделът за формиране на цени на електрическата енергия до голяма степен се отличава от пазарните модели за свободно договаряне, тъй като при него се налага регулиране с оглед осигуряване сигурност на доставките, но също така е интегрирана и система от политики за икономически стимули, в полза на ВЕИ инвестициите и икономически рестрикции за производство от изкопаеми горива. По този начин икономическите методи за държавно управление действат успоредно с въведените административни методи за управление и регулиране, които обхващат различните видове разрешителните документи, решения под формата на лицензи, утвърждаване на устава на организации и правила за работа.

Държавно управление има за задача да повиши определеността на резултатите от икономическите дейности и тяхната предсказуемост. Административното управление е необходимо за въвеждане на ред и приложимост, но то е нужно, също така, и при необходимост за спешни, извънредни мерки за приложение на зададената програма за действие.

Поради важното значение на доставките на електрическата енергия се очаква, че чрез инструментите на държавното управление може да се постигне не само насочващо развитие на електроенергийния сектор, съобразно приети екологични политики, но и да се ограничава негативното влияние на ценови ефекти върху общата икономическа и социална среда.

В настоящия материал е обсъдено влиянието на административните методи за регулиране и икономическите инструменти за държавно управление на пазара на електрическа енергия при кризи. Използваните данни основно са тези от българския електроенергиен пазар, но тъй като той е свързан с европейския, чрез прилагане на общи правила, то изведените заключения са подходящи за

обобщение при обсъждане на променящите се политики на регулиране в сектора на европейско ниво.

В България има два пазарни сегмента на пазара на едро – регулиран и свободен, като някои централи са длъжни да продават произведената от тях енергия на регулирани цени, а не на цени, свободно определени на пазара. На този регулиран пазар държавната компания „НЕК“ ЕАД изпълнява ролята на „обществен доставчик“: купува електроенергия от тези производители и я доставя на доставчици, които обслужват крайни потребители, заплащащи електрическата енергия по регулирани цени.

На свободния пазар цените са определени въз основа на търсенето и предлагането и се формират на платформите ден напред и в рамките на деня, които са хармонизирани в рамките на единното свързване на европейските пазари. При това се прилага общият метод за формиране на пределна цена, която може да се различава съществено от цената по себестойност при производителите.

В България функционира и пазар на балансираща електроенергия, който се използва от търговци и големи потребители за оптимизиране на цената при задоволяване на краткотрайните отклонения на товарите графици.

България е осъществила свързването на пазарите за ден напред и на пазарите в рамките на деня със съседните ѝ държави, което определя и силното влияние на постиганите ценови нива в Европа върху борсовите пазари у нас.

Съгласно закона за енергетиката, сделки с електрическа енергия могат да се сключват по регулирани от Комисията за енергийно и водно регулиране (КЕВР) цени, по свободно договорени цени между страни и на борсов пазар, както и на балансиращ пазар на електрическа енергия. При електроенергийното ценово регулиране се търси справедливо прехвърляне на разходите от преференциални цени и премии за енергия от възобновяеми източници и високоефективно комбинирано производство на електрическа и топлинна енергия върху крайните клиенти на електрическа енергия, присъединени към електроенергийната система, включително операторът на електропреносната мрежа и операторите на електроразпределителните мрежи, за необходимите им технологични разходи по пренос и разпределение, както за системни услуги, в т. ч. допълнителни и спомагателни услуги, и за разходи, предизвикани от ползватели на преносната мрежа, съответно на разпределителните мрежи.

Функцията за държавна регулация при формиране на цените на електрическата енергия включва:

- регулиране на цените за крайни потребители в случаите, предвидени в закона за енергетиката;
- премии за електрическа енергия от възобновяеми източници и от високоефективно комбинирано производство на електрическа и топлинна енергия;
- определяне на пределна цена за сключване на сделки на пазара на балансираща енергия;
- определяне на пределна стойност на разходите на операторите на електропреносната и на електроразпределителните мрежи за достъп и/или за пренос;

- цените по които производителите в рамките на определената им от КЕВР разполагаемост продават електрическа енергия на обществения доставчик.

Може да се обобщи, че в обхвата на регулиране попадат както определяне на конкретни цени или ценови тавани, така и сключването на сделки на организиран пазар, в съответствие с правилата за търговия с електрическа енергия.

В допълнение са въведени механизми за ценово отразяване на външни фактори, като задължението за закупуване на въглеродни квоти от електрическите централи, работещи с изкопаеми горива.

Свободен регионален пазар на електрическа енергия в Европа функционира след 2004 година по смисъла на Втория енергиен пакет (Директива 2003/54/ЕО на Европейския парламент и на Съвета от 26 юни 2003 година относно общите правила за вътрешния пазар на електроенергия). В България референтен пазар за електрическа енергия работи от 2016 година, като на фигура 1 са показани исторически данни за движението на цените на едро на електрическа енергия у нас.

Източник: статистически данни от БНЕБ

Фигура 1. Данни за средномесечни цени на пазара Ден напред на БНЕБ

Сегашното състояние на пазара на електрическа енергия се определя като състояние на криза поради демонстрирания ръст на цените на годишна база над 4 пъти. За сравнение, по време на финансовата криза от 2008 година, ценовият скок при електрическата енергия е два пъти на годишна база.

Това състояние на криза предполага прилагане на специфични инструменти за държавна намеса и използване на инструментите за управление.

3. Формиране на крайни цени на електроенергийния пазар в ЕС

На регулиране подлежат както компоненти от цените за крайни потребители, включително за енергийна инфраструктура, така и компоненти от цените на производители, както беше посочено по-горе. Обхватът на намеса на държавата чрез методите на административно регулиране и прилагане на икономически инструменти за стимулиране и рестрикции може да се оценява след като се

изясни целия комплекс от фактори, който определя крайната цена на електрическата енергия.

За нуждите на статистическото отразяване на ценовите фактори в крайните цени за потребители на европейския пазар, Европейската комисия използва три основни групи:

- Данъци и налози;
- Мрежи;
- Енергия.

Заедно с държавата, енергийният регулатор има принос към формиране на цените в първата група и изцяло определя втората група ценови фактори. Така например част от първата група са допълнителни такси, които произтичат от държавни екологични политики, но се формират с участие на енергийните регулатори.

За разлика от формирането на задължения към държавата чрез данъци (ДДС, акцизи и други), ценовите фактори, които се определят от енергийния регулатор, имат смисъл на арбитраж. Или както е постановено в закона за енергетиката, регулаторът има задължението да търси баланс между интересите на енергийните предприятия и клиентите, както и осигуряване на равнопоставеност между отделните категории енергийни предприятия и между видовете клиенти.

Когато се обсъжда формирането на пазарни цени на активна електрическата енергия, т.е. на третата ценова група, обикновено се подразбира референтната борсова цена, постигната при конкурентно предлагане на количества електрическа енергия от различни по характер производители при еднакви пазарни правила, т.е. цената, постигната на пазарната платформа „Ден напред“. Фактически крайните цени за групите потребители се формират в значителна степен от доставки по референтната цена (или борсова цена), но и доставки по дългосрочни договори, доставки от краткосрочни пазари и разходи за балансиране. При това ролята на доставчиците (търговците) е да предлагат подходяща комбинация от източници на доставки, за да задоволяват товарите профили на клиентите си.

В Таблица 1 са представени резултатите при разпределение на основните ценови фактори за двете обобщени групи потребители – домакинства и индустрия, изготвено на база на статистически данни общо за ЕС² и за България³. За целта са ползвани данни за 2019 г., която е последната година без силно влияние на външни фактори, и съответно могат да се приемат и като показателни за тенденциите и инструментите при провеждане на политиките за „зелен“ енергиен преход.

От Таблица 1 се вижда, че домакинствата у нас практически не участват при формиране на отчисления за подкрепа на „зелени“ политики, а участието

---

² https://energy.ec.europa.eu/data-and-analysis/energy-prices-and-costs-europe_en

³ <https://www.dker.bg/bg/resheniya/resheniya-za-2022-g.html>

Таблица 1

Ценови параметри по групи при формиране на крайни цени за потребители

Ценови групи	Европа	България	Европа	България
	домакинства		индустрия	
Енергия	67	55	50	65
Мрежи	56	25	20	15
Данъци и налози	95	16	38	11
крайна цена	218	96	108	91
Декомпозиция ценова група данъци и налози				
ДДС	38	16		
ВЕИ	29		22	3
Капацитет	4		2	7
Околна среда	22		12	
Ядрена такса				
Други	7		2	1
	борсова цена		45	48

Източник: собствени резултати от анализ на статистически данни и регулаторни решения

на индустрията е сравнително малко. По-високите цени на активната електрическа енергия за индустрията у нас отразяват местни фактори, като по-малък пазар и прехвърляне на разходи, които са възникнали вследствие на политики за стимулиране или ограничаване на производители.

Последното е свързано с формиране на цени при производители на електрическа енергия, където има непазарна намеса. Такива са:

- формиране на цена на енергиен източник (основно се прилага по отношение на лигнитни въглища или други, които се добиват и използват на място);
- формиране на гарантирани приходи за възстановяване на инвестициите за нови централи;
- формиране на цена за емисии на парникови газове.

Може да се обобщи, че административната регулация при формиране на ценови компоненти у нас води до ниските цени за битовите потребители (спрямо средното за Европа), но въведените икономически инструменти за стимули и рестрикции се отразяват в повишение на цените за индустрията.

В условията на криза именно системата от икономически инструменти за управление се оказват задържащ фактор за ефективно противодействие на ценовите скокове. Системите от икономически стимули и рестрикции са обвързани с прилагането на задължителни пазарни модели, а именно:

- пазарна платформа за търговия с CO₂ емисии;
- пазарен модел при доставки на тръбен природен газ – референтен спот пазар;
- електроенергиен пазарен модел – референтен сегмент „Ден напред“.

Сега прилаганата пазарна система от обвързани пазари и пазарни взаимоотношения между профилирани търговски участници, прилагащи комплексни правила и инструменти за национална и международна търговия, е плод на дългогодишно нормативно развитие и постепенна пазарна интеграция. Това

развитие премина през въвеждане на четири пакета общоевропейско законодателство за либерализация на пазара и съответните приложения на регулации в националното законодателство.

Изградената комплексна пазарна среда не може да бъде изменена своевременно, за да отговори на текущите предизвикателства. От друга страна, предприеманите действия от правителствата отдалечават търговската среда от понятията за „свободен пазар“, защото формирането на крайните цени не се определя от търсене и предлагане, а все повече от административните мерки за преразпределение.

4. Развитие на регулаторната намеса в условията на криза

Руската агресия в Украйна предизвика ценова енергийна криза в Европа, която се изразява в бързо и многократно повишаване на цените на природен газ и електрическа енергия. Рязкото покачване на цените на енергийни източници оказва пряк натиск, както върху цените на широк кръг потребителски стоки, така и върху търговския баланс между държавите, и принуждава правителствата да търсят начини, за да покрият увеличените разходи за енергия. Ценовото отражение на енергията върху веригите на доставки се повишава, а тежестта на по-високите разходи се прехвърля върху потребителите, тъй като предприятията се опитват да компенсират нарастващите разходи за енергия с по-високи цени на продуктите си и правят европейското производство неконкурентоспособно.

Ценовата криза само частично отразява нарушения баланс при търсене и предлагане, поради ограничени доставки на природен газ. Прегледът на данните за производството на електрическа енергия, показани на фигура 2, сочи, че делът на природния газ в общия производствен микс на ЕС е около 20%. Ако цените се определяха от производствените разходи за всеки отделен източник, намалените доставки на природен газ не следваше да са водещ фактор за мащабната ценова криза в Европа.

Източник: собствени резултати от анализ на статистически данни и регулаторни решения

Фигура 2. Производство на електрическа енергия преди и по време на кризата

Следва да се подчертае, че в България, но и в други страни на ЕС, природният газ има ограничено приложение за електропроизводство, така че тук следва да има само маргинално отношение към формирането на крайни цени за потребители.

В допълнение страните в ЕС имат възможност да увеличат използването на традиционни централи с въглища или ядрена енергия, но поддържането на политиката за зелена трансформация възпрепятства този подход за решаване на кризата с доставките на електрическа енергия.

В основата на кризата са ограничените възможности за изграждане на достатъчно нови мощности, от политически предпочитания тип, и изненадата от бързата промяна в системата на енергийните доставки за Европа. Въпреки че производството на електрическа енергия от ВЕИ в Европа нараства, то далеч не е достатъчно за осигуряване на доставките, а пропорционалното намаляване на производството от ядрените централи води до запазване дела на производство от въглища и природен газ. Последните са именно тези източници, които определят борсовите цени сега.

У нас липсата на значимо производство на електрическа енергия от природен газ определя възможностите за високо натоварване на мощностите и генериране на печалби за енергийните дружества, но ценовият натиск от международните пазари определя общата негативна ценова тенденция от инфлационни процеси у нас.

В настоящия контекст на рязко покачващи се цени на природния газ прилаганият пазарен модел води до несъответно високи цени на електроенергията за европейските потребители в сравнение с реалните производствени разходи. В същото време това създава огромни неочаквани печалби за онези производители на енергия, които имат ограничено увеличение на производствените си разходи. Данните за крайни цени и борсови цени към средата на 2022 година, показани в Таблица 2, сочат четирикратно повишение на борсовите цени спрямо 2019 година.

Таблица 2

Данни за крайни цени и борсови цени

Междинни данни за 2022, в евро за MWh		
	Европа	България
крайна цена, бит	290	110
крайна цена, индустрия	175	181
борсова цена	191	200

Източник: собствени резултати от анализ на статистически данни и регулаторни решения

Въпреки че не е допуснато пълното пре хвърляне на повишението на борсовите цени към крайните цени както у нас, така и средно за Европа, наблюдаваното повишение е чувствително, още повече че е съпроводено с ускорена инфлация. Инструментите, които бяха използвани в последните месеци за борба с високите цени, бяха изцяло на национално ниво и основно включваха

мерки по отношение на третата група ценови фактори – намаление на данъци и такси. Данните в Таблица 2 също така отразяват и предприетите действия за осигуряване на преки компенсации за крайни потребители, които в повечето случаи в Европа са насочени към домакинствата, но у нас са изцяло насочени към стопанските потребители.

Поради изчерпване на потенциала за противодействие на високите цени с досегашните мерки за административна ценова регулация, страните членки оказват все по-силен натиск върху Европейската комисия с искане да предложи по-мощни механизми за контрол на цените, включително чрез промяна в пазарния модел.

През м. септември 2022 година Европейската комисия публикува предложение за регламент⁴ на Съвета относно спешна намеса за справяне с високите цени на енергията, който се състои от три спешни мерки:

- (1) извънредни мерки за намаляване на потреблението на електроенергия, по-специално чрез задължение за намаляване на потреблението на електроенергия по време на пиковите часове;
- (2) мерки за преразпределяне на свръхприходите в енергийния сектор към крайните потребители чрез временно ограничение на приходите на производители на електроенергия с най-ниски цени (ВЕИ, ядрени и лигнитни централи);
- (3) временна солидарна вноска от свръхпечалбите от секторите петрол, газ, въглища и рафинерии.

Практически предлаганите мерки не засягат пазарния модел и системата от икономически инструменти за стимулиране и рестрикции. Предлаганите мерки разширяват административните методи за управление, като ги насочват към финансовото състояние на групи търговски участници.

Мотивите при предлагането на тези мерки са, че кризата засяга силно европейската икономика и са в основата на високата инфлация. Поради това се предлагат мерки в защита на европейските граждани преди тази ситуация да доведе до голяма социална, икономическа и политическа криза. Въпреки това предлаганите мерки не отчитат обстоятелството, че цените на електрическата енергия не отразяват пазарната реалност и не се определят от търсенето и предлагането.

Обосновани по този начин мерките продължават да имат основно административен характер за данъчно облагане на неочакваните печалби или свръхприходи, но също така и определяне на тавана на приходите, получени от производители на електроенергия. Мерките се разпростират и върху други компании и търговски участници, които формират значителни печалби на пазара.

Посоченият регламент проправя път за разработване на национални законодателни мерки, в основата на които се поставя административното оп-

---

⁴ <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX%3A52022PC0473&from=EN>

ределяне на допустими нива на приходите и подход за преразпределение на разликите към потребителите. Така по същество се възстановява регулираният пазар.

Въпреки широкия консенсус по отношение на негативното влияние на високите цени на цените на електрическата енергия, предприеманите до сега мерки не включват предложения за промяна на електроенергийния пазар на ЕС. От друга страна, натискът за дълбока реформа на енергийния пазар на ЕС и ограничаване на либерализацията е все по-настоятелен. В резултат може да се очаква преразглеждане на модела на електроенергийния пазар, по-специално що се отнася до механизмите за определяне на борсовите цени и връщане на механизми за регулиране, включително права на потребителите за дългосрочни договори с фиксирани цени за повече предвидимост, укрепването на задълженията за извършване на обществена услуга, насърчаването на публичната собственост и борбата срещу енергийната бедност.

Изредените насоки вероятно ще променят сегашната концепция за „свободен пазар“, но вече чрез промяна на икономическите инструменти за държавна намеса.

Поради специфичните пазарни условия у нас преди кризата, системата за формиране на цени в България до голяма степен пресъздава изброените направления за промяна на общоевропейския пазарен модел. Тези условия у нас предпоставиха ограниченото въздействие на високите борсови цени върху крайните цени на електрическата енергия и съответно по-слабо влошаване на икономическата среда, поради това, че:

- У нас действа регулиран пазар за бита, към което сега се обръщат в една или друга степен и останалите страни в ЕС.
- У нас има доминиращ дял на държавните енергийни дружества и беше лесно да се наложи мярка за ежемесечни отчисления от приходите, което е в основата на въведения механизъм за компенсиране на всички потребители на свободен пазар. Подобна мярка за прехвърляне на високи приходи беше въведена на ниво ЕС през октомври 2022 година.
- У нас природния газ има ограничено използване както за отопление, така и в индустрията, което позволява осигуряването на необходимите количества за пазара, без това да влияе негативно на пазара на електрическа енергия.

Независимо от това общата икономическа ситуация в Европа оказва значително влияние у нас, което принуждава правителството да предприема допълнителни мерки в условия на криза. Участието на КЕВР в този процес се ограничава до прилагане на текущата нормативна рамка и практически се изчерпва с ценовото решение от средата на текущата година. Въведеният механизъм за компенсации се основава на решения на Министерски съвет и на текстове в закона за бюджета до края на годината, което е далеч от формиране на устойчив подход за управление.

Извън мерките, които са изцяло в обхвата на управление на държавната собственост, не бяха въведени други пазарни или регулаторни мерки, които да адаптират икономиката към условията на текущата криза.

5. Заключение

За свободен пазар на електрическа енергия може да се говори при условията на идеализирана среда, в която голям кръг от ценови фактори се изменят в предварително зададени рамки. Поставен в динамична среда, такъв пазарен модел е неустойчив, защото не допуска пазарните сили да играят основна роля в намирането на нов ценови баланс. Последното е пряко свързано с качеството на електрическата енергия на продукт от първа необходимост, което поражда задължение за нетърпяща отлагане държавна намеса.

В условията на енергийна и ценова криза най-бързо са задействани административните инструменти за регулация чрез прилагане на мерки за ограничаване на данъци, такси и налози. Като следваща стъпка, но отново в рамките на административните инструменти за управление, бяха приложени мерки за преразпределение и компенсации. Планираните мерки за прилагане на ценови тавани или облагане на печалбите, също имат белезите на административна намеса.

Установява се бавен процес на промяна на общоевропейски правила поради това, че въведеният единен пазарен механизъм е твърде комплексен и изисква синхронизирани действия на европейско и национално ниво. Допълнително затруднение възниква поради липсата на единен регулаторен орган в областта на енергийните пазари, като дори на европейско ниво компетенциите са разпределени между различни главни дирекции – енергетика, екология и конкуренция.

Използваните до сега икономически инструменти за стимулиране и рестрикции все още не намират формата за участие в процеса по планиране на реакция на ценовите шокове за крайните потребители.

Наличието на разнообразни практики при формиране на крайните цени в страните членки е естествено следствие от останената възможност за взимане на решения на национално ниво в областта на енергетиката. Тази особеност води до прилагане на различни инструменти за справяне с текущите предизвикателства и създава разнообразие от възможни решения, които са тествани в практиката.

Поради по-слабо развития свободен пазар у нас предприетите административни мерки за ограничаване влиянието на високите цени на електрическата енергия имаха по-висока ефективност, което се потвърждава от междинните икономически данни на НСИ за ръст на БВП, ръст на промишлено производство, намаление на коефициента на безработица, както и от положителни фирмени отчети с ръст на печалбите.

Участието на енергийния регулатор в процесите по реакция на ценовата криза е ограничено в рамките на нормативната уредба, но в процесите на подготовка и прилагане на промени, касаещи пазарната среда, следва да се използва по-ефективно специализираната компетентност на този орган.

Използвана литература

- Levi-Faur, David, Regulation and Regulatory Governance, *Jerusalem Papers in Regulation and Governance*, No.1, 2010_1
- Надя Маринова, Методи и инструменти за държавно управление и регулиране на икономическата дейност. Изд. Департамент „Бизнес администрация“, Нов български университет, 2014
- Стоянович, М., Бекич, С., Брничанин, Е. (2018). Обществени блага и обществените ресурси със специален акцент върху природните ресурси. – *Икономика, Финанси, Инвестиции, Счетоводство*, Том XIV (1), Издателство Университет „Проф. д-р Асен Златаров“
- Българско училище за политика, Кратък политически речник на термините, <https://nbu-rechnik.nbu.bg/bg/obsht-spisyk-na-ponqtiq/politika>
- Quarterly report on European electricity markets, Volume 15 (issue 2, covering second quarter of 2022), https://energy.ec.europa.eu/data-and-analysis/market-analysis_en
- Решения за регулиране на цените на електрическата енергия за 2019 и 2022 на КЕВР, <https://www.dker.bg/bg/resheniya/resheniya-za-2022-g.html>
- Доклад на ЕК, Енергийните цени и разходи в Европа, 2020, https://energy.ec.europa.eu/data-and-analysis/energy-prices-and-costs-europe_en
- Национален статистически институт, Ключови показатели за България (към 03.10.2022 г.)

*Божидар Хаджиев, Весела Дичева, Ренета Кабзева /
Bojidar Hadziev, Vesela Dicheva, Reneta Kabzeva¹*

РЕИНЖЕНЕРИНГ НА ЧОВЕШКИТЕ РЕСУРСИ В УСЛОВИЯТА НА СЪВРЕМЕННОТО ИКОНОМИЧЕСКО РАЗВИТИЕ

Труд, наука, дълг, постоянство и търпение.

Трудът е извор на всички блага за човека.

Науката е сила.

Дългът е един закон, съобразен с природата. Само когато човек съзнава своя дълг, той е господар на съдбата си.

Постоянството и търпението са две качества, без които човек не може никога да има успех в живота!

Иван Грозев / патриарх на българския бизнес/

1. Вместо въведение – Новите реалности за устойчиво развитие на човешките ресурси

Съвременното икономическо развитие се характеризира с нарастващ стремеж за устойчиво развитие на всяко едно ниво в т.ч. при управление на човешките ресурси /УЧР/. Световният бизнес съвет за устойчиво развитие приема, че „устойчивото развитие включва едновременно преследване на икономически просперитет, екологично качество и социално равенство“ (World Business Council on Sustainable Development). Постигането на екологично качество и социално равенство засяга най-вече теорията за комплексен реинженеринг /КР/ и биоикономиката и затова в голяма степен настоящото изследване е фокусирано върху управлението на ЧР при биопроизводителите. При интегриране на двете понятия „устойчивост“ и „развитие“ през призмата на КР с цел постигане на балансиран ползи за бизнеса, за обществото и за природата (Хаджиев, Б., 2022) се разбира, че устойчиво развитие на ЧР е това развитие, което осигурява баланс в целите за няколко области – икономическа, социална, екологична, ди-

---

¹ Проф. д.ик.н. Божидар Хаджиев, Институт за икономически изследвания при Българска академия на науките и Технически университет – Варна, гл. ас. д-р Весела Дичева, Технически университет – Варна, докторант Ренета Кабзева, Университет по Хранителни технологии –Пловдив / Prof. DSc. Bojidar Hadziev, Economic Research Institute at Bulgarian Academy of Sciences and Technical University of Varna, Chief Assist. Prof. Dr. Vesela Dicheva, Technical University of Varna, PhD student Reneta Kabzeva, University of Food Technologies – Plovdiv: cei@abv.bg, v.dicheva@tu-varna.bg, reneta30@gmail.com

гитална и институционална. Тази цел е съобразена с визията на Програма 2030 на ООН за устойчиво развитие, насочена към трансформации за постигане на свят, свободен от бедност, глад, болести, страх, насилие и невежество. Касае за трансформация, базирана на три основни елемента за балансирано и хармонично взаимодействие между икономически просперитет, социална справедливост и съхранена околна среда.

Очевидно новите реалности за управление на ЧР изискват по-комплексен стил на мислене, съответстващ на потребностите от едно разумно управление на всеки процес, което се предоставя с комплексен реинженеринг на човешките ресурси. Едно такова управление на човешките ресурси е необходимо най-вече, защото (Хаджиев, Б., 2022):

– Поради редица външни и вътрешни за предприятията причини нараства тежестта на неефективното управление на човешките ресурси (ЧР).

– Бизнес средата в света се променя с много по-бързи темпове, отколкото темповете, с които се развива човешката личност. Бизнес средата изисква нова организационна култура, което от своя страна изисква по-бързи темпове за развитие на човешките ценности. Действията на мениджърите да изменят поведението на другите, за да получат това, което желаят чрез принуждение (палка) и заплащане (морков), носят все по-малък резултат и често не работят. Вече се губи ефективността и на прилагането от мениджърите и на меката сила „привлекателност“, защото чрез нея се поставят граници на възможното говорене на истината.

– Времето за информационно взаимодействие между две точки в света, между два субекта става практически равно на нула. Това дава възможност за мощно влияние върху огромни аудитории от хора. Става въпрос за многопосочно и многополюсно влияние както от страна на производители, търговци, собственици и политици, така и от страна на служители, клиенти и на отделния човек.

– Управлението на бизнеса в съвременния свят вече не може да е с прости алгоритми. Необходимо е не само оптимизиране на бизнеса, а и оптимизиране на взаимодействието му с природата и обществото и всичко това чрез непрекъснати иновации на всички нива. Фокусът на управленческите усилия е върху цялото, върху взаимодействието на всички елементи на бизнеса, на технологиите, на познатите методи и системи за управление.

– Единственото устойчиво нещо в света са промените. А те се реализират все по-бързо и в една среда на хиперконкуренция и на нарастваща свързаност на клиенти, производители, търговци и служители.

– Традиционният мениджмънт (ТМ), базиран на власт и пари, вече не работи ефективно. Управлението, основано на власт и контрол, на комуникация и управление от горе надолу, на пари вече не носи очакваните положителни резултати. Статистиката за това управление показва, че: животът на фирмите намалява; възвръщаемостта на инвестициите намалява; нарастват бариерите за инициативи и иновации; нарастват бариерите за прилагане на системите и моделите на съвременния маркетинг; грамотността на клиентите нараства и светът навлиза в ерата на клиента, мигновената комуникация и нова култура, в която системите и моделите на ТМ не работят. Да, важни са технологиите, оборудването, дистрибуцията, информацията, но в ерата на клиентите и на хората, които се състезават по начина на действие, най-важното нещо са ценностите и ситуацията.

– Бизнесът в редица сфери се мафиотизира и обезсилва пазарните принципи. Непазарните принципи започват да доминират в сферата на крупните сделки, дейността на ТНК, обществените поръчки и др. и заразяват цялата пазарна среда.

– Необходими са нови идеи и концепции за управление, засягащи мениджмънта, предприемачеството и потреблението, системите и моделите за производство, комуникация, маркетинг и търговия, преди всичко в основни за страната приоритетни индустрии и области (енергетика, хранителна индустрия, туризъм, занаяти, култура).

Настоящото изследване се базира на философията, концепциите, технологиите, и моделите на комплексен реинженеринг на процесите (Хаджиев, Б., 2022). Като се разглеждат цялостно и във взаимовръзка всички процеси, се спира завинаги размиването и аморфността на понятието „управление на човешките ресурси“. Защото чрез формиране на една разумна рамкова програма чрез реинженеринг на ЧР се търси отговор на въпросите:

– Как чрез ЧР да се изгражда благосъстоянието в днешната сложна действителност;

– Как да се осигури икономически растеж, в който скрепителният елемент да бъде „качествено управление на ЧР“, осигуряващ балансиран ползи за бизнеса, природата и обществото;

– Как да се повиши потенциалната стойност на онова, което ЧР могат да добавят към глобалното стопанство?

2. Към модели за реинженерингова оценка на ЧР

Справедливо е да се посочи, че постигане на целостта в осмислянето и развитието на стопанската дейност, дори това осмисляне да е рамково, е изключително сложен процес, затова препоръчително е при реинженеринг на ЧР в съвременните условия да се използват програмни продукти и е-технологии. КР отчита, че ЧР са ситуирани в три взаимосвързани основни групи, които се отличават със своя специфика. Разграничават

се групата на собствениците, тази на ръководния персонал и на изпълнителския персонал. В теорията и практиката е писано много за оценка дейността на изпълнителския персонал. Затова, с оглед изискванията за обема на статията, по-долу акцентите са за първите две групи. Прилагайки реинженеринговата философия и седемте концепции за комплексен реинженеринг (КР) за УЧР се стигна до извода, че за всяка една от тези групи е необходим конкретен модел за оценка. На база долупосочените модели е проведено анкетно проучване сред 50 предприятия, като получените стойности са осреднени и ранжирани. При ранжирането на показателите оценките са по скала от 1 до 10, като 1 (лошо) до 10 (отлично)“ (Хаджиев, Б., 2022), както е и при другите модели и методики на КР. Приема се, че показателите от даден блок, така и за съответния блок в модела, са с еднаква тежест. За отделните субекти се формира обобщен (осреднен) показател от трите блока. Може да се окаже, че съответния обобщен показател за даден субект е нисък. Но това не е основание да се пренебрегне неговият бъдещ предприемачески и иновационен потенциал, ако дейността му е тясно свърза-

на с политика и стратегия за търсене на балансиращи ползи както за бизнеса, така и за природата и за обществото, или например с релацията „бизнес-кръгова икономика“. Затова се препоръчва тези модели да се комбинират с други реинженерингови модели като: алгоритъм на процесни иновации в релацията „бизнес-кръгова икономика-КР“; модел на дигитална инфраструктура за взаимовръзката на стопанските субекти (Хаджиев, Б., 2022).

Без претенции за изчерпателност през призмата на КР по-долу се предлага един такъв примерен модел за реинженерингова оценка на дейността на собствениците.

Блок 1. Оценка на предприемаческа и мениджърска мощ на собственика/собствениците	5.34
А. Оценка на мениджърския потенциал на база: – отговорно поведение; – професионална грамотност; – качествено мислене и способности (гъвкавост, обтекаемост, вариантност, своевременност, степен на прилагане на холистично мислене...); – степен на иновативност и на рискуване.	7
Б. Оценка на потенциала на ситуацията, в която действа или ще действа собственикът/собствениците на база: – локализация на дейността и на географското местоположение на предприятието; – потенциал на естествените ресурси; – технологичен и промишлен потенциал; – правителствен потенциал; – културен потенциал; – потенциал на работната сила.	6
В. Степен на използване на изкуствен интелект: – оценка на използвания софтуерен потенциал; – оценка на софтуерен потенциал на средата, в която се намира субекта; – степен на електронизация и на роботизация на бизнеса, с който се ангажира субекта.	6
Г. Наличност на ясна визия и стратегически цели и задачи.	3
Д. Оценка на волята за изпълнение на целта.	5
Блок 2. Оценка на наличието на изисквания на собственика/собствениците към дейността на предприятието	6.39
А. Изисквания за организационния капацитет на предприятието: – за подобряване на кадровия потенциал; – за капацитет за ефективни вътрешни и външни комуникации, свързани с предприемаческата и иновационна дейност; – за устойчиви източници и структури за генериране на предприемачески и иновативни идеи; – за наличие на устойчиви източници за финансиране на предприемачески и иновативни идеи; – за устойчиви източници и структури за привличане, обучение, мотивиране и стимулиране на кадрите, свързани с изпълнение на програмата за развитие на предприемаческата и иновационна дейност на субекта; – за проектиране на длъжностите и оценка на ЧР; – за организиране на заетостта и мотивиране на ЧР.	8
Б. Изисквания за дигиталния капацитет: – за цифровата инфраструктура на субекта; – за цифровата култура на мениджърите; – за цифровата култура и дигитални познания на участниците в програмата за развитие на предприемаческата и иновационна дейност на предприятието;	7

<ul style="list-style-type: none"> – за използваните практики и дигитални технологии за предприемаческа и иновационна дейност; – за дела на дигиталната дейност на предприятието в неговата обща дейност. <p>В. Изисквания за партньорския капацитет:</p> <ul style="list-style-type: none"> – за работа в екип; – за партньорските отношения за предприемаческа и иновационна дейност с бизнес организации; – за партньорските отношения за предприемаческа и иновационна дейност с браншови организации; – за партньорските отношения за предприемаческа и иновационна дейност с ВУ и научни организации; – за партньорските отношения за предприемаческа и иновационна дейност с клубове и структури на иноватори; – за партньорските отношения за предприемаческа и иновационна дейност с клубове и структури на инвеститори. <p>Г. Изисквания за финансов капацитет:</p> <ul style="list-style-type: none"> – за структурата на капитала; – за бюджета за предприемаческа и иновационна дейност; – за използваните механизми и инструментите за финансиране на предприемаческата и иновационна дейност; – за потенциала за използване на модерни технологии като краудфъндинг и др. за финансиране на предприемачески и иновативни проекти; – за трудовите отношения и възнаграждения. <p>Д. Изисквания за прилагане на конкретни подходи и модели за УЧР.</p>	<p>8</p> <p>6</p> <p>3</p>
Блок 3. Оценка уменията на собственика/собствениците за работа в съдружие	3.87
<p>А. Оценка подхода за общуване:</p> <ul style="list-style-type: none"> – участникът/участниците в общуването са избрали подходящия подход за общуване: дименсионен (очертава специфичните елементи на общуването, които включват източник на комуникацията, съобщения, канал и реципиент); процесен (фокусира върху различната вътрешна и външна за изпращащия и получаващия съобщенията динамика като анализира нагласата на участниците); функционален (насочва вниманието към функциите или целите на комуникацията – синтаксиса, семантиката, прагматиката); – участникът/участниците в общуването разбират в дълбочина мотивите и същността на поведението в съдружието. <p>Б. Оценка степента на познаване на компонентите за формиране на ценностната програма за ефективно бизнес общуване:</p> <p>човешки потенциал, предприемаческа и мениджърска мощ; състояние на човешката психика; Аз-концепцията на човека; мениджърски профил; степен на устойчивост на морал, култура; общоприети норми и подходи за общуване; комуникация при създаване, развитие и прекратяване на дейността.</p> <p>В. Оценка на степента на изпълнение на поетите ангажменти от учредителните документи и от общите събрания на съдружниците/акционерите.</p> <p>Г. Оценка на самоконтрола в общуването и способността да се застане от страната на чуждата гледна точка, чрез което се разгръща идеята за справедливост.</p> <p>Д. Оценка на уменията и способностите на участниците по темперамент, характер и качествата:</p> <p>(в т.ч. интелект, иновативност, увереност в себе си, активност, степен на сътрудничество, духовно и културно развитие).</p>	<p>6</p> <p>3</p> <p>5</p> <p>2</p> <p>3</p>
Формиране и ранжиране на обобщен/осреднен показател от трите блока.	5.2

Фигура 1. Модел за реинженерингова оценка на дейността на собствениците

Г. Изисквания за изпълнение на избраните подходи и модели за УЧР.	3
Блок 3. Оценка уменията на мениджърите за работа в предприятието:	6.57
А. Степен на изяснени основни потребности за предприятието – да осигури съществуването си (това определя стремежа да се възпроизвежда и да се бори за оцеляването си); – да осигури хармонично вътрешно и външно взаимодействие; – да осигури съответната полезност и значимост; – да има възможност да се адаптира към актуалните промени и изисквания на околната среда и да извършва промени; – да има възможности, способности и умения за ефективно управление на потребителското поведение.	9
Б. Оценка стила и метода на ръководство: – оценка стила на управление; – оценка методите на управление; – доколко използваният подход за общуване е подходящ за предприятието: дименсионен (очертава специфичните елементи на общуването, които включват източник на комуникацията, съобщения, канал и реципиент); процесен (фокусира върху различната вътрешна и външна за изпращащия и получаващия съобщенията динамика като анализира нагласата на участниците); функционален (насочва вниманието към функциите или целите на комуникацията – синтаксиса, семантиката, прагматиката); – доколко притежават самоконтрол в общуването и способност да застават на чуждата гледна точка, чрез което се разгръща идеята за справедливост; – оценка на уменията и способностите за балансиране на персонала по темперамент, характер и качествата (в т.ч. интелект, иновативност, увереност в себе си, активност, икономическо, степен на сътрудничество, духовно и културно развитие).	9
В. Оценка на степента на познаване на компонентите за формиране на ценностната програма за ефективен бизнес/доколко изборът на бизнес пространство е подходящ/.	5
Г. Оценка на възможностите за справяне с кризи.	3
Д. Оценка на уменията и способностите за познаване и спазване на нормативните изисквания.	6
Е. Оценка на знанията, уменията и способностите за формиране и прилагане на контролинг система.	3
Формиране и ранжиране на обобщен/осреднен показател от трите блока.	6.1

Фигура 2. Модел за реинженерингова оценка на дейността на ръководния персонал

В горепосочената оценка на изпълнение на стратегическата и оперативната дейност могат да се включат и собствениците, ако са част от ръководния персонал, защото „всеки предприемач е мениджър, понеже управлява определени процеси, но не всеки мениджър е предприемач, тъй като не всеки създава и рискува“.

3. Алтернативи на реинженерингов микс при УЧР

Към досегашните обобщени разбирания за всеобщи принципи и всеобщи разбирания за УЧР се налагат нови доуточнявания и промени, вследствие на интересите на отворената икономика, на бързо изменящата се пазарна среда с нейните икономически, социални и културни, политически и правни фактори. Тук е ролята на качественото мислене за преминаване от по-нисши към по-висши

форми и етапи на развитие. Но темповете на това преминаване, изборът на по-ефективните форми, пътища и средства в решаваща степен зависят от това как мениджърите максимално използват знанията, като мобилизират усилията, опита и творчеството на хората за ефективно използване на ресурсите и справедливо разпределение на доходите. Необходимо е да се разбере, че именно ефективното (качествено) мислене за използване на ресурсите и на технологичните комплекси и форми на управление води до повишаване на заетостта. Това, от своя страна, спомага да има работа за всеки, който желае да работи дори при все по-нарастващата тежест на изкуствения интелект. От задоволяването на тази потребност произтича голямото значение на мисловните процеси за формиране и прилагане на технологията и рамковите модели на КР за УЧР. Така например всеки един съвременен мениджър трябва да оценява съответния индекс на мениджърската точка на безупречност при УЧР за всяка една алтернатива и интервенция. Предлагаме да се използва посочената по-долу формула (Хаджиев, Б., 2022):

$$ИТБ_i = (АТР + БИ_i) : (P_i - R) \quad (1)$$

където:

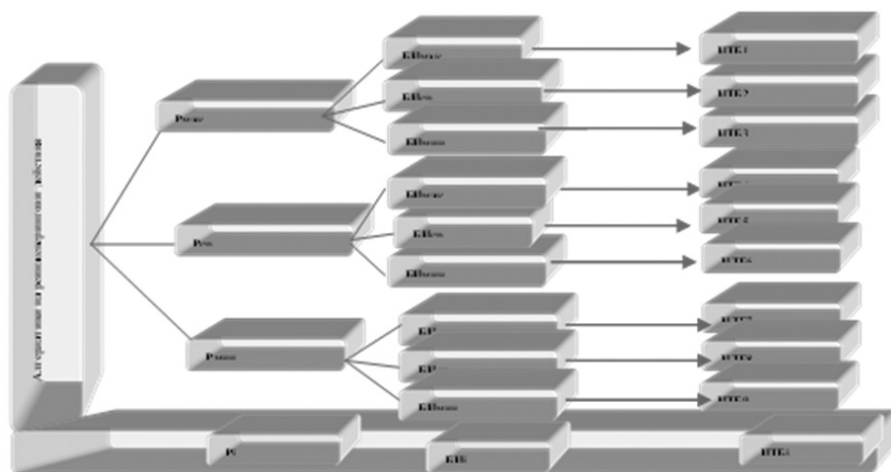
ИТБ_i е индекс на мениджърската точка на безупречност на УЧР при *i*-та алтернатива;

АТР са годишните разходи на предприятието за УЧР;

БИ_i е бюджет за *i*-та интервенция (например максимален, среден или минимален бюджет за съответната интервенция за УЧР);

P_i е *i*-та стойност на процеса за УЧР (например при изменение на *i* от 1 до 3 – минимална, средна максимална стойност);

R са преките разходи за процеса.

Източник: Хаджиев Б. Комплексен реинженеринг, УХТ, 2022

Фигура 3. Алтернативи на реинженерингов микс при УЧР

Ако приемем, че стойността на процеса/групата процеси има три възможни алтернативи P_i /стойност на процеса за УЧР/, а интервенцията БИ₁ също има три алтернативи, се формират 9 точки на безупречност, всяка от които съответства на точно определен реинженерингов микс за УЧР.

Всяка от горепосочените 9 точки на мениджърска безупречност (ИТБ) очертава определена стратегическа алтернатива при УЧР.

Практиката и теорията разкриват, че при микс ИТБ9 в предприятията се прилага стратегия на ниска стойност и на икономии при дифузията на процеса за УЧР. Прилага се при силна чувствителност към промяната, както и при добра информация за пазарната конюнктура, свързана с УЧР. Прилага се и когато се наблюдава слаба реакция под въздействие на психологически подходи за УЧР.

Стратегията за УЧР при ИТБ8 е компромисна и сравнително неустойчива стратегия, базирана на средния път между ИТБ9 и ИТБ7. Съобразно изменение конюнктурата на пазара се насочва или към ИТБ9 или към ИТБ7.

При микс ИТБ7 се прилага стратегия на ниска стойност и на активно придвижване при дифузията на процеса за УЧР. Прилага се, когато се цели по-голям обем приходи за предприятието.

Практиката и теорията разкриват, че при миксове ИТБ4, ИТБ5, ИТБ6, стратегиите за УЧР се базират на средно качество на процесите и средна стойност, като целта е да се постигне по-умерено и устойчиво средно използване на ресурсите. Разликите в използваните стратегии се базират на вида използвани подходи, модели, концепции и методики за УЧР и средствата, отделяни за съответната интервенция, които се отразяват на управленческите решения.

При микс ИТБ3 се използва стратегия на висока стойност и на икономии при дифузията на процеса за УЧР. Прилага се при слаба чувствителност към промяната и когато репутацията на предприятието и процеса за УЧР е достатъчно висока. Обикновено с тази стратегия не се цели да се създават бариери за конкурентите.

Стратегията при ИТБ2 е компромисна и сравнително неустойчива стратегия, базирана на средния път между ИТБ3 и ИТБ1. Съобразно изменение конюнктурата на пазара се насочва или към ИТБ3, или към ИТБ1.

При микс ИТБ1 се прилага стратегия на висока стойност и на активно придвижване при дифузията на процеса за УЧР. Прилага се при силна чувствителност към промените и конюнктурата на пазара.

Чрез определяне на съответния реинженерингов микс, реинженеринговият специалист обмисля действията цялостно и действа локално. Дейността се свежда до комплексен инженеринг на съществуващото УЧР към бъдещото развитие на УЧР във възможните бизнес области съобразно ситуацията, в която се намира предприятието.

Настоящото изследване на предприятия, свързани с биоикономиката показва, че обобщеният осреднен показател от трите блока в модела за реинженерингова оценка дейността на собствениците е 5.2 (фиг. 1), а в този за реинженерингова оценка дейността на ръководния персонал е 6.1 (фиг. 2).

При реинженеринговата оценка на дейността на собствениците най-слаби са показателите за блок 1 и блок 2, а при оценка на дейността на ръководния персонал най-слаба е оценката на знанията, уменията и способностите за фор-

миране и прилагане на съвременна контролинг система за УЧР (Хаджиев, Б., 2022) и на тази за възможностите за справяне с кризи. Така също, като се оценява потенциалът на предприятията за по-ефективно управление на ЧР, се стига до извода, че като начало показателите в горепосочените модели могат да се подобрят чрез прилагане на реинженеринговата технология, като фокусът е върху диверсификацията на източниците за ЧР, избора на такива, които споделят визията на предприятието, както и върху създаването на подходяща следа за работа (в т.ч. безопасни и здравословни условия на труд) и професионално разработени длъжностни характеристики.

Изследването показва, че над 67% от изследваните предприятия използват стратегия ИТБ7 на ниска стойност и на активно придвижване при дифузията на процеса за УЧР. Като начало реинженеринговият анализ на УЧР разкрива, че повечето предприятия имат възможност да прилагат микс ИТБ9 – стратегия на ниска стойност и на икономии при дифузията на процеса за УЧР. Това е така, защото промените са единственото устойчиво нещо в живота, а в съвременния дигитален свят всеки има силна чувствителност към промяната и всеки има добра информация за пазарната конюнктура, свързана с УЧР.

Използвана литература

World Business Council on Sustainable Development, www.wbcsd.ch

Хаджиев, Б. (2022). Комплексен реинженеринг. МПХВП, УХТ

Хаджиев, Б. (2013). Комплексен реинженеринг. Пловдив: УХТ

Хаджиев, Б. (2021). Основни акценти при анализ на съвременните трансформации в стопанската дейност. *Икономически изследвания*, кн. 8, стр. 133–145

ОБРАЗОВАНИЕТО И ЧОВЕШКИЯТ КАПИТАЛ – ОГРАНИЧИТЕЛИ ИЛИ ИЗТОЧНИЦИ НА РАСТЕЖА В БЪЛГАРИЯ

1. Увод

Нарастващата, но и променяща се роля на човека за осъществяването и резултатите от производството заема важно място в развитието на схващанията и моделите на икономическия растеж. То може да се подраздели на няколко по-големи етапа, в рамките на които се съставя специфична съвкупност от водещи негови фактори, подчертава се и се създава представа за постепенно видоизменящото се участие на човека в производствения процес.

Отначало (още през 18 – 19 век) се откроява ролята на класическия фактор труд като непосредствен създател на стоките, застъпена в частично и по-скоро схематично разработените като модели на растежа идеи на Адам Смит² и Дейвид Рикардо, в които се отразяват условията на индустриалната революция и прехода от манифактурно към фабрично производство и се маркира интересът към динамиката на съвкупното производство и определящите я фактори. В границите на период от около един век се постига значим напредък в развитието на икономиката, дължащ се и отдаван предимно на техническите нововъведения, на налагащите се нови принципи на организация на производството. Макар те също да са определен резултат от прилагането на труда на хората, в частност на умствения труд, акцентът във факторната съвкупност се измества тогава повече към капитала.

По-ясно изразено признание за тясната обвързаност и взаимодействие, едновременно необходимата и неотменима роля и на двата основни фактора труд и капитал, се открива и съдържа в неокласическите модели, чието разработване започва през 50-те и 60-те години на 20 век. Прилаганата в тях методология (на производствената функция) разкрива възможности за определяне на специфичния принос на всеки отделен фактор на растежа, а на по-късен етап и на други

---

¹ Гл. ас. д-р Елка Пиримова, катедра „Политическа икономия“, УНСС / Chief Assist. Prof. Dr. Elka Pirimova, Department of Political Economy, UNWE: esyarova@unwe.bg

² Този извод се базира на изразяване чрез обикновен математически модел на ранните идеи на А. Смит относно икономическия растеж (вж. по-подробно: Пиримова, 2001). Отделно от това се признава приносът му за разработване на първите теоретически аспекти на човешкия капитал (вж. по-подробно: Дулевски, 2012).

допълнителни или нови фактори, които не са отчетени в моделите, но на които се дължат други части от реализираните прирасти на съвкупното производство.³ В търсене на източниците им първоначално се откроява повишаващата се ефективност (производителност) на типичните производствени фактори, ролята на новите техника и технологии. Доразвитието на неокласическите идеи в рамките на новите ендогенни модели на растежа (в края на 20^{-ти} и началото на 21^{-ви} век) позволява да се изследва по-задълбочено и да се отграничи значението на разноликите проявления на умствения труд, на качествените характеристики и инвестициите в човешки капитал като отделно обособен и предпоставен от растежа на икономиката (ендогенен) фактор на растежа. Във връзка с това започва да се набляга в по-голяма степен и върху важната роля на знанията и иновациите за възходящото развитие на икономиката. По-различната и усложнена предпоставеност на фактора човешки капитал намира изражение във включването в емпиричните изследвания и модели на съвкупност от различни негови измерения чрез производни и заместващи показатели, сред които определено значение се отдава на годините на обучение, степента на образование и образователната структура на населението, здравословното състояние, продължителността на живота, размера на доходите и др.⁴

Въпреки че тази концепция възниква в условията на Третата индустриална революция, характеризираща се със скок в автоматизацията на производствените процеси, появата на големите електронно-изчислителни машини, създаването на компютърния чип и развитието на информационно-комуникационните технологии и интернет, тя продължава да бъде актуална и при Индустрия 4.0. Тя се свързва с масовата дигитализация, основава се на роботизацията и изкуствения интелект, на големите данни, на геномиката, облачните технологии, рециклиращите технологии и възобновяемата енергия, дигиталните платформи и икономиката на споделянето и дигиталните валути. В основата на това развитие на обществото и икономиката обаче отново е човекът със своите знания, получени вследствие на формално или неформално образование, при това нараства интересът към придобиване на все по-висока образователна степен.

Предвид на всичко това настоящето изследване е фокусирано по-конкретно върху параметрите и особеностите на проявление в България през последните години на образователната структура на работната сила. При това целта е да се установи дали и доколко тенденциите в изменението им могат да се тълкуват като признак и източникна реализирания в страната ни икономически растеж или те са встъпили по-скоро в ролята на негови ограничители.

---

³ Встрани от акцентите на настоящето изследване остава другата група от ключови фактори на растежа – факторите на съвкупното търсене, в които ролята на човека е изразена по различен начин и предимно косвено и чието значение е опорен пункт на кейнсианските модели на растежа.

⁴ Изборът на показатели зависи от приложения подход за оценка на човешкия капитал. В общ план се разграничават три подхода, които могат да се използват поотделно и комбинирано – това са подходите, базирани на образованието, на разходите и на дохода (Дулевски, 2012).

2. Образователна структура на населението в България

Определени тенденции в изменението на броя и относителния дял на завършилите по степени на образование се очертават по-ясно на базата на сравнение в по-големи периоди. Влияние върху тях оказват, от една страна, възникващите нови професии и променящите се изисквания към знанията и уменията на заетите, и демографските процеси, от друга страна.

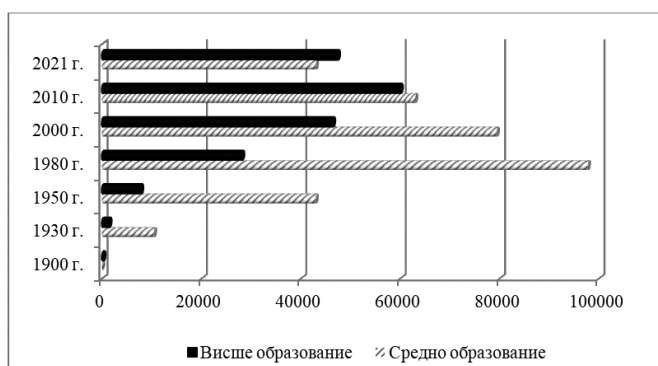
До средата на миналия век както в света, така и в България темповете на нарастване на хората с висше образование са по-слаби и/или по-плавни, за разлика от тези при хората със средно образование, чийто брой расте стремглаво, докато не достигне най-високото си равнище у нас през 1980 г. от 97 791 души (вж. табл. 1 и фиг. 1). През всички тези години (и дори до 2010 г. вкл.) броят на завършилите средно превишава значително броя на завършилите висше образование. След средата на века се отбелязва засилен интерес към по-висока степен на образование и броят на висшестите започва да се увеличава с по-високи темпове. Така в интервал от около 30 години, между 1950 г. и 1980 г., образователното равнище се покачва отчетливо и като цяло, но при изразен превес и по-интензивен ръст на хората с висше образование – техният брой се увеличава над 3,6 пъти, докато увеличението при придобилите средно образование възлиза на около 2,2 пъти.

Таблица 1

Завършили средно и висше образование в България (1900 – 2021 г.), брой

Степен на образование	1900 г.	1930 г.	1950 г.	1980 г.	2000 г.	2010 г.	2021 г.
Средно образование	–	10484	43004	97791	79470	63043	43034
Висше образование	89	1293	7689	28012	46319	59927	47284

Източник: Данни на НСИ: http://www.nsi.bg/publications/NSI_129g.pdf, <http://www.nsi.bg/bg/content/3403/завършили-висше-образование-по-образователно-квалификационна-степен-и-пол>

Източник: Данните от табл. 1.

Фигура 1. Завършили средно и висше образование в България (1900 – 2021 г.), брой

Сред причините за подобна динамика преди 1950 г. може да се изтъкне предимно фактът, че пазарът на труда през този период се нуждае преди всичко от работна сила за постепенно налагащите се по-масови промишлени производства, за които не се изисква особено висока квалификация, и образователната система тогава отговаря на нуждите на работодателите като поставя акцент върху средното пред надделяващото преди това основно образование. Относително добрите възможности за намиране на подходяща работа и реализиране на приемливи доходи при овладяване на знания и умения на средно равнище не налагат необходимост и не подтикат към стремеж за придобиване на по-високо, т.е. на висше образование. В следващите години обаче се налага образованието постепенно да се адаптира към настъпващите множество динамични промени в икономиката и пазара на труда и въвежда редица реформи, които включват нови, съвременни методи на обучение и учене, разширяване на спектъра на предоставяните и усвояваните знания и умения. Вследствие на засилването на желанието в населението за продължаване на обучението в по-висока образователно-квалификационна степен, на по-късен етап започва и процес на разкриване на повече висши учебни заведения, които да подготвят и отговорят на нарастващото търсене на специалисти с висше образование (Вж. напр.: Вълчев Кр., 2016; Nobeau L., 2011; Egemia D.-I., 2015).

Като отражение на това тенденцията при хората със средно образование се преобръща – те намаляват след 1980 г. и се свеждат през 2021 г. почти до нивото от 1950 г., докато висшистите продължават да се увеличават. Известно намаление в броя на завършилите висше образование има през последната отчетена година, което може да се отдаде не толкова на занижен интерес, а преди всичко на намаляване на общия брой на населението ни (от 8 149 468 през 2000 г. до 6 838 937 през 2021 г. по данни на НСИ от последното преброяване), последиците от демографския срив и емиграционните процеси, избора и предпочетеното от редица млади хора обучение в университети в други страни в Европа и света. За подобряването на образователната структура на населението и запазването на положителната тенденция при висшистите свидетелстват още два допълнителни показателя – към 7.09.2021 г. броят на завършилите висше образование у нас е 1 560.0 хил., или всеки четвърти (25,5%) е висшист; нетният коефициент на записване на населението във висше образование е сравнително висок и постоянен през последните пет години, варира в тесните граници между 41,7% и 42,3%, като възлиза на 41,9% през 2021/2022 г.

В контекста на интензифициращите се напоследък процеси на дигитализация, ефектите от тях за нови и постепенно настъпващи промени в организацията на производството и взаимодействието на труда и капитала, възникващите предизвикателства пред пазара на труда, може да се предположи, че тенденциите в образователната структура на работната сила у нас ще продължат и в близко бъдеще в посока увеличаване на хората с висше образование. В подкрепа и допълнение към традиционно силния стремеж на младите хора у нас към учене, се откроява необходимост от продължаване на започнали и въвеждане на други реформи в образователната система, които са в съответствие с вече утвърдени документи на европейско и национално равнище, извеждат на преден план насоките за развитие на обществото и икономиките в условията на

дигитална трансформация.⁵ Голяма част от тях, като например програма „Цифрова Европа“ (2021 – 2027), националният стратегически документ „Цифрова трансформация на България за периода 2020 – 2030 г.“, националната програма „Цифрова България 2025“ и др., са свързани с модернизирването на образованието в новия дигитален свят. По тази причина част от мерките, залегнали в програмата, целят именно модернизирване на училищното и висшето образование в областта на информационните и комуникационните технологии. С това, от една страна, ще се отговори на идентифицираната от Европейската комисия необходимост от системи за обучение и образование, които да са съобразени с настоящата цифрова ера (Европейска комисия, 2020, с. 7), а от друга страна, макар и със забавен ефект, ще се постигне повишаване на квалификацията и уменията на бъдещата работна сила, което ще окаже влияние и върху икономиката на страната.

Към програмата е утвърден План за действие в областта на цифровото образование 2021 – 2027 г. (Европейска комисия, 2020, с. 13–21), който включва няколко приоритетни области и действия, сред които:

- разработване на висококачествено образователно съдържание;
- извеждане на цифровата компетентност като основно умение за всички преподаватели и служители, участващи в процеса на обучение;
- осигуряване на достъп на всички до цифрово образование чрез инвестиции в сферата на свързаността и изграждането на умения;
- осигуряване на основни и надграждащи цифрови умения за учащите се и др.

На национално ниво вече има някои стъпки, предприети в тази насока. Една от тях е въвеждането от учебната 2018 – 2019 г. на дисциплина „Компютърно моделиране“ в рамките на учебната програма в началното образование. В средното образование пък са увеличени часовете, свързани с ИКТ. Във висшето образование фокусът е поставен върху задълбочаване на сътрудничеството между образователните институции и предприятията, както и в привеждане на университетските учебни програми в по-добро съответствие с потребностите на пазара на труда. И макар тези мерки да изглеждат все още недостатъчни, ефектите от тях ще станат осезаеми и ще могат да бъдат измерени категорично на по-късен етап, когато сега обучаваните поколения навлязат в пазара на труда. Целта е подобряване на качествените характеристики на работната сила в кон-

---

⁵ Част от тях са Програма в областта на цифровите технологии за Европа (Digital Agenda for Europe, 2010), План за действие в областта на цифровото образование 2021 – 2027 г., Европейската програма за умения за постигане на устойчива конкурентоспособност, социална справедливост и издръжливост (European Skills Agenda for sustainable competitiveness, social fairness and resilience, 2020) и Европейско образователно пространство до 2025 г. (European Education Area by 2025, 2020). На национално ниво са приети Стратегическа рамка за развитие на образованието, обучението и ученето в Република България (2021 – 2030), Стратегия за развитие на висшето образование в Република България 2021 – 2030 г.

текста на информационните и комуникационните технологии, което обаче изисква усилията да се съсредоточат върху изграждането на нов тип специалисти. Сферата на образованието трябва да подготвя кадри, притежаващи интердисциплинарна подготовка, които са наред с това креативни, мобилни, подготвени за овладяване на нови умения, способни на непрекъснато обучение (учене през целия живот) и др. (Василев, 2015, с. 234) Особено важна е ролята на висшето образование, което освен специализацията и способността да се открива и намира необходимата информация, да формира и уменията за овладяване на инструментариум за нейното извличане и най-вече обработка, което в света на големите данни е особено важно. Подобно виждане се изразява и в становище на Икономическия и социален съвет на България (ИСС, 2020, с.4), като се допълва, че висшето образование трябва да се развива в посока персонализирано обучение чрез свободен избор на „път през курса“, проектно базирано обучение и повече самостоятелна работа и активност на студентите.⁶

Голяма част от посочените реформи обаче изискват определен ресурс и това е една от причините разходите за образование да бележат ръст през последните години. По данни на Министерство на финансите публичните разходи за образование се нараснали с над 50 процентни пункта само за периода от 2016 г. до 2020 г. (Министерство на финансите, 2021, с. 67). За последната отчетена година те възлизат на над 4,8 млрд. лв. и представляват 3,8% от БВП. Трябва да се отбележи, че част от това нарастване има връзка с избухването на COVID-19 кризата, която наложи необходимостта много бързо да се ускори процесът на дигитализация в образованието, което беше свързано с изразходването на повече финансови средства от страна на образователните институции (Драгоева, Р., 2022, с. 71).

Допълнителни позитивни ефекти ще окажат и могат да се очакват вследствие на заложените в Националния план за възстановяване и устойчивост на Република България (Национален план за възстановяване и устойчивост на Република България, с. 59 – 64) няколко основни области, в които предстои да бъдат направени инвестиции. Те включват:

- STEM центрове и иновации в образованието – изграждане на цялостна образователна STEM среда в българските училища, включваща обновяване, модернизиране и създаване на ново пространство, което позволява качествено образование – лабораторен комплекс и среда за проектна компетентност и работа в екип извън класическата система на класната стая;
- Модернизация на образователна инфраструктура – създаване на условия за равен достъп до образование чрез изграждане на благоприятна, включваща, иновативна, подкрепяща и мотивираща образователна среда;

---

⁶ В това становище на ИСС се отбелязва още, че е необходима и промяна в методите на оценяване и ролята на преподавателите в образователния процес. В този контекст е необходимо прилагане на подход, ориентиран и към обучение на преподавателите за разработване и въвеждане на учебни програми и образователни материали, които се подпомагат и прилагат с цифрови средства.

- Предоставяне на обученията за дигитални умения и създаване на платформа за обучение на възрастни – разширяване на достъпа и възможностите за качествено обучение на възрастни (лица над 16 г.), използвайки възможностите на цифровите технологии за онлайн обученията, от една страна, и повишаване на общите цифрови умения и компетенции на работната сила за повишаване пригодността за заетост и участие в онлайн обученията – от друга;
- Младежки центрове – ще се подкрепя формирането, развитието и реализацията на учениците и младите хора чрез изграждане на мултифункционални центрове, които осигуряват както съвременна материална база, така и прилагане на иновативни подходи в работата с тези възрастови групи. Ще бъде следван и надграден моделът за изграждане на младежки центрове в градовете Пловдив, Стара Загора, Добрич и Враца с подкрепата на Финансовия механизъм на Европейското икономическо пространство.
- Създаване на мрежа от изследователски висши училища в България.

3. Заключение

На основата на извършения анализ може да се направи обобщен извод, че през последните години е постигнато подобряване на едно от важните измервания на човешкия капитал и то определено е в подкрепа на икономическия растеж на страната ни. Увеличаването на броя и относителния дял на хората с висше образование съответства на нарастващите изисквания към знанията и уменията на заетите в настоящето и в близка перспектива може да допринесе за постигане на по-висок и стабилен икономически растеж.

При това обаче трябва да се взема под внимание, че на инвестициите в образованието е присъща определена специфика. Безспорно е, че те водят, от една страна, до натрупване на човешки капитал и умения, които способстват за по-добра реализация на пазара на труда и обуславят възможности за по-високи доходи на отделния човек, както и до повишаване на производителността на труда и приноса на човека за растежа в макроикономически план, от друга страна. Особеното при тях е, че те оказват трайно, но често забавено, отложено във времето въздействие, така че ефектите от тях за растежа стават осезаеми и могат да се измерят по-добре на по-късни етапи.

Използвана литература

- Василев, Й. (2015).** Особенности на университетската образователна среда в информационното общество, Социалните науки и развитието на обществото – теоретични и практически измерения, Международна юбилейна научна конференция – Свищов, Издателство: АИ „Ценов“
- Вълчев, Кр. (2016).** Изследване на качествените аспекти на човешкия капитал, формиран в сферата на образованието в България. Международна научна конференция „Икономическо благосъстояние чрез споделяне на знания“, с.192–196, налично на:

https://dlib.uni-svistov.bg/bitstream/handle/10610/2972/n23_192_tom1Konf_80%20tom%201.pdf?sequence=1&isAllowed=y (дата на достъп 8 ноември 2022)

Драгоева, Р. (2022). Влияние на разходите за образование върху икономическия растеж, *Народностопански архив*, кн.1, с. 59–72

Дулевски, Л. (2012). Оценяване на човешкия капитал: подходи и решения. *Годишник на УНСС*, бр. 2, с. 11–60, налично на: Microsoft Word - Godishnik.UNSS.2012.predpechat (unwe-yearbook.org), (дата на достъп 8 ноември 2022)

Европейска комисия. (2020). План за действие в областта на цифровото образование за 2021 – 2027 г. Приспособяване на образованието и обучението към цифровата ера, налично на: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/PDF/?uri=CELEX:52020DC0624&from=BG> (дата на достъп 8 ноември 2022)

Икономически и социален съвет. (2020). Дигитална трансформация в България – предизвикателства и възможности в контекста на дигиталното бъдеще на Европа, становище на ИСС, налично на: <http://www.esc.bg/bg/news-main/presentations> (дата на достъп 8 ноември 2022)

Министерство на финансите (2021), налично на: https://www.minfin.bg/upload/47935/Budget+Presentation+2021_25.06.2021.pdf (дата на достъп 10 ноември 2022)

Национален план за възстановяване и устойчивост на Република България, налично на: <https://www.nextgeneration.bg/14> (дата на достъп 10 ноември 2022)

Пиримова, В. (2001). Растеж, цикличност, конюнктура. София: Университетско издателство „Стопанство“

Стратегическа рамка за развитие на образованието, обучението и ученето в Република България (2021 – 2030), налично на: <https://www.strategy.bg/StrategicDocuments/View.aspx?lang=bg-BG&Id=1399> (дата на достъп 10 ноември 2022)

Стратегия за развитие на висшето образование в Република България 2021 – 2030 г., наличен на: <https://web.mon.bg/bg/143> (дата на достъп 10 ноември 2022)

Digital Agenda for Europe (2010), available at: <https://eufordigital.eu/library/a-digital-agenda-for-europe/> (accessed 10 November 2022)

European Skills Agenda for sustainable competitiveness, social fairness and resilience (2020), available at: https://ec.europa.eu/migrant-integration/library-document/european-skills-agenda-sustainable-competitiveness-social-fairness-and-resilience_en (accessed 10 November 2022)

European Education Area by 2025 (2020), available at https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_20_1743 (accessed 10 November 2022)

Hobeanu, L. (2011). New tendencies in higher education in the knowledge society, pp. 12–22, available at: <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=88784> (accessed 10 November 2022)

Eremia, D.-I. (2015). Changes in an age of mass higher education. *Jurnalul Practicilor Comunitare Pozitive*, 3/2015, pp.70-81, available at: <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=466565> (accessed 10 November 2022)

СТАБИЛНОСТТА НА НЕБАНКОВОТО ФИНАНСОВО ПОСРЕДНИЧЕСТВО КАТО ФАКТОР ЗА ИКОНОМИЧЕСКИ РАСТЕЖ

Системата на небанковото финансово посредничество (НБФП) включва разнообразен набор от финансови дейности, субекти и взаимосвързани инфраструктури. Глобалната картина на небанковите финансови институции (НБФИ) включва широк набор от субекти с разнообразни бизнес модели, включително различни видове инвестиционни фондове, акционерни дружества със специална инвестиционна цел (АДСИЦ), застрахователни корпорации, пенсионни фондове и брокер-дилър компании, попадащи под регулаторната рамка на множество международни юрисдикции. През последното десетилетие редица конюнктурни фактори и структурни промени в световната финансова система подпомогнаха тенденцията към увеличение на зависимостта от пазарното посредничество. След световната финансова криза НБФП в международен план нарасна значително и достигна в предкризисното първо тримесечие на 2020 г. до приблизително 48,3% от световните финансови активи в сравнение с 42% през 2008 г. (FSB, 2020). Целият сектор играе все по-ключова роля във финансирането на реалната икономика, в управлението на спестяванията на домакинствата и предприятията, като представлява ценна алтернатива на банковото финансиране и стимулира икономическата активност.

Независимо от това, небанковото финансиране може да се превърне и в източник на системен риск. Неотдавна НБФИ изиграха важна роля в предаването на шокове по време на голямата финансова криза (Gorton 2010, Claessens et al. 2012), а оттогава насам, управляваните от сектора активи нараснаха – дори с по-бързи темпове от тези на банките (FSB, 2021). В унисон, отчитайки ключовата роля на сектора, националните и международните регулатори увеличиха усилията си за количествено определяне и нормативно контролиране на дейностите на НБФИ и свързаните с тях уязвимости (ESRB, 2019). Обхватът и динамиката на икономическия шок и свързания с него ликвиден стрес от март 2020 г. и последвалата COVID-19 пандемия бяха безпрецедентни. Този епизод, в комбинация с последствията от конфликта в Украйна, откри проблеми, свързани с конкретни пазарни дейности и механизми, които предизвикаха системни ликвидни дисбаланси и разпространиха стреса, като ясно подчертаха

---

¹ *Ас. д-р Александър Апостолов, Институт за икономически изследвания при Българска академия на науките / Assist. Prof. Dr. Alexander Apostolov, Economic Research Institute at Bulgarian Academy of Sciences: alexander.g.apostolov@gmail.com*

необходимостта от засилване на устойчивостта на сектора на НБФИ. Наред с нарасналата роля на глобалния небанков финансов сектор, последните данни показват, че НБФИ са все по-свързани с банките и на трансгранична основа (Aldasoro, Huang and Kemp, 2020). Анализът на Abad et al. (2021) документира как банките в ЕС имат значителни трансгранични експозиции към небанкови финансови институции, като например инвестиционни фондове, секюритизирани дружества и борсово-търгуеми компании, като над 60% от експозициите са към субекти със седалище извън ЕС. Особена загриженост предизвикват връзките между банките и НБФИ – и двата вида институции могат да участват в трансформирането на кредити, падежи и ликвидност, с което би могло да подпомогнат натрупването на дисбаланси в нормални времена и да предизвикат допълнително напрежение в случай на криза. Разнообразието и нарастващото участие на небанковите субекти в предоставянето на финансиране води до повече взаимовръзки, включително на трансгранична основа (BIS, 2021)², което означава, че стресът в сектора лесно може да се разпространи и на по-широка основа към други части на финансовата система – рефлектирайки и върху стабилността и икономическия растеж.

Ето защо разбирането на моделите и движещите сили на тези междусекторни и трансгранични потоци е от особено значение за управлението на международното разпространение и натрупването на уязвимости. Тази статия поставя основите на своеобразно глобално картографиране на трансграничните връзки между субектите в икономиката, свързани с НБФИ, като отчита потенциалното взаимодействие на уязвимостите, взаимовръзките и на последиците от тях за ликвидността на глобалната финансова система и свързаните с това рискове.

1. Литературен преглед: финансово развитие, икономически растеж и ролята на НБФИ

В ранните теоретични дискусии за връзката между финансовото развитие и икономическия растеж, проведени от Bagehot (1873) и Schumpeter (1912), се признава ролята на финансовите посредници за разпределянето на ресурсите към най-ефективните производители (Levine, 1997). В по-късните години са натрупани значителен брой изследвания в подкрепа на становището, че финансовите посредници имат положително въздействие върху икономическия растеж (King and Levine 1993; Obstfeld 1994; Bencivenga et al. 1995; Greenwood and Smith, 1997; Levine 1997; Levine and Demirgüç-Kunt 2008). От своя страна,

---

² Трансграничните банкови вземания от небанкови финансови институции (например инвестиционни фондове и централни контрагенти) са нараснали с 63% за пет години до 7,5 трлн. долара през първото предкризисно тримесечие на 2020 г. Прави впечатление, че финансовите връзки между банките и НБФИ са главно в щатски долари и са концентрирани в финансовите центрове и големите развити икономики, но нарастват и в икономиките с възникващи пазари (*За детайлна статистическа информация вж. Bank for International Settlements, Statistics, available at: <https://www.bis.org/statistics/index.htm>, достъп 11.10.2022 г.*).

Pagano (1993) формулира три канала, по които НБФИ могат да повлияят на икономическите резултати. На първо място, финансовите посредници подобряват ефективността на инвестициите. Второ, ефективните финансови системи намаляват разходите по транзакциите и в резултат на това увеличават спестяванията. Трето, развитието на финансовия сектор може да увеличи спестяванията. В допълнение, инвестиционните посредници (ИП) намаляват уязвимостите в икономиката чрез диверсификация и споделяне на рисковете между множество инвеститори (Acemoglu and Zilibotti, 1997). Benhabib and Spiegel (2000) също потвърждават хипотезата, че ИП подпомагат икономическия растеж чрез увеличаване на общата факторна производителност. Освен това, King and Levine (1993) твърдят, че освен повишаване на ефективността, НБФИ стимулират икономическия растеж чрез натрупване на капитал. Развитието на капиталовите пазари, на финансовите инструменти и услуги е необходимо условие за трансформирането на спестяванията в инвестиции, стимулиращи икономическия растеж (Montiel, 1995). Beck (2000) обаче намира доказателства, че финансовият сектор влияе върху икономическия растеж по-скоро чрез производителността, отколкото чрез натрупването на капитал. Резултатите от редица емпирични изследвания подкрепят тезата, че рентабилните НБФИ са способни да стимулират икономическия растеж (Hasan, Koetter, Lensink and Meesters, 2008; Hasan, Koettler and Wedow, 2009). Това твърдение предполага, че финансовите посредници могат да стимулират икономическия растеж, като намалят разходите по транзакциите с ценни книжа.

Трябва да се спомене, че въздействието на финансовото развитие в дадена държава върху икономическия растеж се оказва положително, независимо от структурата на системата – доминирана от банки или НБФИ (Michael 2001; Levine 2002). Интересно е да се отбележи също, че влиянието на финансовия сектор върху икономическия растеж не е линейно (Law and Singh 2014; Arcand et al. 2015; Sahay et al. 2015), като взаимовръзката може да отслабне с увеличаване на „финансовата дълбочина“ на икономиката – т.е. увеличаването на обема на банковите кредити и на дълговото бреме може да доведе до тенденция за забавяне на икономическия растеж (Mutalimov et al. 2021). От изключителна важност се оказва не само обемът на финансовите услуги, но и тяхното разпределение между различните му сегменти, тъй като развитието на икономиката и нейния финансов сектор, както и потребностите на бизнеса и населението от нови финансови инструменти се увеличават с времето (Demirgüç-Kunt and Levine 2008; De Gregorio and Guidotti 1995; Levine 2005; Dabla-Norris and Srivisal 2013). Паралелно нараства и необходимостта от управление на нарастващите рискове и диверсификация на източниците за привличане на капитал, когато с развитието на пазарите се променят предпочитанията на потребителите, често повлияни от редица евристики, описани от поведенческите финанси (Апостолов, 2015, 2016).

Въпреки че съществува широко съгласие относно положителното въздействие на НБФП, положителната връзка може и да се обърне след като финансовата система достигне определено „прагово равнище“. Теоретичният модел на Santomero and Seater (1999) доказва, че съществува оптимален размер на системата от НБФИ и той по-скоро зависи от етапа на тяхното развитие, а не толкова от икономическите цикли. Праговият размер на НБФП, над който

връзката между НБФИ и икономическия растеж става отрицателна, се оценява на 80-100% от БВП (Arcand, Berkes and Panizza, 2012; Cecchetti and Kharroubi, 2012). Негативното въздействие на прекомерно големия финансов сектор се свързва със съществуването на „твърде големи, за да фалират“ институции (Laeven, Ratnovski and Tong, 2014). Favara (2003) предлага обърната S-образна функция, докато Shen и Lee (2006) предлагат обърната U-образна функция, за да опишат връзката между НБФИ и икономическия растеж, застъпвайки тезата, че връзката между тях не е линейна. В допълнение, влиянието на НБФИ върху икономическия растеж не е хомогенно в различните държави, региони и нива на доход (Shan and Jianhong, 2006; Ray, 2013; Adamopoulos and Dritsakis, 2000 и Odeniran and Udejaja, 2010).

Все повече литература изтъква уязвимостите, свързана с нарастващата роля на НБФИ в световната финансова система, акцентирайки върху техните връзки с банковата система. Редица проучвания алармират за възможността от преливане на рискове и уязвимости между банковия и небанковия финансов сектор – произтичащи основно от макропруденциалното регулиране (Buch et al., 2017; Forbes, 2020; Gebauer and Mazelis 2020; ESRB, 2020). През последните години се изтъкна значението на по-доброто наблюдение и необходимостта от преодоляване на потенциалните рискове от „преливане на рискове“ между банките и небанковите финансови институции (Fischer, 2015, Draghi, 2017, Nouy, 2017, Quarles, 2020). Както е документирано в Adrian and Ashcraft (2012), банките могат да бъдат взаимосвързани с НБФИ по няколко начина, включително чрез предоставяне на кредитни и ликвидни линии. Като се отчита ключовата роля за икономиката на връзките между двата сектора, редица следкризисни реформи имаха за цел да намалят преливащите се рискове от експозициите на банките към небанкови финансови институции (EBA, 2015 г. и BCBS, 2017). Резултатите показват, че затягането (разхлабването) на паричната политика може да намали/увеличи трансграничните вземания на банките от НБФИ. Както отбелязват МВФ (2014), Doyle et al. (2016) и Hodula (2018), търсенето на по-висока доходност от страна на инвеститорите в условията на ниски лихвени проценти е допринесло за растежа на небанковия финансов сектор в международен план. Нещо повече, затягането на макропруденциалните политики на база кредитополучатели е свързано с нарастване на трансграничните банкови вземания от НБФИ, като в същото време не се открива значим ефект от промените в политиките.

2. Трансмисионни механизми, устойчивост и рискове за стабилността

Секторът на НБФИ е огромен и разнообразен, обхващащ широк спектър от участници с различни бизнес модели, подлежащи на различни регулаторни режими. Границите на това кои дейности са в компетенциите на НБФИ за разлика от тези на банките понякога могат да бъдат леко размити, също както и разграниченията между видовете НБФИ – особено сравнени на основа юрисдикция. За да запазим фокуса на нашия анализ, ограничаваме обхвата на настоящия документ до НБФИ, които имат най-голямо значение за стабилността

(вж. Таблица 1). Разглеждат се основно тези, които, чрез своите бизнес модели, включващи ликвидни несъответствия и/или използване на ливъридж, е най-вероятно да допринесат за ликвидни дисбаланси, които могат да застрашат финансовата стабилност.

Таблица 1

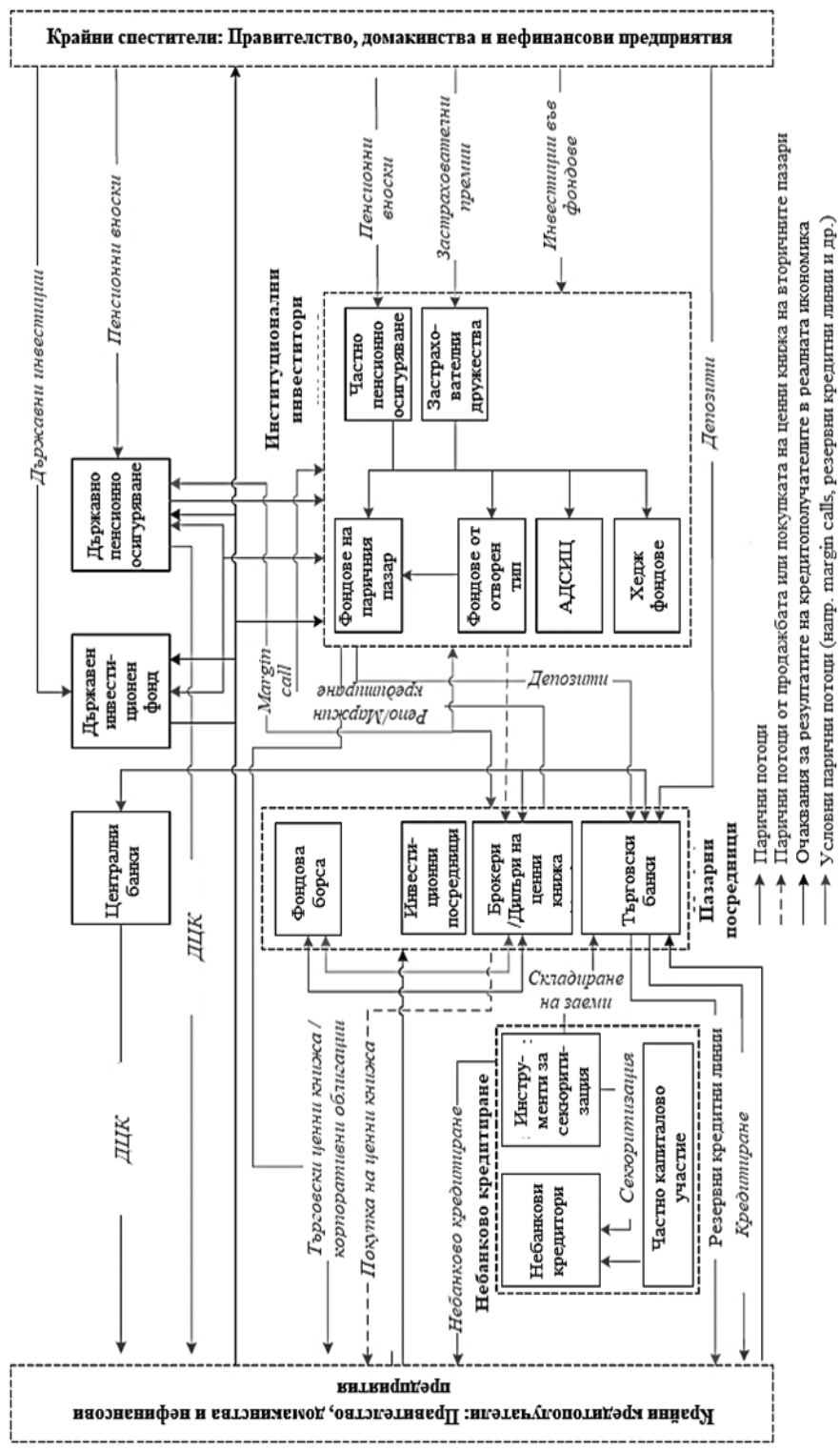
Преглед на основните НБФИ и свързаните с тях рискове за финансовата стабилност

	Посредници	Основни характеристики от гледна точка на финансовата стабилност	Системни рискове
Институционални инвеститори и мениджъри на активи	Застрахователни компании	Премиите често се инвестират в дълготрайни и неликвидни активи.	Трансформация на ливъридж и ликвидност.
	Пенсионни фондове	Вноските се инвестират в комбинация от депозити, неликвидни и/или силноволатилни активи.	Трансформация на кредитен риск.
	Държавни инвестиционни фондове	Инструменти, управлявани от свързани с държавата структури, често насочени към силно неликвидни активи.	Възможно е да има ливъридж.
	Хедж фондове*	Капиталът на инвеститорите се увеличава с ливъридж и се инвестира чрез рискови стратегии; по-слаба регулация.	Ливъридж; трансформация на ликвидност.
	Борсово-търгувани фондове (ETF's)*	Акциите се търгуват на вторични пазари и обикновено се изкупуват само от избрани посредници (ограничения в механизма за обратно изкупуване).	Известна трансформация на ликвидността.
	Взаимни фондове*†	Дяловете могат да се изкупуват ежедневно, дори ако базовите активи са неликвидни (ако са от отворен тип).	Трансформация на ликвидността.
	Секюритизация†	Процес, при който се обособява портфейл от неликвидни финансови или материални активи, които се групират и срещу тях се издават ликвидни ценни книги.	Трансформация на кредитния риск.
Инвестиционни посредници	Брокер-дилъри*	Често увеличават инвестиционния риск чрез предоставянето на твърде голям ливъридж на своите клиенти.	Трансформация на ливъридж и ликвидност.
	Основни търговски дружества*	Участници във високочестотната търговия на фондовите борси – използват ливъридж и поддържат минимални запаси в края на търговската сесия.	Процикличност в предоставянето на ликвидност.
Капиталови	Фондови борси*	Пазари за търговия на ценни книжа и/или хибридни инструменти, вкл. деривати.	Оперативни рискове.
	Централни контрагенти*	Контрагенти на притежателите на определени финансови инструменти; (извършват нетиране и управляват риска).	Процикличност на ливъридж; промени в маржовете.

(*) НБФИ, които могат да повлияят в по-голяма степен на дисбалансите в търсенето и предлагането на ликвидност на финансовите пазари.

(†) Субекти, ангажирани с трансформиране на повишена ликвидност или кредитен риск.

Източник: Съставено от автора по данни на The Financial Stability Board (FIS)

Източник: Съставено от автора

Фигура 1. Стилизирана схема на системата на НБФП и нейните взаимовръзки

Нарастващата роля на небанковите институции и пазарното посредничество през последното десетилетие се дължи на различни фактори, основно повлияни от настъпилите регулаторни реформи, които ограничиха дейността на банките и свързаните с тях брокери-дилъри. Нарасна и значението на капиталовите пазари за пенсионното осигуряване, както и стремежът към оперативна ефективност рефлектира върху редица технологични промени. В някои случаи това бяха и политически решения, които засилиха ролята на някои НБФИ, в т.ч. насърчаването на финансови инфраструктури, като електронни платформи за търговия и силния натиск за преместване на дейности към т. нар. централни контрагенти (ЦК), което имаше за цел да „намали непрозрачността и да се справи с уязвимостта на извънборсовите (ОТС) пазари“ – резултатите обаче остават дискуссионни. Устойчивостта на цялата система зависи от поведението на различните субекти в нея, от дейностите и от инфраструктурата, която свързва тези субекти помежду им с другите части на финансовата система. В случая с НБФИ, нейният разнообразен характер и сложност, както и връзките ѝ с банковия сектор, и реалната икономика (вж. Фигура 1), правят оценката на устойчивостта особено трудна, като се има предвид, че сътресенията могат да се разпространят по неочакван начин. Съществените фактори включват не само видовете експозиции и потенциалната уязвимост на отделните субекти и/или рисковия профил на конкретни дейности, но и пазарните практики, структурите на стимулите, поведенческите реакции и взаимодействието между различните части на финансовата система.

3. Предизвикателства, породени от взаимосвързаността между банките и сектора на НБФИ

Особена загриженост предизвикват връзките на трансгранична основа между банките и НБФИ – и двата вида институции могат да участват в кредитни, падежни и ликвидни трансформации, които биха могли да подпомогнат натрупването на дисбаланси в нормални времена и да създадат огнища на напрежение при спад и кризи. По този начин връзките между двата сектора стоят зад особено мощни трансмисионни механизми, както показаха съвсем наскоро свързаните с пандемията пазарни сътресения. Този епизод подчерта, че маржовете на ЦК могат да бъдат проциклични и да източват ликвидността на банките в неподходящ момент, че фондовете на паричния пазар (ФПП) могат да бъдат непостоянни доставчици на финансиране за банките, както и че експозициите на банките спрямо НБФИ могат да допринесат за техните нетни дълги валутни позиции (WFE, 2022).

Тези уроци имат важно трансгранично измерение, открояващо нарастващото значение на НБФИ като банков контрагент. През предкризисните години, трансграничните вземания и задължения на банките към НБФИ нараснаха значително. За сравнение, непогасеният размер на трансграничните вземания се увеличи от USD 4,6 трлн. през първото тримесечие на 2015 г., до 7,5 трлн. долара през първото тримесечие на 2020 г. Подобно увеличение се наблюдава и при трансграничните задължения на банките към НБФИ – от 3,7 трлн. до

5,6 трлн. долара за същия период. (FSB, 2021). Трансграничните задължения на банките към НБФИ също бяха силно засегнати от сътресенията, породени от COVID-19. Увеличението от 779 млрд. долара през първото тримесечие на 2020 г. беше изключително – почти три пъти по-голямо от средното, съпоставено с периода от 2015 г. до този момент. Впечатление прави, че щатският долар доминира в трансграничните взаимовръзки между банките и НБФИ – повече от 50% от вземанията и задълженията са деноминирани в щатски долари, което е малко по-висок дял от този при междубанковите позиции. Делът и на вземанията, и на задълженията в щатски долари е нараснал с 5 процентни пункта през петте предкризисни години, до първото тримесечие на 2020 г., главно за сметка на деноминирани в евро позиции (ESRB, 2022). Резултатите са в съответствие с документираната в литературата нарастваща международна роля на щатския долар (Aldasoro and Ehlers (2018), Maggiori et al. (2020), Erik et al. (2020)).

Важно е да се отбележи, че трансграничните връзки между банките и НБФИ се характеризират с висока степен на географска концентрация (García Luna and Hardy, 2019). Концентрацията е характерна за трансграничното банкиране в по-широк план (Aldasoro and Ehlers, 2019), но тя е особено висока и с нарастваща тенденция по отношение на НБФИ. В края на март 2020 г. на трите най-големи държави контрагенти се падат съответно 39%, 74% и 86% от всички деноминирани в евро, долари и йени трансгранични вземания от НБФИ, което говори за ниска диверсификация на рискове и натрупване на уязвимости. Впечатление прави, че в края на декември 2019 г. банките в САЩ са имали почти 1 трилион долара отпуснати кредитни линии на НБФИ в т.ч. и към ЕС (Fed, 2020). Освен това, доколкото ЦК посредничат между банки, които са от противоположните страни на договори за деривати, печалбите от такива договори за някои банки (т.е. вземанията от НБФИ) ще вървят ръка за ръка със загубите за други банки (т.е. задълженията към НБФИ).

Разширяването на задълженията на банките към НБФИ през шокото първо тримесечие на 2020 г. разкрива и друга ключова уязвимост, произтичаща от някои непостоянни източници на финансиране, като например финансирането, предоставено от американските фондове на паричния пазар. Данните за притежаваните портфейли от ФПП разкриват, че нивото на това финансиране се е повишило от декември 2019 г. до март 2020 г. – в съответствие с общата посока на нарастване на задълженията на банките спрямо НБФИ. От февруари до март 2020 г. обаче се наблюдава значителен спад, което подчертава, че въпреки реформите, ФПП все още не могат да бъдат надежден източник на финансиране (Eren et al., 2020).

4. Източници на системен риск и търсенето на ликвидност при НБФИ като фактор за стабилност в икономиката

В този раздел предоставяме допълнителна съпоставката между дейностите на НБФИ и източниците на системен риск, като се фокусираме по-специално върху тези субекти, които могат да предизвикат значително търсене на ликвидност по време на пазарни сътресения. Несъмнено участниците на капиталовите

пазари са спомогнали значително за увеличаване на общата пазарна ефективност и ликвидност в добри времена – допълвайки ролята на банките, но също така, водят със себе си и редица уязвимости, като могат да допринесат съществено за системния риск (Acharya, Pedersen, Philippon and Richardson, 2017). Например волатилността в маржовете, която някои НБФИ поддържат, потенциално води до влошаване на ликвидността на капиталовия пазар като цяло. По подобен начин взаимните фондове, които трябва да посрещнат големи обратни изкупувания или са подложени на нормативен натиск за намаляване на задлъжнялостта, могат да се включат в паник разпродажби, което неминуемо ще има верижни ефекти върху цялата система. Решаването на проблема със системния риск изисква иновативна макропруденциална перспектива.

Важна особеност на макропруденциалните политики е, че те се фокусират, както върху пасивите, така и върху активите, тъй като именно взаимодействието между тях поражда системния риск (Morris and Shin, 2008). Това може да се илюстрира със случая на взаимен фонд, който нормативно предлага ежедневно обратно изкупуване, независимо че продажбата на неликвидните му активи и ребалансирането на портфейла може да отнеме много повече време. НБФИ са свързани най-вече с два основни фактора на системния риск, които могат да доведат до повишено търсене на ликвидност по време на стрес: първият е трансформацията на ликвидност/падеж, а вторият – процикличността на ливъриджа.³ Най-важната характеристика на взаимните фондове от гледна точка на системния риск е, че те предлагат ежедневно обратно изкупуване, дори когато инвестициите им са неликвидни. Обратните изкупувания обикновено се удовлетворяват по справедлива стойност (NAV), дори когато продажбите на активи, които са необходими за посрещане на изходящите потоци, водят до ликвидна отстъпка, която се поема от останалите акционери. Това е особено притеснително, когато базовите активи са по-неликвидни и могат да доведат до масови разпродажби, които обикновено водят до голямо търсене на ликвидност (Chen, Goldstein and Jiang, 2010; Goldstein, Jiang and Ng, 2017)⁴. Тъй като активите, управлявани от фондове (пенсионни, взаимни, АДСИЦ и др.), притежаващи неликвидни ценни книжа, се увеличиха значително след кризата от 2008 г., в т.ч. в Европа и България в частност, приносят на тези фондове към възможните нарушения на ликвидността рязко нарасна с течение на времето. Притежаването на активи с променливи цени и емитирането на пасиви с приблизително стабилна стойност означава, че участват в трансформация на ликвидността,

---

³ Съществува и т.нар. трансформация на кредитния риск. Дейността е свързана с емитирането на пасиви със значително по-различен рисков профил от базовите активи. По принцип инвестиционните инструменти могат да бъдат проектирани така, че независимо от качеството на активите, някои инвеститори да носят малък кредитен риск, а други да са изправени пред висока вероятност от загуба (за подробна дискусия вж. Gorton and Metrick, 2013).

⁴ Нормативно фондовете имат възможност и да преустановят обратното изкупуване на дялове, „за да защитят акционерите“ и/или да коригират стойността на обратното изкупуване в рамките на деня, но подобни действия носят значителна „стигма“, поради редица нежелани регулативни и репутационни последици в бъдеще.

особено в ситуациите на рязко нарастване на търсенето на ликвидност, в случаите на системен стрес, когато инвеститорите подозират, че активите може да не покриват пасивите. Такъв беше случаят по време на кризата от 2008 г. (Schmidt, Timmermann and Wermers, 2016), особено за фондовете, които бяха ангажирани с търсене на доходност. Не по-малко дискуссионен е и проблемът с борсово търгуваните фондове (ETF) и класическите хедж фондове – от субекти, които обикновено предоставят ликвидност, те внезапно се превръщат в потребители на ликвидност по време на криза, превръщайки се в ключов фактор за стабилност в икономиката.

4. Заключение

Тези структурни промени означават, че дисбалансите в ликвидността могат да окажат силно влияние върху борсовите цени и в краен случай да застрашат финансовата стабилност. Сътресенията от типа „бързана за пари в брой“ в разгара на кризата в COVID-19, когато инвеститорите масово се пренасочиха от рисковите инвестиции към активи, подобни на пари в брой, болезнено разкриха редица структурни уязвимости в системата на НБФИ и странични ефекти, които засегнаха други участници във финансовата система. Огромният размер на НБФИ и нарастващата им взаимосвързаност с банките, изискват постоянно наблюдение от страна на регулаторните органи и актуализация на политиките. Фактът, че някои НБФИ се сблъскват със значително по-различна регулаторна среда в сравнение с банките, както и че имат ограничен достъп до ликвидност от централните банки и до кредитни гаранции от публичния сектор, само засилва тази необходимост.

Използвана литература

- Aldasoro, I., W. Huang, and E. Kemp. (2020).** Cross-border Links between Banks and NonBank Financial Institutions. BIS Quarterly Review, September, 61 – 74
- Bank for International Settlements, Statistics available at:** <https://www.bis.org/statistics/index.htm>
- Borio, C., M. Farag, and N. Tarashev. (2020).** Post-Crisis International Financial Regulatory Reforms: A Primer. BIS Working Papers, 859
- Claessens, S, Z Pozsar, L Ratnovski and M Singh. (2012).** Shadow banking: economics and policy. IMF Staff Discussion Note 12/12
- European Systemic Risk Board (ESRB 2022).** EU Non-bank Financial Intermediation Risk Monitor
- Federal Reserve Board (Fed) (2020),** <https://www.federalreserve.gov/>
- Logan, L. (2020).** Treasury Market Liquidity and Early Lessons from the Pandemic Shock
- Metrick, A., and D. Tarullo. (2021).** Congruent Financial Regulation. Papers on Economic Activity
- Popov, A. (2017).** Evidence on finance and economic growth. ECB, Working paper
- Recommendation of the European Systemic Risk Board (ESRB) of 21 March 2019**
- The Financial Stability Board (FIS). (2021)** Global Monitoring Report on Non-Bank Financial Intermediation, <https://www.fsb.org/>

- Travkina, E., Ternovskaya, E. and Fiapshev, A. (2022).** The Role of Non-Bank Financials in the Formation of Long-Term Resources for Economic Growth in Russia. *Economies*, p. 1–11
- Vissing-Jorgensen, A. (2021).** The Treasury Market in Spring 2020 and the Response of the Federal Reserve, Working paper
- Wong, L., and Y. Zhang. (2021).** Procyclicality Control in Risk-based Margin Models. *Journal of Risk*
- Wooldridge, P. (2020).** Implications of financial market development for financial stability in emerging market economies. G20 International Financial Architecture Working Group, July 2020
- World Federation of Exchanges: Statistics Portal**, <https://statistics.world-exchanges.org/>

ПРИЧИНИ ЗА ОТЛАГАНЕ НА ЧЛЕНСТВОТО НА БЪЛГАРИЯ В ЕВРОЗОНАТА

1. Увод

В Люксембург България подписва Договор за присъединяване на 1 януари 2007 г. Страната участва в Икономическия и паричен съюз (ИПС) от датата на присъединяване, в условия на дерогация по смисъла на член 122 ал. 1 от ДЕО: „Ако Съветът е утвърдил кои държави членки отговарят на необходимите условия за приемането на единна валута... онези държави членки, които не отговарят на условията... се наричат в този Договор „държави членки, ползващи право на изключение“.² На 10 юли 2020 г., заедно с Хърватия, България е официално приета за член на валутно-курсовия механизъм ERM II. В съобщение от 12 юли 2022 г. на официалния сайт на ЕЦБ се съобщава, че Съветът на Европейския съюз одобрява официално присъединяването на Хърватия към еврозоната на 1 януари 2023 г. По отношение на нашата страна, обаче, датата за официалното въвеждане на еврото за национална валута остава неопределена.

2. Теоретична постановка

Първата идея за създаване на Европейски паричен съюз е на Ф. дьо Парю, който през 1867 година предлага въвеждането на валута, наречена „Европа“, и изграждането на федерална държава под името Европейски съюз. По-късно, през 1970 година, е създадена и приета програма за поетапно изграждане на ИПС, известна като „план Вернер“. С резолюция от 22 март 1971 година държавите членки на ЕО постигат споразумение за поетапно постигане на икономически и паричен съюз. „На 07.02.1992 г. в холандския град Маастрихт е подписан Договорът за Европейския съюз. Той е резултат от две междуправителствени конференции за ИПС и за политическия съюз...“³ Договорът „Маастрихт“ регламентира и критериите за номинална конвергенция, които са: ценова стабилност, публични финанси, участие в Механизма на обменния курс на Европейската валутна система (EMS) и политика по отношение на дългосрочните лихвени проценти.

---

¹ Докторант Младен Дилов, катедра „Финанси“, УНСС / PhD student Mladen Dilov, Department of Finance, UNWE: mladen.dilov@gmail.com

² Страница на Европейски институт (<http://old.europe.bg>). Договор за създаване на Европейска общност. Достъпни онлайн.

³ Трифонова, С., „Европейска парична и финансова интеграция“, стр. 21.

2.1. Описание и дейност на европейските институции

Европейската централна банка е център на Европейската система на централните банки (ЕСЦБ), която включва НЦБ на 27-те страни членки на съюза. **Европейската комисия** е политически независимият изпълнителен орган на ЕС, който отговаря за изготвянето на предложения за ново европейско законодателство и изпълнява решенията на Европейския парламент и на Съвета на ЕС.⁴

Европейската централна банка и Европейската комисия заедно издават документ, наречен „**Доклад за конвергенция**“ (*Convergence report*), който „описва напредъка, постигнат от държавите членки извън еврозоната за постигане на критериите, необходими на дадена държава да приеме еврото.“⁵ Докладът се публикува веднъж на всеки две години или по искане на държава членка на ЕС. Анализите в настоящия доклад ще бъдат базирани на Доклада за конвергенция, публикуван на 01.06.2022 г. на официалния сайт на ЕЦБ.

3. Анализ на икономическото състояние на България във връзка с членство в еврозоната

3.1. Инфлация

В Доклада за конвергенция, публикуван от Европейската централна банка през юни 2022 г., се посочва, че 12-месечният темп на инфлацията в България е „доста над референтната стойност от 4,9%, с което се определя критерия за ценова стабилност“⁶. Инфлацията е икономическо явление, което възниква „поради дисбаланс между търсенето и предлагането на пари...т.е., когато нивото на цените на стоките и услугите се повишава, стойността на валутата намалява.“⁷ Инфлацията е ключов критерий за определяне на перспективите пред България за членство в еврозоната. Данните на показателя са от официалния сайт на НСИ. Използваните стойности за анализ са ХИПЦ за съответния месец от предходната година ХИПЦ „...измерва общото относително изменение в равнището на цените на стоките и услугите... обхваща потреблението на всички домакинства, включително институционалните (колективните) и чуждестранните на територията на страната...“⁸ За целите на анализа се приема, че посоченият в доклада осреднен темп на инфлация за 12-месечен период от 4,9 % ще бъде база за сравнение на ХИПЦ. Данните са обособени в следващата графика:

⁴ Страница на ЕС (www.europa.eu), Европейска комисия, раздел „Институции и органи“

⁵ European Central Bank's official website. Available at: <https://www.ecb.europa.eu/>

⁶ European Central Bank's official website. "Convergence report". p. 64. Available at: <https://www.ecb.europa.eu>

⁷ The Economic Times official website. "What is inflation". Available at: <https://economic-times.indiatimes.com/>

⁸ Национален статистически институт, официален сайт, „Хармонизиран индекс на потребителските цени“. Достъпно на: <https://nsi.bg/>

Източник: Национален статистически институт

Фиг. 1. Инфлация на база ХИПЦ в България 2020 – 2022 г.

Данните от графиката показват, че през първия период – юли 2020 – юни 2021 г., ХИПЦ за съответния месец от предходната година не превишава 2,5%, като за януари 2021 г. стойността дори е отрицателна (-0,3%). Темпът на инфлацията нараства чувствително през периода юли 2021 – юни 2022 г., достигайки нива от 15% в месеца, в който ЕЦБ публикува Доклада за конвергенция. До септември 2021 г. инфлацията е под приетото за анализа средно ниво за ЕС – 4,9%. През февруари 2022 г. продължава да нараства, макар и с по-бавни темпове. След началото на военния конфликт между Русия и Украйна темпът на цените от потребителската кошница на българина рязко се увеличава.

Високата инфлацията следва да се обясни със следните обстоятелства. Наложените ограничителни мерки срещу разпространението на COVID-19 са свързани с нарастване на спестяванията. След края им потреблението нараства значително. Търсенето позволява на фирмите да увеличат цените на предлаганите стоки и услуги, без това да доведе до загуба на клиенти поне в краткосрочен период. Голяма част от предприятията изпитват затруднения докато тежко засегнатите от пандемията вериги на доставки се възстановят. Транспортните услуги се увеличават, а фирмите прехвърлят финансовата тежест върху потребителя. Войната между Русия и Украйна е последвана от ограничителни мерки на ЕС, свързани с ембарго върху суров нефт и рафинирани нефтопродукти, въглища, желязо и стомана, и други. По този начин се получава ефект на бумеранга и наложените санкции водят до увеличение на цените на тези суровини.

По отношение на България има два основни фактора за наличие на вече анализирания темп на инфлация:

- *Цените на горивата.* Статистиката от сайта на fuelo.bg показва, че през октомври 2021 г. най-масовият бензин А95 се е продавал по осреднена цена от 2,28 лв. за литър. В деня на публикуване на Доклада за конвергенция цената на най-масовия бензин е вече 3,18 лв. или близо 40% увеличение от октомври предходната година. Месец по-късно, през юли, въпреки приетите мерки за компенсация, нарастването на горивото е 50%. Подобно по относителен дял увеличение се отчита при дизела и газта. В себестойността на всеки продукт

се включват и транспортни разходи. Следователно повишението на цената на горивата се отразява правопрпорционално върху нарастване на крайната цена на всеки един продукт от потребителската кошница на българина.

• *Кризата с доставките на газ.* Последствията от енергийната криза, изразени чрез недостиг на природен газ и търсене на алтернативни източници, се отразяват в повишение на крайната цена за потребителите, което води след себе си редица негативи за икономиката, включително и инфлация. Данните от официалния сайт на „Булгаргаз“ ЕАД потвърждават, че кризата с доставките на природен газ се отразява върху крайната цена за потребителите. От юли 2021 до юни 2022 г. стойността се е повишила с близо 92 лв./MWh. В процентно изражение поскъпването е с 184%.

3.2. Бюджетен дефицит

Наред с инфлацията, в Доклада за конвергенция на ЕЦБ и ЕК се отчита и размерът на бюджетния дефицит спрямо Брутният вътрешен продукт на страната. В него се посочва, че „бюджетният дефицит на консолидирания държавен бюджет на България е доста над референтните 3% за 2021 г.“⁹ Бюджетният дефицит е налице, когато направените бюджетни разходи на правителството надвишават отчетените приходи. И това води до дефицит по капиталовата сметка. В обратния случай се наблюдава бюджетен излишък.

За да се потвърдят или отхвърлят твърденията в Доклада за конвергенция е необходимо да се анализира реализираният излишък или дефицит на страната през годините. Сайтът на НСИ разполага с подробна информация относно общия държавен дефицит/излишък като процентно изражения спрямо БВП на всяка от страните членки на Европейския съюз, както и осреднени стойности на 27-те страни, присъединили се към ЕС. За целите на изследването се приема, че референтната стойност е от 3% дефицит спрямо БВП. Данните са обобщени и илюстрирани в следващата графика:

Източник: Национален статистически институт

Фиг. 2. Съотношение дефицит/БВП в България 2010 – 2022 г

⁹ European Central Bank, official website. “Convergence report”, p. 64. Available at: <https://www.ecb.europa.eu>

Стойностите под 0 са дефицит, а над 0 – излишък. Анализираните данни от НСИ за периода за периода 2010 – 2013 г. и 2015 – 2019 г. показват, че страната изпълнява критерия за конвергенция по отношение на отчетения дефицит спрямо БВП. През 2014 г. негативните последици от фалита на КТБ се отразяват на държавния бюджет, като е отчетен дефицит от 5,4%. От 2016 г. до 2019 г. включително капиталовите приходи у нас превишават разходите и страната реализира бюджетен излишък. През следващата, 2020 година, пандемията от COVID-19 се отразява в завишение на бюджетните разходи, следователно се отчита дефицит от 4%. Година по-късно нивото на дефицит остава почти непроменено, което е в потвърждение, че страната не показва необходимата готовност за влизане в еврозоната.

3.3. Външен дълг

Сред критериите за стабилност в Доклада за конвергенция от юни 2022 г. е размерът на държавния дълг на страните членки на ЕС, който не трябва да превишава 60% от Брутния вътрешен продукт. В България увеличението на дълга се подлага на гласуване от 240^{-те} народни представители в парламента... при възникване на допълнителни и непредвидени бюджетни разходи. Външният дълг „включва както задълженията на правителството, така и тези на частния сектор (банки, фирми и др.)...“¹⁰.

Необходимо е да се върнем повече от двадесет години, за да отчетем държавен дълг, който е бил над 60% от БВП на страната. Това се случва през далечната 2001 г., а анализираното съотношение е 64,5%. През целия период на изследването (2010 г. – 2021 г.) държавният дълг на страната не превишава 30% от БВП. Според стратегията за управление на държавния дълг, която е част от документите за Закона за държавния бюджет, „през периода 2022 – 2024 г. е предвидена възможност за поемане на нов държавен дълг в рамките на 7,3 млрд. лв. – 9,1 млрд. лв. годишно.“¹¹ С приетата стратегия правителството поема риск да не изпълни и този критерий за конвергенция и съответно да отново да бъде отложено членството в еврозоната.

4. Сравнителен анализ с икономическите показатели на Хърватия

На база сравнителен анализ между България и Хърватия по отношение на икономическите и финансови показатели следва да се установи до колко са ефективни политиките у нас за постигане на целта – влизане в еврозоната. Едновременното приемане на двете страни във валутния механизъм ERM II,

¹⁰ Инфограф, официален сайт. „Брутен външен дълг“. Достъпно на: <https://www.infograf.bg/>

¹¹ News.bg, официален сайт. „Ще взимаме между 7.3 млрд. и 9.1 млрд. лв. нов дълг всяка година“. Достъпно на: <https://news.bg/>

присъединяването на Хърватия към еврозоната от януари 2023 г. и стабилна икономическа политика на страната са мотивите за избор.

4.1. Инфлация

За разлика от България, както се посочва в Доклада за конвергенция от м. юни, „през април 2022 г. 12-месечният осреднен темп на ХИПЦ инфлация в Хърватия... е под референтната стойност от 4,9%, с което се определя критерия за ценова стабилност“¹².

За целите на научната разработка е направен сравнителен анализ на темпа на инфлация на Хърватия спрямо този на България. Използвана е базата данни от сайта на Евростат. За разлика от вече направеното изследване на показателя в България, където ХИПЦ е за съответния месец от предходната година, то за текущия анализ се използва ХИПЦ на база 2015=100 за двете страни. Причината е, че в официалния сайт на Евростат се използва информация единствено с този индекс.

Източник: Евростат

Фиг. 4. Инфлация на база ХИПЦ в България и Хърватия 2021 – 2022 г.

4.2. Бюджетен дефицит

Според Доклада за конвергенция по отношение на Хърватия, „съотношението дефицит към БВП е под референтната стойност от 3% през 2021 г., като се очаква съотношението да остане под него през 2022 г., следователно критерият за дефицит е изпълнен.“¹³. Сравнителният анализ е необходим, за да бъдат проследени тенденциите за управление на финансовите бюджети на двете страни, в изпълнение на изискванията за прием на еврото за официална валута за разплащане. За целта на изследването са използвани данни от сайта на НСИ, идентични с информацията от Евростат. Периодът на изследването обхваща годините от 2010 до 2021. Обобщените данни са илюстрирани в следващата графика:

¹² European Central Bank, official website. “Convergence report”. p. 67 Available at: <https://www.ecb.europa.eu>

¹³ European Central Bank, official website. “Convergence report”. p. 67 Available at: <https://www.ecb.europa.eu>

Източник: Евростат

Фиг. 5. Съотношение дефицит/БВП в България и Хърватия 2010 – 2022 г.

От графиката е видно, че България постига по-добри стойности за съотношението дефицит към БВП. В годините между 2010 и 2013 хърватите отчитат осреднена стойност на показателя от -6,3%, следователно над 3% по-висок дефицит от приетото, чрез критериите Маастрихт. През 2014 г., вследствие до голяма степен на фалита на КТБ, стойностите на изследвания показател между България и Хърватия се изравняват. В следващите години до 2018, двете страни отчитат подобрене на разликата между бюджетните приходи, като бюджетният дефицит се превръща в излишък, за България през 2016 г. (0,3%), а за Хърватия година по-късно (0,8%). Акцентът в анализа са последните два периода от изследването. Както вече стана ясно, през 2020 г., вследствие на пандемията от COVID-19 и създаването на допълнителни бюджетни разходи, България отчита с 1% по-висок дефицит от критерия за стабилност (-3%). За същия период обаче Хърватия реализира по-голям дефицит от нашата страна, а именно 7,3%, следователно не изпълнява необходимите критерии за прием в еврозоната. През изминалата година бюджетният дефицит към БВП на България остава на нивата около 4%, докато провеждането на стриктна финансова бюджетна политика от страна на хърватите довежда до резултат от 2,9% дефицит към БВП. Критериите за стабилност са изпълнени, което е отчетено в Доклада за конвергенция, и страната има „зелена светлина“ по пътя на скорошно приемане на еврото за официална валута за разплащане.

4.3. Външен дълг

Сравнението на външния дълг между Хърватия и България дава информация относно позицията на нашата страна по този показател спрямо хърватите, които ще се присъединят към еврозоната в идните месеци. С оглед на съпоставимост на информацията, анализираниите стойности са от Националния статистически институт за периода 2010 – 2021 г., и са илюстрирани в следващата графика:

Източник: Национален статистически институт

Фиг. 6. Държавен дълг/БВП в България и Хърватия 2010 – 2022 г.

Видно е, че за целия период на направения анализ дългът към БВП на Хърватия чувствително превишава този на нашата страна. Най-високият отчетен размер на държавния дълг на Хърватия е през 2020 г. Приравнен към БВП, той възлиза на 87,3%. За сравнение, отчетеният дълг в България за същия период е 24,7%.

В Доклада за конвергенция от юни 2022 г. се посочва, че съотношението на дълга към БВП на Хърватия е 79,8%, но представлява спад от 7,5 процентни пункта в сравнение с пиковата стойност от 87,3% към БВП, отчетена през 2020 г. Според Европейската комисия е спазен показателят за намаляване на дълга, и следователно в доклада се посочва, че Хърватия е със средни рискове по отношение на устойчивостта на дълга. Връщайки се към нашата страна, отчетеният дълг към БВП за 2021 г. спрямо предходния отчетен период е нараснал със стойност под половин процент и е с близо 35% под приетия критерий за конвергенция.

5. Препоръки

На база научното изследване трябва да бъдат посочени следните препоръки:

- Нарастващата инфлация – по-ефективно управление на инфлационните процеси, дори и с антисоциална политика. Теорията за неокласическа антиинфлационна политика препоръчва ограничение на държавната намеса в икономиката и ограничение на съвкупното търсене, макар и да съществува риск от повишение на безработицата.
- Сравнително добро управление на бюджетния дефицит в България. За 2020 г. и 2021 г. България не покрива референтната стойност от 3% бюджетен дефицит спрямо БВП. Решението е при планиране дефицитът да не надвишава 2% от БВП.
- Изследването установи, че България изпълнява критерия за конвергенция – 60% дълг към БВП. Политическите инициативи от последните месеци обаче се отразяват в покачване на стойността на изследвания показател и България е застрашена, продължавайки тази политика, да не изпълни и горепосочената референтна стойност.

Използвана литература

- Булгаргаз ЕАД**, официален сайт. Цени на природния газ, по които „Булгаргаз“ ЕАД продава на клиенти извън кръга на лицата по чл. 30, ал. 1, т. 7 от Закона за енергетиката, присъединени към газопреносната мрежа и сключили договор за доставка на природен газ по свободно договорени цени. Достъпно на: <https://www.bulgargaz.bg/bg/uslugi/tseni-41>
- Европейски институт**, официален сайт. Договор за създаване на европейската общност. Достъпно на: http://old.europe.bg/upload/docs/DEO_57.pdf
- Европейски институт**, официален сайт. Преди една година на тази дата европейският парламент гласува с абсолютно мнозинство в подкрепа на подписването на договора за присъединяване на България към ЕС на 1 януари 2007 г., 2006. Достъпно на: <http://old.europe.bg/htmls/page.php?id=4972&category=5>
- Инфограф**, официален сайт. Брутен външен дълг, 2022. Достъпно на: <https://www.infograf.bg/dictionary/50>
- Министерство на финансите**, официален сайт. Международен валутен фонд. Достъпно на: <https://www.minfin.bg/bg/1390>
- Мишкин, Ф.** (2014). Теория на парите, банковото дело и финансовите пазари. С.: Изток – Запад, стр. 474
- Национален статистически институт**, официален сайт. Хармонизиран индекс на потребителските цени. Достъпно на: <https://nsi.bg/bg/content/2521/>
- Неновски, Н., К. Христов, Б. Петров.** (2001). От лев към евро: кой е най-добрият път? С.: Сиела, стр. 13
- News.bg**, официален сайт. Ще взимаме между 7.3 млрд. и 9.1 млрд. лв. нов дълг всяка година, 2022. Достъпно на: <https://news.bg/finance/shte-vzimame-mezhdu-7-3-mlrd-i-9-1-mlrd-lv-nov-dalg-vsyaka-godina.html>
- Трифенова, С.** (2011). Европейска парична и финансова интеграция. С.: ВУЗФ, стр. 23-83
- Фуело**, официален сайт. Цената на бензина през последната година в България. Достъпно на: <https://bg.fuelo.net/fuel/type/gasoline/year?lang=bg>
- European Central Bank**, official website. Convergence report. Available at: <https://www.ecb.europa.eu/pub/convergence/html/index.en.html> p. 10 – 23
- INSEE**, official website. Convergence criteria (Maastricht Treaty), 2021. Available at: <https://www.insee.fr/en/metadonnees/definition/c1348>
- The Economic times**, official site. What is ‘Inflation’. Available at: <https://economictimes.indiatimes.com/definition/inflati>

УПРАВЛЕНИЕ НА ПУБЛИЧНИ СРЕДСТВА В СЕКТОРА НА ЗДРАВЕОПАЗВАНЕТО ПО ВРЕМЕ НА КРИЗА: ВЪЗМОЖНОСТИ ЗА ОПТИМИЗАЦИЯ И КОНТРОЛ

1. Правителствени разходи – разходване по време на криза. Видове допълнителни финансираня за сектора на здравеопазването.

Правителствените разходи са един от икономически показатели, определящи мястото на конкретната държава в нейното развитие. Разнопосочни са мненията на икономисти дали високият растеж се дължи на повишените правителствени разходи и/или причина за по-големите правителствени разходи е растящата икономика (Venkatraja, 2017). Важното е, че е единодушно мнението, че този вид разход играе важна роля в определяне на макроикономическото състояние на конкретната страна. Контролираното разходване на средства предполага цялостно развитие на държавата, а не само конкретни сфери от нея. Необходима е оценка на нуждите на отделните направления и насочване на необходимите средства след балансиране на държавния бюджет.

Настоящата статия цели да разгледа по-конкретно разходите за здравеопазване в условията на настъпилата криза COVID-19, сложила своето начало през март 2020 г.

Държавните разходи² по време на криза са един от водещите показатели в какво състояние се намира икономиката. Те са част от най-използвания макроикономически показател, а именно Брутен вътрешен продукт (БВП). При изчисляването му по разходния метод ясно се вижда, че правителствените разходи са основна компонента.

$$GDP = C + I + G + NX, \quad (1)$$

където

GDP – Gross Domestic Product – Брутен вътрешен продукт;

C – Consumption – потребление (разходите, които всяко домакинство прави за стоки и услуги);

I – Investments – инвестиции (общата сума на инвестициите от страна на дружествата);

¹ Докторант Велимира Чупетловска, катедра „Финанси“, УНСС / PhD student Velimira Chupetlovska, Department of Finance, UNWE: velimira.georgieva@unwe.bg

² Понятията „правителствени“ и „държавни“ разходи се използват еднозначно в статията.

G – Government – правителствени разходи (сумата на всички разходи от страна на държавата);

NX – Net Export – нетен износ на страната (разликата между внос и износ).

Правителствените разходи са в права връзка със стойността на БВП, т.е. при увеличението им нараства и неговата величина. Спорен е въпросът дали увеличението на показателя непременно води след себе си стабилна икономика, но в общия случай свидетелства за икономически растеж (Несторов, 2013). По официални данни на Националния статистически институт размерът на БВП се е повишил с 15.31% от 2020 г. до 2021 г. или от 61 639.9 млн. евро е достигнал 71 077.0 млн. евро³. За сравнение ръстът от 2019 г. до 2020 г. е едва 0.13%. Настъпилата криза през 2020 г. увеличи основно правителствените разходи за здравеопазване, но предизвика и корекции в бюджетите и на други държавни ведомства – Министерство на труда и социалната политика, Министерство на образованието и науката и др.

Дори извън контекста на кризата, разходите за здравеопазване заемат важна част от всички правителствени разходи. Не е налице конкретна формула, определяща техния размер, тъй като всяка отделна страна има своите особености. Според направен анализ страните от ЕС най-много се различават по отношение на разходите за социална защита, здравеопазване и образование (Петрова, 2014). Според публикувани от Европейската комисия данни България е получила 690 млн. лв., пренасочени от одобрената финансова рамка 2014 – 2020 г. Освен тях още 122 млн. лв. са пренасочени от кохезионни фондове и неизразходвани по тях суми към юни 2020 г. (European Commission, 2020).

Извършените разходи през 2020 г. в сферата на здравеопазването са в размер на 6 377,8 млн. лв. или 5,4% от БВП. Съпоставен с предходната година, относителният дял в БВП на разходите за здравеопазване нараства с 0,9 пр. п., което се дължи на допълнителните ресурси за сектора, насочени за борба с пандемията от COVID-19 и подкрепа на персонала на първа линия (Министерство на финансите, 2020). По данни на Министерство на здравеопазването за 2021 г., разходите за борба с COVID-19 към шестмесечен период възлизат на 442 млн. лв.

Целта на статията е да разгледа публичните разходи в сектора на здравеопазването извън разходите за COVID-19, във връзка с обезпечаване на доставките, на останалите медицински стоки и услуги в условията на криза. Епидемиологичното положение в страната в периода 2020 – 2021 г. предизвика преразпределяне на финансови средства между институции и набиране на допълнителни непредвидени финансираня. Овладеяването на настъпилата криза засегна нормалното функциониране на цялостната държавна структура. Най-потърпевш бе секторът на здравеопазването с оглед на това, че той основно понася тежестта на преодоляване на проблемите и следва да запази и своите рутинни функции.

---

³ По данни, публикувани на официалния сайт на Националния статистически институт (НСИ)

2. Анализ на възложените обществени поръчки от държавни лечебни заведения за болнична медицинска помощ. Преглед на наложените ограничения и промени по време на здравната криза в страната. Анализ на финансовото състояние на дружествата, заети в болничния сектор

2.1. Използване на Централизирана автоматизирана информационна система „Електронни обществени поръчки“ преди, след и по време на кризата COVID-19

Съгласно българското законодателство държавни разходи се осъществяват по определен от закона ред, както и въз основа на Закона за обществените поръчки (ЗОП). Както ясно посочва чл. 1 от Закона, ЗОП урежда ефективността при разходването на публични средства, средства, предоставяни от европейски фондове и програми⁴. От януари 2020 г., по определен от Министерски съвет график, съгласно Постановление № 332 от 13.12.2019 г., отделните обществени институции започват възлагане на обществени поръчки чрез своя профил в Централизираната автоматизирана информационна система „Електронни обществени поръчки“ (ЦАИС ЕОП). Чрез нея се публикуват обществени поръчки (ОП) за предстоящ разход, които следва да извърши дружеството, и се набират оферти с цел постигане най-добро съотношение цена/качество и най-ниска пределна цена. Идеята е защита на интересите на Възложителите, целящи да извършат конкретен разход, с цел най-целесъобразно разходване на средствата. Основната роля на прилагане на законодателството е прозрачно разходване на публични средства и равен достъп на дружествата кандидати – изпълнители на обществени поръчки (икономически оператори).

Действащата система за публикуване и възлагане на ОП позволява проверка, анализ и база данни на цените на закупените стоки и услуги. При разглеждане на процедурите в областта на здравеопазването основните Възложители се явяват лечебните заведения (ЛЗ). По действащото към момента законодателство те имат право да закупуват децентрализирано необходимите им лекарствени и медицински продукти. Това е и една от основните разлики с предишните модели на здравна система през ХХ век. Всяко лечебно заведение провежда самостоятелно процедури по възлагане, като обявява обществени поръчки с необходимите му стоки и услуги, като определя прогнозни количества и пределни цени, които би могло да заплати. В по-нататъшния анализ ще бъдат разгледани обявени и възложени поръчки, различни по вид лечебни заведения, по-детайлно ще бъдат разгледани тези за болнична медицинска помощ (БМП). Избран е този сегмент на ЛЗ, тъй като по време на кризата от COVID-19 той бе най-засегнат и към него бяха насочени най-много средства за покриване на разходите. Предметът на ОП е разнороден от лекарствени продукти и медицински изделия за болнично лечение, хранителни продукти за лежачо болните или консумативи за прилежащите лаборатории до придобиване на нова апаратура или

---

⁴ Съгласно Закона за обществени поръчки.

ремонт на сграден фонд и други дълготрайни материални и нематериални активи. Централизираната система събира информация за подадените оферти от всички кандидати, както и данни за класираните участници и техните оферти с ценови и технически предложения. Това позволява контрол на разходването на обществени средства, каквато е и целта на възлагане на обществените поръчки, както и равен достъп на всички изпълнители. От друга страна, голямата разлика с плановото централно закупуване на стоки и услуги води след себе си възможността един и същ продукт да бъде закупен на различна цена от отделните лечебни заведения, тъй като всяко от тях отговаря само за своите нужди. По този начин един пациент, консумиращ една и съща стока/услуга в отделно лечебно заведение, и наличието на медикамент или медицинско изделие за доплащане не гарантира една и съща цена на различните места. Аналогична е ситуацията и за лекарствени субстанции, заплащани за извънболнична медицинска помощ. Това потвърждава, от друга страна, пазарния принцип при предоставянето на медицински стоки/услуги.

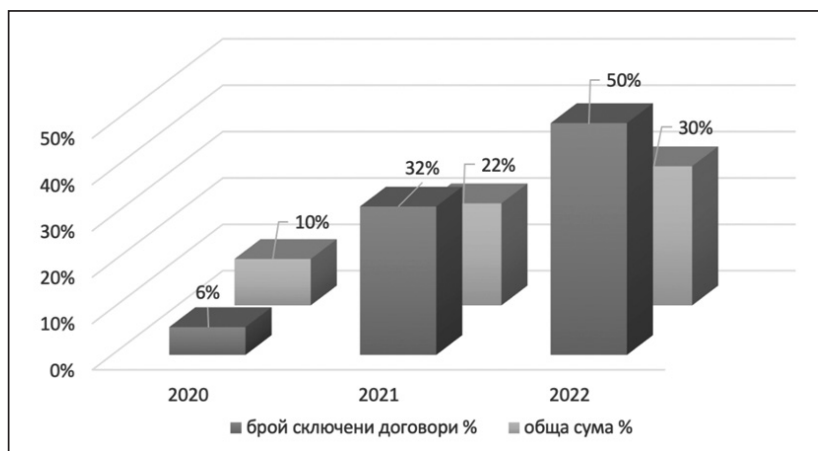
В България към 2022 г. по данни на Министерство на здравеопазването броят на лечебните заведения с над 50 на сто държавно участие е 62 броя⁵. Дружествата са с различна насоченост – специализирани, университетски, многопрофилни и др., класифицирани според Закона за лечебните заведения. Всяко едно от тези лечебни заведения следва да провежда обществени поръчки за разходите, които прави по реда и случаите съгласно чл. 20 от Закона за обществени поръчки. Във връзка с едни от последните промени в Закона и приетия график, от 01.04.2020 г. всички видове обществени поръчки преминават към електронната платформа (ЦАИС ЕОП). Целта е по-голяма прозрачност, удобство и контрол при обявяване и реализиране на обществени поръчки. Целият процес по възлагане е заложен в платформата.

Въведеното „извънредно положение“ с Решение на Народното събрание на 13.03.2020 г., действащо до 13.05.2020 г., след което преминаващо в извънредна епидемична обстановка, дава своето отражение върху статистиката, генерирана от ЦАИС. На база на статистическите данни за тригодишен период, които предлага свободно системата за обществено възлагане⁶, лечебните заведения са едни от водещите институции, реализиращи разходи чрез обявяване на обществени поръчки. Анализиранияте статистическите данни са за период от 04.2020 г. до 09.2022 г. За 2020 г. по показател „Брой сключени договори“ ЛЗ заемат едва 6%. На база „Обща сума на сключени договори“ 5^{-те} класирани болници възлагат договори за над 51 млн. лв., явяващи се 10%. За 2021 г. по първия показател тенденцията е в увеличение в петкратен размер, ЛЗ заемат 32%. По втория показател сумата е значително по-голяма – 410 млн. лв. или 22%. През 2022 г. (до трето тримесечие) се наблюдава отново значителен растеж – 50% от сключените договори са по възложени ОП от ЛЗ. При преглед по суми 15^{-те} класирани дружества разходват 1 349 млн. лв. или 30%, което

⁵ Предоставена информация от Министерство на здравеопазването, след искане по надлежния ред

⁶ Съгласно официално достъпна статистика на сайта на ЦАИС ЕОП

сравнено с 2020 г. бележи значителен ръст. Всички разгледани данни са за тригодишния период и на база първите 50 дружества от обществено достъпната статистика. (вж. Фигура 1).

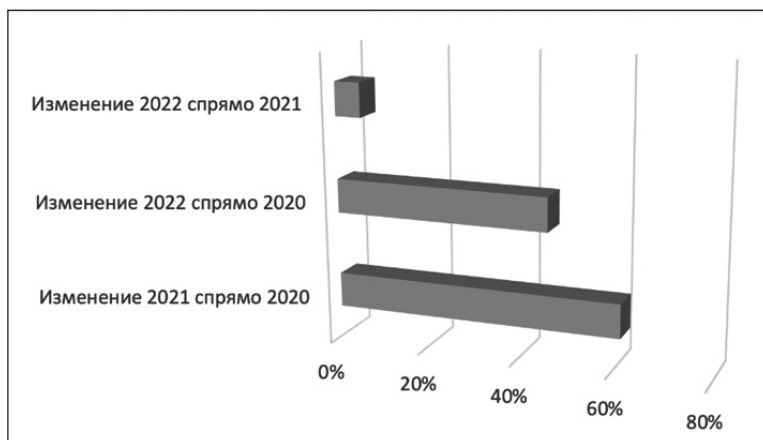

Източник: Собствени изчисления върху статистически данни, налични на официалния сайт на ЦАИС ЕОП.

Фигура 1. Дял на обществени поръчки в сектор Здравеопазване на база топ 50 възложители

От представените данни ясно се вижда, че при действието на извънредното положение лечебните заведения са генерирали в пъти намален обем на възлаганите обществени поръчки. Това е предвещано от промените, наложени от Закона за извънредното положение и допълненията в Закона за обществените поръчки. През 2022 г., като данните са към трето тримесечие, се наблюдават големите обеми, които реализират тези дружества в сравнение с предходните години. Поради факта, че централизираната система е въведена като задължителна едва от 2020 г. не е възможно да се направи анализ на предходните години по същите показатели. Поради този факт е сравнена наличната информация по време на извънредна епидемиологична обстановка с данните от 2020 г. Поради липса на статистика за първото тримесечие на 2020 г., са сравнени публикувани обществени поръчки от страна на държавните ЛЗБМП отново за тригодишен период, но от 01.2020 г. до 10.2022 г. Данните показват, че средно дружествата са публикували с 61% повече ОП през 2021 г. в сравнение с 2020 г. и с 46% повече през 2022 г., отново сравнено с 2020 г. (вж. Фигура 2).

При въвеждането на така дефинираното „извънредно положение“ от 13.03.2020 г. са направени някои допълнения в Закона за обществени поръчки. Съгласно чл. 13, ал. 21, за възложители, закупуващи медицински изделия и лични предпазни средства във връзка с предприемане на противоепидемиологични мерки, отпада задължението за обявяване на обществена поръчка. От друга страна, по време на извънредно положение се въвеждат и общи положения, касаещи както обществените поръчки в ход, така и новообявените. Изразя-

Източник: Собствени изчисления върху налична информация в „Профил на купувача“ на официалните сайтове на изследваните дружества и информация на сайта на ЦАИС ЕОП

Фигура 2. Изменение в броя публикувани обществени поръчки от всички държавни лечебни заведения за болнична медицинска помощ за период 01.2020 –10.2022 г.

ват се в преустановяването на обявяване на обществени поръчки чрез единната електронна система; освен това, спират да текат давностните срокове съгласно чл. 13 от Закона за извънредното положение. Действието на така нареченото извънредно положение позволява на Възложителите да удължават сроковете на вече сключените договори по ЗОП, за да не обявяват нови процедури, както е уредено в закона. Това позволява неконтролирано изразходване на средства по законов път. Тези действия водят след себе си разходи, които са недоказани като най-целесъобразни, ефективни и ефикасни, както е предвидено в нормативната уредба. Всички тези предпоставки позволяват на дружествата ангажирани в здравеопазването, включително различните по вид лечебни заведения да разходват средства с цел обезпечаване на работата им, освен за овладяване на здравната криза, да изразходват публични средства по един по-непрозрачен и неконтролиран начин.

Извънредното положение, обявено със закон, осигурява свобода на действие на институциите под претекста за по-бърза реакция и навременно вземане на мерки от страна на институциите. От друга страна, поради липсата на нови обществени поръчки по време на кризата COVID-19 и нуждата от непрекъснатата работа на ЛЗ и нуждата от снабдяване с разнообразни стоки. ЛЗ сключват различни по вид споразумения, позволени от ЗОП, но не винаги в съобразени със закона срокове, за удължаване на действащите обществени поръчки. Такъв вид похвати крият в себе си възможности за неконтролируемо разходване на средства. Допълнителните споразумения рядко са обект на обявяване в електронната система за ОП и на практика са почти непроследими. Отделно от всичко гореизложено, държавният бюджет пренасочва средства с цел обезпечаване на нуждите на ЛЗ за лечение на пациенти с COVID-19.

С оглед значимостта на стойностите на тези средства и нуждата от нормално протичане на дейността на лечебните заведения по време и след вълните от епидемията, следва да се разгледа тяхното обезпечение с лекарствени и медицински продукти.

2.2. Варианти за централизирано закупуване на нужните лекарствени продукти

През 2015 г. Министерски съвет приема Постановление № 146 за създаване на Централен орган за възлагане на обществени поръчки в сектор „Здравеопазване“ (ЦОЗСЗ). Чрез разписаните членове на нормативната уредба става ясно, че МЗ набира заявки от лечебните заведения чрез Електронната система за закупуване на лекарствени продукти, групира необходимите видове и количества и обявява обществена поръчка по реда на ЗОП. Държавата е предприела законова промяна, която цели закупуване на един и същи вид лекарствени продукти за нуждите на лечебните заведения в Република България⁷ на една и съща цена, независимо от вида, местоположението и собствеността на лечебното заведение. В Постановлението липсва задължаването на ЛЗ да подават своите заявки. През последния период, за който има обявена процедура за сключване на рамково споразумение, а именно 2021 г. за обезпечаване на период 01.2022 г. до 12.2023 г., е посочено, че броят на лечебните заведения, подали заявки, е 181. По последни данни на НСИ броят на публичните лечебни заведения за болнична помощ наброява 226⁸ за 2021 г. Видно е, че не всички дружества са участвали в набирането на заявки от страна на Министерството. След обнародването на този подзаконов нормативен акт е било необходимо в рамките на едногодишен период да започне първата процедура по обявяване на описаната процедура. Анализ на публикуваните данни от МЗ показва, че подобни процедури са неколкократно спирани от ВАС поради непълноти или дискриминиращи фактори. Поради тези причини от 2016 г. насам има само един период, за който е налично сключено споразумение – 2020 – 2021 г. Възможно е точно тази сигурност, постигната от централното закупуване по време на най-силно изразените COVID-19 вълни, да е спомогнала за баланса в работата на ЛЗБМП и устояването на кризисните ситуации. Процедурата, която е следвало да обезпечи настоящия период – 2022 г. и 2023 г., на стойност 1 941 868 272,41 лв. без ДДС⁹, отново е спряна с решение на ВАС. Поради тази причина към момента на изследването лечебните заведения отново осигуряват самостоятелно необходимите им количества. Създаването на централизирания орган от страна на Министерство на здравеопазването е било с цел да се гарантира единната цена за лекарствени продукти в отделните ЛЗ.

От извършеното проучване на ЦОЗСЗ е установено, че той към момента е законно разписана идея, която не функционира адекватно, и независимо от

⁷ Системата е достъпна на: <https://cop.mh.government.bg/>

⁸ По официални данни, налични в Информационна система ИНФОСТАТ на НСИ.

⁹ <https://app.eop.bg/today/154883>

наличието му, покупката на лекарствени продукти се осъществява самостоятелно от всяка една здравна единица в болничния сектор, като не се осъществява контрол на заплащаните цени. ЦОЗСЗ е заработило през периода на здравната криза в страната. С оглед на разгледаните факти може да се заключи, че позитивите и негативите от Централната система за обществени поръчки са равностойни. От една страна, обединената процедура по ЗОП позволява конкуренция между доставчиците и постигане на най-ниска пределна цена за закупуване на стоките, но от друга, с лесни похвати обществената поръчка може да бъде манипулирана и обявена по начин, който да ограничи отговарящите на изискванията кандидати до определен кръг. Друга насока е малкият брой конкуриращи се дружества, което създава предпоставки за картелно договаряне на цената (Институт за пазарна икономика, 2017). Тук следва да се разгледат и двата източника на заплащане на лекарствени и медицински продукти и услуги. Публичните лечебни заведения – общински или държавни – следва задължително да имат проведена процедура по ЗОП, за да могат да предлагат медицински услуги (с или без лекарствен или медицински продукт към тях), тъй като те биха могли да бъдат изцяло или частично заплатени от НЗОК. От друга страна, същите услуги или тези, при които липсва заплащане от касата, също би следвало да преминават през подобен вид процедури. В действителност ЛЗБМП преценява дали да обяви обществени поръчки за медицински изделия, консумативи и/или лекарствени продукти заплащани директно от пациента, а при частните ЛЗБМП липсва изцяло задължението за обявяване на търгове, независимо от финансирането на здравните услуги. При лечебните заведения с частна собственост нито едно от изискванията не е в сила.

2.3. Анализ за финансовите показатели на държавните лечебни заведения за болнична медицинска помощ в периода януари 2019 г. – септември 2022 г.

Здравната система в България е една сложна мрежа от различни по вид и собственост институции с разнопосочни задължения и начини на финансиране. След определената 8% здравна вноска (от 2008 г. насам) за всички осигурени, се наблюдават почти 39%¹⁰ (за 2019 г.) плащания със собствени средства от гражданите. Това свидетелства за абсолютна неефективност на заплащаните от НЗОК и потребяваните от пациентите здравни стоки и услуги. Освен това разходите, които НЗОК заплаща за болнична медицинска помощ, са около 50% от бюджета ѝ¹¹, като средното за Европейския съюз равнище е около 30-35%. Причините за завишените разходи в болничния сектор са няколко. Относно високия процент на заплащани здравни услуги с лични средства, се откроява липсата на доверие в системата и избор на специалисти, които по една или друга причина нямат сключен договор с НЗОК. По втория показател основната причина е достъпът до здравни услуги чрез ЛЗБМП; той е в пъти по-лесен, отколкото през заведенията за извънболнична помощ, което стимулира паци-

¹⁰ По данни на Световната здравна организация.

¹¹ По данни на обнародваните годишни бюджети на НЗОК за 2019 г., 2020 г. и 2021 г.

ентите директно да се насочат към болничната помощ (Международна банка за възстановяване и развитие, 2015). По време на здравната криза натискът върху ЛЗ е в пъти по-голям. Лечебните заведения за болнична медицинска помощ, генериращи едни от най-високите разходи сред институциите, получават определени „преференции“. Освен по-горе разгледаните давностни срокове и удължаване на съществуващите договори по ЗОП, лечебните заведения забавят своите плащания. При анализиране на държавните лечебни заведения, като дружества, разходващи най-значителен дял държавни средства и получаващи най-значими плащания от НЗОК, забелязваме ръст на просрочените задължения с около 8.06% през второто тримесечие на 2020 г.¹² След разгледани публикувани договори по приключени процедури в тях е посочено, че плащането се извършва след предоставяне на необходимите документи в рамките на период от 60 дни. Сериозното и значимо забавяне на плащанията от страна на ЛЗ забелязваме през второто тримесечие на 2021 г.; през тези месеци са изтекли всички допълнително „откраднати“ срокове за плащане от страна на дружествата и задълженията стават изискуеми. След направени изчисления този процент наброява 41.65% от общите им натрупвани задължения. От друга страна, държавните ЛЗБМП успяват в целостта си да запазят цикличността на своите приходи, разходи и генерирани задължения дори и при настъпилите вълни от COVID-19 (вж. Фигура 3).

Източник: Собствени изчисления върху финансови данни, публикувано на тримесечна база на официалния сайт на Министерство на здравеопазването

Фигура 3. Изменение на Общи приходи, Общи разходи, Общи и просрочени задължения на държавните ЛЗБМП за период 01.2019 г. – 09.2022 г.

¹² Собствени изчисления на база публикувани финансови показатели за държавните лечебни заведения от Министерство на здравеопазването.

От фигурата е видно, че през периодите на натовареност, вследствие кризата от COVID-19, държавните ЛЗБМП устояват и запазват цикличността на показателите. Общите разходи вървят логично като стойности на база генерираните приходи. Запазва се тенденцията за ниски приходи и разходи през първите тримесечия. Натрупаните задължения следват еднообразен темп на покриване и увеличение с изключение на Q4 2020 г., което би могло да е вследствие на несигурната политическа ситуация в страната и промени в управлението на разгледаните ЛЗ. Просрочените задължения, от своя страна, имат някои пикови стойности и като цяло през двугодишния период на засилена здравна криза поддържат високи нива.

3. Изводи на база направен анализ за разходването на публични средства чрез обявяване обществени поръчки и директни плащания. Открояване на възможности за оптимизация и контрол.

След разгледаните ефекти от COVID-19 кризата върху нормалната дейност на лечебните заведения и направения анализ върху финансовите показатели на държавните ЛЗ за БП през период 01.2019 г. до 09.2022 г. на база публикувана тримесечна информация могат да се изведат следните изводи. Здравният сектор овладява настъпилите промени по време на криза, като получава допълнителни средства както от държавата, така и неусвоени от Европейския съюз. Отделно самите държавни ЛЗБМП набавят необходимите им лекарствени и медицински продукти на база публикувани индивидуални обществени поръчки. Липсата на ефикасност в действията на Централен орган за възлагане на обществени поръчки в сектор „Здравеопазване“ и към момента указва негативни последици за цените, които следва да се заплащат както от НЗОК, така и директно от пациентите. Възлагането на самостоятелни обществени поръчки, както и възможностите, предвидени в закона за удължаване на вече сключени договори, съчетани с прекъсване на давностни срокове по време на COVID-19 кризата, са натрупващи се фактори, позволяващи злоупотреби и предпоставки за неправомерно разходване на заплащаните от НЗОК разходи. От анализа се установява, че най-голям негативен ефект се наблюдава върху пациентите, заплащащи своите вноски към НЗОК и очакващи адекватно покритие на нужните им лечебни услуги и продукти. Към настоящия момент организацията на институциите в здравеопазването позволява подобен вид неефективност. В обобщение, здравните лечебни заведения договарят сами част от цените на предоставяните от тях услуги (включващи в себе си и медицински изделия и лекарствени продукти); от друга страна, НЗОК договаря пределни цени, които ще заплаща, а разликата отново излиза от джоба на пациента. Освен тези фактори остава и частта с изцяло непокритите дейности и продукти от НЗОК. Според доклад на Световната банка над 4% от населението обеднява всяка година поради допълнителните здравни плащания (Международна банка за възстановяване и развитие, 2015). След преминаването на основната пандемична вълна и към момента на доклада се наблюдават завишени цени на доставяните консумативи за болнична медицинска помощ. Повишението може да

се обясни както с повишената инфлация, на база натрупващите се кризи, така и с разгледаното забавяне на плащанията от страна на ЛЗ. Натрупаните задължения с над 60 дни срок за плащане и дължимите към Националната агенция по приходите данъци, основно Данък добавена стойност в рамките на 14 дни след приключване на отчетния месец, генерира времеви лаг и липса на оборотен капитал от страна на икономическите оператори – изпълнители по ОП. Най-често дружествата кандидати и изпълнители набират привлечен капитал чрез банкови кредити, което означава, че в крайната цена на предлаганите от тях стоки се включва и цената на този привлечен капитал, което допълнително и ненужно оскъпява продуктите. С натрупаните кризи това забавяне въвежда всички участници в един кръг, който изкуствено повишава цените на нужните за сектора продукти. Типичен пример за подобна ситуация са доплащаните от пациентите медицински изделия в условията на БМП. НЗОК и МЗ (зависимост от вида изделие) договарят своите пределни цени за заплащане, отделно ЛЗ за БМП сключват ОП с доставчиците на тези изделия с крайни цени към пациента. От една страна, разликата между двете стойности (доплащане от пациента) е различно в отделните ЛЗ, а от друга, след натрупването на кризите цените се завишават ненужно поради забавяне на плащанията. Последното не важи обаче за частните болници, тъй като, независимо че при сключен договор с НЗОК и те получават плащания за извършени медицински дейности, няма закон, който да ги задължава да имат сключени ОП като институциите, разходващи средства, заплащани от НЗОК и МЗ.

С оглед на изследваните данни и проучените практики на лечебните заведения за болнична медицинска помощ и техните преки финансиращи институции, се открояват следните възможности за оптимизация. Законови промени, чрез които да бъдат гарантирани доставките към ЛЗ на идентичен вид продукти на една и съща цена. При положение, че политическата криза се явява пречка за подобен вид организация, следва да се създаде база данни с наличната, от сключените договори по ОП информация, показваща какви по вид и стойност лекарствени продукти, медицински изделия и др. (необходими за основната им дейност) продукти се закупуват. Отделно да бъде изградена единна база данни с медицинските услуги, предлагани от лечебните заведения с техните цени, за да се осигури пълна прозрачност за цените на услугите и осведоменост на пациентите. Тази база данни следва да бъде обединена с цените на продуктите за лечение. Към момента МЗ поддържа на сайта си ценови листи за предлаганите услуги от ЛЗ, но данните не са уеднаквени и на практика съпоставянето им е невъзможно. Друг важен аспект е задължаването на дружествата Възложители да предоставят всички съпътстващи документи към сключените договори по ОП с цел възможност от страна на агенцията по обществени поръчки.

Здравната криза в България откри някои основни проблеми в организацията на предоставянето на здравни услуги в страната. Държавните власти са успели да овладеят нуждите за обезпечаване здравето на гражданите по време на вълните от COVID-19, но са направени някои пропуски в ежедневната работа на лечебните заведения. С оглед на това следва да се предприемат незадължаващи бюджета решения, които да спомогнат неправомерното разходване и да овладеят нелоялната конкуренция между дружествата.

Използвана литература

- Институт за пазарна икономика (2017).** Публичност и прозрачност при обществените поръчки. Наличен на: <https://ime.bg/bg/articles/izsledvane-na-ipi-publinost-i-prozranost-pri-obshtestvenite-poryki/>
- Международна банка за възстановяване и развитие (2015).** Окончателен доклад за финансирането на здравеопазването. Диагностика и преглед на предвидените реформи. Наличен на: https://www.mh.government.bg/media/filer_public/2015/06/16/okonchatelen-doklad-za-finansiraneto-na-zdraveopazvaneto-diagnostika-i-pregled-na-predvidenite-reformi.pdf
- Министерство на финансите (2020).** Отчет за изпълнението на бюджета – накратко. Наличен на: https://www.minfin.bg/upload/49353/budget_2020_otchet.pdf.
- Несторов Н. (2013).** Показателят брутен вътрешен продукт /обзор/ – Икономика и управление 2:2-11. Наличен на: <https://www.cceol.com/search/article-detail?id=494721>
- Петрова К. (2014).** Значение на публичните разходи за обособяване на отделни модели на социално-икономическо развитие в Европейския съюз. *Икономически и социални алтернативи*, брой 1, стр. 58–71
Наличен на: https://www.researchgate.net/publication/310606776_Znachenie_na_publicnite_razhodi_za_obosobavaneto_na_otdelni_modeli_na_socialno-ikonomicesko_razvitie_v_Evropskia_suz
- Venkatraja B. (2017).** Относно парадокса на връзката публични разходи - икономически растеж: иконометричен подход. *Икономическа мисъл*, кн. 5: 87–108.
Наличен на: <https://www.cceol.com/search/article-detail?id=574366>
- European Commission (2020).** European Coordinated Response on Coronavirus: Questions and Answers. Наличен на: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/qanda_20_458

**НОВИТЕ РЕАЛНОСТИ И
НЕОПРЕДЕЛЕНОСТТА В ИКОНОМИКАТА (със
съдействието на Фонд „Научни изследвания“,
по проект от конкурс за финансиране на
фундаментални научни изследвания на млади
учени и постдокторанти 2020 г.)**

**THE NEW REALITIES AND
UNCERTAINTY IN THE ECONOMY
(with the assistance of the Bulgarian National
Science Fund (BNSF), under a project from the
2020 competition for funding fundamental scientific
research of young scientists
and postdoctoral fellows)**

ПОВИШАВАНЕТО НА ПРОИЗВОДИТЕЛНОСТТА НА ТРУДА И ЕФЕКТИВНОСТТА НА ИЗПОЛЗВАНЕТО НА РЕСУРСИТЕ – ОСНОВЕН ПРОБЛЕМ НА РАЗВИТИЕТО НА НАЦИОНАЛНОТО СТОПАНСТВО

Повишаването на производителността на труда и ефективността на използването на ресурсите са значим икономически проблем. Новите реалности на ускоряващ се недостиг на жизненоважни ресурси налагат прилагане на нови политики при решаването му. В същото време изследванията по тези проблеми са рядкост, дори може да се каже, че липсват в съвременната литература. Задачата, която си поставяме най-напред, е да се уточни съдържанието на основния въпрос, определящ развитието на националното стопанство, как той се решава в периоди на промяна.

1. Разбиране за основния проблем на развитие на националното стопанство

Разбирането на основния икономически проблем е изходна точка за разбиране развитието на всяко стопанство. Всеприето е, че по своята същност той е проблем за избора, който трябва да се направи поради недостиг на ресурси. Възниква поради факта, че човешките потребности и желания са неограничени² и не всички могат да бъдат удовлетворени поради ограниченост на ресурсите. Той предполага решаване на три групи взаимосвързани въпроси: (I) какво – какви стоки трябва да бъдат произведени и в какво количество? (II) как – каква техника следва да се използва за производството им? (III) за кого са предназначени и как да се разпределят произведените стоки?³

---

¹ Проф. д.ик.н. Росица Чобанова, Институт за икономически изследвания при Българска академия на науките / Prof. DSc. Rossitsa Chobanova, Economic Research Institute at Bulgarian Academy of Sciences: R_Chobanova@iki.bas.bg

² Освен това потребностите се различават по интензивност и структура в пространството и времето, а ограничените ресурси имат алтернативно използване.

³ От гледна точка на това **какво да се произвежда** основният икономически проблем има различна съдържателна характеристика в географски и исторически аспект. Различни са потребностите на хората в зависимост от тяхното образование и култура. Човешките потребности имат едно съдържание през 18-ти век и съвсем друго – през 21-ви век, когато са силно повлияни от бурното създаване и използване на нови знания.

Това, което е съществено в условията на новите реалности е, че основният икономически проблем **променя съдържанието си във времето**, като освен от географски и исторически, той зависи и от условия като нормативно устройство, от равнището на образованието, науката и технологиите [Чобанова, 2021]. С други думи, основният проблем на развитието на стопанството следва да е обект на непрекъснато изследване и дефиниране на съответни решения.

Формулировката и търсенето на решения за основния икономически проблем са във фокуса на водещите изследователи и управленци на българското стопанство в края на 19^{-ти}, в средата и в края на 20^{-ти} век. Засиленият интерес в тези периоди се определя и от спецификата им – смяна на нормативната рамка за функциониране на икономиката. Интерес поражда фактът, че в решенията има единство дори при толкова различните по политически възгледи и време на активност напр. на акад. Иван Евстратиев Гешов [Гешов, 1899] и акад. Евгени Матеев [Матеев Е., 1976]. Макар че са живели в различни исторически периоди, те стигат до еднакви изводи, че решаването на този проблем означава икономично използване на ресурсите, повишаване на производителността, въвеждането на новости и ефективно участие в международното разделение на труда.

Подчертава се, че управлението (и на планирането като негова функция) е необходима и важна съзнателната дейност за развитие на икономиката, особено в условия на ускорени промени в техниката и технологиите.

Последните определят и с каква техника и технологии ще се произвежда. В зависимост от това са различни и оптималните решения на основния икономически проблем. Тези решения в икономическата теория се свързват с: а) постигането на максималната икономическа ефективност по Парето. При нея производството става ефективно само когато производствените ресурси са разпределени така, че преразпределението им не води до производството на нито една стока повече без намаляване на производството на някоя друга стока; б) максимално използване на наличните ресурси, което има две основни форми – екстензивно и интензивно; в) икономическия растеж и повишаване на стандарта на живот. Решаването на основния икономически проблем е свързано и с икономическия растеж, което означава производство на повече стоки. Той е резултат от въздействието на множество фактори, за което са създадени разнообразни модели като този на Harrod-Domar, неокласическите на Solow и Swan и Кембриджките модели за икономическо развитие на Kaldor и Joan Robinson. **За разпределението на ограничените ресурси и резултатите от производството** има различни решения при различните варианти на нормативна регулация на функциониране на стопанството. Тази регулация е извън икономическата система, но определя съдържанието на основния икономически проблем. Различните механизми за разпределение на ресурсите и резултатите в едно общество най-общо могат да се определят като планов, тоталитарен, пазарен и комбиниран. При неспазване на нормите на регулация механизма условно може да наречем „анархия“ с предпоставки за самоорганизация. При всеки един от тези механизми на регулация на разпределението на ресурсите и резултатите от производството, определени от неикономически фактори, има съответстващо оптимално решение на основния икономически проблем. Проблемът за разпределението на ресурсите рефлектира в редица съотношения като съотношението между потребителски и капиталови стоки, които да се произвеждат от едно стопанство, социална структура и разслоение и т.н.

„Обществото трябва да се съобразява с много по-далечни последствия от всеки един производствен процес“ (пак там, с. 22), за който при пазара „е достатъчно – и възможно – да разпростре целесъобразната си дейност само до резултатите от производствения процес за пазара, до момента на реализацията“ (пак там). Освен това решаването на основния икономически проблем е в пряка зависимост от ускоряването в развитието на техниката и технологиите. Принципно важни са проблемите на връзката между управлението и планирането в национален мащаб с това на по-голямата система.

Отчитането на огромната сложност на обществените явления, които определят условията за решаване на основния икономически проблем изисква мащабна по обем творческа работа. Във връзка с това акад. Матеев пише: „Ако дадени работници в областта на икономическата теория не се занимават, въпреки нуждите на практиката, с разработката на живите проблеми, а предпочитат разказването на цитати или да описват емпиричната действителност, тяхната работа все повече ще бледнее, на тяхно място „животът“ все повече ще издига хора, които се оказват годни смело да поставят и решават проблемите“ (пак там, стр.27). До тези изводи се стига и в популярната сред икономическата колегия книга “Economics Rules: Why Economics Works, When It Fails, and How To Tell The Difference” (2015), където се заключава, че: „Икономиката не е вид наука, в която има един вечен истински модел, който работи най-добре във всеки контекст“. Следователно *„въпросът е... да обосновем кой модел е най-приложим в дадена среда“* [Dani, 2015].

1.1. Формулиране и решения на основния въпрос в средата на миналия век

Формулирането на основния въпрос в конкретната среда на миналия век се свързва с въздействието на хората върху последиците от действието на обективните закони. На първо място те се фокусират върху ефективното и оптималното използване на националните ресурси. Ресурсите се разглеждат в динамика, а ефективността на използването им според акад. Матеев се характеризира чрез равнището на постигането на социалната цел (за периода, в който е работил – задоволяване на растящите материални и духовни потребности на трудещите).

Основният икономически въпрос в рамките на националната икономическа система акад. Матеев формулира като отчита нормативните извън икономически условия – тези на господството на обществена собственост и на преобладаване на планирането като механизъм за постигане на целта пред този на пазарната икономика [Матеев, 1978]. Той формулира проблема как при ограниченост на ресурсите да се постигат целите на икономическото развитие, определени като задоволяване на растящите материални и духовни потребности на трудещите се, и поставянето им като изходно начало на плана. Във връзка с това акад. Матеев:

- Доразработва и приспособява към българските условия “input – output” метода на носителя на Нобелова премия Василий Леонтиев, познат у нас като метод на баланса на междуотрасловите връзки. Този баланс има три израза – стойностен, натурален и трудов. Приносът на акад.

Евгени Матеев е в това, че чрез техническите коефициенти, т.е. коефициентите на пълните разходи, се постига съпоставимост между трите израза (баланса) и се постига нов, четвърти обобщаващ баланс на народното стопанство;

- прави принципна разлика между икономика и технология, но едновременно с това открива и важни допирни точки. Последните не са нито икономика, нито технология, а са такива точки на въздействия и взаимодействия между тях, които следва да се отчитат при управлението на икономиката. Той разграничава проблемите при управление на технологичните от тези на производствените процеси. Последните, като обект на изучаване от икономическите науки, освен отделните операции включват и специфичната роля на човека при осъществяването им;
- показва и доказва, че производителността на труда е основен фактор и показател на икономическото развитие. Доказва изключително важната зависимост, че усъвършенстването на пропорциите в икономиката води до нарастването на производителността на труда, както и обратното.

1.2. Съвременното решение на основния икономически проблем

За акад. Матеев управлението, повишаване на ефективността на разпределението на ресурсите и на участието в интеграцията са централни проблеми за икономическата политика на държавата. В условия на пазарно развитие на икономиката държавата се оттегля от решаването на основния ѝ въпрос чрез непосредствено управление. Ефективността на използването на ресурсите, както и производителността на труда – основни показатели за оценка на развитието на икономиката, са резултат от действието на пазарните сили, за чието действие държавата създава нормативни рамки. В резултат на това въпросът как с ограничени ресурси да се постигнат определени национални, извънекономически цели не стои пред управлението на стопанството. Той не стои и пред обществото [Матеев, 1978]. Научните изследвания, осъществявани от икономическата колегия, и до днес също пренебрегват или не поставят във фокус проблемите на производителността и ефективността на национално равнище. Какви са резултатите от прилагането на такъв подход? Може ли да ги определим като напредък в развитието?

2. Производителност на труда

Производителността на труда е ключов показател за оценка на решаването на основния икономически проблем и съответно – на постигнатото ниво на развитие на производството⁴. На национално ниво резултатът от производстве-

---

⁴ Основните съставни елементи на производителността на труда са показатели, измерващи резултата от осъществяваната производствена активност (числител), и показатели за вложения труд в производствения процес (знаменател). На национално ниво ре-

ната дейност се измерва с Брутен вътрешен продукт (БВП) и Брутна добавена стойност (БДС), създадена от всички производствени сектори в националната икономика⁴.

Производителността на труда в България, въпреки сравнително добрия ѝ темп на нарастване през последните години, в абсолютни стойности продължава да поставя страната на дъното на европейските и световни класации. Произведеното от един зает в ЕС е 32.2 евро на час. През същата година един български работник е създавал близо 7 пъти по-малко – около 4.8 евро на час. Сравнението на равнището на производителност на страната с това на водещите страни – Норвегия, Швейцария, Люксембург, Дания и др. – е още по-тревожно [ЕВРОСТАТ, 2014].

По предварителни данни на НСИ за второто тримесечие на 2016 г. равнището на производителността на труда в индустриалния сектор е 6 348.8 лв. Брутна добавена стойност средно на един зает и 7.5 евро 14.8 лв. за един отработен човекочас. В сектора на услугите всеки зает произвежда средно 5 485.0 лв. БДС, като за един отработен човекочас се създават средно 13.2 лв. от текущия обем на показателя. Най-ниска е производителността на труда в аграрния сектор – 1 078.3 лв. БДС на един зает и 2.7 лв. за един отработен човекочас.

зултатът от производствената дейност се измерва с брутния вътрешен продукт (БВП) и брутната добавена стойност (БДС), създадена от всички производствени сектори в националната икономика. БВП е основен показател в системата от национални икономически сметки, който представя крайния резултат от производствената дейност на всички резидентни производствени единици (ЕСС2010, 8.89). Връзката между БВП и БДС се определя от начина на остойностяване на произведения краен продукт. БВП е остойностен по пазарни цени, включително данъците върху продуктите и вноса, нето от субсидиите върху продуктите. БДС измерва резултата от производствената дейност по базисни цени, преди начисляването на данъци, включително субсидиите върху продуктите и услугите. БДС е показател, който е приложим за изчисляване на производителността на труда както на национално ниво, така и на ниво производствени дейности или по региони. Използването на този показател в националната практика е съобразено със специфичния методологически обхват на сектора „Даване под наем на собствени недвижими имоти”, вид дейност от КИД 2008 – в състава на БДС се включва и оценка на условния наем на жилищата, наети от техните собственици, който за България е доминиращ – близо 90% от населението живее в собствени жилища. Добавената стойност от условния наем на собствени жилища се класифицира изцяло като опериращ излишък в състава на сметка „Формиране на дохода” и не е свързан директно с трудовата заетост. Поради тази причина добавената стойност в резултат на условния жилищен наем се изключва при изчисляването на производителността на труда както за сектора на услугите, така и за икономиката като цяло. Трудовият производствен фактор в състава на показателя за производителността на труда се измерва с броя на заетите лица в резидентните производствени единици на националната икономика и отработеното от тях време – отработени човекочасове. Всички оценки се правят съгласно приетите практики относно националните сметки, за да се осигури възможност за съпоставимост на производителността на труда между отделните сектори (вж. НСИ).

3. Ефективно използване на ресурсите

Ресурси като вода, почва, чист въздух и екосистемни услуги са жизненоважни за здравето и качеството на живот, но те са налице само в ограничени количества. Нарастващата конкуренция за някои ресурси предизвиква недостиг и повишаване на цените. Във връзка с това се увеличава значението на ефективното им управление през целия жизнен цикъл – от добива, транспорта, преработването и потреблението до отстраняването на отпадъците. **„Ефективно използване на ресурсите“ означава произвеждане на по-голяма стойност при използване на по-малко материал и разнообразно потребление.** Така се ограничават рисковете от недостиг, а екологичните въздействия се поддържат в граници, които са естествени за природата [Alexandra Humphris-Bach, Chiara Essig, Gareth Morton and Les Harding, 2015].

Ефективността е проблем на използването за всички природни ресурси – от храните, дървения материал и биологичното разнообразие до енергетиката, металите, почвата, водата, полезните изкопаеми, атмосферата и земята. Производителността на ресурсите се измерва със съотношението между обема на brutния вътрешен продукт (БВП) и вътрешното потребление на материали (DMS)⁵.

Данните показват, че от 1 кг ресурси в Европа 28 се получават 2.032 евро БВП през 2000 г. През 2015 г. предварителните данни показват, че 3.449 евро БВП се произвеждат с 1 кг ресурс⁶. България доста по-зле използва ресурсите си. Тук тези показатели са съответно 0.242 и 0.276. Доколкото ниските цени на труда в страната могат да окажат влияние при оценката по този показател, то сравнението по показател темп показва ясно, че позитивното изменение е доста по-бавно. Подобряването в използването на ресурси от ЕС за 15 г. е 20%, докато за България е 14%. С един куб.м вода през 2000 г. в България се е произвеждал 6 евро от БВП, а през 2013 г. – 7.5 евро. В Чехия тези данни са 79.7 на 203,4 евро за 2014 г.

От приведените данни става ясно, че страната ни не е подобрила използването на ресурсите съгласно очакванията.

---

⁵ DMS измерва общото количество на материали директно, което непосредствено се използва от една икономика. Тя е определена като годишното количество суровини, придобити от вътрешна за дадена икономика територия, както и от общия физически внос минус общия физически износ. Важно е да се отбележи, че понятието „потребление“, както се използва в DMS, не се отнася за крайно потребление. DMS не включва нагоре потоци, свързани с вноса и износа на суровини и продукти извън тези с произход националната икономика. Тук БВП е измерен в „евро в обеми верижно свързани“ (за референтната 2010 г. в 2010 г. валутните курсове) или в PPS (стандарт на покупателна способност – СПС). Следователно този показател изразява ресурсите: I) в евро на килограм – за сравняване на промени в една държава с течение на времето; II) в СПС на кг – за сравняване на различни страни в една конкретна година. Той също се изчислява като индекс на 2000 г. за сравняване страни в различни години.

⁶ *Източник:* Евростат <http://ec.europa.eu/eurostat/web/europe-2020-indicators/resource-efficient-europe>

4. Ефективност на използване на ресурса знание

Ускорената промяна на използваните технологии в резултат на ускорено създаване и използване на ново знание днес поставя въпроса и за използването на знанието като икономически ресурс при за решаване на икономическите проблеми [Chobanova R. 2021]. Затова по-нататък се прави оценка на използването на научния потенциал при осъществяване на научно-изследователски и развойни дейности (НИРД) в страната.

Най-общо четвъртвековният период на промяна на условията на функциониране на икономиката се характеризира със загуба на ресурси от знания и на намаляване на ефективността от използването им. Научноизследователските дейности претърпяват значително намаление на обема от стартирането на прехода към пазарна икономика през 1989 г. досега. Свива се НИРД интензивността (дял на общите разходи за НИРД от БВП): от равнище от 2.39% през 1990 г. тя се стабилизира на средна годишна стойност от малко над 0.5% от БВП в периода 2003 г. – 2012 г. Променя се и институционална структура на осъществяване на НИРД. От предимно в бизнеса, тя днес се извършва основно в държавния сектор. През периода 1990 г. – 1997 г., когато се осъществи приватизацията и се изгубиха много от външните пазари на българска продукция, бяха затворени основните изследователски организации, на брой 37, работещи за държавни големи бизнес комплекси (държавни стопански обединения – ДСО) и финансирани от Министерството на икономиката, както и бюрата за развойна дейност вътре в бизнес предприятия. През този период разходите на бизнеса за НИРД, т.е. за т.нар. индустриална наука, намаляват както в абсолютна стойност, така и като относителен дял. Техният дял се свива от над 90% до около 20% от общия обем за страната. Тази промяна оказва въздействие върху развитието на цялата българска система за научни изследвания и до сега [пак там].

В периода от 2000 г. насам се установява ясна тенденция към нарастване на общия обем на финансирането на НИРД в страната – в абсолютни стойности над три пъти, като той достига 429.566 млн. лв. през 2011 г. Въпреки това НИРД интензивността почти не се променя и остава на едно от най-ниските равнища в ЕС. Или с други думи, най-важният ресурс за развитие е подценен, не се стимулира увеличаването му. Проведените изследвания показват и ниска ефективност на използването на научния потенциал като ресурс за развитие на икономиката [Chobanova R., 2014 & 2012].

Засега ефектът на европейската интеграция се измерва с нарастването на чуждите инвестиции за НИРД в бизнес сектора от 2010 г. То е съпроводено с отдръпване на държавата от ангажимента ѝ да инвестира в НИРД в сектора на държавното управление, а на бизнеса – да самофинансира необходимите му НИРД. Липсва формулирана национална икономическа цел, спрямо постигането на която да се определя ефективността на европейските инвестиции за НИРД. Тук изразяваме възражение, че усвояването на средства може да бъде самоцелно и техният процент от общо гласуваните средства е най-важният показател за ефективността от използването им. Тук имам предвид, че нарастването над осем пъти на инвестициите и провеждането на по-голям обем НИРД в бизнес сектора след 2010 г. не води до значимо увеличение на производителността на

труда, на дела на високотехнологичния износ, нито на заявките и регистрацията на нова интелектуална собственост. Така определена, резултатността от инвестициите за НИРД в бизнеса е малка. В държавния сектор има сходен проблем. При липса на зададена цел на общественото развитие и основни проблеми, които приоритетно да се решат в обществото, цел и проблеми, които да са станали обществен избор, задачата за определяне на ефективността от провежданите НИРД в страната е без решение. Инвестициите за НИРД не са приоритизирани по области от значение за развитието на българското общество и икономика. Ето защо не може да се каже дали са ефективни, т.е. достатъчно резултатни от гледна точка на националното стопанство.

Поради липса на приоритизиране и на университетските изследвания България е една от европейските страни, които най-рядко използват резултати от научни изследвания за постигане на икономически растеж и развитие. За това способства фактът, че НИРД остават стабилно ниски от доста дълго време. Те са 0.57% от БВП през 1999 г., 0.49% – през 2004 г., 0.53% – през 2009 г., 0.6% – през 2010 г. и 0.57% – през 2011 г. Това равнище е около четири пъти по-ниско от средното за 27-те страни на Европейския съюз (ЕС), където то е 2.03% за 2011 г. През 2012 г. НИРД интензивността у нас е 0.64%.

Страната е сред най-слабите иноватори и по обобщен иновационен индекс на ЕС. Тя се представя слабо и в световните класации. Според последния доклад на Световната банка за глобалната конкурентоспособност по много от аспектите, които са важни за иновациите, България е по-зле и от някои развиващи се страни. От 144 наблюдавани страни тя е на 125-то място по равнище на усвояване на технологии във фирмите и на 117-то място по сътрудничество между университетите и индустрията при осъществяване на НИРД. Това незавидно място се дължи на редица исторически насложени обстоятелства, както и на липсата на яснодефинирана цел на развитие на икономиката и обществото и съответно неясната национална научна и иновационна политика.

Горното аргументира необходимостта от рязка промяна в разбирането за управлението на страната. Необходимо е формулиране на единна стратегия за развитие на българското общество и икономика, както и подчинена на нея национална научна и иновационна стратегия, с дългосрочни и краткосрочни приоритети, и съответно – координирани инвестиционни програми. Мерките, които са необходими към днешните условия, може да се формулират така:

- постигане на консенсус по дефинирането и финансирането на приоритетните за развитието на страната проблеми, които изискват оригинални научни решения;
- увеличение на държавните инвестиции за НИРД и субординиране на приоритетите на държавата с тези на бизнеса, на европейското изследователско пространство и европейския иновационен съюз.

На въпроса как бизнесът да преодолее ниското равнище на ефективност (резултатност) на усвояване на инвестициите за НИРД съответните мерки са: подобряване свързаността на малките и средни предприятия (МСП) и обединението на усилията им за обновяване чрез осъществяване на НИРД в сътрудничество с базирани в страната изследователски организации в приоритетни

области, за които има или предстои намирането на нови пазари. Важен аспект е териториалната концентрация на научни и иновационни дейности, формирана на база клъстери от типа вериги на доставките, както и за участие в глобалните иновационни вериги и иновационни мрежи. Важен принос може да имат държавните инвестиции за целенасочени научни изследвания.

Заклучение

Основните изводи от представения анализ са, че: а) е належаща необходимостта от предефиниране на основния икономически проблем за националното стопанство; б) знанието е икономически ресурс и е необходима стратегия за ефективното му използване; в) необходима е не само нова политика на предлагането, но и политика на търсене на произведения в страната продукти, включително на резултати от национално-базирани научни изследвания.

Решаването на основния въпрос на икономическото развитие – как с ограничени ресурси да се задоволяват нарастващите разнообразни потребности на обществото, е свързано с избор, чиято правилност се оценява чрез постигнатото равнище на *производителност на труда и ефективно използване на производствените ресурси*. То има математическо изражение във формата на иконометрични модели. Зависи от извънекономически условия като нормативно фиксирано преобладаване на определена форма на собственост, определяща начина на разпределение на ресурсите и резултатите от производството, от наличието на обществено подкрепяна цел на развитие, както и от равнището на техниката и технологиите и тяхното използване.

Новите реалности на недостиг на жизненоважни ресурси, ускорените промени в технологиите, както и бързото нарастване на обема нови знания и тяхното използване налагат **предефиниране на основния проблем** на развитие на стопанството и на политиките за решаването му. Като се отчете и незадоволителното състояние на производителността на труда и на използването на националните производствени ресурси в страната, особено при сравнение със страните от ЕС, следва изводът, че творческата дейност на колегията на учените и практиците икономисти е изправена пред важни предизвикателства. Тя изисква мобилизация на знания и идеи за правилна формулировка на съвременното съдържание и нови решения на основния въпрос на развитието на икономиката чрез ефективно използване на ресурсите и новите технологии и ефективно участие в международното разделение на труда за благоденствие на населението и социално-икономически прогрес на страната. Правилното идентифициране и решение е от жизненоважно значение, тъй като даването на безусловно предимство на нарастването на БВП може да доведе до катастрофални последици, свързани с изчерпване на ограничени ресурси и климатични промени. Дефинирането на ясна единна стратегия за развитие на българското общество и икономика е важна стъпка към формиране на адекватни политики на търсенето и предлагането. На нея следва да е подчинена националната научна и иновационна стратегия с дългосрочни и краткосрочни приоритети и съответно – координирани инвестиционни програми.

Използвана литература

- Гешов, Ив. Евстр. (1899).** Думи и дела, Икономически и финансови студии. <http://archive.org/stream/dumiidelafinan00geshgoog#page/n4/mode/2up>
- ЕВРОСТАТ (2014).** Устойчиво развитие в Европейския съюз
- Матеев Е. (1976).** Управление, ефективност, интеграция. В търсене на решения, С.: Партиздат
- Чобанова, Р. (2012).** Иновативност на националната икономика. София: АИ „Проф. Марин Дринов”
- Alexandra Humphris-Bach, Chiara Essig, Gareth Morton and Les Harding,** EU Resource Efficiency Scoreboard 2015, http://ec.europa.eu/environment/resource_efficiency/targets_indicators/scoreboard/pdf/EU%20Resource%20Efficiency%20Scoreboard%202015.pdf
- Chobanova R. (2021).** The new stage of economic development, Economic thought, book 2, ISSN 0013-2993 , pp. 32-60. Чобанова Р. (2021) Новият стадий на икономическо развитие. Сп. Икономическа мисъл, кн.2, стр. 3-31
- Chobanova R. (2014).** ERAWATCH Country Reports 2013: Bulgaria; Publisher: Publications Office of the European Union, JRC Publication. http://erawatch.jrc.ec.europa.eu/erawatch/export/sites/default/galleries/generic_files/file_0511.pdf
- Dani Rodrik D. (2015).** Economics rules: the rights and wrongs of the dismal science. New York: W. W. Norton & Company, 2015, 272 pp

ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА ПРЕД ФИСКАЛНАТА ПОЛИТИКА СЛЕД COVID-19

1. Въведение

Глобалната макроикономическа ситуация е неблагоприятна и се влошава. Инфлацията достигна стойности, които са значително по-високи от очакваните. Финансовите пазари са нестабилни, а геополитическото напрежение се увеличава. Динамиката на глобалния икономически растеж се забавя, което допълнително усложнява ситуацията. Най-сериозното предизвикателство е как да се премести фокусът от възстановяване на икономическия растеж върху фискалната устойчивост без това да доведе до сериозни икономически и социални проблеми.

Проблемът с COVID-19 влоши икономическата ситуация в България, която и без пандемията вече страдаше от нисък икономически растеж и нарастващо ценово равнище. Пандемията наруши икономическата активност до такава степен, че някои предприятия едва работеха, използвайки по-малко от половината от производствения си капацитет. Освен това икономическите агенти бяха принудени да забавят икономическите решения, очаквайки да видят как ще се развие кризата. На този фон управляващите наивно очакваха, че увеличените държавни разходи ще повишат достатъчно БВП, за да поддържат стабилно съотношението дълг/БВП и да не застрашават фискалната устойчивост. Към средата на 2022 г. стана ясно, че тази политика не дава резултат. Фискалното пространство бързо се свива и въпреки че дълговите отношения са все още под контрол, темповете на нарастване на публичната задлъжнялост будят тревога.

Икономическата теория отдавна постулира, че устойчивостта на финансирането на правителствените бюджети налага специфични политики, насочени към стимулиране на икономическия растеж. В противен случай лесно може да се изпадне в дългова спирала, излизането от която е трудно. Когато данъчните приходи са под прогнозите за разходите, няма друг избор освен да се увеличат данъците или да се вземат нови заеми – вътрешни или външни. Прибягването до втория вариант води до нарастване на публичния дълг, което често създава проблеми с неговото обслужване и може да се отрази негативно на върху икономическия растеж. Доколкото този вариант на финансиране на бюджетните де-

---

¹ Доц. д-р Виктор Йоцов, Икономически институт при Българска академия на науките и УНСС / Assoc. prof. Victor Yotzov, Economic Research Institute at Bulgarian Academy of Sciences and UNWE: v.yotzov@iki.bas.bg; vyotzov@unwe.bg

фицити се оказа предпочитан от много правителства, това възроди академичния и политически дебат относно причинно-следствената връзка между публичния дълг и икономическия растеж. Настоящата статия си поставя за цел да допринесе към този дебат, използвайки опита на България в справянето с последиците от кризата, причинена от пандемията, застъпила се с настъпващата енергийна криза, причинена (до голяма степен, но не само) от военните действия в Украйна.

2. Предизвикателствата пред фискалната политика

2.1. По отношение на модела на растеж

Има нарастваща вероятност кризата с COVID-19 да отбележи края на модела на растеж, основан на неолибералните идеи. Измамнопростите правила на този модел в крайна сметка се свеждаха до: поддържане на ниска инфлация; ограничаване на бюджетния дефицит; недопускане на голяма дебалансираност (вътрешна и външна) в икономиката; и може би най-важното – отваряне на границите за външна конкуренция чрез либерализиране първо на текущата, а по-късно и на капиталовата сметка на платежния баланс. Краткият епизод от малко по-висок растеж непосредствено преди глобалната финансова криза не трябва да заблуждава – той беше продукт на други обстоятелства, които имаха краткотраен и в крайна сметка негативен ефект върху икономиката. Това, с което се характеризират последните десетилетия, е декапитализиране на икономиката; сериозен спад на нормите на натрупване и инвестиране; ниски темпове на промишлено производството; реални доходи, които нарастват бавно, дори в отделни години с темпове, по-ниски от нарастването на производителността; ширещ се бедност и задълбочаващо се разслоение и неравенство в обществото. Към това може да добавим и загубата на традиционни производства и пазари, което не дава възможност за използване на износа като локомотив, който да издърпа икономиката.

Трябва да се признае, че пандемията всъщност не породила нови проблеми (извън тези непосредствено свързани със затрудненията на големи сектори от икономиката), а по-скоро изостри вече съществуващи такива. В най-чист вид това се прояви по отношение на подготвянето на Плана за възстановяване и устойчивост (ПВУ). Патовата политическа ситуация само допринесе за трудностите около приемането на този план, но истинските причини за трудностите при неговото изготвяне се коренят в липсата на каквато и да е било визия за бъдещото развитие на икономиката.

Историята показва, че преходите между фазите на пазарното развитие могат да бъдат сурови и несигурни. Предстоящите години, дори и без пандемията, най-вероятно ще бъдат трудни. Предизвикателството не е само несигурността, а необходимостта от съгласувани усилия и компромиси, които никой не е готов да направи. Ако вземем като пример преходът към въглеродна неутралност едва ли има съмнение, че това е единствено правилният път на развитие. Това обаче налага компромис с текущото благосъстояние и е очевидно, че мерките ще разстроят възприетия стандарт на живот на домакинствата. За силата и значимостта на социалните последици от предлаганите „въглеродни данъци“ може

да се съди от редица примери в много европейски държави (най-силно изразени в Полша). Въпреки че тези данъци са лошо проектирани и регресивни, проблемът се задълбочава, тъй като зеленият преход включва заместване на „кафявия“ капитал със „зелен“ капитал, което ще изисква допълнително огромни инвестиции, които нашата икономика едва ли може да си позволи.

2.2. Намаляваща производителност и нисък растеж

Продължителните периоди на нисък икономически растеж подкопават данъчните приходи и затрудняват справянето с натиска върху разходите, поддържането на устойчивостта на публичния дълг и подобряването на жизнения стандарт на населението. Данните на МВФ (International Monetary Fund, October 2022) потвърждават факта, че след глобалната финансова криза общата факторна производителност е с трайна тенденция към намаляване, особено видима в развитите страни. Обясненията на този феномен са в различни посоки, но повечето изследователи подчертават спадащите печалби от последните иновационни вълни; слаб прогрес в усвояването на нови енергийни източници; незадоволителни резултати в трансфера на знанията и др.

Независимо от това, че пандемията може да има и положителен ефект върху дългосрочната производителност (например чрез ускоряване на цифровизацията, по-специално възприемането на цифрови технологии от малките и средни предприятия в секторите на услугите), рецесиите по принцип имат дълготрайни и отрицателни ефекти върху производителността, включително върху производителността на пазара на труда. Както показаха минали кризи, дори ако някои белези могат да бъдат смекчени чрез добре проектирани схеми за временно задържане на работни места, които поддържат преразпределение на работни места за повишаване на производителността. В случай на кризата с COVID-19 прекъсванията в образованието със сигурност ще действат в посока намаляване уменията, производителността и доходите с възможни отрицателни ефекти върху потенциалния бъдещ БВП.

2.3. Цифровизацията

Процесът на цифровизация² протича вече няколко десетилетия и дава видими отражения върху икономическия живот и съответно върху провежданата икономическа политика. Вече може убедено да се каже, че пандемията ускори и

---

² Съгласно стратегическия документ „Цифрова трансформация на България за периода 2020 – 2030 г.“ цифровизацията е необходим процес на технологично развитие на България за създаване на условия за иновации и растеж на бизнеса, повишаване ефективността на работната сила, конкурентоспособна цифрова икономика и висок стандарт на гражданите. Основните цели са разгръщане на сигурна цифрова инфраструктура, осигуряване на достъп до адекватни технологични знания и цифрови умения, укрепване на капацитета за научни изследвания и иновации, отключване на потенциала на данните, цифровизация в полза на кръгова и нисковъглеродна икономика и повишаване ефективността на държавното управление и качеството на публичните услуги.

продължава да ускорява този процес. Трябва обаче да се признае, че независимо от възможностите за повишаване на производителността и дългосрочен растеж с последващи ползи за данъчните приходи и устойчивостта на дълга, цифровизацията създава и предизвикателства. В доклад на ОИСР (OECD, 2022) се изтъква, че ключово предизвикателство са уменията за използване на цифрови технологии, което води до сериозно увеличаване на публичните разходи за образование и учене през целия живот. Нещо повече – цифровизацията засяга и работещите на гъвкаво работно време и/или са частично заети³ и предлага гъвкави бизнес модели, но води до данъчни изкривявания и сериозни пропуски в системите за социална защита. В допълнение към гореизброените проблеми, специфичните характеристики на дигиталните пазари допринасят за концентрацията на дейности сред малък брой високодоходни фирми, поставяйки предизвикателства пред политиката на конкуренция и корпоративно данъчно облагане, като по този начин съдействат за увеличаване на доходното неравенство.

От всичко казано по-горе следва, че фискалната политика ще трябва да се адаптира към цифровизацията се свят, който е съпроводен с натиск и ограничения върху системите за социална защита и данъчните основи на доходите. Това, от своя страна, ще изисква съответна адаптация на фискалната политика, тъй като ще има нужда от инвестиции в инфраструктура и умения, позволяващи по-ефективна публична администрация и подобро спазване на данъчното законодателство.

2.4. Нарастване на неравенството

Последните десетилетия са белязани със засилване на неблагоприятната тенденция към покачване на доходното неравенство (Balestra & Tonkin, 2018). Тази тенденция получи допълнително ускорение след пандемията. Нарастващото неравенство в различни икономически и социални измерения увеличава натиска върху правителствените социални програми и подкопава растежа и политическата стабилност. В много от развитите страни реалните доходи на по-ниската и средната класа стагнират от дълго време поради по-висока инфлация на потребителските цени от инфлацията на заплатите. Към това следва да се добави отчетливо по-високата инфлация в разходите за образование, енергия, здравеопазване и жилища, което драстично намали възможностите за социална мобилност.⁴

Колкото и голямо да е било неравенството преди пандемията, постпандемичният свят може да изпита още по-големи неравенства, освен ако правителствата не предприемат нещо. Причината е проста – определени дейности, опре-

---

³ Т.н. „Gig economy“ – която се определя като трудов пазар, който разчита до голяма степен на временно заети, частично заети и хора със свободни професии.

⁴ Тук може би е полезно да се припомни, че преходът към ниски въглеродни емисии потенциално ще създаде опасения за достъпността на енергията, поне в краткосрочен план, по-специално за домакинствата с по-ниски и средни доходи, което допълнително допринася за социалното разслоение.

делени стоки и услуги и определени производствени процеси ще се разглеждат като по-рискови и съответно по-скъпи. Пандемията увеличава вероятността от по-бързо навлизане на новите технологии, в т.ч. автоматизация и цифровизация на много дейности. Ясно е, че този процес ще застраши най-много нискоквалифицираните работници в сферата на услугите с непосредствен контакт човек-човек (например търговия). На по-следващ етап обаче засегнати ще се окажат и работещите в образованието и здравеопазването, които досега се считаха за незаменими (Causa, Browne, & Vindics, 2019). Всичко това означава, че търсенето на определени видове труд ще намалее, като промяната почти сигурно ще увеличи неравенството, ускорявайки в някои отношения вече съществуващите тенденции.

От глобална гледна точка COVID-19 разкри и изостри неравенствата не само вътре в дадена икономика, но и между страните. Най-слабо развитите икономики имат по-лоши здравни условия, здравни системи, които са по-малко подготвени да се справят с пандемията, и хора живеещи в условия, които ги правят по-уязвими към заразяване, и те просто нямат ресурсите, с които развитите икономики трябва да реагират на икономически последици. Проблемът, който произтича от тази констатация е, че пандемията няма да бъде овладяна докато не бъде контролирана навсякъде, а икономическият спад няма да бъде преодолян, докато не настъпи стабилно глобално възстановяване, за което ще бъде нужна сериозна реформа в публичните финанси.

2.5. Данъчната политика

Кризата с COVID-19 причини значително влошаване на публичните финанси, което налага преосмисляне на данъчните и разходните политики. Както в България, така и в страните от ЕС имаше безпрецедентен фискален отговор на пандемията, който беше необходим с оглед предотвратяване на по-големи спадове в заетостта, доходите и производството. В същото време публичният дълг (като отношение към БВП) достигна най-високите нива, наблюдавани през последните няколко десетилетия. На практика това означава, че след възстановяването (когато и да настъпи то) управляващите ще трябва да се справят с предизвикателството да осигурят устойчивост на публичния дълг в средносрочен и дългосрочен план, доколкото това има пряка връзка с темповете.

В академичната литература могат да се открият три основни направления на анализа на причинно-следствената връзка между икономическия растеж и публичния дълг – класическо (рикардианско), кейнсианско и неокласическо. Рикардианското направление приема, че публичните дългове имат неутрално въздействие върху икономическия растеж. Тази хипотеза е изградена върху предположението, че промените в публичните разходи и приходи са съпоставими с промените в частните спестявания – с други думи, публичните разходи оказват едно и също въздействие върху съвкупното търсене независимо от начина на финансиране (дългово или чрез повишаване на данъците). Теорията предполага, че ако финансирането е дългово, това ще позволи на домакинствата да увеличат приходите си чрез закупуване на облигациите, емитирани за покри-

ване на дълга. Нещо повече – доколкото това води до реално увеличение на потреблението, домакинствата ще увеличат и спестяванията, тъй като ще очакват бъдещо покачване на данъците.

Класическата школа твърди, че публичният дълг възпрепятства икономическия растеж основно поради ограничаването на достъпа на частния сектор до кредитиране (т.н. ефект на изтласкване). Към това следва да се добавят и по-високите разходи по обслужването на дълга, което (при равни други условия) води до намаление на публичните инвестиции.

Кейнсианската школа постулира, че финансираните с дълг публични разходи имат мултиплициращ ефект върху съвкупния доход. Кейнсианската теория е подкрепена от „закона за нарастваща държавна активност“⁵, който твърди, че увеличените публични разходи засилват икономическата активност и допълнително увеличават частните инвестиции. Кейнсианците признават, че публичният дълг изтегля пари от частните инвеститори, но това не оказва отрицателно въздействие върху съвкупното потребление, тъй като заетите средства се инжектират обратно в икономика и увеличават съвкупното търсене чрез каналите на заплащането на труда и другите капиталови разходи.

В контекста на теоретичните постановки за връзката между икономическия растеж и публичната задлъжнялост е ясно, че след пандемичната криза се налага преосмисляне на подхода към публичните финанси. В тази връзка има необходимост от адаптиране на данъчната политика, за да адресират предизвикателствата, пред които са изправени публичните финанси. През последното десетилетие дискусиите за реформа на данъчната политика се фокусираха именно върху връзката между данъчното облагане и икономическия растеж (Arnold, et al., 2011), (Lee & Gordon, 2005). В тези изследвания все по-често се набляга върху хоризонталната и вертикална справедливост, когато се отправят препоръки за реформа на данъчната политика за постигане на приобщаващ растеж. Признава се, че данъчната политика не е статична и трябва да се развива в съответствие със съществуващите предизвикателства и променящи се приоритети. Нещо повече – както глобалната финансова криза от 2007 г. – 2009 г., така и кризата с COVID-19 подчертаха централната роля, която правителствата имат в абсорбирането на шокове, предоставянето на облекчение и насърчаването на възстановяването. Тази роля изисква значителни финансови ресурси, но те не могат да разчитат само на дългово финансиране. Управляващите вече приемат (макар и неохотно), че по-голямата част от финансовите ресурси ще трябва да се осигурят от данъчната система.

Въпреки че фискалната функция на данъците е водеща, ролята на данъчната система надхвърля простото осигуряване на приходи. Данъчната система може и трябва едновременно да увеличава приходите, като същевременно допринася за справяне с проблемите на ниския растеж и нарастващото неравенство. Тези предизвикателства възникват в контекста на нарастващ фискален натиск в резултат на застаряването на населението и изменението на климата. Трябва да се признае, че мобилността на капитала и на (някои видове) труд в

---

⁵ Известен още и като Закон на Вагнер (Adolf Wagner).

условията на глобализиран и бързо обновяващ се свят допълнително затрудняват ефективното използване на данъците при постигането на вертикалната и хоризонтална справедливост. Проблеми възникват и от свиващото се фискално пространство, оказващо негативно въздействие върху мобилизирането на вътрешните ресурси. И не на последно място – данъчната реформа трябва да осигури начини за повишаване ролята на социалноосигурителните и здравни вноски. Иницирирането на експертен и политически дебат по тези въпроси е крайно необходимо и вече закъсняло.

3. Уроците от пандемията: какво да очакваме в средносрочен план

Краят на пандемията (ако приемем, че вече е настъпил) означава, че икономиката ще трябва да се откаже от въведените механизми за компенсиране на доходи и да се насочи към политика за създаване на нови. Това изисква не само запазване на производствения капацитет, но и създаване на нов и преразпределяне на ресурсите (капиталови и човешки) към сектори с повече добавена стойност. В това няма нищо оригинално като насока, но без преувеличение може да се каже, че от изпълнението на тази задача ще се определи бъдещото развитие на икономиката. По същество сме изправени пред фундаментален избор – връщаме ли се към предкризисния модел на икономическа политика или трябва да го трансформираме?

Можем да потърсим в историята някакви насоки относно това как реагират хората, след като животът се върне към нормалното.

- Първо, разходите на домакинствата със сигурност се увеличават, което ще стимулира и по-бързо възстановяване на заетостта, но чудеса не трябва да се очакват;
- Второ, може да се очаква бум от страна на предлагането и по-голямо желание да се поема риск. Според (Christakis & Fowler, 2013) такава реакция е била наблюдавана след края на пандемията от испанския грип.

Вирусът и ограниченията, въведени за неговото ограничаване, предизвикаха не само огромен негативен шок от търсенето, но и мощен и потенциално дълготраен неблагоприятен шок в предлагането. Той ускори дигитализацията и автоматизацията по начини, които коренно ще променят производството и пазара на труда. Дали автоматизацията лишава хората от работа е отделен въпрос. Някои изследвания показват, че работниците всъщност се справят по-добре след пандемии. Документ, публикуван от Федералната резервна банка на Сан Франциско (Faia, Shabalina, & Kudlyak, 2021), установява, че реалните заплати имат тенденция да се покачват. В някои случаи това става чрез жесток и ужасяващ механизъм: болестта води до завишена смъртност, оставяйки оцелелите в по-силна позиция за договаряне. В други случаи обаче покачването на заплатите е продукт на политически промени. Когато хората са пострадали в голям брой, отношението към работниците може да се промени, което очертава третата насока в очакванията.

- Трето, управляващите са по-заинтересовани от проблемите на заетостта, а не толкова от инфлацията и нарастването на дълга.

Пандемията направи хората много по-критични към управляващите и с по-големи изисквания. На много места избухнаха безредици, а екстремистките политически организации се активизираха. Това се потвърждава и от доклад на МВФ, който изследва последните пет големи пандемии и установява, че при всички се е забелязвало повишаване на социалните вълнения.

Следва също така да се изтъкне, че доверието в провежданата от управляващите политиката и инфлационните очаквания са взаимосвързани, ендеогенни и вероятно нелинейни. На практика това означава, че установените взаимоотношения в миналото ще имат слабо влияние при новите условия. Признаците за ускоряване на инфлацията трябва да бъдат приемани сериозно. В условията на паричен съвет и липса на монетарни инструменти от първостепенно значение е да се установи природата на инфлационните очаквания. Ако те идват преди всичко от страна на търсенето, възможностите са ограничени и ще трябва да се прибегне до някои нестандартни фискални мерки. Ако идват от страна на предлагането, това ще изисква мерки, свързани с организацията на производството и възстановяване на веригите на доставка. Наред с това справянето с инфлационните очаквания ще изисква добра комуникационна политика и очертаване на „червени линии“, прекриването на които ще изисква незабавни действия.

По отношение на това какво да очакваме от постпандемичния свят, без претенции за изчерпателност могат да се посочат някои основни черти:

- COVID-19 ще остави траен отпечатък върху икономиката, предизвиквайки големи и трайни промени в живота на хората. Постоянните тестове за вируси вероятно ще станат част от нашия живот, точно както мерките за сигурност по летищата и на обществените места станаха повсеместни след 11 септември 2001 г.
- Отдалечената работа вероятно ще стане по-често срещана. През последната година се установи, че в много отношения работата от вкъщи е поне толкова продуктивна, колкото и работата в офиса. Въпреки това много компании не са склонни да приемат дистанционна работа. Има и социален проблем, доколкото на работните си места хората осъществяват и социални контакти, които са важни за психичното здраве. Така например дистанционното образование среща много сериозен отпор именно поради загубата на социални контакти и умения за общуване.
- Пандемичната криза ускори темпа на дигитална трансформация, с по-нататъшно разширяване на електронната търговия и увеличаване на темпа на възприемане на телемедицината, видеоконферентните връзки, онлайн обучението и финтех.
- Ролята на държавата ще се увеличи. Правителствата ще бъдат по-големи, след като играят ролята на застраховател и инвеститор от последна инстанция по време на кризата. Публичният дълг ще нарасне, създавайки финансови предизвикателства по целия свят.

4. Заключение

Кризата с COVID-19 причини значително влошаване на публичните финанси, което налага преосмисляне на данъчните и разходните политики. Мерките за ограничаване, увеличените държавни разходи и по-ниските данъчни приходи доведоха до увеличаване на бюджетния дефицит и държавния дълг, който като процент от БВП достигна най-високите си нива през последните години. Въпреки че настоящите лихвени плащания по държавен дълг са (все още) управляеми, поддържането на висок дълг увеличава уязвимостта към повишаване на лихвените проценти и забавяне на растежа и повишава рисковете от навлизане в дългова спирала.

Връщането към „обичайния бизнес“ няма да е достатъчно, тъй като в допълнение към въздействието на пандемията върху публичните финанси, страните са изправени пред много дългосрочни структурни предизвикателства. Още преди кризата страните бяха изправени пред много дългосрочни структурни тенденции, като изменение на климата, застаряване на населението, ускоряване на цифровизацията и автоматизацията, забавяне на икономическия растеж, както и нарастващи неравенства. Всъщност кризата с COVID-19 засили и разкри редица съществуващи структурни слабости, като нарастващи неравенства, неадекватни мрежи за социална сигурност и неравен достъп до здравеопазване и до цифрова инфраструктура. Справянето с предизвикателствата и възползването от възможностите, предоставени от структурните тенденции, ще изисква от държавите да прилагат комбинация от данъчни и разходни политики като част от добре разработени пакети от политики. Фискалните рамки също може да се наложи да бъдат адаптирани предвид увеличените нужди от финансиране и по-високите средни нива на дълга.

След пандемията могат да се открият различни тенденции, преобладаващата част от които структурни и дългосрочни, които оказват влияние върху функционирането както на икономиката, така и на обществото като цяло. Сред тези тенденции най-важните са забавяне на растежа на производителността, ускоряване на цифровизацията, автоматизацията и изкуствения интелект, нарастващи неравенства, застаряване на населението, промени, произтичащи от глобализацията и мобилността, изменение на климата и влошаване на околната среда, както и нарастващи рискове за здравето. Тези дългосрочни тенденции със сигурност ще засегнат публичните финанси както по линия на приходите, така и по линия на разходите. Това означава, че разумната политика по отношение на публичните финанси трябва внимателно да оцени рисковете за фискалната устойчивост от тези тенденции и да преоцени приходните и разходните приоритети, както и инструментите, които ще бъдат най-ефективни за постигане на целите.

Цитирана литература

Arnold, J., Brys, B., Heady, C., Johanson, A., Schwellnus, C., & Vartia, L. (2011). Tax Policy for Economic Recovery and Growth. *The Economic Journal*, 121(550), 59-80. doi:<http://dx.doi.org/10.1111/j.1468-0297.2010.02415.x>.

- Balestra, C., & Tonkin, R. (2018).** Inequalities in household wealth across OECD countries: Evidence from the OECD Wealth Distribution Database. *OECD Statistics Working paper 2018/01*. doi:<https://dx.doi.org/10.1787/7e1bf673-en>.
- Causa, O., Browne, J., & Vindics, A. (2019).** Income redistribution across OECD countries: Main findings and policy implications. *OECD Economic Policy Papers(23)*. doi:<https://dx.doi.org/10.1787/3b63e61c-en>.
- Christakis, N. A., & Fowler, J. H. (2013).** Social Contagion Theory: Examining Dynamic Social Networks and Human Behavior , 32(4): 556-577 (February 2013); doi:10.1002/sim.5408. *Statistics in Medicine*, 32(4), 556-577.
- Faia, E., Shabalina, E., & Kudlyak, M. (2021).** Dynamic Labor Reallocation with Heterogeneous Skills and Uninsured Idiosyncratic Risk. *Federal reserve bank of San Francisco - Working paper(6)*.
- International Monetary Fund. (October 2022).** *Global financial Stability Report*. Washington D.C.: IMF.
- Lee, Y., & Gordon, R. (2005).** Tax structure and economic growth. *Journal of Public Economics*, 89 (5-6), 1027-1043. doi:<http://dx.doi.org/10.1016/j.jpubeco.2004.07.002>.
- OECD. (2022).** *Tax and Fiscal Policies After COVID-19 Crisis*. Извлечено от www.oecd.org/coronavirus

MONETARY POLICY IN THE EUROZONE IN CONDITION OF INFLATION²

Introduction

The outbreak of the COVID-19 pandemic, the war in Ukraine and the global process of turbulent growth of inflation have ushered in “new” realities in the world economy. These processes has led to the simultaneous growth of a number of risks, which began to interact with each other, and in this interaction, they gave rise to a synthesis of adverse health and economic shocks, which crystallized into a “violently” and “dangerously” rising inflation in the Eurozone. The turbulent increase in the rate of change of inflation in the Eurozone is an indicator and a factor of the “new” economic realities in which the Eurozone is positioned.

In her speech on 20 September 2022, European Central Bank (ECB) President Christine Lagarde pointed out that overcoming inflation in the euro area is a question with an unclear answer. She stated that the causes of inflation (which turned out to be much higher and more persistent than the previously forecasted and reached an unprecedented 9.9% for the euro area by September 2022) were a combination of two unprecedented shocks³. The first of these is the COVID-19 pandemic, which is leading to greater demand for goods. Pandemic-related supply bottlenecks and rising prices are reinforcing each other, with business responding to the threat of shortages by ordering more and earlier. This „whiplash effect“ has driven up prices along the value chain, affecting mainly raw material prices, intermediate goods prices and transport prices (Rees, D., Rungcharoenkitkul, P. (2021)). The second shock is related to the war in Ukraine, which resulted in the contraction of fuel supplies and the increase of fuel prices, leading to an increase in inflation. The ECB will counter

---

¹ *Chief Assistant Professor, Dr. Tsvetomir Tsvetkov, Sofia University “St. Kliment Ohridski”, Faculty of Philosophy, Chief Assistant Professor, Dr. Sonya Georgieva, Economic Research Institute at Bulgarian Academy of Sciences, Assistant Professor, Dr. Iva Vendolska, Tomas Bata University, Czech Republic: c.cvetkov@phls.uni-sofia.bg, s.georgieva@iki.bas.bg, iva.vendolska@gmail.com*

² This scientific article is funded by scientific project with contract № KP-06-M45/4 of 2020/12.07.2021 entitled “Fiscal and Monetary Instruments for Regulating Uncertainty in the Economy” from the Competition for Financial Support for Projection of Junior Basic Researchers and Postdocs – 2020 of The Bulgarian National Science Fund.

³ <https://www.ecb.europa.eu/press/key/date/2022/html/ecb.sp220920~c3afc1a441.en.html>

inflation in the Eurozone by suspending net asset purchases and raising interest rates to neutral levels that are neither expansionary nor restrictive⁴.

This article aims to reveal the factors leading to inflation in the Eurozone and to assess the effectiveness of the monetary policy implemented by the ECB using the Least Squares Method and descriptive analysis. The report is structured as follows: the first part provides a literature review of research on the subject, the second part reveals in detail the causes of inflation in the euro area, the third part assesses the effect of the ECB's monetary policy on the inflation process in the euro area, and the last part presents the main findings and conclusions.

1. Literature review

In his speech⁵ of September 29, 2022, the Governor of the Bank of Spain⁶ Pablo Hernández de Cos points out that the prices of oil, gas, raw materials and bottlenecks in supply chains are factors that provoke inflation in the Eurozone. He also claims that the reason for the inflation in the Eurozone is also the economic sanctions imposed against Russia. In addition, Pablo Hernández de Cos states that raising interest rates too sharply in response to increased inflation will cause recession and unemployment. Despite the above considerations, de Cos is convinced that the ECB should undertake an increase in interest rates to prevent secondary inflationary effects. In fact, Hernández de Cos in his arguments launched the thesis that inflation in the Eurozone will be contained in the long term through the recession that the Eurozone will go through to overcome the inflationary gap.

Of interest is the study by Nelimarkka, J., Laine, O.-M. (2021), who found that the ECB's net asset purchases during the COVID-19 pandemic led to only 0.5 percent increase in inflation. They also point out that annual GDP growth of around 2 percentage points in 2020-2021 is a consequence of the asset purchase programs implemented by the ECB during the crisis. Therefore, the authors provide an empirical argument that inflation in the Eurozone is not primarily due to monetary factors such as excessive money supply in the economy. A contrary view is expressed by Conti, A. et al. (2017) who indicated that the main causes of inflation in the Eurozone for the period 2013-2015, apart from oil prices, was the policy implemented by the ECB, which is characterized by a low interest rate and purchases of net assets that increased aggregate demand.

Fisher, I. (1920) has stated that an increase in the amount of money in circulation leads to an increase in inflation. A similar conclusion is drawn by Friedman, M. (1992), who claims that the increase in the money supply leads to an increase in inflation. According to Sargent, T. (1977), the infusion of money supply due to the monetary policy of the central bank leads to the creation of irrational inflationary ex-

---

⁴ There again.

⁵ <https://www.bis.org/review/r220930d.htm>

⁶ Banco de España.

pectations, which slows down the adjustment of inflationary expectations and creates an increase in the inflation. Cagan, P. (1987) points out that high rates of inflation are directly related to the speed of adjustment of inflationary expectations.

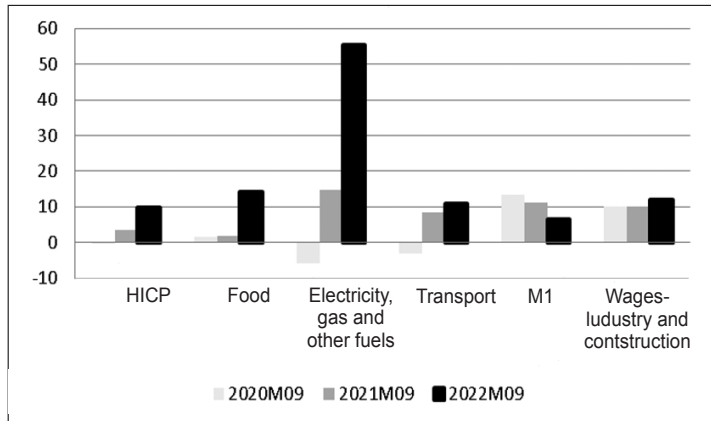
The inflation in the Eurozone is determined by cost-structural factors that increase the expenses of the businesses. The cost-structural cause of the inflation are the costs of the business calculated in the prices of goods (Gordon, R. (1981)). One such factor that provokes inflation in the Eurozone, as shown above, is fuel, gas and electricity prices. The increasing prices of the three resource goods lead to an increase in the prices of goods and respectively create inflation. Another structural-cost factor that leads to the increase in inflation is the wage. In fact, the dynamics of increasing the price of labour leads to an increase in the marginal costs of firms (Keynes, J.M. (2018)).

According to van't Klooster, J. (2022), gas and oil prices are the main drivers of inflation in the Eurozone. The author points out that interest rates are instruments that significantly affect inflationary costs, which are demand factors, and inflation in the Eurozone is largely driven by supply-side inflationary factors. Van't Klooster, J. (2022) goes even further by arguing that interest rate hikes by the ECB will curb inflation and even have a positive impact on economic areas where low interest rates have had an adverse impact. On the other hand, raising interest rates, according to him, will not increase gas supplies and create new energy sources. Van't Klooster, J. (2022) believes that solving the inflation 'conundrum' requires the ECB's monetary policy to consider, in addition to inflationary implications, the implications for the real economy and the restructuring of the energy sector towards green energy production, which would effectively limit the structural factors for inflation in the Eurozone. He also points out that the ECB, in addition to applying all its instruments in a differentiated and very careful manner, must create new monetary instruments that will simultaneously reduce the inflation and stimulate investment in the restructuring of the energy sector of the Eurozone.

2. The causes of inflation in the Eurozone

The inflation in the Eurozone began to increase significantly from the month of October 2021, with the value of the HIPC (Harmonized Index of Consumer Prices) increasing by 4.1%, while in the month of October 2022, the HIPC had a value of 10.7%. A significant increase in the HIPC is due to the large increase in food prices, electricity and fuel prices, and transport service prices. Money in circulation is increasing and wages and salaries are increasing in percentage terms in the Eurozone (see Figure 1). In 2020, the largest growth was recorded in the amount of money in circulation (M1), which in September grew by 13.24% on annual basis. The main reason for this is the ECB's policy of quantitative easing, which is characterized by the purchase of net assets and the granting of loans.

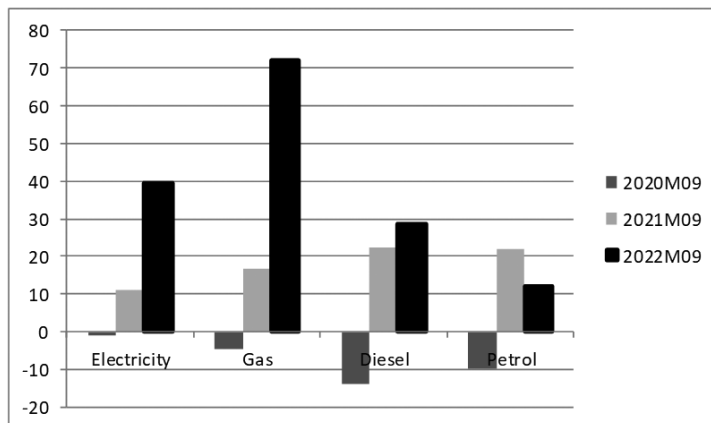
In the context of COVID-19, however, the increase in the money supply does not have a tangible effect on the rise in the inflation. In the next two years, 2021 and 2022, a permanent decrease in the money supply in circulation is reported. Money in circulation is decreasing, but there is an increase in the prices of electricity, fuel, food

Source: ECB, Eurostat, author’s calculations;
 *percentage change in rates of change compared to the same month in the previous year on an annual basis

Figure 1. Structure of inflation in the euro area*

and transport. Average daily wages and salaries also increase. The component that is growing at the most significant rates is the energy, which includes electricity, gas and fuels. The components of the energy sector illustrate that the largest increase is recorded in gas, which includes natural gas and gas intended for domestic and industrial use. The next component, the prices of which are also increasing significantly, s electricity followed by diesel and oil (see Figure 2). Therefore, the components that determine to the greatest extent the increase in inflation in the Eurozone are gas, electricity, diesel, and oil.

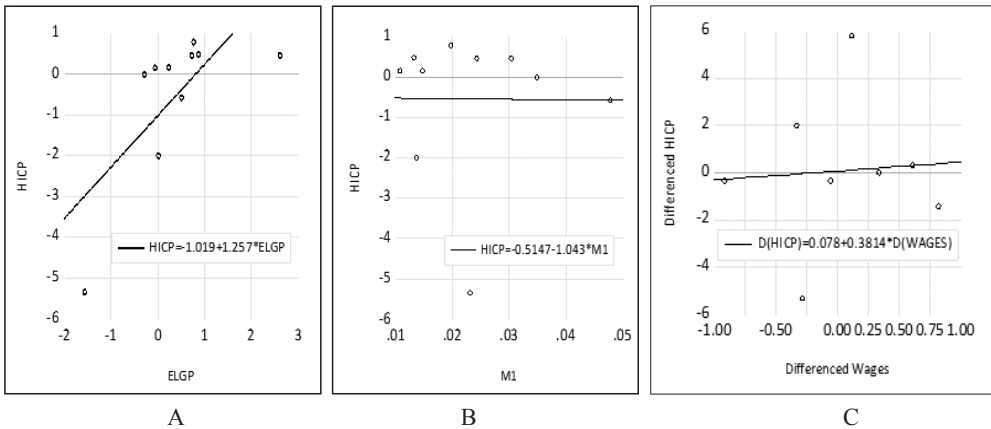

Source: Eurostat, author’s calculations;
 *percentage change in rates of change compared to the same month in the previous year on an annual basis

Figure 2. Structure of the energy inflation component*

The descriptive approach provides grounds for the thesis that the main factors determining inflation in the Eurozone are fuel prices and the energy structure of the Eurozone, not the money supply and wages.

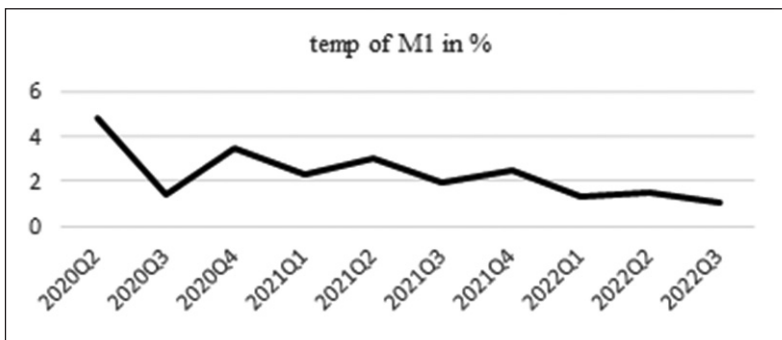
The main factors that provoke the growth of the inflation in the euro area are the prices of gas, fuel and electricity (see Figure 3A). Gas, fuel and electricity prices drive 51% of the inflation in the Eurozone. The money supply does not have a major impact on the inflation process in the euro area (see Figure 3B). The wage increase in 2022 also has no significant impact on the inflation process in the euro area (see Figure 3C). Therefore, the main reason for the rising inflation in the Eurozone is precisely the price of the energy sources and the fuels. Money in circulation is shrinking its pace of dynamics (see Figure 4), which means that inflation in the Eurozone is not monetary, but expenditure-structural.

Source: BNB, ECB; author's calculations;

Legend: HICP – Inflation Index; ELGP – electricity, gas and fuels; M1 – money in circulation; Wages – salaries.

Figure 3. Factors determining inflation in the euro area April 2020 – September 2022

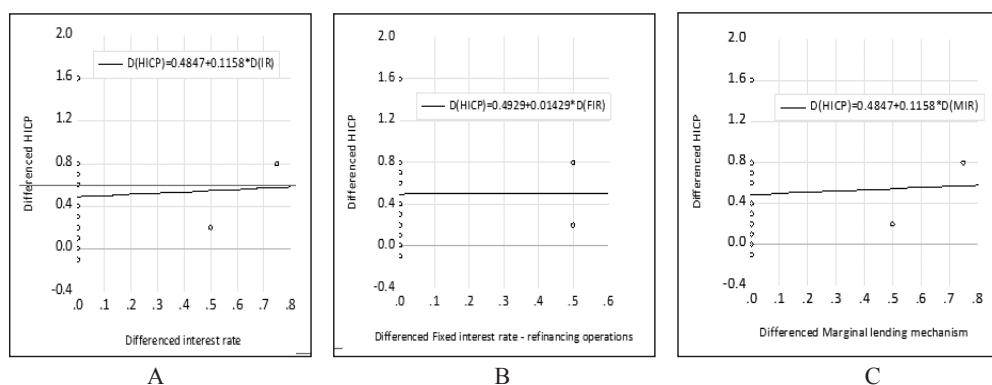

Source: ECB; author's calculations

Figure 4. Rate of change of money in circulation in the Eurozone

3. The effect of the ECB's monetary policy on the inflation process in the Eurozone

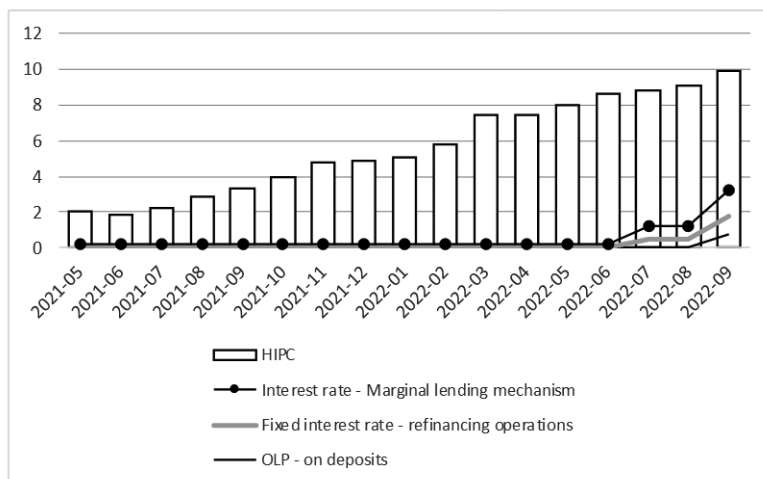
The question arises as to what the impact of the ECB's monetary policy on the inflation in the Eurozone would be, based on the thesis that the main causes of inflationary turbulence are cost-structural and not monetary. The ECB undertakes an increase in the main interest rate, an increase in the interest rate on refinancing operations and an increase in the interest rate on marginal financing, i.e. the ECB simultaneously tried to shrink all forms of lending and increase the deposits in the eurozone banking system. The desired effect of this policy of simultaneously raising all interest rates is to suppress the inflation. However, the objective thus set by the ECB is not achieved, because the increase in the main interest rate does not lead to a decrease in the inflation as its impact is very weak, even almost neutral (see Figure 4A). The impact of the fixed interest rate, which affects refinancing operations (see Figure 4B), as well as the marginal lending rate (see Figure 4C) is similar. These results clearly show that an increase in the interest rates does not lead to a significant reduction in the inflation.

Source: BNB, ECB; author's calculations;

Figure 5. The effect of monetary policy of the ECB on the inflation, May 2021 – October 2022

The main reason why the policy of the ECB in the months of September and October 2022 did not lead to the desired effect, namely the reduction of inflation in the Eurozone, is that the ECB was late in raising interest rates. The inflation in the Eurozone starts to rise substantially from March 2022, but that trend is already evident at the end of 2021, and the ECB starts raising the interest rates in July 2022, with the deposit rate in July and August 2022 being 0 p.p.; only in September 2022, the ECB raises it to 0.75 p. p. The increase in the fixed interest rate for refinancing operations in July and August 2022 was 0.5 p.p., and in September 2022, it was increased to 1 p.p. The dynamics of the interest rate for the marginal lending mechanism as in July and August 2022 is 0.75 p. p., and in September, it was increased to 1.5 p.p. (see Figure 5).

Source: ECB, author's calculations

Figure 6. Dynamics of interest rates in the Eurozone

Conclusion

The main task of the ECB's monetary policy is mainly aimed at ensuring price stability and maintaining low, stable and predictable inflation in the medium term in the Eurozone. For this reason, the ECB initiated an increase in interest rates, through which it aims to influence inflationary expectations and, by managing them, to control the inflationary process in the Eurozone. This strategy of the ECB in the fight against the inflationary shock can most likely give positive results in the medium term, but these positive results will not be substantial and tangible. This is because the causes of the inflation in the Eurozone are cost-structural, not monetary. Moreover, the ECB is too likely to fail to overcome the inflationary pressures in the short term because it does not react quickly enough to the inflationary shock. Continuing in the same line of reasoning, adding the political and geopolitical reasons for the cost-structural foundation of the inflation in the Eurozone, the unpleasant conclusion clearly begins to emerge that the monetary policy of the ECB, aiming to influence the inflationary expectations, most likely accepts economic recession as a way to control the inflation in the Eurozone. Therefore, the ECB's policy of raising the interest rates will be synthesized with the impending recession in the Eurozone, and this symbiosis will spontaneously overcome the inflationary shock in the medium to long term.

Reference

- Cagan, P. (1987).** Hyperinflation. Or: J. Eatwell, M. Milgate & P. Newman, ред. The New Palgrave: A Dictionary of Economics. London: Macmillan Press Limited, pp. 704-706.
- Conti, A. M., Neri, S. & Nobili, A. (2017).** Low inflation and monetary policy in the euro area, Working Paper Series No 2005: European Central Bank.
- Fisher, I. (1920).** The Purchasing Power of Money. New York: The Macmillan Company.

- Friedman, M. (1992).** Money mischief: episodes in monetary history. New York; San Diego; London: Harcourt Brace Jovanovich.
- Gordon, R. (1981).** Output Fluctuations and Gradual Price Adjustment. *Journal of Economic Literature*, 19(2), pp. 493-530.
- Hernández de Cos, P. (29.09.2022).** Monetary policy in the euro area: where do we stand and where are we going?, Bilbao: XXI Congreso de Directivos CEDE.
- Keynes, M. J. (2018).** *The General Theory of Employment, Interest, and Money*. Cambridge: Palgrave Macmillan.
- Lagarde, C. (20 September 2022).** Monetary policy in the euro area, Frankfurt: Karl Otto Pöhl Lecture.
- Lagarde, C. (2022).** Monetary policy normalisation in the euro area. *The ECB Blog*, 23 May, p. Frankfurt am Main.
- Nelimarkka, J., Laine, O-M. (2021).** The effects of the ECB's pandemic-related monetary policy measures. *Bank of Finland Economics Review*. Vol. 4. <http://urn.fi/URN:NBN:fi:bof-202109011415>
- Rees, D., Rungcharoenkitkul, P. (2021.)** Bottlenecks: causes and macroeconomic implications. *BIS Bulletin*, 11 November, pp. 1-7.
- Sargent, T. J. (1977).** The Demand for Money During Hyperinflations Under Rational Expectations. *International Economic Review*, 18(1), pp. 59-82.
- van 't Klooster, J. (2022).** The European Central Bank's strategy, environmental policy and the new inflation: a case for interest rate differentiation. *London School of Economics and Political Science*.: London: Grantham Research Institute on Climate Change and the Environment and Centre for Climate Change Economics and Policy.

АНАЛИЗ НА БОРСОВАТА АКТИВНОСТ С ОСНОВНИ ИНВЕСТИЦИОННИ ИНСТРУМЕНТИ ПРЕЗ ПЕРИОДА НА COVID-19 ПАНДЕМИЯТА И ВОЙНАТА В УКРАИНА

Въведение

Необичайните хуманитарни и политически събития – пандемията COVID-19 с всестранните ограничения на икономическата активност за нейното преодоляване и войната на Кремъл в Украйна, дори и да не предизвикаха глобална икономическа или финансова криза, определено се явяват като едни сериозни „черни лебеди“, според определението на Насим Талеб (Taleb, 2007). Многостранните процеси, които тези събития породиха и продължават да причиняват за европейската и световна икономика, неизбежно предизвикват изменения в икономическата активност. Инвестиционната активност е силно зависима от такива явления и интерес представлява нейната реакция от посочените събития. Предвид това *обект* на настоящото изследване са пет от най-широкоразпространените инвестиционни инструменти – ETFs (борсово търгувани фондове), базирани върху три фондови индекса, злато и петрол. По-конкретно в обхвата на статията включваме пет ETFите, върху три широки борсови индекса на акции – американския SP 500, STOXX Europe 600, FTSE 100; инвестиционно злато² и петрол Crude oil.³ Предмет на анализа са: паралелното изменение на цените; сравнителен анализ на инвестиционната активност (измерима с натурални борсови индикатори); и по-специално взаимовръзките между динамиката на цените и на активността между селектираните борсови инструменти. *Целите*, които си поставяме в рамките на тази статия, са ранжиране на темповете на ценовата динамика на отделните борсово търгувани инструменти и изследване за наличие на зависимости между цените и активността с отделни инвестиционни инструменти.

---

¹ Проф. д-р Стефан Симеонов и докторант Владислав Любенов, Катедра „Финанси и кредит“ при Стопанска Академия „Д.А. Ценов“/ Prof. Stefan Simeonov and PhD student Vladislav Lyubenov, Department of Finance and Credit at Tsenov Academy of Economics: s.simeonov@uni-svishtov.bg, vl.lyubenov@mail.bg

² <https://www.nasdaq.com/market-activity/commodities/gc:cmx>

³ <https://www.nasdaq.com/market-activity/commodities/cl:nmx/historical>

1. Методология на изследването

Цялостен анализ на инвестиционната активност с всички инструменти в избраните борсови активи за трите регионално обособени пазара (Европа, Великобритания и САЩ) не би могъл да се включи в ограничения обем на тази статия, поради което тук разглеждаме ЕТФи, базирани на широкообхватни индекси, за които можем да проследим пряк паралел между цените и търговските обеми. Това позволява коректен отговор на поставените цели, без да претендираме за пълна представителност за всеки от трите пазара (фондов, петрол и злато). По-конкретно в обекта на изследване включваме ЕТФите, изградени върху: SP 500; FTSE 100; STOXX Europe 600; XAU⁴ и OIL⁵.

Събраните за целта данни включват дневните борсови стойности – цени на затваряне и дневните търговските обеми за пет инструмента за периода от 01.03.2019 г. до 29.07.2022 г.

В първата част на емпиричното изследване анализираме темповете на динамика както на цените, така и на търговските обеми, за което прилагаме графично онагледяване и анализ на динамиката на цените и търговските обеми.

Въпросът за взаимното влияние между капиталовите пазари логично вълнува различни изследователи – С. Георгиева (Georgieva, 2021), М. Паскалева и А. Стойкова (Paskaleva & Stoykova, 2021). Пътев, П. разглежда връзките между различен клас инвестиционни инструменти, което се доближава повече до целите на нашето изследване. В скорошна публикация Канадас и Висуанатан изследват влиянието между злато, петрол и фондовия пазар на страните от G7 (Kannadas & Viswanathan, 2022).

За разлика от тези и други сходни публикации, ограничени до ценовите зависимости, в нашето изследване поставяме акцент върху същинската инвестиционна активност. В предходна публикация с Т. Тодоров и Д. Николаев изследваме факторното влияние върху активността на Българска фондова борса, където фокусът също е върху борсовата активност (Симеонов, Николаев, & Тодоров, 2020). За коректни измерители на инвестиционната активност на първо място поставяме натуралните търговски индикатори и произтичащите от тях борсови показатели, докато посочените и традиционните изследвания се ограничават до ценовия анализ. За проследяване на борсова активност в настоящото изследване разглеждаме търговските обеми с широките индексни ЕТФи (борсово търгувани фондове) на три водещи фондови борси.

За втората цел в тази статия – изследване на зависимостите, прилагаме теста за причинност на Грейнджър (Granger, 1969) и VAR(p) (векторна авторегресия). Първо извършваме проверка на общите пазарни зависимости между избраните в изследването инструменти, за което прилагаме Granger causality test, който провеждаме по начин, подобен на този в (Granger, 1969) и (Engle &

---

⁴ ETF с борсов символ XAU, чиято борсова цена репликира с точност цената на една тройунция злато.

⁵ Crude Oil ETF с борсов символ Oil, който репликира възвръщаемостта от инвестиции в петролни фючърси.

Granger, 1987). Същият модел прилагаме при изследване факторното влияние върху активността на Българска фондова борса в екип с Т. Тодоров и Д. Николаев (Симеонов, Николаев, & Тодоров, 2020).

$$y_t = \alpha_0 + \sum_{j=1}^m \alpha_j y_{t-j} + \sum_{j=1}^m \beta_j x_{t-j} + \varepsilon_t \quad (1)$$

където:

- α изразява регресионния параметър;
- β – регресионен параметър;
- ε – случайна грешка;
- y_{t-j} – лагови стойности на зависимата променлива;
- x_{t-j} – лагови стойности на независимата променлива;
- m – брой използвани лагове.

Спрямо нашия подход тук, при задаване на теста нулевата хипотеза H_0 означава липса на грайнджър следственост от всички инструменти върху посочения инструмент, докато H_1 означава наличие на такава.

За установяване степента на влияние между избраните борсови инструменти, поставени като факторни и зависими променливи, прилагаме VAR(p) със следната дефиниция:

$$y_t = \sum_{i=1}^p \phi_i y_{t-i} + \alpha + \varepsilon_t \quad (2)$$

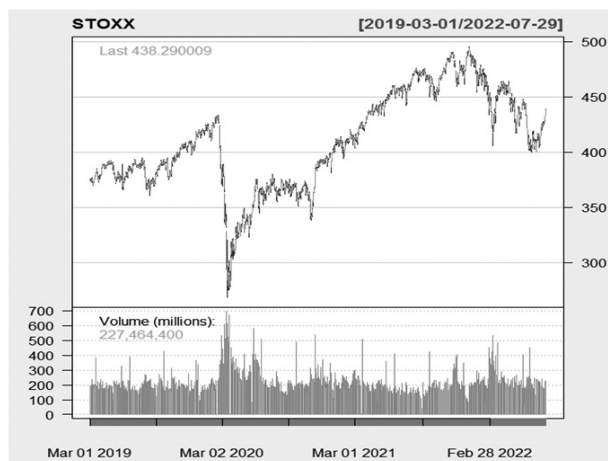
- y_t е вектор с дължина n , равна на броя на зависимите променливи;
- ϕ_i – $(n \times n)$ матрица с коефициенти;
- α – вектор с n на брой константни величини и
- ε_t е терминът на белия шум в модела, който представлява вектор с n на брой нормално разпределени случайни променливи.

За y_t използваме логаритмичната възвръщаемост и логаритмичните промени в обемите на посочените от нас инвестиционни инструменти. ϕ_i декомпозира информационните сигнали между трите разгледани капиталови пазара, златото и петрола, които ние разглеждаме като ценови информационни сигнали под формата на анализ на възвръщаемостта и като информационни сигнали от активността при търгуването на дадените инструменти, които разглеждаме чрез съпоставянето на обемите.

Настоящото изследване е насочено към анализиране на краткосрочните пазарно-информационни зависимости. За целта в нашия модел използваме данни с четири лага, като един лаг съответства на един търговски ден. Следователно даден информационен коефициент от матрицата ϕ_i показва влиянието от една към друга променлива във векторната авторегресия, което може да бъде наблюдавано в интервал от i на брой търговски дни. Подобни методи се намират и в следните публикации (Friedman & Shachmurove, 1997), (Zahariev, Angelov & Zarkova) и (Stock & Watson, 2016).

2. Анализ на динамиката на цените и търговските обеми на борсовите инструменти

Фигура 1 показва динамиката в стойността на STOXX Europe 600 паралелно с търговските обеми на ETFa, базиран върху широкия борсов индекс с обхват 600 европейски компании. Графиката на стойността на индекса STOXX 600 ясно показва рязък срив в края на февруари и началото на март 2020 г., което съвпада с разпространението на пандемията от COVID-19. Следва убедителен и ясноразвит биков тренд до края на 2021 г.

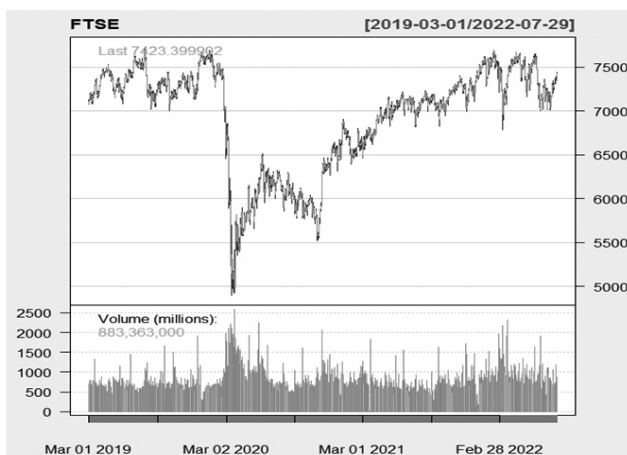
Изображение на авторите, по данни от <https://finance.yahoo.com/quote/%5ESTOXX?p=%5ESTOXX>

Графика 1. STOXX Europe 600 динамика на цената и обемите

От началото на 2022 г. трендът на широкия европейски фондов индекс се обръща в мечи, като формацията изразява нормална цикличност без критична промяна на цените. Съществено е да отбележим, че сривът на цените на акциите в началото на пандемията е съпроводен с пропорционален ръст на търговските обеми, което показва, че инвестиционната активност не е замръзнала и дори не е намаляла, което би характеризирало една същинска криза на капиталовия пазар. Драматичния срив на цените и паралелния ръст на активността тук определяме като нормална реакция на инвестиционната общност. За разлика от инвестиционната динамика в началото на пандемията, то руската инвазия в Украйна не намира ясно отражение в анализирания средносрочен тренд на борсовата активност. С по-общи думи понижението на цените не е драматично и не предизвиква отлив от борсовата активност.

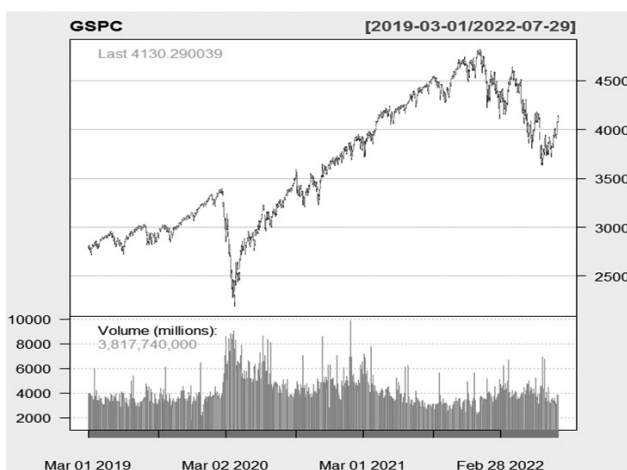
Направените основни констатации за европейския фондов пазар на база изследваните широки ETFи са валидни и за британския, и за американския пазар, което е видно от Графики 2 и 3.

По-различна е динамиката в цените и активността с петрола и златото, показани на Графики 4 и 5. На фона на сравнително нормалната динамика на

Изображение на авторите, по данни от <https://finance.yahoo.com/quote/%5EFTSE/>

Графика 2. FTSE динамика на цената и обемите

Изображение на авторите, по данни от <https://finance.yahoo.com/quote/%5EGSPC/>

Графика 3. GSPC динамика на цената и обемите

цената на петрола през 2019 г. началото на пандемията предизвиква рязко понижаване на цената и четири краткотрайни скока на търговските обеми. Възстановяването на цената на петрола обаче е по-бавно от това на фондовите пазари и продължава до края на 2021 г.; освен това, нарастването на цената е съпътствано с плавно и устойчиво увеличение на обемите. Руската инвазия в Украйна от февруари 2022 г. предизвиква рязък ръст на цената на петрола и още по-голям скок в търговската активност. До края на юли цената запазва високи нива, въпреки обичайната си променливост, докато активността бързо се успокоява и обемите се доближават до нивата си от преди войната.

Изображение на авторите, по данни от <https://finance.yahoo.com/quote/OIL?p=OIL&.tsrc=fin-srch>

Графика 4. Динамика на цената и обемите на петрола

Изображение на авторите, по данни от <https://finance.yahoo.com/quote/%5EXAU/>

Графика 5. Динамика на цената на златото

На този фон цената на златото не показва логичните реципрочни стойности, като алтернатива на по-рисковите инструменти, към които се отнасят разгледаните фондови индекси и петрола (Графика 5). През предпандемичната 2019 г. се отчита ръст от около 60%, което е съвсем обяснимо предвид ранните очаквания за ръст на инфлацията. Началото на COVID-19 пандемията смъква рязко цената на златото до 18 месечни нива. Прави впечатление, че още преди края на 2020 г. цената на златния ETF нараства с близо 300%. 2021 г. формира понижаващ триъгълник, което показва увеличение на риска. От края на февруари 2022 г. се наблюдава устойчиво понижаване, достигащо до предпандемичното ниво. За съжаление тук не разполагаме с обобщени търговски обеми, но можем да кажем, че ценовата динамика на златото за разглеждания период не съответства на инструмент, възприеман като „убежище на сигурност“.

Изображение и изчисления на авторите, по данни от посочените по-горе котировки в <https://finance.yahoo.com>

Графика 6. Динамика на доходността от петте инструмента

С Графика 6 показваме в паралел доходността от петте инструмента за периода. В допълнение към посоченото в предходния коментар за отделните инструменти можем да отличим следното:

- петролният ETF проявява най-силна променливост за периода, като в началото на COVID-19 реализира над 60% отрицателна доходност, след което се възстановява и единствен от другите четири инструмента поддържа възходящ тренд до края на периода;
- доходността на златото показва по-силна променливост от фондовите индекси и през последните месеци на изследвания период (съвпадащи с войната в Украйна) бележи спад, съизмерим с този в началото на пандемията.
- Трите фондови ETFа имат паралелно развитие на доходността, като американският се възстановява най-бързо и поддържа най-висока доходност през целия период. На втори място по доходност се нарежда европейският ETF, като спадът от последните месеци го връща до началните нива. Британският ETF остава с най-ниска доходност от петте изследвани инструмента, като поддържа отрицателна възвръщаемост почти през целия период и едва последните месеци достига стойността си в началото на периода и тази преди пандемията.

3. Резултати от изследването на зависимости между цените и търговските обеми на борсовите инструменти

Таблица 1 показва получените стойности от проведения тест за причинност на Granger. Сходни резултати показват подобни изследвания, които засягат пазарната коинтеграция (Patev & Kanaryan, 2006) (Kumar, Managi, & Matsuda,

2012). Както може да се предположи, времевата серия на абсолютните цени е нестационарна и за тази цел при изследване на зависимостите ползваме логаритмичната доходност.

Таблица 1
Тест за причинност на Granger

	F-Test	p-value
<i>S&P 500 Return</i>	2,3601	< 0,01
<i>FTSE 100 Return</i>	0,8352	0,73
<i>STOXX 600 Return</i>	1,0356	0,41
<i>OIL Return</i>	2,1193	< 0,01
<i>XAU Return</i>	0,9091	0,61
<i>S&P 500 Vol</i>	1,4950	0,04
<i>FTSE 100 Vol</i>	1,2505	0,16
<i>STOXX 600 Vol</i>	1,8889	< 0,01

Изчисления на авторите по данни от посочените по-горе източници на котировки в <https://finance.yahoo.com>

От Таблица 1 виждаме, че времевите серии на възвръщаемостта на широк индекс на американската фондова борса – S&P 500 Return и ценовата динамика на петрола показват силна зависимост от цените и обемите на другите изследвани инструменти. Същото важи и за търговската активност с европейския STOXX 600, измерена с борсовите обеми на този ETF. В обратния ред на скалата – със силна независимост от динамиката на цените и обемите на останалите инструменти се отличават доходността на златото (XAU тройунция) и доходността на британската фондова борса FTSE 100.

Таблица 2 показва резултатите на проведената от нас векторна авторегресия. Коефициентите на зависимост на времевите серии на възвръщаемостите и обемите на инвестиционните инструменти, включени в извадката на изследването. Коефициентите показват индивидуалното отражение на ценовата информация и борсовата активност от един инструмент върху цената и обемите на другите инструменти. Проследили сме тези зависимости в четири лага, които представляват съответния брой борсови дни – от един до четири. Резултатите от VAR със статистическа значимост сме посочили с „****“ и в удебелен шрифт, като за такива ние приемаме само коефициентите със стойности на показателя p-value под 1%. Спрямо нашето тълкувание на зависимостите статистически значимите коефициенти показват количествено измерение на информационния сигнал от промяната в цената или обема на един от инструментите към друг. Времето, необходимо за отражение на информационния сигнал върху зависимата променлива от векторната авторегресия, е идентично с лага на коефициента. Така например твърдим, че статистическата значимост на коефициент на четвърти лаг от VAR резултатите означава време от четири търговски дни за отражение на дадения ефект от независимата случайна променлива в модела

върху зависимата. Фокусът на това изследване е насочен към анализирането на краткосрочните зависимости между извадка от ценови възвръщаемости и обеми на борсово търгувани финансови инструменти. Получените от нас резултати служат за декомпозиране на информационните зависимости под формата на лагови коефициенти във векторната авторегресия. Ние намираме, че съществуват зависимости между променливите във VAR анализа основно в рамките на четири лага, преди отчитането на текущите наблюдения.

Като статистически значими извеждаме следните резултати от VAR:

- При един лаг права зависимост се открива за обемите на британския ETF от обемите на европейския;
- При два лага активността (съобразно търговските обеми) с американския ETF оказва влияние върху активността на европейския и британския ETFи;
- При три лага доходността на златото и доходността на американския фондов ETF са зависима от доходността на петрола;
- При четири лага значимостта на зависимостите намалява значително.
- Налице са и обратни автозависимости, които могат да се проследят предимно за цените на фондовите ETFи при един и два лага.

Таблица 2

VAR резултати при един и два лага

Dependant variable								
Explanatory variable	S&P500 Return	FTSE100 Return	STOXX600 Return	OIL Return	XAU Return	S&P500 Volume	FTSE100 Volume	STOXX600 Volume
1 Лаг								
<i>S&P500 Return</i>	-0,230 ***	0,079	0,136 **	-0,091	0,004	-0,733	-0,608	-0,604
<i>FTSE100 Return</i>	-0,078	-0,049	-0,023	-0,000	0,030	0,055	1,787	1,368
<i>STOXX 600 Return</i>	0,104	-0,051	-0,080	-0,000	0,040	-0,214	-0,836	-0,903
<i>OIL Return</i>	-0,026	-0,001	-0,005	-0,011	-0,063	-0,135	0,015	0,328
<i>XAU Return</i>	0,041	0,026	0,037	0,018	0,032	-0,008	-0,695	-0,457
<i>S&P500 Volume</i>	0,001	-0,001	-0,003	-0,007	0,001	-0,504 ***	-0,112	-0,152
<i>FTSE100 Volume</i>	0,003	0,005	0,004	0,011	0,009	-0,063	-0,714 ***	-0,159
<i>STOXX 600 Volume</i>	-0,004	-0,005	-0,005	-0,006	-0,011	0,099*	0,446 ***	-0,089
2 Лага								
<i>S&P500 Return</i>	-0,019	0,030	0,060	0,163	0,193	-0,131	-0,409	-0,043
<i>FTSE100 Return</i>	-0,092	-0,318 **	-0,265 **	-0,053	-0,052	-2,124	-3,728	-3,771
<i>STOXX 600 Return</i>	0,302*	0,312 **	0,287 **	0,254	0,054	1,462	4,183	3,997

Продължение на табл. 2

<i>OIL Return</i>	0,004	-0,005	-0,014	-0,096*	0,021	-0,263	-0,443	-0,455
<i>XAU Return</i>	0,012	0,004	-0,003	-0,016	-0,069	-0,019	-0,552	-0,348
<i>S&P500 Volume</i>	-0,002	0,001	-0,000	-0,004	-0,002	-0,262 ***	0,343 ***	0,314 ***
<i>FTSE100 Volume</i>	0,002	0,006	0,006	0,004	-0,004	0,100*	-0,392 ***	-0,033
<i>STOXX 600 Volume</i>	0,000	-0,006	-0,006	0,001	0,004	-0,118*	-0,092	-0,480 ***
3 Лара								
<i>S&P500 Return</i>	-0,170 **	-0,057	-0,107*	-0,116	-0,192	0,843	-0,672	0,259
<i>FTSE100 Return</i>	-0,030	-0,048	0,013	-0,138	-0,056	-0,464	0,623	0,871
<i>STOXX 600 Return</i>	0,168	0,054	0,024	0,311	0,044	0,111	-0,394	-1,120
<i>OIL Return</i>	0,084 ***	0,032	0,038*	0,016	0,155 ***	-0,219	0,061	-0,250
<i>XAU Return</i>	0,022	0,015	0,016	-0,016	-0,035	0,159	-0,009	-0,245
<i>S&P500 Volume</i>	-0,004	-0,003	-0,004	0,005	-0,004	-0,177 ***	0,090	0,090
<i>FTSE100 Volume</i>	-0,000	0,004	0,004	0,022*	0,008	0,017	-0,335 **	-0,040
<i>STOXX 600 Volume</i>	0,001	-0,004	-0,004	-0,025 **	-0,010	-0,045	0,102	-0,182
4 Лара								
<i>S&P500 Return</i>	-0,145**	-0,072	-0,091	0,069	0,123	-0,471	-2,020	-1,210
<i>FTSE100 Return</i>	-0,196	-0,065	-0,081	-0,024	-0,048	-0,094	1,448	0,750
<i>STOXX 600 Return</i>	0,360 **	0,175	0,206*	0,155	0,234	0,195	-0,622	-0,660
<i>OIL Return</i>	-0,068 **	-0,030	-0,035	0,005	-0,027	0,531*	0,363	0,253
<i>XAU Return</i>	-0,052*	-0,018	-0,013	-0,032	-0,038	0,067	0,474	0,663
<i>S&P500 Vol</i>	-0,0004	-0,001	0,000	0,001	-0,010	-0,103*	0,098	0,128
<i>FTSE100 Vol</i>	-0,009*	-0,001	-0,002	0,003	0,003	0,024	-0,133	0,028
<i>STOXX 600 Vol</i>	0,0071	0,000	0,002	0,001	-0,007	-0,025	-0,038	-0,217*

Изчисления на авторите по данни от посочените по-горе източници на котировки в <https://finance.yahoo.com>

В заключение можем да обобщим следните по-съществени резултати:

Широките фондови ЕТФи на европейския, британския и американския капиталов пазар реагират с рязък спад на цените си в началото на COVID-19 пандемията. Инвестиционната активност, измерена с търговските обеми, обаче показва повишена интензивност при ценовия срив и остава незасегната за целия период. Тези констатации изключват определения като криза на капиталовите

пазари в този период. От началото на руската инвазия в Украйна се наблюдава понижение на цените, най-силно изразено при златния ETF и по-слабо за американския и европейския фондови ETFи. Интересен е фактът, че петролният ETF също понижава стойността си през последните месеци.

Според теста за причинност на Granger възвръщаемостта на широкия индекс на американската фондова борса – S&P 500 Return и ценовата динамика на петрола, както и търговската активност с европейския STOXX 600, показват силна зависимост от цените и обеми на другите изследвани инструменти. Значима зависимост според VAR с един и два лага се установява за активността на британския и европейския фондови ETF от активността на американския. Ценовите зависимости между фондовите пазари са по-слабо изразени. Стойността на американския ETF показва силна зависимост от цената на петрола при три лага.

Използвана литература

- Ashley, R., Granger, C. W., & Schmalensee, E. (1980). Advertising and Aggregate Consumption: An Analysis of Causality. *Econometrica*, 48(5), 1149–1167.
- Georgieva, S. (2021). TRANSMISSION MECHANISMS FOR TRANSFERRING CRISIS INFLUENCES ON THE BULGARIAN CAPITAL MARKET. ГОДИШНИК на ВУЗФ, том XIII(ИЗДАТЕЛСТВО НА ВУЗФ „Св. Григорий Богослов“).
- Granger, C. (1969). Investigating causal relations by econometric models and cross-spectral methods. *Econometrica: journal of the Econometric Society*.
- Granger, C. W. (1969). Investigating Causal Relations by Econometric Models and Cross-spectral Methods. *Econometrica*, 37(3), 424–438.
- Kannadas, S., & Viswanathan, T. (2022). Volatility Spillover Effects among Gold, Oil and Stock Markets: Empirical Evidence from the G7 Countries. *Икономически изследвания*, 31(4).
- Kumar, S., Managi, S., & Matsuda, A. (2012). Stock prices of clean energy firms, oil and carbon markets: A vector autoregressive analysis. *Energy Economics*.
- Paskaleva, M., & Stoykova, A. (2021). Globalization effects on contagion risks in financial markets. *Ekonomicko-manazerske spektrum*, 15(1), 38–54.
- Patev, P., & Kanaryan, N. (2006). Stock market crises and portfolio diversification in Central and Eastern Europe. *Managerial Finance*.
- Stock, J., & Watson, M. (2016). Dynamic factor models, factor-augmented vector autoregressions, and structural vector autoregressions in macroeconomics. *Handbook of macroeconomics*.
- Taleb, N. (2007). *The Black Swan*. (First, Ред.)
- Toda, H. Y., & Phillips, P. C. (1993). Vector Autoregressions and Causality. *Econometrica*, 61(6), 1367-1393.
- Toda, H. Y., & Yamamoto, T. (1995). Statistical inference in vector autoregressions with possibly integrated processes. *Journal of Econometrics*, 66(1-2), 225–250.
- Zahariev, A., Angelov, P., & Zarkova, S. (н.д.). Estimation of Bank Profitability Using Vector Error Correction Model and Support Vector Regression. doi:10.37075/EA.2022.2.01
- Симеонов, С., Николаев, Д., & Тодоров, Т. (2020). Детерминанти на борсовата активност в условията на българския фондов пазар. *Електронно списание „Диалог“*, 1.

ОЦЕНЯВАНЕ НА ОПЦИОННИ ИНСТРУМЕНТИ С МОДЕЛИ ОТ ПРЕДИ ОПЦИОННАТА РЕВОЛЮЦИЯ – 1973 г.

Въведение

Опционната индустрия претърпя сериозна метаморфоза през последните тридесет години. Свидетели сме на огромно разнообразие от множество срочни финансови инструменти², които да задоволят инвестиционните мотиви на пазарните субекти. Опции като най-популярните финансови деривати разкриват пред инвестиционна общност възможността за спекулиране, хеджиране, тоест управление на риска и арбитражиране. Разбира се преди да реализират предварително дефинираните си инвестиционни мотиви, пазарните играчи трябва да формират адекватна методика за оценка на опционните контракти. Академичната общност с всяка изминала година поетапно развива и материализира множество модели и концепции за емпиричното определяне на теоретичната стойност на опциите. Детерминирането на теоретичната стойност³ на опционните инструменти позволява на инвеститорите да я съпоставят с реалната пазарна премия на опцията, като по този начин да дефинират към съответния момент дали финансовият дериват е подценен, надценен или в редки случаи е прецизно оценен. Настоящото изследване поставя на дневен ред методика за детерминирането на теоретичната стойност на опционните контракти с модели от преди „опционна революция“. Под „опционна революция“ авторите на настоящата със силно практико–приложен характер разработка дефинират създаването и внедряването в опционната практика на световноизвестния модел Black-Scholes през емблематичната 1973 г. В някои научни изследвания в областта на финансовия инженеринг „битува“ твърдението, че моделът на именитите учени Fischer Black и Myron Scholes е първият по рода си модел за оценка на опции. Ние, авторите на настоящата

---

¹ Проф. д-р Теодора Димитрова, СА „Д. А. Ценов“, д-р Даниел Николаев, KBC Group, д-р Теодор Тодоров, УД „Селект Асет Мениджмънт“ ЕАД / Prof. Teodora Dimitrova, D.A. Tsenov Academy of Economics, Dr. Daniel Nikolaev, KBC Group, Dr. Teodor Todorov, Select Asset Management EAD: t.dimitrova@uni-svishtov.bg, dnikolaev@uni-svishtov.bg, todorov@selectam.bg

² Тук авторите визират понятието финансови деривати.

³ По дефиниция теоретичната стойност на опциите представлява стойността на конкретен опционен инструмент, формирана на базата на апробирането на конкретен модел за оценка.

статия, ще представим от теоретичната и практическата гледна точка първите в историята модели за оценка на опционни инструменти, които са в основата на конструирането на модела Black-Scholes. Това са Bachelier model (1900), Sprenkle model (1961), Boness (1964) и Samuelson model (1965), върху които американските учени Fischer Black и Myron Scholes конструират своя модел, благодарение на който са удостоени с престижната Нобелова награда за икономика през 1997 г.

Обектът на изследването включва количествена оценка на общо четиридесет и два опционни инструмента, тоест двадесет и един кол опции и респективно двадесет и един пут опции⁴, издадени върху акции на авторитетни немски, френски, нидерландски и швейцарски компании.

Предметът на изследването включва приложението на шест модела за оценка на кол и пут опции – Bachelier model (1900), Sprenkle model (1961), Boness (1964) и Samuelson model (1965).

Настоящата разработка си поставя за цел апробирането на модели за оценка на финансови деривати (европейски стил кол и пут опции) преди въвеждането на модела Black-Scholes през 1973 г. в опционната индустрия.

На фона на предварително дефинираните обект, предмет и цел, авторите на настоящата статия си поставят за изпълнение следните задачи:

- ✓ Селектиран литературен преглед на най-актуалните и авторитетни в академичните среди научни изследвания в областта на оценяването на опционните инструменти;
- ✓ Теоретична обосновка и цялостно извеждане и дефиниране на формулния апарат на моделите – Bachelier model (1900), Sprenkle model (1961), Boness (1964) и Samuelson model (1965);
- ✓ Емпирично установяване на теоретичната стойност на изследваните опционни инструменти чрез Bachelier model (1900), Sprenkle model (1961), Boness (1964) и Samuelson model (1965);
- ✓ Сравнителен анализ на резултатите от апробирането на моделите с реалната пазарна премия на опциите, формиран чрез приложението на няколко статистически измерители.

Изследователската теза гласи, че моделите за оценка на опционните контракти преди настъпването на „опционната революция“ са адекватен инструментариум за детерминирането на теоретичната стойност.

1. Синтезиран подбор на актуалните изследвания в областта на оценяването на опции

Във финансовата литература все повече научни работници обръщат сериозно внимание на проблематиката, свързана с оценяването на опционните инструменти. Освен базовите публикации с чисто теоретичен характер, все повече нараства делът на сериозните научни разработки с ясноизразена практико–прилож-

---

⁴ Длъжни сме да подчертаем, че обектът на изследването в настоящата статия са европейски стил опции; това са опции, които позволяват на инвеститора да ги упражни единствено и само на падежа.

на насоченост. (Thomson, 2016) в свое мащабно авторско изследване, посветено на моделите за оценка на опционни инструменти, дефинира различни варианти за калкулиране на теоретичната стойност на опции, имащи за основа Bachelier model (1900), Sprengle model (1961) и Black-Scholes (1973). Позовавайки се на изследването, авторът емпирично тества достойнствата на посочените модели за оценка на опции, като взема предвид различните вероятностни разпределения на базовия актив и по-конкретно ценовата динамика на акциите. Основното заключение, до което достига в своята разработка Ian Thomson, е че именитият научен изследовател Robert Merton конструира своите модели за оценка на опции на базата на модела на Louis Bachelier. В научните трудове на (Magdziarz, Orzeł, & Weron, 2011) се представя алтернативна методика за изчисляването на опционната цена чрез модела на Bachelier, чрез внедряването във финалното уравнение на модела на субдифузно брауново движение, което, от своя страна, адекватно да описва ценовото поведение на акциите (базовия актив). (Terakado, 2019) представя на академичната общност в свое автономно изследване осем различни варианта за апробирането на модела на Bachelier. Авторът адаптира модела като го прилага при оценката на опции върху дългови (лихвени деривати). Satoshi Terakado достига до становището, че моделът на Bachelier с различните си модификации е надежден инструментариум за количествена оценка на дългови инструменти (финансови деривати). (Brooks & Brooks, 2017) предлагат иновативна техника за оценка на опционни контракти, основа на приложението на аритметичното брауново движение, за разлика от повечето изследователи, като обръщат внимание на геометричното брауново движение на акциите. Приложението на аритметичното брауново движение в опционната индустрия позволява агрегирането на определен брой взаимносвързани детерминанти, които подпомагат процеса за анализ и оценка на риска. (Rendleman, 1999) в своето изследване емпирично прилага модифициран вариант на биномния модел за оценка на опции, позовавайки се на модела за оценка на капиталовите активи (CAPM). В унисон с това авторът достига до заключението, че кол опциите с положителна стойност на бета коефициента принципно трябва да имат по-висока доходност. При път опциите ситуацията е аналогична: при отрицателни стойности на регресионния параметър (бета), опционните инструменти, удостоверяващи правото, но не и задължението на инвеститора да продава в бъдещ период, трябва да формират доходност по-ниска от безрисковата доходност. Авторски колектив (Aguila & Kirkby, 2022) апробира еластичен модел за оценка на екзотични опционни инструменти. Ключово значение в модела заема включването на двустранните гама процеси, които спомагат улавянето на колебанията в доходността на активите. Посочената методика формира по-прецизни финални резултати в сравнение с класическия вариант на моделите за оценка. (Paletta & Tunaru, 2022) извеждат на преден план потенциалните рискове, на които са изложени инвеститорите, опериращи на пазарите на финансови деривати. Фундаментално значение в оценката на опции заема дивидентната доходност като фактор на опционната премия при контракти с базов актив акции на компании. За целите на разработката авторският колектив създава модел за оценка на опции, като по специфичен начин модифицира модела Black-Scholes, чрез който се установява влиянието на променливостта върху доходността и финалната оценка на модела.

2. Методология на изследването

Настоящата точка на научната разработка акцентира върху теоретичното представяне и цялостно извеждане на формулния апарат на следните опционни модели – Bachelier model (1900), Sprenkle model (1961), Boness (1964) и Samuelson model (1965). Посочените модели за оценка на опционни контракти спадат към групата на вероятностните модели. В исторически план първият модел за оценка на опции е моделът на именития френски математик Луи Башилие, който през 1900 г. в своя дисертационен труд, озаглавен „Теория на спекулата“, прилага модел за оценка на финансови деривати (опции и варианти). Посоченият модел се позовава на хипотезата за брауновото движение на финансовите активи. През следващите години моделът на Bachelier е силно критикуван от редица изследователи поради схващането, че финансовите активи имат отрицателна стойност. Формулата за определянето на теоретичната стойност на опционните контракти според модела на Bachelier (1900) е следната (HAUG, 1997):

$$c = (S - E) * N(d_1) + \sigma\sqrt{T} * n(d_1), \quad (1)$$

където:

c – теоретичната стойност на кол опцията;
 S – спот курса на базовия инструмент;
 E – цена на упражняване на опцията;
 σ – стандартното отклонение на доходността на базовия актив;
 T – времето до падежа на контракта;
 $N(d_1)$ – функция на кумулативното вероятностно разпределение;
 $n(d_1)$ – функция на вероятностната плътност.
Алгоритъмът за изчисляването на стойността на пут опцията е следният:

$$p = (E - S) * N(-d_1) + \sigma\sqrt{T} * n(d_1) \text{ (Bronzin's, 2009)}, \quad (2)$$

$$d_1 = \frac{(S - E)}{\sigma\sqrt{T}}, \quad (3)$$

където:

p – теоретичната стойност на пут опцията;
 S – спот курса на базовия инструмент;
 E – цена на упражняване на опцията;
 σ – стандартното отклонение на доходността на базовия актив;
 T – времето до падежа на контракта;
 $N(d_1)$ – функция на кумулативното вероятностно разпределение;
 $n(d_1)$ – функция на вероятностната плътност.

От формулния апарат можем да установим, че моделът на Bachelier не е лишен от дефекти. На първо място можем да установим липсата на някои от фундаменталните детерминанти на опционната премия, безрисковата доходност, дивидентната доходност и роенето на акции. Неглижирането на посочените фактори на теоретичната стойност на опционния инструмент води след себе си

до силночувствителни отклонения на финалните резултати. Посочените дефекти на първия в историята модел за оценка на опции мобилизират академичната общност в създаването на модифициран вариант на модела на Bachelier за оценка на опции. От формулния апарат можем да констатираме сериозна съпоставимост между финалното уравнение на модела с този на модела на Black-Scholes. Механизмът за определянето на теоретичната цена на кол опцията според модифицирания вариант е както следва (HAUG, 1997):

$$c = S * N(d_1) - E * e^{-r*T} * N(d_1) + \sigma \sqrt{T} * n(d_1), \quad (4)$$

където:

- c – теоретичната стойност на кол опцията;
- S – спот курса на базовия инструмент;
- E – цена на упражняване на опцията;
- σ – стандартното отклонение на доходността на базовия актив;
- T – времето до падежа на контракта;
- $N(d_1)$ – функция на кумулативното вероятностно разпределение;
- r – безрискова доходност по 10 годишните ДЦК на европейските държави – Германия, Франция, Нидерландия и Швейцария;
- $n(d_1)$ – функция на вероятностната плътност.

Формулата за оценката на пут опцията по модела на Bachelier е следната (HAUG, 1997):

$$p = E * e^{-r*T} * N(-d_1) - S * N(-d_1) + \sigma \sqrt{T} * n(d_1), \quad (5)$$

където:

- p – теоретичната стойност на пут опцията;
- S – спот курса на базовия инструмент;
- E – цена на упражняване на опцията;
- σ – стандартното отклонение на доходността на базовия актив;
- T – времето до падежа на контракта;
- $N(d_1)$ – функция на кумулативното вероятностно разпределение;
- r – безрискова доходност по 10 годишните ДЦК на европейските държави – Германия, Франция, Нидерландия и Швейцария;
- $n(d_1)$ – функция на вероятностната плътност.

Вероятностният модел на Sprenkle има за цел да подобри инструментариума за оценка на опции, като въвежда значителна част от детерминантите на опционната премия, които не фигурират във финалното уравнение на модела на Bachelier. В специализираната литература по въпроса за модела на Sprenkle (1961) се конструират различни трактовки за неговото приложение. В настоящата статия ще представим два варианта на модела, като основата разлика между тях е свързана с използването на безрисковата доходност като фактор на опционната премия и в оригиналния вариант на модела авторът използва средната доходност на базовия инструмент (акцията). Механизмът за опреде-

лянето на стойността на кол опцията според модела на Sprengle (1961) е както следва:

$$c = S * e^{-r*T} N(d_1) - (1 - Z) * E * N(d_2), \quad (6)$$

$$d_1 = \frac{\ln\left(\frac{S}{E}\right) + \left(r + \frac{1}{2}\sigma^2\right) * T}{\sigma\sqrt{T}}, \quad (7)$$

$$d_2 = d_1 - \sigma\sqrt{T}, \quad (8)$$

където:

- c – теоретичната стойност на кол опцията;
- S – спот курса на базовия инструмент;
- E – цена на упражняване на опцията;
- σ – стандартното отклонение на доходността на базовия актив;
- T – времето до падежа на контракта;
- $N(d_{1\&2})$ – функция на кумулативното вероятностно разпределение;
- r – безрискова доходност по 10 годишните ДЦК на европейските държави – Германия, Франция, Нидерландия и Швейцария;
- Z – Степента на избягване на риска (посоченият компонент на модела приема стойност нула).

Според методиката за определяне на стойността, пут опцията премивана през следните последователни етапи (Sprengle 1961):

$$p = (1 - Z) * E * N(-d_2) - S * e^{-r*T} N(-d_1), \quad (9)$$

$$d_1 = \frac{\ln\left(\frac{S}{E}\right) + \left(r + \frac{1}{2}\sigma^2\right) * T}{\sigma\sqrt{T}}, \quad (10)$$

$$d_2 = d_1 - \sigma\sqrt{T}, \quad (11)$$

където:

- p – теоретичната стойност на пут опцията;
- S – спот курса на базовия инструмент;
- E – цена на упражняване на опцията;
- σ – стандартното отклонение на доходността на базовия актив;
- T – времето до падежа на контракта;
- $N(d_{1\&2})$ – функция на кумулативното вероятностно разпределение;
- r – безрискова доходност по 10 годишните ДЦК на европейските държави – Германия, Франция, Нидерландия и Швейцария;
- Z – степен на избягване на риска (посоченият компонент на модела приема стойност нула).

Оригиналният вариант на модела на Sprenkle (1961) за определяне на теоретичната стойност на кол опцията е както следва:

$$c = S * e^{-\rho * T} N(d_1) - (1 - Z) * E * N(d_2), \quad (12)$$

$$d_1 = \frac{\ln\left(\frac{S}{E}\right) + \left(\rho + \frac{1}{2}\sigma^2\right) * T}{\sigma\sqrt{T}}, \quad (13)$$

$$d_2 = d_1 - \sigma\sqrt{T}, \quad (14)$$

където:

c – теоретичната стойност на кол опцията;
 S – спот курса на базовия инструмент;
 E – цена на упражняване на опцията;
 σ – стандартното отклонение на доходността на базовия актив;
 T – времето до падежа на контракта;
 $N(d_{1\&2})$ – функция на кумулативното вероятностно разпределение;
 ρ – средната аритметична доходност на базовия актив (акция);
 Z – степен на избягване на риска (посоченият компонент на модела приема стойност нула).

Алгоритъмът за изчисляване стойността на пут опциите според модела Sprenkle (1961) е съответно следният:

$$p = (1 - Z) * E * N(-d_2) - S * e^{-\rho * T} N(-d_1), \quad (15)$$

$$d_1 = \frac{\ln\left(\frac{S}{E}\right) + \left(\rho + \frac{1}{2}\sigma^2\right) * T}{\sigma\sqrt{T}}, \quad (16)$$

$$d_2 = d_1 - \sigma\sqrt{T}, \quad (17)$$

където:

p – теоретичната стойност на пут опцията;
 S – спот курса на базовия инструмент;
 E – цена на упражняване на опцията;
 σ – стандартното отклонение на доходността на базовия актив;
 T – времето до падежа на контракта;
 $N(d_{1\&2})$ – функция на кумулативното вероятностно разпределение;
 ρ – средната аритметична доходност на базовия актив (акция);
 Z – степента на избягване на риска (посоченият компонент на модела приема стойност нула).

През 1964 г. Boness представя на академичната общност своя модел за оценка на опции. От формулния апарат на уравнението на модела е видно, че то е почти идентично с моделите на Black-Scholes (1973) и модела на Sprenkle.

За да сме максимално обективни, ще представим чисто теоретично и впоследствие емпирично приложението на модела в два варианта. Първият вариант включва употребата на безрисковата доходност като част от параметрите на опционната премия, а вторият изключва употребата на безрисковата доходност и включването на средната аритметична доходност. Формулата за изчисляването на теоретичната стойност на кол опцията е както следва:

$$c = S * N(d_1) - E * e^{-r*T} * N(d_2), \quad (18)$$

$$d_1 = \frac{\ln\left(\frac{S}{E}\right) + \left(r + \frac{1}{2}\sigma^2\right) * T}{\sigma\sqrt{T}}, \quad (19)$$

$$d_2 = d_1 - \sigma\sqrt{T}, \quad (20)$$

където:

c – теоретичната стойност на кол опцията;

S – спот курса на базовия инструмент;

E – цена на упражняване на опцията;

σ – стандартното отклонение на доходността на базовия актив;

T – времето до падежа на контракта;

$N(d_{1\&2})$ – функция на кумулативното вероятностно разпределение;

r – безрискова доходност по 10 годишните ДЦК на европейските държави

– Германия, Франция, Нидерландия и Швейцария.

Формулата за изчисляването на теоретичната стойност на пут опцията е както следва:

$$p = E * e^{-r*T} * N(-d_2) - S * N(-d_1), \quad (21)$$

$$d_1 = \frac{\ln\left(\frac{S}{E}\right) + \left(r + \frac{1}{2}\sigma^2\right) * T}{\sigma\sqrt{T}}, \quad (22)$$

$$d_2 = d_1 - \sigma\sqrt{T}, \quad (23)$$

където:

p – теоретичната стойност на пут опцията;

S – спот курса на базовия инструмент;

E – цена на упражняване на опцията;

σ – стандартното отклонение на доходността на базовия актив;

T – времето до падежа на контракта;

$N(d_{1\&2})$ – функция на кумулативното вероятностно разпределение;

r – безрискова доходност по 10 годишните ДЦК на европейските държави

– Германия, Франция, Нидерландия и Швейцария.

Вторият вариант за определянето на стойността на финансовите инструменти (кол и пут опции) с помощта на модела на Bopness е включването на средната аритметична доходност на базовия актив във финалното уравнение. Тоест, във формулизиран вид методиката за изчисляването на стойността на кол опцията с модела на Bopness е както следва:

$$c = S * N(d_1) * E * e^{-\rho * T} * N(d_2), \quad (24)$$

$$d_1 = \frac{\ln\left(\frac{S}{E}\right) + \left(\rho + \frac{1}{2}\sigma^2\right) * T}{\sigma\sqrt{T}}, \quad (25)$$

$$d_2 = d_1 - \sigma\sqrt{T}, \quad (26)$$

където:

- c – теоретичната стойност на кол опцията;
- S – спот курса на базовия инструмент;
- E – цена на упражняване на опцията;
- σ – стандартното отклонение на доходността на базовия актив;
- T – времето до падежа на контракта;
- $N(d_{1\&2})$ – функция на кумулативното вероятностно разпределение;
- ρ – средната аритметична доходност на базовия актив (акция).

Формулата за детерминиране на теоретичната стойност на пут опцията спрямо модела на Bopness е както следва:

$$p = E * e^{-\rho * T} * N(-d_2) - S * N(-d_1), \quad (27)$$

$$d_1 = \frac{\ln\left(\frac{S}{E}\right) + \left(\rho + \frac{1}{2}\sigma^2\right) * T}{\sigma\sqrt{T}}, \quad (28)$$

$$d_2 = d_1 - \sigma\sqrt{T}, \quad (29)$$

където:

- p – теоретичната стойност на пут опцията;
- S – спот курса на базовия инструмент;
- E – цена на упражняване на опцията;
- σ – стандартното отклонение на доходността на базовия актив;
- T – времето до падежа на контракта;
- $N(d_{1\&2})$ – функция на кумулативното вероятностно разпределение;
- ρ – средната аритметична доходност на базовия актив (акция).

Последният модел, който ще представим в настоящата разработка, е моделът на нобеловия лауреат за икономика Пол Самуелсън през 1965 г. Формулата за изчисляването на кол опцията е както следва:

$$c = S * e^{(b-r)*T} N(d_1) * E * e^{-r*T} * N(d_2), \quad (30)$$

$$d_1 = \frac{\ln\left(\frac{S}{E}\right) + \left(b + \frac{1}{2}\sigma^2\right) * T}{\sigma\sqrt{T}}, \quad (31)$$

$$d_2 = d_1 - \sigma\sqrt{T}, \quad (32)$$

където:

c – теоретичната стойност на кол опцията;

S – спот курса на базовия инструмент;

E – цена на упражняване на опцията;

σ – стандартното отклонение на доходността на базовия актив;

T – времето до падежа на контракта;

$N(d_{1\&2})$ – функция на кумулативното вероятностно разпределение;

r – безрисковата доходност;

b – представлява разликата между безрисковата доходност и дивидентната доходност.

Формулата за определянето на пут опцията е следната:

$$p = E * e^{-r*T} * N(-d_2) - S * e^{(b-r)*T} N(-d_1), \quad (33)$$

$$d_1 = \frac{\ln\left(\frac{S}{E}\right) + \left(b + \frac{1}{2}\sigma^2\right) * T}{\sigma\sqrt{T}}, \quad (34)$$

$$d_2 = d_1 - \sigma\sqrt{T}, \quad (35)$$

където:

p – теоретичната стойност на кол опцията;

S – спот курса на базовия инструмент;

E – цена на упражняване на опцията;

σ – стандартното отклонение на доходността на базовия актив;

T – времето до падежа на контракта;

$N(d_{1\&2})$ – функция на кумулативното вероятностно разпределение;

r – безрисковата доходност;

b – представлява разликата между безрисковата доходност и дивидентната доходност.

3. Резултати от приложението на моделите за оценяването на европейски стил опции

Обектът на изследването обхваща оценяването на двадесет и един кол и двадесет и една пут опции, издадени върху акции на компании от Германия, Франция, Нидерландия и Швейцария.

Таблица 1 (а)

Резултати от приложението на моделите за оценка на кол опциите^{5,6}

Call Option	SDFE	ABBE	ADEE	INNE	RWEE	BMWWE	AXAE	UBSE	SAPE	SGSE
Bachelier model	5,70	9,99	7,97	2,95	7,29	7,28	3,35	1,98	19,91	90,00
Mod Bachelier model	5,75	10,02	8,01	2,97	7,39	7,51	3,43	2,00	20,15	93,70
Sprengle model (1)	5,85	10,04	8,03	2,99	7,49	8,52	3,51	2,22	20,23	125,59
Sprengle model (2)	5,79	9,99	7,97	2,95	7,37	8,31	3,43	2,20	19,91	122,65
Bones model (1)	5,83	10,02	8,02	2,98	7,46	8,50	3,50	2,22	20,17	125,37
Bones model (2)	5,79	9,99	7,97	2,95	7,37	8,31	3,43	2,20	19,92	122,66
Samuelson model	5,81	9,92	7,87	2,93	7,36	7,92	3,32	2,19	19,87	118,37
Premium	4,70	7,97	8,60	3,97	7,40	8,18	4,07	2,37	19,63	122,43
AD Bachelier model	1,00	2,02	0,63	1,02	0,11	0,90	0,72	0,39	0,28	32,43
AD Mod Bachelier model	1,05	2,05	0,59	1,00	0,01	0,67	0,64	0,37	0,52	28,73
AD Sprengle model (1)	1,15	2,07	0,57	0,98	0,09	0,34	0,56	0,15	0,60	3,16
AD Sprengle model (2)	1,09	2,02	0,63	1,02	0,03	0,13	0,64	0,17	0,28	0,22
AD Bones model (1)	1,13	2,05	0,58	0,99	0,06	0,32	0,57	0,15	0,54	2,94
AD Bones model (2)	1,09	2,02	0,63	1,02	0,03	0,13	0,64	0,17	0,29	0,23
AD Samuelson model	1,11	1,95	0,73	1,04	0,04	0,26	0,75	0,18	0,24	4,06
SE Bachelier model	1,00	4,08	0,40	1,04	0,01	0,81	0,52	0,15	0,08	1051,70
SE Mod Bachelier model	1,11	4,21	0,35	0,99	0,00	0,45	0,42	0,13	0,27	825,62

⁵ Данните за стойността на акциите са налични на <https://www.investing.com/equities/>

⁶ Съответно данните за опционните инструменти са налични на следния интернет сайт: <https://www.eurex.com/ex-en/markets/productSearch?q=european>

Продължение на табл. 1 (а)

SE Sprengle model (1)	1,33	4,28	0,32	0,96	0,01	0,12	0,31	0,02	0,36	9,99
SE Sprengle model (2)	1,18	4,08	0,39	1,03	0,00	0,02	0,41	0,03	0,08	0,05
SE Bones model (1)	1,28	4,21	0,34	0,98	0,00	0,10	0,32	0,02	0,29	8,64
SE Bones model (2)	1,18	4,08	0,39	1,03	0,00	0,02	0,41	0,03	0,08	0,05
SE Samuelson model	1,23	3,81	0,54	1,08	0,00	0,07	0,56	0,03	0,06	16,48
RSE Bachilier model	1,00	2,02	0,63	1,02	0,11	0,90	0,72	0,39	0,28	32,43
RSE Mod Bachilier model	1,05	2,05	0,59	1,00	0,01	0,67	0,64	0,37	0,52	28,73
RSE Sprengle model (1)	1,15	2,07	0,57	0,98	0,09	0,34	0,56	0,15	0,60	3,16
RSE Sprengle model (2)	1,09	2,02	0,63	1,02	0,03	0,13	0,64	0,17	0,28	0,22
RSE Bones model (1)	1,13	2,05	0,58	0,99	0,06	0,32	0,57	0,15	0,54	2,94
RSE Bones model (2)	1,09	2,02	0,63	1,02	0,03	0,13	0,64	0,17	0,29	0,23
RSE Samuelson model	1,11	1,95	0,73	1,04	0,04	0,26	0,75	0,18	0,24	4,06
APE Bachilier model	21,28%	25,35%	7,33%	25,69%	1,49%	11,00%	17,69%	16,46%	1,43%	26,49%
APE Mod Bachilier model	22,42%	25,74%	6,85%	25,10%	0,12%	8,18%	15,84%	15,42%	2,67%	23,47%
APE Sprengle model (1)	24,50%	25,96%	6,59%	24,71%	1,18%	4,21%	13,70%	6,25%	3,07%	2,58%
APE Sprengle model (2)	23,13%	25,33%	7,29%	25,61%	0,40%	1,64%	15,70%	7,26%	1,45%	0,18%
APE Bones model (1)	24,11%	25,74%	6,75%	24,97%	0,86%	3,88%	14,00%	6,42%	2,74%	2,40%
APE Bones model (2)	23,10%	25,34%	7,27%	25,59%	0,41%	1,64%	15,70%	7,26%	1,46%	0,19%
APE Samuelson model	23,61%	24,48%	8,53%	26,20%	0,58%	3,14%	18,32%	7,43%	1,22%	3,32%

Източник: Собствени изчисления на авторите

Таблица 1(б)
 Резултати от приложението на моделите за оценка на кол опциите

Call Option	EOAE	SIKE	BASE	MRKE	BAYE	ALCE	NOAE	DAIE	LOGE	ROGE	TOTE
Bachelier model	2,74	3,70	3,49	5,40	5,86	2,70	1,14	12,14	10,14	29,50	12,50
Mod Bachelier model	2,76	4,09	3,63	5,90	6,01	2,80	1,15	12,29	10,21	30,03	12,65
Sprengle model (1)	2,77	13,38	4,45	10,51	6,38	4,01	1,16	12,43	10,34	31,23	12,72
Sprengle model (2)	2,74	13,13	4,33	10,17	6,23	3,93	1,14	12,25	10,25	30,69	12,53
Bones model (1)	2,76	13,35	4,44	10,48	6,36	4,01	1,15	12,39	10,32	31,17	12,68
Bones model (2)	2,74	13,13	4,34	10,17	6,23	3,93	1,14	12,25	10,25	30,69	12,53
Samuelson model	2,70	13,26	4,12	10,33	6,14	3,99	1,14	11,80	10,21	30,14	12,35
Premium	2,94	13,12	5,59	11,12	6,44	2,17	1,08	13,21	10,55	29,64	13,95
AD Bachelier model	0,20	9,42	2,10	5,72	0,58	0,53	0,06	1,07	0,41	0,14	1,45
AD Mod Bachelier model	0,18	9,03	1,96	5,22	0,43	0,63	0,07	0,92	0,34	0,39	1,30
AD Sprengle model (1)	0,17	0,26	1,14	0,61	0,06	1,84	0,08	0,78	0,21	1,59	1,23
AD Sprengle model (2)	0,20	0,01	1,26	0,95	0,21	1,76	0,06	0,96	0,30	1,05	1,42
AD Bones model (1)	0,18	0,23	1,15	0,64	0,08	1,84	0,07	0,82	0,23	1,53	1,27
AD Bones model (2)	0,20	0,01	1,25	0,95	0,21	1,76	0,06	0,96	0,30	1,05	1,42
AD Samuelson model	0,24	0,14	1,47	0,79	0,30	1,82	0,06	1,41	0,34	0,50	1,60
SE Bachelier model	0,04	88,74	4,39	32,72	0,34	0,28	0,00	1,14	0,17	0,02	2,10
SE Mod Bachelier model	0,03	81,59	3,85	27,25	0,18	0,40	0,01	0,85	0,12	0,15	1,69
SE Sprengle model (1)	0,03	0,07	1,30	0,37	0,00	3,40	0,01	0,60	0,04	2,52	1,52

Продължение на табл. 1 (в)

SE Sprengle model (2)	0,04	0,00	1,58	0,91	0,04	3,11	0,00	0,93	0,09	1,10	2,01
SE Bones model (1)	0,03	0,05	1,33	0,41	0,01	3,37	0,01	0,67	0,05	2,35	1,62
SE Bones model (2)	0,04	0,00	1,57	0,90	0,04	3,11	0,00	0,93	0,09	1,11	2,01
SE Samuelson model	0,06	0,02	2,16	0,62	0,09	3,31	0,00	1,98	0,12	0,25	2,56
RSE Bachilier model	0,20	9,42	2,10	5,72	0,58	0,53	0,06	1,07	0,41	0,14	1,45
RSE Mod Bachilier model	0,18	9,03	1,96	5,22	0,43	0,63	0,07	0,92	0,34	0,39	1,30
RSE Sprengle model (1)	0,17	0,26	1,14	0,61	0,06	1,84	0,08	0,78	0,21	1,59	1,23
RSE Sprengle model (2)	0,20	0,01	1,26	0,95	0,21	1,76	0,06	0,96	0,30	1,05	1,42
RSE Bones model (1)	0,18	0,23	1,15	0,64	0,08	1,84	0,07	0,82	0,23	1,53	1,27
RSE Bones model (2)	0,20	0,01	1,25	0,95	0,21	1,76	0,06	0,96	0,30	1,05	1,42
RSE Samuelson model	0,24	0,14	1,47	0,79	0,30	1,82	0,06	1,41	0,34	0,50	1,60
APE Bachilier model	6,73%	71,80%	37,48%	51,44%	9,01%	24,42%	5,65%	8,10%	3,89%	0,47%	10,39%
APE Mod Bachilier model	6,11%	68,85%	35,10%	46,95%	6,65%	29,13%	6,80%	6,97%	3,22%	1,31%	9,32%
APE Sprengle model (1)	5,81%	1,95%	20,39%	5,45%	0,97%	84,95%	7,23%	5,88%	1,98%	5,35%	8,83%
APE Sprengle model (2)	6,77%	0,05%	22,46%	8,56%	3,27%	81,28%	5,67%	7,30%	2,88%	3,54%	10,16%
APE Bones model (1)	6,11%	1,77%	20,64%	5,74%	1,28%	84,63%	6,83%	6,18%	2,15%	5,17%	9,14%
APE Bones model (2)	6,76%	0,07%	22,45%	8,55%	3,27%	81,31%	5,67%	7,29%	2,86%	3,55%	10,17%
APE Samuelson model	8,16%	1,09%	26,29%	7,07%	4,63%	83,83%	5,58%	10,65%	3,23%	1,69%	11,46%

Източник: Собствени изчисления на авторите

Таблица 2 (а)
 Резултати от приложението на моделите за оценка на път опциите

Put Option	SDFE	ABBE	ADEE	INNE	RWEE	BMWE	AXAE	UBSE	SAPE	SGSE
Bachelier model	1,30	7,01	2,03	4,64	10,71	11,72	2,65	1,02	12,48	110,00
Mod Bachelier model	1,22	6,95	1,97	4,59	10,55	11,43	2,55	0,99	12,13	105,95
Sprengle model (1)	2,37	6,98	2,76	4,61	10,63	12,09	2,80	1,54	12,63	137,09
Sprengle model (2)	2,41	7,03	2,80	4,65	10,75	12,32	2,87	1,56	12,92	140,01
Bones model (1)	2,36	6,97	2,76	4,60	10,60	12,06	2,79	1,54	12,59	136,85
Bones model (2)	2,41	7,03	2,80	4,65	10,75	12,32	2,87	1,56	12,92	140,03
Samuelson model	2,38	7,07	2,86	4,64	10,71	12,67	2,95	1,55	12,86	143,91
Premium	3,17	9,17	2,07	3,64	10,89	12,34	2,21	1,02	13,22	140,54
AD Bachelier model	1,87	2,16	0,04	1,00	0,18	0,62	0,44	0,00	0,74	30,54
AD Mod Bachelier model	1,95	2,22	0,10	0,95	0,34	0,91	0,34	0,03	1,09	34,59
AD Sprengle model (1)	0,80	2,19	0,69	0,97	0,26	0,25	0,59	0,52	0,59	3,45
AD Sprengle model (2)	0,76	2,14	0,73	1,01	0,14	0,02	0,66	0,54	0,30	0,53
AD Bones model (1)	0,81	2,20	0,69	0,96	0,29	0,28	0,58	0,52	0,63	3,69
AD Bones model (2)	0,76	2,14	0,73	1,01	0,14	0,02	0,66	0,54	0,30	0,51
AD Samuelson model	0,79	2,10	0,79	1,00	0,18	0,33	0,74	0,53	0,36	3,37
SE Bachelier model	3,50	4,67	0,00	1,00	0,03	0,38	0,19	0,00	0,55	932,69
SE Mod Bachelier model	3,79	4,94	0,01	0,90	0,11	0,83	0,12	0,00	1,18	1196,37
SE Sprengle model (1)	0,64	4,79	0,48	0,94	0,07	0,06	0,35	0,27	0,34	11,92

Продължение на табл. 2 (а)

SE Sprengle model (2)	0,58	4,57	0,54	1,01	0,02	0,00	0,44	0,29	0,09	0,28
SE Bones model (1)	0,65	4,84	0,47	0,91	0,08	0,08	0,34	0,27	0,39	13,64
SE Bones model (2)	0,58	4,57	0,54	1,01	0,02	0,00	0,44	0,29	0,09	0,26
SE Samuelson model	0,63	4,42	0,63	1,01	0,03	0,11	0,54	0,29	0,13	11,36
RSE Bachilier model	1,87	2,16	0,04	1,00	0,18	0,62	0,44	0,00	0,74	30,54
RSE Mod Bachilier model	1,95	2,22	0,10	0,95	0,34	0,91	0,34	0,03	1,09	34,59
RSE Sprengle model (1)	0,80	2,19	0,69	0,97	0,26	0,25	0,59	0,52	0,59	3,45
RSE Sprengle model (2)	0,76	2,14	0,73	1,01	0,14	0,02	0,66	0,54	0,30	0,53
RSE Bones model (1)	0,81	2,20	0,69	0,96	0,29	0,28	0,58	0,52	0,63	3,69
RSE Bones model (2)	0,76	2,14	0,73	1,01	0,14	0,02	0,66	0,54	0,30	0,51
RSE Samuelson model	0,79	2,10	0,79	1,00	0,18	0,33	0,74	0,53	0,36	3,37
APE Bachilier model	58,99%	23,56%	1,93%	27,47%	1,65%	5,02%	19,91%	0,00%	5,60%	21,73%
APE Mod Bachilier model	61,38%	24,23%	4,74%	26,12%	3,10%	7,38%	15,58%	2,93%	8,21%	24,61%
APE Sprengle model (1)	25,22%	23,86%	33,48%	26,67%	2,35%	2,00%	26,64%	50,89%	4,44%	2,46%
APE Sprengle model (2)	23,97%	23,32%	35,45%	27,65%	1,26%	0,19%	29,89%	52,67%	2,28%	0,38%
APE Bones model (1)	25,45%	23,99%	33,24%	26,24%	2,66%	2,31%	26,20%	50,62%	4,74%	2,63%
APE Bones model (2)	23,99%	23,32%	35,48%	27,68%	1,27%	0,18%	29,89%	52,67%	2,26%	0,37%
APE Samuelson model	25,00%	22,91%	38,26%	27,59%	1,67%	2,71%	33,31%	52,40%	2,70%	2,40%

Източник: Собствени изчисления на авторите

Таблица 2 (b)
 Резултати от приложението на моделите за оценка на път опциите

Put Option	EOAE	SIKE	BASE	MIRKE	BAYE	ALCE	NOAE	DAIE	LOGE	ROGE	TOTE
Bachilier model	1,46	46,30	22,51	20,60	14,14	7,30	1,11	6,86	17,86	70,50	0,00
Mod Bachilier model	1,43	45,82	22,29	20,02	13,92	7,18	1,09	6,65	17,74	69,80	0,00
Sprenkle model (1)	1,46	46,88	22,36	21,59	14,00	7,61	1,10	7,64	17,80	69,97	1,06
Sprenkle model (2)	1,48	47,27	22,51	22,04	14,17	7,70	1,11	7,79	17,90	70,56	1,11
Bones model (1)	1,45	46,80	22,29	21,53	13,96	7,59	1,09	7,61	17,77	69,84	1,05
Bones model (2)	1,48	47,28	22,52	22,05	14,17	7,71	1,11	7,79	17,91	70,56	1,11
Samuelson model	1,51	46,94	22,71	21,72	14,20	7,61	1,11	8,10	17,89	70,98	1,14
Premium	1,32	46,60	21,08	20,69	14,07	10,66	1,20	7,01	17,77	73,59	0,65
AD Bachilier model	0,14	0,30	1,43	0,09	0,07	3,36	0,09	0,15	0,09	3,09	0,65
AD Mod Bachilier model	0,11	0,78	1,21	0,67	0,15	3,48	0,11	0,36	0,03	3,79	0,65
AD Sprenkle model (1)	0,14	0,28	1,28	0,90	0,07	3,05	0,10	0,63	0,03	3,62	0,41
AD Sprenkle model (2)	0,16	0,67	1,43	1,35	0,10	2,96	0,09	0,78	0,13	3,03	0,46
AD Bones model (1)	0,13	0,20	1,21	0,84	0,11	3,07	0,11	0,60	0,00	3,75	0,40
AD Bones model (2)	0,16	0,68	1,44	1,36	0,10	2,95	0,09	0,78	0,14	3,03	0,46
AD Samuelson model	0,19	0,34	1,63	1,03	0,13	3,05	0,09	1,09	0,12	2,61	0,49
SE Bachilier model	0,02	0,09	2,03	0,01	0,00	11,29	0,01	0,02	0,01	9,55	0,42
SE Mod Bachilier model	0,01	0,60	1,46	0,45	0,02	12,11	0,01	0,13	0,00	14,40	0,42
SE Sprenkle model (1)	0,02	0,08	1,64	0,82	0,00	9,32	0,01	0,40	0,00	13,14	0,17

Продължение на табл. 2 (b)

SE Sprengle model (2)	0,03	0,46	2,05	1,84	0,01	8,73	0,01	0,61	0,02	9,20	0,21
SE Bones model (1)	0,02	0,04	1,47	0,70	0,01	9,41	0,01	0,37	0,00	14,05	0,16
SE Bones model (2)	0,03	0,47	2,06	1,84	0,01	8,73	0,01	0,61	0,02	9,19	0,21
SE Samuelson model	0,04	0,11	2,65	1,05	0,02	9,28	0,01	1,18	0,01	6,81	0,24
RSE Bachiliter model	0,14	0,30	1,43	0,09	0,07	3,36	0,09	0,15	0,09	3,09	0,65
RSE Mod Bachiliter model	0,11	0,78	1,21	0,67	0,15	3,48	0,11	0,36	0,03	3,79	0,65
RSE Sprengle model (1)	0,14	0,28	1,28	0,90	0,07	3,05	0,10	0,63	0,03	3,62	0,41
RSE Sprengle model (2)	0,16	0,67	1,43	1,35	0,10	2,96	0,09	0,78	0,13	3,03	0,46
RSE Bones model (1)	0,13	0,20	1,21	0,84	0,11	3,07	0,11	0,60	0,00	3,75	0,40
RSE Bones model (2)	0,16	0,68	1,44	1,36	0,10	2,95	0,09	0,78	0,14	3,03	0,46
RSE Samuelson model	0,19	0,34	1,63	1,03	0,13	3,05	0,09	1,09	0,12	2,61	0,49
APE Bachiliter model	10,45%	0,64%	6,76%	0,43%	0,50%	31,52%	7,58%	2,14%	0,51%	4,20%	100,00%
APE Mod Bachiliter model	8,06%	1,66%	5,74%	3,25%	1,03%	32,64%	9,31%	5,12%	0,17%	5,16%	100,00%
APE Sprengle model (1)	10,41%	0,60%	6,08%	4,37%	0,49%	28,64%	8,60%	8,97%	0,20%	4,93%	62,71%
APE Sprengle model (2)	12,40%	1,45%	6,80%	6,55%	0,69%	27,72%	7,22%	11,11%	0,74%	4,12%	70,29%
APE Bones model (1)	10,06%	0,42%	5,75%	4,04%	0,80%	28,77%	8,94%	8,62%	0,02%	5,09%	62,15%
APE Bones model (2)	12,41%	1,46%	6,81%	6,56%	0,69%	27,71%	7,22%	11,12%	0,76%	4,12%	70,27%
APE Samuelson model	14,32%	0,72%	7,72%	4,96%	0,92%	28,57%	7,84%	15,48%	0,68%	3,55%	75,58%

Източник: Собствени изчисления на авторите

В няколко последователи таблици ще представим резултатите от апробирането на моделите за оценка на европейските кол опции. Теоретичните стойности на контрактите ще съпоставим с реалната опционна премия, реализирана на пазара. За да сме максимално обективни, в заключителната част сме приложили четири статистически показателя, чрез които ще селектираме успеваемостта на моделите. Позовавайки се на статическия критерий *абсолютна процентна грешка* (APE), с най-ниски стойности се откроява моделът на Sprengle (1), с (52.38%), тоест 11 от 21 контракта. Втората позиция е отредена на моделите на Bachelier (1), Sprengle (2) и Samuelson (14.29%), или 3 от 21 контракта, като с най-сериозни отклонения от реалната опционна премия са двата варианта на модела на Boness.

Резултатите от приложението на моделите за оценка на пут опциите са коренноразлични в сравнение с кол опциите. С най-голяма успеваемост се отчита вторият вариант на модела на Boness (или 23.81%), следван от двата варианта на модела на Bachelier – по 4 от 21 контракта – или в процентно съотношение 19.05%. Третата позиция е отредена на модела на Boness с първата му модификация, а с най-голяма процентна грешка се откроява моделът на Sprengle в първия му вариант.

Използвана литература

- Aguila, J., & Kirkby, J. (2022).** Robust and Nearly Exact Option Pricing with Bilateral Gamma Processes. *The Journal of Derivatives Fall 2022*, 30, 8–30.
- Bronzin's, V. (2009).** *Vinzenz Bronzin's Option Pricing Models*. Springer.
- Brooks, R., & Brooks, J. (2017). An Option Valuation Framework Based On Arithmetic Brownian Motion: Justification And Implementation Issues. *Journal of Financial Research*, Vol. 40, 401–427.
- HAUG, E. (1997).** *THE COMPLETE GUIDE TO Option Pricing Formulas*. McGraw-Hill.
- Magdziarz, M., Orzel, S., & Weron, A. (2011).** Option Pricing in Subdiffusive Bachelier Model. 1-13.
- Paletta, T., & Tunaru, R. (2022).** A Bayesian View on Autocallable Pricing and Risk Management. *The Journal of Derivatives Summer 2022*, 29 (5), 40–59.
- Rendleman, R. (1999).** Option Investing from a Risk-Return Perspective. *The Journal of Portfolio Management Special 25th Anniversary*, 109–121.
- Terakado, S. (2019).** On the Option Pricing Formula Based on the Bachelier Model. 1–26.
- Thomson, I. (2016).** Option Pricing – Bachelier Black-Scholes Merton: A Comparison. 1+44.

ДОСТЪП, УМЕНИЯ И ПОЛЗИ ОТ ДИГИТАЛИЗАЦИЯТА В УСЛОВИЯТА НА COVID-19 И ПРОМЕНЯЩИЯ СЕ ПАЗАР НА ТРУДА

Достъпът, уменията и ползите от дигитализацията в условията на COVID епидемия все повече придобиват значимост днес. В условията на съвременния глобален свят навлизането на дигиталните технологии в ежедневието и в работните процеси расте с все по-бързи темпове. Пандемията COVID-19 не само радикално промени ролята, възприемането и потребността от цифровизация в българските предприятия, но и ускори процеса по налагането на нови форми на заетост, даващи възможност за работа от разстояние и работа на онлайн платформи. В условията на изолация, породена от налаганите противоепидемични мерки, застаряващо население и структурна безработица, българските работодатели са изправени пред редица предизвикателства. От една страна, те са длъжни да инвестират във въвеждане на цифрови технологии в работните процеси, а от друга е налице сериозен дефицит и дисбаланси в уменията на работната сила, което ограничава потенциала за икономически растеж и развитие. Дигиталните технологии имат голям потенциал от гледна точка на възможността, особено в периоди на пандемии за достъп до редица обществени сфери, в това число и до пазара на труда. В специализираната литература са налични редица изследвания, които показват, че обществото е нееднородно. То се разделя, от една страна, на тези, които разполагат с технически възможности, степен на образование и квалификация да упражняват дадена заетост посредством дигиталните технологии, а от друга, на онези, които поради липса на средства за закупуване на компютри и липса на достъп до глобалната мрежа, нямат възможност да придобият дигитални компетенции, които да им осигурят една по-добра перспектива за една по-успешна реализация на пазара на труда. Все по-отчетливо се наблюдава едно дигитално разделение, което редица автори като Steven Fitch и Ragnedda, го изследват на три нива. Според тях тези нива са следните:

- Достъп до дигитални технологии и притежаване на съответните технически устройства, както и достъп до интернет включеност (Fitch, 2006);
- Наличие на определени дигитални умения, които дават възможност за едно по-добро и активно участие на трудовия пазар (Fitch, 2006);

---

¹ Гл. ас. д-р Камелия Петкова, Институт по философия и социология при Българска академия на науките / Chief assist. prof. Dr. Kamelia Petkova, Institute of Philosophy and Sociology at Bulgarian Academy of Sciences: kamelia.petkova@gmail.com

- Ползи от употребата на дигитални технологии, в конкретния случай в сферата на пазара на труда, за намиране на една по-добре платена заетост и удовлетвореност от упражнявания труд (Fitch, 2006).

Тези нива на разделение са характерни както между индустриалните и развиващи се страни, така и между различните социално-професионални групи в рамките на дадена държава и определена обществена сфера. Резултатите от проведените дълбочинни интервюта с представители на ромската и турска етническа общност през 2022 г. в рамките на проект „Дигитално разделение и социални неравенства: равнища, актьори и взаимодействия“, финансиран от ФНИ към МОН, потвърждават в голяма степен казаното по-горе. Всички лица, с които разговаряхме, единодушно се обединиха около твърдението, че дигиталните технологии са жизнено необходими и много полезни, особено в периоди на изолация като COVID пандемията. Те предоставят възможност за една по-добра реализация на трудовия пазар, особено на онези, които са мотивирани да се самообучават и активно да търсят възможности за упражняване на добре платен труд. По думите на млада жена във възрастовата група 29-35 г. от ромския етнос:

Интернет ти дава свободата да научиш неща, които не знаеш, особено в случаите, при които нямаш финансова възможност да посещаваш курсове за работа с компютър. В периоди на пандемия, когато сме затворени и изолирани, аз не мога да си представя живота без интернет. Той ми дава свободата да разговарям с близки и приятели и да не се чувствам самотна. Ако имах някакви знания, бих се пробвала да си намеря някаква работа, която да върши от вкъщи. Така ще мога да гледам децата си и да изкарвам пари за хляба.

Съществен въпрос, който касае първото ниво на дигитално разделение, е не толкова наличието на достъп до интернет, колкото възможността да имаш устройство като компютър например, който да ти даде възможност да се квалифицираш и да подобриш своите дигитални умения. В хода на провеждане на качествените проучвания на терен с представители на ромската етническа общност, в повечето случаи, бедността и ниската степен на образование бяха идентифицирани като съществена пречка за пълноценно използване на възможностите на дигиталните технологии. И ако болшинството от интервюираните (10 лица) споделиха, че разполагат с интернет на своите мобилни телефони, то едва двама от тях разполагаха и с компютри, което, само по себе си, значително ограничава техните възможности за търсене на работа и една по-добра реализация на трудовия пазар:

Аз не мога да си позволя да имам компютър и интернет вкъщи. Имам само мобилен интернет на телефона, но на него не мога да се науча да пиша и да пускам емайли. В днешно време това е много важно. Искам да си намеря работа по интернет, знам , че може, само че не знам къде да търся и как да пиша.

Имам интернет, само на телефона. Работя на полето, никъде не ме искат. Нямам образование да започна хубава работа, а пък и не мога да

работя на компютър. От къде пари за него? Принудена съм по цял ден да стоя на слънцето. Децата искат да имат интернет, за да гледат клипчета, да играят, но това е, немотията е това. И как да си намеря една по-хубава работа? Имам желание, но вече и възрастта... Стара съм, то сега децата разбират повече от възрастните. Дай им телефон или компютър и не им трябва обучение. Те сами се научават.

В специализираната литература редица изследвания отчитат, че съвременният пазар на труда и бурното навлизане на новите технологии в производствените процеси все повече изискват наличието на определени дигитални умения в работниците и служителите. Често пъти отсъствието на адекватни дигитални умения може да доведе до изключването на определени слоеве от населението от пазара на труда, какъвто е и конкретният случай с голяма част от представителите на ромската и турска общност, с които разговаряхме. Според Steven Fitch и Ragnedda липсата на адекватни дигитални умения е основен причинител на дигиталното разделение от втори тип. Неспособността на много от хората да работят, използвайки дигиталните технологии, значително затруднява и работодателите, които в условията на застаряваща работна сила следва да инвестират в допълнителни обучения, така че да осигурят по-бързото адаптиране и усвояване на нужните от работниците знания и умения за работа с машини и нови технологии. Резултатите от проведеното през 2019 г. национално проучване на Българската търговско-промишлена палата по проект „ДИГИТАЛНИ МСП – Стимулиране приноса на МСП в реализирането на политиките за дигитализиране на икономиката“, финансиран от Оперативна програма „Добро управление“, потвърждава казаното по-горе. Според 550 анкетирани представители на бизнеса дигитализацията е неизбежен процес, който, от една страна, съществено променя облика на съвременния трудов пазар, а от друга, предявява нови изисквания към работниците и служителите. Важен въпрос пред бизнеса е търсенето на възможности, позволяващи в периоди на пандемии ефективно да бъде използван потенциалът на работната сила, така че да бъде минимизирана загубата от намаляване на производството поради обективни причини. Според цитираното по-горе проучване на Българска търговско-промишлена палата, дигитализацията ще доведе преди всичко до появата на нови професии (58% от отговорилите), ще стимулира потребността от постоянно обучение на служителите (58% от отговорилите), ще способства за намаляването на работните места заради внедряването на работи (32% от анкетираните) и ще доведе до промяна на отношенията работодател-работник (18% от отговорилите). *Резултатите от проект ДИГИТАЛНИ МСП – Стимулиране приноса на МСП в реализирането на политиките за дигитализиране на икономиката, 2019:4, са представени в Таблица 1.*

Доколко българското общество е готово да отговори на предизвикателството, свързано с нарастващото дигитализиране на бизнеса и нуждата от наличие на дигитални умения у работната сила, проличава и от изнесените данни в Индекса за навлизането на цифровите технологии в икономиката и обществото (DESI). Според отчетените стойности в областта на човешкия капитал България получава оценка от 37,7%, като се нарежда на предпоследно място сред държавите в ЕС, за които средният резултат е 52,3% за 2022 г. В сравнение с предход-

Таблица 1

Отражение на дигитализацията върху трудовия пазар

	Относителен дял на отговорилите
Дигитализацията ще доведе до намаляване на работните места	32%
Ще се появят нови професии	58%
Ще е нужно работниците постоянно да се обучават	58%
Коренно ще се промени отношението работодател-работник	18%
Ще се въведе нов данък „Робот“	3%
Не очаквам никакви големи промени	7%

Източник: Резултати от проект ДИГИТАЛНИ МСП – Стимулиране приноса на МСП в реализирането на политиките за дигитализиране на икономиката, 2019:4).

ни години е налице тенденция на нарастване на стойностите на този индекс, но независимо от това резултатите сочат, че този темп не е достатъчен, за да може България да догони останалите страни членки на ЕС (Индекс за навлизането на цифровите технологии в икономиката и обществото. България, 2022:3). Според резултати от проведено специализирано проучване на Евростат, през 2020 г. голяма част от българските предприятия срещат затруднения при намирането на работна сила с цифрови умения, но същевременно не квалифицират кадрите си. Делът на предприятията у нас, осигуряващи обучения по информационно комуникационни технологии през 2020 г., е едва 7%, докато в ЕС той достига 20%. (https://ec.europa.eu/info/departments/eurostat-european-statistics_bg). Идентични резултати са отчетени и в проучването на БТТП. Според него 60% от запитаните работодатели определят на високо ниво дигитализацията на компанията. Същевременно 38% от тях отбелязват, че са налице затруднения при намирането на персонал, който да има нужните дигитални умения, които да прилагат в работния процес. Като възможна стратегия за преодоляване на този проблем те отбелязват включването на персонала в обучения по дигитална компетентност с оглед получаване на нужните дигитални знания и умения за упражняване на трудовата дейност (вж. Таблица 2 и Таблица 3).

Таблица 2

Какво е нивото на дигитализация на Вашата компания?

	Относителен дял на отговорилите
Начално	31%
Напреднало	60%
Напълно дигитализирано	9%

Източник: Резултати от проект ДИГИТАЛНИ МСП – Стимулиране приноса на МСП в реализирането на политиките за дигитализиране на икономиката, 2019:4).

Таблица 3

Намирате ли лесно персонал, който да отговори на дигитализацията на компанията Ви?

	Относителен дял на отговорилите
Да, служителите притежават добри дигитални умения	15%
Да, намираме, но задължително лицето преминава през обучение	39%
Не, срещаме трудности, защото лицата не отговарят на бъдещите тенденции	38%
Не са ни нужни хора с дигитални умения	8%

Източник: Резултати от проект ДИГИТАЛНИ МСП – Стимулиране приноса на МСП в реализирането на политиките за дигитализиране на икономиката, 2019:4).

Като цяло всички интервюирани лица осъзнават важността от притежаването на дигитални умения от гледна точка на тяхната реализация на трудовия пазар. На въпроса *Смятате ли, че такива умения могат да ви помогнат в живота и/или в работата?*, получихме категоричен положителен отговор:

Задължително, в днешно време това е задължително, за да можеш да си намериш работа. Всички около мен, цялото семейство и колеги, смятат, че е много важно да притежаваш в днешно време дигитални умения. Най-подходящият начин за научаване според мен е от страна на работодателя да се организират някакви курсове, защото той може най-добре да прецени от какво обучение има нужда работникът, за да може по-добре да се справя в работата.

Последните данни от проучването на Евробарометър за 2021 г. на тема „Дигитални права и принципи“ потвърдиха нарастващата значимост на дигиталните умения за европейците дори и в близко бъдеще. Според проучването за 81% от анкетираните тези умения ще бъдат все по-необходими през 2030 г. от гледна точка на бъдещия пазар на труда. Съответно делът на българите, които споделят такова мнение, е също висок –74%. Изследването отчита, че с най-голяма важност тези умения се оценяват във Финландия (95%), Нидерландия (95%), Швеция (94%), а най-ниско в Румъния (61%) Австрия (72%) и България (74%) (Eurobarometer 518, 2021:11; вж. Таблица 4).

Таблица 4

Важност на дигиталните умения и интернет през 2030 г. за европейците

Степен на важност	България	ЕС
Много важно	41%	45%
Важно	33%	36%
Не е много важно	9%	30%
Въобще не е важно	10%	7%
Не знам	2%	2%

Източник: Eurobarometer 518, 2021:11

Интересни резултати се отчитат, когато бъдат анализирани и данните по социо-професионални групи. Като цяло се констатира категоричната позиция на всички европейци, участвали в проучването, че дигиталните умения са изключително важни за бъдещето и развитието на европейското общество. Тяхната необходимост в най-голяма степен е осъзната от лицата, заемащи по-високи позиции във фирмите: 94% от мениджърите, 93% от *белите якички* и 91% от самонаетите. В най-малка степен пенсионерите (59%) оценяват тяхната важност, което несъмнено произтича от това, че те са приключили своя трудов път и пред тях са налице нови предизвикателства (Eurobarometer 518, 2021:11).

Таблица 5

Степен на важност на дигиталните умения и достъпа до интернет в живота на европейците през 2030 г. по социо-професионални групи

Степен на важност	Много важно	Не толкова важно
Самонаети	91%	8%
Мениджъри	94%	6%
Други <i>бели якички</i>	93%	6%
Работници, занимаващи се с физическа работа	86%	13%
Безработни	85%	14%
Пенсионери	59%	37%
Студенти	87%	3%

Източник: Eurobarometer 518, 2021:11

Ползи от дигитализацията в условията на COVID пандемия

Навлизането на дигиталните технологии в ежедневието има редица ползи, особено в периоди на пандемии, когато общуването и комуникацията между хората е ограничено. Sleven Fitch и Ragnedda дефинират извличането на ползи и офлайн изгоди от онлайн поведението си като третото ниво на дигиталното разделение. Основният въпрос, на който търсим отговор, конкретно в сферата на пазара на труда, е:

Кои индивиди и групи се възползват от новите технологии за увеличаване на пазарните си шансове, особено в периоди на пандемия – за намиране на по-добре платена работа, за по-удовлетворяваща заетост, за кариерно и длъжностно израстване в организацията?

Очевидно е, че сред потребителите на информационно-комуникационни технологии има такива, които успяват да извлекат значително повече изгоди за себе си в сравнение с други, които имат минимален набор от познания и умения за работа в тази среда. По своята същност дигитализацията и информационната среда, в която живеем, предоставя множество възможности, от една

страна, за самоусвършенстване, а от друга, за намиране на работа, която да удовлетворява изискванията на работника от гледна точка на заплащане и форма на заетост. В литературата са налице немалко индикации за това, че често пъти дигитализацията ощетява и засяга специфични социо-демографски групи, които по принцип имат по-нисък социален статус. Така например, от изследванията на посещаемостта на MOOCs (Massive Open Online Courses) изглежда, че от тях се възползват хора, които вече имат високо образование (бакалавър или магистър) (Ichou, 2018). Резултатите от проведените дълбочинни интервюта с представители на ромската и турска етническа общност потвърждават казаното по-горе. Получените данни изцяло потвърдиха тезата, че хората с по-нисък социален статус и с ниска степен на образование използват интернет предимно за разговори с приятели (социални мрежи), докато при лицата с по-висок социален статус и степен на образование, те се използват, освен за забавление и за търсене на по-добре платена работа, за по-добри възможности за реализация в живота, а дори и за намиране на клиенти, когато лицето има собствен бизнес или упражнява т. нар. capital-enhancing дейности (Zillien & Hargittai, 2009). Ето какво сподели с нас мъж от турски произход със средно образование, по професия фризьор, имащ собствен фризьорски салон:

Използвам интернет за разговори с приятели, но и за работа. Много хора, от махалата ми пишат, за да си запазят час за подстригване, за боядисване, за разкрасяване. Търсят ме по вайбър, защото е безплатно. Чрез интернет си организирам работата. Знам в колко часа имам ангажимент и колко клиенти ще мога да обслужа за деня.

Различни са измеренията на ползите от дигитализацията и употребата на интернет за лицата с по-висока степен на образование. Типичен пример в това отношение също така е една млада ромка на 30 г., с висше образование, която по време на пандемията от COVID-19 работи като копирайтър:

По време на пандемията работех за една чуждестранна фирма като копирайтър. Предимството бе, че работиш от вкъщи и същевременно можеш да се запазиш и да не се разболееш от страшния вирус. Работата бе добре платена и ми харесваше, само че фирмата закри офиса си за България и бях принудена да напусна.

При по-ниско образование или при онези без образование, ползата от дигитализацията е по-скоро невидима от гледна точка на повишаване на шансовете за намиране на добре платена работа или реализация в професионален план. За тях дигитализацията е свързана предимно с възможността за комуникация с близки и познати посредством интернет и дигиталните устройства:

Използвам интернет и дигиталните технологии за разговори с моите близки в чужбина. Не знам как мога да си намеря някаква свестна работа, тъй като не мога да пиша на компютър, а и нямам такъв. Моето семейство е бедно, нямаме пари за компютър, нямаме в махалата и интернет, а и да имаме, не знам къде да вляза, за да намеря това, което искам.

Резултатите от проведените дълбочинни интервюта сочат, че с нарастване на възрастта икономическите ползи от употребата на интернет и дигиталните технологии, с оглед по-добрата реализация на пазара на труда, значително намаляват. В повечето случаи по-възрастните работници и служители са в по-слаба степен мотивирани да използват дигитализацията за една по-успешна реализация. Пред тях са налице други приоритети, различни от реализацията на трудовия пазар. Независимо от възрастта обаче, всички лица, с които разговаряхме, подчертаха, че значението на дигиталните технологии за упражняваната професия и конкретна работа е много важно:

Много голямо значение. Преди няколко дни имаше срив във системата и беше много трудно. Интернет ни улеснява, така с едно кликане и влизам в системата. Много по-лесно е дигитално.

Аз работя в завод и там всичко е с компютри. Няма как да продължа да работя, ако не мога да се справя с машината. От началото не знаех нищо, но ме изпратиха на обучение и сега нямам проблем. Без новите технологии днес е немислимо.

Анализът на резултатите от проведените количествени и качествени проучвания показва, че дигитализацията и новите технологии създават както възможности, а така също и пораждат неравенства в рамките на вече стратифицираната социална тъкан (Ragnedda, 2017). За част от определени социално-професионални групи новите технологии в повечето случаи способстват за увеличаване на техните пазарни шансове – за намиране на по-добре платена работа, за по-удовлетворяваща заетост, за кариерно и длъжностно израстване във фирмата. Налице са немалко индикации за това, че дигитализацията и ползата ѝ от гледна точка на реализацията на съвременния пазар остава минимална, особено за хората с по-нисък социален статус и по-конкретно представителите на ромската етническа общност. И ако за голяма част от тях достъпът до интернет не е проблем, в повечето случаи се констатира липси или ограничени дигитални умения, които значително ограничават възможностите на тези лица за една по-пълноценна реализация на трудовия пазар. В повечето случаи те са изправени пред дилемата да работят нискоквалифициран труд или да бъдат извън пазара на труда, в който все по-засилено навлизат новите технологии. За да бъдат привлечени, особено сега, когато все по-често на дневен ред ще бъде поставен въпросът за недостига на работна ръка в определени икономически сфери, е нужно да бъдат предприети насърчителни мерки както от страна на държавата и от отговорните институции, така и от страна на работодателите, насочени към квалификация и обучения на персонала за придобиване на дигитални умения за работа с новите технологии.

Използвана литература

Резултати от проект ДИГИТАЛНИ МСП – Стимулиране приноса на МСП в реализирането на политиките за дигитализиране на икономиката (2019). Българска търговско-промишлена палата. Налична на: < https://www.infobusiness.bcci.bg/content/file/DIGITAL_SME.pdf >

- Индекс за навлизането на цифровите технологии в икономиката и обществото. България. (2022).** п.3. [online] Налична на:< <https://www.mtc.government.bg/sites/default/files/desi2022bulgariaoverviewbgjulmzzy57n2so5dzpuxyu6488740.pdf> >
- Институт за пазарна икономика (2022).** Дигиталните умения в България: проблеми, политики, решения [online]. Налична на:< <https://ime.bg/bg/articles/digitalnite-umeniya-v-bylgariya-problemi-politiki-resheniya/>>
- Special Eurobarometer 518. (2021).** Digital Rights and Principles. p.11. [online] Available at < <https://www.europa.eu/eurobarometer>>
- Ragnedda, M. (2017).** The Third Digital Divide. A Weberian Approach to Digital Inequalities
- Pollack Ichou, R. (2018).** Can MOOCs reduce global inequality in education? Australasian Marketing Journal (AMJ), 26(2), 116–120.
- Zillien, Nicole & Hargittai, Eszter. (2009).** Digital Distinction: Status-Specific Types of Internet Usage. Social Science Quarterly. 90. 274–291.

**ГЛОБАЛНА НЕСИГУРНОСТ И
ИНТЕГРАЦИЯТА В ЕС**

GLOBAL UNCERTAINTY AND EU INTEGRATION

ЕДИННИЯТ ПАЗАР – ПРОЯВЛЕНИЕ НА ПО-ВИСШ ЕТАП НА ИНТЕГРАЦИЯ В ЕВРОПЕЙСКИЯ СЪЮЗ И ВЛИЯНИЕ ВЪРХУ ЕВРОПЕЙСКАТА ИНДУСТРИЯ

1. Структурните изменения в европейската индустрия и единния пазар

1.1. Влиянието на единния пазар върху европейската индустрия

Единният пазар (ЕП) на ЕС допринесе съществено за развитие на европейската интеграция по линия на вдигане на съществуващите бариери за търговски обмен вътре в ЕС, което разширява възможностите на европейските транснационални корпорации (ТНК) да оперират на пазар от 530 млн. потребители. Задълбочаването на икономическата интеграция и присъединяването на страните от Централна и Източна Европа (ЦИЕ) към ЕС променя моделите на индустриална специализация, която е в основата на международното разделение на труда и на международната търговия. Степента на специализация и индустриално развитие на страните от ЦИЕ разширява възможностите за ефективно производство и повишава конкурентните предимства на международния търговски пазар. Нараства участието на ефективните индустриални отрасли в БВП на ЕС.

Включването на промишлената база на страните от ЦИЕ към ЕП променя специализацията на индустрията, на инвестициите в икономиката, на бизнес управлението и на квалификацията на работната сила в тези страни. Измененията в индустриалния сектор допринасят за по-висока производителност на труда и конкурентоспособност на продукцията в рамките на ЕС и на световния търговски пазар.

Единният пазар съдейства за развитие на външнотърговските процеси в Общността, като вътрешноотрасловата търговия нараства на основата на специализацията на производството и на измененията в разпределението на ресурсите. Делът на вътрешноиндустриалната търговия остава по-висок в общата търговия на ЕС. От края на 90-те години до глобалната финансова криза тър-

---

¹ Проф. д-р Искра Христова-Балканска, Институт за икономически изследвания при Българска академия на науките / Prof. Iskra Christova-Balkanska, Economic Research Institute at Bulgarian Academy of Sciences: ibalkanska@iki.bas.bg, christovabalkanska1@gmail.com, iskbal@bas.bg

говията с една и съща стока нараства в рамките на ЕС и със страни извън ЕС (Reforms EU industrial structure, 2006).

Единният пазар разполага с най-значителния промишлен капацитет в света, обхващащ над 2 милиона индустриални предприятия в ЕС с 2,8 млн. работни места. Отварянето и или затварянето на индустриални предприятия е променлива величина, която зависи от макроикономическата конюнктура, от процесите на сливания и поглъщания на компаниите и/или от придобиване на дялов капитал, от реструктурирането на производствената дейност и от промяната в конюнктурата на ЕП, както и се влияе от конюнктурата на световния пазар.

В периода 2012 г. – 2021 г. индексът на индустриалното производство показва, че преработващата промишленост заема висок дял от общото индустриално производство на страните членки на ЕС (Фигура 1). Заетостта на ЕП в промишлени компании от над 250 работници е висока, при наличието на разлики в отделните страни членки на ЕС27. Висок процент заети има в ТНК със седалище в Германия и във Франция. Делът на заетите в малките и средните предприятия (МСП) в индустриалния сектор е висок в Италия, в Нидерландия, също и във Франция. Заетостта в големите промишлени предприятия е висока в Полша, Чехия, Словакия, Унгария, Румъния. Заетите в големите промишлени предприятия в България леко превишават тези в средните и малки индустрии.

Източник: Eurostat data – Industry – Business trend indicators

Бележка: Индустрия: електроенергия, газ, доставка на пара и на кондиционери, добив на полезни изкопаеми и преработка, преработващата промишленост, производството и разпределението

Фигура 1. Индекс на индустриалното производство и на преработващата промишленост в страните членки на ЕС, годишни данни, 2012 – 2021 г., 2015 = 100.

Добавената стойност на промишленото производство (manufacturing) на ЕС27 съставлява малко под 15% от БВП на ЕС27 през 2020 г. в сравнение с началото на 90-те години, когато тя беше 20%. В основата на намаляването на добавената стойност на промишлените отрасли стои дългосрочната деиндус-

триализация на европейското промишлено производство, особено на примера на Франция. Спадането на добавената стойност в индустриалните отрасли се дължи също на затварянето на индустриалните предприятия поради пандемичната криза във връзка с COVID-19 и на нарастване на дела на индустриалните услуги.

Делът на добавената стойност в преработващата промишленост към БВП е висок в развитите икономики на ЕС и в страните от ЦИЕ. Индустриално развитите страни от Централна Европа догонват по темп на нарастване промишленото производство на старите държави членки на ЕС. Въпреки свиването на добавената стойност на индустрията в БВП на ЕС, обемите на произведените стоки растат поради подобряване на производителността на труда и навлизането на нови технологии.

Добавената стойност на индустрията на глава от населението е най-висока в Германия, в Нидерландия, в Австрия. Страните от Централна Европа също имат висок дял на добавена стойност на глава от населението на промишленото производство в сравнение с България (UNIDO statistics). Износът на индустриални стоки на глава от населението показва висок дял на интегрираност на индустриите на Германия, Нидерландия, Австрия, дължащо се на активната дейност на европейските ТНК в рамките на ЕП (Фигура 2).

Източник: UNIDO statistics data portal, www.unido.org/statistics/

Фигура 2. Дял на добавената стойност на производството в общия БВП на развитите икономики от Западна Европа в сравнение със страните от ЦИЕ членки на ЕС за 2020 г. Дял на промишления износ в общия износ за определени страни от ЕС за 2020 г. в %.

В периода 2000 – 2020 г. делът на общата добавена стойност на държавите членки на ЕС, генериран в сферата на услугите (професионални, научни и технически дейности) се е повишил от 69,2% на 73,1%. Делът на индустрията в общата добавена стойност на ЕС се е понижил от 22,6% до 19,4% за същия период (Евростат). Добавената стойност на индустрията (включително и на строителството) като % от БВП възлиза на 22,51% (2020 г.). В периода 2010 – 2020 г.

добавената стойност на индустрията (включително строителството) се колебае между 23% и 22% (Евростат).

Нарастването на производителността в технологично иновативните производства и в традиционните индустрии на Европа повишава относителните цени на услугите на ЕП през последните години, а се очаква тази тенденция да нараства през идните години поради развитието на информационно-комуникационните технологии (ИКТ) и във връзка с прехода към цифровизация и зелена икономика.

Индустрията се възстановява въпреки пандемичната криза с COVID-19 и спада на промишленото производство през 2021 г. Подобряването на промишлените показатели е нестабилно, имайки предвид бавното възстановяване на доставките от глобалните стойностни вериги (ГСВ). Това се отнася за производството на важни компоненти за електронната индустрия и за автомобилостроенето. Към края на 2021 г. глобалните производствени и търговски вериги продължават да изпитват затруднение при свързването на индустриалните производства. Това нанася определени дисбаланси на европейското индустриално производство, като перспективите за безпрепятствени доставки остават неясни и поради трудностите при възстановяване на връзките между компаниите на ЕП.

2. Степен на търговска интегрираност и единният пазар

2.1. Единният пазар и влиянието върху търговията със стоки

Единният пазар е основополагащ за отварянето на европейските икономики и за разширяването на ЕС към страните от ЦИЕ. Основно проявление на ЕП е неговата решаваща роля за динамизиране на вносно-износните операции. Премахването на бариерите пред търговията и хармонизирането на условията на взаимната търговия разширяваха възможностите на ТНК за пласмент на промишлената продукция в ЕС и за проникване на трети пазари.

След 90-те години на 20 век търговската интеграция беше сравнително динамична и въздействието на ЕП се оценяваше като 3 пъти по-високо в сравнение с въздействието на класическите търговски споразумения. Влиянието на ЕП проличава при износа на промишлени изделия в ЕС, който се повишава от 20% до над 28%, а делът на вноса от 20% на 26% (към края на 90-те и началото на 21 век). Търговията със стоки между страните членки на ЕС се удвоява, докато реалният БВП нараства с 4,4% (Daniel J, Vale G., 2022).

Освен влиянието на оперативната дейност на европейските ТНК на ЕП, увеличението на вътрешнообщностната търговия оказваше въздействие върху специализацията на производството и върху диверсифицирането на стоките в рамките на един и същ отрасъл, на повишаване на търсенето и предпочитанията на потребителите (Становище на Европейската комисия: *Премахването на ЕП би довело до съществени загуби за вътрешната търговията на ЕС и на БВП на Общността*; (Juin 2018, La Lettre de CEPD).

Индустриалната база на Германия е основа на макроикономическата стабилност на ЕС и двигател на европейската икономика и търговия. Германия е основен вносител на стоки в рамките на ЕП с 23% от общия внос на страните от

ЕС27, а след нея се нареждат Франция с 12% и Нидерландия, Италия и Белгия с 8% от общия внос на ЕС27. Вносът на останалите участници на ЕП съставлява по-малко от 6% от общия внос на ЕС27. През 2020 г. търговията на стоки между страните членки съставляваше 2843 млрд. евро, което е 47% от общия износ на стоки в ЕС. Експортът на стоки извън ЕС е 1932 млрд. евро (Евростат).

Износът на стоки със средна добавена стойност и на високотехнологични изделия съставлява 73% от общия износ на Германия, което показва конкурентоспособността на германската икономика на ЕП и в света. Нидерландия е вторият основен доставчик на стоки в ЕС с конкурентоспособна промишленост и производство на стоки с висока добавена стойност. Износът на индустриални стоки от Франция е в по-малка степен ориентиран към ЕП, което се дължи на особеностите на структурата на икономиката на Франция и на дългосрочния процес на делегализиране на френски предприятия зад граница. Износът за други страни от ЕС заема над три четвърти от общата търговия на Словакия, Чехия и Унгария. В Кипър, Ирландия и Малта делът на вътрешнообщностния износ се колебае около 50% и дори е по-нисък (Eurostat, Key figures on Europe – 2021) (Таблица 1).

Таблица 1

Дял на износа на стоки на всяка страна членка към други държави членки на ЕС през 2020 г.

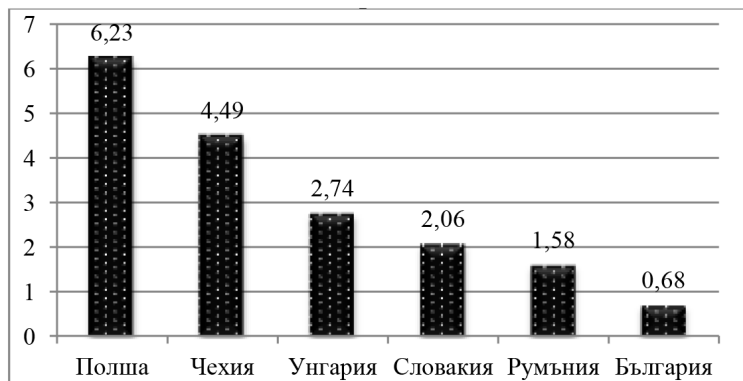
България	65,5	Германия	52,6
Гърция	57,5	Нидерландия	65,8
Румъния	74,1	Франция	53,6
Унгария	78,4	Люксембург	80,4
Хърватска	67,3	Белгия	64,6
Италия	51,5	Ирландия	40,5
Словения	67,3	Испания	61,3
Австрия	68,7	Португалия	71,4
Швеция	52,2	Кипър	33,9
Дания	51,7	Малта	49,8

Източник: Eurostat

През 2017 – 2021 г. превес във вътрешнообщностната търговия имат високотехнологичните изделия и най-вече моторни превозни средства, ремаркета и полуремаркета, химикали и химически продукти, компютърни, електронни и оптични продукти, машини и оборудване. Обект на интензивен обмен са също хранителните стоки (Европейска комисия). В същия период експортът между страните от ЕС е нараснал с 583 млрд. евро (въпреки спада от 216 млрд. евро през 2020 г. поради пандемичната криза с COVID-19). Германия е най-големият износител на машини – 30,3% от общия износ на ЕС за други държави членки на ЕС. Делът на износа на машини в общия износ на ЕС е висок за Италия (13,8%), за Австрия (11,0%), за Дания (10,4%), за Чехия (10,3%).

Износът на автомобили е нараснал от 369 млрд. евро през 2017 г. на 372 милиарда евро през 2021 г. (въпреки намалението от 56 милиарда евро през 2020 г.) През 2021 г. износът на автомобили от Германия съставлява 24,1% от общия износ на ЕС. Делът на автомобили в общия износ на ЕС е над 20% за Словакия (29,0%), за Словения (20,6%) и за Румъния (20,2%).

През последните 10 години търговията с междинни стоки в ЕС в процент от БВП остава устойчива, а при ИКТ търговската интеграция няма съществени изменения. По време на пандемичната криза във връзка с COVID-19 износът на стоки в ЕС намалява със 7% а вносът с 8% (2019 г. – 2020 г.).

Източник: Евростат

Фигура 3. Износът на стоки от страни членки на ЕС от ЦИЕ, Полша, Чехия, Унгария, Словакия, Румъния, България към други страни членки от ЕС, 2021, % от общия износ в рамките на ЕС, 2021

Полша е страната от ЦИЕ с най-висок принос в износа на индустриални изделия в междуобщностната търговия на ЕС, следвана от Чехия, Унгария, Словакия. Румъния и България заемат незначителен дял в търговията с промишлени стоки и това показва, че структурата на износа на България е различна и тя изнася главно полупреработени изделия (Фигура 2).

През 2002 – 2021 г. стойността на износа на стоки за партньори в ЕС нараства средно с повече от 10% годишно: за Латвия (с 10,9%), за Литва (с 10,3%), за Полша и за България (с 10,2%). При останалите 23 държави членки, в 10 от тях средният годишен растеж на износа варира от 5% до 10 %, а в 13 страни – той е под 5%.

Секторът на услугите е от голямо значение за промишленото производство, защото е важна съставна част от търговията с междинни и преработени изделия на ЕП. Услугите съставляват около една четвърт от междуобщностната търговия. Търговската интеграция в сферата на услугите е сравнително по-ниска в сравнение с тази при търговията със стоки. Измерена чрез приноса на добавена стойност на всеки отрасъл, интеграцията на услугите е още по-ниска в сравнение с тази на търговията със стоки.

Географската близост улеснява интензивните търговски връзки, както и степента на европейска икономическа интеграция. През 2020 г. търговията между държавите членки на ЕС съставлява 61% от общата търговия със стоки на ЕС27.

Нарастването на обемите на внос и на износ на ЕП се осъществява в условия на глобализация, чиито ефекти влияят върху отвореността на страните от ЕС. С изключение на Ирландия, износът и вносът на държавите членки на ЕС се осъществява от европейски ТНК и в по-малка степен от международни фирми със седалище в държави извън ЕС. В някои случаи външните икономически фактори оказват дори по-силно влияние в сравнение с улесненията, които бяха създадени за европейските ТНК на единния пазар. Това е възможното обяснение за колебанията в темпове на нарастване на износа по стокови групи.

2.2. Новата индустриална политика

Пандемичната криза във връзка с COVID-19 се отрази крайно негативно на икономиката на ЕС и стана очевидно, че бъдещето на ЕП зависи до голяма степен от индустриалната политика на ЕС. Тази криза разкри степента на взаимозависимост на ГСВ, тяхната уязвимост при външни шокове и опасността от фрагментиране на ЕП. Динамичната промяна в геоикономическата среда и нарастващата икономическа мощ на ТНК със седалище в Китай и в САЩ, които са основни конкуренти на европейските ТНК, изискват реструктуриране на европейската индустрия и внедряване на енергоспестяващи и щадящи екологични производства.

Европейската комисия поставя основите на нова индустриална стратегия, която трябва да подкрепи двойния преход към цифровизация и зелена икономика, така че европейската промишлена продукция да е по-конкурентоспособна на международните пазари на стоки и услуги (10.03.2020 г.). Индустриалната стратегия 2020 на ЕС е динамична, защото периодично отчита измененията в европейската индустрия. На всеки етап на развитие на индустрията се приемат нови решения и се извличат поуки за бъдещ период. Особено внимание се отделя на регулаторната тежест, която обременява МСП и затруднява тяхната дейност на ЕП в областта за повишаване на устойчивостта за регулиране на разплащанията, за подобряване на тяхната платежеспособност.

От 5 200 стоки внос в ЕС са идентифицирани 137 стоки от 14 екосистеми, чиито внос прави ЕС особено зависим от доставчици от трети страни. Технологиите, определени като стратегически области за индустриалното бъдеще на Европа, са фармацевтични съставки, електрически батерии, облачни технологии, киберсигурност, водород, ИКТ софтуер, фотоволтаични панели, суровини и полупроводници. Вносът на стратегическите стоки се използва в индустрии с висока поглъщаемост на енергия (като суровините) относно екосистемите, в които влизат здравеопазването и новите технологии.

Определени са 34 стоки, чиято липса поставя ЕС в силна уязвимост, защото европейският индустриален сектор няма производствени мощности за тяхното производство. Около половината от тези стоки са с произход и внос от Китай, от Виетнам и от Бразилия. Целта на ЕС е разработване на нови производствени

мощности за производство на чувствителни стоки, така че да се намалява зависимостта на Европа от техния внос.

Европейската комисия е разработила няколко ключови стълба, отнасящи се до въвеждане на нова стандартизация на ЕП във връзка с поддържане на цифровата и на зелената икономика. Фундаменталните принципи са залегнали в Новата юридическа рамка на стоките (New Legislative Framework for Products, NLF), която е основа на Европейската стандартна система (European Standard System) и цели издигането на конкурентоспособността на европейската промишлена продукция на международните пазари.

Влиянието на ЕП върху търговско-икономическите връзки на страните от ЕС не е еднозначно. Понастоящем се идентифицират редица бариери, които препятстват оползотворяването на ефектите на ЕП върху търговската интеграция в ЕС. Като оставим настрана въздействието на единната валута и на експанзионистичната парична политика на Европейската централна банка (ЕЦБ), през 2021 г. се идентифицира наличието на ограничения, причинени от провеждането на протекционистични политики от някои от страните членки на ЕС под формата на предпазни мерки за опазване на вътрешния индустриален сектор.

Европейската комисия изработва специфични методи за противодействие на тази тенденция, за да не се нарушава двойния преход към цифровизация и зелена икономика, както и за улесняване на дейността на ЕП при преминаването на по-висок етап на търговска интеграция. За тази цел се въвеждат регулации, които уреждат безпрепятственото преодоляване на ограниченията, с които се натъква функционирането на ЕП, и които пречат на дейността на европейските компании и противоречат на интересите на потребителите.

Въпросът е до каква степен регулациите биха могли да разрешават възникващите проблеми между страните при вносно-износните операции и до каква степен биха въздействали върху поведението на ТНК на ЕП? Появяват се нови юридически инициативи на национално равнище, които противоречат на логиката на функциониране на ЕП и създават условия за фрагментиране на пазара.

Юридическите регулации, които са в разрез с хармонизираните правила на ЕП, и по-специално, когато изискванията на страни членки на ЕС се разминават с общите решения на ЕС при търговията с един или друг продукт. Това без съмнение поставя ЕП пред риск от фрагментиране и нарушаване на общите юридически правила, които изграждат фундамента на ЕП.

Единният пазар е нов етап в развитието на икономическата интеграция – от зона за свободна търговия на ЕС към пълно интегриране на икономическия и производствен потенциал на държавите членки на ЕС. Единният пазар допринесе за подобряване на ефективността и печалбите на европейските промишлени предприятия и разшири възможностите им за локализиране в други страни от ЕС. Присъединяването на развитите индустрии на страните от ЦИЕ промени регулативната рамка на европейското икономическо и търговско пространство. Промените в индустриалната структура намираха израз в улеснения за бизнеса да реализира производства в отрасли в различни държави членки на ЕС. Ефективността и конкурентоспособността на европейската промишлена продукция се повишаваше, но наред с това се появяваха ограничения поради различните

интереси на компаниите и на страните членки при осъществяване на непосредствените търговски цели.

В хода на функциониране на ЕП се очертаваха редица сфери на търговията и индустрията, които не се възползваха от премахването на всякакви икономически и финансови ограничения пред европейските фирми. Това доведе до фрагментиране на ЕП, като едни отрасли бяха либерализирани, а други все още са с поредица от ограничения, което се отразяваше възпиращо на задълбочаването на ЕП. Бяха приети поредица от директиви от Европейската комисия, които се опитваха да реформират ЕП по посока признаване на главната роля на индустриалните услуги и въвеждане на нови иновационни и цифрови насоки за развитие на индустрията.

Използвана литература

- Annual Single Market Report 2021.** Key figures on European Business, (2021), Statistics illustrated, Eurostat data
- Breton Th., (22/09/2021),** The Single Market aspects in the updated Industrial Strategy, European Commission.
- Daniel J, Vale G., (2022)** Le marché unique, <https://www.touteurope.eu/economie-et-social/le-marche-unique/><https://tradingeconomics.com/european-union/industry-value-added-percent-of-gdp-wb-data.html>
- L'Union européenne : combien a-t-on gagné à la faire (et combien perdrait-on à la défaire)? (Juin 2018),** La Lettre de CEPII (Centre d'études prospectives et d'informations in Eurostat, Key figures on Europe – 2021 edition, EU.ternationales) N° 389 https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Intra-EU_-_most_traded_goods
- Pelkmans J., Luchetta G., (February 2013),** Enjoying a Single Market for Network Industries? Studies&Reports, Jacques Delors Institute.
- Reforms EU industrial structure, (2006),** A publication prepared by The Directorate General for Enterprise and Industry Unit B2 "Competitiveness and Economic".
- UNIDO statistics,** www.unido.org/statistics/

ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВОТА НА МЕХАНИЗМА ЗА ВЪЗСТАНОВЯВАНЕ И УСТОЙЧИВОСТ НА ЕС В УСЛОВИЯТА НА ГЛОБАЛНА НЕСИГУРНОСТ: ПРОБЛЕМИ И ПЕРСПЕКТИВИ ЗА БЪЛГАРИЯ

Новият Механизъм на ЕС за възстановяване и устойчивост цели реализацията на стратегията, която ЕС27 провежда на настоящия етап с актуализацията на приоритетите за средносрочно и дългосрочно развитие в съответствие с концепцията от 2020 г. за *Ново поколение Европа (NewGenerationEurope)*. Механизмът за възстановяване и устойчивост (RRF) чрез Плановите по страни членки допълва Многогодишната финансова рамка на ЕС за периода 2021 – 2027 г. като комбинация от трансфери от по-богати към по-бедни държави членки и относително по-евтини заеми от капиталовите пазари в замяна на реформи и конкретни инвестиционни ангажименти. Финансирането на Националния план за България от 6,27 милиарда евро е под формата на безвъзмездни средства и ще се основава на резултатите и напредъка в реформите и инвестициите, посочени в плана. Финансово-инвестиционните и институционалните предизвикателства за изпълнението на Плановите за възстановяване и устойчивост са свързани с функционирането на интеграцията в условията на наслагването на кризисни процеси в европейски и глобален аспект. За България предстоящата реализация на реформите и инвестициите по Националния план е съществена за стимулиране на инвестициите в интерес на възстановяването след пандемичната криза и засилване на устойчивостта на икономиката.

1. За новата парадигма на икономическо и социално развитие – зелена икономика, устойчивост и устойчиво развитие: различни, но допълващи се икономически категории

Устойчивото развитие е дългосрочната стратегия на ООН от началото на настоящото хилядолетие, която ЕС и страните членки са ангажирани да изпълнят по Програмата на ООН за устойчиво развитие до 2030 г. В центъра на програмата са целите за устойчиво развитие (ЦУР), които са глобално договорени

---

¹ Проф. д-р Татяна Хубенова-Делисивкова, Институт за икономически изследвания при Българската академия на науките / Prof. Tatiana Houbenova-Delisivkova, Economic Research Institute at Bulgarian Academy of Sciences: stefanovatatiana@gmail.com

цели и обхватът им отговаря на идеята за цивилизационния напредък, включително за повишаване на благоденствието на хората, намаляване на неравенствата и бедността, опазване на околната среда и биологичното разнообразие.

От средата на последното десетилетие зависимостта от изкопаеми енергийни източници се счита за критична опасност за живота на нашата планета. Борбата срещу климатичните промени в рамките на ООН се провежда целенасочено, но след Парижкото споразумение от 2015 г. не протича с пълен консенсус. От 2017 г. при Президента Доналд Тръмп САЩ излязоха от Парижкото споразумение и отново се присъединиха към него от 2021 г. Консолидацията на доверието към борбата с климатичните промени чрез декарбонизация остава предизвикателство за глобалната икономика при настоящата икономическа криза. Икономическата цена на действията по изменението на климата за поддържане на затоплянето на не повече от 1,5 градуса се усложнява и надхвърля първоначалните оценки да възлиза на около 1-3 процента от световния БВП годишно – сума, която много експерти смятат, че може да бъде политически приемлива и няма непременно да намали стандарта на живот, противно на аргументите на привържениците на растежа, базиран на изкопаемите ресурси, който по традиция е по-енергоемък. Някои експерти в Глобалната конференция за климата през 2021 г. бяха технооптимисти, посочвайки бързия спад в цената на възобновяемите енергийни източници и бързите подобрения в технологията на батериите и твърдяха, че иновациите са бързи, когато политиката за климата е била по-активна. Ускоряването на прехода към възобновяеми енергийни източници се приема повече от десетилетие като належаща задача и реализацията ѝ ни отвежда по-близо до енергийна диверсификация и по-екологична икономика.

На Конференцията за климата през ноември 2022 г., в качеството си на най-големия донор на финансиране на борбата с изменението на климата в света, ЕС и държавите членки се обявиха за укоряване на глобалните усилия за справяне с кризата в областта на климата чрез удвояване на финансирането за адаптиране до 2025 г. в сравнение с равнищата през 2019 г., като продължи и работата по приемане на нова колективна количествена цел за финансиране на борбата с изменението на климата и привеждане на всички финансови потоци в съответствие с Парижкото споразумение. На съвременния етап цената на електроенергията от възобновяеми източници е значително по-ниска от тази на конвенционалните електроцентрали. Допълнителният технологичен напредък означава, че до 2040 г. може да се очаква дори разходите за малки фотоволтаични системи да бъдат по-ниски от тези, на която и да е електроцентрала с изкопаеми горива.

Преходът обаче към това ново, екологично по-стабилно състояние няма да дойде безплатно; въпросът за цената на издръжката на прехода към зелена икономика и начините на финансирането на този преход основателно обуславят напредък в няколко направления на икономическия анализ и практика, включително климатичните финанси, моделирането на екологосъобразен стопанския растеж, система от концепции и правила за екологични, социални и управленски изисквания (ESG), таксономия на зелената икономика като обхват от изисквания и индикатори за оценка на прехода към климатично неутрална икономика. На последния аспект Европейският зелен пакт, в частност Механи-

змът за възстановяване и устойчивост, отдават голямо значение, с което ЕС продължава да бъде глобален лидер в борбата с климатичните промени. Зелените инвестиции генерират по-голяма възвръщаемост и прираст на реалния БВП в сравнение с разходи с неблагоприятно въздействие на околната среда. На основа на данни, обхващащи 20 държави от 1995 до 2016 г., в изследване на МВФ се установява, че инвестициите в чиста енергия и технологии за опазване на околната среда и биологичното разнообразие стимулират икономиката повече от инвестициите в изкопаеми горива и конвенционално земеделие. След пет години кумулативното нарастване на реалния БВП, свързано с 1 долар инвестиция в инфраструктура за зелена енергия, е почти два пъти по-високо от това за еквивалентни разходи за неекологична енергия. В агробизнеса също акцентът е *обратно към природата*. Всеки долар, инвестиран в устойчиво земеползване, генерира близо 7 долара в БВП след пет години, докато всеки долар, изразходван за субсидии за индустриалното земеделие, генерира по-малко от 1 долар в повишена икономическа активност (Batini & coauthors, 2018).

Концепциите и аналитичната рамка на новата парадигма се свързват с по-всеобхватното разбиране на свързаността на устойчивото развитие със зелената икономика и устойчивостта. Тази парадигма значително се развива и дообогатява от 2015 г. досега на основа на Парижкото споразумение за борбата с климатичните промени. Устойчивостта като икономическа категория допълва, но има различно съдържание от устойчиво развитие. С новата трактовка за „устойчивост“ се обозначава: а) способността за справяне с икономически, социални и екологични сътресения и/или трайни структурни промени по справедлив, устойчив и приобщаващ начин; и б) „ненанасяне на значителни вреди“ с цел да не се подкрепят или извършват икономически дейности, които нанасят значителни вреди на която и да било екологична цел, когато това е приложимо. Категорията „устойчивост“ се интерпретира по този начин като законодателна основа на зеления преход в ЕС и по смисъла на член 17 от Регламент (ЕС) 2020/852 от 18 юни 2020 година за създаване на рамка за улесняване на устойчивите инвестиции и за изменение на Регламент (ЕС) 2019/2088.

Съвременната глобална и европейска икономика се отличава с „нови нормалности“ на декарбонизацията – те се проявяват не само в икономиката, но и в енергийните и климатични системи. Последствията за обществата са дълбоки и дългосрочни. Новата икономическа парадигма е свързана със структурни промени и забавянето на стопанския растеж, защото има като приоритет нова типология и качество на икономическия растеж, който се преосмисля поновому. Средносрочните експертни оценки са за бавно преодоляване на спада на темповете на стопанския растеж в света, но и трудности в прехода към новата парадигма на развитие. Забавянето на световната икономическа активност е широкообхватно и по-рязко от очакваното, като инфлацията е по-висока от наблюдаваната от десетилетия. Въпреки безпрецедентната намеса от страна на централните банки и правителствата, икономическото възстановяване в САЩ и Европа е неустойчиво и след COVID кризата от 2020 – 2021 г. е съпътствано от редица рискове за глобална рецесия, прогнозирана за 2023 г. Прогнозата на МВФ е, че глобалният растеж ще се забави от 6,0 процента през 2021 г. до 3,2 процента през 2022 г. и 2,7 процента през 2023 г. Това е най-слабият профил на

растеж от 2001 г. насам, с изключение на световната финансова криза и острата фаза на пандемията от COVID-19 (IMF,2022). Затягането на глобалното финансиране при растящи лихвени равнища може да предизвика дългови проблеми на редица страни на капиталовите пазари, да подкопае растежа и да попречи на ускоряването на прехода към зелена енергия и предотвратяване на фрагментацията на прехода по страни и по региони.

Дебатът за стопанския растеж от гледна точка на избора между стимулите чрез бюджетни разходи и строгите икономии все още не поставя на фокус факторите, които определят проблемите на икономическия растеж в условията на икономическа трансформация – в условия на края на ерата на евтиния петрол, огромните дългове, които светът и отделни страни са натрупали, намаляващото икономическо въздействие на новите технологии и ръста на разходите за смечаване на въздействието на изменението на климата в условията на глобална инфлация.

В подкрепа на устойчивостта и в изпълнение на политиката на стратегическа автономия на ЕС, през 2020 г. е приета нова индустриална стратегия на ЕС, която се основава на няколко принципа за това как Европа може да открие пътя към нова индустриална политика. В контекста на текущи промени и преосмисляне на ролята на политиките се очертават ясни направления на структурни реформи и рамка за управление. Стратегията на ЕС трябва да се съсредоточи върху устойчивото развитие и устойчивостта както на индустрията на ЕС, така и на хората в ЕС. Индустриалната стратегия не трябва да се разглежда като самостоятелна инициатива, а е съставна част от по-широки цели и политики на ЕС. По подобен начин многото инициативи, стартирани в подкрепа на индустрията на ниво ЕС, следва да бъдат рационализирани и консолидирани от гледна точка на потребностите на обществото.

През юли 2020 г. Европейският съвет прие Плана за подкрепа от следващото поколение на ЕС (NGEU) за страните членки, най-силно засегнати от кризата с COVID-19, с фонд от 750 милиарда евро, който ще бъде финансиран от емитиран на финансовите пазари нов дълг на ЕС, и паричните средства ще бъдат добавени към бюджета на ЕС. Според заключенията на Съвета 672,5 милиарда евро (от общия план за 750 милиарда евро) ще представляват ресурса на Фонда за възстановяване и устойчивост, който ще бъде отпуснат като безвъзмездни средства (312,5 милиарда евро) и заеми (360 милиарда евро). Останалата част от плана ще бъде посветена на гъвкави грантове на политиката на сближаване, на които да се отговори на коронавирусната криза и да се подкрепи зеления преход към климатично неутрална икономика. В контекста на кризата във връзка с COVID-19 целта е да се подсили Многогодишната финансова рамка за представяне на подкрепа на държавите членки и да се осигурят на страните членки при нова условност (напр. за спазване на върховенство на закона и реформи) директна финансова подкрепа чрез иновативен инструмент.

За тази цел е създаден Механизъм за възстановяване и устойчивост (МВУ), който да осигури ефективна и значителна финансова подкрепа за ускоряване прилагането на устойчиви реформи и свързаните с тях публични инвестиции в държавите членки. Той следва да бъде всеобхватен и да се възползва от опита, натрупан от Съюза и държавите членки, от използването на други инструменти

и програми. Приема се, че частните инвестиции биха могли да бъдат стимулирани и чрез схеми за публични инвестиции, включително финансови инструменти, субсидии и други инструменти, при условие че са спазени правилата за държавната помощ. Реформите и инвестициите по линия на Механизма следва да спомогнат Съюза да стане по-устойчив и по-малко зависим, като диверсифицират основните вериги за доставки, укрепят неговата стратегическа автономност и създадат европейска добавена стойност. Механизмът за възстановяване и устойчивост (RRF) е също така в основата на изпълнението на плана REPowerEU, като се осигурява допълнително финансиране от ЕС. За България предстоящите възможности и ангажименти в тази насока са от особена важност. Държавите членки следва да добавят глава за REPowerEU към своите планове за възстановяване и устойчивост, за да насочат инвестициите към приоритетите на REPowerEU и да направят необходимите реформи. Държавите членки могат да използват оставащите заеми от RRF (понастоящем 225 милиарда евро) и нови безвъзмездни средства от RRF, финансирани чрез търг на квоти от системата за търговия с емисии, които понастоящем се съхраняват в резерва за стабилност на пазара на стойност 20 милиарда евро.

Основната цел на ЕС от следващо поколение е многостранна и се определя като подход „[да] гарантира, че възстановяването е устойчиво, равномерно, приобщаващо и справедливо за всички държави членки“. Според заключенията на Съвета на ЕС 47,5 милиарда евро ще бъдат разпределени въз основа на сериозността на социално-икономическите въздействия на кризата по програмата REACT-EU. Ресурсите, представени като допълнение към текущите програми на политиката на сближаване, но без съфинансиране, се очаква да бъдат изплатени между 2022 – 2023 г. въз основа на загубите на БВП, както и на нивото на младежката безработица и относителния просперитет на държавите членки. REACT-EU, макар и ограничен по размер, е истинска фискална мярка за смекчаване на въздействието от шока от COVID-19.

За разлика от това, Механизмът за възстановяване и устойчивост, най-голямата част от Next Generation EU, предлага финансова подкрепа на държавите членки за инвестиции и реформи във връзка със зеления и цифровия преход и за увеличаване на устойчивостта на националните икономики. Това означава, че използването на средствата е само частично свързано с въздействието на кризата и по-скоро с постигането на по-широки цели.

По-голямата част от ресурсите от *Ново поколение Европа* не се очаква да имат функция, която да наподобява традиционния бюджет на ЕС, като общите финансови ресурси се разпределят предварително в началото на програмния период и трябва да се използват за постигане на целите на конкретни програми, политики и инструменти. Но на практика има следване на познатата технология на управление на европейските средства. Един недостатък на такава двойственост на NGEU между основната идея за План в отговор на кризата с COVID-19 и действителния подход за обвързване на средствата с целите на ЕС за устойчиво развитие, устойчивост и справедливост е, че се направи по-сложно дефинирането и договарянето на разпределението на финансирането.

Въпреки че от самото начало постигането на кохезията е възприето като приоритет, на практика ще бъде по-трудно да се гарантира *ex ante*, че най-силно

засегнатите страни също ще получат повече ресурси. В крайна сметка формулата за разпределение се основава на прогнозите на Комисията и е свързана с минали равнища на безработица, както и с населението, с БВП на глава от населението и младежката безработица, подобно на критериите на ЕС за разпределяне на кохезионните фондове. За 2023 г. критерият за безработица се заменя със загубата на реален БВП, наблюдавана през предходните години. Приетият подход, че средствата от NGEU трябва да бъдат предварително разпределени, отслаби идеята, че МВУ може да служи като амортизатор на последиците от кризата с COVID-19 и се превърна в „нож“ с две остриета: начин за постигане на договорени компромиси, но с риск от конфликтност и забавяне на преговорите и трудности в кохезионната политика (Георгиев, Д., И. Илиева, Т. Хубенова, 2018).

С предварителното разпределение държавите членки се чувстват оправдани да следват принципа на „справедливо връщане“, опитвайки се да увеличат максимално сумата, която могат да получат под формата на безвъзмездни средства или заеми, като намаляват дела на безвъзмездните средства и добавят условия. Поглъщането на удари не включва никаква форма на условност или система за целево отпускане. И двете се определят от самия шок. Още преди окончателното решение на Европейския съвет се очакваше, че някои страни членки няма да са готови за подобна стъпка. Наистина преговорите бяха дълги и трудни. В рамките на Съвета се появиха силни политически разделения – между „пестеливите четири“ страни (Австрия, Дания, Холандия и Швеция) и най-силно засегнатите от кризата (Италия, Франция и Испания). Поставят се условия, за да се гарантира, че парите не се считат за пропиленни финансови средства пред пестеливите страни, които обещаха по-малко безвъзмездни средства и повече заеми в сравнение с първоначалното предложение на Комисията, но също така и се наложи по-сложна процедура за одобрение на разпределението на средствата *ex ante*. Съветът на ЕС запази властта над ресурсите дори във фазата на изпълнение.

Този подход затруднява разглеждането на NGEU като истински фискален капацитет за смекчаване въздействието от шока от COVID-19. В крайна сметка обаче се стигна до споразумение, което е комбинация от абсорбиране на шока от пандемията и разширяване на бюджета на ЕС. Той отразява политически приемлив компромис за въвеждане на първата голяма обща реакция на ЕС при криза с квази федерален механизъм.

В контекста на Междуинституционалното споразумение (МИС), свързано с Многогодишната финансова рамка (МФР) за периода 2021 – 2027 г. (ЕК, 2020), съществена промяна внася фактът, че институциите на ЕС приеха пътна карта за действия за въвеждането на достатъчно нови собствени ресурси, за да се покрие сумата, съответстваща на очакваните разходи във връзка с погасителните плащания по NGEU. Съгласно пътната карта Комисията следва да предложи пет нови категории собствени ресурси – три от тях през 2021 г. и две – през 2024 г., които да въведе съответно през финансовата 2023 и финансовата 2026 година. Необходими са достатъчно приходи за покриване на погасителните плащания на ЕС във връзка с отпускането на безвъзмездна финансова помощ за държавите членки по NGEU, които да продължат до края на 2058 г. (ЕС, 2020).

В края на 2021 г. Комисията предложи изменение на Решението за собствените ресурси (СОМ (2021)), с което се предвижда постепенно да се *въведат три нови собствени ресурса от 2023 г.* нататък: първият от тях се базира на преразгледаната схема на ЕС за търговия с емисии, вторият – на механизма за корекция на въглеродните емисии на границите, и третият – на дела от остатъчните печалби на най-големите и най-печеливши многонационални предприятия, които се преразпределят на държавите членки. Това предложение все още не е прието. Едновременно с това Комисията представи предложение за нови правила за предоставяне на собствени ресурси през март 2022 г. – предложение за Регламент относно методите и процедурата за предоставяне на собствените ресурси на база системата за търговия с емисии, механизма за корекция на въглеродните емисии на границите и преразпределените печалби и относно мерките за удовлетворяване на потребностите от парични средства (ЕК, 2021).

Във връзка с войната в Украйна от април 2022 г. е актуална дискусиата за нов ПВУ 2.0. Дискусиата се фокусира върху начините, по които ЕС трябва да създаде нов ПВУ-2.0, който да се съсредоточи върху енергията, която да е зелена и сигурна, тоест върху проекти, които могат бързо да намалят нуждата от вносни изкопаеми горива. Това би направило Европа като цяло по-малко уязвима от енергийните ресурси на Русия и ще позволи на всички страни да инвестират в енергетиката и националната сигурност. Стратегията за стратегическата автономия на ЕС се доразвива в този смисъл, че в настоящата военновременна криза зелените инвестиции могат да осигурят тройния дивидент като направят Европа по-малко зависима от руската енергия, помогнат в борбата с инфлацията и намалят въглеродните емисии в Европа. В подкрепа на устойчивостта и концепцията за стратегическата автономност на ЕС предстои приемането на нова регулаторна и политическа рамка по отношение *на критичните суровини*. Отчита се фактът, че европейските и световните доставчици няма да могат да се справят с бързонарастващото търсене, излагайки единния пазар на ЕС на риск от структурен недостиг на доставки. Наистина, според Годишния доклад на ЕК за 2021 г. „преживяваме глобална надпревара за доставка [и рециклиране] на критични суровини“, което според ЕК „е основна грижа за всички наши индустриални екосистеми“ (ЕК, 2022).

2. Предизвикателствата за прилагането на Механизма за възстановяване и устойчиво развитие и реформените процеси

В ЕС реформата на фискалните правила за страните членки стои на дневен ред още от 2010 г. във връзка с преодоляването на европейската суверенна дългова криза. За тези правила се приложи дерогация поради пандемичната криза през 2020 – 2022 г., новите правила в ЕС са в процес на създаване и може да бъдат активирани през 2023 г. Ако старите правила бъдат използвани отново, ще са необходими мащабни строги икономии в много страни членки поради риска от силно повишеното ниво на публичния дълг и отклоненията от допустимия праг на държавния дълг от 60 процента от БВП. Приемането на нови правила ще позволи известно приспособяване на страните членки към променящата се

парична среда, особено при повишаването на нивата на лихвените проценти и променящите се разлики между лихвените проценти и темповете на растеж. Въпреки че съществуващите фискални правила имаха известно въздействие върху ограничаването на дефицитите на държавните бюджети на страните членки, те не предотвратиха и не предотвратяват и сега, в следпандемичния период, бюджетните дефицити и съотношения на държавен дълг, които застрашават стабилността на Паричния съюз в миналото, и които продължават да създават уязвимости за еврозоната за ЕС и днес. Рамката също дава лоши резултати при управлението на компромиси между ограничаване на фискалните рискове, стабилизиране на производството и стимулиране на публичните инвестиции (Gros, D. M. Jahn, 2020).

Научната дискуссия в ЕС подчертава, че фискалните правила в ЕС не предоставят достатъчно инструменти за стабилизиране на страните с намален фискален капацитет, както и за стимулиране на инвестициите за модернизация, включително за екологичните, социални и управленчески цели (ESG). Въз основа на най-новия опит с NextGenerationEU (NGEU) е показателно, че по-силният фискален капацитет на ЕС би подобрил макроикономическата стабилизация и борбата с инфлацията и би позволил предоставянето на общи обществени блага на ЕС – задача, която стана по-спешна предвид зеления и дигитален преход и общите съображения за сигурност във връзка със стратегическата автономия на ЕС в глобален контекст. Това ще има положително значение за повишаване ролята на публичните инвестиции, които трябва да са водещи при зеления преход и да стимулират частните инвестиции (Mazzucato, 2022).

За България, както и за други страни членки за в бъдеще е от значение взаимно подсилващата се връзка между фискалните правила на ЕС и прилагането им на национално ниво. Това изисква както по-добра национална ангажираност с правилата и тяхното прилагане, така и по-голямо съответствие на страните членки с изискванията на ЕС. Очаква се актуализирането на правилата да се осъществи от европейските институции през 2023 г. Подобряването на прилагането на фискални рамки на национално ниво остава основно предизвикателство за всички страни, в т.ч. и България, за която това е належащо в подготовката ѝ за присъединяване към еврозоната.

Проблеми с изпълнението на фискалните правила предстоят при прехода към по-устойчива и екологосъобразна икономика на съвременния етап поради енергийната инфлация. Тя се обуславя от няколко различни, но взаимосвързани източника, които се очертава да оказват дълготрайно възходящ натиск върху цените на енергията и енергоресурсите и ще пречат на зеления и дигитален преход поради натиска върху фискалния капацитет на всяка страна членка.

Първият източник е свързан с по-високата цена на издръжка на борбата с природните бедствия и тежките метеорологични явления и тяхното негативно въздействие върху икономическата активност и цените. Например честотата на големи засушавания и наводнения в редица страни допринесе за неотдавнашното рязко покачване на цените на продоволствията и храните.

Вторият източник е повишаването на цените на газа и петрола, което обуславя силно увеличение на инфлацията в европейските страни и в глобален мащаб. Петролните продукти и природният газ все още представляват 85%

от общото потребление на енергия в Европа и рязкото увеличение на цените им допринася съществено за инфлацията. Това е и показателно за наследената зависимост от изкопаеми енергийни източници, която не е намалена достатъчно силно през последните десетилетия въпреки опитите за диверсификация с възобновяеми енергийни източници. В Европейския съюз цената на въглерода остава измерима над нивата отпреди пандемията, а поради кризата има и връщане към въглищните електроцентрали. Ембаргото върху вноса на руски петрол, наложено от Съединените щати и Обединеното кралство, както и планът на Европейската комисия да намали вноса на руски газ с две трети до края на 2022 г. означават, че цените на тези енергийни източници ще останат важен фактор за общата и базовата инфлация в обозримо бъдеще. Освен това много инвеститори на финансовите пазари започнаха значително да намаляват своите експозиции към производители на енергия от изкопаеми горива, което води до увеличени разходи за финансиране и допринася за недостатъчното предлагане и забавена реакция на производството на суров петрол в големи части на света.

Но огромен дял от неотдавнашното покачване на цените на газта и петрола над нивата им преди пандемията – тяхното „излишно“ покачване – отразява най-вече пазарните споразумения на посредници и производители на енергия да насочват доставките на завишени цени на олигополистичен пазар. Пазарите на петрол и газ често са изкуствено завишени за сметка на вносителите на енергия на базата на политиката на ценовите картели на производителите и структурата на предлагането. Компаниите, добиващи изкопаеми горива, и някои фирми по веригата за доставка на енергия като рафинериите, правят големи печалби, но част от тези непредвидени доходи биха могли да бъдат обложени с данък, в идеалния случай по начин, който възнаграждава диверсификацията, сигурността на доставките и зелената енергия, за да се гарантира, че инвестиционните стимули са засилени.

Като цяло пазарните рискове пред екологизирането на икономиката се усложняват в условията на съвременните кризи. В последните години наблюдаваме важен парадокс в борбата с изменението на климата: колкото по-бързо и по-спешно става преминаването към по-зелена икономика, толкова по-скъп се очертава преходът в краткосрочен план.

Като трети източник на инфлацията се очертават високите цени на критични стоки като метали и суровини, които обуславят т.нар. „зелена“ инфлация. Повечето зелени технологии изискват значителни количества метали и минерали като мед, литий и кобалт, особено през преходния период. Дисбалансът между нарастващото търсене и ограниченото предлагане е причината цените на много критични стоки да се повишават осезаемо от 2020 г. Цената на лития, например, се е увеличила с повече от 1000% от януари 2020 г. Поради войната в Украйна и санкционните ограничения върху износа на руски суровини се увеличава натискът върху цените за в бъдеще. Но тъй като все повече и повече индустрии преминават към технологии с ниски емисии, може да се очаква зелената инфлация да упражни възходящ натиск върху цените на широка гама продукти през преходния период. В този смисъл зелената инфлация ще бъде предизвикателство за оскъпяване на инвестициите, макар досега да е имала много по-малко

въздействие върху крайните потребителски цени, отколкото изкопаемите енергийни ресурси.

На практика енергийната инфлация на съвременния етап може да се разглежда като средносрочен риск, доколкото води до дисбалансите на пазарното търсене и предлагане и силната намеса на правителствата за частично компенсиране на рязкото повишаване на енергийните разходи на домакинствата и бизнеса. Според редица изследвания ЕС трябва да утрои инвестициите за борба с климатичните промени като ще са необходими големи държавни разходи, за да стане Европа по-малко зависима от изкопаемите горива. Някои автори считат, че държавите членки на ЕС трябва да изразходват 1% от БВП повече, за да продължат да постигнат целите за климата до 2030 г. (Odendahl, Springford, 2022).

В рамките на Механизма за възстановяване и устойчивост ЕС оказва подкрепа за зеления преход, за да помогне на правителства, които имат по-малко фискално пространство. Все още има мнения „за“ и „против“ развитието на собствен заеман капацитет на ЕС, за привличане на ресурси от капиталовите пазари в интерес на страни членки. Настоящите десетгодишни разходи за заеми в целия Съюз варират от 1,9 процента за германски облигации, до 8,6 процента в Румъния и 9,7 процента в Унгария. ЕС взе заеми само при малко по-високи проценти от Германия след като започна да емитира собствен дълг по плана NextGenEU. ЕС би могъл да използва силата си за колективно заемане, за да предоставя евтини заеми на правителствата на държавите членки, с внимателен мониторинг от страна на Комисията, за да се гарантира, че парите се инвестират разумно.

Държавите членки, които в националните си планове предвиждат финансиране чрез заеми, все още не са взели почти над 200 милиарда евро евтини заеми по Механизма за възстановяване и устойчивост (RRF). Съгласно плана RepowerEU тези средства ще бъдат пренасочени за енергийни инвестиции. Една от причините, поради която държавите членки не са ги приели, е, че тези заеми ще бъдат добавени към съотношенията им дълг/БВП. Но ако парите създават активи с достатъчно потоци от приходи, пазарите на държавни облигации биха били оптимистични за това. Другата причина е, че разходите за заеми бяха ниски за европейските правителства доскоро и не е имало нужда да се обръщат към ЕС за по-евтини заеми.

Тъй като ръстът на инфлацията затяга глобалните парични условия, доходността нараства за страни, които са фискално по-слаби, и колективното заемане от ЕС става по-привлекателно.

След като принципът, че инвестициите в климата създават активи, бъде установен и след като заемите на ЕС започнат да се изплащат, може дори да е възможно да се убедят по-въздржани към заеми правителства в предимствата на постоянен Фонд за климата на ниво ЕС.

Факт е, че по-големите фискални мултипликатори, свързани със зелени инвестиции, се дължат на трудоемкия характер на инвестициите във възобновяема енергия и от цената на устойчивото използване на земята като ресурс. Заетостта на трудовите ресурси също се променя с положителен прираст. Повишеното търсене на зелени технологии също повлиява възходящо ценовите трендове.

Актуалните изследвания разширяват определението за зелена икономика, за да се включат примери за природни технологии за отрицателни емисии („базиран на природата решения“) под формата на разходи за опазване на биоразнообразието и възстановяване на дивата природа. Те се разглеждат все повече от науката като решения, които поддържат естествените способности на земята да отделя въглерод и смекчаване на изменението на климата. Освен това е доказано, че тези мерки са важно допълнение към стратегиите за стабилизиране на планетарния климат и глобалната температура. България е заложила в Националния план за възстановяване и устойчивост амбициозни цели в това направление на запазване и развитие на природата като ресурс за климатична неутралност. Предизвикателството е да бъдат стимулирани поддържащите тези цели инвестиции. При това е важно, че политиките за стимулиране на зелената икономика след COVID, които се фокусират върху декарбонизацията, не само са полезни в борбата срещу климатичните промени, но могат да бъдат по-успешни за по-устойчиво развитие на икономиката.

3. Перспективата за българската икономика: умереният растеж е възможен, но се нуждае от добро управление на всички нива

Най-голямото предизвикателство за българската икономика през 2023 г. ще бъде устойчивият преход към модернизация на стопанското управление чрез преодоляване на политическата стагнация, която пречи на обществено-икономическото развитие. България премина сложен и дълъг период на изготвяне на Националния план за възстановяване и устойчивост и от това следва да се направят критични изводи за нуждата да се подобри капацитетът и институционната стабилност за планиране на устойчивото развитие.

Икономиката ни се справи с пандемичната криза, но се нуждае от ясни хоризонти. Има перспектива за поддържане на положителния растеж и през 2023 г., но инфлацията ще продължи, макар по-умерено, и ще забави темповете му. Това е най-вече заради продължаващото самонастройване на икономиката към наслаждащите се кризи от последните три години.

За разлика от други страни в ЕС подкрепата на държавния бюджет за населението и бизнеса у нас не надхвърли 4.3% от БВП през 2021 г. и 1.8% през 2022 г. В този смисъл, наред с продължаване на предизвикателствата към самонастройването на икономиката, второто най-важно предизвикателство е сдържането на инфлацията с последователна антикризисна политика на държавата. Другите теми са борбата с корупцията на ниво нормативна уредба, капацитета и синергията на институциите, които следва да ѝ противодействат. За страната ни като член на ЕС през 2023 г. има отворени два скоростни „коридора“ за прехода към икономическа трансформация в съответствие с новите приоритети на устойчиво развитие – екологични, социални и за корпоративно управление.

Първият „скоростен“ коридор налага концентрация на усилията за усвояване на финансови ресурси от Плана за възстановяване и устойчивост и други европейски средства, за което България безусловно се нуждае от регулаторен капацитет и работещи институции.

Вторият „коридор“ е за ускоряване модернизацията и подготовката за приемане на еврото. С новия паричен ред ние ще се приобщим към икономическото пространство на еврозоната, което заедно с прякото ни участие в Паричния съюз, е част от дългия процес на реална конвергенция с по-развитите страни. Освен че ще отпаднат транзакционните разходи след приемането на еврото, ние ще се интегрираме реално в общия паричен пазар с намаляване на лихвените равнища, а стимулите за икономическа дисциплина и сближаване ще действат по-силно.

България не се отдалечава от еврозоната, а показва сравнително добро макроикономическо поведение въпреки по-високите темпове на инфлация в сравнение с изискуемия конвергентен показател. По останалите показатели за номинална конвергенция демонстрираме убедителна фискална устойчивост, въпреки повишението на бюджетния дефицит. Данните на НСИ за 2021 г. сочат, че сектор „Държавно управление“ отчита бюджетен дефицит от -3.9% от БВП. Дългът ни за 2021 г. е само 23.9% от БВП при допустим праг от 60% за влизане в еврозоната. Има предизвикателства в настоящата година и пред финансовата консолидация в бъдеще, но страната ни може да се справи значително по-добре от други, които са вече в еврозоната. Ако има политическа воля, срокът – 2024 г., с който сме се ангажирали, е реалистичен.

България продължава да постига по-добро съответствие по основните фискални критерии на Маастрихтския договор. Те бяха „замразени“ през 2020 – 2022 г. под натиска на пандемията и войната, а новите фискални правила са в процес на обсъждане и вероятно ще влязат в сила от 2023 г., въпреки че в еврозоната има и призови за удължаване на дерогацията на правилата от Маастрихт поради глобалната криза и войната в Украйна.

Спад на стопанския растеж се очаква през 2023 г., но не следва да се очаква стагфлация. Ръстът на БВП ще остане положителен до около 2-3% спрямо 2022 г. Можем да очакваме и съдържане на инфлацията – с малко по-голяма неопределеност. Прогнозата за страната ни е за „по-плитка“ рецесия. Очакваната стопанска рецесия в глобален и европейски мащаб остава основен фактор за забавяне темповете на растеж и инвестиционната активност. Тя ще повлияе в различна степен на отделните сектори. Има фактори за запазване на положителния икономически растеж, макар и с напрежение, по съставянето на бюджета за 2023 г. – доброто състояние на макроикономическата ликвидност, включително натрупаните парични спестявания, както и наличието на материални, суровинни и продоволствени запаси за посрещане на текущото потребление. Те ще позволят известно съдържане на енергийните цени в началото на 2023 г. и съответно на индекса на производствените разходи, макар в различна степен по сектори.

Трябва да поддържаме относително ниски нива на безработица, които отразяват усилията за поддържане на производствения ритъм на фирмите. Наблюдаваният спад на вътрешното потребителско и производствено търсене ще продължи през първата половина на 2023 г., но ще има въздържащо инфлацията въздействие.

По-рационалното управление на кредитната експозиция на стопанските агенти в условията на динамично развиващ се финансов сектор в съответствие с

изискванията на ЕС трябва да продължи. С плавното нарастване на лихвените равнища ще може да се поддържа стопанският растеж и кризисния спад да бъде „по-плитък“. За тази цел не бива да има натиск на държавния бюджет върху паричното предлагане с емисиите на нов дълг, като се провежда по-ограничителна фискална политика към бюджетните разходи и съответно рационална политика на доходите. Това ще ограничава прираста на бюджетния дефицит и на държавния дълг и ще подпомага растежа. Неизбежно натискът на социалните партньори за компенсиране на кумулираната инфлация ще продължи, но трябва да е само частично, за да не стимулира инфлацията.

Може да бъде постигнат умерен растеж чрез комплекс от фактори за „сдържане“ на инфлацията, но не бива да се очаква преход към дезинфлация, защото в глобален и европейски мащаб тя ще продължи.

Основен фактор за предстоящата рецесия остава глобалната несигурност. В средносрочна перспектива рисковете за българската икономика са свързани с енергийната инфлация и негативните ѝ социално-икономически последици. Макар че рецесията ще повлияе на темповете на глобалния растеж, тя няма да има рязък шок ефект поради различните политики на противодействие в отделните страни. Вносът на инфлация в икономиката ни като цяло ще влияе негативно върху ценовите трендове на храни и продоволствия, енергийни ресурси и промишлените и други стоки и услуги.

Контролът на инфлацията трябва да остане приоритет на антикризисната политика, така че тя да бъде ограничена само да „подгрява“ растежа. Икономическата мотивация на обществото ни през 2023 г. следва да бъде: „Поддържаме стабилността на лева и приемаме еврото“.

Има определена несигурност за изпълнението на НПВУР най-вече поради по-бавно усвояване на средствата от NGEU от предвиденото, съчетано с недостатъчно изпълнение на структурните реформи. От напредъка в структурните реформи ще зависи възможността да се избегнат проциклични, инфлационни ефекти от финансираната от NGEU фискална експанзия. Умереният растеж е възможен, но се нуждае от по-добро управление на всички нива.

Най-важното е стимулирането и привличането на инвестиции с нов подобрен дизайн на инвестиционния капацитет на България и по-активна подкрепа за инвеститорите. За подобряване на инвестиционния имидж на страната е необходимо да се консолидира обновена законово-нормативна уредба за противодействие на корупцията, включително чрез прилагането на изискванията на ЕС за публична отчетност на системите за управление и контрол на публичните средства, както и на механизмите, прилагани към международни организации като ОИСР и Съвета на Европа. В тази връзка Националният план на България за възстановяване и устойчиво развитие предвижда изпълнение на съществени законодателни и институционални реформи за ускоряване на прехода.

Необходимо е да прилагаме по-целенасочено добрите инвестиционни практики на други европейски страни. Например при протичащите процеси на глобална конкуренция ЕС прилага Регламент за скрининг на чуждестранните институции. България и Кипър са единствените, където този регламент действа, но няма актуализирана единна национална рамка за скрининг на инвестициите, която да отразява секторни и други специфики, които остават в националните

компетенции на страните членки от гледна точка на националната сигурност и вътрешния ред.

На второ място се нуждаем от съществено подобряване на управлението на инвестиционни проекти с публични средства, в т.ч. бюджетни средства за капиталови инвестиции и европейски средства. В тази връзка усъвършенстването на механизма за обществените поръчки е ключов момент. Следвайки примера на други страни от ЕС, България може да реформира управлението на публичните инвестиции с прилагането на Системата за оценка на управлението на публичните инвестиции (РІМА), разработена от МВФ през 2015 г., както и други добри практики на одит и контрол на публичните средства.

На трето място, нужни са ни намаляване на административната тежест върху бизнеса, по-голяма икономическа свобода и по-ефективна координация на политиките за интеграция на бизнеса и научните изследвания в БАН, университетите, висшите училища и иновативните предприемачески центрове и начинания. Важно е да бъдат стимулирани публичните и частните инвестиции в научни изследвания и иновации с цел ускоряване на прехода към климатична неутралност и повишаване на средносрочния и дългосрочния икономически растеж в страната.

Използвана литература

- Георгиев, Д., Хубенова, Т., Илиева, И., Попов, Здр. и Кючуков, Л. (2019)** Предложение за приемане на „Общонационална позиция по МФР на ЕС“. [https://vuzflab.eu/wp-content/uploads/2020/08/Krugova-ikonomika-i-ustoichivi-finansi-SBORNİK-2020_Edit_19.08.pdf] с. 44-49; СИБ, БАМП, ИДП при БАН.
- Европейска комисия (2021)** Предложение за Решение на Съвета за изменение на Решение (ЕС, Евратом) 2020/2053 относно системата на собствените ресурси на Европейския съюз, COM(2021) 570 final, 2021/0430 (CNS).
- Междунституционално споразумение от 16 декември 2020 г.** между Европейския парламент, Съвета на Европейския съюз и Европейската комисия относно бюджетната дисциплина, сътрудничеството по бюджетни въпроси и доброто финансово управление и относно новите собствени ресурси, включително пътна карта за въвеждането на нови собствени ресурси (ОВ L 433I, 22.12.2020 г., стр. 28).
- Регламент (ЕС) 2020/2094** на Съвета от 14 декември 2020 година за създаване на Инструмент на Европейския съюз за възстановяване с цел подкрепа на възстановяването след кризата с COVID-19, ОВ L 433I, 22.12.2020 г., стр. 23.
- РЕШЕНИЕ (ЕС, Евратом) 2020/2053 НА СЪВЕТА от 14 декември 2020** година относно системата на собствените ресурси на Европейския съюз и за отмяна на Решение 2014/335/ЕС, Евратом.
- Становище по сближаването като централен приоритет на българското председателство. 2018 г.** [https://bgeconomist.bg/wp-content/uploads/2018/01/Stanovishte_cohesion.pdf]
- Batini, N., M. Di Serio, M. Fragetta, G. Melina, A. Waldron (2021)** Building Back Better: How Big Are Green Spending Multipliers?, IMF, WP/21/87.
- Gros, D. and M. Jahn (2020)**, Benefits and drawback of an “expenditure rule”, as well as of a “golden rule”, in the EU fiscal framework, European Parliament Study.
- European Commission (2022)** Report: 2022 State of the Union Address by President von der Leyen, Strasbourg, 14 September 2022.

- European Commission (2022)** Statement for Critical Raw Materials Act: securing the new gas & oil at the heart of our economy, Brussels, 14 September 2022.
- International Monetary Fund (2022)** World Economic Outlook: Countering the Cost-of-Living Crisis, October 11, 2022 October 2022.
- Mazzucato, M. (2022)** Mission Economy: A Moonshot Guide to Changing Capitalism (Penguin Books, 2022). Mazzucato, M. (2022), The Entrepreneurial State Must Lead on Climate Change, Politics, Nov 4, 2022.
- Odendahl, Ch., J. Springford (2022)** The EU must triple down on green investment, Insight, European Climate Foundation, 24 March 2022.
- Schnabel, I. (2022)** A new age of energy inflation: climateflation, fossilflation and greenflation, Speech at a panel on “Monetary Policy and Climate Change” at “The ECB and its Watchers XXII Conference”, Frankfurt am Main, 17 March 2022.

ПРОМЕНИ В МЕЖДУНАРОДНАТА СПЕЦИАЛИЗАЦИЯ НА ЕВРОПЕЙСКИЯ СЪЮЗ

Нарастването на конкуренцията на международните пазари и проблемите във функционирането на международната регулаторна търговска система са предизвикателство за единния вътрешен пазар на Европейския съюз (ЕС). Отрицателните ефекти на свръхрегулирането в Съюза се съчетават с разширяване на регламентацията на бизнеса, търговията и инвестициите за целите на устойчивото развитие. По такъв начин „зелената сделка“ е предизвикателство за международната специализация на ЕС, допълвано от прекратяване членството на Великобритания и сключването на нови двустранни споразумения за търговия и сътрудничество и инвестиционните договорености на Съюза със САЩ, Китай и Япония. Тези процеси оказват влияние върху модела на европейската интеграция и преоценката на ефектите от международната специализация за икономиките на страните членки на ЕС, в това число и България.

1. Европейският съюз на международните пазари

Настоящият програмен период за ЕС осъществява своите цели в сложна вътрешна и външна среда. Във вътрешен план могат да се отбележат както последиците за икономиката на Съюза от напускането на Великобритания, така и отражението на пандемията с COVID-19 върху функционирането на единния пазар. Негативните ефекти на външната среда се свързват главно с възстановяването и реструктурирането на международната търговия, конфликта в Украйна и енергийната криза. Тези фактори повлияха негативно международните търговски позиции на ЕС и ролята на интеграционните процеси за конкурентоспособността на Съюза. Новата търговска стратегия на ЕС се основава на концепцията за стратегически суверенитет, която в настоящите условия изисква значително преосмисляне, особено за осъществяване на целите на зелената сделка. Тези дейности се осъществяват при подчертаната необходимост от съвременяването на регулаторната рамка на многостранната договорна система, подкрепяна от Световната търговска организация (СТО).

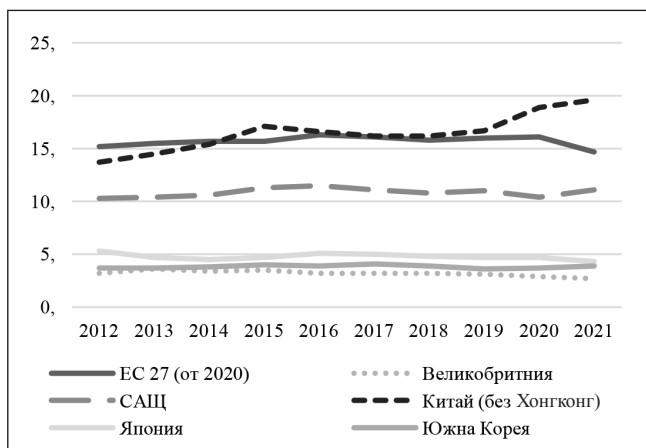
¹ Проф. д-р Емил Панушев, Институт за икономически изследвания при Българска академия на науките и Варненски свободен университет „Черноризец Храбър“ / Prof. Emil Panusheff, Economic Research Institute at Bulgarian Academy of Sciences and Varna Free University “Chernorizets Hrabar”: e_panusheff@iki.bas.bg

В тези условия външнотърговската политика на ЕС осъществява своите цели с подчертан приоритет към устойчивото развитие и насърчаване на търговията с екологични продукти и инвестиции за тяхното производство. В съществуващите търговски споразумения обаче не съществуват ефективни лостове за въздействие в посока на екологичните амбиции и това намалява ефективността на договореностите. Това води до засилване на изискванията на единния пазар за вносните продукти, както и насърчаването на устойчивите вериги за доставки.

В отговор на предизвикателствата ЕС разработва стратегия за интегриране на търговската политика в мерките за излизане от кризата и влошената външна среда, както и промените в климата и енергийните проблеми на единния пазар. Трансформацията на Съюза в посока на екологичните и цифровите приоритети трябва да постигне отворена стратегическа автономност на ЕС, което да засили ролята му на глобален търговски партньор.

Оценката на позициите на ЕС в световната търговия показва, че в последните години мястото на Съюза е относително постоянно и не се подобрява, особено след излизането на Великобритания. Данните показват, че в сравнение с другите водещи търговски сили – Китай и САЩ, които след излизането от COVID кризата увеличават своя дял, ЕС показва тенденция на намаляване (Фиг. 1). Това в значителна степен се дължи на намалените експортни възможности на страните поради зависимостта им от веригите за доставки. В тези условия търговската политика на Съюза ще трябва да търси нови параметри на „стратегическия суверенитет“. Ръстът на износа на Китай показва засилените му позиции и обуславя интереса на ЕС за изработване на устойчиви рамки на търговските отношения.

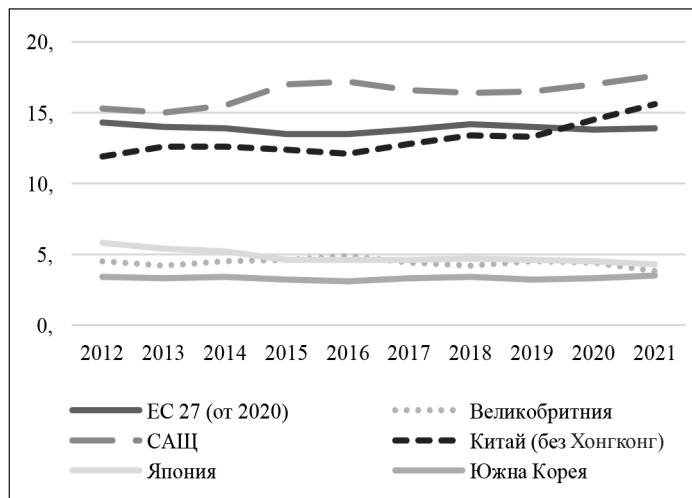

Източник: Евростат.

Фигура 1. Дял на националния износ в световния износ (%), Хонгконг

Относителният дял на вноса на ЕС (Фиг. 2) остава постоянно на равнището от 14%, което показва високата зависимост на единния пазар от външни суровини и доставки на оборудване. Повишаването на позициите на САЩ се определя

като резултат от прилагането на специални търговски рамки с Китай, въпреки че изследователи смятат, че въведените ограничения не са повлияли съществено на търговията между двете държави. Трябва да се отбележи, че ръстът на вноса от Китай е резултат от провежданата стратегия на реструктуриране, включително преодоляване последствията от COVID кризата.

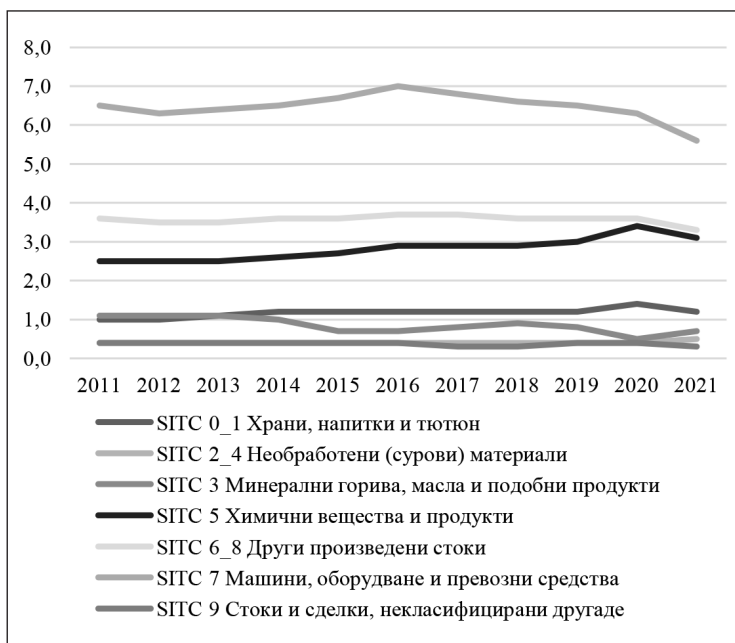
Източник: Евростат.

Фигура 2. Дял на националния внос в световния внос (%), Хонгконг

Посочените тенденции дават основание да се приеме, че функционирането на единния пазар даде възможност на страните да преодолеят ограниченията в търговията в последните години, но това стана за сметка на намаляващите позиции в световната търговия. От тази гледна точка поддържането на водещо място на ЕС като търговски партньор ще постави пред изпитание осъществяването на екологичните цели в търговските отношения.

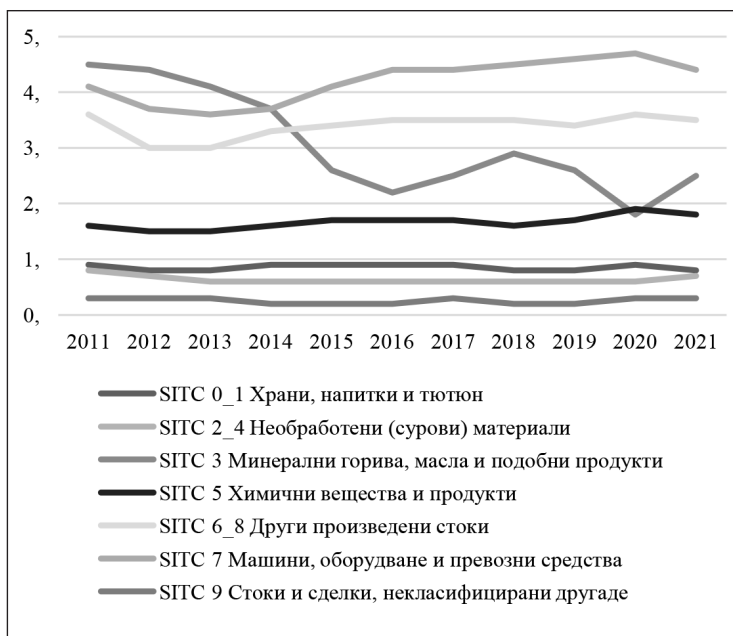
Анализът на стоквата структура на износа (Фиг. 3) показва, че в доминиращите три групи нараства единствено износът на група 5 – *Химични вещества и продукти*. Относително устойчив е износът на стоки от групата 6-8 – *Други произведени стоки*, докато във водещата група 7 – *Машины, оборудване и превозни средства* тенденцията е към намаляване. Тези промени са резултат от реструктуриране на веригите на доставки и спад в автомобилната индустрия на ЕС поради зависимостта от внос. Продължава нарастването на износа на стоки от група 0-1 – *Храни, напитки и тютюн*, което поддържа позициите на Съюза като световен производител на храни.

Данните за вноса показват високата зависимост на единния пазар от импорта на съществени суровини и продукти за последваща преработка (Фиг. 4). Това е особено показателно за стоквата група 7 – *Машины, оборудване и превозни средства*, която в разглеждания период показва значително нарастване, особено вноса от Китай. Устойчив е вносът на стокова група 6-8 – *Други*

Източник: Евростат.

Фигура 3. Износ на ЕС по стокови групи (%)

Източник: Евростат.

Фигура 4. Внос на ЕС по стокови групи (%)

произведени стоки, където се включват стоките с продължаваща преработка. Значителният спад във вноса на енергийни суровини – група 3 – *Минерални горива, масла и подобни продукти*, е обусловен от реструктуриране в енергийното потребление и ще продължи да бъде нестабилен поради промени в източниците на доставка на горива. Положителните тенденции във вноса на стоките от група 5 – *Химични вещества и продукти* са резултат от динамиката в химическата индустрия и нейното пренасочване от водещите държави в други страни-членки.

Представените тенденции дават представа за намаляващите позиции на ЕС в световната търговия въпреки амбициите за мястото на водещ търговски партньор. Данните в Таблица 1 показват, че от всички стокови групи ЕС доминира в износа на храни и в търговията с химични вещества и продукти. В износа на суровини доминира САЩ, което е свързано с диверсификацията на енергийните доставки. При вноса на суровини доминира Китай, който запазва експортните си позиции в група 6_8 – *Други произведени стоки* и група 7 – *Машини, оборудване и превозни средства*.

Таблица 1
Водещи страни в търговията по стокови групи

Стокова група	Износ	Внос
SITC 0_1 Храни, напитки и тютюн	ЕС 27 (от 2020)	САЩ
SITC 2_4 Необработени (сурови) материали	САЩ	Китай (без Хонконг)
SITC 3 Минерални горива, масла и подобни продукти	САЩ	Китай (без Хонконг)
SITC 5 Химични вещества и продукти	ЕС 27 (от 2020)	ЕС 27 (от 2020)
SITC 6_8 Други произведени стоки	Китай (без Хонконг)	САЩ
SITC 7 Машини, оборудване и превозни средства	Китай (без Хонконг)	Китай (без Хонконг)
SITC 9 Стоки и сделки, неклаифицирани другад	САЩ	САЩ

Източник: Евростат.

Представените данни показват загубата на търговски позиции в редица водещи отрасли на единния пазар и в същото време висока зависимост от вноса на стоки. По този начин дейността на европейските институции за предефиниране на търговската политика трябва да решава въпросите с въвеждането на екологични изисквания в търговията с подкрепа на експортните позиции на страните членки.

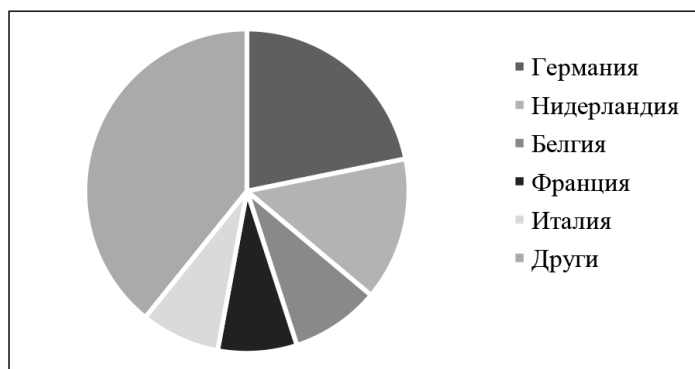
Основно място в тази насока има позицията на Съвета на ЕС за официално подкрепяните експортни кредити, от които се очаква да станат основен лост за повишаване конкурентоспособността на индустрията на ЕС. Чрез тях се разширяват възможностите за сътрудничеството между предприятията на единния пазар и се очаква да координират финансовите инструменти, прилагани в екологичния търговски подход на ЕС. Официално подкрепяните експортни

кредити са съгласувани в рамките на Организацията за икономическо сътрудничество и развитие, но тези правила все още са под влияние на международната конкуренция на глобалните стойностни вериги. Наред с това се очаква официално подкрепяните експортни кредити да създадат благоприятни условия за стимулиране на климатично неутрални инвестиционни модели. Счита се, че приетата таксономия на ЕС е подходящ инструмент за дефиниране на екологично устойчиви проекти.

2. Международните позиции на страните членки след Брекзит

Единният вътрешен пазар предоставя договорна рамка за еднакви конкурентни възможности на отделните държави членки. Трябва да се отбележи, че различията в търговията и условията за риболов в териториалните води на Великобритания наложиха създаването на компенсаторен финансов инструмент за най-засегнатите държави. На практика развитите страни членки на ЕС реализират в по-голяма степен търговските възможности на националните икономики както в рамките на ЕС, така и на международните пазари.

Данните за вътрешната търговия (Фиг. 5) показват, че на единния пазар основни износители са Германия, Нидерландия, Белгия, Франция и Италия. При вътрешния внос доминират същите държави, макар и в друга поредност, но делът на останалите страни е по-голям, тъй като на практика много от стоковите позиции са продукти за последваща преработка, насочени към европейските глобални стойностни вериги. Това показва, че развитите страни, които са и основателки на ЕС, на практика са основни търговски партньори на единния пазар и по този начин са двигатели на икономическото развитие на Съюза.

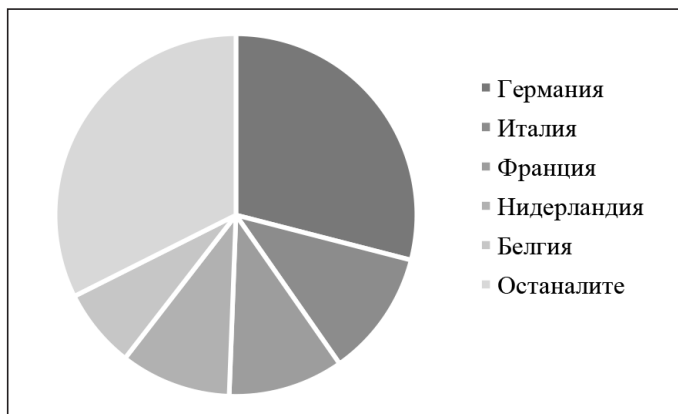

Източник: Евростат.

Фигура 5. Структура на вътрешния износ на ЕС

Тези позиции на страните-основателки са предпоставка за успешното им присъствие във външнотърговските отношения на ЕС. Преобладаващата част от външния износ (Фиг. 6) се осъществява от фирмите на посочените пет държави. Вносът в ЕС е в посочените държави и Испания, като делът на развитите е

значително по-голям от този на другите страни членки. Макар и обяснимо, това съсредоточаване на търговията влошава конкурентните позиции на по-малките държави от Съюза.

Източник: Евростат.

Фигура 6. Структура на външния износ на ЕС

Изменението в стоквата структура на износа по отделните групи (Таблица 2) показва, че в преобладаващите износители в определени стокви групи освен посоченият кръг страни се виждат и други държави като Испания и Швеция. Общата оценка е, че за разглеждания период е намалял дялът на водещите държави по повечето стокви позиции, без енергоизточниците, както и стоки и сделки, неklasифицирани другаде. При външния износ има известно намаляване на дела на водещите държави, но той е близо 70%. Увеличение има в дела на енергийните ресурси и другите суровини, а също и при посочените стоки и сделки.

Таблица 2
Водещи страни в търговията по стокви групи

Стокова група	Водещи държави	2010 г.	2021 г.
SITC 0_1 Храни, напитки и тютюн	Франция, Нидерландия, Италия, Германия, Испания	66,1	64,4
SITC 2_4 Необработени (сурови) материали	Нидерландия, Германия, Швеция, Испания	49,0	49,2
SITC 3 Минерални горива, масла и подобни продукти	Нидерландия, Белгия, Испания, Италия	54,2	56,4

SITC 5 Химични вещества и продукти	Германия, Белгия, Ирландия, Франция, Нидерландия	73,7	72,8
SITC 6_8 Други произведени стоки	Германия, Италия, Франция	54,4	53,1
SITC 7 Машини, оборудване и превозни средства	Германия, Италия, Франция, Нидерландия	70,7	69,1
SITC 9 Стоки и сделки, неklasифицирани другаде	Италия Германия, Франция	61,9	69,7

Източник: Изчислено по данни на Евростат.

Подобни са показателите за относителния дял на групите държави по стокова структура на вноса, но за разглеждания период се наблюдава намаляване на дела при всички стокови групи с изключение на външния внос в група 9 – *Стоки и сделки, неklasифицирани другаде*, сред които се забелязва и присъствието на Полша. Това може да се приеме като знак за разширяване на кръга на държавите членки, които присъстват на единния вътрешен пазар. Би могло, разбира се, да се приеме, че напускането на Великобритания може да е фактор в посочените тенденции, но трябва да се има предвид, че договореностите в Споразумението с ЕС дават възможност да се заобикалят определени ограничения.

Мястото на България в тези процеси се определя от възможностите да се използват предимствата на единния пазар за повишаване международната конкурентоспособност на страната. Както се вижда от данните в Таблица 3, във всички стокови групи България е повишила своя относителен дял за разглеждания период и направление. Намален е износът на суровини и се е увеличил вносът. Подобна тенденция се забелязва и в търговията с продукти от група 3 – *Минерални горива, масла и подобни продукти*, което е компенсирано с търговия на единния пазар.

Таблица 3

Относителен дял на търговията на България вътре и извън ЕС 27 (от 2020 г.)

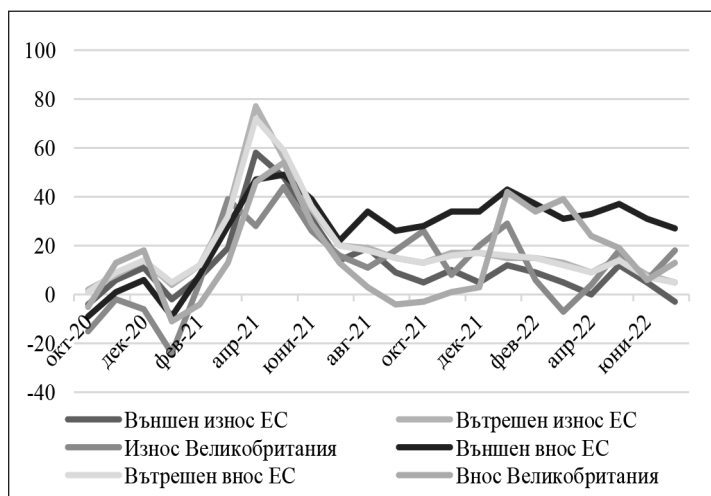
Години \ Стокова група	Търговия вътре в ЕС				Търговия извън ЕС			
	Износ		Внос		Износ		Внос	
	2010	2021	2010	2021	2010	2021	2010	2021
SITC 0_1 Храни, напитки и тютюн	0,7	0,8	0,7	0,8	0,6	1,0	0,4	0,7
SITC 2_4 Необработени (сурови) материали	1,0	1,6	0,7	0,8	2,1	1,8	1,2	2,5

SITC 3 Минерални горива, масла и подобни продукти	0,4	0,5	0,4	0,6	2,1	0,9	1,0	0,8
SITC 5 Химични вещества и продукти	0,1	0,4	0,5	0,7	0,3	0,3	0,4	0,6
SITC 6_8 Други произведени стоки	0,7	0,9	0,6	0,6	0,6	0,8	0,5	0,8
SITC 7 Машини, оборудване и превозни средства	0,2	0,5	0,5	0,7	0,1	0,2	0,3	0,4
SITC 9 Стоки и сделки, неклаифицирани другаде	0,0	0,5	0,5	1,6	0,3	1,1	0,3	0,3

Източник: Изчислено по данни на Евростат.

Представените тенденции показват, че търговията в ЕС се доминира от най-развитите държави, които в определена степен компенсират напускането на Великобритания. Като положителен факт може да се приеме намаляването на дела на групите водещи държави по стокови групи, което показва разширяването на присъствието на останалите държави както във вътреобщностната търговия, така и в стокообмена извън ЕС. За България присъствието на единния пазар е в резултат на участието в глобалните стойностни вериги на развитите държави членки и е възможност за подобряване експортните позиции на страната извън ЕС.

Източник: WTO Monthly trade trends.

Фигура 7. Месечен ръст на търговия със стоки спрямо предходната година (%)

Съществен фактор за пренасочване на търговските потоци на единния вътрешен пазар е напускането на Великобритания. Това се отрази на външнотърговските отношения на Обединеното кралство, които не се подобриха въпреки амбициите на политическите среди за развитие като глобална морска сила. Особено показателна е отчетената динамика в ръста на търговията на стоки спрямо предходната година (Фиг. 7). Възстановяването от пандемията се оказва по-високо за износа на ЕС при намаляваща тенденция във вноса. Последващият период от началото на 2022 година сочи значително по-ниски темпове поради ориентация на търговията вътре в ЕС, което е показател за възможностите на единния вътрешен пазар да компенсира загубата на експортни позиции. Това се потвърждава и от данните за нарастването на вноса от ЕС поради загубата на конкурентоспособност на европейските отрасли.

Зависимостта на българската икономика от Общата търговска политика и инвестиционен режим на ЕС към третите страни е предпоставка за участието на България в международната специализация на ЕС. Намаляването на международната конкурентоспособност на ЕС се отразява негативно върху България при условията на диференцираната интеграция и фрагментирането на секторните пазари и производства в Съюза. Съществени фактори в тези процеси са промените във финансирането на търговията и инвестициите в рамките на страните членки и със средства на ЕС.

Използвана литература

Европейска комисия, Генерална дирекция Евростат.

Европейска комисия (2020) Споразумение за търговия и сътрудничество между ЕС и Обединеното кралство. Нови отношения с големи промени. Декември 2020 г.

Европейска комисия (2021) Преглед на търговската политика – отворена, устойчива и решителна търговска политика, Брюксел, 18.2.2021, COM(2021) 66 final.

Панушев, Е., Христова-Балканска, И., Хубенова-Делисивкова, Т., Маринов, Е., Стефанова, Ю. (2021). България в международната икономическа специализация. С.: Издателски комплекс – УНСС, 216 стр. ISBN 978-619-232-497-1.

WTO (2022) Monthly trade trends.

ПОЛИТИКА В ОБЛАСТТА НА КОНКУРЕНЦИЯТА И КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТ НА ЕС – РАЗВИТИЕ, МЕРКИ, ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА²

1. Въведение

Въпреки че не е толкова известна като свободата на движение и свободната и лоялна конкуренция, тази политика е една от фундаменталните икономически ценности, стоящи в основата на цялостния замисъл и изпълнение на процеса на европейска интеграция още от неговото зараждане. От тази гл. т. конкуренцията е основен механизъм на пазарната икономика и насърчава компаниите да предоставят на потребителите продуктите, които предпочитат. В същото време тя благоприятства иновациите и налага по-ниски цени. Въпреки това според Европейската комисия (ЕК), за да бъде ефективна, конкуренцията изисква независими един от друг оференти, всеки подложен на конкурентния натиск, упражняван от другия (ЕС, 2017). За да бъде постигнато положителното въздействие от конкуренцията и за да бъде тя ефективна, е необходимо да се осигурят определени предпоставки. Това означава, че ЕС трябва да поддържа – чрез подходящата институционална рамка, условията за конкуренция, която е в състояние да засили действието на пазарните сили като преобладаващо в единния европейски пазар.

Във връзка с общия вътрешен пазар Европейската комисия посочва, че най-добрата гаранция за повишената ефективност и иновативния потенциал на европейските компании е, че единният пазар е отворен и конкурентен. Ето защо силната конкуренция е определящ фактор за конкурентоспособността и икономическия растеж (Szczepański, 2019). В рамките на Лисабонската стратегия и в новия сценарий на разширена Европа политиката в областта на конкуренцията се разглежда като ключов елемент за стимулиране на конкурентоспособността на европейската индустрия с цел постигане на дългосрочните цели за развитие на Европейския съюз. Новият контекст изисква нов подход на политиката в об-

---

¹ Доц. д-р Едуард Маринов, Нов български университет, Институт за икономически изследвания при Българска академия на науките / Assoc. Prof. Eduard Marinov, New Bulgarian University, Economic Research Institute at Bulgarian Academy of Sciences: eddie.marinov@gmail.com

² Представеното изследване е част от резултатите от колективен изследователски проект „Влияние на промените на Единния пазар на Европейския съюз върху българската икономика“ от изследователската програма на ИИИ-БАН.

ластта на конкуренцията, влязъл в сила на 1 май 2004 г., съвпадайки с присъединяването на новите държави членки, и дефиниран от Европейската комисия като проактивен (Palma Martos, 2008, р. 2). Този подход се характеризира, от една страна, с подобряване на регулаторната рамка на конкуренцията с цел насърчаване на интензивна икономическа дейност, широко разпространение на знания, по-добри условия за потребителите и ефективно икономическо реструктуриране на вътрешния пазар, а от друга – с действия, насочени към премахване на бариерите за навлизане на пазарите и пречките пред ефективната конкуренция.

Политиката в областта на конкуренцията играе важна роля за икономическия растеж, насърчвайки негови движещи сили като производителност, иновации, инвестиции и ниски цени. Конкуренцията стимулира растежа чрез три канала: ефективност на ресурсите, влизане/излизане и иновации. Тя може да подобри и стимулите за инвестиране, като всички тези ефекти се засилват, когато конкуренцията се осъществява на по-широки пазари. Наред с това конкуренцията води до по-ниски цени, включително на суровините, до по-малки разходи и по-голяма икономическа активност в рамките на единния пазар.

Въпреки ползите от конкуренцията, някои политически цели в рамките на водещите инициативи на ЕС не могат да бъдат постигнати само чрез осигуряването на свободна и лоялна конкуренция. Такъв е случаят с политическите цели, включващи продукти, които не биха били произведени от свободните пазари или поне не на политически приемливи цени. Ето защо могат да се изброят както редица временни предизвикателства, особено в контекста на разширяването на ЕС и множеството кризи, така и структурни проблеми, които стоят пред политиката за защита на конкуренцията.

2. Структурни предизвикателства пред политиката за защита на конкуренцията

В тази част на базата на изследване на няколко казуса от практиката са очертани структурните предизвикателства пред политиката в областта на конкуренцията на ЕС, за да бъде оценено въздействието на инструментите за конкуренция върху постигането на водещите инициативи на ЕС, развитието на единния пазар и икономическия растеж.

За да се очертаят общите предизвикателства, развитието на политиката за защита на конкуренцията на ЕС и въздействието ѝ върху икономическия растеж, по-нататък са избрани и подробно анализирани десет казуса. Анализът и описанието на казусите са на базата на проучването на Nielsen, Rølmer et al. (2013). Казусите са избрани така, че да отговарят на три критерия:

- Първо, те трябва да бъдат представителни и да показват ефекта върху водещите инициативи на ЕС и върху растежа. Следователно казусите не се фокусират върху едно дело за конкуренция или съдебно решение (например едно дело за картел), а по-скоро разглеждат цял сектор (например авиацията или енергетика) или група от подобни случаи (например скоростни сливания на авиокомпаниите или на картелите). Целта е казусите

да покажат ясно въздействието на различни инструменти за защита на конкуренцията – антитръстови мерки, контрол на сливанията, специфични за сектора мерки, либерализация и държавна помощ, върху водещите инициативи на ЕС и върху икономическия растеж.

- Второ, казусите трябва да предлагат разнообразен поглед върху различните сектори на европейската икономика. Във връзка с това избраните казуси обхващат сектори като финансови услуги, електроника, производство, транспорт, телекомуникации, пощи, енергетика и технологии. В някои случаи заключенията от казусите могат да бъдат обобщени и за други сектори – това със сигурност се отнася за тези относно контрола на сливанията и прилагането на картелите. В такъв смисъл казусите предлагат изчерпателно, но не пълно покритие на европейската икономика.
- Трето, случаите са избрани така, че да са от значение за текущия политически дневен ред, например свързани с МСП, климат, иновации, производителност и приобщаване.

Съответствието на трите критерия гарантира, че казусите са подходящи за предоставяне на разнообразно и представително разбиране на връзките между инструментите за конкуренция, икономическия растеж и водещите инициативи на ЕС, като по този начин се очертават структурните проблеми и предизвикателства пред политиката в областта на конкуренцията.

В 9 от десетте случая са идентифицирани възможни промени в рамката на ЕС (напр. под формата на нова регулация) за справяне с недостатъците. Това подчертава важността на активната политика в областта на конкуренцията на ниво ЕС. Значението на законодателството на ЕС се подразбира от само себе си по две причини. Първо, много недостатъци възникват, когато държавите членки следват своите национални интереси, които могат да се различават от тези на ЕС като цяло. Това е очевидно в случаите за злоупотреба с енергийна инфраструктура и за държавна помощ за банки. Второ, много случаи на конкуренция засягат трансгранични дейности и изискват трансгранично прилагане на политиката в областта на конкуренцията. Това е очевидно при разглеждането на картелите и при сливанията на авиокомпаниите.

Въз основа на анализа на избраните казуси се открояват някои недостатъци в политиката в областта на конкуренцията, идентифицирани в десетте подробно разгледани казуса. Във връзка с това могат да се отправят конкретни препоръки за по-добро насочване на политиката в областта на конкуренцията, което да допринесе за икономическия растеж:

- Приносът на политиката в областта на конкуренцията към растежа трябва да се разрасне. Положително влияние върху конкуренцията може да окаже по-целесъобразното използване на нейните пет инструмента – антитръстови мерки, контрол на сливанията, специфични за отраслите мерки, либерализация и държавна помощ. В някои случаи е достатъчно по-доброто прилагане на съществуващите правила, но често са необходими и промени в регулаторните рамки.

Таблица 1
Кратко описание на 10 избрани казуса

Казус	Сектор	Проблем	Инструмент
Стандартни основни патенти	Технологии, права на интелектуална собственост	Липсата или скъп достъп до стандартни основни патенти задържа напредъка и иновациите във вреда на бизнеса и на потребителите	Специфични за сектора мерки
Злоупотреба с енергийна инфраструктура	Енергетика	Различните интереси на потребителите, доставчиците и регулаторите в двустранните енергийни трансфери възпрепятстват либерализацията на пазара и конкуренцията	Антитръстови
Сигурност на енергийните доставки и плащанията за капацитет		Плащанията за капацитет, насочени към осигуряване на стабилно снабдяване с електроенергия, пречат на въвеждането на единен пазар за енергия	Държавна помощ, специфични за сектора мерки
Задължение за универсална услуга в пощенския сектор	Пощенски услуги	Осигуряване на търговска жизнеспособност на универсалните пощенски услуги в либерализиран, конкурентен пазар, като същевременно той се адаптира към технологичния прогрес	Либерализация, държавна помощ
Широкопространен достъп до високоскоростен интернет на достъпна цена	Телекомуникации	Дългосрочните ползи от разширяването на уеб достъпа до отдалечени райони не стимулират непременно краткосрочни инвестиции	Държавна помощ
Ограничения на таксите за международен роуминг		Ограниченията на таксите за роуминг и липсата на информация за клиентите демотивират ценовата конкуренция на ниво под тавана	Специфични за сектора мерки
Либерализация на авиационния сектор	Транспорт	Формира се неконкурентен пазар на самолетни пътувания поради доминиращи национални водещи превозвачи и двустранни транспортни споразумения	Либерализация
Сливания в авиационния сектор		Предложените сливания създават условия за монопол на някои пазари във вреда на бизнеса и на потребителите	Контрол на сливането
Картели	Електроника, производство	Картелни споразумения между играчи в различни индустрии изкривяват конкуренцията във вреда на бизнеса и на потребителите	Антитръстови

Източник: Nielsen, Rølmer, Harhoff, Andersen and Okholm, 2013, p. 27.

- Политиката в областта на конкуренцията и политиката на единния пазар вървят ръка за ръка, като се усилват взаимно. Политиката в областта на конкуренцията има най-сериозен принос за растежа, когато компаниите се конкурират на по-широки пазари, а потенциалът на единния пазар е най-голям при ефективна конкуренция.
- Нивото на ЕС е правилното ниво за укрепване на политиката в областта на конкуренцията. Активната политика за защита на конкуренцията на наднационално ниво е важна за справяне с недостатъците на съществуващите в тази сфера инструменти и мерки. В девет от десет случая могат да бъдат предложени промени в регулаторната рамка на ниво ЕС, за да се увеличи положителното влияние на инструментите за конкуренция върху дългосрочната стратегия за развитие на Съюза и върху икономическия растеж.
- От съществено значение е националните интереси да останат на заден план. Отстъпките в това отношение могат да направят политиката за защита на конкуренцията неефективна, тъй като някои участници са облагодетелствани за сметка на равните условия в целия ЕС. Контролът от страна на ЕС върху държавните помощи и върху сливанията са два важни инструмента за поддържане на националните интереси настрана.
- От голямо значение е да се търси правилен баланс между специфичните за отделни отрасли мерки и общото прилагане на законодателството в областта на конкуренцията, което се потвърждава в няколко от разгледаните казуси. По-специално случаят, свързан с държавната помощ за европейския банков сектор, разкрива трудностите при прилагането на специфични за отраслите мерки за справяне с непрекъснатата променящата се ситуация, както и важноста да не се пренебрегват съществуващите възможности за прилагане на обикновените инструменти.

3. Политиката за защита на конкуренцията в условията на пандемия и нови стратегически приоритети на ЕС

В тази част е направен опит да бъдат обобщени новите предизвикателства, отнасящи се до пандемичната криза, дигитализацията и зеления преход, като са систематизирани новите мерки, свързани с тях.

Във време на криза и преход правилното и ефективно функциониране на единния пазар е от огромно значение. Повече от 60 години прилагането на законодателството на ЕС в областта на конкуренцията е от първостепенна важност за запазване и насърчаване на европейската икономика, основана на европейски ценности като справедливост, върховенство на закона и доверие. Успоредно с обществените, икономическите и регулаторните промени се развива и политиката в областта на конкуренцията. Днес, когато общността е изправена пред една от най-големите кризи в историята си, стабилната политика в областта на конкуренцията в ЕС е по-важна от всякога, за да допринесе за икономическата динамика, която е от съществено значение за по-бързото възстановяване (ЕК, 2021a).

През цялата първа година от мандата на Комисията „Фон дер Лайен“ политиката на ЕС в областта на конкуренцията играе ключова роля в усилията на ЕК да предприеме мерки в отговор на здравната и икономическата криза, предизвикана от пандемията от COVID-19, и за преодоляването ѝ. Политиката в областта на конкуренцията е от първостепенно значение и за улесняване на възможността за възстановяване, като се имат предвид екологичният и цифровият преход на икономиката на ЕС. Комисията продължава да гарантира, че правилата в областта на конкуренцията остават подходящи за съвременната икономика, прилагат се енергично и допринасят за стабилната европейска промишленост както в рамките на ЕС, така и на световната сцена.

Според ЕК през 2020 г. наборът от инструменти на политиката в областта на конкуренцията се оказва подходящ, гъвкав и бързо приспособим към извънредните обстоятелства на здравната и икономическата криза (ЕК, 2021а, с. 2). Благодарение на своевременните ответни мерки и мерки за приспособяване политиката в областта на конкуренцията спомага да се отговори на нуждите на промишлеността и на гражданите на ЕС и същевременно да се запазят конкурентните пазари. Това проличава особено ясно в редица действия, които позволяват бързото предоставяне на подкрепа от публични източници към реалната икономика или които са част от по-широката програма на политиката и имат за цел да се възстанови устойчивият растеж и да се избегне ненужно нарушаване на пазара.

На 13 март 2020 г. в своето Съобщение относно координираните икономически мерки в отговор на пандемията от COVID-19 (ЕК, 2020а) Комисията излага различните възможности, които са на разположение на държавите членки извън обхвата на извършвания от ЕС контрол на държавните помощи и могат да бъдат въведени от тях без участието на ЕК. Сред тези възможности са мерките, предназначени за всички дружества, например субсидиите за заплати и временното преустановяване на плащанията на корпоративните данъци и данъка върху добавената стойност или на социалноосигурителните вноски, както и предоставянето на финансова помощ директно на потребителите за отменени услуги или билети, разходите за които не се възстановяват от съответните оператори.

На 19 март 2020 г. Комисията приема Временна рамка за мерки за държавна помощ в подкрепа на икономиката и с напредването на кризата, предизвикана от пандемията от COVID-19, я преразглежда няколко пъти (ЕК, 2020в). На 8 април 2020 г. ЕК публикува и Съобщение за временната рамка, в което се посочват основните критерии, които тя ще следва, когато оценява проекти за сътрудничество, насочени към справяне с недостига на доставки на основни продукти и услуги по време на пандемията (ЕК, 2020). В същото време Комисията въвежда редица мерки за осигуряване на непрекъснатост на стопанската дейност и продължава да гарантира прилагането на правилата на ЕС относно сливанията, за да се избегне нарастването на пазарната мощ вследствие на кризата.

Всички предприети от страна на ЕС мерки са публикувани в Доклада на Комисията до Европейския парламент, Съвета, Европейския икономически и социален комитет и Комитета на регионите относно политиката в областта на конкуренцията за 2020 г. (ЕК, 2021). Мерките са в две основни направления:

- мобилизиране на политиката на ЕС в областта на конкуренцията с цел облекчаване на въздействието от пандемията от COVID-19:

- подкрепа за държавите членки в борбата с COVID-19 чрез политиката в областта на държавната помощ;
- насоки за участниците на пазара при антиотръстовия контрол и контрола върху сливанията, в т.ч. чрез смекчаване на антиотръстовите правила в някои отрасли (напр. при временни мерки, въведени с цел да се избегне недостигът на определени стоки и да се насърчи запазването на работни места);
- подготовка за възстановяване и излизане от кризата и създаване на Механизъм за възстановяване и устойчивост;
- специфични секторни мерки в областта на транспорта, туризма, културата, хотелиерството, търговията на дребно и др.;

- постигане на по-широките и дългосрочни цели, свързани с развитието на единния пазар:

- задълбочен преглед на правилата в областта на конкуренцията, за да станат пригодни за променящата се пазарна среда, включително за ускоряващата се цифровизация на икономиката;
- актуализиране на правилата и насоките относно сливанията и на антиотръстовите правила и насоки;
- преглед на правилата за държавна помощ, в т.ч. по отношение на Европейския зелен пакт;
- оценка на приетия през 2012 г. пакет за услуги от общ икономически интерес;
- принос на политиката на ЕС в областта на конкуренцията за цифровия преход и за укрепването на единния пазар, в т.ч. за улесняване на цифровия преход и за защита на единния пазар чрез държавна помощ;
- принос на политиката на ЕС в областта на конкуренцията към екологичния преход, в т.ч. чрез разрешаване на държавни мерки за насърчаване на внедряването на възобновяеми енергийни източници, подобряването на енергийната ефективност, подпомагането, когато е необходимо, на внедряването на инфраструктура за мобилност с нулеви/ниски емисии, стимулирането на търсенето на превозни средства с нулеви/ниски емисии за обществен и частен транспорт и намаляването на емисиите на CO₂ и на други емисии (включително мерки за декарбонизация) или засилването на кръговия характер на икономиката;
- принос на политиката на ЕС в областта на конкуренцията към по-задълбочен и по-справедлив икономически и паричен съюз чрез осигуряване на устойчивост в банковия сектор и предприемане на действия срещу избирателни данъчни предимства.

За да се гарантира, че правилата в областта на конкуренцията остават подходящи и с тях може изцяло да се преодолеят предизвикателства като структурни проблеми, свързани с цифровите пазари и с чуждестранните субсидии, които нарушават конкуренцията на пазарите на ЕС, през 2020 г. са осъществени

важни инициативи в рамките на политиката – внесено е предложение за Законодателен акт за цифровите пазари, публикувана е Бяла книга относно чуждестранните субсидии, за да се даде начален тласък на размисъла върху начина за справяне с нарушаващите търговията ефекти, които чуждестранните субсидии могат да имат върху вътрешния пазар.

ЕС демонстрира своята готовност да използва политиката в областта на конкуренцията, за да допринесе за подготовката на изпълнението на Механизма за възстановяване и устойчивост. Комисията оказва съдействие на държавите членки при изготвянето на планове за възстановяване и устойчивост, включително от гледна точка на политиката в областта на конкуренцията, и публикува редица ръководни образци с цел да се гарантира, че те са в съответствие с правилата на ЕС за държавна помощ.

Наред с преодоляването на непосредствените предизвикателства, породени от пандемията, през 2020 г. прилагането на законодателството на ЕС в областта на конкуренцията допринася за изпълнението на дългосрочните цели за периода 2019 – 2024 г., каквито са например „Европа, подготвена за цифровата ера“, „Европейския зелен пакт“ и „Икономика в интерес на хората“. С предложението на Комисията за многогодишната финансова рамка за периода 2021 – 2027 г. е извършена важна промяна с включването на специален компонент за политиката в областта на конкуренцията в рамките на Програмата за единния пазар. Това ще осигури стабилно финансиране на мерки, повишаващи капацитета на ЕК за правоприлагане, например разработването на усъвършенствани методики за разузнаване и разследване. Финансирането ще даде възможност на Комисията да засили и сътрудничеството си с публичните администрации в ЕС и извън него.

По-късно, на 18 ноември 2021 г. Европейската комисия публикува своето съобщение, озаглавено „Политика в областта на конкуренцията, подходяща за нови предизвикателства“ (по-нататък наричано „Съобщението“; ЕК, 2021). Съобщението идентифицира няколко области, в които една коригирана политика в областта на конкуренцията би могла да помогне за преодоляване на новите предизвикателства пред европейската икономика. По-специално в него се обсъжда ролята на политиката за защита на конкуренцията в икономическото възстановяване на Европа от пандемията от COVID-19 в подкрепата на европейския зелен (ЕК, 2019) и цифровия преход (ЕП, 2020) и за укрепването на устойчивостта на единния пазар.

Временната рамка за държавна помощ допринася за смекчаване на отрицателното въздействие на пандемията върху европейската икономика (ЕК, 2020), позволявайки на държавите членки да използват над 3 трилиона евро помощ за подкрепа на предприятията в целия ЕС. В Съобщението се обявява изменение на рамката за държавна помощ и постепенното ѝ прекратяване през следващите шест месеца (до 30 юни 2022 г.). Тази стратегия признава продължаващото икономическо въздействие на пандемията, както и необходимостта от приспособяване към различните темпове на икономическо възстановяване в рамките на специфични сектори в отделните държави членки. Изменението има за цел също да привлече частни инвестиции, за да улесни бързото, екологично и цифрово възстановяване, като във връзка с това включва две нови политики.

Първата политика подтиква държавите членки да насърчават инвестициите в устойчиво възстановяване. Изменението очертава обстоятелствата, при които Комисията ще смята действията в подкрепа на държавите членки за съвместими с правилата за държавна помощ на ниво ЕС. Държавите членки могат да подкрепят частни инвестиции под формата на безвъзмездни средства, данъчни субсидии и субсидирани лихвени проценти по заеми, но не могат да предоставят повече от 10 млн. евро на предприятие. Те могат също да подкрепят инвестиции, които преодоляват инвестиционната празнина, натрупана в икономиката поради кризата с COVID-19. Подкрепата не се ограничава до конкретни икономически области, но изменението поощрява подкрепата на схеми, свързани с екологични изследвания (Gottlieb, 2021).

Втората нова политика насърчава държавите членки да засилят платежоспособността на предприятията (особено тези, чиито нива на дълг са се увеличили поради икономическия ефект на пандемията от COVID-19), като трябва да се ограничат до малките и средните предприятия.

Съобщението идентифицира законодателството в областта на конкуренцията като ефективно средство за отговор на новите пазарни предизвикателства и за засилване на по-широките политически цели на ЕС. По-специално, прилагането на законодателството в областта на конкуренцията ще бъде използвано в подкрепа на две водещи политики на сегашната Комисия: зеления и цифровия преход. В своето съобщение ЕК обяснява, че съществуващите правила за конкуренция (като чл. 101, пар. 1 от ДФЕС, забраняващ антиконкурентни споразумения между предприятия) могат да бъдат използвани за прилагане на целите на Зелената сделка. По-специално, забранените споразумения биха могли да получат позволение, ако антиконкурентните им ефекти се компенсират от екологичната ефективност, произтичаща от тях, например да се позволи производството на по-устойчив продукт.

Освен това правилата за държавна помощ ще се използват и като инструмент за насърчаване на целите на политиката на ЕС. Една такава цел е например до 2050 г. Съюзът да стане климатично неутрален. За нейната реализация ЕК ще позволи на държавите членки да подкрепят нови екологични технологии, използвайки държавна помощ, чрез актуализиране на съществуващите насоки за държавна помощ в областта на енергетиката и околната среда. Стремежът е да се улеснят инициативи, които са в съответствие с целите на ЕС за декарбонизация, и постепенно да се премахнат дейностите с интензивни емисии.

Комисията изтъква също и необходимостта от справяне с пазарната сила на големите корпорации, особено в технологичния сектор. По-специално, в неотдавнашното ѝ предложение за Закон за цифровите пазари е залегнало намерението за борба с антиконкурентните практики от страна на големите онлайн платформи, особено тези, които попадат извън обхвата на съществуващите правила за злоупотреба с господстващо положение на пазара. Предложеният нормативен акт ще наложи и нов каталог от специфични задължения на онлайн платформи, имащи утвърдена позиция на портал между бизнесите, активни в платформата, и крайните потребители (т.нар. онлайн пазители).

И накрая, ЕК ще преразгледа съществуващите си насоки, например Съобщението за определяне на размера на пазара и Регламента и насоките за групово

освобождаване на хоризонтални и вертикални сливания, за да отрази целите на политиката на зеления и цифровия преход.

Комисията също така подчертава значението на единния пазар на ЕС – търговска зона, обхващаща всички държави членки, където стоки и услуги могат да се търгуват свободно и без бариери. Нарушенията на веригите за доставки поради пандемията от COVID-19 показват, че единният пазар не е достатъчно устойчив по време на криза. Поради това в Съобщението се набляга върху ролята на законодателството в областта на конкуренцията за укрепване на единния пазар и за насърчаване на икономическия растеж. Например прилагането на контрол върху сливанията ще се използва, за да се запази диверсификацията на веригите за доставки и за да се избягват „тесни“ места в производството на важни суровини. Въздействието на бъдещите сливания върху надеждността на доставките и предвидимите срокове за изпълнение ще станат важен параметър в оценката на Комисията на тези сделки.

В допълнение, ЕК възнамерява да насърчи създаването на индустриални съюзи в ключови стратегически сектори на единния пазар като батерии, полупроводници и облачни и периферни изчисления. Тези индустриални съюзи ще се превърнат във форуми, в които бизнес участниците ще си сътрудничат за справяне с бъдеща криза, засягаща единния пазар. Специална програма за съответствие ще гарантира, че това сътрудничество между предприятията остава в рамките на законите на ЕС за конкуренцията.

Съобщението несъмнено разочарова онези, които се надяват на облекчаване на антиitrustовите правила на ЕС по време на криза. Напротив – успешното възстановяване на европейската икономика всъщност изисква по-строго прилагане на съществуващите правила за конкуренция. Заедно с тях новите законодателни предложения и политически инструменти ще гарантират, че антиitrustовата рамка на ЕС остава в синхрон с непрекъснатата развиващата се реалност на европейските пазари. Освен това трябва да се има предвид, че антиitrustовото право не се прилага във вакуум – то трябва да бъде приведено в съответствие с усилията на Комисията и да осигури подкрепа в други стратегически области, включително зеления преход и политиката на цифровите пазари (Gottlieb, 2021).

4. Заключение

Слабата конкуренция в някои сектори и пазари пречи на потребителите и на предприятията да се възползват от предимствата на единния пазар. Ефективната конкуренция предотвратява разделянето на пазара и подобрява неговото функциониране и по този начин гарантира, че фирмите и потребителите могат да се възползват напълно от интеграцията на единния пазар. Проблемите с конкуренцията не са изчезнали на някои пазари, като тези, които разчитат на основна инфраструктура, доминирани от (държавни) монополни предприятия или характеризирани с високи надценки. По-общо казано, увеличаването на пазарната сила и надценките показват, че технологичният прогрес и структурните икономически промени не водят автоматично до по-силна конкуренция. Това, от своя страна, свидетелства, че съществуват пречки пред разпространението

на технологии и знания. Ето защо актуалните правила за конкуренция и тяхното ефективно прилагане на равнище ЕС и на национално ниво продължават да бъдат жизненоважни инструменти за гарантиране на функционирането на пазара в рамките на единния пазар.

Политиката на ЕС в областта на конкуренцията играе жизненоважна роля, особено във времена на несигурност и двойна трансформация, за гарантиране на ефективна конкуренция, за насърчаване на иновациите, за създаването на работни места, за растежа, конкурентоспособността и предприемачеството. Тя има голямо значение за създаването на справедливи икономически условия чрез стимулиране на иновациите, които спомагат за разработването на нови технологии. Последните на свой ред могат да стимулират постигането на по-добри резултати, като същевременно ограничават вредите на околната среда и насърчават ефективното разпределение на ресурсите, предоставят по-голям избор и справедливи цени за потребителите и подхранват издръжливостта на единния пазар. Наред с това политиката в областта на конкуренцията трябва да поощрява предприятията да инвестират и да внедряват по-модерна цифрова инфраструктура и инструменти (например технология за компютърни услуги в облак, микропроцесори, изкуствен интелект) и по-малко замърсяващи и по-ефикасни производствени технологии.

ЕС съумя да даде бърз отговор на избухналата криза с COVID-19 като прие специални правила в областта на конкуренцията, които ще останат временни. Политиката на Съюза в областта на конкуренцията доказва своята ефективност, тъй като реагира своевременно на новите развития на пазара. Въпреки това Европейският парламент призовава за силна и ефективна политика в областта на конкуренцията и за нейното прилагане, за да се даде възможност на икономиката на ЕС да следва пътя към възстановяване и да осъществи своя двоен „зелен“ и цифров преход по устойчив, социално и териториално приобщаващ начин (ЕП, 2022, с. 9). Всяка промяна и адаптиране трябва да гарантират, както че политиката на ЕС в областта на конкуренцията продължава да дава тласък на иновациите в двойния преход, да насърчава издръжливостта на единния пазар и да запазва силно конкурентна социална пазарна икономика, така и че потребителите печелят от справедливи цени. Само и единствено по този начин политиката в областта на конкуренцията ще продължи да изпълнява своята ключова роля като крайъгълен камък на единния пазар и на целия процес на европейска интеграция.

Използвана литература

- European Commission (EC). (2017).** Directorate-General for Communication, Competition: making markets work better, Publications Office. Available at <https://data.europa.eu/doi/10.2775/08712>
- Gottlieb, C. (2021).** COVID-19, Green and Digital Transition, European Single Market: The Commission Outlines The New Challenges Facing EU Competition Policy. – Cleary Antitrust Watch, November 18. Available at <https://www.clearyantitrustwatch.com/2021/11/covid-19-green-and-digital-transition-european-single-market-the-commission-outlines-the-new-challenges-facing-eu-competition-policy/>.

- Nielsen, K. E., Rølmer, S., Harhoff, F., Andersen, S., Okholm, H. B. (2013).** The contribution of competition policy to growth and the EU 2020 Strategy. Directorate General for Internal Policies, Policy Department A: Economic and Scientific Policy, IP/A/ECON/ST/2012-25.
- Palma Martos, L. (2008).** The Common Market and Competition Policy in the European Union. – Analele Științifice Ale Universității „Alexandru Ioan Cuza” Din Iași, Tomul LV, Științe Economice. Available at https://idus.us.es/bitstream/handle/11441/16523/file_1.pdf?sequence=1&isAllowed=y.
- Szczepański, M. (2019).** EU competition policy – Key to a fair single market. European Parliamentary Research Service, PE 642.209–October, Available at [https://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document/EPRS_IDA\(2019\)642209](https://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document/EPRS_IDA(2019)642209).
- Европейска комисия (ЕК). (2020).** Съобщение на Комисията относно временната рамка за мерки за държавна помощ в подкрепа на икономиката при настоящата епидемия от COVID-19. ОВ 2020 С 91 I/1.
- Европейска комисия (ЕК). (2020а).** Съобщение на Комисията до Европейския парламент, Европейския съвет, Съвета, Европейската централна банка, Европейската инвестиционна банка и Еврогрупата: Координирани икономически мерки в отговор на пандемията от COVID-19. COM(2020) 112 final.
- Европейска комисия (ЕК). (2020в).** Съобщение на Комисията: Временна рамка за оценка на антиръстови въпроси относно икономическо сътрудничество в отговор на спешни ситуации, произтичащи от настоящото разпространение на COVID-19 (ОВ С 116I, 8.4.2020 г.).
- Европейска комисия (ЕК). (2021а).** Съобщение на Комисията до Европейския парламент, Съвета, Европейския икономически и социален комитет и Комитета на регионите относно политиката в областта на конкуренцията, подходяща за нови предизвикателства. COM(2021) 713.
- Европейска комисия (ЕК). 2021.** Доклад относно политиката в областта на конкуренцията за 2020 г. COM(2021) 373 final, Available at https://ec.europa.eu/competition-policy/publications/annual-reports_en.
- Европейски парламент (ЕП). (2020).** Предложение за регламент на Европейския парламент и на Съвета относно оспорими и справедливи пазари в цифровия сектор (Закон за цифровите пазари). COM/2020/842.
- Европейски парламент (ЕП). (2022).** Доклад относно политиката в областта на конкуренцията – годишен доклад за 2021 г. (2021/2185(INI)). Комисия по икономически и парични въпроси на ЕП, 25.3.2022. Available at https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/A-9-2022-0064_BG.html

ЕКОЛОГИЧНА И СОЦИАЛНА УСТОЙЧИВОСТ НА БЪЛГАРИЯ В ЕВРОПЕЙСКИЯ СЪЮЗ ПРИ ГЛОБАЛНА НЕСИГУРНОСТ

Въведение

По време на двете последователни глобални кризи от 2008 г. и 2020 г. и глобална несигурност, свързана с военния конфликт в Украйна, високите цени на суровините и нарушения на веригите за доставки, публичните политики с финансовите инструменти на ЕС продължават да бъдат важен източник за подкрепа и насърчаване на екологичната и социална устойчивост в държавите членки на Европейския съюз (ЕС). За програмния период 2021 – 2027 г. Европейската комисия (ЕК) предприе нови инициативи, програми и финансови инструменти за гарантиране на политиката за сближаване на равнищата на социално-икономическо развитие чрез подкрепа на региони със забавено развитие, повишаване на заетостта, усъвършенстване на човешките ресурси и опазването на околната среда.

На 14 януари 2020 г. като част от Зелената сделка бе представен Плана за инвестиции на Европейския зелен пакт, който планира да мобилизира поне 1 трилион евро публични и частни инвестиции в държавите членки през следващото десетилетие.² През април 2021 г. ЕС-27 постигна споразумение относно европейското законодателство в областта на климата³, което определя рамка за действия в областта на климата за повишаване сигурността за обществото и увеличава амбицията на ЕС с нова цел да се намалят нетните емисии на парникови газове с 55% до 2030 г.

В тази връзка изследването е посветено на ролята на публичните политики за екологичния преход при COVID-19, новата реалност и глобална несигурност.

---

¹ Гл. ас. д-р Яна Палъова, Институт за икономически изследвания при Българска академия на науките и консултант по публични финанси на Международния валутен фонд / Chief Assist. Prof. Dr. Iana Paliova, Economic Research Institute at Bulgarian Academy of Sciences and Public Sector Consultant at the International Monetary Fund: ipaliova@abv.bg

² Официален сайт на Европейската комисия, Европейския инвестиционен план за Зелена сделка и Механизма за справедлив преход, https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/qanda_20_24

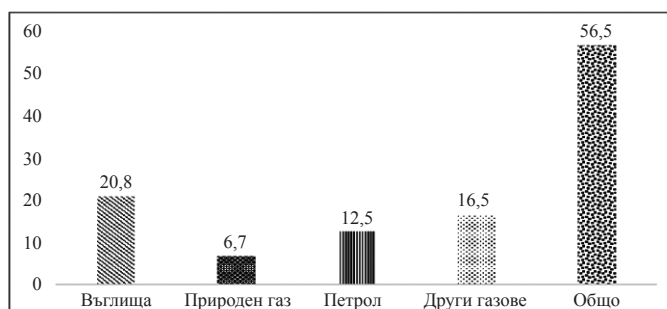
³ Официален сайт на Европейската комисия, Зелена сделка, https://ec.europa.eu/info/strategy/priorities-2019-2024/european-green-deal/actions-being-taken-eu_en

Изследването прави оценка на ефективността на СТЕ на ЕС и европейските програми за превенция и управление на риска от климатичните промени за насърчаване на екологичната и социална устойчивост. Основната изследователска задача е да се направи оценка на предизвикателствата пред фиска за насърчаване на екологичната и социална устойчивост чрез политиките за зелена и социална България, заложи в Плана за възстановяване и устойчивост и Споразумението за партньорство на България за 2021 – 2027 г., както и политиките на ЕС за осигуряване на целите по Зелената сделка.

1. Системата за продажба на квоти за парникови емисии на ЕС и въглеродните данъци за смекчаване на климатичните промени и екологична справедливост

Глобалните емисии на парникови газове (ГНЕ) трябва да бъдат намалени с 40% до 2030 г., за да се върви по пътя към ограничаване на глобалното затопляне до 1.5-2°C. В случай че не се предприемат допълнителни мерки за смекчаване, ГНЕ се очаква да нараснат до 56 милиарда тона еквивалент на въглероден диоксид (CO₂e) през 2030 г. Емисиите на CO₂ от изгаряне на въглища, нефт и газ представляват съществена част от общите парникови газове (Фигура 1).

Източник: Parry et al. (2022)

Фигура 1. Прогнозирани глобални емисии на парникови газове по източник (към 2030 г., млрд. тона CO₂e)

Фискалната политика в държавите членки на ЕС използва ценообразуването на въглеродните емисии, за да стимулира въвеждането на екологичните технологии от въглеродно-интензивните отрасли. Ценообразуването може да бъде под формата на въглеродни данъци или чрез продажби чрез СТЕ, които изискват фирмите да придобиват квоти за своите парникови емисии, като правителствата контролират доставката на квоти и пазарната търговия на квоти, определяща цената на емисиите. Въглеродните данъци обикновено се прилагат чрез данък върху въглеродното съдържание на доставките на изкопаеми горива.

В редица държави се прилагат едновременно въглеродните данъци и СТЕ. Въглеродни данъци се прилагат от държави членки на ЕС като Дания, Финландия, Франция, Ирландия, Норвегия, Португалия и Швеция за сектори, които не

са обхванати от СТЕ на ЕС (Parry et al., 2022). В някои страни като Великобритания въглеродните данъци се прилагат към същите източници на емисии като СТЕ, за да се установи по-стабилен ценови сигнал. Дания обмисля подобна схема, за да постави минимална вътрешна цена на своите емисии, обхванати от СТЕ на ЕС.

Ценообразуването на въглеродните емисии налага такси върху изкопаемите горива въз основа на тяхното въглеродно съдържание или на техните емисии, когато се изгарят, и води до намаляване на емисиите, увеличава инвестициите във възобновяема чиста енергия и мобилизира ценен източник на приходи, който може да се използва за постигане целите на борбата с климатичните промени.

Страните от ЕС са на трето място по емисии на парникови газове след Китай и САЩ и в същото време имат амбициозни цели за намаляване на емисиите с 55% спрямо 2005 г. и нулеви емисии към 2050 г. За целта след 2021 г. ЕК увеличи цените на въглеродните емисии чрез преразглеждане на СТЕ и Директивата за данъчно облагане на енергията, което би могло да осигури на ниво ЕС годишни допълнителни приходи от 90 млрд. евро (1% от БВП на година). Тези приходи биха могли да се използват за целите на зеления преход и фискалната консолидация след COVID-19 (McWilliams et al., 2020).⁴

Приходите от продадените квоти от инсталации на България през 2022 г. (до края на септември) са 828 млн. евро, което е с 40% повече спрямо предходната година, което се дължи на увеличените цени. В същото време предназначенията за продажба квоти съгласно календара на Европейската енергийна борса (ЕЕБ)⁵ за България са 10.9 милиона или с 31% по-малко спрямо 2021 г.⁶ България, както и Португалия и Испания, използва приходите от продажба на емисии за развитие на възобновяемата енергия.⁷ Средствата от продажните на квотите за парникови емисии на България постъпват по фонд „Електроенергийна сигурност“ като част от консолидираната фискална програма и се използват и за компенсации на цените на регулирания пазар.

Секторите, които не са обхванати в действащата СТЕ на ЕС (автомобилен транспорт, селско стопанство, сграден фонд, управление на отпадъците) съгласно пакета „Подготвени за цел 55+“ на ЕС, следва също да намалят емисиите си с 40% спрямо 2005 г., като за тях ще се създаде нова СТЕ. Целите за отделните държави членки се различават в зависимост от икономическото им развитие. България се е съгласила да намали емисиите на парникови газове в тези сектори с 10% до 2030 г. в сравнение с нивата от 2005 г., докато други по-развити икономики като Люксембург, Швеция, Дания, Финландия, Германия – с около 50%.

⁴ McWilliams, B., S. Tagliapietra and G. Zachmann (2020) ‘Greening the recovery by greening the fiscal consolidation’, Policy Brief 2020/02, Bruegel

⁵ Българските квоти се търгуват на съвместна платформа на ЕЕХ заедно с още 30 държави от Европа и квотите на Иновационния и Модернизационния фондове.

⁶ Институт за енергиен мениджмънт, <https://www.emi-bg.com/>

⁷ Официален сайт на ЕК, https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/bg/IP_14_1202

За осигуряването на социална устойчивост при намаляването на емисиите във въглеродно-интензивните сектори държавите членки ще могат да се възползват от европейското финансиране от Социален фонд за климата, който ще бъде създаден за периода 2027 – 2032 г. Фондът ще бъде част от бюджета на ЕС и ще се захранва от външни целеви приходи до максимална сума от 59 млрд. евро. Тази бюджетна архитектура ще позволи на фонда да се възползва от поредица гаранции, свързани с европейския бюджет, без да отваря отново многогодишната финансова рамка на ЕС. Това очевидно ще засегне следващия програмен период на ЕС, като държавите членки ще трябва да префинансират социалните разходи, свързани с политиките за климата, което може да бъде още едно предизвикателство за фиска. Допустимостта на разходите, които ще бъдат покрити от Социалния фонд за климата, ще бъде със задна дата от 1 януари 2026 г. Таван от 35% от очакваните общи разходи за планове за социален климат ще бъде приет към възможността държавите членки да предлагат временна пряка подкрепа на доходите. Фондът ще бъде приложен в полза за всички държави членки. Няма да има национален принос (съфинансиране), но управлението на фонда ще бъде съчетано с елементи на споделено управление с националните органи. Държавите членки ще получат техническа помощ за изпълнението на мерките от плана.

Всяка държава членка трябва да представи на ЕК план, съдържащ набор от мерки и инвестиции за справяне с въздействието на цените на въглеродните емисии върху уязвимите граждани. Фондът ще предоставя финансова подкрепа на държавите членки за финансиране на мерките и инвестициите, посочени в техните планове, за повишаване на енергийната ефективност на сградите, обновяване на сгради, декарбонизация на отоплението и климатизацията в сградите и въвеждане на нулеви емисии, мобилност и транспорт с ниски емисии, включително мерки за предоставяне на пряко подпомагане на доходите по временен и ограничен начин. Дали целите на фонда ще бъдат постигнати зависи от ефективността на политиките на съответните държави членки.

2. Публични политики за адаптация към климатичните промени

Разходите за публичните политики като част от фискалната политика за адаптация и смекчаване на риска от климатичните промени са пряко свързани с екологичната устойчивост при прехода към зелена икономика и тяхното изследване се усилва през 90-те години на XX век.

Адаптацията се отнася както до процеса на адаптиране, така и до състоянието на адаптиране. Терминът има специфични тълкувания в определени дисциплини. В екологията, например, адаптацията се отнася до промени, чрез които даден организъм или вид се приспособява към околната среда, докато в социалните науки адаптацията се отнася до корекции от индивиди и колективното поведение на социално-икономическите системи.

Според изследванията адаптирането може да помогне за намаляване на риска от климатичните промени чрез три рискови фактора: опасности, уязвимост и експозиция. Опасностите могат да бъдат намалени с помощта на публични

политики за адаптация, основана на екосистемите. Устойчивата адаптация е тази, която допринася за социално и екологично устойчиви пътища за развитие, включително за социална справедливост и екологична цялост.

Повечето проучвания за въздействието и адаптирането досега се основават на сценарии за изменение на климата, които предоставят ограничен набор от възможни бъдещи климатични условия – неизменно посочени като средни годишни условия, като температура и влага. И все пак стимулите, свързани с изменението на климата, за които се предприемат адаптации, не се ограничават до промени в средните годишни условия; те включват променливост и свързаните с нея крайности. Климатичните условия по своята същност се променят от година на година и от десетилетие на десетилетие. Променливостта върви заедно с изменението на климата и е неразделна част от него (Mearns et al., 2003); промяна в средните условия всъщност се преживява чрез промени в естеството и честотата на определени годишни условия, включително крайности. Следователно адаптирането към изменението на климата задължително включва адаптиране към променливостта.

Последни изследвания изчисляват, че най-малко 14.4 милиона тона микропластмаси са намерили своя път до дъното на световните океани (Barrett et al., 2020). По-големите пластмасови предмети в околната среда могат да се фрагментират и разградят до микропластмаса. По-голямата част от пластмасите не са биоразградими в морски условия, но постепенно ще се разградят на микро- и нанопластмаси чрез износване и други механични действия (Velis et al., 2017). Като цяло познанията за екологичния и здравния риск от микропластмасата са заобиколени от значителна несигурност⁸. Прогнозира се, че над 25 милиарда тона пластмаса могат да бъдат генерирани до 2050 г., голяма част от които може да завършат в сметищата или в естествената среда (Geyer et al., 2017).

Европейската програма за изменение на климата на ЕК е основана през 2000 г. Във втората фаза от 2005 г. е създадена работна група за адаптиране. Целта на работната група е да се определи ролята на ЕС в политиките за адаптиране, така че адаптирането да се интегрира напълно в съответните области на европейската политика, да се идентифицират добри, икономически ефективни практики и да се насърчи обучението. През 2006 г. групата организира 10 тематични срещи на заинтересованите страни, като допринася за подготовката на Зелената книга на ЕС за адаптацията, публикувана през 2007 г. Зелената книга, озаглавена „Адаптиране към изменението на климата в Европа – възможности за действие на ЕС“, определя четири приоритетни направления на действие на общностно ниво.⁹ Първото направление обхваща действия в области като селското стопанство и търговията, които са подкрепени от политиките на ЕС и европейските фондове. Второто препоръчва интегриране и популяризиране на политиките за адаптирането към климатичните промени на

---

⁸ European Commission (2019), Directorate-General for Research and Innovation, Environmental and health risks of microplastic pollution, Publications Office of the European Union, <https://data.europa.eu/doi/10.2777/65378>.

⁹ http://ec.europa.eu/environment/climat/adaptation/index_en.htm.

ЕС в развиващите се страни. Третото призовава за засилено изследване на въздействието на глобалното затопляне и технологичните иновации. Четвъртото е за включването на бизнеса и обществеността в по-нататъшното развитие на стратегии за адаптиране.

През пролетта на 2009 г. е приета Бяла книга „Адаптиране към изменението на климата: към европейска рамка за действие“, за да се осигури по-конкретно развитие на политиката на ниво ЕС. На ниво ЕС са създадени множество програми за управление и реагиране на риска от природни опасности и свързаните с тях бедствия, но тяхното прилагане в държавите членки зависи от ефективността на националните институции. От една страна, Механизмът за гражданска защита на ЕС се намесва, за да помогне на държавите членки в извънредно положение поради бедствие, когато липсва национален капацитет. Европейската платформа за изменение на климата и адаптация (Climate-ADAPT) предоставя данни, информация и знания в подкрепа на Европа при адаптирането към изменението на климата. Това е онлайн платформа, управлявана съвместно от ЕК и Европейската агенция за околна среда.

През 2013 г. ЕК приема Стратегия на ЕС за адаптиране към изменението на климата, която насърчава всички държави членки да приемат цялостни стратегии за адаптиране; насърчава действия в градовете (чрез Споразумението на кметовете за климата и енергията); има за цел да включи адаптацията в съответните политики и програми на ЕС; осигурява финансиране за действия за адаптиране; и подобрява обмена на изследвания и информация (напр. чрез Европейската платформа за адаптиране към климата Climate-ADAPT). На ниво ЕС новата Стратегия за адаптиране на ЕС настоява за по-интелигентно, по-бързо и по-систематично адаптиране, за да се изпълни визията за 2050 г.

Европейският съюз също така е в челните редици на международните усилия, по-специално по отношение на приемането на Парижкото споразумение относно изменението на климата и Рамковата програма от Сендай за намаляване на риска от бедствия. Планът за действие на ЕС за Рамковата програма от Сендай за намаляване на риска от бедствия 2015 – 2030 г. включва действия за адаптиране към изменението на климата, извършвани както на ниво ЕС, така и на международно ниво, като ги свързва със стратегии за намаляване на риска от бедствия и тяхното съгласувано прилагане. Действията за адаптиране се извършват например в рамките на стратегиите на ЕС за региона на Балтийско море и региона на Алпите, комисиите за река Дунав и река Рейн, конвенциите за Карпатите и Алпите, Работната общност на Пиренеите и Средиземноморския план за действие/Конвенцията от Барселона. Транснационалните действия за адаптиране често са свързани със споделянето на природни ресурси, като например трансгранични водосбори или сухоземни екосистеми.

Многогодишната финансова рамка (МФР) на ЕС за 2014 – 2020 г. включва целта минимум 20% от бюджета на ЕС да допринася за разходи, свързани с климата, докато в МФР за 2021 – 2027г. целта е повишена на 25%. Интегрирането на изискването за адаптиране към изменението на климата е в процеса на прилагането на политиките и законодателството на ЕС. От 2013 г. насам интегрирането се отразява все повече в документи с насоки и правни текстове, които трябва да бъдат отразени и в националните законодателства. Примерите включ-

ват законодателството на ЕС за гражданска защита, което има за цел да развие по-устойчиво на климатичните промени европейско общество.

От 2015 г., на всеки три години, държавите членки докладват на Европейската комисия за своите оценки на риска и способностите си за управление на риска, включително рисковете, свързани с климата и времето. Насоките съгласно Рамковата директива за водите изискват от държавите членки да представят планове за управление на речните басейни до декември 2015 г., а насоките съгласно Директивата за наводненията изискват от държавите членки да създадат планове за управление на риска от наводнения и да ги докладват до март 2016 г. Други ключови политики на ЕС, в които е извършено интегриране на адаптацията, в различна степен включват Стратегията на ЕС за биологичното разнообразие, Рамковата директива за морска стратегия, Директивата за местообитанията, Директивата за птиците, природозащитната мрежа Natura 2000, регламента за инвазивните видове и регламенти, насочени към околната среда в сектори като селско и горско стопанство.

През 2018 г. ЕК стартира Circular Plastics Alliance като част от европейската стратегия за пластмасите. Той има за цел да повиши пазара на ЕС за рециклирана пластмаса до 10 милиона тона до 2025 г. Алиансът обхваща цялата верига на стойността на пластмасите и включва над 175 организации, представляващи индустрията, академичните среди и публичните органи.¹⁰

През 2018 г. ЕК представя първата оценка за ефективността на стратегията на ЕС за адаптация към климатичните промени в доклад, който оценява напредъка, постигнат от държавите членки. Според оценката на ЕК между 2013 г. и 2018 г. броят на държавите членки с национална стратегия за адаптиране се е увеличил от 15 на 25. Оценката на политиката на ЕС за биологичното разнообразие в контекста на изменението на климата обаче установява редица пропуски в политиките, което може да се каже и за стратегиите и плановете за действие на държавите членки. Целите за опазване на околната среда трябва да съответстват по-добре на нуждите за опазване на околната среда; целите трябва да бъдат определени по пространствено съгласуван начин в национален мащаб; настоящият мониторинг изглежда недостатъчен за справяне с тези пропуски.

Европейската комисия насърчава и наблюдава действия чрез проекти по програмата LIFE и Конвента на кметовете за климата и енергията („Конвентът на кметовете“). Отчита се, че стратегията на ЕС е допринесла за подобряване на знанията за адаптиране и споделянето им за информиране при вземането на решения. Чрез стратегията адаптацията прониква и насочва широк набор от ключови политики и програми за финансиране на ЕС и засилва връзките с намаляването на риска от бедствия, устойчивостта на инфраструктурата и финансовия сектор.¹¹

---

¹⁰ European Commission (2018). Circular plastics alliance, https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/bg/IP_18_6728

¹¹ COM (2018) 738 final, Report on the implementation of the EU Strategy on adaptation to climate change, European Commission.

От февруари 2021 г. Climate-ADAPT е домакин на Европейската обсерватория за климата и здравето. Инициативата има за цел да подкрепи Европа в подготовката и адаптирането към въздействието на изменението на климата върху здравето чрез предоставяне на достъп до подходяща информация и инструменти и насърчаване на сътрудничеството между съответните международни, европейски, национални и неправителствени участници.

До април 2020 г. всички държави членки на ЕС са представили националните си стратегии и планове за адаптиране. Стратегиите и плановете за адаптация към климатичните промени на ниво ЕС и държави членки обхващат периода до 2030 г. и имат за цел да развият възможно най-високото ниво на устойчивост на държавите членки срещу изменението на климата, като се предприемат всички необходими мерки за осигуряване на безпроблемното функциониране на икономическите сектори на страната, опазване здравето и благосъстоянието на населението и запазване богатите природни ресурси. Дългосрочна цел е да се поддържа и активно да се преследва дългосрочно въздействие върху икономическата, социалната и екологичната устойчивост на страните, публичните институции да се подготвят адекватно и да се защитят от уязвимости, произтичащи от изменението на климата.

Разработват се стратегии и планове, но в същото време трябва да се отбележи неефективността на работата на редица органи на централното и местно управление в България при прилагането на стратегиите и плановете за действие (Манлиев, 2022). Пример за това е Националната стратегия за адаптиране към изменението на климата и плана за действие на България, приета през 2019 г. Двата документа са разработени с техническата помощ от Световната банка (СБ) от 2016 г. Макроикономическите изчисления показват, че ако не се предприемат действия, изменението на климата би се отразило негативно на икономическия растеж на страната, като потенциално ще го сведе до нула до 2050 г. Изчисленията като цяло сочат висока рентабилност на инвестициите, варираща според сектора и мярката за адаптиране. Всяко инвестирано евро се очаква да бъде спечелено обратно, с магнитуд от няколко пъти до над 700 пъти инвестираната сума. Заклученията на анализа на СБ са, че климатичните заплахи за България са неизбежни с очаквано покачване на средната температура до 4°C до 2100 г.

3. Оценка на фискалната политика за насърчаването на екологичната и социална устойчивост на България в Европейския съюз през 2021 – 2027 г.

До пандемичната криза България осъществяваше политиките за екологична и социална устойчивост, спазвайки строга фискална дисциплина с излишък от 2.1% от БВП за 2019 г.¹² През 2020 г. фискалният дефицит се увеличи до 3.8%, надхвърляйки Маастрихтския критерий за фискалния дефицит от 3%, дължащо

---

¹² Official site of Eurostat, <https://ec.europa.eu/eurostat/web/government-finance-statistics/excessive-deficit-procedure/edp-notification-tables>

се на фискалните мерки в бюджетните приходи и разходи за предотвратяване последствията от COVID-19. Засегнати сектори като туризма и ресторантьорството получиха данъчни облекчения с намаление на данък ДДС, а бизнесът като цяло – редица компенсации. За една от мерките 60/40 от март 2020 г. до края на юни 2022 г. бяха изплатени около 2 млрд. лв. от държавния бюджет.¹³

През 2022 г. и 2023 г. придобиването на военно оборудване и свързаната с него инфраструктура, съобразено с отговорностите на НАТО и променената геополитическа ситуация, оказва допълнителен отрицателен ефект върху фискалния баланс.

Продължаването на експанзионистичната фискална политика България и през 2023 г. обаче поставя под въпрос дали страната ще се справи с приоритетите за екологична и социална устойчивост при спазване на фискалните правила по Пакта за стабилност и растеж. В тази връзка през 2023 г. мерките, приложени по време на пандемичната криза, следва да бъдат преустановени, за да може публичните финанси да се стабилизират и върнат постепенно към средносрочната бюджетна цел от 1% първичен структурен дефицит. Засега дерогацията на Европейската комисия за фискалните правила по Пакта за стабилност и растеж е до края на 2022 г.

За целите на фискалната консолидация, екологичната и социална устойчивост, и зелените инвестиции през 2021 – 2027 г. България разчита основно на европейско финансиране. Планът за възстановяване и устойчивост (ПВУ)¹⁴ и Споразумението за партньорство на България за 2021 – 2027 г.¹⁵ бяха приети с около година закъснение. В същото време все още не са изпълнени 22-те мерки, които да стартират усвояването на финансовите средства по ПВУ от Механизма за възстановяване и устойчивост на ЕС. Авансовото плащане от 1.3 млрд. евро се очаква до края на 2022 г., след като е изпълнено условието за приключване на обществената поръчка за система в Министерството на вътрешните работи, но следващото плащане от ЕК е обвързано с одобрението от парламента на изменения в редица закони. Не е ясно и колко България ще усвои по оперативните програми за 2014 – 2020 г. (финансирани от европейските структурни и инвестиционни фондове (ЕСИФ)), защото този отчет ще бъде направен след края на 2023 г., когато изтича периодът за плащания по правилото t+3, тоест 3 години след изтичане на програмния период. Към края на октомври 2022 г. информационната система за управление и наблюдение на средствата от ЕС отчита 92.46% договорени и 61.40 % платени средства от ЕСИФ.

Общият бюджет европейско финансиране за България за периода 2021 – 2027 г. се очертава 17.2 млрд. евро, което е увеличение от 65% за следващия седемгодишен период (спрямо 10.4 млрд. евро за 2014 – 2020 г.).

---

¹³ Информационен бюлетин на НОИ 2/2022, <https://www.nssi.bg/forusers/infomaterials/430-izdania/biuletin/bulnanoi2022/6982-bulbr22022>

¹⁴ Одобрен на 7 април 2022 г. Първоначалният срок за представяне на плана беше 30 април, но страната ни закъсня и го представи през октомври 2021 г. Последва съгласуване с ЕК до април 2022 г.

¹⁵ Одобрено от ЕК през юли 2022 г.

Таблица 1

Бюджет за екологична устойчивост и справедлив зелен преход
(европейски и национални средства) на България за периода 2021 – 2027 г.

Финансови инструменти	Европейско финансиране (млрд. евро)	Национално съфинансиране (млрд. евро)
План за възстановяване и устойчивост	6.3	1.0
От който: Зелена България	2.4	0.4
Социална България	0.9	0.1
Споразумение за партньорство на България за 2021 – 2027	10.9	1.6
От който: Зелена България	2.0	0.3
Социална България	2.6	0.4
Общ бюджет (европейско финансиране)	17.2	2.6
От който: Зелена България	4.4	0.7
Социална България	3.5	0.5

Източник: Собствени оценки, План за възстановяване и устойчивост (ПВУ) и Споразумение за партньорство на България за 2021 – 2027 г.

Забележка: Националното съфинансиране е около 15% към европейското финансиране по Споразумението за партньорство и ПВУ, спазвайки принципа на допълняемост.

За новия период на МФР на ЕС 2021 – 2027 г. финансовият пакет, от който България може да се възползва от МВУ на „Следващо поколение ЕС“, е 6.3 млрд. евро (12.3 млрд. лева)¹⁶ безвъзмездни средства и 10.9 млрд. евро (21.3 млрд. лв.) по Споразумението на България за 2021 – 2027 г. (Таблица 1). България се отказва от използването на заемни средства от МВУ, които като възможност бяха в размер на 4 млрд. евро. Това поставя публичните финанси в по-добра ситуация от други държави членки, които ще разчитат и на заеман ресурс.

Средствата, включени в ПВУ и Споразумението за партньорство на България за 2021 – 2027 г. за „Зелена България“, са насочени към намаляване на енергийната интензивност на икономиката и насърчаване на зеления преход и повишаване на конкурентоспособността на селскостопанския сектор, а тези за „Справедлива България“ – на постигането на приобщаващ и по-устойчив растеж, разширяване на обхвата на социалните услуги и укрепване на здравната система.

Видимо България ще разчита на значителен бюджет европейско и национално съфинансиране за екологична и социална устойчивост през програмния период 2021 – 2027 г. България обаче е не само в условията на глобална, но и национална политическа нестабилност. Ако парламентът не успее да одобри изменението на 22^{-то} закона и най-вече Закона за енергетиката, който все още не е разработен от правителството като проект, голяма част от одобрените финан-

¹⁶ Средствата от Механизма за възстановяване и устойчивост, одобрени от ЕК по Националния план за възстановяване и устойчивост (версия 06.04.2022 г.), са 6 267 млн. евро., но те са намалени с 578 млн. евро поради по-добрия икономически растеж, постигнат за 2021 г. и положителната прогноза за периода 2022 – 2025 г.

сови средства от Механизма за възстановяване и устойчивост могат да бъдат загубени. Крайният срок за постигане на целите по ПВУ на България е август 2026 г., с възможност за последни плащания до края на 2026 г.

Прогнозата за въздействието на нетното европейско финансиране за периода 2021 – 2027 г. върху фискалната позиция е положителна, като в периода 2021 – 2023 г. има по-високи положителни стойности на въздействието, поради застъпване на два програмни периода (Таблица 2).

Таблица 2

България: Прогноза за въздействието на трансакциите с ЕС върху фискалната позиция (% от БНД) за периода 2021 – 2027 г.

	2021	2022	2023	2024	2025	2026	2027
1. Европейско финансиране	4,3	4,9	5,3	5,0	3,8	3,9	3,6
2. Вноски в Бюджета на ЕС	1,1	1,1	1,1	1,1	1,1	1,1	1,1
3. Национално съфинансиране	1,1	1,2	1,1	1,1	1,0	1,0	1,0
4. Въздействие върху фискалната позиция (4=1-2-3)	2,1	2,6	3,0	2,8	1,6	1,8	1,5

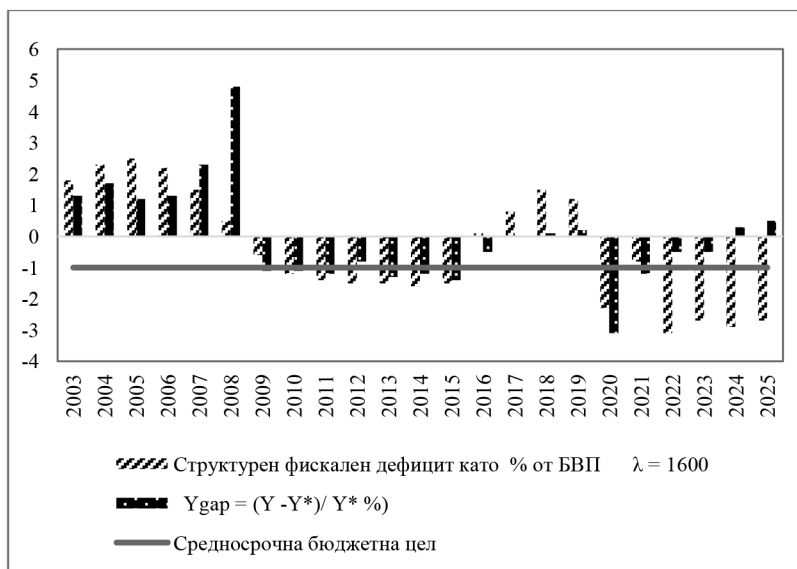
Източник: Собствени изчисления, Европейска комисия (2022)

Ако не се изпълнят съответните проекти за зелена и социална България, заложи в ПВУ, или се идентифицират нередности на по-късен етап, България следва да върне европейските средства, което би могло да бъде допълнително фискално предизвикателство. Затова провежданата фискална политика, включително за целите на екологична и социална устойчивост, трябва да се оценява в контекста и на влиянието им върху фискалната позиция. Също така усвояването на европейското финансиране по проекти, свързани с екологичната устойчивост и справедливия преход, може да създаде бъдеща фискална тежест поради разходите за поддръжка за в бъдеще.

За да се направи оценка за цялостната фискална политика на България за 2023 – 2025 г. е следвана методологията на международните организации чрез измерване на промяната на първичния структурен фискален баланс спрямо потенциалния БВП; трендът на структурните компоненти на бюджетните параметри спрямо потенциалния БВП и ендогенната реакция на бюджетните параметри спрямо промените в деловата активност. За целта е извършено количествено измерване на: (а) структурните компоненти на бюджетните параметри чрез изчистване на цикличните елементи от нетните бюджетни приходи и разходи в постоянни цени; (б) цикличните компоненти в бюджетните приходи и разходи; и (в) промяната в структурния (циклично коригирания) фискален баланс, който се дефинира като разлика между циклично коригираните бюджетни приходи и разходи по постоянни цени.

Цикличните компоненти на бюджетните параметри са изчислени като разлика между бюджетните параметри и структурните им компоненти на тримесечна база, агрегирани са на годишна база и са изразени като процент от потенциалния (трендовия) БВП. Иконометричните оценки за България за цикличните елементи, сравнени с отклонението на фактическия от потенциалния

БВП, потвърждават действието им на автоматичен фискален стабилизатор в различните периоди на бизнес цикъла. Продължаващата експанзионистичната фискална политика и през 2023 – 2025 г. би заплашила стабилността на публичните финанси в средносрочен план (Фигура 2).

Източник: Собствени оценки, Евростат (2022)

Фигура 2. България: Изменение на структурния фискален баланс спрямо потенциалния БВП и средносрочната бюджетна цел за 2003 – 2025 г.

Концептуално основната причина да се тревожим за първичния структурен дефицит е, когато той се предвижда да расте по-бързо от икономиката. От друга страна, фискалната политика може да допринесе за икономическото възстановяване, когато е антициклична в средносрочен план и това е, когато промените в структурния баланс и разликата в производството като отклонението на действителния БВП от потенциалния БВП (Y_{gap}) се движат в една посока.

Възстановяването на фискалните правила по Пакта за стабилност и растеж и прилагането на принципите за поддържане на постоянно ниво на публичните разходи като процент от БВП във времена на положителен икономически растеж биха помогнали на България да натрупва буфери и да ги използва за допълнителни публични разходи в периоди на спад, включително и за целите на екологичната и социална устойчивост.

Заклучение

Зеленият преход се очертава да бъде основен приоритет на държавите членки по време на програмния цикъл на ЕС 2021 – 2027 г. Чрез пакета „Подготвени за 55+“ Системата за търговия с парникови емисии (СТЕ) на ЕС като

фискален инструмент за смекчаване на климатичните промени получи ново развитие и включи секторите на автомобилния транспорт, селското стопанство, сградния фонд и управлението на отпадъците в нова система за търговия с парникови емисии, което ще продължи да оказва натиск върху цените на квотите на емисии в посока нагоре и все повече показва изменяща се цена на зеления преход в условията на политическа и икономическа несигурност в съвременния свят.

Разработените стратегии и планове за адаптация към климатичните промени изискват адекватна рамка за тяхната оценка, която все още се нуждае от по-нататъшно развитие на европейско и национално ниво. Трябва да се подобри и ефективността на работата на органите на централно и местно управление в България при прилагането на стратегиите и плановете за действие за адаптация към климатичните промени, за да може обществото като цяло да реагира адекватно.

Новият програмен период на ЕС за 2021 – 2027 г. очертава пред България предизвикателства пред фискалната политика, свързани с необходимостта от фискална консолидация след пандемичната криза и усвояването на значителни финансови ресурси – от Механизма за възстановяване и устойчивост и Споразумението за партньорство на България за 2021 – 2027 г.

Използвана литература

Министерски съвет (2022), Споразумението за партньорство на България за 2021 – 2027, версия юли 2022.

Министерски съвет (2022), План за възстановяване и устойчивост за 2021 – 2027, версия април 2022.

Манлиев Г. (2022). Еволюцията в моделите на публичното управление: от административно-бюрократичния мениджмънт до хибридната концепция и политика за добро управление, в: Икономически алтернативи, бр. 4/2021, Издателски комплекс УНСС.

Barrett, J., et al., 2020, Microplastic pollution in deep-sea sediments from the Great Australian Bight, 7, стр. 1–10 (DOI: 10.3389/fmars.2020.576170).

European Commission (2020), Country Report Bulgaria 2020, SWD (2020) 501 final.

European Commission (2020). Progress made in cutting emissions 2020, https://ec.europa.eu/clima/policies/strategies/progress_en

European Commission (2020), European Green Deal Investment Plan and Just Transition Mechanism explained, https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/qanda_20_24

Geyer, R., et al. (2017). Production, Use, and Fate of All Plastics Ever Made, *Science Advances* 3(7), pp. 1–5, (DOI: 10.1126/sciadv.1700782).

Mearns, K. J., Whitaker, S., & Flin, R. (2003). Safety climate, safety management practice and safety performance in offshore environments. *Safety Science*, 41, 641–680. [https://doi.org/10.1016/S0925-7535\(02\)00011-5](https://doi.org/10.1016/S0925-7535(02)00011-5)

Official site of the European Commission, Europe 2020 strategy, https://ec.europa.eu/regional_policy/en/policy/what/glossary/e/europe-2020-strategy

International Monetary Fund (2019). How to Mitigate Climate Change, October 2019, Washington DC.

- Parry I., Black S., Zhunussova K. (2022)**, Carbon Taxes or Emissions Trading Systems? Instrument Choice and Design IMF Staff Climate Note 2022/006.
- Streimikiene D., Siksnyte I., Zavadskas E.K., Cavallaro F. (2018)**. The impact of greening tax systems on sustainable energy development in the Baltic States. Sustainability. 2018; 11:1–29.
- Tagliapietra, S. (2020)**. Climate Law Needs a Strong Just Transition Fund. Bruegel-Blogs.
- Velis, C., et al. (2017)**. How to prevent marine plastic litter — now! ISWA Facilitated Partnership to Prevent Marine Litter, with a Global Call to Action to Invest in Sustainable Waste and Resource Management Globally, International Solid Waste Association, Vienna, Austria.

EXPLICIT AND IMPLICIT MOTIVATIONS BEHIND THE CENTRAL BANK DIGITAL CURRENCIES

1. Introduction

The main objective of this paper is to analyse the main functions of a central bank digital currency (CBDC), both under the form of explicit and implicit motivations.² At present, around 105 countries, representing more than 95% of the gross world product, are exploring or testing a CBDC (Atlantic Council, 2022). Bahamas, an insular state, was the first one to adopt a CBDC (Sand Dollar) on 20 October 2020. It was followed by Nigeria and its eNaira one year later, on 25 October 2021, and Jamaica (JAM-DEX), on 11 July 2022. The most relevant ongoing pilot projects are those in: China, since 2019 – 2020; Sweden, since February 2020; Eastern Caribbean Central Bank: Antigua and Barbuda, Grenada, St Kitts and Nevis, and St Lucia since 31 March 2021; St Vincent and Grenadines since August 2021; Dominica and Montserrat since December 2021; Anguilla since 29 June 2022.

The CBDC is a new form of fiat currency that can be issued by the central bank as a liability, on par with physical currency. CBDC is only new from the perspective of retail users (individuals and companies in the non-financial sector), as central banks already offer digital money in the form of reserves or settlement account balances held by commercial banks and other financial institutions at the central bank (CPMI-MC, 2018; Bank of England, 2020; BIS, 2021).

The CBDC projects focused on retail CBDCs (r-CBDC) (open to citizens and businesses, i.e. “general purpose” or “universal access” CBDC) coexist with projects intended for large-scale transactions, namely wholesale CBDCs (w-CBDCs), set to

---

¹ *Dr. Iulia Monica Oehler-Şincai, Senior Researcher at the Institute for World Economy, Romanian Academy: oehler.sincai@gmail.com*

² This paper is an updated synthesis of the author’s recent research: Oehler-Şincai, I. M. (2022a). Accelerated digitalization of payments: determinants, consequences and regulations, Economic Research Institute at the Bulgarian Academy of Sciences, forthcoming; Oehler-Şincai, I.M. (2022b). Central Bank Digital Currency: an instrument of the digital economy or a way to make up lost ground to private actors?”, paper presented at the 13th international conference The Future of Europe, October 27, Bucharest; Oehler-Şincai, I. M. (2022c). Central Bank Digital Currencies, the Future Backbone of the International Payment System?, Romanian Academy, forthcoming; Oehler-Şincai, I. M. (2022d). “The Digital Euro Project. A Preliminary Assessment”, Romanian Journal of European Affairs, Vol. 22, No. 1, June.

improve the cross-border financial flows, also from the standpoint of efficiency and costs (Gorjón, 2022). R-CBDC should be free of liquidity risk, credit risk and market risk, resembling cash (House of Lords of the United Kingdom, 2022). It has to accomplish a set of principles and requirements, including: “ease of use, low cost, convertibility, instant settlement, continuous availability and a high degree of security, resilience, flexibility and safety” (BIS, 2020). It also needs to be carefully designed to ensure the effective implementation of the framework related to anti-money laundering and countering the financing of terrorism AML/CFT (BIS, 2020; ECB, 2020; G7, 2021).

Starting with the studies and analyses of the Bank for International Settlements (BIS), the International Monetary Fund (IMF) and the main central banks around the world, a set of arguments in favor of adopting the CBDC has been outlined since 2018. **Among the mostly quoted arguments in favour of adopting a CBDC** are the following:

- addressing the consequences of a decline in cash payments (meeting future payment needs in a digital economy; improving the availability and usability of central bank money);
- reducing the cost of processing cash;
- reduction of illicit use of money;
- promoting financial inclusion (particularly for economically vulnerable households and communities);
- supporting the central bank’s objectives of maintaining monetary and financial stability;
- maintaining a resilient payments landscape;
- stimulating competition, efficiency and innovation in payments;
- enabling better cross-border payments;
- the best solution adapted to geographical conditions, as demonstrated by the experience of Bahamas (Sand Dollar) and of the Eastern Caribbean Central Bank (DCash) (Oehler-Şincai, 2022a; 2022b; 2022c; 2022d).

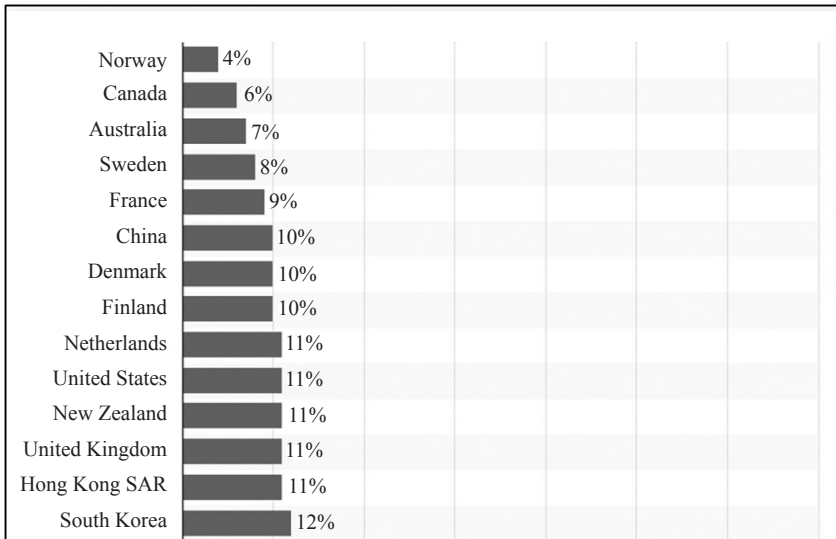
There are also **less mentioned or undeclared motivations** for considering, testing and adopting a central bank digital currency, such as:

- currency internationalization;
- recovering lost ground to non-state players;
- avoiding the risks of new forms of private money creation, as well as specific risks generated by fragmentation and concentration within the international payments system.

2. Characteristics and goals of a CBDC. Opportunities and risks

The CBDC is a reflection of the fulfilment of the central bank’s key task, namely money creation, thus accomplishing “public interest objectives such as inflation control and the cyclical stabilisation of the economy”. It is a complement to cash, not its replacement (Panetta, 2021a; 2021b; 2021c; 2021d; 2022).

There is an evident trend of decreasing share of cash in offline payment transactions at points-of-sale (POS) – such as retail or restaurants – in various countries and territories worldwide. In countries such as Norway, Sweden, France, Denmark, Finland, Netherlands, Canada, Australia, New Zealand, China, Hong Kong-China, the United States of America, the United Kingdom, and South Korea, these shares vary from 4% to 12% (Figure 1).

Source: Statista (2022).

Figure 1. Low share of cash in offline payment transactions at POS in selected countries and territories worldwide in 2021 (%)

Some of the listed countries are developing their own r-CBDC. Among them, the most advanced pilot projects are in **China and Sweden**. The digital renminbi (e-CNY) would be “traceable and programmable” and would allow financial authorities “to track and monitor how CBDC circulates after issuance,” something not plausible with cash. It will be cheaper for the government to manage and remove the cryptocurrencies’ volatility and anonymity of use. It will stimulate financial inclusion by enabling digital transactions in remote rural areas (Fanusie and Jin, 2021). China participates also in experiments with cross-border payments (mBridge, together with Thailand, Hong Kong-China, and United Arab Emirates), using a common platform based on distributed ledger technology (DLT). On such a platform, multiple central banks can issue and exchange their CBDCs, the so-called **multi-CBDCs** (BIS Innovation Club, 2022).

The Swedish central bank (Riksbank) shall have the exclusive right to issue e-krona and regulate its circulation. Physical cash and digital cash – “e-krona” – shall coexist and complement each other. It is mainly intermediaries that will connect end users, distribute e-krona to end users and enable transactions between end users (Sveriges Riksbank, 2022).

Singapore is more focused on w-CBDC projects, involving only financial institutions, not r-CBDC. It participates together with Australia, Malaysia, and South Africa at the DUNBAR project. According to the Monetary Authority of Singapore (MAS), which has not yet decided on issuing a retail CBDC: “Further in-depth analyses on the implications of a retail CBDC for MAS’ regulatory frameworks, operational and legal considerations and its impact on the financial sector among others, still need to be undertaken in parallel. MAS’ decision to proceed with further technological and policy explorations of a retail CBDC should not be taken as a commitment to its issuance. There are broader considerations for CBDC issuance, such as whether the public expects direct access to central bank money as part of the social contract in Singapore. At the same time, while there is general consensus that money and payments are public goods whose provision should not be left entirely to the private sector, the appropriate “division of labour” between the public and private sector ultimately also involves some normative judgement” (MAS, 2021).

One alternative taken into account is the support for Singapore dollar-denominated stablecoins, including by allowing issuers to back their tokens fully using central bank reserves. In this situation, MAS “would play a more indirect back-end role in the provision of money and payments to households and firms in Singapore” (MAS, 2021).

A retail CBDC in Singapore “is not compelling” for the time being, due to the broad financial inclusion and well-functioning payment systems (fast, efficient and at zero cost retail electronic payments), while “a residual amount of cash remains in circulation and is unlikely to disappear” (Menon, 2022).

In the case of **Norway**, Norges Bank’s view is that there is no immediate need to introduce a CBDC. This is a new and complex issue, and there is little international experience to draw on. Therefore, more information is needed to be able to conclude whether introducing a CBDC is an appropriate measure (Norges Bank, 2021), or not. Nevertheless, it has been developing “test cases” with various Norwegian FinTech companies (Nahmii, Symfoni, and Alpha Venturi) for a potential digital krone. Besides, **Norges Bank together with central banks of Israel and Sweden and the Bank for International Settlements (BIS)** have been exploring key functions and technical aspects of interlinking different domestic CBDC systems (Figure 2). Under Project Icebreaker will be tested near-instant r-CBDC payments across borders at lower costs. A final report on the project is expected in the first quarter of 2023.³

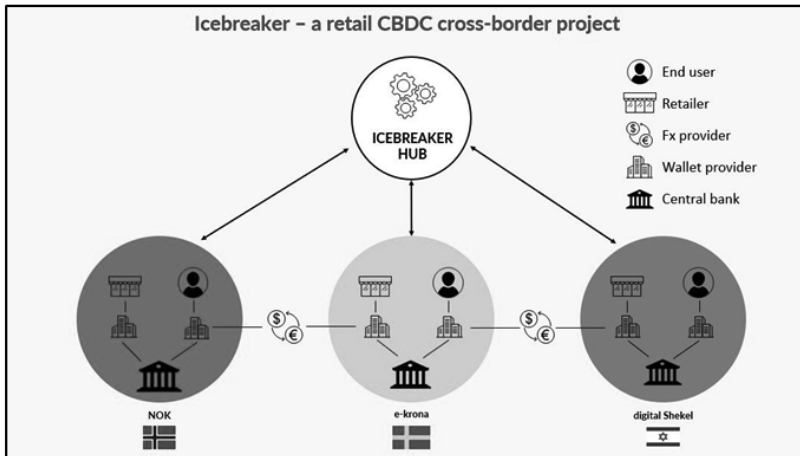
Denmark rejects the necessity of CBDC: “At present, and with the associated costs and possible risks, it is not clear how retail CBDCs will create significant added value relative to the existing solutions in Denmark” (Danmarks Nationalbank, 2022).

For **Canada**, “CBDC – as a digital version of cash – can serve the public policy objective of maintaining competition in payments in digital markets” (Usher et al. 2021).

In the case of the **European Central Bank**, a digital euro could be issued: (i) to support the digitalisation and strategic independence of the EU; (ii) in response to a significant decline in the role of cash as a means of payment, (iii) if there is signifi-

---

³ Please consult: <https://www.bis.org/about/bisih/topics/cbdc/icebreaker.htm>.

Source: <https://www.bis.org/about/bisih/topics/cbdc/icebreaker.htm>.

Figure 2. Project Icebreaker

cant potential for foreign CBDCs or private digital payments to become widely used in the euro area, (iv) as a new instrument of monetary policy, (v) to mitigate current risks to the normal provision of payment services, (vi) to stimulate the internationalisation of euro, and (vii) to reduce the costs and to green the monetary/payment systems (ECB, 2020).

United States and the United Kingdom are cautious observers of the CBDC projects.

For the US, a CBDC should be: free from credit risk and liquidity risk; privacy-protected; intermediated (through commercial banks and regulated nonbank financial service providers); widely transferable and identity-verified (in order to combat money laundering and the financing of terrorism) (Board of Governors of the Federal Reserve System, 2022).

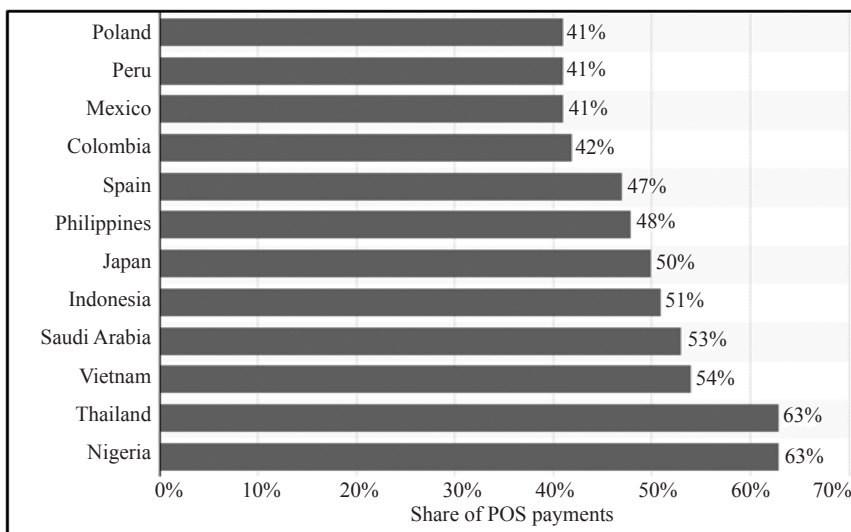
Experts in the US and the UK suggest that other initiatives can better address the existing problems than the CBDC (Waller, 2021). CBDC can cause banking sector disintermediation, with negative consequences for credit allocation and financial stability. It can create a situation of state surveillance of people’s spending choices (risks to individual privacy). Financial instability can be exacerbated as people convert bank deposits to CBDC during periods of economic stress, but also when is recorded an increase in central bank power without sufficient scrutiny (also through unconventional monetary policy). It is possible to generate centralised point of failure (namely, the centralised CBDC ledger) that would be a target for hostile state and non-state actors (House of Lords of the United Kingdom, 2022).

There are also technical issues, most of them unanticipated, as indicated by DCash. The International Monetary Fund presents briefly the problem as follows: “Between January and March 2022 DCash experienced an extended outage on account of a problem with the system’s operational management processes of digital certificates. While leaving the Distributed Ledger Technology and existing data and transactions intact, the outage disrupted new transactions and on-boarding of new

users” (IMF, 2022). Besides, DCash represents less than 1% of cash in circulation, which makes this initiative still a pilot project one (IMF, 2022).

Soderberg et al. (2022) point to the following risks: (1) Reputational risk may occur in the situation where there is not a wide acceptance and circulation of CBDC. (2) If the central bank charges intermediaries for using the CBDC system, there is a risk that intermediaries will in turn pass the cost downstream and raise the price of payments, which may counter initial policy goals. (3) “CBDC projects are resource-intensive and become even more so as their scale increases”. (4) As technology is still developing, with multiple alternatives possible, it is evident that “choosing the best technology is deemed a challenge”.

One can remark various attitudes towards the CBDC adoption, associated with specific advantages and risks, as well as strategic objectives of central banks. **The experience of countries listed in Chart 1 underscores that decreasing share of cash in offline payment transactions at POS is not the most important motivation for adopting a CBDC, as demonstrated by the attitudes of Norway, Denmark, and Singapore for instance. Instead, a more complex set of arguments is taken into account.** There are countries with a very low share of cash in offline payment transactions which reject the necessity of CBDC, while others with still a high share consider it a means of financial inclusion and discouraging of illicit activities. One example in this regard is Nigeria, listed in Figure 3.

Source: Statista (2022).

Figure 3. Still relatively high share of cash in offline payment transactions at POS in selected countries and territories worldwide in 2021 (%)

At the same time, the case of Japan is worth mentioning. The Bank of **Japan** (BoJ) abandoned its tests on CBDC, after carrying out experiments in 2021 and the first part of 2022. There are three main determinants: (1) a reported lack of public interest; (2) universal access to the banking system, the prevalence of internet bank-

ing services, credit card usage, and e-money payment tools, accompanied by tangible benefits (points that can be gained which can be accumulated and used for shopping or payment for other services), and (3) a still high demand for cash, in spite of its declining use (Shirai, 2022).

3. Less mentioned or undeclared functions of a CBDC

These are mainly related to the tendencies of **fragmentation and concentration** within the international payments system, which are opposite to each other. On the one hand, fragmentation is due to three main categories of factors: (1) differences in regulation, difficulties of interoperability and lack of common standards; (2) variety of participants, with different objectives and goals; (3) geopolitical tensions that may lead to parallel payment systems, which do not interact with each other.

On the other hand, concentration within the international payments system is reflected, for instance, by the market power of specific private actors, especially big technology companies (BigTechs), but also financial technology actors (FinTechs). It is also evidenced by the overwhelming share held by the most used currencies in global payments. The ideal international payments system should provide fast, cheap, safe, transparent, and cyber resilient services, as well as financial stability, deterrence of illegal activities and the level playing field for all actors (Oehler-Şincai, Baicu, Curcă, 2022).

The COVID-19 crisis determined an unprecedented acceleration of digital payments (Auer et al., 2020). Payment innovations (such as decentralized finance DeFi platforms, cryptocurrencies, stablecoins, embedded payments within specific applications), and innovators (especially non-traditional players such as BigTechs and FinTechs) surpass the regulatory speed, posing inherent risks to the financial system stability. The payment innovations are considered by their creators fast, cheap and safe instruments, even if regulators have an opposite opinion, urging caution.

In this context, CBDC is regarded as a response to the surge of cryptocurrencies, which are “inherently volatile” and could threaten national monetary sovereignty (Georgieva, 2022).

According to the BIS, the DeFi ecosystem “is geared predominantly towards speculation, arbitrage and investment in cryptoassets” (BIS, 2022). “Due to their volatile growth cycles, and as long as relevant regulatory provisions do not apply, crypto-assets entail numerous risks, which may in future become relevant for financial stability” (ESMA, 2022). At the same time, “in case of rapid adoption, the emergence of a closed ecosystem around a global stablecoin would reinforce the loop between data, network externalities and activities (DNA) that underpins big techs’ growth” (BIS, 2022).

In **China**, one of the leading countries in testing the CBDC, all transactions with cryptocurrencies were banned in 2021 to put an end to: financial crime, speculative activities, and capital flight. At the same time, China intends to combat too powerful private actors, which might act on the principle “winner-takes-all”. Concentration within the payments system is evident: two tech giants, namely, the private actors the Ant Group Co.’s Alipay and Tencent Holdings Ltd.’s WeChat Pay, control more than

90% of the mobile payments market. Chinese regulators intend to cooperate with Alipay and WeChat Pay, which would increase the role of the state, while diminishing that of the private actors. China has released the new digital Yuan app for iOS and Android on domestic app stores. The app is now available to users in 23 cities across China. Tencent-owned WeChat announced it would begin rolling out the e-CNY as a payment option on its platform, introducing the digital currency to over 1.2 billion users. **Sign-up is possible through seven traditional commercial banks:** ICBC, Agricultural Bank of China, Bank of China, China Construction Bank, Bank of Communications, Postal Savings Bank of China, China Merchant's Bank, **and two online banks:** WeBank (WeChat Pay) and MyBank (Alipay). Foreigners are able to use e-CNY through the digital yuan app. There are specific limitations/preconditions related to: location, a bank account at one of the approved Chinese banks; however, the lowest level wallet is available for sign-up without a Chinese identity card (RMB 5,000 daily and RMB 50,000 yearly spending limit).⁴

This is a strong motivation for the Chinese central bank to finish the testing phase and push for a nationwide adoption of the e-CNY, the paperless version of its fiat currency (Mukherjee, 2022). It is evident that the renminbi internationalization is a long-term objective of the People's Bank of China, even if not declared.

According to Shri T Rabi Sankar, Deputy Governor of the Reserve Bank of India, the **internationalisation of the Rupee** is “a process that involves increasing use of the Rupee in cross-border transactions. Broadly, the process involves promoting Rupee for import and export trade and then other current account transactions followed by its use in capital account transactions. These are all transactions between residents in India and non-residents. Use of Rupee for transactions between non-residents would be a decisive vote of confidence in Rupee's internationalisation, but that is a step which belongs to the final stages of Rupee internationalisation, and not a priority at this stage”. This process generates many advantages, such as: mitigation of currency risk for Indian businesses, reducing the need for holding foreign exchange reserves, reducing dependence on foreign currency (which makes India less vulnerable to external shocks), increasing the bargaining power of Indian business.⁵

India launched the digital rupee pilot project for the wholesale segment at the beginning of November 2022, with the intention to “transform India's cross-border payment facility and catapult the national currency onto the global stage”. The launch of a r-CBDC pilot project is planned for December 2022 in selected locations. Nine banks participate in the first Indian CBDC pilot project, namely: State Bank of India (SBI), Bank of Baroda, Union Bank of India, HDFC Bank, ICICI Bank, Kotak Mahindra Bank, Yes Bank, IDFC First Bank, and HSBC (Kumar, 2022). This indicates that: banks will continue to play an important role in the payments system; state will intervene more intensely in the market; it will follow the goal of ensuring a reasonable level of playing field for all actors.

---

⁴ Please consult: <https://www.china-briefing.com/news/china-launches-digital-yuan-app-what-you-need-to-know/>.

⁵ https://www.rbi.org.in/Scripts/BS_SpeechesView.aspx?Id=1331.

Bank of Russia is running a pilot project for its digital ruble with 12 banks (w-CBDC), and announced plans to start testing the r-CBDC in April 2023 instead of in 2024. It is one of the few central banks, which declared that one of the initial motivations was to address concerns over bank concentration. At present, it is focused on transforming the digital ruble in an alternative to SWIFT (Society for Worldwide Interbank Financial Telecommunication, the largest cross-border interbank payment system with 4 billion accounts and 11,000 institutional members in more than 200 countries). At the same time, it will have to find solutions to the problem of international payments fragmentation (which adds complexity and costs) as well as to facilitate the CBDCs interoperability (Ledger Insights, 2022).

4. Conclusions

There are various approaches towards CBDC adoption, underlining different key motivations for implementing a CBDC, as well as inherent risks and opportunities. Monetary authorities already know that the attitude of the general public and the business sector as well as the balance between benefits and threats are crucial for any CBDC project.

Beside well-known arguments in favour of adopting a CBDC, such as addressing the consequences of a decline in cash payments, reduction of illicit use of money, and promoting financial inclusion, there are also less mentioned or undeclared motivations for a CBDC, e.g.: currency internationalization; recovering lost ground to non-state players; avoiding the risks of new forms of private money creation, as well as specific risks generated by fragmentation and concentration within the international payments system.

One of the issues that will have to be solved is the **interoperability** of CBDCs under different jurisdictions. Multi-CBDC arrangements such as mBridge, JURA, Project Icebreaker, DUNBAR, and many others in progress could reduce the power of the US and its allies' sanctions, as well as the use of the USD in cross-border business transactions. Risks associated to the dollar's dominance in global finance are high especially for the developing and emerging market economies, consequently there are clear motivations for the internationalisation of their currencies, including via the CBDC.

References

- Atlantic Council (2022).** *CBDC Tracker*, available at: <https://www.atlanticcouncil.org/cbdc-tracker/>.
- Auer, R., Frost, J., Lammer, T., Rice, T. and Wadsworth, A. (2020).** *Inclusive payments for the post pandemic world*, SUERF Policy Note, September.
- Bank of England (2020).** *Central Bank Digital Currency: opportunities, challenges and design*, Discussion Paper – Future of Money.
- Bank for International Settlements (BIS) (2020).** *Central Bank Digital Currencies: Foundational Principles and Core Features*, Report no. 1 in a series of collaborations from a group of central banks, available at: <https://www.bis.org/publ/othp33.pdf>.

- BIS (2021).** *CBDCs: an opportunity for the monetary system*, in: “BIS Annual Economic Report”, pp. 65–95, June 23.
- BIS (2022).** *Annual Report 2021/2022*, June 26.
- BIS Innovation Club (2022).** *Project mBridge – Connecting economies through CBDC*, October.
- Board of Governors of the Federal Reserve System (2022).** *Money and Payments: The U.S. Dollar in the Age of Digital Transformation*, January.
- CPMI and Markets Committee (CPMI-MC) (2018).** *Central bank digital currencies*, March.
- Danmarks Nationalbank (2022).** *New types of digital money*, 23 June.
- Eastern Caribbean Central Bank (ECCB) (2022).** *ECCB launches DCash in Anguilla*, June 29.
- European Central Bank (ECB) (2020).** *Report on a Digital Euro*, October 2.
- European Securities and Markets Authority (ESMA) (2022).** *Crypto-assets and their risks to financial stability*, ESMA Report on Trends, Risks and Vulnerabilities Risk Analysis.
- Fanusie, Y. J., and Jin, E. (2021).** Beijing’s Motivations. In *China’s Digital Currency: Adding Financial Data to Digital Authoritarianism* (pp. 3–8). Center for a New American Security. <http://www.jstor.org/stable/resrep28651.5>.
- Georgieva, K. (2022).** *The Future of Money: Gearing up for Central Bank Digital Currency*, speech at the Atlantic Council, Washington, DC, February 9.
- G7 (2021).** *G7 Public Policy Principles for Retail Central Bank Digital Currencies and G7 Finance Ministers and Central Bank Governors’ Statement on Central Bank Digital Currencies and Digital Payments*, Policy Paper, October 14.
- Gorjón, S. (2022).** *Wholesale financial markets and digital currencies: making headway in the tokenisation of central bank money*, Bank of Spain.
- House of Lords of the United Kingdom (2022).** *Central bank digital currencies: a solution in search of a problem?*, Economic Affairs Committee 3rd Report of Session 2021–22 Paper 131.
- IMF (2022).** *Country Report No. 22/253, Eastern Caribbean Currency Union*, 29 July.
- Kumar, H. (2022).** *Will RBI’s CBDC Internationalize Rupee? Here’s What Experts Say*, Outlook India, 4 November.
- Ledger Insights (2022).** *Russia accelerates digital ruble work, confirms it’s a way around SWIFT*, June 27.
- Menon, R. (2022).** “Yes to Digital Asset Innovation, No to Cryptocurrency Speculation” – Opening Address by Mr Ravi Menon, Managing Director, Monetary Authority of Singapore, at Green Shoots Seminar on 29 August.
- Monetary Authority of Singapore (MAS) (2021).** *A Retail Central Bank Digital Currency: Economic Considerations in the Singapore Context*, Economic Policy Group, Singapore.
- Mukherjee, A. (2022).** *China’s Payment Duopoly May Struggle to Survive*, Bloomberg, 14 September.
- Norges Bank (2021).** *Central bank digital currencies*, Third report of the working group, Oslo.
- Oehler-Şincăi, I.M., Baicu, C.G., Curcă, S.N. (2022).** “Contrary trends of fragmentation and concentration within the international payments system – risks, challenges, opportunities”, *Global Economic Observer*, forthcoming.
- Oehler-Şincăi, I.M. (2022a).** *Accelerated digitalization of payments: determinants, consequences and regulations*, Economic Research Institute at the Bulgarian Academy of Sciences, forthcoming.
- Oehler-Şincăi, I.M. (2022b).** *Central Bank Digital Currency: an instrument of the digital economy or a way to make up lost ground to private actors?*, paper presented at the 13th international conference The Future of Europe, October 27, Bucharest.

- Oehler-Şincal, I. M. (2022c).** Central Bank Digital Currencies, the Future Backbone of the International Payment System?, Romanian Academy, forthcoming.
- Oehler-Şincal, I. M. (2022d).** “The Digital Euro Project. A Preliminary Assessment”, *Romanian Journal of European Affairs*, Vol. 22, No. 1, June.
- Panetta, F. (2021a).** *The present and future of money in the digital age*, Lecture of Fabio Panetta, Member of the Executive Board of the ECB, Rome, December 10.
- Panetta, F. (2021b).** *Designing a digital euro for the retail payments landscape of tomorrow*, Introductory remarks by Fabio Panetta, Member of the Executive Board of the ECB, at the ECON Committee of the European Parliament, Brussels, November 18.
- Panetta, F. (2021c).** *Evolution or revolution? The impact of a digital euro on the financial system*, Speech by Fabio Panetta, Member of the Executive Board of the ECB, at a Bruegel online seminar, Frankfurt am Main, February 10.
- Panetta, F. (2021d).** *Interview with Financial Times*, conducted by Martin Arnold on 14 June 2021, published 20 June.
- Panetta, F. (2022).** *Central bank digital currencies: defining the problems, designing the solutions*, contribution of Fabio Panetta, Member of the Executive Board of the ECB to a panel discussion on central bank digital currencies at the US Monetary Policy Forum, New York, February 18.
- Shirai, S. (2022).** *Central Bank Digital Currency cast aside as cash reigns king in Japan*, East Asia Forum, 12 July.
- Statista (2022).** Share of cash in offline payment transactions at points-of-sale (POS) – such as retail or restaurants – in various countries and territories worldwide in 2021.
- Sveriges Riksbank (2022).** *E-krona report, E-krona pilot, Phase 2*, April.
- Usher, A., Reshidi, E., Rivadeneyra, F., Hendry, S. (2021).** *The Positive Case for a CBDC*, Bank of Canada, Staff Discussion Paper, July 20.
- Waller, C. J. (2021).** *CBDC – A Solution in Search of a Problem?* Speech (via webcast) by Mr Christopher J Waller, Member of the Board of Governors of the Federal Reserve System, at the American Enterprise Institute, Washington, D.C., 5 August.

ГЛОБАЛНА НЕСИГУРНОСТ И ИНТЕГРАЦИЯ В ЕС – ХАРМОНИЗАЦИЯ НА СЧЕТОВОДНОТО И ДАНЪЧНО ЗАКОНОДАТЕЛСТВО: ПРОБЛЕМИ, ПЕРСПЕКТИВИ И ВЪЗМОЖНОСТИ ЗА РЕШАВАНЕ НА ИКОНОМИЧЕСКИТЕ ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА В ЕС

1. Механизъм за устойчиво развитие и възможности за разрешаване на проблемите на интеграцията в ЕС

Глобалната несигурност и интеграция в ЕС трябва да ги разгледаме чрез широкообхватно решение, което можем да намерим в Механизма за възстановяване и устойчивост, който да спомогне за намаляване на въздействието на социалните и икономически последици от пандемията от коронавирус и също да се подобри подготвеността и устойчивостта на европейските икономики за предизвикателствата пред бъдещето. За да разгледаме глобалната несигурност и интеграцията в ЕС, ще разгледаме Механизма за възстановяване и устойчивост като един от инструментите за възстановяване на сигурността и интеграцията в ЕС – той дава възможност на Европейската комисия да набира средства за подпомагане на страните от ЕС, за да изпълни реформите и планираните инвестиции, които да са в хармонизация с приоритетите на Съюза. За да изпълнява всички приети мерки по интеграция и повишаване на сигурността – било то икономическа, социална и финансова, на държавите се предоставят заеми и безвъзмездни средства, които в устойчивост спомогат за постигане на целите по интеграция на Европа и успоредно с това да се създават и повече работни места, за да може да се стимулира икономическият растеж. Интеграцията на ЕС е структурирана в унисон с шестте стълба на Механизма за възстановяване, а именно: екологичен преход, цифрова трансформация, икономическо сближаване, здравна, икономическа, социална и институционална устойчивост, политики за следващото поколение.

Глобалната несигурност и отрицателното ѝ въздействие продължават все още, а европейската икономика разчита на вътрешната динамика и вътрешното производство и икономически растеж, за да се постигне общ напредък във финансово, социално и икономическо отражение. Забавянето на икономическия

---

¹ Докторант Ангел Петров, VHCC / PhD student Angel Petrov, UNWE: a.p.petrov@outlook.com

растеж и търговия, заедно с голямата несигурност по търговските политики, влияе отрицателно на възможностите за нарастване на БВП през настоящата и следващата година. Ниските нива на производството играят роля, особено за страните, които не могат да бъдат достатъчно конкурентоспособни. Глобалната и геополитическа несигурност водят до съкращаване на служители, замразяване на планове за инвазия, намаляване на възможностите за наемане на нови служители, също се намаляват и инвестициите, намаляване на конкурентоспособността на компаниите и паралелно с това и качеството на услугите и производството. Все по-малко са инвестициите на фондове в новостартиращи компании и технологии, има все повече репутационни опасения поради потенциални бъдещи икономически и финансови рискове. Кризата от последните две години подклаждана от COVID, блокиране на производства, липсата на доверие в институциите, както и неуспехът в пълното хармонизиране на законодателството в ЕС са част от причините за по-бавната интеграция държавите членки на ЕС.

2. Икономическо развитие и инвестиционна политика на ЕС

Основната инвестиционна политика на ЕС е политиката на сближаване, която предоставя необходимите мерки за държавите членки чрез подкрепа на икономическия растеж, стимулиране създаването на повече работни места, повишаване на устойчивото развитие и защита на околната среда. Основните цели на ЕС са засилването на социално, икономическо и териториално сближаване, като това води до концентрация на ресурсите на ЕС в посока да се намалят различията между регионите. Обръща се внимание на селските райони, на районите, засегнати от т.нар. индустриален преход, както и регионите, засегнати от сериозни и постоянни неблагоприятни демографски и природни условия.

Европейският социален фонд плюс (ЕСФ+) е основният инструмент на Съюза за подкрепа на мерките, които целят предотвратяване и борба срещу безработицата, развитие на човешките ресурси и насърчаване на социалната интеграция на пазара на труда. Той финансира инициативи, които насърчават високо равнище на заетост, равни възможности за мъжете и жените, устойчиво развитие и икономическо и социално сближаване. Европейският фонд за регионално развитие подпомага преодоляването на основните различия между регионите в ЕС. Той подкрепя регионите, чието развитие изостава, както и конверсията на регионите със западаща индустрия.

Кохезионният фонд предоставя финансова помощ по проекти във връзка с околната среда и трансевропейските мрежи в областта на транспортната инфраструктура. Този фонд е достъпен единствено за държавите членки, чийто брутен национален доход на глава от населението е под 90% от средното равнище за ЕС. Фондът за справедлив преход е ключов инструмент за подкрепа на териториите, които са най-силно засегнати от прехода към неутралност по отношение на климата, както и за предотвратяване увеличаването на регионалните различия. За да постигне своята цел, ФСП подкрепя инвестиции в области

като цифровата свързаност, технологиите за чиста енергия, намаляването на емисиите, възстановяването на промишлени обекти, преквалификацията на работниците и техническата помощ. Политиката по сближаване за периода 2021 – 2027 г. цели да увеличи ефективността на инвестициите в ЕС и е насочена към:

- По-интелигентна Европа – чрез интелигентен и иновативен икономически преход;
- По-чиста и зелена Европа;
- По-голяма мобилност и регионална сигурност на технологиите;
- Европа, основана на социалните политики и реализиране на социалните права;
- Европа на гражданите – с цел интегрирано и устойчиво развитие на регионите.

Ролята на Европейския парламент е много активна в подкрепа на социалното, териториалното и икономическото сближаване на ЕС и в тази връзка законодателството по политиката на сближаване и структурните фондове се изготвя съгласно процедури, в които Парламентът е с равни правомощия с Европейския съвет.

3. Проблеми и решения в областта на данъчната хармонизация в ЕС

За да има интеграция и сигурност в ЕС, Съюзът трябва да се ръководи от общи правила и нормативни актове, които да водят до еднакви резултати в отделните региони, което ще е гарант за общото развитие на ЕС като икономически съюз за взаимопомощ. В тази връзка данъчната и счетоводна хармонизация в законодателствата на държавите членки е все по-наложителна. Дебатът за уеднаквяването на данъчното и счетоводно законодателство се води от самото начало на основаване на първите организации преди прерастването в ЕС. Все по-водеща роля взема дебатът за уеднаквяването на законодателството през 2004 година, когато се присъединяват 10 страни към ЕС и съответно това се явяват конкурентните предимства пред вече влезлите членки в ЕС. Основната причина за икономическия растеж в Източна Европа се дължи на ниските данъци и това съответно не се харесва от държавите членки, в които законодателството в тази област не е толкова благосклонно към бизнеса; поради тази причина големи държави като Франция, Германия, Испания и други предлагат мерки за хармонизиране в посока по-висока ставка и/или по-широка база, свързана с данъчното и счетоводно законодателство.

За да се изясни в какво се състои хармонизирането в областта на счетоводното и данъчно облагане в Европа, ще се разгледа политиката на Европа в посока пълно уеднаквяване на данъчните ставки за облагане и счетоводна отчетност. Хармонизацията в законодателството трябва да се разглежда в два аспекта:

- Политика на облагане на страните от ЕС спрямо останалия свят;
- Политика за хармонизиране на данъчното облагане и счетоводната отчетност вътре в ЕС.

Хармонизирането като процес може да се разглежда по отношение на данъчната база, данъчните ставки, механизмите и процедурите, както и счетоводната отчетност в Общността. Данъчната и счетоводна хармонизация като лостове за проследяване на отчетността и разходването на ресурсите на Съюза са начин за стимулиране на държавите членки за спазване на локалните данъчни политики. По отношение на данъчната политика в ЕС, трябва да разгледаме данъците като преки и косвени, като за косвените може да се твърди, че има постигната частична хармонизация. Акцизите и ДДС са основният подход за база и минималните ставки.

Директните данъци са едни от най-обсъжданите, тъй като те са в основата за изграждането на единна данъчна база, а основните поддръжници на идеята са именно държавите с високи преки данъци, а именно – Дания, Германия, Франция, а като противници на така предложеното хармонизиране в областта на данъчното и счетоводно хармонизиране се явяват държави като Ирландия, Естония и Словакия. Аргументите против хармонизацията са много и те са от държави, които са с високи данъци, както и от държави с ниски данъци, тъй като едните ще обогатят своите държави, а други ще загубят голям финансов ресурс и това би довело до голямо разслоение, което може да доведе до намаляване на икономически растеж и съответно увеличаване в други държави. За да се избегнат двете крайности на облагане и съответно да не се обособяват данъчни зони, в които да се стимулира ниско данъчно облагане и съответно избягване на равнопоставеност между държавите членки, трябва да се намери баланс в подхода по облагане в цялата Общност.

Аргументите против хармонизацията можем да обособим по следния начин:

- Бизнесът търси различията в данъчното облагане за насочване на капитала към най-доброто място, а именно – държавите с ниски данъци. В държавите с ниски данъци стоките и услугите се произвеждат при по-ниски разходи и затова са и по-конкурентни спрямо останалите. Чрез ниските данъци се насърчава и вече свободната търговия между държавите членки в ЕС. Важен данък за бизнеса и като цяло за ЕС е корпоративният данък (КД), който за България и в сравнение с останалите държави е нисък; през годините е имало предложения данъкът да бъде намаляван, тъй като това би насърчило още повече бизнеса и довело до намаляване дела на сивата икономика. Естествено, няма как да не се отбележи и това, че дава предимства на България дори и да се запази настоящата ставка от 10%. България в тази ситуация се оказва и привлекателна по отношение на данъчното облагане, тъй като данъкът е най-нисък. Предложенията за хармонизиране на данъчното законодателство са по-скоро в посока увеличение на корпоративния данък. Това означава, че ще трябва да повишим данъка поне два пъти, което за нашата страна ще има доста утежняващи последствия за бизнеса и повишаването на цените, както и риск от повишаване на инфлацията. Последствията за България, ако се увеличи КД са, че това ще доведе до невъзможност на населението и бизнеса да посрещат текущото търсене и предлагане.
- Счетоводната отчетност и фискалната политика не могат да се приложат без плавен преход и поради същата причина не могат да се приложат еднакво

бързо от всички. Това се дължи на различната данъчна и счетоводна политика в съответните държави, както и структурата, цената на труда, търсенето и предлагането на труда, както и географските особености. Различните фискални политики показват колко многообразна е Европа дори и в това отношение, освен културните си и други различия, но опитът да се превършат недостатъците на някои държави в данъчната им система в предимства не е достатъчен, за да се отричат и добрите примери в по-далновидните политики по данъчна и счетоводна отчетност.

- За България от особена важност са чуждестранните инвестиции и съответно едно от предимствата ни за привличане на инвеститори са именно ниските данъци. Чуждестранните инвестиции насърчават заетостта в икономиката, повишават доходите, както и насърчават икономическият напредък. Колкото по-бързо се хармонизира данъчното законодателство, толкова по-малка ще е необходимостта от фондовете на Европейския съюз – регионални и селскостопански.

- Правителствата на държавите членки имат различно разбиране за прогресивно облагане и богатство. Например в държави като Норвегия, Швеция и Германия данъчните и социални системи са по-прогресивни в сравнение с тези на Ирландия и Естония. За да функционира една икономика, трябва да се постигне консенсус до каква степен обществото е съгласно да се отнемат ресурси за поддържането на определена политика; съответно от друга страна хармонизирането на данъчното законодателство и счетоводната отчетност не трябва да отнемат тази власт на отделните държави.

- Загубването на суверенитет често пъти се е свързвало при присъединяването на дадена държава към ЕС, но това не е така, а е възможност да се утвърдят правила и политики за една голяма Общност, която може да влияе на глобалната сигурност и политика. Фискалната и счетоводна отчетност имат огромно значение за просперитета на всяка отделна държава. От друга страна, при присъединяването на държавите към еврозоната се губи контрол върху собствените лихвени равнища. Данъчната и счетоводна хармонизация са единственото средство за стимулиране на съвкупното търсене и производство, ако икономиката се развива по-слабо или е в рецесия.

- За да бъде максимално ефективна хармонизацията, трябва да се пристъпи и към хармонизиране на дейностите, които се финансират чрез данъците. Дейностите, които се финансират чрез данъците, са публичните услуги, което означава, че данъчната и счетоводна хармонизация е и първата стъпка към хармонизация на публичните услуги в държавите членки на ЕС.

От 2015 година се прави опит от Германия и Франция за хармонизиране на корпоративния данък. Идеята им е минимална данъчна ставка, която всички държави членки да въведат. Ако това се бе случило, се очакваха икономически и политически последици за Европа и отделните малки държави. През 2022 година председателят на Международния валутен фонд заговори за повишаване на корпоративния данък поне два пъти над средния за ЕС, което не срещна одобрение, но отново се постави въпросът за хармонизацията на данъчното и счетоводно законодателство. От гледна точка избягването на данъчни и счетоводни

водни отклонения, желанието на правителствата е да се избегне изнасянето на капитали, които да не бъдат обложени или да бъдат обложени, но на ниски ставки. Като такъв пример могат да се посочат големи мултинационални компании, които опитват да избягват високите данъци в страни като Франция и Германия. Хармонизацията в данъчното и счетоводно законодателство може да доведе и до много по-сериозна и радикална централизация на властта в Съюза, тъй като интересите на бизнеса и обществото ще бъдат вече сериозно засегнати. Данъчният климат е именно това, което стимулира развитието на държавите, тъй като различните икономики имат различни лостове и перспективи на действие.

4. Хармонизацията в сферата на счетоводната отчетност – процеси, проблеми и перспективи в ЕС

Процесът по счетоводната хармонизация в ЕС е свързан с неговото разработване и приемане на общи стандарти на счетоводна отчетност. Имайки предвид сложността и важността на счетоводната хармонизация, до началото на XX век хармонизирането на счетоводните системи между отделните страни не е било проблем от първостепенна важност. Този период се характеризира със стремежа на отделните национални законодателства, най-вече на комисиите към фондовите борси в развитите страни, да регламентират по-ясни и стриктни правила при изготвянето на финансовите отчети. С появата на мултинационалните компании се поражда и необходимостта от наличие на хармонизирани принципи и правила при изготвянето на отчетите. Финансовите стратегии на мултинационалните компании, продажбата на акции и облигации, предоставянето на информация на потребители, намиращи се извън мястото на регистрация на съответната компания пораждаат и необходимостта от въвеждането на общи правила на счетоводна отчетност. Приравняването на счетоводната отчетност към общ бизнес език и като средство за международно общуване е един от начините за правилно, адекватно и своевременно вземане на решения. Хармонизацията в счетоводната отчетност през годините не е иницирана от националните счетоводни регулатори, а от наблюдения и изследвания, проведени от отделни специалисти и счетоводни кантори, стигнали до извода, че бъдещото развитие на европейската икономика изисква и въвеждането на единни европейски правила. Хармонизацията и стандартизацията на счетоводната отчетност водят към създаването на унифицирана система на работа. Стандартизацията е свързана и с общественото недоволство от качествата на публичната счетоводна информация, от една страна, а от друга – на желанието на счетоводните гилдии на държавите членки да се противопоставят на засилващата се правителствена намеса в счетоводното регламентиране. Стандартизацията има преди всичко национални корени и рамки, които е важно да се вземат предвид при въвеждането на общи правила за изпълнение. Хармонизирането може да се разглежда като съществен етап от развитието на счетоводството, етап, през който счетоводството надхвърля националните рамки. Чрез хармонизацията се цели да се приближат и примирят съществуващите счетоводни системи като се минимизират основните различия между тях по ключови, особено значи-

ми въпроси. Хармонизацията все още не означава една-единствена система от стандарти за всички предприятия от всички страни. Това би било нереалистично и неизпълнимо на настоящия етап, както и в близките 5-10 години. Основните пречки пред хармонизацията са:

- различното икономическо, политическо, социално, културно и образователно равнище в отделните страни;
- съществуващите големи различия между националните счетоводни практики;
- липсата на международен консенсус относно основни счетоводни принципи и третираня;
- подчертаният национализъм и придържане към собствените национални счетоводни стандарти, което е особено характерно за Франция, Германия и други;
- липсата на правен механизъм за внедряване на единна система от стандарти, например МСС.

Дори етимологически погледнато, терминът хармонизация твърде точно отговаря на нуждите и стремежа на специалистите, поддържащи идеята за създаване на един общ, разбираем счетоводен език, водещ до съгласуване на частите на едно сложно цяло така, че да се получи едно по-висше единство. Хармонизацията се явява средство за по-добро интерпретиране и разбиране на счетоводната информация в международен аспект. Чрез нея се повишава сравнимостта на данните и се намалява степента на вариране и алтернативност при счетоводното отчитане. Крайната цел на хармонизацията е постоянното оптимизиране на ефективността на капиталовите пазари и осигуряване защитата на инвеститорите. Почти единодушно се приема, че факторите, предизвикващи стремежа към счетоводна хармонизация, са следните:

- бурното развитие и окрупняване на капиталовите пазари, които се нуждаят от надеждна и сравнима счетоводна информация;
- необходимостта да бъдат защитени инвеститорите чрез предоставянето на разбираеми и прозрачни счетоводни отчети;
- нуждата мултинационалните компании с по-малко разходи и време да изготвят консолидираните си отчети, като се има предвид, че редица техни дружества, клонове и дейности функционират в различни страни (често по-слабо развити), с различно счетоводно законодателство и практика;
- големите счетоводно-одиторски фирми, които обслужват мултинационалните компании и за които различията в счетоводните системи изискват допълнителен персонал, специално обучение, повече разходи и поемане на по-голям риск;
- засиленият процес на бизнескомбиниране (сливане и придобиване), който се нуждае от сравнима и уместна информация;
- опасността от нови финансови сривове и скандали, породени отчасти от множеството различия и национални особености при изготвянето на финансовите отчети.

Така представени, повечето от факторите, пораждащи нуждата от хармонизиране на счетоводството, са икономически. Но те, от своя страна, са свързани с цялостната среда, в която счетоводството функционира. А върху нея влияят и редица политически, социални, исторически, културни и народопсихологически явления и особености. Освен това, би било твърде едностранчиво хармонизацията да се свързва единствено с появилите се процеси на глобализация на пазарите, търговията и бизнеса през 70-те години на XX век. Настъпващата коренна промяна в управлението на икономиките на развитите държави през този период, а именно – преминаването на част от него от националните правителства в ръцете на крупните компании, поражда нуждата от хармонизиране на счетоводните правила, така че да се улесни управлението на самите мултинационални компании. Международната счетоводна хармонизация може да се разглежда като резултат от кризата на капитализма, настъпила през 70-те години на XX век. Тя отразява промяната на начина на регулиране, като последният все повече се осъществява чрез управление на глобалните предприятия вместо чрез управление, базиращо се на национални законови правила. Хармонизацията в счетоводството има няколко противоречащи си измерения и тенденции:

- регионално срещу глобално счетоводство;
- доброволност срещу задължителност при внедряване на хармонизирани правила;
- политизация и лобизъм срещу професионализъм;
- частичност при хармонизирането срещу всеобхватност.

Регионалната хармонизация, типичен пример за която са Директивите на ЕС, е почти толкова трудно осъществима, както и глобалната хармонизация, която се свързва със създаването на КМСС и МСС. Доказателство за това е фактът, че приетата през 1978 г. IV директива на ЕО, която е трябвало да се приложи в двугодишен срок, до 1985 г., е била въведена само от 6 страни членки (Дания 1981 г., Великобритания 1981 г., Белгия 1983 г., Франция 1983 г., Холандия 1983 г., Люксембург 1984 г.). А Италия я въвежда едва през 1992 г.! Това показва, че дори и наличието на правен механизъм за прилагане на единни счетоводни правила не е достатъчна гаранция националните законодателства бързо да ги възприемат и регламентират. Това е така, защото хармонизацията в счетоводството следва да бъде предхождана от преодоляване на основните различия в икономическото развитие, данъчното законодателство, концептуалните счетоводни рамки и образователното ниво на счетоводната професия между отделните страни. Що се отнася до дилемата „доброволност или задължителност“ при внедряване на хармонизирани правила, историята на КМСС показва, че гаранцията за успех на МСС не може да се търси единствено в доброволността при приемането им. Хармонизирането се отличава от унификацията по това, че е насочено само към основните, най-съществени счетоводни въпроси, и то там, където съществуват противоречия и многообразни третираня. Следователно хармонизацията не може да претендира за всеобхватност както от гледна точка на счетоводните обекти, така и от гледна точка на кръга предприятия, които прилагат хармонизираните правила. Освен това хармонизацията в счетоводството не е процес, лишен от лобизъм и налагане на онзи счетоводен

подход, който най-добре отговаря на интересите на икономически по-силните лица, заинтересовани от счетоводната информация. Факт е, че дълги години в структурите на КМСС преобладават специалисти, които са обвързани с петте големи счетоводно-одиторски фирми, обслужващи най-мощните мултинационални компании. Те са и основните спонсори на този комитет, тъй като членският внос не е в състояние да покрие разходите му. Това неминуемо води до известна политизация при изработването на МСС. Чрез новата реорганизирана структура и начин на функциониране на КМСС (в сила от 1.01.2001 г.) се цели да се даде превес на професионализма над отделните интереси на определени страни и крупни компании.

Все пак коя е най-вероятната посока в развитието на процеса на хармонизиране? Съществуват няколко възможни сценария:

- Използване на двойствени стандарти – две или повече страни се споразумяват взаимно да признават националните си стандарти (локално хармонизиране);
- Взаимно признаване на стандартите на регионално равнище – в рамките на ЕС, в Северна Америка и пр.;
- Глобална хармонизация, която да се повери на частни професионални организации като КМСС, Международната федерация на счетоводителите, където първо се постига международен консенсус (често базиран на компромиси) по ключови въпроси, а после се търси начин за неговото приемане от законодателните органи и политическите тела – национални и международни.

Преобладава разбирането, че първоначално хармонизирането следва да се насочи към консолидираните отчети, и то на листваните компании, като постепенно обхване и индивидуалните отчети, включително и тези на непубличните компании. За да гарантира юридическата рамка на хармонизирането, ЕС планира да ревизира и адаптира своите директиви до края на 2030 г., така че те да продължат да се прилагат и да не противоречат на МСС. Хармонизирането, както и преминаването към единна счетоводна база е труден, бавен и неравномерно развиващ се във времето процес. Но особено важно е да се подчертае, че това е проблем както за самите счетоводители, така и за цялото ръководство и персонал на компанията. Успешното развитие на хармонизацията изисква цялото фирмено управление да участва в адаптирането на вътрешната отчетност към нуждите и промените на външната – финансовата отчетност. Необходимо е за промяната да се подготвят и потребителите на счетоводната информация, най-вече инвеститорите и финансовите аналитици. Изхождайки от едно безспорно твърдение, че счетоводството, подобно на политиката и идеологията, не познава национални граници и също като тях се експортира и импортира, е ясно, че България трябва да има адекватна позиция и подходящо участие в процеса на хармонизиране на счетоводните правила. И подобно на всяка една по-малка и по-слабо развита икономически страна, тя ще трябва да възприеме и приложи онези стандарти, които са разбираеми и популярни за силните и напредналите държави. На този етап това са МСС. Разумно

е тяхното директно задължително прилагане от страна на публичните компании и тези, които изготвят консолидирани отчети, да започне възможно най-скоро (подобно на решението на ЕС), както е препоръчително те да се прилагат и от всички останали предприятия.

Използвана литература:

Вулджев, Георги, (2015), Данъчната хармонизация в ЕС: Една изключително опасна идея – Експертен клуб за икономика и политика. Налична на: <https://ekipbg.com/danuchnata-harmonizaciya-v-eu-edna-izkliuchitelno-opasna-idea/>

Костадинова, Светла, (2006), Аргументи против данъчната хармонизация – от нас за правителството – Институт за пазарна икономика. Налична на: <https://ime.bg/bg/articles/argumenti-protiw-danychnata-harmonizacij-ot-nas-za-prawitelstwoto/>

Механизъм за възстановяване и устойчивост. Налична на: <https://ec.europa.eu/info/funding-tenders/find-funding/eu-funding-programmes/recovery-and-resilience-facility/bg>

Филипова, Ф. (2001). Счетоводната хармонизация – на кръстопът или вече на прав път?! – Сп. Данъчна практика. Налична на: http://www.magazine.askana.com/ver_05/article.php?art_id=67

**ПАЗАР НА ТРУДА, ДЕМОГРАФСКО РАЗВИТИЕ,
НЕРАВЕНСТВА И БЕДНОСТ –
АДАПТИВНОСТ НА ПОЛИТИКИТЕ В
УСЛОВИЯТА НА КРИЗИ**

**LABOUR MARKET, DEMOGRAPHIC
DEVELOPMENT, INEQUALITIES AND POVERTY
– ADAPTABILITY OF POLICIES IN CRISIS
CONDITIONS**

ЧАСТ I

PART I

ДИНАМИКА НА ОБРАЗОВАТЕЛНАТА СТРУКТУРА НА НАСЕЛЕНИЕТО В ТРУДОСПОСОБНА ВЪЗРАСТ В БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ ПЕРИОДА 2016 – 2020 г. В КОНТЕКСТА НА СТРАТЕГИЧЕСКИТЕ ЦЕЛИ ЗА ПОВИШАВАНЕ НА КАЧЕСТВОТО НА РАБОТНАТА СИЛА

Инвестирането в образование и обучение...е двигателят за създаване на работни места, икономически растеж и благоденствие. Стратегия по заетостта на Република България, 2021 – 2030

В условията на продължаващо намаляване на броя на населението в трудоспособна възраст в нашата страна и нарастващи изисквания на трудовия пазар към компетенциите на зетите вниманието се насочва към качеството на работната сила, което е приоритет в Стратегията по заетост на Република България 2021 – 2030. Сред основните инициативи за постигане на поставените цели се открояват дейности за повишаване качеството на работната сила според изискванията на работните места на база прогнозите за търсенето на работна сила с определени умения, дигитализацията и новите технологии. Качеството на работната сила зависи от редица фактори, сред които традиционно място заема образователната подготовка на населението в трудоспособна възраст. Предвиждат се редица промени през следващите години в образователната структура на зетите като се очаква до 2030 г. в групата на зетите на възраст 15-64 г да нараства относителният дял на лицата със средно и висше образование (от 89% през 2020 г. до 91,8% през 2030), което е съпроводено с намаление на относителния дял (от 11% през 2020 до 8.2% през 2030 г.) на зетите с основно и по-ниско образование (Стратегия по заетостта на Република България 2021 – 2030). През последните десетилетия се осъществяват мащабни програми за развитие и усъвършенстване на образователната система в нашата страна, което се отразява на образователната структура на населението. Предвижданите промени в образователната структура на зетите се свързват с динамиката на редица параметри както на трудовия пазар, така и на образователната структура на населението в трудоспособна възраст. В този контекст могат да се открояват потенциалните рискове както пред заетостта на лица с

---

¹ Проф. д-р Маргарита Атанасова, УНСС / Prof. Margarita Atanassova, UNWE: matanassova@unwe.bg

основно и по-ниско образование, така и за евентуален дефицит на лица със средно и висше образование. Прогнозните изменения в образователната структура на заетите (нарастване на относителния дял на лица със средно и висше образование и намаляване на относителния дял на лица с основно и по-ниско образование) могат да бъдат сигнал за потенциални трудности при привличане на лица със средно и висше образование в контекста на тенденциите в образователната структура на населението в трудоспособна възраст. Опциите за възможно привличане на връщащи се в страната емигранти са съпроводени с редица предизвикателства. Изследванията показват, че значителна част от емигрантите, които са се върнали в нашата страна, се стремят отново да отидат да работят в друга държава (Zareva, I., 2020). От тези позиции се формира целта на настоящото изследване: да се проучат и представят тенденции в образователната структура на населението в трудоспособна възраст с акцент върху младежките групи, които имат относително продължителен (в сравнение с другите възрастови групи) хоризонт за икономическа активност през следващите десетилетия и да се очертаят потенциални предизвикателства пред повишаване на качеството на работната сила. В основата на изследването е разбирането, че в условията на намаляване на броя на населението в трудоспособна възраст динамиката на образователната структура при младежките групи от населението в трудоспособна възраст има значима роля за повишаване на качеството на работната сила. Обект на изследването е образователната структура на населението в трудоспособна възраст с акцент върху младежките групи от населението в трудоспособна възраст, които се характеризират с относително продължителен (в сравнение с другите възрастови групи) хоризонт за икономическа активност и заетост. Предмет на изследването е динамиката на образователната структура на младежките групи от населението в трудоспособна възраст като полезен ориентир за потенциала на тези групи както за заетост, така и за икономическа активност през следващите години, което е значим параметър на трудовия пазар в нашата страна. Основни информационни източници са данни от НСИ² и резултати от публично достъпни научни проучвания, посочени в статията. В процеса на изследването се приемат редица **ограничения** във връзка с параметрите на наличната статистическа информация. При структуриране на възрастовите диапазони на населението в трудоспособна възраст се прилага методологията в съответните бази данни на НСИ. Основни показатели за образователната структура на съответните възрастови групи, за които се използват данни от НСИ, са: относителен дял на лица с висше образование и средно образование (ВО и СО) и относителен дял на лица с основно и по-ниско образование. В условията на разнообразните подходи за дефиниране на възрастовите граници на младежките групи в настоящото изследване се използват данни за възрастови групи 15-24 и 25-34 г. Анализът на динамиката на образователната структура на населението не обхваща коментари за качествени параметри на образованието и обучението.

---

² Анализът обхваща периода 2003 – 2020 г., за който се предоставят данни с акцент върху последните пет години 2016 – 2020 г.

Данните от емпиричното проучване показват, че за периода 2016 – 2020 г. населението в трудоспособна възраст намалява с над 240 хиляди общо (от 4658,8 хил. човека през 2016 г. достига 4417,1 хил. човека през 2020 г.), което е характерно за всички възрастови групи, вкл. и за младежките възрастови групи, които са във фокуса на настоящото изследване. Очертава се намаление и при младежките групи – при групата 15-24 г. намалението е със 61.9 хил., а при групата 25-34 г. намалението е 104.3 хил., което е съпроводено със спад на относителния дял на тези групи в общата съвкупност към 2020 г.

Таблица 1

Образователна структура на населението в трудоспособна възраст през периода 2016 – 2020 г в България общо и за възрастови групи 15-24 и 25-34

Възр. групи		2016	2017	2018	2019	2020	Динамика
15-64	Брой /хил./	4658,8	4595,2	4531,1	4474,1	4417,1	
	ВО и СО %	78,1	78,6	78,5	78,2	78,5	ръст
	Осн. и по-ниско %	21,9	21,4	21,5	21,8	21,5	спад
15-24	Брой /хил./	674,5	649,1	630,1	617,9	612,6	
	ВО и СО %	53,2	53	53	51,2	49,9	спад
	Осн. и по-ниско %	46,7	46,9	47	48,8	50,1	ръст
25-34	Брой /хил./	956,8	937,0	913,8	885,8	852,5	
	ВО и СО %	82,5	82,9	83,2	82,4	82,1	спад
	Осн. и по-ниско %	17,5	17,1	16,8	17,6	17,9	ръст

Източник: НСИ, Население на възраст 15-64 г. по възрастови групи и степени на образование, 25.10.2022

Данните показват, че през периода 2016 – 2020 г. в образователната структура за общата съвкупност на населението в трудоспособна възраст се очертават положителни промени – ръст на относителния дял на лица с висше и средно образование и спад на относителния дял на лица с основно и по-ниско образование. В този контекст се откроява негативна динамика при младежките възрастови групи. В образователната структура на възрастова група 15-24 г. и на възрастова група 24-34 г. за периода 2016 – 2020 г. се очертава както спад на относителния дял на лицата със средно и висше образование, така и ръст на дела на лицата с основно и по-ниско образование. Емпиричното изследване обхваща данни за периода 2003 – 2020 г. (Таблица 2), където се откроява динамиката в образователната структура на населението в трудоспособна възраст преди 2016 г.

Таблица 2

Образователна структура на населението в трудоспособна възраст през периода 2003 – 2020 г в България общо и за възрастови групи 15-24 и 25-34

Възр. групи		2003	2007	2011	2016	2020
15-64	Брой /хил./	5308,1	5198,2	5009,9	4658,8	4417,1
	ВО и СО %	65,9	71,3	76	78,1	78,5
	Осн. и по-ниско %	34,1	28,7	24	21,9	21,5
15-24	Брой /хил./	1064,4	1018,6	861,2	674,5	612,6
	ВО и СО %	44,8	46,2	56,5	53,2	49,9
	Осн. и по-ниско %	55,1	53,8	43,5	46,7	50,1
25-34	Брой /хил./	1081,0	958,5	1020,3	956,8	852,5
	ВО и СО %	77,8	81,8	82,1	82,5	82,1
	Осн. и по-ниско %	22,1	18,2	17,9	17,5	17,9

Източник: НСИ, Население на възраст 15-64 г. по възрастови групи и степени на образование, 25.10.2022

Данните за динамиката на образователната структура на населението в трудоспособна възраст (15-64) показват (Таблица 2), че през периода 2003 – 2020 г. се очертава нарастване на относителния дял на лицата със средно и висше образование и намаляване на относителният дял на лицата с основно и по-ниско образование. Най-висок ръст има за периода 2003 – 2007 и за периода 2007 – 2011 г., а за периода 2016 – 2020 г. се очертава относително нисък ръст на относителния дял на лицата със средно и по-високо образование. В контекста на целите на настоящото изследване в Таблица 2 се откроява позитивната динамика на образователната структура в младежките групи до 2016 г. – ръст на относителния дял на лица с висше и средно образование и намаление на относителния дял на лица с основно и по-ниско образование. След 2016 г. се очертава негативната тенденция – спад на относителния дял на лица с висше и средно образование и ръст на относителния дял на лица с основно и по-ниско образование. Тези резултати се свързват с динамиката на относителния дял на населението на възраст 30-34 г. със завършено висше образование през периода 2016 – 2020 г. (Таблица 3).

Таблица 3

Относителен дял на населението на възраст 30-34 г. със завършено висше образование в България през периода 2016 – 2020 г. /%/

	2016	2017	2018	2019	2020
Общо	33,8	32,8	33,7	32,5	33,3
мъже	27,2	25,5	27,0	26,4	26,6
жени	41,0	40,5	40,8	39,0	40,2

Източник: НСИ, Специфични показатели, Относителен дял на населението на възраст 30-34 на възрастни години със завършено висше образование, 17.10.2022

Като обобщение на резултатите от направения анализ в условията на намаляване на броя на населението в трудоспособна възраст през периода 2016–2020 г. се откроява следният извод за динамика в образователната структура на населението при възрастови групи 15-24 и 25-34: спад на относителния дял на лицата със средно и висше образование и ръст на относителния дял на лицата с основно и по-ниско образование. Очертаните тенденции в образователната структура на населението в трудоспособна възраст са основа за открояване на редица предизвикателства както пред нарастване на икономическата активност и заетостта, така и пред повишаването на качеството на работната сила.

Предизвикателства пред повишаване на качеството на работната сила

Представената динамика в образователната структура на младежките групи от населението в трудоспособна възраст е сигнал за риск от намаляване на потенциала на младежките групи от населението в трудоспособна възраст както за заетост, така и за успешно преминаване през степените на образователната система – начално, основно, средно и висше образование. Образователната подготовка изисква системно надграждане на знанията и е необходимо да се отчита ролята и значението на всеки етап от образованието (Кирова, А., 2012). В основата на успешната образователна подготовка като значим фактор за изграждане и развитие на уменията (познавателни, социално-емоционални и технически) е мотивацията на учащите (Данаилова, И., 2021), което е свързано с нарастващи изисквания както към обучаващите, така и към методите за обучение (Reicheva, M., 2022). Обучението и развитието на човешките ресурси в организациите в условията на дигитализация на работните процеси (Пандурска, Р., 2021) и хибридни работни модели във фирмите обхващат разнообразни подходи (Димитрова, Г., 2021), адаптирани към възрастово-половата и образователна структура на персонала (Манчева, М., 2022). В контекста на нарастване на относителния дял на лица с основно и по-ниско образование и намаляване на дела на лицата с висше и средно образование при младежките групи от населението в трудоспособна възраст се откроява необходимостта да се анализират причините за тази тенденция, които трябва да бъдат предмет на задълбочени изследвания. По повод на редица затруднения за успешно представяне по време на националното външно оценяване (вкл. 4 и 7 клас) и на Държавните зрелостни изпити при завършване на средно образование се коментират данни, които показват значителни пропуски в подготовката на учениците не само от средното, но и от основното и началното образование. Изградените в образователната система знания и умения са основа за развитие на компетенции, които се очакват от работодателите и се търсят на пазара на труда.

Използвана литература

Данаилова, Ир. (2020). Мотивацията за учене и развитието на човешките ресурси: концепции, анализи, стратегии. София: Издателски комплекс – УНСС, с. 51.

- Димитрова Г. (2021).** Обучението на застрахователните агенти - гаранция за защита на интересите на ползвателите на застрахователни услуги. *Индустриални отношения и обществено развитие*, бр. 3, с. 66–83.
- Кирова, А. (2012).** Качествените характеристики на човешкия капитал във висшето образование и науката в условията на икономика на знанието. *Икономически изследвания*, кн. 2, 2012, с. 90–102.
- Манчева, М. (2022).** Съвременни предизвикателства пред заетостта на жените на пазара на труда. *Индустриални отношения и обществено развитие*, бр. 3, с. 1–10.
- Пандурска, Р. (2021).** България по пътя на цифровизацията - крайгълни камъни при навлизането на дигиталните технологии в обществото. *Панорама на труда*, бр. 2, с. 1–19.
- Стратегия по заетостта на Република България 2021 – 2030** година. Приета от Министерския съвет с Решение № 515 от 15 юли 2021 г. и изменена с Решение на Министерския съвет № 368 от 2 юни 2022 г.
- Peicheva, M. (2022).** A Model for Implementing Innovations in Training. *Човешки ресурси & Технологии = HR & Technologies*, Варна, с. 5–17.
- Zareva, I. (2020).** (Re) Integration of Returning Migrants into the Economic Life in Bulgaria. *Economic Studies* (Ikonomicheski Izsledvania), 30 (1), p. 19–34.

СЪСТОЯНИЕ НА ПАЗАРА НА ТРУДА В УСЛОВИЯТА НА МНОГООБРАЗНА КРИЗА

Увод

Социално-икономическата политика на Република България е свързана с развитието на ефективен трудов пазар и социални политики, които да осигуряват висок жизнен стандарт и адекватна социална защита за населението. Но какво се случва в периодите преди и по време на световната пандемия и съпътстващите я кризи? В каква степен българският пазар на труда е реализирал своите функции през този период? Как промените в пазара на труда се отразиха на работната заплата и благополучието на хората? В търсене на отговор на тези въпрос се изследват промените и тенденциите на пазара на труда в условията на многообразна криза.

1. Многообразна криза и пазар на труда – характеристики

Многообразната криза се характеризира с лавинообразни световни промени, обхващащи всички области на функциониране на обществото, държавите и бизнеса. Тези промени са предизвикани от обстоятелства, които засилват действието на вече установени фактори, които, от своя страна, за кратко време активират нови, и в крайна сметка действат разрушително върху общоприетите норми, заедно, в един и същи период от време. Многообразната криза обхваща периода от 2019 г. досега, който включва разрастваща се климатична и природна криза; внезапна, неочаквана и бързоразпространяваща се здравна криза; със съпътстващите я и до днес икономическа, финансова и енергийна кризи, поставящи икономиките пред прага на рецесия, геополитическа и правителствени кризи с неизвестен изход и продължителност, с последвалата ги масова духовна криза (придружена от упадък на ценностите, морала, традициите), и всичко това в условията на четвъртата индустриална революция, предизвикала повсеместна дигитализация, кибер атаки, изкуствен интелект за военни цели, социална отчужденост и масова дезориентация на хората за реалността.

В тези условия пазарът на труда запазва своите основни характеристики, но променя стойността на своите показатели и придобива нови отличителни черти.

---

¹ Доц. д-р Мария Иванова, Нов български университет / Assoc. prof. Mariya Ivanova, New Bulgarian University: maivanova@nbu.bg

Пазарът на труда е особен пазар и има своите специфични елементи (работодатели, трудоспособно население с готовност да отдава своята работна сила, посредници, регулаторни органи), които си взаимодействат. Особеността като характеристика на пазара на труда се предопределя от факта, че работодателят и потенциалният кандидат за работа се явяват едновременно и продавачи, и купувачи, защото търгуваната стока е трудовата услуга, която отразява съответствието между търсена и предлагана компетентност, споделени етични норми и възприето трудово поведение. Пазарът на труда е механизъм за преразпределение на работната сила и регулатор на заетостта (Владиминова, 2009). Той осигурява среда за стимулиране на търсенето и предлагането на труд и формиране на справедливата му цена. Пазарът на труда като конкретна пазарна реалност е място (физически обособено или виртуално), където се срещат интересите на работодателите (обявили свободните работни позиции) и хората (предлагачи своите знания, умения и нагласи за работа) чрез трудови посредници или без тях, в съответствие с изискванията на държавните регулаторни органи в областта на трудовите правоотношения. *Традиционните характеристики на пазара на труда* са трудовите услуги и тяхната цена. Трудовите услуги се създават за продължителен период от време с инвестиции в образование, професионално развитие и квалификация на хората, които ги предлагат. За работодателите трудовите услуги са основен производствен фактор наред с капиталите и материалните запаси, необходими за производството на продукти или услуги. За тях е важна икономическата ефективност на човешките ресурси, които се предлагат на пазара на труда. Цената на трудовите услуги е компенсация за вложените усилия при индивидуалното изпълнение на трудовите задачи, оценка на компетентността и средство за мотивация за полагане на труд. Пазарната цена на трудовите услуги е равновесна цена между интересите на работодателите и интересите на хората, които предлагат своя труд. *Основните показатели на пазара на труда* са свързани с ключовите заинтересовани страни (държава, работодател, трудоспособно население). Това са наети лица по трудово и служебно правоотношение, средна брутна работна заплата, работни места и коефициент на свободните работни места, индекс на разходите на работодателите за труд, в т.ч. индекс на общите разходи на работодателите за труд, индекс на разходите за възнаграждение, индекс на другите разходи за труд, както и наети лица в администрацията на изпълнителната власт (НСИ, 2022). Тези измерители статистически се изчисляват по икономически дейности на национално ниво и по статистически райони и области, краткосрочно и годишно.

2. Контекст и цели за развитие на пазара на труда в България

Състоянието на трудовия пазар в България не може да се разглежда извън *контекста на Европейския съюз*. Европейското трудово законодателство се определя от Европейската социална харта, Хартата за основните социални права на работниците, Договор за създаване на Европейската общност, Договор за функциониране на Европейския съюз, регламенти, директиви и др. То гарантира: правото на труд и свобода при избор на професия; на справедливи,

безопасни и здравословни условия на труд; справедливо заплащане, което да осигури добър жизнен стандарт; право на свободно сдружение на работници и на работодатели; възможност за сключване на колективни трудови договори; право на социално осигуряване, социална помощ за безработни; социална закрила за работещи жени при майчинство; санкциониране на дискриминацията; правна защита при възникнали трудови спорове с работодател и защита на личното достойнство. Европейският съюз създава нормативна уредба, която задава правните рамки на националните социални и икономически политики. Така се полагат основите за изграждане на справедлив и социално ангажиран трудов пазар в Европа. Страната ни премина през адаптиране на националната трудова и социална политика към модела на европейския трудов пазар и социална държава, през хармонизиране на българското законодателство с правилата и нормите на ЕС, за да предложи по-високо ниво на защита на интересите на трудещите се и хората в неравностойно положение, при отчитане на добрите практики в Европейския социален модел, потребността от устойчив трудов пазар и конкретните социални нужди на населението. Трудовоправните отношения са основен фактор за социално-икономическото развитие, за осигуряването на функционираща демокрация и свободен пазар. Основен източник на управление на политиките за развитие на трудовия пазар са периодично приеманите от правителството Стратегия по заетостта на Република България, Националната стратегия за намаляване на бедността и насърчаване на социалното включване. Тези стратегии се разработват в съответствие с националните програми за реформи на Република България, с целите на европейските стратегии за социално-икономическо развитие и препоръките в тази област на Международната организация на труда, Организацията за икономическо сътрудничество и развитие и др. Те се реализират чрез разнообразие от програми и мерки. В стратегическите документи за развитие на пазара на труда в България са заложените цели като: подобряване качеството на работната сила и повишаване на заетостта, в т.ч. на младежите и по-възрастните хора, чрез стимулиране на интелигентен, устойчив и приобщаващ растеж с цел повишаване на стандарта на живот; насърчаване на социалното включване и подобряване на качеството на живот на уязвимите групи, намаляване на бедността, гарантиране на безопасни и здравословни условия на труд, превенция на професионалните рискове, свързаните с работата заболявания и трудови злополуки.

3. Методология на изследване

Времевата рамка на анализа на пазара на труда са последните 10 г. (2012 – 2021). Този период включва възстановителния процес след голямата световна финансова криза от 2012 – 2018 г., COVID пандемията от 2019 – 2021 г. и последвалата икономическа криза. В допълнение маркираме някои въздействия на геополитическата криза с войната в Украйна от 22.02.2022 г. и политическата криза в България от втората половина на 2022 г. *Основни източници на данни* са официалните публикации на Националния статистически институт, в т.ч. Инфостат, Портал за обществени консултации към Министерски съвет,

Европейската фондация за подобряване на условията на живот и труд, рубриката „Пазар на труда“ на медия „Капитал“, програма „Хоризонт“ на Българско национално радио, доклади на Международната организация по труда, Организацията за икономическо сътрудничество и развитие, Европейския съюз и др. Получените вторични данни допълваме с резултатите от изследвания, направени от автора на статията, свързани с жените на пазара на труда (Иванова, 2022а), младежката безработица и реактивиране на неактивните младежи (Иванова, 2022б). *Обектът на изследване* са физически лица, които са готови да предоставят своя труд като наемни работници, наричани още „наемни лица“. Промяната в стойностите на показателите на трудовия пазар говори за състоянието на икономиката, като сигнализира за влошаване на икономическите условия, за криза, рецесия, или възход и устойчивост. Затова *предметът на изследването* е състоянието на пазара на труда, а *основната цел* е установяване на тенденции и силно въздействащи промени върху работата и благосъстоянието на наетите лица в България.

4. Анализ на състоянието на трудовия пазар в България в условията на многообразна криза

Анализът на *средносписъчния брой на наетите лица по трудово и служебно правоотношение за периода 2012 – 2021 г.* дава информация за това в каква степен българският пазар на труда е предоставил възможност за труд на наемните лица в страната в рамките на определения период от време.

Таблица 1

Средносписъчен брой на наетите лица по трудово и служебно правоотношение за периода 2012 – 2021 г.

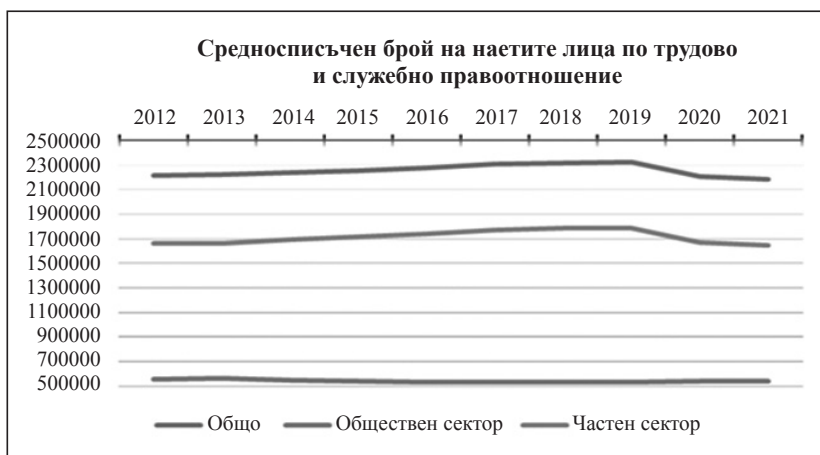
Година	Общо	Обществен сектор	Частен сектор	ОС в %	ЧС в %
2012	2 218 718	558 445	1 660 273	25.17	74.83
2013	2 226 403	563 056	1 663 347	25.29	74.71
2014	2 240 544	545 768	1 694 776	24.36	75.64
2015	2 254 768	536 846	1 717 922	23.81	76.19
2016	2 277 345	535 050	1 742 295	23.49	76.51
2017	2 308 129	533 420	1 774 709	23.11	76.89
2018	2 319 762	532 709	1 787 053	23.65	76.35
2019	2 322 561	534 730	1 787 831	23.02	76.98
2020	2 211 773	537 437	1 674 336	24.30	75.70
2021	2 187 716	537 004	1 650 712	24.55	75.45

Източник: Инфостат за 2012 – 2018 г., НСИ за 2019 – 2021г., изчисления на автора

Общата картина (Вж. Таб. 1 и Фиг. 1) представя един дълъг период на лек възход на пазара на труда по отношение на наетите лица и рязък спад в периода на пандемия, след който следва задържане на стойностите. Бързото разпрос-

транение на коронавируса след март 2020 г. в България, последвалата пандемическа обстановка и решението на правителството за локдаун принуди наемните лица да работят в напълно непознат контекст. „Винаги сме имали добра организация и възможност за работа отвсякъде, но тази ситуация ни накара да прекроим редица процеси и инструменти, които ползваме.“ Това изказване на Боян Иванов (2021), CEO на StorPool Storage, обобщава състоянието на бизнеса и трудовите отношения в България по време на пандемията. Общите резултати относно наетите лица (Вж. Фиг. 1) са повлияни от тенденциите в частния сектор, докато в общественения сектор се наблюдава относителна стабилност за целия период на изследване. *Детайлният анализ* на данните в частния сектор (Вж. Фиг. 2) показва динамика в пазара на труда. За периода 2012 – 2017 г. се наблюдава ръст на наетите лица в страната, като това може да се обясни с плавното възстановяване на икономиката на България от международната финансово-икономическа криза от 2008 – 2012 г. От 2018 г. до средата на 2019 г. се наблюдават задържане в темповете на наемане, което не може да се обясни с липса на потенциал на икономическото развитие, предвид че БВП на България нараства и през двете години: с 3.1% през 2018 г. и за 2019 г. с 3.4% (dnes.bg, 2019). Това задържане е първи сигнал за нова кризисна вълна на националната икономика. В периода на COVID пандемията броят на наетите лица рязко намалява и това е резултат от наложените ограничения с цел опазване живота и здравето на хората и последвалия срив в икономиката – за 2020 г. БВП на България се сви с 4,2% спрямо 2019 г. Независимо че реалният растеж на БВП през 2021 г. е 7.6% спрямо 2020 г., спадът на броя на наетите лица бележи още по-ниски стойности спрямо предходната година. Нещо повече, тези стойности са по-ниски дори от стойностите в началния период на изследването – 2012 г. Тези резултати предизвикват много въпроси относно развитието на икономиката и пазара на труда през следващите години.

Източник: Инфостат за 2012 – 2018 г., НСИ за 2019 – 2021 г., изчисления на автора

Фигура 1. Средносписъчен брой на наетите лица за периода 2012 – 2021 г.

Ако се вгледаме в процентното съотношение на средносписъчния брой на наетите лица по трудово и служебно правоотношение за изследвания период между обществения и частния сектор, ще установим, че е налице сравнителна устойчивост на дяловете на наетите лица, работещи в обществения и частния сектор у нас – 1:3. Статистическите данни показват, че едно на всеки четири наети лица работи на трудови или служебни правоотношения в обществения сектор, а 3 от всеки 4 наети лица са заети съответно в частния сектор.

При сравнителния анализ на структурата на наетите лица по икономически дейности и сектори за годините 2018, 2020, 2021 – годините преди и по време на световната пандемия, се установява, че през 2018 г. преработвателната промишленост в страната е основният промишлен сектор, който осигурява работа на 22.51% от наетите лица или това прави 1 на всеки 5 души, наети на работа у нас. Търговията и автомобилният сектор поемат също сериозен дял от наетите лица – 17%, следвани от сектора на образованието – 7.22%. Най-нисък брой на наети лица се наблюдава в сектора на производството и разпределението на електрическа и топлинна енергия и на газообразни горива – 1.34%, следван от секторите добивна промишленост – 0.96% и операциите с недвижими имоти – 0.93%. Прави впечатление, че традиционно важни за българската икономика сектори като строителство, туризъм и селско стопанство наемат твърде малко човешки ресурси в страната. Строителството осигурява – едва 5.36%, туризмът – само 4.99%, а селското стопанство – 3.13%. По време на COVID-19 пандемията кризата по наемане на лица в традиционно важните за България сектори се задълбочава. Данните от края на третото тримесечие на 2020 г. спрямо същото на 2019 г. показват, че най-голямо намаление на наетите лица се наблюдава в икономическите дейности Хотелиерство и ресторантьорство – с 14.2%, Селско, горско и рибно стопанство – със 7.3%, и Административни и спомагателни дейности – с 3.0%. Най-голямо увеличение на наетите лица е регистрирано в дейностите Хуманно здравеопазване и социална работа – с 1.0% и Образование – с 0.8%. За 2020 г. Преработвателната промишленост и Търговия, ремонт на автомобили и мотоциклети си запазват първото място – с относителен дял на наетите лица съответно 21 % и 17.4%. Това затвърждава устойчивост на тенденцията тези сектори да са водещи на пазара на труда по наемане на лица, независимо че стойностите са по-ниски от предходните години. С влошаване на пандемията условията и наложените от правителството ограничения, в края на декември 2020 г. наетите лица намаляват с 60.3 хил. (с 2.6%) спрямо декември 2019 г. Тенденциите се запазват: най-голямо намаление на наетите се наблюдава в Хотелиерство и ресторантьорство – с 25.9 хил., а най-голямо увеличение – в Хуманно здравеопазване и социална работа – с 6.3 хил. Появява се нов сектор с най-голямо увеличение – Създаване и разпространение на информация и творчески продукти; далекосъобщения – с 6.2 хиляди, което е напълно резонно предвид, че огромна част от работните места преминаха в режим на работа от дома и виртуални екипи, а търговията и услугите се извършваха чрез онлайн комуникации в уеб базирани магазини и офиси. Значително намаление се наблюдава и в дейностите Култура, спорт и развлечения (с 5.5%). Резултатите са очаквани по отношение на секторите култура, спорт, развлечения и хотелиерство предвид наложените условия на социална изолация по време на пандемията.

Източник: по данни на НСИ (2010 – 2021 г.), изчисления на автора

Фигура 2. Средносписъчен брой на наетите лица по трудово и служебно правоотношение за периода 2012 – 2021 г. в частния сектор

Свиването на приходите на предприятията от тези сектори доведе не само до намаляване броя на наетите лица в тях, но и до намаляване размера на възнагражденията. *Наблюдава се сериозен дисбаланс на възнагражденията по икономически дейности.* Най-нископлатени през 2020 г. са наетите лица в Хотелиерство и ресторантьорство – 787 лв., а с най-високо в Създаване и разпространение на информация – 3 346 лв. (Инфобизнес, 2021). Наблюдава се тенденция на нарастване на средната брутна месечна работна заплата: през четвъртото тримесечие на 2020 г. тя е 1 437 лв. и нараства спрямо предходното с 4.7%. Най-голямо увеличение е регистрирано в сектор Образование – с 13.7%, Хуманно здравеопазване и социална работа – с 11.6% и Финансови и застрахователни дейности – с 6.8%. Най-значително намаление на заплатите е регистрирано в Хотелиерство и ресторантьорство – с 11.6%. Огромната разлика във възнаграждението в най-добре платения и най-ниско платения икономически сектор говори за невъзможността на трудовия пазар да осигури равностойно заплащане на труда в отделните икономически сектори. Този факт е сигнал за сериозни структурни проблеми в българската икономика, където развитието на отраслите е неравномерно и небалансирано.

Независимо от големите разлики в средномесечната заплата по икономически дейности, общите стойности на национално ниво показват непрекъснато повишаване по години (Вж. Фиг. 3). Заплатите в България продължават да се увеличават, като средната брутна месечна заплата достига 1 787 лв. през септември 2022 г. По принцип увеличението на средната годишна работна заплата на наето лице в страната е важен показател за подобрените възможности на пазара на труда да осигурява по-високи нива на заплащане. Но нека тези резултати не ни заблуждават. След сравнителен анализ на средната брутна месечна заплата (Вж. Фиг. 3) и промените в процентно отношение на инфлацията (Вж. Фиг. 4), можем да направим заключение: въпреки че ръстът на заплатите е голям, той не е достатъчен, за да компенсира инфлацията, която за една година нарасна двой-

но спрямо предходната. Това означава, че през последните години (2021 – 2022) хората рязко обедняват поради ниски доходи и висока инфлация, породена от поскъпването на горивата и електроенергията. Този факт има пряко отношение към повишаване на цените на услугите и стоките за текущо потребление. Енергийната криза задълбочава икономическата криза и това пряко се отразява върху конюнктурата на пазара а труда, а оттам и върху стандарта на живот.

Източник: по данни на Инфостат и НСИ (2012 – 2021)

Фигура 3. Средна брутна месечна заплата на наети лица

Равнището на безработица е показател, тясно свързан със състоянието на пазара на труда. Коефициентът на безработица се измерва в проценти (%) и показва какъв е делът на безработните като част от работната сила. Безработни са лицата на възраст 15-74 години, които нямат работа, но активно търсят такава и имат възможност да започнат да работят в рамките на две седмици от края на наблюдавания период.

Източник: по данни на НСИ (2012 – 2022 г.), изчисления на автора

Фигура 4. Инфлация по години спрямо януари 2012 г.

Периодът 2012 – 2019 г. е доста успешен по отношение на намаляване на безработицата (виж Таб. 2). Стойността на този показател е най-нисък през 2019 г. – 4.20%, като това е намаление с 8.70 процентни пункта спрямо 2013 г., когато безработицата е 12.9%. През 2020 – 2021 г. се наблюдава леко увеличение на коефициента на безработица с 1.1 процентни пункта, като достига стойностите регистрирани през 2018 г. Но през второто тримесечие на 2022 г., коефициентът на безработица е намалел до 4.7%, което може да означава преодоляване на последствията от кризите в периода.

В таблицата по-долу думата трябва да е трудоспособно, а не както е в момента

Таблица 2
Коефициент на безработица

Коефициент на безработица на трудовоспособното население (15-16 г.) за периода 2012 – 2021 в %										
Години	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Общо	12.3	12.9	11.4	9.1	7.6	6.2	5.2	4.2	5.1	5.3
Мъже	13.5	13.9	12.3	9.8	8.1	6.4	5.7	4.5	5.4	5.5
Жени	10.8	11.8	10.4	8.4	7	5.9	4.7	3.9	4.8	5

Източник: по данни на Инфостат

Тенденцията към намаляване на безработицата се запазва както при мъжете (с 8.0 процентни пункта), така и при жените (с 5.8 процентни пункта), като по-осезаемо е при мъжете. Това е обяснимо, поради факта че в началото на периода е налице по-висока безработица при мъжете – с 2.6 процентни пункта, отколкото при жените, но в края на периода (2021 г.) разликата в стойностите на коефициентите между двата пола е само 0.50 процентни пункта. Влияние оказва и по-високият коефициент на заетост при мъжете през 2021 г., отколкото при жените (Вж. Таб. 3). *Какво е състоянието на младежката безработица?* Според резултатите от преброяването на населението през 2011 г. (<https://nsi.bg/census2011>) и актуализирания списък от Главна дирекция Гражданска регистрация и административно обслужване (<https://www.gao.bg/>), в България живеят около 751 900 млади хора (15-24 г.). Младежите, които нито работят, нито учат, нито се обучават са приблизително 22% от тях (със степен на образование – средно или по-ниско, живеят предимно в малки населени места, повече от половината са част от малцинствените етнически общности – роми или турци). Приблизително 55% от общия брой са безработни – нямат работа, но си търсят такава. Останалите около 45% не търсят работа и са продължително неактивни. Икономическата и здравна кризи водят до неочаквано високи равнища на младежка безработица, тъй като в най-силно засегнатите сектори на икономиката работят предимно младежи. Невъзможността на младите хора да участват активно на пазара на труда повишава риска от дългосрочно изолиране, което води до непропорционално въздействие

върху удовлетвореността от живота и психическото здраве (Sándor, E & all, 2021), до сериозни последици за тяхното бъдеще и реализация. В България се наблюдава нов негативен феномен на пазара на труда. Този феномен обхваща младежи, които са между 15 и 29 годишна възраст, не работят, не учат или не се обучават – NEETs (Not in Education, Employment, or Training). Потребностите на пазара на труда в България от квалифицирани специалисти от различен ранг налагат активна работа с неактивните младежи. Неактивността е в противовес с цялостната европейска политика за овластяване на младите хора и превръщането им в двигател за промяна и устойчивост. Групата на NEETs обхваща разнообразие от социално-икономически и етнически подгрупи, които притежават различни специфични нужди и желания за развитие. Те трябва да бъдат взети под внимание при формулиране на адекватни мерки и начини за работа с всяка подгрупа.

В таблицата по-долу на двете места думата трябва да е трудоспособно, а не както е в момента

Таблица 3

Коефициент на заетост на трудовоспособното население

Коефициент на заетост на трудовоспособното население (15-16 г.) за периода 2012 – 2021 г., по пол и общо										
Години	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Общо	46.6	46.9	48	49.1	49.3	51.9	52.4	54.2	52.7	52.3
Мъже	50.8	51.4	52.7	54.1	54.6	57.8	58.4	60.5	59.1	58.6
Жени	42.6	42.8	43.6	44.5	44.3	46.6	46.9	48.3	46.9	46.6

Източник: по данни на Инфостат

Данните в Таб. 3 показват, че заетостта в страната нараства до 2019 г. Коефициентът на заетост достига 52.3%, с ръст от 5.70% спрямо 2012 г. Нарастването на заетостта е еднакво и при двата пола, но при мъжете заетостта е по-висока през целия период, като достига 60.50% през 2019 г., а при жените е едва 48.30%. Това е обяснимо поради многообразието от социални роли, вменени на жената от обществото и стереотипния образ за нея, възприет от някои работодатели. Световната здравна криза предопредели загубата на работни места както за жените, така и за мъжете. Но ефектът от пандемията беше различен за двата пола. Докато при жените се наблюдава по-голяма загуба на работни места и стрес, при мъжете има по-голяма смъртност. Само през 2020 г. починалите мъже в България вследствие на корона вируса са с над 3000 повече от жените. Пандемията допринесе за множество социални промени. Работата, образованието, забавленията, спортуването и храненето, които сформират ежедневието на всеки един от нас, получиха изцяло нов облик, а за някои напълно изчезнаха от живота им. Такива социални промени оказват огромно влияние на психическото и физическото състояние, както и на основните потребности на хората.

Заклучение

Пазарът на труда в България функционира в условията на системна неустойчивост, която е основна характеристика на многообразната криза. Тя разкри чувствителността на пазара на труда към слабостите на обществото с всичките му неравенства, към промените в икономическата и политическата системи в България. Сложната ситуация изисква адекватна оценка, за да се продължи по продуктивен начин. Геополитическата криза пренаписва правилата, по които се установява и функционира международната система, а България е част от нея. Огромните икономически предизвикателства, пред които държавата ни е изправена, са вследствие от политическите проблеми, от проблема с корупцията, от руската агресия, от световната пандемия и пр. Тези обстоятелство ще имат негативни отражения върху развитието на българската икономика и пазара на труда. Наблюдаваните тенденции на пазара на труда не са с ясна индикация към повишаване или понижаване на степента на благосъстояние на населението в страната. За да се стимулира икономическият растеж и да се гарантира адекватно развитие на трудовия пазар, държавата трябва да полага постоянни усилия за стимулиране на заетостта и ограничаване на безработицата, за постигане на балансирана социална защита на интересите на трудещите се, отчитайки приоритетите за развитие на бизнеса и националните интереси.

Използвана литература

- Владимирова, К. (2009).** Икономика на труда. София: Сиела, с. 53–54. ISBN 9789542804277
- Иванова, М. (2021b).** Европейски и национални програми за реактивиране на неактивните младежи на пазара на труда – практики, проблеми и решения. – В: Научно-практическа конференция „Развитие на българската и европейската икономика – предизвикателства и възможности“, 27-28 май 2022 г., ВТУ, Велико Търново
- Ivanova, M. (2022a).** The Modern Bulgarian Woman in search of a balance between work, family, learning (Challenges, compromises and elections in the conditions of pandemic, social isolation and economic crisis. Conference of the ESREA Research Network on Gender and Adult Education „Gender and adult education in the era of social and cultural changes: (new) risks and challenges“, Faculty of Human and Social Sciences, University of Algarve, Portugal, 18th to 20th July 2022
- Иванов, Б. (2021).** Лидери в криза: Уроците на Боян Иванов, StorPool Storage, Economy.bg, <https://www.economy.bg/profiles/view/44978/Lideri-v-kriza-Urocite-na-Boyan-Ivanov-StorPool-Storage->, [online] Достъпно на: 10.10.2022
- Инфобизнес. (2021).** Труд и заетост. НСИ: Намаляват наетите лица по трудово и служебно правоотношение, <https://www.infobusiness.bcci.bg/nsi-12-2-2021.html>, [online] достъпно на: 10.11.2022 г., Брой 30 (2285), ISSN 1314-5320
- ИС Инфостат. (2022).** Наети лица по трудово и служебно правоотношение по икономически дейности (A38) и форма на собственост (2012 – 2018 г.), https://infostat.nsi.bg/infostat/pages/reports/query.jsf?x_2=358, [online] Достъпно на: 10.10.2022
- ИС Инфостат. (2022).** Средна брутна заплата на наетите лица по трудово и служебно правоотношение по икономически дейности (A38) и пол (2012 – 2020 г.), https://infostat.nsi.bg/infostat/pages/reports/query.jsf?x_2=568, [online] Достъпно на: 20.10.2022

- ИС Инфостат. (2022).** Коефициенти на безработица по пол и възрастови групи, https://infostat.nsi.bg/infostat/pages/reports/result.jsf?x_2=855, [online] Достъпно на: 20.10.2022
- ИС Инфостат. (2022).** Коефициенти на заетост по пол и възрастови групи, https://infostat.nsi.bg/infostat/pages/reports/result.jsf?x_2=859, [online] Достъпно на: 20.10.2022
- Национален статистически институт. (2022).** Пазар на труда, <https://www.nsi.bg/bg/content/3827/%D0%BF%D0%B0%D0%B7%D0%B0%D1%80-%D0%BD%D0%B0-%D1%82%D1%80%D1%83%D0%B4%D0%B0>, [online] Достъпно на: 10.10.2022
- Dnes.bg. (2019).** БВП на България за 2018 година е с ръст от 3.1 на сто, <https://www.dnes.bg/stranata/2019/03/07/bvp-na-bylgariia-za-2018-godina-e-s-ryst-ot-3-1-na-sto.403922>, [online] достъпно на: 10.11.2022 г.
- Sándor, E., Patrini, V., Mascherini, M., Aassve, A., Mencarini, L., Agosti, F., Maksimovic, T. (2021).** Impact of COVID-19 on youth in the EU, [online] Available at: 05.02.2022 от <https://www.eurofound.europa.eu/bg/publications/report/2021/impact-of-covid-19-on-young-people-in-the-eu>

АКТИВНА ПОЛИТИКА НА ПАЗАРА НА ТРУДА – АДАПТИВНОСТ В УСЛОВИЯ НА КРИЗИ

1. Натрупване на кризисни ефекти и възможности за противодействие чрез активната политика на пазара на труда

Активната политика на пазара на труда, като част от икономическата политика на държавата, е фокусирана върху подкрепата на работната сила за активно включване и ефективно участие в трудовия процес, както и подпомагане на работодателите да намират необходимите им трудови ресурси. Така дефинирана, активната политика на пазара на труда е малък, но важен лост в управлението на икономическите процеси и поддържането на баланса между търсене и предлагане на труд. Тази политика е средство за намаляване на цикличната и структурна безработица и за насърчаване на заетостта.

В условия на кризи, в зависимост от техния генезис и форма на проявление, балансът на пазара на труда се нарушава, като въздействията могат да имат директни или индиректни негативни ефекти с различна сила и продължителност. Историята на пазарното стопанство познава множество кризи, а икономическата теория е отработила механизми за противодействия, вкл. и по отношение на търсенето и предлагането на труд. В съвременната обстановка обаче сме свидетели на поредица от различни по своя произход и характер кризи, които натрупват негативни ефекти върху икономическия живот и разбиват утвърдени практики за противодействия. Така например, световната здравна пандемия засегна пряко трудовите пазари, застрашвайки основния производствен фактор – човека. Неговото опазване като работна сила наложи драстични промени в организацията на труда, реорганизация на режимите на работа и на работните места, социални и медицински защити, както и огромни инвестиции за подкрепа за потреблението чрез допълнителни финансови помощи. Проинфлационната същност на част от тези политики стимулира инфлацията и съдейства за нарушаване на паричното равновесие, увеличи държавните дългове и проправи пътя на рецесията, т.е. пътя на високата инфлация, съпроводена от нарастваща безработица. Така защитата от една криза стимулира развитие на друга такава. В допълнение към тази нестандартна ситуация се добави прекъсването на традиционните основни енергийни потоци на газ и петрол, повишение на цените

---

¹ Проф. д-р Искра Белева, *Институт за икономически изследвания при Българска академия на науките* / Prof. Iskra Beleva, *Economic Research Institute at Bulgarian Academy of Sciences*: i.beleva@iki.bas.bg

на техните продукти и се създаде световна енергийна криза, чийто отражение върху спада на производството все още не се е разгърнало напълно. Към това се добави и войната на Русия в Украйна, прекъсването на хранителни стокови пътища и доставки на суровини и метали. За България, както и в някои други страни в Европа (Италия, Англия), към тези негативни шокове се добавя още и този на политическа несигурност с висока степен на вероятност за преминаване в политическа криза.

В тези условия на множество разнопосочни въздействия активната политика на пазара на труда с нейните утвърдени конвенционални механизми за въздействие трудно би се справила. За какви конвенционални механизми става въпрос: при недостиг на предлагането на труд се стимулира участието на хората в заетостта чрез подобряване на условията на труд, по-високи работни заплати, вкл. повишаване на равнищата на минималните работни заплати. При свиване на производството и „излишък“ на работна сила се засилват социалните мрежи за запазване на безработните като трудов потенциал, прилагат се гъвкави режими на работа чрез намаляване на работното време за запазване на участието в заетост, образователни схеми за преподготовка на работната сила предвид очакваното реструктуриране на производството и т.н.

Когато обаче условията са нестандартни и има натрупване на шокове, адаптивността на политиката придобива съществено значение. Става въпрос за повишаване на адаптивността на пазара към шокове чрез промяна във формите и съдържанието на провежданите политики, чрез тяхната по-добра насоченост към целевите групи (т.н. таргетиране) и чрез тяхното своевременно осъществяване във времето. Този аспект е и предмет на това изследване, в което на основата на сравнителни анализи с други страни от ЕС и вторичен анализ на оценки на провежданите политики се правят изводи от гледна точка на адаптивността на формите и съдържанието на прилаганите политики, на тяхното целево насочване и своевременно реализира.

2. Европейски практики за противодействие на съвременните кризи чрез активната политика на пазара на труда

В хронологичен порядък здравната криза предшестваха всички останали и затова в края на 2019 г. вниманието на политиката в пазара на труда се концентрира върху запазването/съхраняването на човешкия потенциал.

Прегледът на използваните в част от страните на ЕС политики в условията на описаните по-горе кризи в последните години показва, че **всички те са микс от практики на парични помощи, насочени към бизнеса, работниците и домакинствата, промени в организацията на работното време, обучения за работниците, яснонасочени към специфични целеви групи в зависимост от конфигурацията им на съответния национален пазар и неговите средносрочни цели на развитие.** От това как тези политики са съчетани като форми, съдържание, насоченост и своевременно реализиране се определя и степента на тяхната ефективност в условията на едновременно действие на различни по своя генезис шокове и кризи, на каквито сме свидетели днес. Важно е също така

Таблица 1

Мерки за защита на заетостта в някои страни от ЕС
(приети през м. юли 2020 г.)

Страни	Мерки за защита на заетост
<p>Австрия Прилага разнообразен пакет от мерки, включващ мно-жесто целеви схеми на фондове за подпомагане на целеви групи, данъчни облекчения с множество намаления на данъци за определени групи от стоки; мерки за борба с корона вируса (в действие от средата на юли 2020 г.)</p>	<p>Пакет на стойност 50 млн. евро (15% от БВП), включващ мерки: Еднократни помощи за безработни (450 евро) и семейства (360 евро на дете), изплатени през м. септември. Подкрепа за samozаетите (малки фирми, свободни предприемачи, артисти) на първи етап 500 – 1 000 евро в зависимост от загубения доход и по 2 000 евро на втори етап и допълнително по 500 евро за шест месеца в зависимост от загубения доход. Краткосрочни схеми за работа: Регионални схеми за намаление на работните часове до 90% средно за даден период. Компенсациите за работодателите от страна на държавата са 80–90% от последния нетен доход на работниците с таван от 5 370 евро с покриване на социалните осигуровки. Време на действие на схемите 3 месеца с възможности за още 3 м. удължение.</p>
<p>Белгия Данъчни мерки, вкл. данъчни ваканции: в т.ч. за samozаетите от социално осигуряване; отмяна на регионални такси. <i>Център на политиката</i> е парична подкрепа за загубилите работа малки производители или samozаети. Наред с федералните мерки има и различни мерки, приложени на равнище кантон.</p>	<p>Федерални мерки, насочени към: Временно безработните поради коронавирус, както и временно безработни поради икономически причини получават 65–70% от предходен среден доход с таван 2 754 евро месечно. Допълнително 150 евро месечно, както и еднократно плащане от 1 450 евро до уреждане на документацията. За младежите безработните помощи за активизиране се удължават с 3 месеца. Заместващ доход за samozаетите, частично заетите и заетите в търговията, загубили доходи поради коронавирус за сума от 1 291 евро. Достъп до схемата за месечен заместващ доход при прекъсване на работа от седем дни.</p>
<p>Чехия – комбинирани схеми за подкрепа на работодатели, безработни, samozаети, фермери и туристически сектор чрез ваучери, наред с данъчни облекчения, схеми за подкрепа на едрия и малкия бизнес и др. фискални мерки.</p>	<p>В страната са заделени 2,2% от БВП за борба с коронавируса. Схема за държавна подкрепа на работодателите за заплащане на работните заплати – във варианти от 65% или от 80% от равнището им преди пандемията. Помощ за родители на деца между 6-13 години от 424 крони дневно за целия период от извънредната обстановка. Еднократна помощ за samozаети в размер от 25 хил. крони, платени при определени условия. Същата категория получава кратисен период за социални и здравни осигурителни плащания.</p>
<p>Германия – въвеждане на гъвкави схеми за работа със задна дата от 1 март в размер на 10,5 млн. евро от средства на федералната служба по заетостта.</p>	<p>Гъвкави схеми за работа на намален работен ден, чрез които се цели да се избегнат масови уволнения. Схемите намаляват съществуващи ограничения за тяхното прилагане и увеличават заплащането по тях. Облекчен достъп до подкрепа за базов паричен доход, споделен между федералните и местни власти (7,5 млн. и 2,5 млн. евро). Гъвкавост при заплащането на майчинство (временната доходна подкрепа не се взема предвид при достъп до помощите при майчинство). Студентите получават достъп до безлихвени заеми за компенсация на снижените доходи по време на коронакризата. На местно ниво се прилагат програми за повишаване на ликвидността в размер на 30 млн. евро.</p>

<p>Естония – съчетание на публични инвестиции (144 млн. лв.) и компенсации на загубени доходи поради загуба на работа (250 млн. евро) и социална помощ (11 млн. евро).</p>	<p>Загубилите работа получават 70% от загубения доход в резултат на антикризисните мерки.</p>
<p>Холандия – фокусиране на мерките към самозаети, малки и средни предприятия.</p>	<p>Мерки за подкрепа на дохода и заетостта на самозаетите; схеми за намалено работно време с компенсиране от страна на държавата. Намаляване на лихвите по заемите за малките и средни предприятия от 3,9 на 2% и редица други схеми за този сектор за достъп до финансиране.</p>
<p>Полша – широкодиверсифицирана мрежа от мерки за различни категории от хора, губещи доходи поради предприетите мерки срещу коронавируса.</p>	<p>Подкрепа на работните места и наетите чрез <i>компенсации на заплатите</i> с намалени приходи (при намаление на раб. време до 80% компенсацията е 40% за държавата и 40% за фирмата); <i>освобождение за 3 месеца от социални осигуровки</i>; <i>парична подкрепа за самозаетите</i> и за хората на граждански договори; за родители, които остават в къщи за гледане на малки деца при затваряне на училищата; помощи за хора, грижещи се за инвалиди.</p>
<p>Португалия – всеобхватна схема за защита на рискови групи.</p>	<p>Мерки за защита на доходите вкл. 100% компенсация при 14-дневна изолация за сметка на социалната защита, вкл. и за самонаетите. Финансова подкрепа за работещи, които остават в къщи, за да се грижат за деца до 12 г. в размер на 2/3 от брутната заплата; за самонаетите – 1/3 от медиалния доход се компенсира. Облекчена схема за подкрепа на наети в силнозасегнати компании (изплащане на 2/3 от брутната заплата в съотношение 30% за работодателите и 70% от социално осигурителен фонд за период от 6 месеца). Извънредна подкрепа на заетостта след приключване на т.нар. лей-оф (първи месец – цялата заплата, след това минимална заплата за работник). Специална подкрепа за самонаетите за професионално обучение – 50% от заплащането на работника до размера на минималната заплата и транспортни разходи за хората, които за в затворени сектори в определен период. Допълнително разширяване на помощите при безработица и всички помощи на социалната система, на които срокът изтича в периода на превенция.</p>
<p>Гърция – директни плащания за самонаети</p>	<p>Парична помощ от 800 евро за освободени от работа във фирми, засегнати от кризата на коронавируса в периода март-април 2020 г. Помощи от 800 евро за работодатели, засегнати от кризата. Икономическа подкрепа под формата на ваучери за квалификация в размер на 600 евро в шест сектора (инженери, прависти, научни работници, доктори, счетоводители, икономисти) в размер на 108 млн. евро. Помощи за дългосрочни безработни в размер на 400 евро за 155 хил. човека (с начален срок на безработица от април 2019 г. и останали такива и през март 2020).</p>

Източник: Policy measures taken against the spread and impact of the corona virus – 17 July 2020 (EC, Directorate General Economic and Financial Affairs).

доколко проведените политики за решаване на краткосрочните цели на приспособяване към промените в средата съдействат за структурни трансформации на заетостта с дългосрочен хоризонт, напр. за прехода към нисковъглеродна и високотехнологична икономика.

***Изводът**, обобщаващ опита на страните от ЕС в прилагане на антикризисни активни политики на пазара на труда е, че те включват разнообразни по вид схеми (директни парични плащания, данъчни облекчения, ваучерни схеми за обучение), насочени към разнообразни групи от хора с различен статус на пазара на труда, но преди всичко към по-малките и по-несигурни в условията на криза като самонаетите, малкия и среден бизнес, безработните.*

3. Активната политика на пазара на труда в България в условия на здравна пандемия

Съдържанието на активната политика на пазара на труда в България в последните десетина години в рамките са ДБ се финансира с 83 млн.лв. (123 млн. лв. през 2022 г.) и включва:

- ✓ Програми за обучение и заетост (на брой около 18-20), които са център на политиката и поемат преобладаващата част от нейния бюджет (74% през 2021 г. и 82,9% през 2022 г.).
- ✓ Мерки за обучение и заетост, произтичащи от закона за насърчаване на заетостта, на брой около 27, финансирани с около 12-15% от общия бюджет
- ✓ Обучение на възрастни, включващо 6 схеми с бюджет около 5 млн.лв.

Адаптирането на активната политика на пазара на труда в условия на здравна криза в България се проявява в засилената **държавна помощ за запазване на заетостта, реализирана чрез няколко основни схеми:**

Таблица 2

Основни мерки за реализация на държавната помощ за запазване на заетостта в условия на здравна пандемия 2020 – 2022 г.

Мярка	Оценка на схемата по НОИ
Мярка 60/40 <i>включва изплащане на компенсация на работодатели с цел запазване на заетостта на работниците и служителите при извънредното положение (март 2020 – юни 2022 г.)</i>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Държавните компании са най-големите нетни бенефициенти по антикризисната мярка за запазване на заетостта 60/40. ✓ За периода 15 март 2020 г. до средата на септември 2021 г. общият обем на компенсациите възлиза на 1,5 млрд. лева, а средства са получили 13 307 фирми. Средната компенсация на служител е 575 лева, а 21 са средно компенсирани служители в компания. ✓ Изплатени са общо 1 995 хил. лв. • ✓ Подкрепени за поне един месец на около 13 700 работодатели при включени близо 342 000 работници и служители (НОИ, 2022).

Тази основна мярка за противодействие на кризата през 2020 г. претърпява три промени (усъвършенствания, засягащи бенефициентите и условията за достъп). Отчетените позитивни ефекти от нея са основание тя да бъде продължена и през 2021 г. и 2022 г. МТСП отчита, че до края на 2020 г. над 585 млн. лв. са били преведени на фирмите и предприятията, които са кандидатствали по мярката, а съхранените работни места за периода са около 250 000, като всички работници получават пълните си възнаграждения и осигуровки. Държавните компенсации са в размер на 60% от дължимите възнаграждения и осигуровки, а работодателите са задължени да осигурят останалите 40% (<https://nova.bg/news/view/2020/12/09/307966/%>).

Може да се направи извод, че тази мярка е била успешна по отношение запазване на заетостта в началото на здравната криза.

Таблица 3

Разпределение на изплатените средства по програма 60/40 по сектори (март 2020 – декември 2021)

Икономически дейности по КИД 2008	Дял на работодателите (%)	Дял на работните места (%)	Дял на изплатената сума (%)
Общо	100	100	100
Преработваща промишленост	18,5	41,7	41,6
Хотелиерство и ресторантьорство	23,0	19,3	14,6
Транспорт, складиране и пощи	6,3	10,5	9,5
Търговия, ремонт на автомобили и мотоциклети	21,7	10,2	10,5
Добивна промишленост	0,2	3,8	8,0
Строителство	4,0	3,3	3,3
Култура спорт и развлечения	3,3	2,8	2,8
Административни и спомагателни дейности	5,4	2,3	2,2
Професионални дейности и научни изследвания	8,1	2,1	2,7
Създаване и разпространение на информационни и творчески продукти	3,0	1,7	2,6
Операции с недвижими имоти	1,6	0,9	0,9
Образование	0,9	0,3	0,4
Други	3,2	0,6	0,4

Източник: по данни от <https://www.investor.bg/a/333-byudzhet-i-finansi/342740-nad-16-mlrd-lv-sa-izplateni-na-13-hil-firmi-po-myarkata-6040>.

Анализът на Националния осигурителен институт показва, че в началото на мярката 60/40 най-голяма част от подпомаганите предприятия са от преработващата промишленост – близо 71,6 млн. лв. за запазване на над 80 400 работни места. Към работодателите от търговията са били насочени 29,5 млн. лв.

за 26 700 работници и служители. Сектор „Хотелиерство и ресторантьорство“ е бил подкрепен с малко над 22,6 млн. лв. В териториален аспект най-много са фирмите от областите София-град (3127), следвани от Пловдив (724) и Варна (609).

Тази насоченост на държавната помощ се запазва и при реализацията на втория вариант на 60/40, като най-много средства са преведени на компании от преработващата промишленост (запазените работни места са около 62 000). Предприятията от добивната промишленост преобладават (41,6 млн. лв. за 6 500 запазени работни места). Към работодателите от търговията са насочени 33,0 млн. лв. за над 11 600 работници и служители. Сектор „Хотелиерство и ресторантьорство“ е подпомогнат с около 50,2 млн. лв. за 35 000 работни места, а сектор „Транспорт, складиране и пощи“ – с 33,1 млн. лв. за близо 14 600 работници и служители. Най-много са фирмите от София-град (1816), Варна (434), Бургас (419) и Пловдив (399).

При третия дизайн на мярката (до края на 2020 г.) са изплатени над 57,5 млн. лв. По него са подкрепени 2 661 компании за запазване на 73 271 работни места.

През 2021 г. на общо 8545 работодатели са изплатени средства за запазване на 220 000 работници и служители.

Антикризисната мярка 80/20 (от м. юли 2020 г.) е насочена към работодатели и самоосигуряващи се лица от **секторите „Транспорт“, „Хотелиерство и ресторантьорство“ и „Туризм“**, чиито приходи са намалели с не по-малко от 20% спрямо миналата година. Те получават компенсации в размер на 290 лв. месечно за работно място, като средствата са за около 22 000 работещи. Парите за компенсациите са от Оперативна програма „Развитие на човешките ресурси“ (ОПРЧР), като определеният бюджет е в размер на 40 млн. лв. Средствата се изплащат за период до 6 месеца, като наетите трябва да останат на работа още три месеца. Действието на мярката е продължено до 1 май 2021 г. Мярката е била насочена към 2 050 работодатели през 2020 г. за съхранение на 30 хил. работни места с бюджет от 29 млн.лв. Мярката работи до м. август 2021 г.

Мярка „Запази ме“ (30.11.2020 – 01.07.2021) предоставя подкрепа за запазване заетостта на служителите в предприятия, които са преустановили стопанската дейност в резултат от наложени противоепидемични мерки срещу разпространението на COVID-19. С тази мярка се предоставя подкрепа чрез изплащане по 24 лв. на ден за периода на неплатен отпуск на всяко лице, осигурено на пълно работно време или пропорционално на уговореното работно време в трудовия договор. Условието и реда за изплащане на компенсации се регулира с ПМС № 325/26 октомври 2020 г. Проектът е финансиран от ОПРЧР 2014 – 2020 г. и финансовия механизъм REACT-EU. Безвъзмездната финансова помощ по проект „Запази ме“ е с общ бюджет от 50 милиона лева. Реализацията на проекта в посочения по-горе срок се измерва с 10 220 подадени заявления за компенсиране на 58 019 работници. Изплатените средства за компенсации са в размер на 71 млн.лв.

Мярка Запази ме + (стратира от 11.11.2021 г.) с първоначален бюджет от 100 млн.лв., редуциран през м. декември до 82 млн.лв. Изплащане на компенсации на лица, упражняващи трудова дейност в икономически дейности, за които

има въведени временни ограничения в период на извънредно положение или обявена епидемична обстановка, вкл. компенсации за ползване на неплатен отпуск поради посочените горе причини, но не по-късно от 30 юни 2022 г.

Проект „Заетост за теб“ на Агенцията по заетостта се реализира в рамките на ОПРЧР 2014 – 2020 г. по приоритетна ос 1 „Подобряване достъпа до заетост и качеството на работните места“. Продължителността на проекта е до 31.12.2022 г.

Целта на проекта е да се предостави подкрепа за реинтеграция в заетост на безработните лица, останали без работа вследствие на възникналата пандемия и разпространението на коронавируса.

Съдържание на проекта – предоставя подкрепа за наемане на безработни лица на пълно или непълно работно време (най-малко на 4 часа) за период до 6 месеца. С цел гарантиране на устойчивост работодателят е длъжен да запази заетостта на 75% от подкрепените лица за периода, равен на периода на половината период на субсидираната заетост.

Финансовият ресурс е в размер на 160 млн. лв., разпределен на квотен принцип по области, като 50 млн. лв. от тях е определената национална квота за приоритетно подпомагане на работодатели от сфери „Хотелиерство и ресторантьорство“ и „Туристическа агентска и операторска дейност; други дейности, свързани с пътувания и резервации“.

Реализация на проекта през 2021 г. по данни от МТСП:

- ✓ Подадени 31 294 заявки от работодатели.
- ✓ Сключени 18 000 договора на стойност 164 млн. лв.
- ✓ Брой заявени работни места 33 954.
- ✓ Общо за 2021 г. са изплатени 104 млн.лв.

Освен прякото запазване на заетостта са налице и редица косвени мерки за защита на заетостта под формата на целеви помощи за родители в условия на дистанционно обучение на децата; проект „Родители в заетост“ и т.н.

Проект „Родители в заетост“ е с продължителност до 2023 г. с бюджет от 75 млн.лв., от които 85% са от ЕСФ и българско съфинансиране от 11 250 млн лв.

Целта му е да осигури по-доброто съвместяване на професионалния с личния живот на родителите с деца от 0 до 12 годишна възраст и предоставяне на заетост на безработни лица чрез осигуряване на възможности за полагане на грижи за отглеждане на деца.

Бюджетът на проекта е 50 млн. лв., от които 42,5 млн. лв. са средства от ЕСФ и национално съфинансиране – 7,5 млн. лв.

Оценките за 2020 година са за създаване на заетост за 5 429 безработни и 6 000 неактивни хора. Бюджетът за 2020 г. е 20 млн. лв., удължен до 2023 г. с 15 млн.лв. средства по ОПРЧР.

✓ **Целева помощ за семейства с деца, учещи дистанционно** е насочена към подпомагане на 36 хил. родители, одобрени за участие в проекта при подадени документи от 48 хил. родители. Бюджетът за проекта е 30 млн. лв.

Основни изводи от представените активни политики за смекчаване на ефектите на здравната пандемия върху равновесието на пазара на труда:

- ✓ Като съдържание в провежданата политика преобладават схеми за парична подкрепа. Като форма схемите са идентични с такива, прилагани в други европейски страни.
- ✓ В нашата страна приложените мерки са насочени към големите работодатели предимно от държавния сектор.
- ✓ Целта им е запазване на работни места и по-малко иновативно реструктуриране на заетостта, вкл. и чрез обучение и преквалификация
- ✓ Секторната насоченост е фокусирана в няколко отрасли и това създава предпоставки за нарастване на секторната сегментация
- ✓ В икономическата литература оценките от прилагане на тези мерки се асоциират и с негативните ефекти за нарастване на сегментацията на пазара на труда (Ненова, М., 2022; Драганов, Д., 2022)
- ✓ Администрирането на провежданата политика е силно бюрократизирано и ненавременно.

4. Възможности за усъвършенстване/подобряване на прилаганите схеми за защита на заетостта в България в рамките на активната политика

Направеният преглед на предприетите мерки за защита на заетостта в годините на пандемия в страните членки на ЕС и в нашата страна и тяхното съпоставяне показва следното:

Приложените мерки в страните от ЕС показват многообразие от действия, насочени към разнообразни групи хора с различен статус на пазара на труда, но преди всичко към по-малките и по-несигурни в условията на новата криза като самонаетите, малкия и среден бизнес, безработните;

- ✓ в редица страни мерките се прилагат със задна дата, така че да компенсират загубени доходи от началото на пандемията.
- ✓ преобладават мерки за подкрепа на загуба на доходи чрез директни плащания;
- ✓ малкият бизнес получава подкрепа чрез предоставени финансови бонуси с цел пренасочване на частните инвестиции така, както те решат, че е удачно за оцеляване в наличните условия;
- ✓ подкрепа за професионалното равнище на работната сила чрез обучение.

В нашата страна предприетите действия се фокусират върху запазване на работни места чрез субсидиране на работната заплата за определени сектори; подкрепа за социално слаби, предимно пенсионери; подкрепа за семейства, грижещи се за деца, които не са в училище, детски градини и т.н.).

Възможности за подобряване на провежданите антикризисни политики се откриват най-вече по отношение на тяхната навременност и до техния обхват: *Първо:* Редица категории от трудовите ресурси и заетите не бяха подкрепени навреме, т.е. първоначално фронтът на защита беше силно стеснен, разширяването му закъсня във времето, а предприетите мерки не се реализираха със задна

дата. Прилаганата етапност при въвеждането на мерките остави големи контингенти от участниците в пазара на труда без необходима първоначална подкрепа; *Второ*, бавно и затрудняващо администриране на процесите на подпомагане, независимо от формата на това подпомагане; *Трето*, отсъствие на креативност и визия за извършваните стъпки в провежданата политика с цел възстановяване на икономиката с ново качество. Използването на помощите за подобряване на качеството на работната сила чрез обучение в различни формати не беше достатъчно застъпено, така че да позволи обезпечаване на предстоящи структурни промени в заетостта, свързани със стратегически заложиени цели за преход към нисковъглеродна и високотехнологична икономика.

В тези насоки се разкриват и възможностите за повишаване на адаптивността на политиката, независимо от генезиса на кризите, наложили използването на такива политики.

Използвана литература

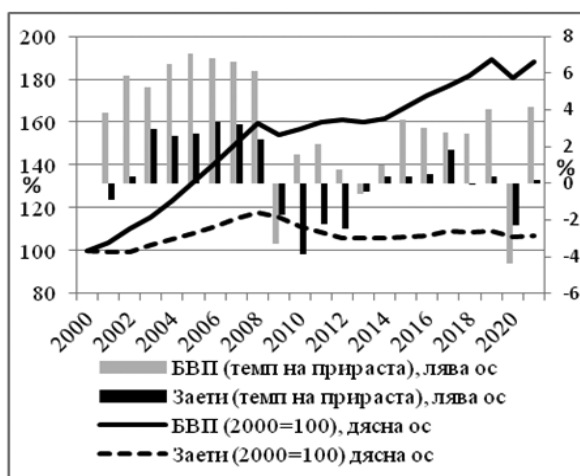
- МТСП. (2022).** Отчет на изпълнението на националния план за действие по заетостта през 2021, Приложение 5, [online] Available at: <https://www.mlsp.government.bg/natsionalni-planove-za-deystvie-po-zaetostta>.
- МТСП. (2022).** Агенция по заетостта. Проект „Родители в заетост“, [online] Available at: <https://www.az.government.bg/pages/roditeli-v-zaetost/>.
- Национален осигурителен институт (2022).** Информационен бюлетин, бр. 3, с. 17, [online] Available at: https://www.noi.bg/wp-content/uploads/Bul_3_2022.pdf.
- Драганов, Др. (2022).** Държавата и сегментацията на пазара на труда в България – какво разкриват резултатите от изпълнението на мярката 60/40? *Икономически алтернативи*, бр. 4, УНСС
- Ненова-Амар, М. (2022).** Глава 8: Гъвкавост на пазара на труда. – В: Ненова-Амар, М. и колектив. Предизвикателства пред българската икономика по пътя към членство в еврозоната. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, с. 156–182
- ЕС, Directorate General Economic and Financial Affairs. (2020).** Policy measures taken against the spread and impact of the corona virus – 17 July 2020, [online] Available at: https://ec.europa.eu/info/sites/default/files/coronavirus-policy-measures-6-april_en_1.pdf.

ГЪВКАВОСТ НА ПАЗАРА НА ТРУДА – СЪСТОЯНИЕ И ПЕРСПЕКТИВИ В БЪЛГАРИЯ

1. ГПТ в резултат от външни въздействия (външна гъвкавост)

1.1. Реакции на пазара на труда спрямо икономическия растеж

Броят на лицата на пазара на труда (на работната сила) запазва еднопосочни (и сходни) промени с растежа на БВП през периода 2000 – 2021 г., с изключение на 2009 – 2013 г. (фигура 1). В най-висока степен увеличението на БВП въздейства върху заетостта през първата част на периода 2000 – 2008 г. През 2009 – 2013 г. промяната на БВП няма силно позитивно влияние върху заетите. През 2015 – 2019 г. заетостта почти не нараства въпреки увеличението на БВП. При COVID кризата през 2020 г. и 2021 г. темповете на прираст на заетостта и БВП остават близки.

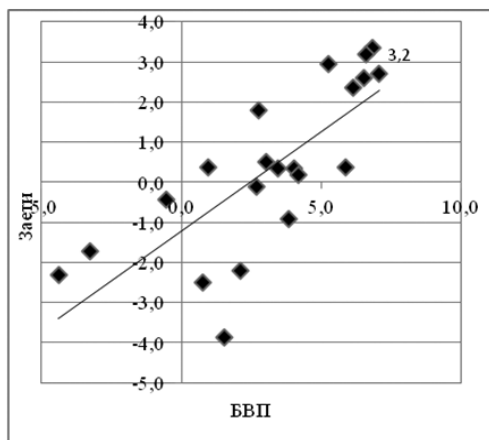

Източник: НСИ и допълнителни изчисления.

Фигура 1. Динамика на брутният вътрешен продукт и на заетите, в %

¹ Проф. д-р Победа Луканова, Институт за икономически изследвания при Българска академия на науките / Prof. Pobeda Loukanova, Economic Research Institute at Bulgarian Academy of Sciences: ploukanova@abv.bg

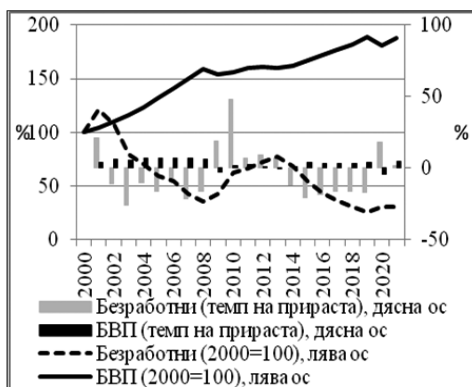
Общо за периода 2000 – 2021 г. коефициентът на корелация между темповете на прираст на БВП и на заетостта достига до 0.76, което свидетелства за запазване на положителна зависимост (фигура 2). Той обаче е най-висок в периода 2000 – 2008 г. – 0.78, както и през 2015 – 2021 г. – 0.81, докато между 2009 – 2014 г. намалява до 0.51.

Източник: НСИ и допълнителни изчисления.

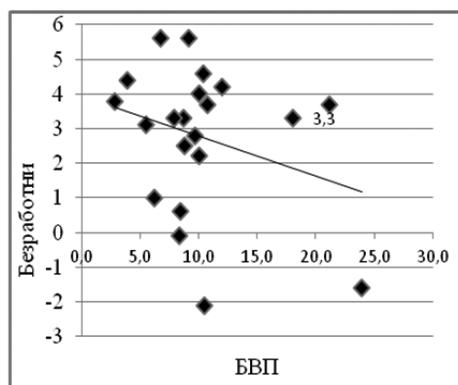
Фигура 2. Съотношение между темповете на прираст на БВП и на заетостта

Реакциите на пазара на труда в различни икономически условия могат да се характеризират и с промените на безработните. Те са в посока намаляване броя им при подобряване на икономическите условия (фигура 3). Ако за целия период 2000 – 2021 г. коефициентът на корелация е -0.59, то през 2000 – 2008 г. той е -0.47, а през 2015 – 2021 г. намалява до -0.79 (фигура 4).

Източник: НСИ и допълнителни изчисления.

Фигура 3. Динамика на БВП и на безработните

Източник: НСИ и допълнителни изчисления.

Фигура 4. Съотношение между темповете на прираст на БВП и на безработните

Наличието на адекватни промени в заетостта и безработицата се проявява при намаляване на броя на икономически неактивните, които искат да работят² и ескалиране на демографската криза. При тези условия активните политики на пазара на труда насърчават развитие на „включващ“, т.е. разширяващ се трудов пазар. Тази проява на гъвкавост е възможна при наличие на положителните икономически промени в периода 2013 – 2019 г. Тя обаче не доведе до съществено разширяване на мащабите на този пазар. При това следва да се подчертае, че съвременният български пазар на труда се характеризира не само и не толкова със свиване (изчерпването) на ресурсите за заетост, а и с неблагоприятни промени във възрастовата структура на зетите³. Това затруднява мобилността им и предполага ограничения спрямо вътрешната гъвкавост на трудовия пазар.

1.2. Реакция на работната заплата спрямо промените в производителността на труда

Работните заплати проявяват определена гъвкавост, която е една от основните характеристики на способността на пазара на труда да се адаптира спрямо промените не само на икономическата, а и на социалната (в широк смисъл) среда (Цанов, В., 2009). Икономическата логика изисква заплатите да са съобразени с ефикасността на труда. Силно влияние върху техните съотношения оказват институционалните фактори, които могат да ограничат свободните реакции на „цената“ на труда.

В периода 2000 – 2021 г. темпът на прираст на реалната производителност на труда изостава от този на заплатите⁴. Изоставането е особено силно през 2013, 2014, 2017 и 2020 г., т.е. през една пета от периода на последните 20 години (фигура 5). В същото време трудовите възнаграждения на зетите увеличават дела си в брутната добавена стойност и изпреварват това увеличение общо за ЕС-27 след 2016 г. (фигура 6). В България се наблюдава нараснало участие на работещите при разпределение на новосъздадения продукт, което подпомага движението към средните европейските равнища на трудови възнаграждения.

У нас връзката „производителност на труда – заплати“ е силно опосредствана, което затруднява оценката на гъвкавостта на цената на труда. Причините са във възможностите за влияние върху тази цена. Те се реализират основно чрез административното определяне на минимална работна заплата и на минимален месечен размер на осигурителния доход⁵. Друга предпоставка е договарянето на трудовите възнаграждения и ограниченото покритие на наетите с колектив-

² Според данни на НСИ броят на неактивните, които биха искали да работят, намалява 4.7 пъти през 2003 – 2021 г.

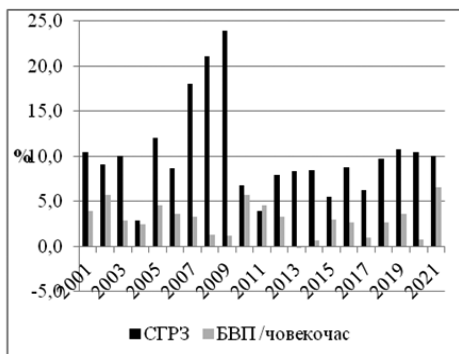
³ През 2019 – 2021 г. зетите между 45-54 години са с най-висок дял, при увеличение общо на тези между 45 и 64 години. Най-бързо намалява броят на младежите между 15 и 24 години, следвани от групата 25-34 години. По данни на НСИ.

⁴ Реални стойности на производителността на труда и на средногодишна работна заплата (СГРЗ).

⁵ Според чл. 9 на Закон за бюджета на държавното обществено осигуряване (ЗБДОО). ЗБДОО, Обн. ДВ. Бр. 18 от 04.03.2022 г.

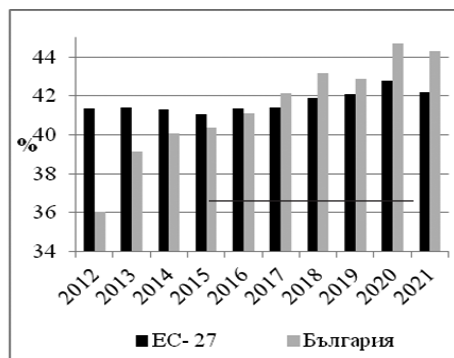

ни трудови договори. Съществуват възможности за административни решения за разпространение на тези договори. Провежда се и целенасочена държавна политика за повишаване или задържане размера на заплатите на наетите в публичния сектор⁶, която може да влияе върху равнищата на заплащане в частния.

Източник: Евростат: Labour productivity and unit labour costs [NAMA_10_LP_ULC]; НСИ: Средна работна заплата | Национален статистически институт (nsi.bg)

Фигура 5. Производителност на труда и средногодишна работна заплата (СГРЗ), (прираст, в %)

Източник: Евростат: GDP and main components (output, expenditure and income) [NAMA_10_GDP]

Фигура 6. Дял на заплати и други трудови възнаграждения в брутна добавена стойност (БДС), в %.

През годините на COVID кризата се добавиха и други особености на заетостта и заплащането ѝ. От една страна, работодателите в секторите, засегнати най-силно от санитарните ограничения по време на COVID епидемията, са подпомогнати с бюджетни средства, за да запазят несигурните работни места. От друга – наетите са принудително поставени в условия, които увеличиха несигурността на позициите им в заетостта и практически ограничиха възможностите им за получаване на доходи за необходимата издръжка за живот. Изискването за осигуряване на адекватна защита на всички работници, независимо от техния трудов статус – типичен, атипичен (платформен) – придоби висока актуалност⁷. В тази връзка през 2020 г. се направиха промени в Кодекса на труда⁸, част от които засягат колективното трудово договаряне и сумираното изчисляване на работното време. Друга част включи защити по отношение на условията на труда за работници с ненормиран работен ден. Предстои въвежда-

⁶ Особено добре държавната интервенция пролича през 2020 г. и 2021 г., когато са увеличени трудовите възнаграждения на наетите в образованието, здравеопазването и част от държавната администрация. Въпреки някои забавяния в темпа на заплатите в публичния сектор, те запазват устойчиви по-високи равнища спрямо тези в частния след 2000 г.

⁷ За подробности: Решение (ЕС) 2020/1512 на Съвета на Европа.

⁸ Закон за изменение и допълнение на Кодекса на труда, Държавен вестник, бр.107, 18.12.2020 г.

нето на по-силни защиты спрямо минималната работна заплата и свързани с нея социални плащания. Те ще бъдат въведени през следващите две години, когато ще трябва да се транспонират изискванията на Директива на Европейския парламент и Съвет за адекватните минимални заплати (Directive (EU) 2022/2041).

В приетия проект на тази Директива са включени препоръки за защита на минималните доходи във връзка с минимални стандарти за живот, за разширяване на колективното трудово договаряне на заплатите и компенсиране на ниските заплати чрез по-активна социална политика спрямо групите в нужда. В самата Директива се предвижда, че микро, малки и средни предприятия ще бъдат непропорционално засегнати, и че държавите членки следва да обмислят въвеждането на мерки в подкрепа на тези предприятия и за приспособяване на техните структури на възнаграждения към новите изисквания.

Промените в заетостта, безработицата и заплатите са ограничени от влиянието на демографския фактор. Предстоят промени в производствената инфраструктура, които ще изискват ново, по-високо качество на подготовката на заети, чрез което може да се стимулира трудовата им реализация и повишаването на трудовите им възнаграждения. В тази връзка политиката на работните заплати е необходимо да се разглежда в единство с политиката за формиране и реализация на човешкия капитал в условията на застаряваща работна сила. Това са широкомащабни национални стратегически задачи, решаването на които ще изисква време и рационално разпределение на средства; подобрена компетентност на публична администрация, на социалните партньори и участието на представители на гражданския сектор. Решаването им ще стимулира развитие на индустриалните отношения на по-ниски равнища от националното. Колективното трудово договаряне на работните заплати е необходимо да разшири своето покритие и ефикасност на фирмено и общинско равнище.

2. Мобилност на икономически активните във връзка с гъвкавостта

Статусната мобилност на лицата в икономически активна възраст, и преди всичко – на работната сила, е обект на постоянен интерес, доколкото тя е една от основните предпоставки за гъвкавост на пазара на труда. В макроикономически план тя е представена като един от начините за характеризирание на способността му да се променя чрез промени в потоците на лицата, които влизат и излизат от него (и неговия оборот)⁹ (Цанов, В., 2009; Beleva, I., V. Tzanov, 2001; Rurkowski, J., 1999; Луканова, П., 2018). Основен акцент се поставя върху гъвкавостта на заетостта.

Според експериментална статистика на Евростат потоците на пазара на труда са представени с дяловете на лицата, които променят статута си спрямо общия им брой за дадена статусна група. За тяхното характеризирание тук са избрани

---

⁹ Оборътът е измерен като сума от входящия и изходящ поток в заетостта, отнесени към общия брой заети, в проценти. Labour market transitions – annual data – Products Datasets – Eurostat (europa.eu)

години с наблюдавано по-съществено свиване или разширяване на мащабите на пазара на труда в периода след кризата от 2008 г. Това са 2013 г., когато заетостта започва да расте; 2019 г. на най-висок брой заети след 2009 г.; и промените през 2020 г. и 2021 г. при COVID епидемията. За характеризиране на реализираната гъвкавост на трудовия пазар са разгледани: първо – степента на запазване на непроменена позиция в заетостта, безработицата и неактивността; и второ – потоците от заетост към безработица и неактивност; от безработица към неактивност и заетост; от икономическата неактивност към заетост и безработица. Потоците обобщават съответната мобилност между различни статуси (зает, безработен и неактивен), която може да доведе до позитивни или негативни промени в заетостта¹⁰. В Таблица 1 е представена мобилност на населението в икономически активна възраст в България (между 15 и 74 години) според статуса, която е сравнена с общата тенденция за 27-те страни членки на Европейския съюз (ЕС-27).

Таблица 1

Потоци между различни статуси на пазара на труда
(в % от първоначалния статус през минала година)

	Заетост		Безработица		Неактивност	
	България	ЕС-27	България	ЕС-27	България	ЕС-27
2013 спрямо 2012						
Заети	94	92.4	2.8	3.2	3.3	4.4
Безработни	17.8	26.2	69.4	54	12.9	19.6
Неактивни	2	...	3.1	4.5	92.4	89
2019 спрямо 2018						
Заети	97.4	93.7	0.6	1.9	2	4.4
Безработни	25.2	33.1	58.2	41.4	16.6	25.5
Неактивни	2	...	1.1	3.6	93.1	88.7
32020 спрямо 2019						
Заети	94.2	92.3	1.7	2.5	4.1	5.2
Безработни	15	30	65.4	39.8	19.6	30.1
Неактивни	2	...	1	3.4	96.2	89.6
2021 спрямо 2020 (само за второ, трето и четвърто тримесечие)						
Заети	99.4	96.2	0.3	1.3	0.3	2.6
Безработни	21.3	26.1	68.1	49.8	10.6	24.2
Неактивни	2.6	5.5	0.9	3.5	96.5	91

Източник: Евростат, Labour market transitions – LFS longitudinal data. [LFSI_LONG_A, LFSI_LONG]

¹⁰ Определенията за заети, безработни и неактивни на МОТ, които се прилагат в НРС, следва да се използват предпазливо по повод ситуацията през 2020 г. и 2021 г. Въведените специфични мерки за запазване на заетостта и устойчивост на бизнеса частично компенсират принудителните отсъствия от работа, което означава, че определена част от лицата временно не са в заетостта, но и не са безработни. Тези мерки са съгласувани в рамките на отворения метод на координация, прилаган от Европейската комисия и други общоевропейски институции. В тази връзка българските резултати през 2020 г. и 2021 г. следва да са сравними спрямо досегашни промени и другите страни членки.

Според използваната информация делът на лицата, които не сменят статута си на зает, безработен или неактивен в България, е устойчиво по-висок в сравнение с този общо за ЕС-27. Също така в избраните години се оказва, че безработните и неактивните, които правят преход към заетостта у нас са с по-ниски дялове в сравнение с общата тенденция за страните членки на ЕС.

Заслужава внимание увеличението на дела на заетите, които остават в заетостта в България. Според данни на Евростат през 2019 г. само в Унгария и Малта е отбелязан малко по-висок дял на оставащите в заетост в сравнение с този за България. През 2020 г. заетостта остава добре защитена и само в пет страни (Чехия, Гърция, Малта, Полша и Румъния) делът на заетите, които остават заети, е по-висок¹¹.

Доколкото основната част от заетите са наети с безсрочни трудови договори на пълен работен ден, може да се предположи, че след 2013 г. започва укрепване на вътрешните трудови пазари. Това означава не само стабилизиране на заетостта, а и възможности за сегментиране на определени групи безработни на външните пазари, както и на групи неактивни вън от националния пазар на труда.

Наличието на добре защитена заетост провокира въпроса каква е мобилността вътре в нея. За нейното характеризиране тук е използвана информация за вероятностите за смяна на работните места общо за заетите в България в сравнение с другите европейски страни. Отделно са потърсени характеристики на интензивността на тази мобилност при жените и младежите като рискови групи на пазара на труда (Таблица 2).

Таблица 2

Преходи в заетостта за общо заети, жени и младежи в България (вероятности, определени на основа годишните средни), в %¹²

Възрастови групи	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
15 – 74 години	1	2	2	2	1	2	2	1	2	2
15 – 24 години	3	4	5	5	3	4	4	2	4	2
15 – 74 години, жени	2	1	2	2	2	1	2	1	1	1

Източник: Евростат, [LFSI_LONG_E07]

През 2020 г. в ЕС-27 общото равнище на вероятност за смяна на работните места варира между 5% в Швеция, Дания и Финландия и 1% в Гърция, Румъния, Чехия и Словакия¹³. България е в обща група с други 7 държави с 2% веро-

¹¹ Източник: Евростат, Labour market transitions – annual data [LFSI_LONG_A]

¹² В Таблица 2 са използвани само данни за България. Те показват вероятността заето лице да смени работното си място през начално и следващо тримесечие (т.е. да започне работа по нов трудов договор между две интервюта на наблюдението на работната сила).

¹³ Източник: Евростат, Job-to-job transitions by sex and age – annual averages of quarterly transitions, estimated probabilities, [LFSI_LONG_E07]

ятност и не е на дъното на тази класация¹⁴. За нашите условия вероятността за смяна на работните места за жените е по-ниска както при увеличаване, така и при редуцирано търсене на работна сила. Този факт може в определена степен да се обясни с наемането на жените на работни места, които предлагат стабилност в заетостта. Младешите се оказват по-активни при преходите си от една работа към друга, което отразява неустойчивата им позиция на пазара на труда и стремежа за търсене на „верния“ път за трудова реализация в началните години на трудовия им стаж.

Мобилността в заетостта е показател, който зависи от богато разнообразие от фактори. Те са преди всичко в сферата на икономиката и нейните отраслови и териториални структури. Тя зависи, също така, и от степента на прилагане на модерни технологии, използваната организация на труда, системите за развитие на човешките ресурси, психологически фактори, възрастови характеристики на заетите и на работната сила и демографските перспективи на дадено общество. Трудно е да се определят общи (критериални) изисквания към мобилността в заетостта за отделните групи икономически дейности. Предполага се обаче, че мобилността на човешките ресурси в сферите на науката и технологиите е една от най-високите в сравнение с тази в другите икономически дейности. Основанията за това предположение са, че в тези дейности участват мобилни заети с високи степени на образование и квалификация, които използват високотехнологично оборудване, а продукцията им „по правило“ е с висока добавена стойност. В тази връзка може да се приеме, че вероятността за смяна на работните места в сектора на науката и технологиите в съществена степен определя „качеството“ и структурните предимства на мобилността на заетите в дадена икономика и добавя стойност към реализираната гъвкавост на пазара на труда. Оказва се, че в България вероятността за такава мобилност (2.8% през 2020 и 2019 г.) е една от най-ниските в ЕС-27, след тази за Румъния¹⁵.

Слабата мобилност в заетостта е сериозен проблем, наличието на който може да се обясни с редица причини. Основна група сред тях е поведението на работодателите, които се стремят да запазят контингента на заетите предвид демографската криза и съответно затварят вътрешните фирмени пазари. За да се стимулира вътрешната мобилност, тези техни решения следва да бъдат комбинирани и с такива, които стимулират професионалната мобилност на фирмено равнище.

У нас основната част от наетите са в малки и микро фирми. През 2021 г. например 31.5% от тях са във фирми с до 9 човека; 22.1% в такива между 10 и 49 лица, 20.4% във фирми със съответно от 50 до 249 и 26.0 % в такива над 250 лица¹⁶. Фирмите с вътрешни пазари на труда са големите и някои от най-голе-

---

¹⁴ Това са Белгия, Ирландия, Хърватска, Италия, Латвия, Словакия и Словения.

¹⁵ През 2020 г. най-високата вероятност за смяна на работните места на заетите между 25 и 64 години в науката и технологиите е 10.7% в Дания, 10.8% в Литва и 10.5% в Кипър. В други 3 страни (Германия, Естония и Люксембург) тази вероятност е между 9 и 10%. Източник: Евростат: Job-to-job mobility of HRST [HRST_FL_MOBSEX].

¹⁶ По данни на НСИ.

мите в групата на средните фирми. Стратегиите за задържане на наетите чрез професионална мобилност и по-високо заплащане включват специфично фирмено обучение (във връзка с конкретната фирмена стратегия) и възможността за кариерно развитие по вертикала, т.е. нагоре в служебна йерархия. При малките и мини фирмите специфичното професионално обучение (вкл. и занаятчийско) има основно значение. Различните по големина групи от фирми имат различни възможности да провеждат и финансират фирмени политики за развитие на човешките им ресурси. В тази връзка са необходими диференцирани държавни политики за подпомагане на професионална квалификация според конкретните нужди на вътрешнофирмената мобилност в комбинация с фирмени инвестиции. Отделна група проблеми, която изисква самостоятелно проучване, е професионалната квалификация на безработни и неактивни като предпоставка за включване в заетост.

Заклучение

Реализираната външна гъвкавост на пазара на труда у нас е главно в резултат на влиянието на икономическия растеж. Производителността на труда има ограничено според силата си въздействие върху заплатите. Това позволява на трудовите възнаграждения да изпреварват увеличението на производителността. И двете реакции на пазара на труда се задълбочават при ускоряване на растежа след 2015 г. и след засилена роля на институционалния фактор при определянето на заплатите. Може да се обобщи, че при тези условия възможностите за външната гъвкавост на пазара на труда са по-ниски в сравнение с тези в периода 2000 – 2008 г. Като положителен резултат може да се приеме нейното стабилизиране в периода 2015 – 2019 г.

Вътрешната гъвкавост на заетостта под влияние на статусната мобилност на работната сила у нас е умерено ниска както в „добрите“ години на икономически растеж, така и през проблемните кризисни периоди. Заетостта на вътрешните пазари на труда е добре капсулирана и слабо се променя. Движението на безработни и неактивни към заетост не е толкова интензивно, както общо в ЕС-27. Мобилността в заетостта (вероятността за смяна на работните места) клони към ниска. Особено тревожен факт е крайно слабата мобилност на човешките ресурси в сектора на науката и високите технологии.

Вътрешната гъвкавост на заетостта изисква провеждане на диференцирани политики за нейното стимулиране според големината на фирмите. Основно значение имат тези за професионална квалификация и осигуряване на възможности за кариерно развитие.

Използвана литература

- Beleva, I., Tzanov, V. (2001).** Labour market flexibility and employment security. Bulgaria, ILO, 2001\30, ILO, Geneva, pp. 1–20, 53–68. ISBN 92-1-112799-0
- Directive (EU) 2022/2041** of the European Parliament and of the Council of 19 October 2022 on adequate minimum wages in the European Union.

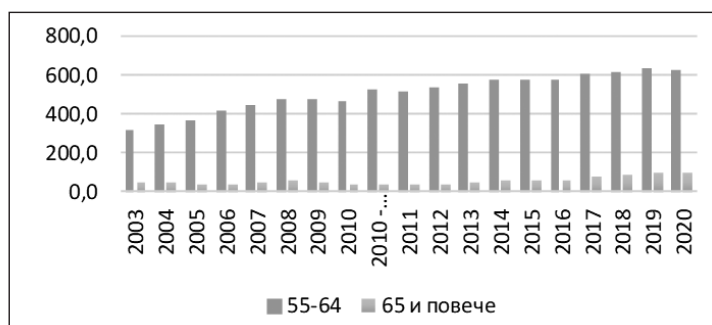
- Rutkowski, J. (1999).** Labour Markets and Poverty in Bulgaria. WB, August. World Employment and Social Outlook: Trends 2022. Geneva: International Labour Office, 2022.
- Луканова, П. (2018).** Трудов пазар. – В: *Годишен доклад на Институт за икономически изследвания към БАН*. С.: Горекс Прес, с. 86-88.
- Цанов, В. (2009).** Пазарът на труда в България: институции и гъвкавост. *Икономически изследвания*, кн. 3, с. 80–127.

ВЪЗРАСТНИТЕ ХОРА НА ПАЗАРА НА ТРУДА В БЪЛГАРИЯ

1. Постановка на проблема

Данните за работната сила от Наблюдението на работната сила на НСИ за последните десет години (2011 – 2020 г.)² показват трайна тенденция за повишаване на общата заетост, включително и във високите възрастови групи на 55+ годишните лица. На наблюдение са подложени две възрастови групи – 55-64 години и 65+ години. Абсолютният брой на работната сила на населението на възраст 55-64 г. се увеличава непрекъснато през последните десет години. През 2019 г. той е 638.5 хиляди, а през 2020 г., годината на разразилата се пандемия от COVID-19, е 632.1 хиляди. В групата на 65+ навършени години работната сила през 2019 г. е 99.6 хиляди, а през 2020 г., въпреки пандемията, показва дори леко покачване и е 99.9 хиляди. Следователно лицата от възрастовата група между 55 и 59 г. в България са добре обхванати от пазара на труда, докато делът на заетите във възрастовата група над 65 г. остава нисък, макар че също нараства в десетгодишния период (Фигура 1).

Източник: НСИ

Фигура 1. Сравнителна графика на заетите на възраст 55-64 г. и 65+

¹ Доц. д-р Румяна Желева, Институт по философия и социология при Българска академия на науките / Assoc. prof. Rumiana Jeleva, Institute of Philosophy and Sociology at Bulgarian Academy of Sciences: rumiana.jeleva@yahoo.com

² Основен източник на данни за икономическа активност на възрастните хора е базата данни на НСИ в частта „Наблюдение на работната сила“. Извършва се на всяко тримесечие в близо 20 000 домакинства.

Коефициентът на икономическа активност също се увеличава непрекъснато в периода 2011 – 2020 г. за всички възрастови групи над 55 години. През 2020 г. коефициентите на заетост за населението в трите възрастови групи, за които разполагаме с данни от Наблюдението на работната сила на НСИ, са съответно за заетите на 55-59 г. – 76.1%; за заетите на 60-64 г. – 52.4% и за най-възрастната група на 65-69 г. – 16.3%. За 2021 година актуалните данни за възрастовата група 55-64 г. са заети лица 598.8 хиляди с коефициент на заетост 64.8%, а за възрастовата група на 65 и повече навършени години – съответно 89.8 хиляди заети и 6% коефициент на заетост.

Въпреки че често пъти възрастните хора биват определяни като „важен и ценен ресурс на България“ (Национална стратегия за активен живот на възрастните хора в България 2019 – 2030³) и като „ценен актив за пазара на труда“ (Петков 2019), според други автори в България няма традиции възрастните хора да работят (Ангелова 2022: 10), а в обществото ни преобладават стереотипи по отношение активното участие на възрастните хора в заетостта и се утвърждава негативна нагласа към трудова активност както от страна на работодателите, така и от страна на самите работници в по-напреднала възраст (Нейков 2022: 15). Въпреки повишаващите се абсолютни числа и относителни дялове на трудова заетост на по-възрастното население в България, експерти алармират, че в повечето случаи наемането става при по-неблагоприятни условия като например 30% по-ниски заплати за 6-часов работен ден (Иванова 2022: 19). Твърде голяма част от заетостта на 65+ годишните остава нерегистрирана, дори е в зоната на „сивата заетост“, особено в сектори със сезонност и по-ниски равнища на доходите и квалификацията като туризъм и селско стопанство. В същото време възрастните хора в България участват активно в полагането на грижи за други – особено внуци и нуждаещи се възрастни (съпрузи, роднини, съседи, приятели). Страната ни е на едно от първите места в Европа по полагането на грижи за внуците. По тази причина индикаторите „грижа за внуци“ и „грижа за друг възрастен под/над 75 години“ са важни за степента на обществено участие и включеност на хората на възраст 55+ и при изчисляване на Индекса на активното стареене⁴. В *Европейското проучване на качеството на живота*⁵ 34% от хората у нас на възраст 50-64 г. посочват, че „най-малко няколко дни в седмицата“ са ангажирани в полагането на грижи за

³ По-нататък за краткост в текста се използва само „Национална стратегия“.

⁴ Индексът на активния живот на възрастните хора се изчислява в рамките на съвместен проект между Европейската комисия и Икономическата комисия на ООН за Европа. Неговото прилагане е свързано с набиране на данни в четири големи тематични области – сферата на заетостта на възрастните хора, независимия живот на възрастните, участието в обществения живот, както и с идентифициране на потенциала за развиване на политики, които насърчават активното дълголетие. Индексът се състои от 22 индикатора. По-нататък в статията „Индексът на активния живот на възрастните хора“ ще бъде наричан за краткост „Индекс/Индексът“.

⁵ Европейско проучване на качеството на живот (European Quality of Life Survey) – 2018.

внуците. При възрастовата група 65+ делът на лицата, заявили ангажираност с отглеждането на внуците „най-малко няколко дни в седмицата“, спада, но въпреки това остава около средното ниво за Европа. България е сравнително добре представена сред европейските страни и по отношение на честотата на полагане на грижи за изпаднали в нужда членове на семейството, съседи и приятели или такива с увреждания на възраст под и над 75 години. Така например, въз основа на данните от цитираното европейско проучване на качеството на живота по отношение на индикатора „грижа за възрастен“ като част от формирането на Индекса в област „Обществено участие“ става ясно, че 6% от интервюираните полагат грижи за немощни членове на семейството, съседи и приятели или такива с увреждания под 75-годишна възраст най-малко няколко дни в седмицата. Този резултат на България е сравнително висок. За сравнение за възрастовата група 50-64 г. страните с най-нисък резултат са Швеция, Португалия и Дания, а тези с най-висок резултат са Франция, Черна гора и Белгия. За нуждаещи се членове на семейството, съседи и приятели или такива с увреждания над 75-годишна възраст в групата на 50-64-годишните делът на полагащите грижи е 3% и е най-нисък в сравнение с останалите индикатори за същата възрастова група. За сравнение във възрастовата група 65+ страните с най-високи резултати са Франция, Белгия, Ирландия, а тези с най-ниски резултати – Швеция, Унгария, Естония. Този резултат е косвено свидетелство за лошото здравословно състояние на по-възрастните българи като се вземат предвид най-ниската в Европейския съюз очаквана продължителност на живота при раждане (през 2020 г.) , както и очакваната продължителност на живота на 65 години, която също е най-ниската в Европейския съюз през 2020 г.⁶ Малък дял от хората над 65 години в България се грижат за свои близки над 75 г., тъй като в страната ни сравнително малък остава делът на хората, живеещи повече от 75 години. От друга страна, от тези резултати става ясно, че обяснение на по-високите нива на този тип ангажираност на възрастните хора у нас може да се търси в културните ценности, които в значителна степен все още остават центрирани около семейството и непосредствения кръг от близки хора (роднини, приятели, съседи). Това е особено видно в сравнение с резултатите, наблюдавани в рамките на същото изследване за страни като Швеция например.

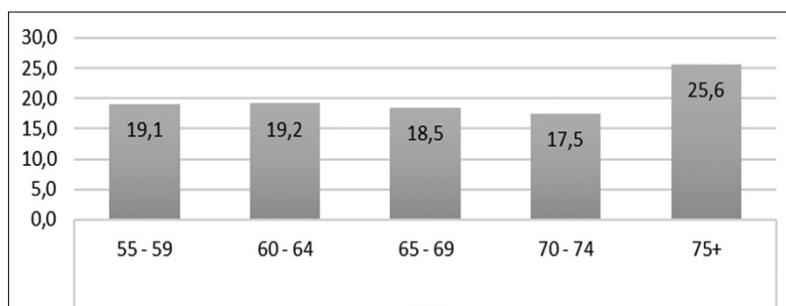
Как на основата на тези предварителни данни от изследвания бихме могли да формулираме проблема за участието на възрастните хора в България в активна трудова дейност? Каква е актуалната картина през 2022 година на заетостта на хората на 55 и повече навършени години и има ли перспективи за тяхното по-активно включване на пазара на труда?

---

⁶ Сравни данните на https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Mortality_and_life_expectancy_statistics#Life_expectancy_at_birt и [https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=File:Life_expectancy_at_age_65,_1980-2020_\(years\).png](https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=File:Life_expectancy_at_age_65,_1980-2020_(years).png).

2. Хората в България на възраст 55+ години: демографски профил⁷

Изследването на качеството на живот в България на лицата на възраст 55+ години беше проведено от екип на Института по философия и социология при БАН през първата половина на 2022 година. То адресира различни тематични области като заетост, включване в обществения живот, здраве и благосъстояние, както и широк набор от индикатори. Целта на изследването е установяване (на национално и регионално ниво) на степента, в която възрастните хора живеят самостоятелно, участват в платена заетост и социални дейности, както и потенциала им за активно и здравословно стареене. Изследването е национално представително и обхваща 1030 лица на възраст 55+, подбрани чрез двустепенна квотна извадка, структурирана по два признака – възраст и пол. Броят на респонденти беше точно указан за всяка административна област и всяко населено място в извадката на изследването. Респонденти за изследването са само хората на възраст 55+ години, разпределени в гнезда от по 10 човека във всяко населено място, при предварително изчислен точен брой на гнездата за съответното населено място според извадката. Изследваните лица са разпределени в пет възрастови групи: 55-59 години; 60-64 години; 65-69 години; 70-74 години; 75+ години.

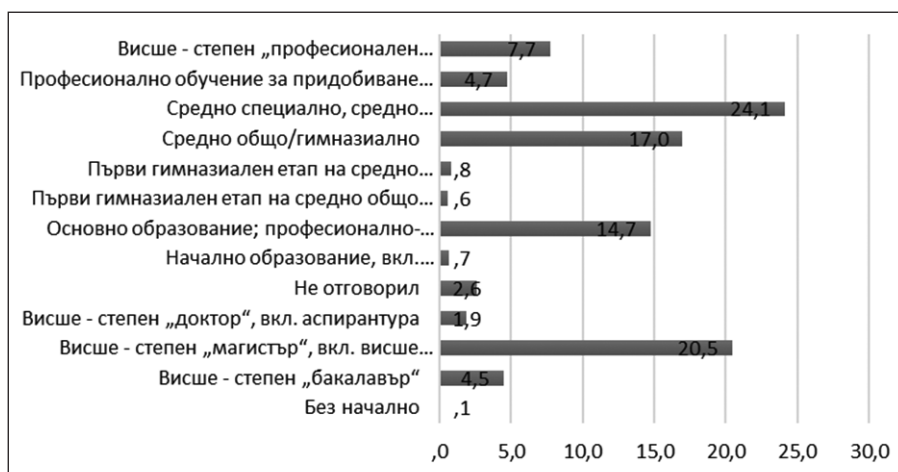

Фигура 2. Възрастовата структура на лицата на 55+ години

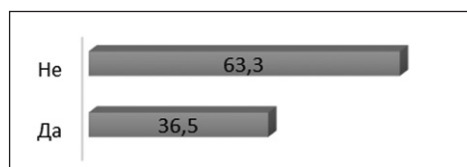
Данните от проведеното национално представително емпирично социологическо изследване потвърждават, че броят на жените надвишава този на мъжете при хората на възраст 55+ и стойностите са съответно 56,8% спрямо 43%.

Образователната структура на населението на възраст 55+ е представена на фигура 4. Прави впечатление високата степен на образование на по-възрастното население у нас. Възрастните хора със средно специално и средно професионално образование са най-голям дял – 24,1%. Следват възрастните хора с висше образование, степен магистър (20,5%), а на трето място са възрастните хора със средно общо образование (17%). Ако към тях добавим и по-малките

⁷ Демографските характеристики не са представени изчерпателно поради твърде големия обем. Тук са посочени само характеристиките с пряко отношение към индикаторите за пазара на труда.

Фигура 3. Образователно равнище на лицата на възраст 55+

Фигура 4. Заетост

процентни дялове на хората с висше образование, степен професионален бакалавър (7,7%); висше образование, степен бакалавър (4,5%); висше образование, степен доктор (1,9%) и професионално обучение за придобиване на IV степен професионална квалификация (4,7%), резултатите показват, че към момента на изследването общо 80,4% от хората на възраст 55+ години в България са със средно и по-високо образование. Този резултат говори за очаквани добри възможности за активно стареене и по-пълноценно участие в обществения живот, доколкото хората с образование имат по-големи перспективи за активен трудов и социален живот поради притежаваната по-висока квалификация, дори и в по-напреднала възраст.

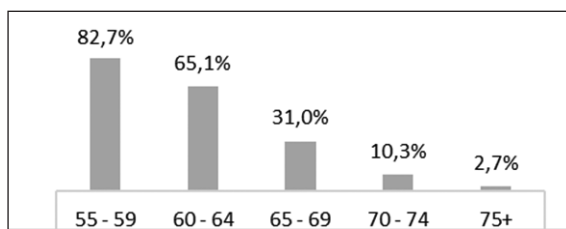
Същевременно изследването показва, че 19,6% от възрастните хора са с по-ниско от средно образование, сред които най-голям дял представляват хората с основно образование и ПТУ (14,7%). Този резултат е сериозно предизвикателство по отношение възможностите и осъществяването на учене през целия живот за хората на възраст 55+ и по-общо пред политиките за активно стареене.

3. Участие на пазара на труда или безвъзмездна грижа за другите

По отношение на икономическата активност/заетостта на възрастните хора, на въпроса дали са работили седмица преди участието си в изследването, по-висок е дялът на икономически неактивните лица (пенсионерите) – те са 63,3%,

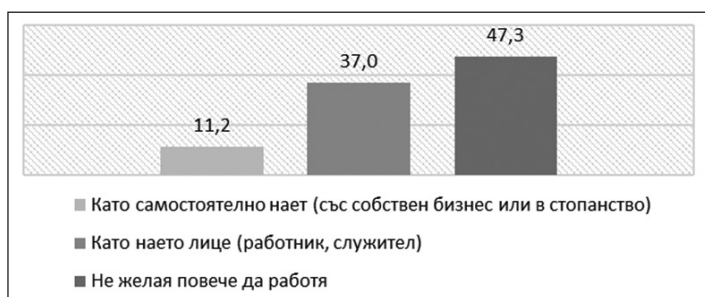
докато заетите са почти два пъти по-малко (36,5%), но представлява по-висока стойност от представените по-горе данни от Наблюдението на работната сила⁸.

Работещите на възраст 65-69 г. (пенсионери) са 31%, а общо на възраст 70+ още 13% също са заети (Фигура 5).

Фигура 5. Зависимост между заетост и възраст

На Фигура 6 резултатът, който прави най-силно впечатление, е високият дял на възрастните, които не желаят повече да работят – 47,3%. Този процент остава непроменен и по отношение на изразените мнения за предпочитание към работното време, организацията на работното място и договора за работа, а не само формата на заетостта.

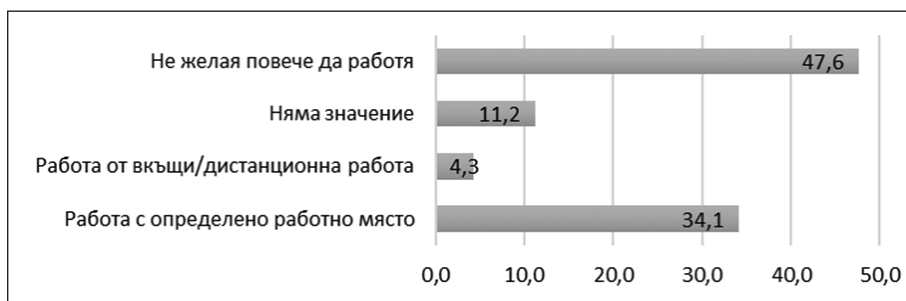

Фигура 6. Форма на заетост

Нежеланието да продължат да работят, изразено от хората на възраст 55+ е разбираемо, тъй като периодът след пенсиониране следва да е време за почивка и несвързана с работата реализация. От друга страна, резултатът предвещава трудности пред реализирането на пълния потенциал на политиките за активно стареене на възрастните хора. Този резултат е индикативен за необходимостта от промяна в управлението на активния трудов живот на сегашните работещи. Възможно е категоричното нежелание трудовият живот да бъде продължен да се дължи на висока интензивност на труда и стрес, които хората искат да прекратят, след като се пенсионират. При намерение от страна на държавата да мо-

⁸ Според данните на НСИ за населението към 31.12.2021 г. по области, възраст, местоживееене и пол относителният дял на заетите лица във всички възрастови групи в диапазона 55-80 години е 33,26% и също показва увеличение в сравнение с предходните години.

тивира възрастните хора у нас да останат и/или да се върнат в трудовия живот категоричната негативна нагласа, изразена от толкова висок процент респонденти, следва да бъде адресирана с конкретни активни мерки. Повечето респонденти предпочитат да работят като наето лице (37%), докато 11.2% предпочитат самостоятелна заетост (Фигура 6). От друга страна, повечето от респондентите избират работа на пълно работно време. Възможна интерпретация на това предпочитание на възрастните хора към „класическа“ организация на труда може да бъде намерена във факта, че част от респондентите са на възраст между 55 и 64 години и вероятно все още работят, но и дори за пенсионерите по-познатата (и традиционно упражнявана) организация на работното време е пълният работен ден, поради което те пак биха избрали такава форма на заетост. Както показват резултатите на Фигура 7, подобен традиционализъм се наблюдава както по отношение на избора на работно място (повечето предпочитат да имат работа с определено работно място, а не дистанционна работа), така и по отношение на вида договор за работа (повечето предпочитат безсрочните трудови договори).

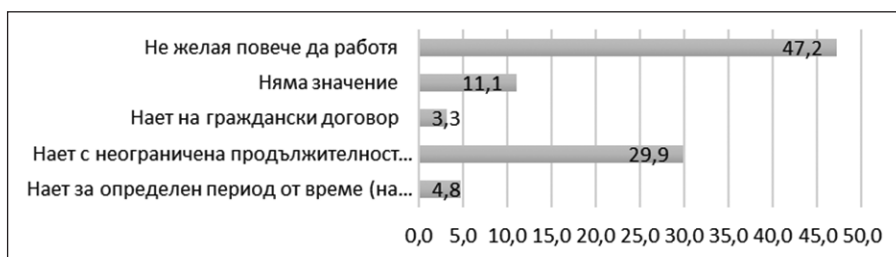

Фигура 7. Организация на труда: работно място

Интересни са резултатите по отношение на предпочитанията за работното време и възрастта на респондентите. Налице е значима и умерена по сила взаимовръзка между двете. Респондентите в „най-младата“ група (55 – 59 г.) изразяват най-силно предпочитание към работата на пълно работно време. В групите 60 – 64 г. и 65 – 69 г. това предпочитание леко се премества в полза на непълното работно време/почасовата работа, а в групата на хората над 70 г. не може да се определи ясно предпочитание. Този резултат разкрива трудов потенциал у хората между 65 и 69 г. и мотивация да продължат да се трудят, ако е налице възможност за почасова работа. Умерена взаимозависимост се проявява между предпочитаната форма на заетост от страна на респондентите и техния общ нетен месечен доход (домакинство). Предпочитанието за работа като наето лице преобладава сред респондентите, като се наблюдава най-често сред респондентите с общ доход на домакинството от 1601 лв. до 1800 лв. (69.8%) и тези с доход между 2501 лв. и 3000 лв. (79.1%). Отчетливо засилване на предпочитанието към самостоятелна заетост се наблюдава в групите с най-висок доход (от 1801 лв. нагоре). Особено силно впечатление прави това, че самостоятелната заетост е по-предпочитана от работата като наето лице в най-високия подоходен интервал (над 3000 лв.). Предпочитанията, които изразяват респондентите, са

във връзка с натрупания от тях трудов опит. Резултатите от проучването дават основание да се предположи, че работата като наето лице се възприема като по-сигурна и по-подходяща от по-голямата част от българите над 55 години, дори и в случаите, когато доходът от нея е по-нисък, докато предпочитащите самостоятелната заетост са по-малка, но икономически по-благосъстоятелна група. По отношение на вида на договора за работа преобладава предпочитанието към безсрочните трудови договори (Фигура 8). Възприемането на гражданските договори и срочните трудови договори като алтернатива се увеличава умерено във възрастовите групи 60 – 64 г. и 65 – 69 г. Подобно на наблюденията относно работното време, и тук може да се каже, че предпочитанията на хората са предопределени от техния предишен опит. В този случай резултатите потвърждава разпространената практика на работодателите да наемат пенсионери предимно на граждански и срочни трудови договори. От друга страна, при вече настъпило пенсиониране, т.е. гарантиране на определен доход чрез пенсията, е нормално хората, търсещи заетост, да проявяват по-голяма гъвкавост по отношение на вида заетост.

Фигура 8. Тип договор

Респондентите в анкетното проучване, които все още работят, са използвали разнообразни канали за търсене на работа (Фигура 9). Основният начин за търсене на работа от респондентите (с изключение на тези, които са самонаети или са заети чрез конкурс) е директен контакт с работодател, следван от съдействие от роднини и приятели. Търсенето на работа чрез обяви за работа (в интернет и в други медии) и търсенето чрез Бюрото по труда се използват най-рядко. Това поставя въпроса, доколко е ефективна работата на Бюрото по труда за хора над 55 години, което може да е обект на изследване в друго проучване.

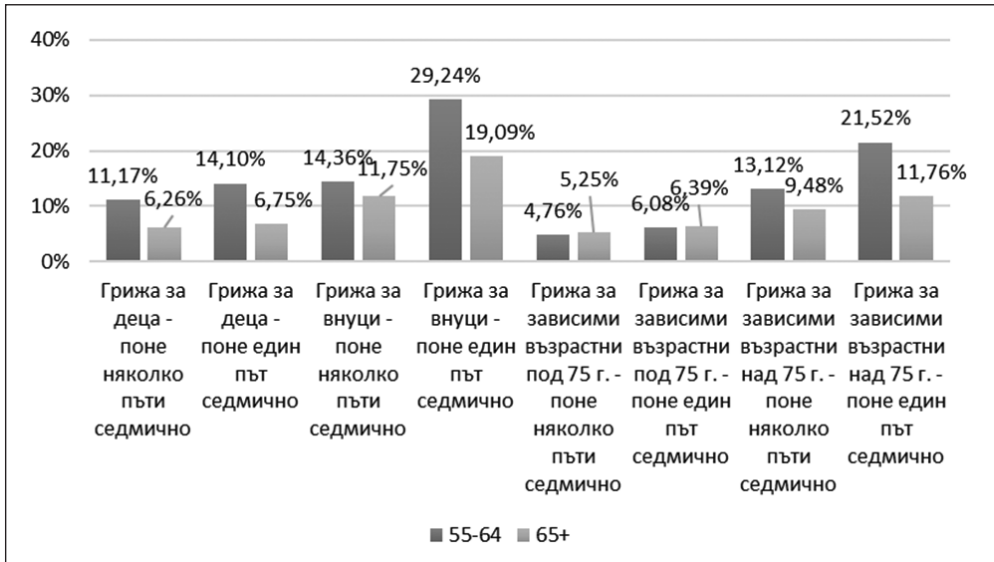
Фигура 9. Съдействие за намиране на работа

Сред причините, поради които възрастните хора не търсят работа/не желаят да работят, се откроява напредналата възраст. Тя е главна причина за липса на желание за работа за повече от една трета от респондентите (34.7%). Втората най-разпространена причина е недобро здравословно състояние (6.2%), а на трето място респондентите посочват нежеланието на работодателите да наемат възрастни хора (3.2%). Тези резултати показват, че основните „спирачки“ пред заетостта на хората над 55 години са лични причини, а не толкова нежеланието на работодателите. Респондентите възприемат напредналата си възраст като основна пречка. Причините за това могат да са различни – такива като затрудненото придвижване и липса на подходящи транспортни средства, висока степен на стрес и други обективни обстоятелства, но биха могли да имат и субективен характер като например възможното (само)стигматизиране като „възрастен“ човек или пък възприемането на такъв стереотип като преобладаващ в общността. В този контекст насочването на мерки към хората над 55 години, за да преосмислят възрастта като пречка пред икономическата активност, както и работа за промяна на стереотипите към възрастта в обществото като цяло, са необходими и все още неерозирани възможности. От работещите и търсещите работа респонденти, 16.8% посочват, че тяхната възраст се е отразила отрицателно върху възможността им да започнат работа, а 3.4% съобщават за негативно отношение спрямо тях заради възрастта им. Въпреки че не са изключително високи, тези резултати отразяват определено отношение към по-възрастните хора, които имат желание да продължат участието си на пазара на труда. Видно от резултатите, в българското общество все още има нужда да се работи срещу отрицателното отношение към възрастта, което би помогнало за по-пълноценно използване на трудовия потенциал на хората на 55+ години и особено на тези в по-високите възрастови групи.

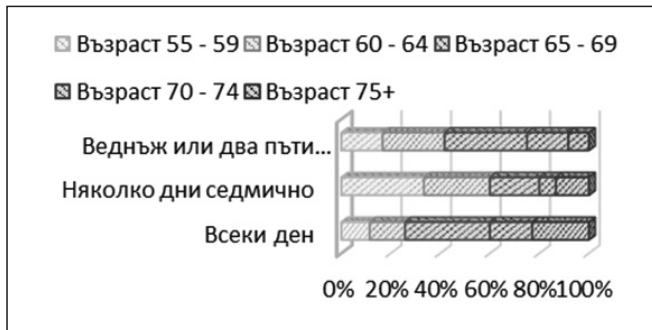
Относно грижата за други (деца, внуци, възрастни под и над 75 години) настоящото социологическо проучване показва, че полагането на грижи поне няколко дни седмично е както следва: грижа за деца (7.9%); грижа за внуци (12.7%); грижа за зависими близки под 75 години (5%); грижа за зависими близки над 75 години (10.9%), т.е. грижата за внуците остава основна област на активност за всички респонденти, независимо от тяхната възрастова група. Зависимостта между възрастта на респондентите и ангажираността им с полагане на грижа не е значителна, но въпреки това тя препраща към интересни изводи, особено в контекста на резултатите от последната вълна на европейското проучване на качеството на живота, посочени в първата част на този текст.

Резултатите на различните възрастови групи показват, че повече от по-младите възрастни в групата на 55-64-годишните полагат грижа за зависими хора в сравнение с възрастните в групата 65+ (Фигура 10). Най-много хора полагат грижи за своите внуци, следвано от грижата за зависими възрастни над 75 години.

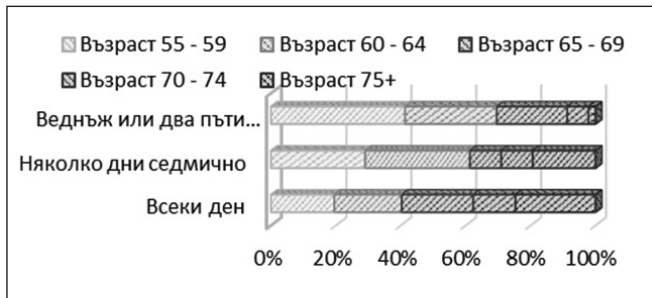
При анализ на 5-годишните възрастови интервали, а именно 55-59, 60-64 и т.н., става ясно, че най-активно полагащата грижи група възрастни е 55-59 г. (Фигура 12). В три от четирите категории те са най-многобройната група, полагаща грижи. Единственото изключение е групата 65-69 г., която полага грижа за зависими възрастни под 75 години поне един път седмично (10.33%) (Фигура 11).

Фигура 10. Ангажираност с полагане на грижа 55-64 и 65+

Фигура 11. Грижа за зависими възрастни под 75 години / възраст

Фигура 12. Грижа за зависими възрастни над 75 години / възраст

В отговор на въпроса за кои от членовете на домакинството са полагали грижа през последните 12 месеца, най-висок е дялът на респондентите, които се грижат за болен съпруг или съпруга. Процентът на тези от интервюираните, които трябва да полагат тази грижа всеки ден, е 7.6%, докато тези, които правят това по-рядко от един или два пъти седмично, е 9.3%. За един висок дял от 28% никога не са полагали такава грижа, а за около 50% това е неприложимо. На следващо място респондентите са посочили, че полагат грижа за някой от своите възрастни родители – 6% от респондентите посочват, че всеки ден се грижат за възрастен родител. По три процента от интервюираните докладват, че правят това *веднъж или два пъти седмично* или *по-рядко*. На почти 17% от респондентите никога не се е налагало да се грижат сами за възрастен родител, а за 68% от респондентите това е „неприложимо“, което също показва, че респондентите не са се сблъскали обективно с необходимостта да полагат грижа за някои от своите възрастни родители. Картината по отношение на грижата за друг член на домакинството е сходна. Дял от 6.4% от респондентите посочват, че всеки ден им се налага да се грижат за друг член на домакинството. За други 3% това се налага *няколко пъти седмично*, а за около 5% това се случва по-рядко от веднъж или два пъти седмично. За голям дял от респондентите – около 30% никога не е било необходимо да полагат грижа за друг член на домакинството им, а за около 60% – това е неприложимо, така че те също по обективни причини не полагат грижа за друг член на домакинството. На въпроса дали ако в домакинството на респондента има лице, нуждаещо се от грижи, биха се съгласили друг професионално да поеме грижите за него, отговорите са твърде разнородни. Така например 26.6% не биха се съгласили при никакви условия грижата да се полага от други хора, били те и професионалисти, а само 2.8% биха направили това при определени условия. Едва 13% от всички интервюирани отговарят утвърдително без условия, а 9.4% не могат да преценят. Този резултат говори за много ниска степен на доверие в професионалната социална грижа в България. Вероятно той отчасти се дължи и на скептицизъм по отношение въобще на грижите за болни и нуждаещи се близки, която може да се полага извън семейството/домакинството. Този скептицизъм има за основа културата на семейственост и силните роднински връзки в България. Резултатът би могъл да е също знак за много ниска степен на осведоменост или пък за неразвитост на системата на социалните грижи, което е свързано с липса на информация и невъзможност към нея да се изгради доверие. Би могло също да е израз на разочарование или отрицателен опит с предоставянето на професионални грижи от друг (човек, институция) извън семейството/домакинството като например община, държава и т.н.

4. Заключение

Очевидно от данните за растящата трудова активност на възрастното население, но също така и от тези за общата възрастова структура на работната сила, налице е демографска ситуация, при която потенциалът на възрастните хора като ресурс както по отношение на заетостта, така и на потреблението, включи-

телно и на социални услуги, непрекъснато се увеличава. Хората на възраст 55+ са важен източник за увеличаване на работна сила, но те са и потребители на услуги, включително и такива, свързани със заетостта като обучение, повишаване на квалификация, придобиване на нови умения и т.н., или по отношение грижите за други членове на семейството/ домакинството като грижи за деца, зависими и нуждаещи се възрастни под и над 75 години. Изследването показва, че респондентите малко се възползват от тези услуги по отношение грижата за други и все още самите те остават силно ангажирани с такива дейности. От друга страна, на основата на данните от националното представително социологическо изследване бихме могли да формулираме хипотеза, че в една бъдеща нова вълна на Европейското проучване на качеството на живота ще има промени в резултатите за България, особено във възрастовата група 65+. Данните от настоящото проучване показват изменение в грижата, която българите полагат за зависими хора. Тази промяна приближава България към средноевропейските нива с изключение на грижата и/ или възпитанието на собствените деца.

Изследването също така показва, че възрастните хора у нас имат вече различни потребности по отношение качеството на живот и техните претенции и очаквания, включително към заетостта и включването им в пазара на труда основателно стават все по-високи. Тези очаквания и потребности не могат да бъдат адекватно задоволени. Ето защо почти половината от тях не желаят да работят с напредването на възрастта според изследването. Въпреки че от години тези проблеми се поставят на обществено внимание от академичната общност (напр. Зарева 2011), управлението на процеса на активното стареене и участието на възрастните хора на пазара на труда в България остават сериозно предизвикателство. От друга страна, този резултат е индикативен за необходимостта от промяна в управлението на активния трудов живот на сегашните работещи в по-напреднала възраст (55+ години). Очевидно за подобряване на условията, при които те полагат своя труд, следва да се направи още много.

Използвана литература

- Ангелова, Р. (2022).** В Доклад „Пазарът на труда за „третата възраст“: сравнителен междурегионален анализ. Проект „Овластяване на местните бизнес общности за мобилизиране на човешкия потенциал“. ИРМИ <http://www.iris-bg.org/> и интернет страницата на проекта: <http://iris-bg.org/ovlastqvane.php>:10–15.
- Европейско проучване на качеството на живот (European Quality of Life Survey). (2018).** Достъпно на: <https://www.eurofound.europa.eu/bg/surveys/european-quality-of-life-surveys>.
- Зарева, И. (2011).** Възрастните хора на пазара на труда в България. Насоки за насърчване на активното стареене. *Икономически изследвания*, кн. 1, с. 41–65.
- Иванова, Е. (2022).** В Доклад „Пазарът на труда за „третата възраст“: сравнителен междурегионален анализ. Проект „Овластяване на местните бизнес общности за мобилизиране на човешкия потенциал“. ИРМИ <http://www.iris-bg.org/> и интернет страницата на проекта: <http://iris-bg.org/ovlastqvane.php>: 19–22.
- Национален статистически институт.** Наличен на <https://www.nsi.bg/bg/content/4009/%D0%B7%D0%B0%D0%B5%D1%82%D0%B8-%D0%BB%D0%B8%D1%86%D0%B0-%D0%B8-%D0%BA%D0%BE%D0%B5%D1%84%D0%B8%D1%86%D0%B>

8%D0%B5%D0%BD%D1%82%D0%B8-%D0%BD%D0%B0-%D0%B7%D0%B0%D0%B5%D1%82%D0%BE%D1%81%D1%82-%D0%BD%D0%B0%D1%86%D0%B8%D0%BE%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D0%BD%D0%BE-%D0%BD%D0%B8%D0%B2%D0%BE-%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B8%D1%87%D0%B5%D1%81%D0%BA%D0%B8-%D1%80%D0%B0%D0%B9%D0%BE%D0%BD%D0%B8-%D0%BE%D0%B1%D0%BB%D0%B0%D1%81%D1%82%D0%B8 И <https://www.nsi.bg/bg/content/2979/%d0%bd%d0%b0%d1%81%d0%b5%d0%bb%d0%b5%d0%bd%d0%b8%d0%b5-%d0%bf%d0%be-%d0%be%d0%b1%d0%bb%d0%b0%d1%81%d1%82%d0%b8-%d0%b2%d1%8a%d0%b7%d1%80%d0%b0%d1%81%d1%82-%d0%bc%d0%b5%d1%81%d1%82%d0%be%d0%b6%d0%b8%d0%b2%d0%b5%d0%b5%d0%bd%d0%b5-%d0%b8-%d0%bf%d0%be%d0%bb>

Нейков, И. (2022). В Доклад „Пазарът на труда за „третата възраст“: сравнителен междурегионален анализ. Проект „Овластяване на местните бизнес общности за мобилизиране на човешкия потенциал“. ИРМИ <http://www.iris-bg.org/> и интернет страницата на проекта: <http://iris-bg.org/ovlastqvane.php>: 15–19

Национална стратегия за активен живот на възрастните хора в България 2019 – 2030. Наличен на <https://www.mlsp.government.bg/uploads/1/national-agieng-strategy-2019-2030.pdf>

Петков, Б. (2019). Интернет-портал dir.bg от 8 ноември 2019. Наличен на: <https://dnes.dir.bg/politika/biser-petkov-vazrastnite-hora-stavat-vse-po-tsenen-aktiv-na-pazara-na-truda>

ИНДЕКСЪТ НА АКТИВНО СТАРЕЕНЕ – ИЗМЕРИТЕЛ НА НЕЗАВИСИМИЯ НАЧИН НА ЖИВОТ НА ВЪЗРАСТНИТЕ ХОРА

Въведение в проблема

Динамичните демографски промени през последните десетилетия водят до значителни трансформации в структурата на населението, измествайки възрастовата пирамида към по-високите категории. Поглещайки назад във времето, можем да считаме, че в почти всички страни по света хората живеят все по-дълго време, а периодът, който прекарват в добро здраве, е все по-продължителен. Това в голяма степен се дължи на напредъка в медицината, насърчаването на профилактиката и ранното диагностициране на заболяванията, по-здравословния начин на живот, устойчивото потребление и прилагането на екологични норми. По-продължителният живот в добро здраве се приема като знак за добро благосъстояние и социален просперитет и е първостепенна цел за всички хора по света, за да могат да бъдат пълноценни колкото се може по-дълго време. Дълголетието е свързано до голяма степен с активния и независим начин на живот и хората се стремят да ги постигнат и запазят дългосрочно. Достигането на по-висока възраст неизбежно е свързано с остаряването, като начинът, по който това се случва, е различен в отделните страни и региони.

Застаряването на населението има своето отражение и на корпоративно ниво, тъй като поставя „нов тип предизвикателства пред управлението на човешките ресурси – в рамките на една организация се налага да се менажират две, три или дори четири генерации работна сила, които имат различни ценности, поведение, цели и работа“ (Данаилова, 2020:244). Това от своя страна е предпоставка за възприемане на нови управленски подходи, които не противопоставят, а обединяват работниците от различните поколения и насърчават трансфера на знания, умения и компетентности между лицата в различните възраст, с различни трудови навици, ценности и възгледи.

За да се направи съпоставка и оценка на активното стареене на хората в държавите по света, е необходимо да се приложи съизмерим индикатор, който да съдържа достоверна информация за степента на интеграция и участие на възрастните хора в обществения живот. След дълго търсене на най-подходя-

---

¹ Доц. д-р Ралица Пандурска, УНСС / Assoc. prof. Ralitza Pandurska, UNWE: ralitzapandurska@gmail.com

щия измерител Икономическата комисия за Европа на Организацията на обединените нации и Европейската комисия разработват и възприемат индекс на активно стареене (индекс на активния живот на възрастните хора). Този показател обхваща различни аспекти на активното стареене и е носител на измерима, адекватна и съпоставима информация за степента на интеграция на възрастните хора в социалния живот и начина, по който те преминават през този естествен процес на остаряване.

Хората в различните страни стареят по различен начин, а други изобщо нямат привилегиата да достигнат до старостта, тъй като умират твърде млади. Интензивността на остаряване зависи от генетичните особености на лицата, индивидуалните им характеристики, стандарта им на живот, достъпа до медицинска грижа, социалната интеграция и от много други съществени фактори. Поради това трудно може да бъде фиксирана единна възраст, обща за всички държави, след която хората да се считат за възрастни. Организацията на обединените нации счита за възрастни лицата над 60 или 65 години, а Световната здравна организация приема, че в развитите страни възрастните хора са на възраст над 65 години, тъй като това е обичайната възраст, на която се пенсионира хората. В по-слабо развитите страни средната възраст на населението и средната продължителност на живота са значително по-ниски от тези в развитите, поради което тази пределна граница не може да бъде използвана повсеместно.

Още по-прецизна дефиниция на възрастните хора е направена в мащабното изследване на ЕК „Застаряваща Европа – поглед към живота на възрастните хора в ЕС“ (Eurostat, 2021, Ageing Europe – looking at the lives of older people in the EU), където е посочено, че възрастни хора са тези над 65 години, а много възрастни – над 85 години. Съобразно конкретните цели, които си поставят, някои проучвания могат да обхващат различни възрастови групи – между 55 и 64 г., между 65 и 74 г., между 75 и 84 г., над 85 г. и други. Това позволява да бъде направен още по-прецизен анализ на особеностите на тези кохорти, както и на проблемите, които изпитват хората от съответните възрастови групи.

Застаряването на населението е неоспорим и неизбежен факт, но наред с това е важно хората да остаряват с достойнство и да бъдат ангажирани пълноценно в икономическия и социалния живот в страната. Ето защо в отговор на тази потребност в края на миналия век е въведена концепцията за активното стареене, според която хората в по-високите възрастови групи трябва да имат възможност за самостоятелен живот и пълноправно участие при разпределяне на публичните блага. Активното стареене се възприема като подход за насърчаване на възрастните хора да запазят своето благосъстояние и независим начин на живот за по-дълго време. Ползите от активното стареене могат да бъдат разгледани най-малко от две гледни точки – на лицето и на обществото. От индивидуална гледна точка лицата се стремят да живеят възможно най-дълго време в добро здраве, да работят до по-късна възраст, като поддържат добър стандарт на живот, пътуват, осъществяват социални контакти и са пълноценни и самостоятелни. От гледна точка на обществото ползите от активното стареене се свеждат до повишаване числеността на работната сила и предлагането на труд в икономиката, по-малко социални и здравни разходи, по-малък брой лица, зависими от своите близки или социалните институции и много други.

Настоящото изследване има за цел да представи индекса на активно стареене като достоверен измерител на самостоятелния начин на живот на възрастните хора, без да изпитват зависимост от техните близки или от социалните институции. Използвайки наличната информация за стойността на този показател през годините, в които той е изследван, ще се направи съпоставка на държавите в страните от ЕС-28 и ще се открият онези, в които интеграцията на възрастните хора е най-успешна.

За постигането на целите са поставени следните задачи:

1. Да се представи същността и структурата на индекса на активно стареене.
2. Да се анализира динамиката на индекса на активно стареене в ЕС-28, като се използват данните от проведените проучвания на Икономическата комисия за Европа на Организацията на обединените нации.
3. Използвайки данните от проучването, да се определи степента на активно стареене в България и мястото на страната на картата на активното стареене в Европа.
4. На базата на извършения анализ да се направят изводи за ролята на индекса на активно стареене при разработване на политики за насърчаване на независимия начин на живот на възрастните хора.

1. Структура, особености и динамика на индекса на активно стареене в ЕС-28

Индексът на активно стареене (Active ageing index – AAI) е въведен през декември 2012 г. от Европейския съвет по заетост и социална политика във връзка с Европейската година на активния живот на възрастните хора и солидарността между поколенията. Той се изпълнява съвместно от Икономическата комисия за Европа на Организацията на обединените нации и генерална дирекция „Заетост, социални въпроси и приобщаване” на Европейската комисия.

Целта на този индикатор е с чрез него да се прецени степента на интеграция на възрастните хора в обществото и начина, по който те са включени в стопанския, социалния, културния живот в страната. Той би могъл да се определя на международно, национално и местно равнище и дава възможност да се направи съпоставка за напредъка по отношение активността на възрастното население в различните региони, както и да се открият слабостите и предимствата на страните по отношение на интеграцията на възрастните хора в икономиката и обществото, и създадените условия за независим и пълноценен начин на живот. Този показател може да послужи за оценка на неизползания потенциал на възрастните хора, тъй като във все по-застаряващите общества нуждата от допълнителна работна сила е чувствителна.

Индексът на активно стареене (ИАС) е структуриран в четири категории, обхващащи 22 индикатора и се изчислява отделно за двата пола. Приложените показатели са „позитивни“, тоест колкото по-висока е тяхната стойност, толкова по-благоприятен е ефектът им върху активното стареене. Индексът варира от 0 до 100, като 0 е практическа липса на интеграция, а 100 е максимално възможната такава. Индексът на всяка група показатели се изчислява като се

използва среднопретеглената стойност на индикаторите. Общият индекс се определя като осреднената стойност на всяка от четирите групи показатели, като всяка една от тях има определено тегло: заетост – 35; обществено участие – 35; независим и сигурен живот в добро здраве – 10; създаване на капацитет и благоприятна среда за активен живот на възрастните хора – 20.

От изключителна важност е достоверността на използваните данни при изчисляването на ИАС. Ето защо тук се използват единствено национално представителните изследвания в ЕС, а именно: Наблюдение на работната сила; Европейско изследване на качеството на живота; Европейско изследване на доходите и условията на живот; Европейско социално изследване; Европейско изследване на ИКТ, Европейска информационна система за здравето и продължителността на живота.

Структурата на ИАС може да бъде представена на Фигура 1.

 Индекс на активния живот на възрастните хора (AAI) Индексът на активния живот на възрастните хора предоставя инструмент за оценка и измерване на нереализирания потенциал на възрастните хора за активен живот в добро здраве в различните страни на ЕС. Той измерва степента на независим живот на възрастните хора, тяхното участие в живота на обществото, както и капацитета за активен живот на възрастните хора			
 1ва област: Заетост	 2ра област Обществено участие	 3та област Независим и сигурен живот в добро здраве	 4та област Създаване на капацитет и благоприятна среда за активен живот на възрастните хора
Коефициент на заетост за възрастова група 55-59 г.	Доброволчески дейности	Физическа активност	Очаквана предстояща продължителност на живота на възраст 55 г.
Коефициент на заетост за възрастовата група 60-64 г.	Грижа за деца, внуци	Достъп до здравна и стоматологична грижа	Дял на годините живот в добро здраве в очакваната предстояща продължителност на живота на възраст 55 г.
Коефициент на заетост за възрастовата група 64-69 г.	Грижа за по-възрастни хора	Условия за независим живот	Психично благополучие
Коефициент на заетост за възрастовата група 70-74 г.	Политическо участие	Финансова сигурност (3 индикатора)	Използване на информационни и компютърни технологии
		Физическа сигурност на по-възрастната част от населението	Социална свързаност
		Учене през целия живот	Образователно равнище на възрастните хора.
Реално измерение на активния живот на възрастните хора			Нереализиран капацитет
(Трите индикатора за индикатора „Финансова сигурност“ са: Среден разполагаем общ доход; Елиминиране на риска от изпадане в бедност; Елиминиране на сериозните материални лишения за възрастните хора)			

Източник: United Nations Economic Commission for Europe, 2018 Active ageing index, Analytical Report, October 2019

Фигура 1. Структура на индекса на активно стареене

Първите три групи показатели се отнасят до текущото състояние на активното стареене в страните и измерват текущото състояние на активния живот на възрастните, докато четвъртата група дава информация за нереализирания им капацитет и се отнася до бъдещия им потенциал за развитие.

Първата група индикатори е в област „Заетост“ и включва данни за коефициентите на заетост на лицата в различни възрастови групи от по-високите категории – между 55 и 59 г., между 60 и 64 г., между 64 и 69 г. и между 70 и 74 г.

Втората група индикатори е от област „Обществено участие“ и дава информация за доброволческите дейности на възрастните хора, грижата за децата и внуците им, както и за тези, които са по-стари от тях, участието им в политическия живот в страната.

Третата група индикатори дава информация за „Независим и сигурен живот в добро здраве“ и включва информация за физическата активност на лицата, достъпа им до здравна и стоматологична грижа, условия за независим живот, финансовата им стабилност (тук са поместени данни за три под-показателя – среден разполагаем общ доход, елиминиране на риска от бедност, елиминиране на сериозните материални лишения за възрастните), физическа сигурност на по-възрастните хора и учене през целия живот.

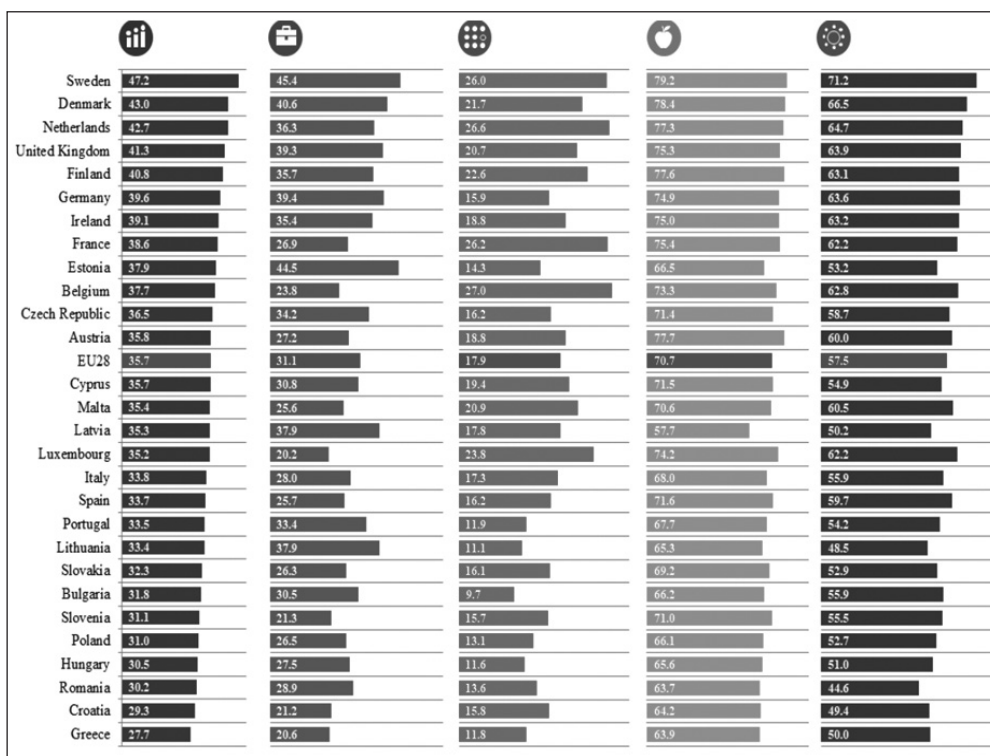
В последната група индикатори, наречена „Създаване на капацитет и благоприятна среда за активен живот на възрастните хора“, се предоставя информация за очакваната продължителност на предстоящия живот на възраст над 55 г., дела на годините живот в добро здраве в очакваната предстояща продължителност на живота на възраст над 55 г., психичното състояние на лицата, използването на информационни и компютърни технологии, социалната свързаност и образователното равнище на възрастните хора.

Тъй като това е сравнително нов индекс, той се изчислява през определен интервал от време – за 2010 г., 2012 г., 2014 г. и 2018 г. Това позволява да се проследи динамиката на този показател и да се открият силните страни и слабостите в различните страни, на базата на които да се предприемат действия за постигане на по-добри резултати в следващите периоди. Индексът позволява да се планират политики за по-пълноценното включване на тези лица в работната сила и за усвояване на техния потенциал във всичките му аспекти.

Равнището на ИАС в европейските страни през 2018 г. може да бъде проследено на Фигура 2.

От фигурата се вижда, че всяка държава има различни стойности на показателите на ИАС, които отразяват националните ѝ специфики и водената политика за ефективно интегриране на възрастните хора в икономическия и социалния живот. От представените детайлни стойности на различните компоненти на индекса правят впечатление следните по-важни моменти:

- Средното равнище на показателя в ЕС-28 е 35,7, като страните от Северна Европа се открояват с най-високи стойности. Швеция е безспорен лидер с 47,2 пункта, като тя изпреварва останалите държави в три от четирите категории – „Заетост“, „Независим и сигурен живот в добро здраве“ и „Създаване на капацитет и благоприятна среда за активен живот на възрастните хора“. Единствено по отношение на групата показатели „Обществено участие“ е изпреварена от Белгия, Нидерландия и Франция, но разликите тук са минимални. Освен Швеция, други лидери в интеграцията на възрастните хора, са Дания (ИАС – 43), Нидерландия (42,7), Великобритания (41,3), Финландия (40,8). Държавите, в които показателят е с най-ниски стойности, са тези от Югоизточна и Централна Европа – Гърция (27,7), Хърватска (29,3), Румъния (30,2), Унгария (30,5) и

Източник: UNECE-Active ageing index <https://statswiki.unec.org/display/AAI/II.+Results#expand-Changebetween2010AAIand2018AAI>

Фигура 2. Индекс на активно стареене в страните от ЕС през 2018 г.

Полша (31,0). Това означава, че в тези държави интеграцията на възрастните хора в социалния и икономическия живот е най-слабо изразена, а политиките за насърчаване на активното стареене са недостатъчни, неефективни или липсват.

- По отношение на област „Заетост“ средното равнище на ИАС в ЕС-28 е 31,1, като тук териториалната принадлежност не е толкова силно изразена. Отново Швеция изпреварва всички останали държави с ниво на индикатора 45,4, следвана от Естония (44,5), Дания (40,6), Германия (39,4) и Великобритания (39,3). Непосредствено след тях се нареждат другите две балтийските държави – Литва и Латвия с равнище 37,9. Интересно е да се отбележи, че в Люксембург заетостта на възрастните хора е най-ниска – едва 20,2, макар че страната се нарежда сред най-богатите в Европа, което се дължи вероятно на по-високите алтернативни доходи на възрастните хора (пенсии, наем, рента и др.), които могат да си позволят да не работят толкова интензивно с напредване на възрастта. Следват Гърция, Хърватска и Словения – съответно 20,6, 21,2 и 21,3, където голямото изоставане вероятно се дължи на недостатъчните възможности възрастните хора да намерят подходяща работа и неефективната активна политика по заетостта.

- Групата от показатели „Обществено участие“ е нехомогенна и страните имат значителни разлики помежду си. Общото равнище на индикатора в ЕС-28

е 17,9, като Белгия е първенец в неговото изпълнение, достигайки нива от 27, Нидерландия – 26,6, Франция – 26,2 и Швеция – 26. Възрастните хора в тези страни за ангажирани активно в доброволчество, грижат се за децата, внуците или родителите си, участват в политическия и социалния живот в страната, а провежданата в страните политика към възрастните хора е резултатна. В диаметрално противоположната ситуация са страните от бившия социалистически блок, като най-неблагоприятна е ситуацията в България, където индексът е едва 9,7, следвана от Литва – 11,1, Унгария – 11,6 и Гърция – 11,8.

- Третата група показатели „Независим и сигурен живот в добро здраве“ има средна стойност в ЕС-28 70,7, като различията в отделните страни не са особено големи и се запазва тенденцията скандинавските и западноевропейските държави да са с най-високи стойности. Швеция и Дания са водещи с нива съответно 79,0 и 78,4, следвани от Австрия – 77,7, Финландия – 77,6 и Нидерландия – 77,3. Най-голямо е изоставането в Латвия – 57,7, Румъния – 63,7, Гърция – 63,9 и Хърватска – 64,2. Страните, които са първенци в този показател, са успели да постигнат поставените цели и това е положителен атестат за провежданите в тях политики за приобщаващо активно стареене на гражданите, за разлика от онези, в които показателите са под средните и които трябва да положат повече усилия, за да повишат качеството на живот на възрастните хора.

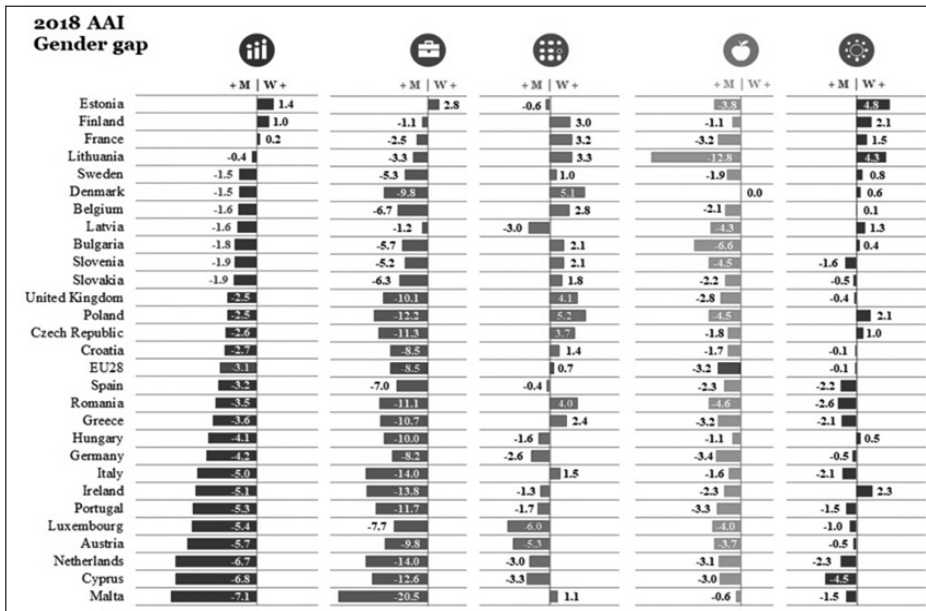
- Последната група от индикатори е „Създаване на капацитет и благоприятна среда за активен живот на възрастните хора“ и предоставя важни демографски данни за очакваната продължителност на предстоящия живот на лицата над 55 г. и годините живот в добро здраве, физическото и психическото състояние на лицата, дигиталната им грамотност и др. Средното ниво на този индикатор в ЕС-28 е 57,5, като тук също се наблюдават значими различия между страните и традиционно най-добре представилите се са скандинавските – Швеция със 71,2, Дания – 66,5, Нидерландия – 64,7, както и Великобритания, Финландия и Германия, които имат близки стойности около и над 63. Осезаемо по-ниски са резултатите в Румъния – 44,6, Хърватска – 49,4 и Гърция – 50,0.

- Интересно е да се отбележи, че в почти всички държави и във всички групи показатели е налице полов дисбаланс на ИАС, като мъжете имат превес над жените, което може да се проследи на Фигура 3.

Средното равнище на неравенството в активното стареене на половете в ЕС-28 е – 3,1, като най-голямо е в Малта (-7,1), Кипър (-6,8), Нидерландия (-6,7), Австрия (-5,7) и Люксембург (-5,4). Това означава, че интеграцията на възрастните мъже там е по-добра, а активният им начин на живот е по-интензивен от този на жените. Страните, в които половият дисбаланс е в полза на жените, са Естония (+1,4), Финландия (+1,0) и Франция (+0,2), което вероятно се дължи на ефективните политики за подобряване качеството на живот при жените и по-доброто използване на техния потенциал, както и на обичаите и възприятията в страните, в които половата дискриминация е сведена до минимални равнища.

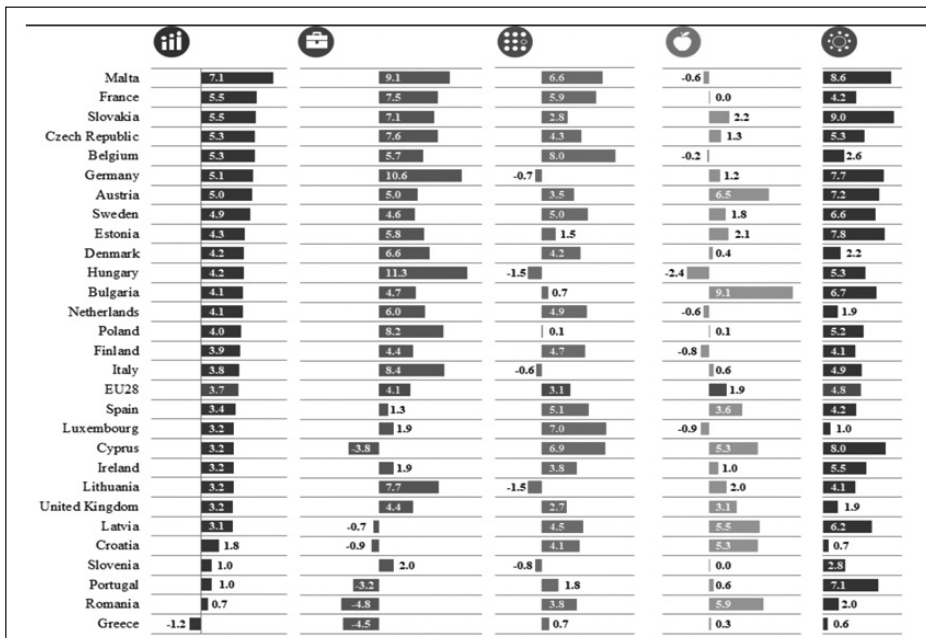
- Почти всички страни в Европа бележат ръст на ИАС през периода 2012 – 2018 г., но всяка от тях подобрява с различен темп отделните показатели. Това може да се онагледява на Фигура 4.

Източник: UNECE-Active ageing index <https://statswiki.unece.org/display/AAI/II.+Results#expand-Changebetween2010AAIand2018AAI>

Фигура 3. Полов дисбаланс на ИАС през 2018 г. в страните от ЕС-28

Източник: UNECE-Active ageing index <https://statswiki.unece.org/display/AAI/II.+Results#expand-Changebetween2010AAIand2018AAI>

Фигура 4. Динамика на ИАС в ЕС-28 от 2010 до 2018 г.

Гърция прави единственото изключение в тази тенденция, при която има намаление равнището на ИАС с $-1,2$ пункта, което се дължи на големия спад в заетостта на възрастните хора, както и на недостатъчния напредък по останалите групи показатели. Намаление на заетостта има и в други държави, при които не се забелязва значим ръст на ИАС, като Румъния (0,7), Португалия и Словения (1,0) и Хърватска (1,8), но те успяват да наваксат с останалите показатели, при които има по-голям напредък. Средното увеличение на ИАС в ЕС-28 е 3,7 пункта, като най-значимо то е в четвъртата група от показатели „Създаване на капацитет и благоприятна среда за активен живот на възрастните хора“ (4,8), следвана от „Заетост“ (4,1), „Обществено участие“ (3,1). Най-слабо е повишението на показателя в група от индикатори „Независим и сигурен живот в добро здраве“ – едва 1,9, което означава, че лицата все още са в риск от физическа, здравна, финансова и социална изолация. Най-значителен напредък са постигнали Малта (7,1 пункта), Франция и Словакия по 5,5 пункта, Чехия и Белгия по 5,3. Повечето европейски държави бележат ръст във всяка от четирите групи показатели, но прави впечатление, че най-големи колебания има в третата област „Независим и сигурен живот в добро здраве“, където немалка част от държавите имат регрес и този индекс намалява – Унгария (-2,4), Люксембург (-0,9), Финландия (-0,8) и др.

2. България на картата на активното стареене

Стойността на ИАС в България е 31,8 и е под средното за европейските страни (35,7), което ни поставя в догонваща позиция, по-близка до страните с най-ниски нива на показателя. В различните групи от показатели страната се представя по различен начин в зависимост от постигнатия напредък на интензивния и пълноценен начин на живот на възрастните хора, но тя бележи ускорен ръст във всички групи от индикатори, като най-значим е той при „Независим и сигурен живот в добро здраве“ (9,1), а най-малък – в „Обществено участие“ (0,7).

По отношение на първата група от показатели, а именно „Заетост“, България стои относително добре със стойности на ИАС, близки до средните за Европа – 30,5 у нас спрямо 31,1 в ЕС-28. Това е провокирано предимно от факта, че общата заетост в България е относително висока, а заетите жени в пред-пенсионна възраст са със сравнително висок дял, но тези, работещи след пенсиониране, са малобройни.

Във втората група показатели „Обществено участие“ България е в най-неблагоприятна позиция, тъй като индексът е най-нисък от всички страни в ЕС-28 – едва 9,7. Можем да считаме, че това в голяма степен се дължи на ниския стандарт на живот на възрастните хора у нас, които с напредването на възрастта водят все по-затворен и уединен начин на живот, ограничават силно социалните си контакти и по-рядко излизат от дома си. В много случаи причина за това е влошеното им здравословно състояние, което не им позволява да имат пълноценен начин на живот.

Показателят „Независим и сигурен живот в добро здраве“ в България е под средните нива за Европа, но е със стойности, близки до съседните си държави –

Източник: UNECE-Active ageing index <https://statswiki.unece.org/display/AAI/II.+Results#expand-Changebetween2010AAIand2018AAI>

Фигура 5. Карта на активното стареене в ЕС-28

66,2. Този индикатор носи важна информация за това доколко възрастните хора са физически активни, дали имат своевременен достъп до качествена медицинска помощ, финансово подsigурени ли са, участват ли в инициативи за учене през целия живот. България би трябвало да положи усилия, за да подобри качеството на живота на възрастните хора, тъй като от това в голяма степен зависи и неговата продължителност.

Показателите в група „Създаване на капацитет и благоприятна среда за активен живот на възрастните хора“ в България се доближават до средните нива за ЕС-28 и достигат 55,9, но все още е в догонваща позиция и трябва да подобри възможностите за активно и пълноценно остаряване, като насърчи обучението на възрастните хора, подобри психическото и физическото им здраве, социалните им контакти и независимия начин на живот. В България се наблюдава устойчив ръст на равнището на образование на възрастните хора вследствие на включването им в различни програми за обучение и квалификация. Наред с това се повишават възможностите за социално общуване помежду им и с близките и прекарват повече време в добро здраве.

Неравенството на половете в България е по-ниско от средното за Европа въпреки възприетите стереотипи, че възрастните жени са по-слабо интегрирани от мъжете. Данните сочат, че мъжете имат преимущество по отношение на ИАС, но това неравенство е минимално – едва – 1,8, което показва, че двата

пола са относително равнопоставени като цяло. По-съществени разлики могат да се открият в някои от конкретните групи показатели, а именно „Независим и сигурен живот в добро здраве“ и „Заетост“, в които разликата в полза на мъжете е съответно – 6,6 и – 5,7. При останалите показатели – „Обществено участие“ и „Създаване на капацитет и благоприятна среда за активен живот на възрастните хора“ – жените превъзхождат мъжете съответно с 2,1 и 0,4, което означава, че макар и минимално, жените са по-добре ангажирани в социалния живот.

България има значим ръст на ИАС, като за период от осем години той се е повишил с 4,1 – стойност, която е над средната за ЕС-28 (3,7) и близка до тази в Нидерландия, Полша, Унгария, Дания. Напредъкът за отделните групи показатели е различен, като най-голям е за област „Независим и сигурен живот в добро здраве“ (9,1), следван от област „Създаване на капацитет и благоприятна среда за активен живот на възрастните хора“ (6,7), „Заетост“ (4,7), а най-незначителен е ръстът в област „Обществено участие“ – едва 0,7. Въпреки сравнително добрите темпове на растеж на ИАС, България остава в групата на страните с най-ниски нива на индекса поради неблагоприятната изходна позиция на стойността на показателя.

На базата на извършения анализ на ИАС в европейските страни и България можем да направим следните по-важни **изводи**:

Първо: Потребността от измерване степента на интеграция на възрастните хора в Европа е все по-належаща поради застаряването на населението и нарастващото демографско натоварване на социалните системи. Наличието на точен и съизмерим индикатор за оценка на потенциала на възрастните хора е особено важно, за да се идентифицира текущият икономически и социален потенциал на тази част от обществото, както и да се прогнозира бъдещото им участие в работната сила и да се задоволи потребността от работна сила с определени характеристики.

Второ: Поради засилващия се демографски натиск, на възрастните хора ще им се налага да работят все по-дълго време, което предполага работните места да бъдат адаптирани към техните специфични особености и потребности. По този начин ще се осъществи своеобразен трансфер на знания между поколенията и ще се извърши по-плавен и отложен преход от заетост към пенсиониране. Това неизбежно ще се отрази и върху пенсионните системи в страните, които трябва да бъдат готови да посрещнат увеличаващите се разходи поради застаряването на населението и по-високия осигурителен принос на пенсионерите. Използването на ИАС би могло да спомогне за извършването на по-точни прогнози за състоянието на трудовия пазар и системата за публично пенсионно осигуряване в страните.

Трето: Съпоставката на държавите по отношение на активния начин на живот на възрастните хора ни позволява да открием онези от тях, в които възрастните хора живеят по-спокойно и при по-добри условия. Техният опит по отношение на политиките за интеграция би могъл да бъде използван от страните, които изоставят в равнището на ИАС, като се проучат и приложат добрите практики там.

Четвърто: Идентифицирането на слабостите в процеса на активно остаряване на възрастните хора е важна отправна точка за справянето с трудностите

в отделните държави, като се очертаят проблемите и се предприемат конкретни мерки за тяхното подобрене.

Пето: Всички държави в ЕС-28, с изключение на Гърция, бележат напредък в интеграцията на възрастните хора в обществото и постигането на независим живот в добро здраве. Това може да се счита за успех на националните и европейските политики за активно остаряване, но в никакъв случай не бива да носи успокоение. Този процес трябва да се задълбочи и ускори, тъй като дългосрочните прогнози за населението в ЕС сочат, че то ще продължи да застарява с бързи темпове. Страните трябва да бъдат подготвени за това като адаптират своите пазари на труда, осигурителните, здравните, образователните си системи за по-продължителния живот на хората, който трябва да бъде изживян с достойнство и изпълнен със смисъл.

Шесто: Въпреки че България има относително ниски общи нива на индекса на активно стареене, тя отчита стабилен напредък и можем да считаме, че се справя задоволително с подобряването на качеството на живот на възрастните хора. Въпреки това ние все още сме в началото на този дълъг процес, тъй като се допуска, че темпът на застаряване на населението в страната е най-бърз от всички европейски страни. Това налага нов подход при интегрирането на възрастните хора и пълноценното използване на техния потенциал, особено в условията на дефицит на качествена работна сила.

Седмо: Добрите резултати на България по отношение на по-високата заетост на жените в сравнение с други европейски страни трябва да бъдат насърчавани, но е необходимо да се положат повече усилия за повишаване заетостта на хората в пред-пензионна възраст. Наред с това би било удачно да се насърчи гъвкавото пенсиониране, което предоставя възможност за комбиниране на трудови и пенсионни доходи и допринася за по-голямата самостоятелност на възрастните хора.

Осмо: Необходимо е да се положат повече усилия насърчаване участието на възрастните хора в обществения, икономически и политическия живот в страната, в гражданското общество и социалния диалог, тъй като ниските нива на този показател са следствие именно от недостатъчното им представяне в социалната сфера.

Девето: Преминавайки от заетост към пенсиониране, възрастните хора в България са застрашени от бедност, поради ниските им доходи, влошаващото се здравословно състояние, зависимостта от техните близки и роднини и други фактори. От критична важност е да се предприемат повече и по-ефективни мерки за повишаване доходите на пенсионерите и да се осигури благоприятна и подкрепяща ги среда във всичките ѝ аспекти – семейна, институционална, здравна, културна и пр.

Десето: Приетата Национална стратегия за дългосрочна грижа предвижда мерки за деинституционализация и предоставяне на адекватни услуги на възрастните хора и на тези с увреждания. Тази стратегия се допълва и балансира от Национална стратегия за активен живот на възрастните хора в България (2019 – 2030 г.), в която са представени конкретните механизми за интеграция на възрастните хора в обществото и подпомагане на техния социален и икономически потенциал. Тази нормативна и институционална рамка трябва да бъде

използвана оптимално, за да се облекчи животът на възрастните хора и да се помогне на онези, които не са в състояние да водят активен и пълноценен начин на живот.

Единадесето: Работодателите ще трябва да подобрят качеството на работната среда, като я направят по-атрактивна и достъпна за възрастните хора и насърчат тяхната мобилност, премахвайки възрастовите ограничения и дискриминационни практики. Необходимо е въвеждане на „ефективни управленски системи за оценка на изпълнението и обвързване на резултатите/постиженията от работата с нивото и динамиката на възнаграждението“ (Атанасова, 2020: 39), включително и за хората от по-високите възрастови групи, на които работодателите ще разчитат все повече.

В заключение можем да обобщим, че за нас, хората, животът е най-голямата ценност, която притежаваме и поради това полагаме усилия, за да живеем колкото се може по-дълго време в добро физическо и психическо здраве. Удължаването на живота в добро здраве подлага на изпитание пазара на труда и пенсионните системи на страните по света, тъй като води до повишаване броя на бенефициентите и до удължаване срока на получаване на пенсиите. Европейските страни прилагат различни мерки, за да се справят с тези предизвикателства, съобразявайки се с националните си осигурителни модели и запазвайки интересите както на пенсионерите, така и на осигурените лица, които финансират тези схеми. Въведеният индекс на активно стареене е подходящ и гъвкав инструмент, който позволява да се сравни равнището на интеграция на възрастните хора в обществото в различните държави и на базата на това да се приложат адекватни политики за насърчаване на независимия и пълноценен начин на живот на лицата от по-високите възрастови групи.

Използвана литература:

- Atanassova, M. (2020).** Quality of Working Environment – Challenges to the Attractiveness of Organizations as an Employer in Bulgaria. *Economic studies*, vol. 6, pp. 26–43. https://www.iki.bas.bg/Journals/EconomicStudies/2020/2020-6/2_M-Atanassova_f-f.pdf
- Eurostat. (2021).** **Ageing Europe – looking at the lives of older people in the EU**
UNECE / European Commission. (2019). 2018 Active Ageing Index: Analytical Report
UNECE / European Commission, (2021), Active Ageing Index <https://statswiki.unece.org/display/AAI/Active+Ageing+Index+Home>
- Данаилова, И. (2020).** Генерационни различия и възрастово разнообразие в организацията: новите предизвикателства пред УЧР. В: Международна научно-практическа конференция на тема „Управление на човешките ресурси в ерата на дигиталните предизвикателства“, ИУ-Варна с. 243–250. <http://conference.ue-varna.bg/hrm/archive-bg/>
- Министерство на труда и социалната политика. (2019).** Национална стратегия за активен живот на възрастните хора в България (2019 – 2030 г.) <https://www.strategy.bg/StrategicDocuments/View.aspx?lang=bg-BG&Id=1264>
- Министерство на труда и социалната политика. (2014).** Национална стратегия за дългосрочна грижа, <https://www.strategy.bg/StrategicDocuments/View.aspx?lang=bg-BG&Id=882>

ОЦЕНКА НА ПОТРЕБНОСТИТЕ ОТ ПОВИШАВАНЕ НА ДИГИТАЛНИТЕ УМЕНИЯ НА ЗАЕТИТЕ ЛИЦА В БЪЛГАРИЯ – МЕТОДОЛОГИЧЕСКИ АСПЕКТИ НА ОРГАНИЗИРАНЕТО И ПРОВЕЖДАНЕТО НА НАЦИОНАЛНО ПРЕДСТАВИТЕЛНО ПРОУЧВАНЕ

Непрекъснатото повишаване и развитие на ключовите компетенции (КК) и дигиталните умения (ДУ) е от критично значение за успешното осъществяване на дигиталната трансформация на българската икономика. Прилагането на мерките за ограничаване на пандемията от COVID-19, които наложиха работа от разстояние в електронна среда, подейства като катализатор на процеса на дигитализация и чувствително го ускори. Продължаването и насърчаването на тази тенденция е важен приоритет и поради факта, че дигиталната трансформация има ключова роля на катализатор за ускоряване и на прехода към климатична неутралност.

Необходимостта от насърчаването на придобиването на дигитални умения е подчертана от редица документи на Европейския съюз (ЕС) през последните години, сред които Препоръката на Съвета на ЕС относно КК за учене през целия живот (Съвет на ЕС, 2018) и Плана за действие по Европейския стълб за социални права (ЕК, 2021, цел 2 за обучение на възрастни). За да се отговори успешно на тази потребност, Европейската рамка за дигитална компетентност на гражданите (DigComp2.1, Вуорикари, Клузер и Пюние, 2022) следва да бъде надградена на национално равнище. По този начин ще се подобри достъпът до заетост и качеството на работните места и ще бъдат подпомогнати работниците, предприятията и предприемачите да се приспособят към промените (ОПРЧР, 2014 – 2020)². Повишаването на дигиталните умения на заетите на национално равнище е начин да се изпреварят и активно да се управляват въздействията, които Индустрия 4.0 оказва върху пазара на труда. Очакваните нови работни места изискват високо ниво на дигитални знания и умения. Това е подчертано и от специфичните Препоръки на Съвета относно националната програма за реформи на България за 2019 г., които настояват „да се подобри пригодността за заетост чрез засилване на уменията, включително на цифровите умения“ (Съвет на ЕС, 2019).

---

¹ Гл. ас. д-р Милена Ангелова, Институт за икономически изследвания при Българска академия на науките / Chief Assist. Prof. Dr. Milena Angelova, Economic Research Institute at Bulgarian Academy of Sciences: m.angelova@bica-bg.org

² Приоритетна ос 1, инвестиционен приоритет 7 от ОПРЧР, 2014 – 2020 г.

Постигането на подобна цел на национално равнище представлява сериозно предизвикателство, особено предвид на това, че България е на 26^{-то} място в ЕС по резултат DESI, компонент „Човешки капитал България“ – с резултат от 32,6 при среден за ЕС 45,7 (ЕК, 2022). Подобно мащабно предизвикателство изисква възприемането на сериозен методологически подход за проучване в национален мащаб на потребностите от дигитални умения. Още повече, че за да бъде представително, подобно проучване не може да бъде общо и по принцип, а следва да бъде свързано със сферата на заетост на лицата, тъй като дигиталните умения са конкретни за определена професия или заемана длъжност. Поради това изследователските задачи на подобно проучване могат да се сведат до определяне на:

- Необходимата за набиране първична информация – в конкретния случай тя следва да позволи да се идентифицират потребностите от дигитални умения и да се оценят несъответствията между необходимите и наличните дигитални умения;
- Размер на генералната съвкупност – тя обхваща заетите лица в България, които наброяват 2 519 612 души³, заети в 400 492 предприятия (НСИ, 2022), разпределени в 96 икономически дейности;
- Методи на изследване и при необходимост – на сегментационни критерии за разделянето на генералната съвкупност на по-малки групи със сходни характеристики по отношение на изследваните елементи.

Целта на проучването предполага необходимостта от разделянето на генералната съвкупност на еднородни групи по сегментационния критерий упражнявана професия и/или заемана длъжност. Доколкото този критерий е специфичен от гледна точка на икономическата дейност, в която е формирана заетостта, то икономическата дейност също се явява като задължителен сегментационен критерий.

Набирането на достоверни, представителни и достатъчно подробни данни за толкова голяма съвкупност, декомпозирани по икономически дейности, в съчетание с упражняваните професии и заеманите длъжности, представлява сериозно научно предизвикателство. Това означава, че първичните данни, които се набират, следва да послужат за тестване на нивата на дигитални умения/компетентности на работната сила, включително по изведени като ключови професии/длъжности – за всеки икономически сектор/дейност. Самото определяне на ключови професии е отделно методологическо предизвикателство, както и изборът на елементи от DigComp2.1, които да описват набора от необходими дигитални умения във всяка от тях.

Икономическите дейности в България са класифицирани от Националния статистически институт (НСИ, 2008) в 96 групи, разделени вътрешно на подгрупи – включително с прецизност до първи и втори десетичен знак на класификационните кодове. Тъй като групират стопанските субекти в относително едно-

---

³ По данни на НОИ за осигурените лица по икономически дейности към юли 2022 г.

родни групи от гледна точка на упражняваната от тях дейност, икономическите дейности, възприети като сегментационен критерий, биха могли да послужат и като критерий за определянето на стратифицирана извадка (Рао, 1980) в рамките на генералната съвкупност на българската икономика (Фиг. 1 и 2). Работата с елементите на подобна извадка, дори и стратифицирани, предвид потребността

Икономическа дейност (КИД 2008)				Икономическа дейност (КИД 2008)			
	Бр. осигурени лица	Бр. рес. п.	Соц. парт.		Бр. осигурени лица	Бр. рес. п.	Соц. парт.
A. СЕЛСКО, ГОРСКО И РИБНО СТОПАНСТВО				И. ТРАНСПОРТ, СКЛАДИРАНЕ И ПОЩИ			
A1	Растително производство, животновъдство и лов, стопангелателни дейности	58422	25	АНКБ	49	Сумателен транспорт - общо, с изгл. на:	563
A2	Горско стопанство	13973	6	КТП	49.1	Пътнически железопълен транспорт, железоселищен	5143
A3	Рибно стопанство	1215	2	ССИ	49.2	Говорен железопълен транспорт	3748
В. ДОБИВНА ПРОМИСЛЕННОСТ				49.3 Друг пътнически сумателен транспорт - както следва:			
B5	Добив на въглища	7426	3	КТП	49.31	Пътнически градски и крайградски транспорт	11252
B6	Добив на нефт и природен газ	42	1	АНКБ	49.32	Пътнически гаселищев транспорт	3579
B7	Добив на метали и минерални продукти	5232	2	КРИБ	49.33	Друг пътнически сумателен транспорт, неспециализирани другале	4982
B8	Добив на неметални суровини, материали и суровини	4036	2	КРИБ	49.4	Говорен автомобилен транспорт и услуги по преместване	67481
B9	Спомагателни дейности в добива	1113	1	КРИБ	60	Воден транспорт	1268
С. ПРИБАВОТВАЩА ПРОМИСЛЕННОСТ				61			
C0	Производство на хранителни продукти - общо, с изгл. на:	6549	1	АНКБ	61	Въздушен транспорт	2268
C1	Производство и преработка на месо, производство на месни продукти, без готови ястия	15870	7	АНКБ	62	Складирание на товари и стопангелателни дейности в транспорта	30865
C1.3	Преработка и консервиране на плодове и зеленчуци, без готови ястия	7539	3	БСК	63	Пощески и куриерски дейности	19010
C1.4	Производство на растителни и животински меса и мазини	2548	2	БСК	И.1. ХОТЕЛШЕРСТВО И РЕСТОРАНТЪСТВО		
C1.5	Производство на мляко и месни продукти	7533	3	БСК	65	Хотелшертство	53790
C1.7	Производство на хлябни и тестени изделия	21810	9	БТПП	66	Ресторантшертство	90376
C1.8	Производство на други хранителни продукти	10480	4	БСК	И.2. ДАЛЕКОСЪБЪЩЕНИЯ		
C2	Производство на текстил и изделия от текстил, без облекло	10180	4	АНКБ	68	Издателски дейности	4415
C3	Производство на обувки	11218	5	КРИБ	69	Производство на филми и телевизионни предавания, звукозаписване и издаване на музика	3801
C4	Производство на изделия от кожа и парфюмерни продукти	1187	2	КРИБ	60	Радио-телевизионна дейност	5106
C4.1	Производство на облекло - общо, с изгл. на:	22	1	АНКБ	61	Далекосъобщения	1323
C4.1.1	Производство на облекло, без ковалуери	49678	21	БТПП	62	Деятелности в областта на информационните технологии	76852
C4.1.3	Производство на други трикотажни изделия	5338	2	АНКБ	63	Информационни услуги	13990
C5	Обработка на кожи, производство на обувки и други изделия от обработени кожи	7830	3	АНКБ	К. ФИНАНСОВИ И ЗАСТРАХОВАТЕЛНИ ДЕЙНОСТИ		
C6	Производство на дървен материал и изделия от дървен материал и корк, без мебели	13232	6	БСК	64	Предоставяне на финансови услуги, без застраховане и допълнително пенсионно осигуряване	43855
C7	Производство на хартия, картон и изделия от хартия и картон	8528	4	БСК	65	Застраховане, преразстраховане и допълнително пенсионно осигуряване	5429
C8	Печатни дейности и възпроизвеждане на записани носители	8474	4	КРИБ	66	Спомагателни дейности във финансовите услуги и застраховането	12786
C9	Производство на коки и парфюмерни продукти	2142	2	БСК	Л. ОПЕРАЦИИ С НЕДВИЖНИ ИМОТИ		
C10	Производство на изделия от каучук и пластмаса	3031	1	БСК	68	Операции с недвижими имоти	30566
C20	Производство на основни химични вещества	3859	2	БТПП	М. ПРОФЕСИОНАЛНИ ДЕЙНОСТИ И НАУЧНИ ИЗСЛЕДВАНИЯ		
C21	Производство на боя, лакове и подобни продукти, печатарско млясто и китове	1495	2	БСК	69	Юрически и съветнически дейности	32405
C24	Производство на пластмаси, мекани, тоалетни и козметични препарати	5343	2	АНКБ	70	Деятелност на централни офиси, консултантски дейности в областта на управлението	11962
C25	Производство на декоративни вещества и продукти	2359	1	КРИБ	71	Архитектурни и инженерни дейности, технически изпитвания и анализи	19043
C26	Производство на изделия от каучук и пластмаса	29531	13	КТП	72	Научноизследователска и развойна дейност	13872
C27	Производство на изделия от други неметални минерални суровини	20258	9	КТП	73	Развойна дейност и проучване на пазари	10668
C28	Производство на основни метали	13658	6	КНСБ	74	Други професионални дейности, както следва:	1597
C29	Производство на метали изделия, без машини и оборудване	49943	21	КНСБ	74.1	Специализирани дейности в областта на дизайна	1158
C30	Производство на компютърна и комуникационна техника, електронни и оптични продукти	10574	4	АНКБ	74.2	Деятелности в областта на фотографията	1158
C31	Производство на електрически съоръжения	28141	13	БСК	74.3	Преводаческа дейност	1625
C32	Производство на машини и оборудване, с общо и специално предназначение	31498	13	АНКБ	74.9	Други професионални дейности, неспециализирани другале	16193
C33	Производство на автомобили, ремаркета и полуремаркета	19565	9	КРИБ	75	Интерпретационна дейност	1748
C34	Производство на превозни средства, без автомобили	6059	3	БСК	Н. АДМИНИСТРАТИВНИ И СПОМАГАТЕЛНИ ДЕЙНОСТИ		
C35	Производство на мебели	19601	8	БСК	77	Даване под наем и оперативен лизинг	5406
C39	Производство, неспециализирано другале - общо, с изгл. на:	7540	1	АНКБ	78	Деятелности по извемане и предоставяне на работна сила	12189
C41	Производство на мебели	763	1	ССИ	79	Туристически агентска и операторска дейност; други дейности, свързани с пътувания и резервации	5375
C42	Производство на мебели	2511	2	БТПП	80	Деятелности по охрана и възстановяване	45484
C43	Разнообразни производствени, неспециализирани другале	15320	6	КРИБ	81	Деятелности по обслужване на сгради и обектоване	18484
C44	Ремонт и инсталиране на машини и оборудване	15320	6	КРИБ	82	Административни офиси дейности и друго спомагателно обслужване на стопанската дейност	25950
Д. ГАЗООБРАЗНИ ГОРИВА				О. ДЪРЖАВНО УПРАВЛЕНИЕ			
D1	Производство и разпределение на електрическа и топлинна енергия и на газообразни горива	29564	13	КНСБ	84	Държавно управление	197701
Е. ВЪСТАНОВЯВАНЕ				Р. ОБРАЗОВАНИЕ			
E0	Събиране, пречистване и предоставяне на вода	15360	7	КНСБ	85	Образование	155871
E1	Събиране, отвеждане и пречистване на отпадъчни води	585	1	КНСБ	Q. ХУМАНО ЗДРАВООПАЗВАНЕ И СОЦИАЛНА РАБОТА		
E2	Събиране и обезвреждане на отпадъци; рециклиране на материали	18850	8	КТП	86	Хуманно здравеопазване	107161
E3	Обстановяване на други услуги по управление на отпадъци	1076	1	КРИБ	87	Медицински и социални грижи и установяване	12081
Ж. СТРОИТЕЛСТВО				88			
J1	Строителство на сгради	53253	23	КРИБ	Р. КУЛТУРА, СПОРТ И РАЗВЛЕЧЕНИЯ		
J2	Строителство на съоръжения	31781	13	ССИ	90	Архитектурна и творческа дейност	8135
J3	Специализирани строителни дейности	49348	21	БТПП	91	Други дейности в областта на културата	5337
З. ТЪРГОВИЯ; РЕМОТ НА АВТОМОБИЛИ И МОТОЦИКЛЕТИ				92			
Z0	Търговия на суро и дребно с автомобили и мотоциклети, техническо обслужване и ремонт	43983	19	КРИБ	93	Спорти и други дейности, свързани с развлечения и отдих	14219
Z1	Търговия на суро, без търговия с автомобили и мотоциклети	149275	62	БСК	С. ДРУГИ ДЕЙНОСТИ		
Z2	Търговия на дребно, без търговия с автомобили и мотоциклети	252120	105	БСК	94	Деятелности на организации с нестопанска цел	22180
Z3	Ремонт на компютърна техника, на лични и домашни вещи	3882	2	АНКБ	95	Ремонт на компютърна техника, на лични и домашни вещи	3882
Z4	Други персонални услуги	29203	12	ССИ	96	Други персонални услуги	29203

Източник: ИОИ, към юли 2022 г.

Фигура 1. Справка за броя осигурени лица по икономически дейности, юли 2022 г.

4 За разглеждания период организациите са определени в Решение на Министерски съвет (МС, 2021) – пет национално представителни организации на работодателите (Асоциация на индустриалния капитал в България (АИКБ), Българска стопанска камара (БСК), Българска търговско-промишлена палата (БТПП), Конфедерация на работодателите и индустриалците в България (КРИБ) и Съюз за стопанска инициатива (ССИ) и две – на работниците и служителите – Конфедерация на независимите синдикати в България (КНСБ) и Конфедерация на труда „Подкрепа“ (КТП).

от навлизане в дълбочина и до втория сегментационен критерий – конкретни професии и длъжности, изисква не само сериозен експертен, изследователски и организационен ресурс, но и познаване в дълбочина на особеностите и специфичните характеристики на съответните икономически дейности. Подобни познания и компетенции притежават представителните на национално равнище организации на работодателите и на работниците и служителите (социални партньори) – поради характера на своята дейност и поради количествените критерии за представителност – изискващ представителност в съответен брой икономически дейности – определени в чл. 34 и чл. 35 на Кодекса на труда на Република България⁴.

Генерална съвкупност: 2 519 612 заети лица, наети в 400 492 предприятия, разпределени в 96 (100) икономически дейности							
Стратифицирана гнездова извадки по икономически				дейности (сектори)			
Икономически дейности (сектори)	АИКБ	БСК	БТПП	КРИБ	ССИ	КНСБ	КТ П
Брой сектори	13	16	15	17	13	17	9
Брой обхванати наети лица (хил.)	176	669	306	199	307	708	1373
Кабинетно проучване, експертни оценки							
Пилотни професии	65	88	65	93	70	193	45
Експертна оценка, фокус група							
Избор на елементи от DigComp1.2							
Стандартизирано анкетно проучване				Изследване и анализ на потребностите от дигитални умения по икономически сектори.			
Анкетирани заети лица	780	1460	306	802	670	502	865
Брой предприятия	107	103	100*	100*	100*	165	158
Разработване, тестване и валидиране на унифицирани профили за дигитални умения по ключови длъжности и/или професии съгласно НКПД 2011 на основно, средно, напреднало и високоспециализирано за съответната длъжност и професия ниво съгласно DigComp2.1.							
Съставяне на учебно съдържание/разработване на програми за неформално обучение за развитие на специфични дигитални умения съобразно изискванията на конкретната длъжност/професия, извън базовите дигитални умения (съгласно DigComp2.1).							
Тестване на текущите умения на работната сила по сектори с разработени за целта инструменти за оценка на дигитални компетенции.							
Пилотно тестване/адаптиране/припознаване на учебно съдържание за развитие на специфични дигитални умения по ключови длъжности и професии.							
Разработване и приемане на секторни квалификационни рамки за развитие на дигитални умения.							
Разработване на методически указания за поддържане и надграждане на дигиталните умения на работещите по сектори за осигуряване на продължаващо обучение с цел по-добра професионална реализация и повишена професионална подготовка на заетите посредством предоставяне на дигитални умения, необходими за упражняване на професията/длъжността им.							
Развитие на модели на социално партньорство и колективно договаряне в предприятията, адекватни на технологичните промени и дигитализацията на работните процеси за активно управление на промените и осигуряване на успешна адаптация на предприятията и работниците и служителите към промените.							

Източник: авторска разработка на основа на данните от ИСУН; * прогнозни данни на основа индикаторите в проектните предложения

Фигура 2. Методологически аспекти на организирането и провеждането на национално представително проучване

Регламент 1303/2013 (ЕП и Съвет на ЕС, 2013) дава възможност за извършването на съвместни действия на държавата и социалните партньори. На тази основа е изработена съвместна операция „Развитие на дигиталните умения“, в два компонента – Компонент 1, изпълняван при процедура на директно предоставяне, съгласно чл. 25, ал.1, т.2 на ЗУСЕСИФ, и Компонент 2 – на основа на процедура на подбор на проектни предложения съгласно чл.25, ал. 1, т.1 на ЗУСЕСИФ⁵ – финансирана от ОП РЧР 2020. Тази архитектура на операцията гарантира представителността на резултатите, тъй като социалните партньори познават в дълбочина на спецификата на всяка от икономическите дейности и на тази основа могат да определят ключовите професии/длъжности, както и елементите от DigComp2.1, които описват изискваните от тях дигитални умения, което е ключов фактор за успешното изпълнение на изследователската задача.

Конкретното разделение на работата се извършва на основа на разпределяне на целия спектър от икономически дейности между социалните партньори, на основа на специфичните им компетентности, произтичащи от структурата на членуващите в тях браншови организации и синдикални федерации (Фиг. 1 и 2). В някои от икономическите дейности демаркацията навлиза до първи и дори до втори знак след десетичната точка на кодовете, следвайки логиката на стопанска дейност в тях, която определя и активността на стопанските субекти и е фактор за плътността на тяхното сдружаване. Всяка от седемте организации допринася за изпълнението на поставената цел и произтичащите от нея основни задачи като:

- Извършва изследване за оценка на наличието и нивото на дигиталните умения/компетентности на заетите в съответните икономически дейности, включително по ключови професии/длъжности, като преценява тяхното съответствие на специално изготвяни за целта унифицирани профили за дигитални умения по ключовите професии/длъжности и в съответствие с изискванията на DigComp2.1;
- Сравнява получените резултати с изискванията, заложи в унифицираните профили за дигитални умения по идентифицираните ключови професии/длъжности, за да се установи дали има недостиг на дигитални умения/компетентности и ако има, да се набележат начини за неговото преодоляване чрез подходящи програми за формално и неформално обучение;
- Прилага единен подход за оценяване на нивото на дигиталните умения/компетентности в съответните икономически дейности/сектори, включително по ключови професии/длъжности, който да даде възможност за сравнимост на резултатите между отделните икономически дейности.

В национален мащаб съвместната операция следва и да събере, систематизира, обработи и анализира информация и добри практики, на чиято основа

---

⁵ Операцията се изпълнява в момента и напредъкът може да бъде проследен в системата ИСУН.

да бъдат изготвени, апробирани в практиката и предложени конкретни методи и инструменти. Те, заедно с подробни инструкции за прилагане, ще бъдат предоставени на работодателите и другите заинтересовани страни, така че да им позволят да идентифицират, поддържат и надграждат дигиталните умения на заетите лица в България, включително по сектори и ключови професии/длъжности. По този начин ще се насърчи продължаващото обучение за постигане на по-добра професионална реализация на заетите. Конкретните дейности за успешното изпълнение на съвместната операция са свързани с:

- Идентифициране на ключови професии/длъжности по икономически дейности;
- Установяване на състоянието и потребностите от развитие на дигитални умения/компетентности, включително за идентифицирани ключови професии/длъжности по икономически сектори. Това се извършва посредством тестване на текущите умения на работната сила по икономически дейности с разработени за целта инструменти за оценка на дигиталните компетенции на три нива – ниско, средно и високо, включително се установяват нуждите на работната сила от конкретно обучение по специфични дигитални умения;
- Разработване, тестване и валидиране на унифицирани профили за дигитални умения по идентифицирани ключови професии/длъжности;
- Съставяне и/или развиване и прецизиране на учебно съдържание – тестови програми за неформално обучение за развитие на специфични дигитални умения, съобразно изискванията на конкретната длъжност/професия извън базовите дигитални умения;
- Разработване на секторни квалификационни рамки;
- Въвеждане на индивидуални сметки за обучение (първоначално като експериментална система);
- Подсигуряване в методически план на комплексен инструментариум и методическите правила, които следва да се спазват за успешното прилагане на съответния инструмент, като предпази работодателите и заинтересованите страни от допускане на грешки и позволи лесна и устойчива мултипликация в национален мащаб.

По отношение на стандартизираното анкетно проучване по метода на персонални интервюта, интересна методологическа задача е конструирането на извадката. От възможните конкуриращи се модели на представителни извадки (Бейкър, 2000) е избрана репрезентативна стратифицирана извадка по критерия икономическа дейност. Предимството на избрания модел на стохастична извадка е осигуряването едновременно на представителност на извадката и в национален мащаб, и по икономически дейности. Изчисляването на общия размер на извадката от заети по икономически дейности, извършено посредством специализиран софтуер, определя нейният обем в размер на 1 067 заети лица, при размер на стохастичната грешка от $\pm 3\%$ и доверителен коефициент 95%. Доверителният коефициент, чрез който се изразява доверителната вероятност, се определя от стойностите в стандартната таблица за нормално разпределение. Използват се стойностите $z = 1.96$ в интервала $\bar{x} \pm 1.96\sigma_{\bar{x}}$, което означава, че при

тази извадка се обхващат 95% от случаите при нормалното разпределение. Общият размер на извадката от предприятия е 755 единици при стохастична грешка от $\pm 3\%$ и доверителен коефициент от 90%. Използват се стойностите $z = 1.64$ в интервала $\bar{x} \pm 1.96\sigma_{\bar{x}}$, което означава, че при тази извадка се обхващат 90% от случаите при нормалното разпределение. Вероятностното разпределение е 50% както по отношение на заетите лица, така и по отношение на предприятията, т.е. това е разпределението, при което значенията на всяка от променливите се появява с тази вероятност. Фигура 1 представя и минималното разпределение на респондентите по икономически сектори.

Тъй като общият за процедурата (ОП РЧР, 2020) индикатор предвижда обхващане на 700 предприятия и тестване на текущите дигитални умения на най-малко 3 600 лица, то данните от представителните проучвания ще бъдат със значително по-висока точност то заложените при конструирането на извадката. По-големият брой респонденти е препоръчително да бъде изпълнен в случаите на ниски стойности на разпределенията по икономически дейности, като минималният брой респонденти във всяка бъде 3. Това ще допринесе за повишаване на точността при малките извадки и съответно – на общата прецизност на изследването.

Извършването на тестването на дигитални умения на заетите лица има смисъл единствено ако бъде съотнесено към потребностите от подобни умения, произтичащи от изискванията на упражняваната професия (МТСП, 2011)⁶ или изпълняваната длъжност⁷. Алгоритъмът за дефиниране на ключови професии и длъжности ще бъде основаван на комбиниране на възможностите на:

- кабинетно проучване на наличните документални източници (фиг. 3) и
- дълбочинни интервюта с проективни техники, за да се определят ключовите професии и елементите на DigComp2.1, валидни за тях.

Дълбочинното интервю е метод от групата на т.н. качествени методики. Този метод има ясно изразена инструментална и познавателна специфика, която се изразява във възможност, посредством ползването на въпросник (съдържащ както отворени, така и затворени въпроси, в строго фиксирана последователност), да се получат изчерпателни отговори, които да послужат като информационен вход за анализ. Но точността на анализите зависи от качеството на дешифриране, скалиране, кодиране и обработка на набраната информация. За да се постигне допълнителна точност, е възможно резултатите от дълбочин-

---

⁶ Професия – съвкупност от длъжности, чиито основни функции и задачи се характеризират с висока степен на сходство и са включени в обхвата на една и съща единична група от НКПД-2011, означена с четиризначен цифров код (НКПД, стр. 16). Професията може да се разглежда и като съвкупност от знания, умения и компетентности, придобити в резултат на формално, неформално или самостоятелно образование или обучение, предназначени за изпълнение на конкретна трудова дейност, попадаща в обхвата на определените сектори и икономически дейности.

⁷ Длъжност – съвкупност от функции и задачи, които едно лице изпълнява на работното си място, включително в качеството му на работодател или самонает.

ните интервюта да бъдат обсъдени по метода Делфи. Както е известно, той е систематичен и интерактивен процес за структурирана групова комуникация за постигане на обща позиция по сложни въпроси и е подходящ за развитието на рамки и за разбирането на степента на значимост на различни елементи и фактори (Околи и Павловски, 2004). Той също така е подходящ и поради факта, че предоставя контролирана обратна информация със статистическа значимост (Ландета, 1999), като в същото време дава възможност на експертите да осмислят съответните въпроси и теми, включително да преразгледат своите начални позиции. По този начин се набавят богати данни, даващи възможност за анализи в дълбочина и за изследване на качествените аспекти на наблюдаваните процеси.

Свързани с дейността на предприятието		Свързани с икономическа дейност и/или професия
Външни	Вътрешни	
Действащи нормативни документи	Длъжностни характеристики	НКПД 2011
Инструкции и указания на производители на софтуер	Правила, правилници, инструкции и процедури за:	Национални стратегии и програми за дигитална трансформация
	Работа с офис техника	
	Ползване на софтуер	Доклади и анализи за:
	Електронна комуникация	Икономическия сектор
	Обслужване на внедрени стандарти/системи за качество	Равнище на дигитална трансформация в сектор/ професия

Източник: авторска разработка

Фигура 3. Документални източници за извършване на кабинетно проучване

Теоретичните постановки на представените методологически аспекти са приложени в практиката по подходящ начин. Данните, представени на фиг. 2 показват, че както структурата, така и обемът на извадката са преизпълнени – при определени 3 600 лица и 700 предприятия са обхванати 5 385 лица и 833 предприятия. В своята съвкупност така предложеният методологически подход за набиране на достоверна първична информация е достатъчно надежден и позволява набирането на достоверна, изчерпателна и представителна информация. Нейната обработка и анализ позволяват да се разкрият състоянието и потребностите от повишаване на дигиталните компетентности на заетите лица в България в съответствие с изискванията на упражняваните от тях професии и заеманите длъжности в национален мащаб и по икономически дейности. По този начин могат да бъдат постигнати в национален мащаб резултатите, планирани за изпълнение от операцията, така че да се постигне повишаване на дигиталните умения на заетите лица в България.

Използвана литература

- Европейски парламент (ЕП) и Съвет на ЕС. (2013).** Регламент за определяне на общоприложими разпоредби за Европейския фонд за регионално развитие, Европейския социален фонд, Кохезионния фонд, Европейския земеделски фонд за развитие на селските райони и Европейския фонд за морско дело и рибарство, и за определяне на общи разпоредби за Европейския фонд за регионално развитие, Европейския социален фонд, Кохезионния фонд и Европейския фонд за морско дело и рибарство, и за отмяна на Регламент (ЕО) № 1083/2006 на Съвета, чл.123, параграф 7, № 1303/2013, 17.12.2013. ОВЕС, L 347/320, 20.12.2013.
- ЕК. (2021).** План за действие по Европейския стълб на социалните права, 04.03.2021, <https://op.europa.eu/webpub/empl/european-pillar-of-social-rights/downloads/KE0921008ENN.pdf>.
- ЕК. (2022).** The Digital Economy and Society Index (DESI). <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/policies/desi>
- Закон за управление на средствата от Европейските фондове при споделено управление (ЗУСЕФСУ).** ДВ, бр. 51 от 2022 г.
- Кодекс на труда на Република България.** ДВ, бр. 62 от 5.08.2022 г.
- Министерски съвет на Република България. (2021).** Решения за признаване на социалните партньори. ДВ, бр. 5, 19.01.2021 г.
- Министерство на труда и социалната политика (МТСП).** Заповед № РД 01-931 от 27.12.2010 г. за утвърждаване на Национална класификация на професиите и длъжностите, 2011 г. https://www.nsi.bg/sites/default/files/files/pages/Classifics/NKPD-2011_1-928.pdf
- НСИ. (2022).** Демография на предприятията за 2020 г., 29.07.2022 г. https://infostat.nsi.bg/infostat/pages/reports/query.jsf?x_2=1164
- Оперативна програма „Развитие на човешките ресурси“ (ОПРЧР), 2014 – 2020 г.** <https://esf.bg/>
- Съвет на ЕС. (2018).** Препоръка на Съвета относно ключовите компетенции за учене през целия живот и пригодност за заетост, (2018/С 189/01). Брюксел, 04.06.2018, Официален вестник на ЕС (ОВЕС) С 189/1-13
- Съвет на ЕС. (2019).** Препоръка на Съвета на ЕС относно националната програма за реформи на България за 2019 г. и съдържаща становище на Съвета относно конвергентната програма на България за 2019 г. Брюксел, 05.06.2019 г. COM(2019) 502 final
- Национален статистически институт. (2008).** Класификация на икономическите дейности. <https://www.nsi.bg/sites/default/files/files/publications/KID-2008.pdf>
- Baker, Michael J. (2000).** Selecting a Research Methodology. *The Marketing Review*, Volume 1, Number 3, Autumn, pp. 373–397(25).
- Landeta, J. (1999).** El método Delphi. Una técnica de previsión del futuro (1a. ed). Ariel S.A., Córcega.
- Okoli, C., & Pawlowski, S. D. (2004).** The Delphi method as a research tool: an example, design considerations and applications. *Information Management*, 42, 15–29. <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0378720603001794?via%3Dihub>
- Rao, Vithala R. (1980).** Books on Quantitative Methods for Consumer Research. *Journal of Consumer Research*, Volume 7, Issue 2, September, pp. 198–210.
- Vuorikari, R., Kluzer, S. and Punie, Y. DigComp 2.2: The Digital Competence Framework for Citizens - With new examples of knowledge, skills and attitudes, EUR 31006 EN,** Publications Office of the European Union, Luxembourg, 2022, ISBN 978-92-76-48883-5, doi:10.2760/490274, JRC128415. <https://publications.jrc.ec.europa.eu/repository/handle/JRC128415>

ЧАСТ II

PART II

ПОДХОДИ И МЕХАНИЗМИ ЗА АДАПТИРАНЕ НА СОЦИАЛНОТО ПОДПОМАГАНЕ ПРИ КРИЗИ

Целта на статията е да оцени адаптивността на социалното подпомагане в България в условията на здравна и икономическа криза след 2020 година. Изследователските задачи са: (1) изготвяне на синтезиран аналитичен преглед на прилаганите подходи и механизми за адаптиране на социалното подпомагане под формата на парични социални трансфери, на помощи в натура и на услуги в кризисни условия; (2) предлагане на оценки и препоръки по отношение адаптивността на социалното подпомагане при кризи.

1. Адаптационни подходи и механизми

1.1. Парични социални трансфери към бедни и уязвими групи от населението

Еднократна социална помощ

Кратко описание: неконтрибутивно плащане, отпуска се веднъж годишно за задоволяване на инцидентно възникнали при различни кризисни събития и ситуации здравни, образователни, комунално-битови и други жизненоважни потребности на лицата и семействата. Нейният размер е до 5 пъти размера на ГМД (ППЗСП, чл. 16).

Целева група: хора, пострадали от природни бедствия, пожари, индустриални инциденти (напр. експлозии), пътни катастрофи с тежки последствия; лица със спешни здравни нужди (вкл. във връзка с COVID-19) или с потребности, свързани с образованието, или с други внезапно възникнали жизненоважни потребности.

Управляваща институция: Агенцията за социално подпомагане (АСП) и нейните дирекции „Социално подпомагане“ в общините. Помощта се отпуска въз основа на заповед на директора на местната дирекция за социално подпомагане. Нормативно регламентираният срок за издаването на такава заповед е до 40 дни.

Брой получатели: 7076 (2019); 14 629 (2020); 11 471 (2021).

---

¹ Проф. д-р Георги Шопов, Институт за икономически изследвания при Българска академия на науките и Пловдивски Университет „П. Хилендарски“ / Prof. Georgi Chopov, Economic Research Institute at Bulgarian Academy of Sciences and University of Plovdiv “P. Hilendarski”: chopov.g@gmail.com

Размер: BGN 375 (2018 – 2022) и се определя от Правителството.

Разходи: BGN 2 135 млн. (2019); BGN 4 822 млн. (2020); BGN 4 018 млн. (2021).

Основни промени в механизма, величината на трансфера и неговия обхват: Размерът на тази – по своя замисъл незабавна помощ за покриване на спешни нужди, е неизменен от 2018 г. Механизмът на отпускане е непроменен от около 3 десетилетия. Обхватът през последните наблюдавани години намалява. Отпускането на тази повече от скромна по размер спешна парична помощ отнема време – напр. пострадалите от наводненията през м. септември 2022 г. в община Карлово са получили помощи чак след две седмици. С други думи, **в условията на здравна и икономическа криза капацитетът на помощта не е бил използван адекватно.**

Месечна социална помощ

Кратко описание: неконтрибутивна помощ за осигуряване на минимален доход за задоволяване на основни жизненни потребности съобразно възрастта, семейното положение, здравословното и имуществено състояние, трудовата и учебната заетост на получателите. Отпуска се въз основа на доходен критерий, като бенефициентите трябва да отговарят и на други критерии за допустимост, свързани с техния трудов статус, притежавано имущество, спестявания и т.н. (ЗСП; ППЗСП, чл. 9 – 12).

Целева група: лица и семейства, които поради своя социално-икономически статус не са в състояние да задоволяват жизнените си нужди сами или с помощта на близките си, задължени по закон да се грижат за тях.

Управляваща институция: Същата като при еднократната помощ.

Размер: ГМД (базата) от 2018 г. е едва 75 BGN и се определя от правителството през големи периоди от време и по неясни правила. Самият размер на помощта, отпускана на бенефициентите, е равен на разликата между собствените им доходи и диференцирания минимален доход (ДМД).

Брой получатели – общ брой случаи (лица и семейства): 34 011 (2019); 34 469 (2020); 32 614 (2021).

Разходи: BGN млн. (2019); BGN 287,0 млн. (2020); BGN 264,1 млн. (2021).

Основни промени в механизма, величината на трансфера и неговия обхват: Размерът на ГМД (базата за изчисляване на индивидуалния доходен праг) не е променян от 2018 г. Другият основен елемент за определяне на този праг – процентите за различните уязвими групи, чрез които се изчислява ДМД, бяха увеличени с 10% едва 2 години след началото на COVID пандемията (ПМС №257/2021 г.). По-спешно (още през м. март 2020 г.) бяха въведени следните основни промени с оглед *осигуряването на по-облекчен достъп* до тези помощи, водещо до *хоризонтално разширяване* обхвата на програмата:

- Временно (до 31 декември 2020 г.) се прекрати прилагането на някои изисквания като (вж. Закон за мерките и действията по време на извънредното положение, чл. 12):

- Намаляването на размера на „редовната“ месечна социална помощ за семейства, чиито деца имат над 5 неизвинени отсъствия в училище или повече от 3 дни такива отсъствия от детска градина;

- изискването безработните лица, получаващи месечни помощи, да полагат общественополезен труд по общински програми за общополезни дейности или да се включват в обучителни курсове.
- На безработните лица в трудоспособна възраст, получаващи месечни социални помощи, се даде право до 30.10.2020 г. да сключват договори за краткотрайна селскостопанска работа (ППЗСП, § 2).

Малко по-късно – от втората половина на 2020 г., за семейства с деца до 14-годишна възраст, се даде право на нов вид месечни целеви помощи за периода, в който в училището/детското заведение са въведени ограничения във връзка с извънредното положение или извънредната епидемична обстановка и когато двамата или единият от работещите родители, или родител, отглеждащ сам дете: 1) не могат да извършват дистанционна работа от вкъщи и нямат възможност да ползват платен отпуск или правото вече е реализирано пропорционално на отработеното време от началото на годината; 2) са останали без работа, имат регистрация в дирекция „Бюро по труда“, но нямат право на обезщетение за безработица или размерът на получаваното обезщетение за предходния месец е по-нисък или равен на границата за достъп до тази помощ – месечната минимална работна заплата, определена за страната; 3) са самоосигуряващи се лица, които не могат да упражняват занятието си поради въведените ограничения във връзка с извънредното положение или извънредната епидемична обстановка; 4) не получават обезщетение за отглеждане на дете до една година (ПМС №218/2020 г.). По данни на МТСП през 2020 г. за такава помощ са разходвани около 18, 6 млн. лв., през 2021 г. – над 67 млн. лв.

Тези промени обаче изглеждат ограничени, забавени, недостатъчни в сравнение с мерките, предприети в други европейски страни в условията на здравна криза (Eurofound, 2021).

Целева помощ за отопление

Кратко описание: неконтрибутивна помощ за осигуряване на средства за отопление на хората в тежко социално положение. Отпуска се (подобно на месечната социална помощ) след проверка на доходно и имуществено състояние, здравен, възрастов, трудов и образователен статус (Наредба №5/2008 г.).

Целева група: лица и семейства, които поради своя социално-икономически статус нямат средства за минимално отопление през зимния сезон.

Управляваща институция: Същите като при еднократната помощ.

Размер (месечен, за 5^{-те} месеца от ноември до март): BGN 93,9 (2019); BGN 99,1 (2020); BGN 104,7 (2021); BGN 124,7 (2022). Размерът на помощта е еднакъв за всички получатели. Определя се със Заповед на министъра на труда и социалната политика въз основа на осреднена цена на електроенергията за битов потребител към 31 октомври, при месечен норматив за потребление от 500 Квтч. Обективните основания за този размер на норматива са неопределени.

Брой получатели: 252 616 (2019); 283 680 (2020); 261 000 (2021).

Разходи: BGN 117,7 млн. (2019); BGN 140,7 млн. (2020); BGN 136 млн. (2021).

Основни промени в механизма, величината на трансфера и неговия обхват: Основните параметрични промени в тази схема за социално подпомагане (увеличаването на размера на БДО, на ДДО чрез увеличените коефициенти, на броя на уязвимите групи, за които се изчислява ДДО), бяха въведени през 2019 г., т.е. в навечерието на здравната криза, породена от COVID-19. През наблюдавания период, вследствие на съществуващия автоматизъм за изчисляване размера на помощта, тя бе увеличена с около 25%. Други изменения в основните параметри на програмата (като напр. условия за достъп, бързина на обработване на заявленията за помощ, продължителност на нейното предоставяне) не бяха направени.

Служебното правителство на Ст. Янев одобри в началото на м. ноември 2021 г. изплащането на еднократна финансова подкрепа за отопление от 300 лв. на лица и семейства от допълнително определени уязвими групи (ПМС № 368/2021). За периода 09.11.2021 г. до 07.12.2021 г. са издадени заповеди за отпускане на такава помощ на 27 295 лица и семейства на обща стойност близо 8,2 млн. лева. Служебното правителство на Г. Донев въведе през ноември 2022 г. същата допълнителна финансова подкрепа за отоплителен сезон 2022/2023 г., но в размер на 400 лв. и при по-висок (40 лв., вместо 30 лв.) доходен праг за достъп (ПМС №349/2022). При предвидени 20 млн. лв. се очаква около 50 000 души да се възползват от тази помощ.

Тази схема за подпомагане може да се определи като най-гъвкавата сред останалите: (а) най-вече поради „автоматичния“ механизъм за определяне размера на помощта; (б) надграждането ѝ през 2 последователни отоплителни сезона с допълнителна еднократна подкрепа за по-широк кръг уязвими хора (*хоризонтално разширяване*). Същевременно именно последното обстоятелство показва, че тази програма се нуждае от оптимизиране. Основните проблеми произтичат от ориентацията към бедността, свързана с отоплението през зимата, а не с енергийната бедност; липсата на обективен механизъм за определяне размера на норматива за потребление на електроенергия; неясните правила за определяне величината на коефициентите за различните уязвими групи при изчисляване на ДДО; големия брой на тези групи.

Семейни помощи за деца, отпускани въз основа на подоходен тест

Въз основа на доходен критерий се отпускат месечните помощи за отглеждане на дете до завършване на средно образование, но не повече от 20-годишна възраст; месечните помощи за отглеждане на дете до навършване на една година (за неосигурени родители) и еднократната помощ при бременност. Тук се разглежда само първата помощ, която е най-масова и при която промените през разглеждания период са по-динамични и позволяват да се правят оценки за адаптивността.

Кратко описание: неконтрибутивна помощ за нискодоходни семейства с деца до завършване на средното им образование, но не повече от 20-годишна възраст на детето. За деца с увреждания тя е универсална – не се прилага доходен критерий.

Целева група: семейства със средномесечен доход на член от семейството за предходните 12 месеца по-нисък или равен на дохода, определен в Закона за държавния бюджет на Република България (ЗДБРБ) за съответната година.

За 2022 година бяха определени 2 периода с 2 нива на доходните критерии: (а) от 01.01.2022 г. до 31.03.2022 г. за помощ в пълен размер – 410 лева, а от 01.04. до края на годината – 510 лева; (б) за помощи в размер 80%: от 01.01.2022 г. до 31.03.2022 г. – от 410,01 до 510 лева, а след това – от 510,01 лв. до 610 лева. Повишаването на доходните прагове позволява да се разшири *хоризонтално* обхватът на подпомаганите семейства.

Управляваща институция: Същите като при горните помощи.

Размери: Помощите се изплащат според доходния праг на семейството в размер на 100% или на 80% от определения в ЗДБРБ. След 1 април 2022 г. и до края на годината размера за едно дете напр. е 50 лв., което е увеличение с 25% спрямо 2021 г.

Брой семейства: получили пълен размер на помощта: 360 543 (2020); 336 190 (2021); получили 80% от пълния размер на помощта: 62 462 (2020); 66 158 (2021).

Разходи: BGN 277,3 млн. лв. (2020); BGN 258,7 млн. лв. (2021).

Основни промени в механизма, величината на трансфера и неговия обхват: Двата прага на доходен критерий бяха въведени в чл. 4а на ЗСПД през 2018 г., т.е. преди COVID пандемията, като след това този подход не е променян. През първите две години на пандемията (2020 г. и 2021 г.) размерите на разглежданите помощи, определяни със ЗДБРБ, бяха замразени. Нямаше промяна в административния ред и „скорост“ за отпускане на помощите. Данните показват низходяща тенденция в обхвата на тази социална помощ и на разходваните бюджетни средства.

Изводът е, че и в случая е прилаган рестриктивен подход и фактически отказ от адаптиране на целевите месечни семейни помощи за деца в нискодоходните семейства през периода на криза.

1.2. Помощи в натура и социални услуги

Програма („операция“) „Предоставяне на индивидуални пакети хранителни продукти“

Кратко описание: общонационална програма за предоставяне на храни в натура и някои услуги. Програмата е продължение и удължаване до края на 2021 г. на операция „Предоставяне на индивидуални пакети хранителни продукти“ – част от Оперативна програма за храни и/или основно материално подпомагане (2014 – 2020 г.) на Европейската комисия.

Икономическа форма на подпомагане: *В натура* като индивидуални хранителни пакети с 15 вида основни хранителни продукти. За възрастните хора и хората с увреждания, трудно подвижните хора, хранителните пакети се доставят по домовете им от доброволци на Българския червен кръст (БЧК) или социални работници. Размерът на хранителния пакет е диференциран в зависимост от големината на семейството. *Под формата на услуги* като консултиране и насочване към различни видове социални услуги, индивидуално и групово консултиране за управление на семейния бюджет, за изготвяне на насоки за балансирано хранене и др.

Целеви групи: Те по принцип са сред най-бедните лица и семейства (Наредба № РД-07-1/2016 г.) като напр. лица, получаващи енергийни помощи за отоплителен сезон 2019/2020 г.; лица и семейства, получаващи помощи за отглеждане на деца до 1 г.; лица с над 90 на сто степен на увреждане с право на чужда помощ и нисък личен доход от пенсия (до 369,00 лв.), които получават месечна финансова подкрепа; лица и семейства, инцидентно пострадали от бедствия и аварии при форсмажорни обстоятелства, както и лица и семейства, получили финансова подкрепа във връзка с COVID-19. В хода на реализация се въведоха някои допълнителни групи като напр. такива с ниски доходи, които ползват социални услуги по реда на ЗСП.

Управляващ орган: АСП. Изпълнител (избран след обществена поръчка) БЧК.

Брой бенефициенти: най-малко 495152 за периода 2018 – 2020 г. (Оперативна програма за храни...с.18). За целия програмен период 2021 – 2027 г. очакваният брой е 580 000 бенефициенти (Оперативна програма за храни... Резюме).

Бюджет: за 2021 – 2022 г.: 790 000 евро, в т.ч. 115 000 евро – национално съфинансиране (Списък на операциите 2019 – 2020). Общият бюджет на Оперативната програма за храни и/или основно материално подпомагане за целия програмен период 2021 – 2027 г. е около 210,5 млн. евро (Оперативна програма за храни...с. 29).

Финансиране: от ОП за храни и/или основно материално подпомагане от Фонда за европейско подпомагане на най-нуждаещите се лица (FEAD) и 15% съфинансиране от националния бюджет.

Оценка: по своя дизайн и обхват операцията „Предоставяне на индивидуални хранителни пакети“ е добър пример за социална подкрепа под формата на храна (преди всичко) и някои социални услуги на бенефициенти от уязвими групи като възрастни и хора с увреждания в условията на криза. Реализацията на програмата разчита на капацитета на БЧК, на натрупания опит и на **добрата координация** между АСП и БЧК. Операцията е продължение на вече съществуваща от предходния програмен период схема. Нейна специфична „**адаптивна**“ **характеристика** е разширяването на кръга на възможните преки бенефициенти в хода на изпълнение на програмата (чрез заповедта на министъра на труда и социалната политика).

Програма („операция“) „Патронажна грижа +“

Кратко описание: Национална програма/„операция“ за предоставяне на услуги и стоки в натура. Тя стартира през декември 2020 г. и е планирана да продължи до юни 2023 г. Целта е „да се осигури подкрепа чрез предоставяне на патронажни грижи за възрастни хора и лица с увреждания чрез услуги в домашна среда, както и подкрепа за адаптиране на социалните услуги, делегирани от държавата дейности, в отговор на предизвикателствата, свързани с разпространението на COVID-19. Ще се осигури продължаване на подкрепата по осигуряване на почасови мобилни интегрирани здравно-социални услуги в домове на лицата, които са най-застрашени от Корона вируса“ (Условия за кандидатстване по процедура... „Патронажна грижа+“, с. 6).

Предоставяна подкрепа: 1^{-ви} вид (услуги) – оказване на интегрирани социални и здравни услуги в домашна среда на лица от целевите групи; доставка на храна и лекарства, закупени със средства на бенефициента; съдействие за получаване на спешни административни услуги; 2^{-ви} вид (превантивни мерки срещу COVID-19) – предоставяне на лични предпазни средства на социалните работници, дезинфекция на сградите на социалните услуги – делегирани от държавата дейности, тестване за COVID-19 на персонала и на потребителите на социални услуги, мерки за изолиране на потребителите на социални услуги, осигуряване на допълнителен персонал (Условия за кандидатстване по процедура..., „Патронажна грижа+“, с.12).

Целеви групи: лица, които са най-застрашени от коронавируса – хора над 54 години в невъзможност да се грижат за себе си, лица с увреждания и/или поставени под карантина поради COVID-19, лица от рискови групи за заразяване с COVID-19.

Управляващ орган: АСП. Изпълнители: общините (общинските администрации).

Брой бенефициенти: 53 000 души от целевата група, посочена горе, плюс 16 000 души, заети с предоставяне на социални услуги, които са пряко изложени на риск от заразяване с COVID-19 (Условия за кандидатстване по..., „Патронажна грижа+“, с.8).

Общ бюджет: 85 млн. лв. За всяка община е предвиден максимален размер на безвъзмездните средства, съобразен с очаквания брой бенефициенти.

Финансиране: ОПРЧР (100% от Европейския социален фонд – ЕСФ; без национално съфинансиране).

Оценка: Програмата е продължение и допълнение на финансираните в предходния програмен период от Оперативна програма „Развитие на човешките ресурси“ (ОПРЧР) компоненти на „Програма за патронажна грижа“, които са ориентирани към същите целеви групи.

„Патронажна грижа+“ е добър пример за предоставяне на възможности за адаптиране на съществуващи социални услуги, както и за въвеждане на допълнителни мерки с цел превенция на коронавирусната инфекция. Общините могат да включат в проектите си дейности, свързани с дезинфекция на сградите на услугите, изследване за COVID-19 на персонала и потребителите, обезопасяване на помещенията и изолиране на заразените потребители, допълнително възнаграждение на персонала за извънреден труд и др.

2. Оценки и препоръки за по-голяма гъвкавост на социалното подпомагане при кризи

Силни страни:

- Използване на всички икономически форми на подпомагане – пари, натура, услуги. Тази диверсификация и комбиниране позволяват по-адекватен отговор на нуждите на най-уязвимите групи от населението.
- Надграждане/допълване на съществуващи програми с изменения, позволяващи хоризонтално разширяване на техния обхват.

- Въвеждане на нов вид помощ – напр. месечните целеви помощи за родители за периода, в който в училището/детското заведение няма присъствени занятия поради извънредната епидемична обстановка.
- Добро взаимодействие между институциите на национално и местно ниво, както и с неправителствени структури (БЧК).

Слаби страни:

- Липса на предварителна готовност („протоколи“, „схеми“, „мерки“, финансови разчети, местни списъци с уязвими лица и семейства, ясно разпределение на отговорностите между институциите и пр.) за бързо адаптиране и спешни адекватни и координирани отговори на социалното подпомагане при настъпването на криза. С някои изключения (напр. осигуряването още през м. март 2020 г. на по-облекчен достъп до месечните помощи) новите, допълнителните или адаптираните мерки за подпомагане се въвеждат с голямо закъснение. Това придава реактивен характер на социалната закрила при кризи и намалява нейната ефикасност.
- Пасивен характер на подпомагането – то е насочено най-вече към подкрепа за справяне с текущата кризисна ситуация и затруднения на хората. По своя характер и насоченост досега и в момента социалното подпомагане не е ориентирано към осигуряване на предварителна *подготвеност* (особен вид „превенция“) както на системата като цяло, така и на самите хора за действия при кризи. То не е ориентирано и към осигуряване на по-продължителна, *посткризисна подкрепа* съобразно нуждите на засегнатото население. Типичен пример е забавената подкрепа на хората, тежко пострадали от наводненията в община Карлово през м. септември 2022 г. – те получават еднократните помощи от 375 лв. две седмици след бедствието; фургони за „временно“ настаняване пристигат след повече от месец; дарените средства в размер на около 1,5 млн. лв. започват да се разпределят от общината след около 2 месеца.

В обобщение – разгледаните програми имат различни видове положително въздействие върху подкрепата на населението и социално-икономическата устойчивост на хората в условията на криза. Повечето от програмите предоставят на бенефициентите някои възможности за „справяне“ по време на здравно-икономическата криза. По-рядко някои от тях съдържат белези на изграждане на „предварителна подготовка“ (напр. програма за помощи за отопление, които се отпускат в началото на зимния сезон) или „приспособяване към кризисната среда“ (напр. програма „Патронажна грижа+“ или предоставянето на социални помощи за родители за периода, в който в училището/детското заведение няма присъствени занятия поради извънредната епидемична обстановка). Това е пряко следствие от преобладаващия реактивен и пасивен характер на политиката в областта на социалното. Това не съответства на един съвременен подход към евентуалното **бъдещо изграждане на система за социална подкрепа, базирана на проактивни мерки**, насочени към „предварителна подготвеност“ и „адаптиране“ като стълбове на устойчивостта на лицата и семействата при настъпването на кризи.

Необходима е промяна в парадигмата на бъдещата социална защита, която в по-голяма степен да отчита порасналата нужда от обществена подкрепа на

най-уязвимите групи при влошаване на макроикономическата среда, както и при настъпване на шокове върху уязвимите групи вследствие от бедствия, пандемични и други рискове. Дизайнът на социалните програми, както и разходите за социална защита би трябвало да имат **антицикличен и антикризисен характер**.

В условията на кризи промените в социалното подпомагане би следвало да почиват на *принципи* като комплексност и взаимна допълняемост, навременност, адекватност, по-широк обхват и насоченост (Цанов и др., с.182–183). Тези принципи могат да се комбинират със следните *мерки* за промяна на съществуващите програми и използването им като инструмент за адекватна реакция при кризи (United Nations, ESCAP, 2020):

- Използване на части от действаща програма, като например списък на бенефициентите, персонал, регистрацията или механизъм за плащане.
- Вертикално разширяване – временно увеличаване на величината или продължителността на подпомагане, за да се посрещнат допълнителните нужди на получателите.
- Хоризонтално разширяване – временно разширяване на програмата чрез промяна на критериите за допустимост.
- Пренасочване – приспособяване на съществуващата програма с цел пренасочване на помощта към по-уязвими групи.

Съществуващите, адаптираните и новите програми/мерки/операции за социално подпомагане, въведени или променени и прилагани по време на COVID пандемията следва да станат обект на последваща оценка. На тази основа може да се разработи „Национална концепция за реакция в областта на социалната закрила в случай на криза“. Мерките за кризисна социална защита на населението следва да бъдат част от стратегическите и оперативни документи за защита на населението, разработвани на национално, областно и общински ниво.

Използвана литература

Закон за мерките и действията по време на извънредното положение, обявено с решение на Народното събрание от 13 март 2020 г., и за преодоляване на последиците. Държавен вестник, бр. 28/2020 г.

Закон за социално подпомагане (ЗСП). Държавен вестник, бр. 56/1998.

Правилник за прилагане на Закона за социално подпомагане (ПЗСП). Държавен вестник, бр. 133/1998 г.

Постановление № 218 на Министерския съвет от 17.08.2020 г. за допълнение на Правилника за прилагане на Закона за социално подпомагане, с въвеждане на нов чл. 16-б. Държавен вестник, бр. 77/2020 г.

Постановление № 257 на Министерския съвет от 28.7.2021 г. Държавен вестник, бр. 64/2021 г.

Постановление № 368 на Министерския съвет от 4.11.2021 г. Държавен вестник, бр. 94/2021 г.

Постановление № 349 на Министерския съвет от 27.10.2022 г. Държавен вестник, бр. 87/2022 г.

- Наредба №5/2008 г. на министъра на труда и социалната политика.** Държавен вестник, бр. 49/2008 г.
- Наредба № РД-07-1 от 04.04.2016 г.** за реда и условията за определяне на целевите групи по Оперативна програма за храни и/или основно материално подпомагане, съфинансирана от фонда за европейско подпомагане на най-нуждаещите се лица. Налична на: <https://www.mlsp.government.bg/uploads/41/test/naredba-hrani.docx>
- Оперативна програма за храни** и/или основно материално подпомагане от Фонда за европейско подпомагане на най-нуждаещите се лица в България за 2021 – 2027 г. Налична на: [https://asp.government.bg/bg/Програма за храни 2021 – 2027 г. \(government.bg\)](https://asp.government.bg/bg/Програма за храни 2021 – 2027 г. (government.bg) Вж. също: https://asp.government.bg/bg/operativna-programa-za-hrani/operativna-programa-za-hrani-2021-2027-g/) Вж. също: <https://asp.government.bg/bg/operativna-programa-za-hrani/operativna-programa-za-hrani-2021-2027-g/>
- Оперативна програма за храни** и/или основно материално подпомагане от Фонда за европейско подпомагане на най-нуждаещите се лица в България за 2021 – 2027 г. Резюме, с. 5. Налична на: <https://asp.government.bg/bg/operativna-programa-za-hrani/operativna-programa-za-hrani-2014-2020/novini-i-aktualni-sabitija/proekt-na-programata-za-hrani-i-osnovno-materialno-podpomagane-2021-2027-e-publikuvan-za-obshtestveni-konsultatsii/>
- Списък на операциите 2019 – 2020.** Наличен на: <https://asp.government.bg/bg/deynosti/operativna-programa-za-hrani/operativna-programa-za-hrani-2014-2020/spisak-na-operatsiite - Spisak-na-operatsiite2019-16.12.2020>
- Условия за кандидатстване по процедура чрез директно предоставяне на безвъзмездна финансова помощ BG05M9OP001-6.002** Патронажна грижа +. Налични на: <https://esf.bg/procedures/patronazhna-grizha/>
- Цанов В., Г. Шопов, Й. Христосков. (2022).** Минимални доходи на населението: развитие, съотношения, политики. С.: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, с. 171–180.
- Eurofound (2021),** COVID-19: Implications for employment and working life. COVID-19 series. Luxembourg: Publications Office of the European Union, pp. 61–64.
- United Nations, Economic and Social Commission for Asia and the Pacific (ESCAP) (2020).** Disaster responsive social protection in the Pacific Small Island Developing States. Policy Brief Series, p. 8.

ОСИГУРЯВАНЕТО ПРИ БЕЗРАБОТИЦА В БЪЛГАРИЯ – ТЕНДЕНЦИИ И ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА В УСЛОВИЯТА НА КРИЗИ

1. Въведение

Безработицата може да бъде определена като един от важните и трудни за решаване глобални социално-икономически проблеми, чието значение нараства особено в периодите на световни и национални икономически, финансови, а в последните години – и на предизвиканата от пандемията COVID-19 здравна криза. Динамиката на протичащите процеси и сложността на възникващите проблеми във всички сфери на обществения живот рефлектира в сериозни предизвикателства за намирането на адекватни решения в икономическата и социалната сфера, които стават още по-значими в условията на кризи с различен характер. Първият случай, в който здравна криза, предизвикана от пандемията от COVID-19, има такова огромно отражение върху икономическото развитие и социалните процеси в глобален и в национален план, постави на изпитание политиките във всяка една сфера на обществения живот. Ограничаването на негативите въздействия върху пазара на труда като резултат от сериозния спад в икономическата активност и заетостта и подкрепата на засегнатите от тези процеси е съществено предизвикателство и за осигуряването при безработица като елемент на системата за социална защита. В този аспект съществуващата законова регламентация на паричните обезщетения при безработица и измененията на показателите, отразяващи тяхната динамика, следва да бъдат анализирани и оценени от позициите на съответствието им със състоянието на икономиката и пазара на труда – преди и по време на здравната криза, прераснала в икономическа и социална криза от световен мащаб.

Целта на изследването е да бъдат дефинирани основни тенденции в осигуряването при безработица в България с акцент върху изплащаните парични обезщетения в условията на сериозните предизвикателства, които пандемията от COVID-19 създаде пред функционирането на националния пазар на труда, и да бъде оценено съответствието им с реализацията на функциите на осигуряването при безработица като елемент на системата за социалната защита.

---

¹ Доц. д-р Людмила Векова, Пловдивски университет „П. Хилендарски“ / Assoc. Prof. Lyudmila Vekova, Plovdiv University “P. Hilendarski”: l_vekova@uni-plovdiv.bg

Обект на анализа са промените в законовата регламентация на паричните обезщетения за безработица в периода 2015 – 2021 г. и изменението на основни индикатори за осигурителните плащания при риска „Безработица“ за същия период. Те са изследвани от позицията на това доколко адекватно отразяват тенденциите в развитието на безработица и дали законовата уредба и динамиката на паричните обезщетения съответстват на реализацията на компенсаторната им функция да заместят за определен период в максимално възможна степен загубените доходи от труд.

2. Осигуряването при безработица като елемент на системата за социална защита

Като социално-осигурителен риск безработицата е регламентирана в Конвенция 102 на Международната организация на труда (МОТ) и представлява обективно възникнало обществено състояние на различните групи от икономически активни лица в трудоспособна възраст, при настъпването на което работоспособното лице остава без работа поради прекратяване на трудовото или служебно правоотношение. Редът и начинът на покритието на осигурителния риск, при който осигуреното лице остава без работа и доходи от упражняване на трудова дейност, определят степента, в която системата за защита при безработица компенсира загубените средства от работна заплата и други доходи от труд, като тя се отличава с национална специфика, отразяваща законовата регламентация, икономическите възможности, организационно-управленските аспекти на осигурителната система като цяло. Както отбелязва Х. Благойчева (Благойчева, 2014) „различните предпочитания и исторически наследства обуславят различна организация не само на националните пазари на труда, но и на социално осигурителните системи за безработица“.

Компенсирането на загубените или намалените доходи от труд при настъпването на осигурителния случай „Безработица“ става чрез изплащането на обезщетения за лицата, които са били осигурявани предварително за този риск в регламентиран размер и за определен срок и по този начин да бъдат ограничени неблагоприятни последици за лицето и неговото семейство. Някои автори (Христов, Христова, 2001) посочват, че „настъпването на неблагоприятните материални последици се разпределят между отделния индивид и обществото, което поема част от компенсацията на загубеното (или изобщо неполучено трудово възнаграждение)“.

Паричното обезщетение при безработица (ПОБ) е средство за преодоляване на материалната необезпеченост и затруднено финансово състояние поради загубените трудови доходи във връзка с невъзможността за упражняване на подходяща работа. То изпълнява две основни функции – обезпечителна, свързана с осигуряването на средства за стабилизиране на личното и семейното потребление и недопускане на падане на жизнения стандарт на безработния и неговото семейство в резултат на загубата на работа, и стимулираща, проявяваща се в мотивиране на безработния за активно търсене и започване на работа.

Паричните обезщетения като компенсаторен механизъм, свързан с преодоляване на негативните последици за лицата при настъпването на социалноос-

игурителния риск „Безработица“, са важен елемент на системата, ориентирана да обезпечи тяхната адекватна социална защита и подкрепа. Целта на паричните обезщетения, изплащани при настъпване на риска „Безработица“ е ограничаване на ефекта върху осигуреното лице, породен от прекратяване на трудовата му дейност и загубатата на трудови доходи, който води до материални затруднения и влошаване на социалния статус на човека и неговото семейство. Обезщетенията за безработица като периодично плащане осигуряват равнище на доходи, които заместват частично за определен срок загубените трудови доходи от упражняваната преди това трудова дейност и спомагат за запазване в определена степен на стандарта на живот преди прекратяването на трудовото или друго правоотношение.

Като осигурително плащане обезщетението за безработица е свързано с минал осигурителен принос, поради което по-трудно може да се реализира компенсаторната функция в периоди на по-продължителни кризи. За да се постигне по-висока степен на заместване, са необходими промени основно в режима на определяне на размера на обезщетението и в регламентите относно минималните и максимални размери на обезщетенията.

Доколко обезщетенията за безработица са основен елемент на системата за защита при безработица, тяхната промяна през периода 2015 – 2021 г. и особено в последните две години може да бъде оценена от позицията в каква степен успяват да осъществят тези защитни функции. В периоди на кризи, свързани със сериозни проблеми на пазара на труда и ограничени възможности за ръст на заетостта, приоритетно би следвало да е значението и съответно определяща да е компенсаторната функция на обезщетенията при безработица – ролята им на заместващо загубените или намалени доходи от труд регулярно плащане.

Паричните обезщетения за безработица, освен като форма на защита чрез заместване на загубените доходи от труд при настъпване на този социалноосигурителен риск, изпълняват и друга функция – да стимулират лицата да търсят активно работа и да подпомагат запазване на тяхната квалификация и професионална подготовка през периода на безработица. Както отбелязва Й. Христосков (Христосков, 2020) „паричното обезщетение за безработица играе двойна роля – първо, то замества загубените доходи от труд поради настъпилата безработица, и второ, помага на работника активно да търси работа и да поддържа или повишава своята квалификация в периода на безработица“. Поради това размерът на обезщетението като коефициент на заместване на пропуснатия доход от труд обикновено е по-нисък в сравнение с равнището на паричните обезщетения при настъпването на другите краткосрочни осигурителни рискове. В тази посока е и въвеждането на минимални и на максимални граници, които като режим се отличават със специфика в отделните страни.

Разглеждането на обезщетението за безработица като мотив за включване на пазара на труда до голяма степен зависи от изясняване на взаимовръзката доколко неговият размер влияе върху активността на безработните лица и желанието им да се върнат по-бързо към упражняване на трудова дейност. В тази посока вижданията на различните автори се различават съществено. За някои автори като D. Mortensen (Mortensen, 1977) „факторите, играещи ключова роля за обясняване на продължителността на безработицата и размерите ѝ на дър-

жавно ниво, са алтернативната цена на времето за почивка, интензивността на търсене на работа и цената на „запазената“ заплата.

Други изследователи като K. Mitman и S. Rabinovich (Mitman and Rabinovich, 2011) разглеждат обезщетението при безработица като причина „да се намали интензивността на търсенето на работа от безработни работници, тъй като финансовата спешност да си намерят работа се намалява“. В този аспект стимулиращият ефект действа по такъв начин, че осигуряването при безработица е по-вредно за стимулите за търсене на работа, когато безработицата е висока.

Икономическата функция на обезщетенията за безработица – т.е. полезността им за икономиката – се свързва с влиянието им върху пазара на труда и е следствие от намалените стимули за работа и трудова заетост. Зависимостта на поведението на безработните лица от обезщетенията като размер и продължителност на получаване рефлектира в съзнателно удължаване на статута им на безработни лица и е свързано с пасивно отношение към търсенето на възможности за работа, формално участие в образователни и квалификационни програми, ограничени възможности за започване на работа в периода на безработицата.

Разглеждането на обезщетенията за безработица във взаимовръзка с икономическите процеси и състоянието на пазара на труда може да бъде осъществено чрез обвързване на условията за придобиване на право, на механизма за определяне на размера и на продължителността на получаване, на въвеждането на минимални и максимални размери с отделните стадии на бизнес цикъла и колебанията в икономическата активност и заетостта. Понастоящем, при съществуващата законова регламентация на изискванията за придобиване на право на ПОБ в страната и при определянето на неговия размер, няма механизъм за адаптиране на равнищата на обезщетенията към икономическия цикъл.

В аспекта на възможностите за реализация на посочените две функции осигуряването при безработица следва като законова регламентация на условията за придобиване на право, размер и продължителност на получаване да обезпечи постигането на баланса между функции с икономически и социален характер. Реализирането на необходимата степен на съответствие между индивидуалните очаквания за по-висок размер на обезщетението, който да компенсира загубените трудови доходи и ролята на обезщетението като механизъм за стимулиране на заетостта и предлагането на труд, поставя сложните въпроси за определяне на размерите и на продължителността на изплащане на обезщетенията и за размерите на осигурителните вноски и то по начин, който позволява да се преодолеят съществени диспропорции и се постигне финансова стабилност на фонд „Безработица“.

3. Законови промени в регламентацията на паричните обезщетения за безработица в периода 2015 – 2021 г.

Най-важните изменения в законовата регламентация на паричните обезщетения при безработица, направени с промени в Кодекса за социално осигуряване през периода 2015 – 2021 г. могат да бъдат систематизирани в няколко направления:

3.1. Разширяване на кръга на подлежащите на задължително осигуряване за риск „Безработица“ и на право на изплащане на ПОБ

С промени в Кодекса за социално осигуряване (КСО) от 2015 г., към подлежащите на задължително осигуряване за всички осигурени рискове, в т.ч. и за безработица, бяха включени и лицата, на които е възложено управлението и/или контролът на държавни и общински предприятия по глава девета от Търговския закон, техни поделения или на други юридически лица, създадени със закон. Регламентира се преценката на правото и изплащането на паричните обезщетения за безработица да се свързват с упражняването на дейност, за която лицето подлежи на задължително осигуряване както по КСО, така и по законодателството на друга държава. Промяната в текста на чл. 54д, ал. 3 уеднакви сроковете за деклариране от безработните лица на обстоятелствата, които водят до спиране и прекратяване изплащането на парични обезщетения за безработица – 7 работни дни. В текста на чл. 54е, ал. 3 е добавено ново основание за възстановяване на добросъвестно получено парично обезщетение за безработица – отпуснатата пенсия за старост в друга държава.

С промени в КСО от 2016 г. и новия чл. 54м се въведе ежегодно преизчисляване на паричните обезщетения и помощите, което се извършва служебно въз основа на данните в регистъра на осигурените лица до 30 юни на годината, следваща годината, за която се отнасят. С допълнение в текста на чл. 54а, ал. 1, т. 2 право на парично обезщетение за безработица имат и лицата, които не са придобили право на пенсия за осигурителен стаж и възраст в Република България или пенсия за старост в друга държава или не получават пенсия за осигурителен стаж и възраст в намален размер по чл. 68а или професионална пенсия по чл. 168. Изплащането на паричното обезщетение за безработица се прекратява при придобиване право на пенсия за осигурителен стаж и възраст в Република България или пенсия за старост в друга държава, или при отпускане на пенсия за осигурителен стаж и възраст в намален размер по чл. 68а или на професионална пенсия по чл. 168.

3.2. Промени в режима за определяне на продължителността на периода, който се взема предвид за придобиване на право на получаване на парично обезщетение за безработица

С измененията в КСО от началото на 2017 г. бе установен нов режим при определяне на периода на получаване на парично обезщетение за безработица, като се взема предвид продължителността на осигурителния стаж, по време на който лицата са били осигурени за безработица за времето след 31 декември 2001 г. (промяна в чл. 54в, ал.1). При преценяването на периода, за който се отпускат паричните обезщетения, се взема предвид само осигурителният стаж за безработица за времето след 31.12.2001 г., т. е. времето, през което лицата са осигурявани във фонд „Безработица“ на държавното обществено осигуряване, и той се отчита при определянето на продължителността на получаване на обезщетение за безработица.

3.3. Изменения в условията за придобиване на право на ПОБ

С изменението на чл. 54а, ал.1, считано от 01.01.2018 г., се промениха условията за придобиване на право на парично обезщетение за безработица – от лица, за които са внесени или дължими осигурителни вноски във фонд „Безработица“ най-малко 12 месеца през последните 18 месеца преди прекратяване на осигуряването. Преди промяната изискванията бяха вноските да са били дължими или внесени за най-малко 9 месеца от последните 15 месеца преди прекратяване на осигуряването.

3.4. Промени в продължителността на получаване на ПОБ и изисквания съответен осигурителен стаж

От началото на 2018 г. са променени изискванията за наличие на осигурителен стаж за времето след 31.12.2001 г. за придобиване на правото и периодите на изплащане на обезщетението. Въведени са 5 периода на изискван осигурителен стаж до 3 години; от 3 години и 1 ден до 7 години; от 7 години и 1 ден до 11 години; от 11 години и 1 ден до 15 години и над 15 години, на които съответства период на изплащане на обезщетението за безработица съответно 4 месеца, 6 месеца, 8 месеца, 10 месеца и 12 месеца. Едновременно с това в обхвата на чл. 54б, ал. 3 от КСО – лицата, на които обезщетението за безработица се изплаща за срок от 4 месеца и в минимален размер освен лицата, чиито правоотношения са прекратени на редица изброени основания по Кодекса на труда, по Закона за държавния служител и по други специални закони, са добавени и лицата с прекратени правоотношения по чл. 331 от Кодекса на труда и аналогичният му чл. 107а от Закона за държавния служител.

3.5. Изменения в минималния и в максималния дневен размер на ПОБ.

Минималният дневен размер на обезщетението за безработица от 7,20 лв., който бе приет през 2011 г., бе запазен до края на 2017 г. За същия период остана въведеният режим да не бъде определян максимален дневен размер на обезщетението за безработица. От 01.01.2018 г. с промяната на чл. 54б, ал.1 и 2 бе възстановен съществувалия до 2010 г. максимален дневен размер на паричното обезщетение за безработица, който се определя ежегодно със Закона за бюджета на държавното обществено и той бе определен на 74,29 лв. Едновременно с това бе увеличен и минималният дневен размер от 7,20 на 9 лв. Същите стойности на минималния дневен и максималния дневен размер на обезщетението за безработица се запазиха и през 2019 г. Със Закона за изменение на Закона за бюджета на държавното обществено осигуряване за 2020 г. (ДВ, бр. 84), считано от 01.10.2020 г., минималният дневен размер на паричното обезщетение за безработица бе увеличен от 9,00 лв. на 12,00 лв.

Промяна в законовата уредба, иницирана като част от мерките за ограничаване на влиянието на кризата върху доходите и като временна мярка, приета с изменения в КСО от 2020 г., е паричните обезщетения за безработица по чл. 54б, ал. 4 от КСО (за лицата, придобили право на парично обезщетение по чл. 54а

от КСО преди изтичането на три години от предходно упражняване на правото на обезщетение за безработица и изплащано в минимален размер), отпуснати с начална дата от 01.10.2020 г. до 31.12.2020 г. включително, да се изплащат за срок 7 месеца, а не за 4 месеца. По-дългият срок се прилага и за обезщетенията по чл. 54б, ал. 4 от КСО, чийто срок не е изтекъл към 01.10.2020 г.

Същият минимален и максимален размер на паричното обезщетение за безработица, действащ през 2020 г., бе запазен и през 2021 г.

Промените в минималните и максимални размери на ПОБ са представени в следващата таблица:

Таблица 1

Минимален и максимален размер на ПОБ и размер на осигурителната вноска за фонд „Безработица“

Година	Минимален размер на ПОБ	Максимален размер на ПОБ	Размер на осиг. вноска за фонд „Безработица“
2015	7,20 лв.	Няма	1%
2016	7,20 лв.	Няма	1%
2017	7,20 лв.	Няма	1%
2018	9 лв.	74,29 лв.	1%
2019	9 лв.	74,29 лв.	1%
2020			1%
От 01.01 до 30.09	9 лв.	74,29 лв.	
От 01.10 до 31.12	12 лв.		
2021	12 лв.	74,29 лв.	1%

Източник: НОИ

Анализът на законовите промени в регламентацията на ПОБ е основание за следните изводи:

- Няма съществена промяна в режима на определяне на ПОБ от годините на стабилно икономическо развитие и ниски нива на безработица (2015 – 2019 г.) и тези, които вследствие на пандемията от COVID-19, отбелязват ръст на безработицата и на лицата с право на обезщетение;
- Единственото изменение в режима на ПОБ през годината с най-сериозно отражение на пандемията от COVID-19 върху ограничаване на икономическата активност и значителен спад в заетостта е свързано с незначително увеличение на минималния дневен размер на паричното обезщетение;
- Промяната в минималните и максималните размери на дневните обезщетения за безработица не е в степен, която да съответства на компенсаторния им характер да ограничават негативните влияния на икономическите процеси върху възможностите за работа и равнището на доходите в кризисни периоди за състоянието на пазара на труда. Доказателство за това е минималният дневен размер (от 9 на 12 лв.) и запазване на максималния размер през 2020 г. и 2021 г. на предкризисните нива.

Като обобщение, промените в режима на определяне на ПОБ не отразяват по адекватен начин основните тенденции на пазара на труда и динамиката в безработицата, особено в периода на кризата от 2020 г.

4. Основни тенденции в осигуряването при безработица преди и след COVID кризата

Дефинирането на основните тенденции в осигуряването при безработица се основава на анализ на изменението на по-важни индикатори за изплащаните парични обезщетения в рамките на периода 2015 – 2021 г. и на съпоставка на тяхната динамика в годините преди и по време на пандемията от COVID-19, довела до рязко нарастване на равнището на безработица в глобален и в национален мащаб. Поради ограничения обем на статията, са разгледани две групи показатели – за обхвата на осигуряването при безработица (брой регистрирани безработни лица и брой лица с право на ПОБ) и показатели за изплатените ПОБ.

Показателите за обхвата на осигуряването при безработица са в тясна връзка с периодите на икономическа активност. Периодът 2015 – 2019 г. се характеризира със стабилно икономическо развитие и относително висок икономически растеж, като резултат средногодишното равнище на безработица спада близо два пъти – от 10,1% през 2015 г. до ниво от 5,6% през 2019 г. Броят на регистрираните в бюрата по труда безработни спада с 44,11% – от 331 хиляди средногодишно през 2015 г. до 185 хиляди през 2019 г. Началото на кризата от COVID-19 през 2020 г. отбелязва ръст на регистрираните безработни с 56 147 души до 241 413 хиляди и годишен темп на изменение от 30,3%, който е най-висок за периода. За разлика от бавното възстановяване на пазара на труда след световната финансова и икономическа криза от 2008 г., след здравната криза от 2020 г. процесът на стабилизиране на равнището на заетост е много по-кратък и като резултат през 2021 г. се отбелязва рязък спад в броя на регистрираните безработни с почти 60 хиляди лица и намаление на средногодишното равнище на безработица с 1,9 п.п (от 7,4% до 5,5%).

Таблица 2

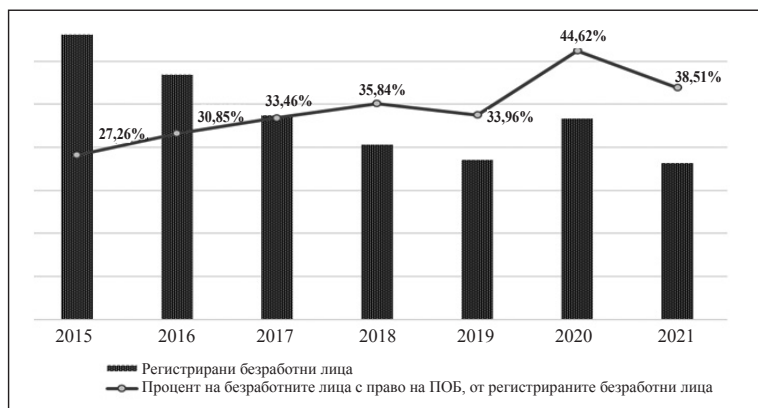
Средногодишно равнище на безработица, средногодишен брой на регистрирани безработни лица, брой на регистрирани безработни с право на ПОБ за периода 2015 – 2021 г.

Година	Средногодишно равнище на безработица (%)	Средногодишен брой на регистрирани безработни лица	Регистрирани безработни лица с право на ПОБ
2015	10.1	330 816	90 192
2016	8.7	284 707	87 837
2017	7.2	236 752	79 207
2018	6.2	202 994	72 743
2019	5.6	185 266	62 920
2020	7.4	233 160	104 029
2021	5.5	181 487	69 885

Източник: НОИ

Броят на регистрираните безработни с право на ПОБ за периода 2015 – 2019 г. отбелязва трайна тенденция на ежегодно намаление като абсолютен размер (от 90 192 лица до 62 920) и следва посоката на изменение на общия брой регистрирани лица. В резултат регистрираните безработни с право на ПОБ намаляват за периода с над 30%. Като относителен дял процентът нараства от 27,26% (2015 г.) до 35,84% (2018 г.) и това е закономерен резултат от периода на стабилна заетост и осигурителен принос, даващ право на ПОБ. Кризата от 2020 г. отбелязва значителен ръст от над 65% (с 41 хиляди) на лицата с право на ПОБ, което рефлектира и в увеличаване на техния относителен дял до 44,62%. Въпреки спада на броя на лицата с право на ПОБ през 2021 г. до 69 885 (с 32,8%), техният относителен дял се запазва на относително по-високо ниво. Посоченият факт доказва, че осигурителната система като обхват е успяла да предостави определена защита и това е резултат от икономическия ръст и стабилния пазар на труда в предходния период. Придобиването на право на ПОБ е свързано с продължителен период на осигуряване преди настъпването на риска, което определя и възможностите на осигурителната система чрез обезщетенията да предоставя необходимата подкрепа в периоди на кризи. Това е възможно, ако те са предшествани от периоди на виска заетост и ниска безработица и по-голям обхват на осигурените за риска „Безработица“, но при негативно развитие на икономиката и пазара на труда възможностите на осигуряването чрез ПОБ да изпълнява защитни функции са силно ограничени.

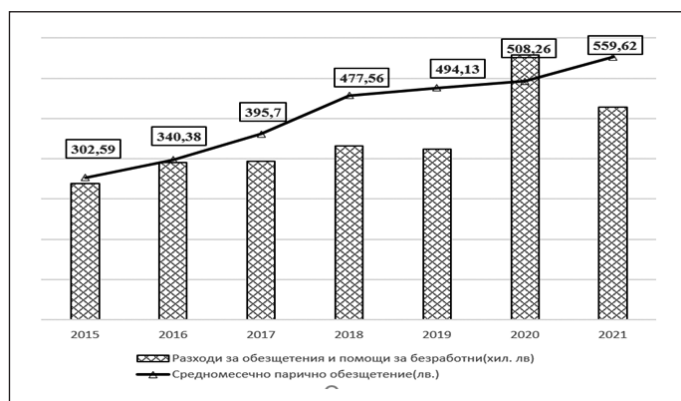
Източник: НОИ

Фигура 1. Относителен дял на безработните лица с право на ПОБ от общия брой регистрирани безработни лица за периода 2015 – 2021 г.

Анализът на показателите за обхвата на осигуряването дава основание за извода, че въпреки положителната промяна и нарастването на относителния дял на лицата с право на ПОБ, те все още са малка част от общия брой регистрирани безработни лица, като в структурата им преобладават продължително безработните без право на такива плащания. Ограниченият обхват на осигуряването при безработица като процент на лицата с право на ПОБ определя невъзможността

за по-пълната реализация на компенсаторната му функция, свързана с разглеждането му като елемент на системата за социална защита. Това се отнася и за периоди на рязко влошаване на икономическата ситуация вследствие на кризи, в т.ч. и на здравни, и създава сериозни затруднения пред социалното подпомагане, което трябва да реши тежката задача да обезпечи необходимите средства за материална издръжка на по-голяма част от безработните лица.

Общите разходи за ПОБ до 2019 г. отбелязват ежегоден ръст и достигат 424,518 млн.лв., което е нарастване с 25,2% спрямо 2015 г. и се дължи на увеличението на средния размер на изплащаните обезщетения за периода 2015 – 2019 г. с 63% – от 302,59 лв. до 494,13 лв. През периода 2015 – 2018 г. увеличението на размера на обезщетението за безработица е съществено (с 201,26 лв.), което е ръст от 78,83% спрямо равнището от 2014 г. и се дължи преди всичко на липсата на регламентиран максимален размер и на нарастването на осигурителния доход. В отделните години изменението на показателя е по-голямо през 2017 г. – с 55,32 лв. (16,25%) и през 2018 г. – с 81,86 лв. (20,69%). Рязкото увеличение на регистрираните безработни лица с право на ПОБ през 2020 г. води до сериозен ръст на разходите с 55% до 658,598 млн.лв., като едновременно с това нараства (с 2,9%) и средният размер на обезщетенията до 508,26 лв. През 2021 г. средствата за изплащане на ПОБ намаляват до 528,860 млн.лв (с 19,72%), но това изменение е по-ниско в сравнение със спада в броя на лицата с право на обезщетение (с 32,8%) и това се дължи на по-високия ръст на средния размер на ПОБ (с 10,1%).

Източник: НОИ

Фигура 2. Разходи за ПОБ и размер на средномесечното парично обезщетение (лв.)

Съпоставката на средните равнища на обезщетенията за безработица, изплащани в периода на стабилно икономическо развитие и ежегоден ръст на икономиката преди COVID кризата с нивата на показателя, особено за 2020 и за 2021 г., не показва сериозни изменения, които да съответстват на радикалните промени в състоянието на пазара на труда и които да бъдат оценени като компенсаторен механизъм. Най-съществено е увеличението на средния размер на

ПОБ в периодите без ограничение на максималния размер и позитивното развитие на пазара на труда.

Значението на осигуряването при безработица като компонент на системата за социална защита изисква в периоди на шокови промени в икономиката и обективна невъзможност за заетост и ограничаване на безработицата да се осъществят адекватни законови промени, с които да се засили функцията на ПОБ като заместващ загубените или намалени доходи от упражняване на трудова дейност. Фиксираният размер на минималното и масимално дневно обезщетение като сума не е обективен измерител на осигурителния принос и може да бъде заменен с процент от осигурителния доход на лицето за периода, от който се изчислява неговото обезщетение. Възможно е през тези периоди да отпадне и съществуващото ограничение на максималния размер на ПОБ с цел чрез осигурителната система да се постигне по-висока степен на компенсиране на лицата с по-голям осигурителен принос на базата на отразяването му в съответстващ размер на дължимото обезщетение.

Използвана литература

- Благойчева, Х. (2014).** Адаптиране на обезщетенията за безработица към икономическия цикъл. *Народостопански архив*, N 4, стр.18.
- Христов, Х., Христова, С. (2001).** Социално-осигурителни отношения. София: Тракия-М
- Христосков, Й., Маджурова, Б. (2020).** Социална политика. Пловдив: УИ „П.Хилендарски“
- Mortensen, D.T. (1977).** Unemployment Insurance and Job Search Decisions. *Industrial and Labor Relations Review*, Vol. 30, № 4, pp. 505–517. <https://doi.org/10.2307/2523111>
- Mitman, K., Rabinovich, S. (2011).** Pro-Cyclical Unemployment Benefits? Optimal Policy in an Equilibrium Business Cycle Model. *PIER Working Paper*, № 11-010, p. 2

THE CORRELATION: MINIMUM WAGE – UNEMPLOYMENT IN THE CONDITIONS OF TRANSITION TO DIGITAL ECONOMY

1. Introduction

The adoption of the Directive on adequate minimum wages in EU in 2022 raised many challenges to the EU member-states (European Commission, 2022). The main challenge, which they need to face, is to comply the level of their minimum wages with the average wage levels and median wage levels, which fact is based on the formulation of the Kaitz index. In the EU member-states, which are in a process of incomes convergence with the average values for EU and those which are still not Eurozone member-states, this fact will lead to a pressure on governments to increase the minimum wage levels. Countries like Bulgaria and Romania could have some difficulties in the process of implementation of the Directive and this could negatively affect the unemployment rate in these member-states.

On next place, the transition to digital economy is increasingly reducing the productiveness of low-skilled labor. In this way, the administrative increase of the minimum wage levels in accordance with the provisions of the Directive will force employers to replace low-skilled personnel with machines and software.

Balsmeier and Woerter (2019) focus their research on the attitude of private companies to make investments in digitalization of their economic activities and to evaluate how these processes influence the employment rate. They have done their empirical analysis based on a representative survey amongst Swiss companies. The authors have concluded that the investments in information and communication technologies deployment in the economic activities of companies have positive effect on the employment of high-skilled workers and respectively a negative impact on the employment of workers who are low-qualified. In this regard, they present a set of measures that national governments need to consider when preparing their social policies. First, the competitiveness of technologically advanced countries will depend on the number of high-skilled workers employed, especially in the production sectors of the national economies. This, in turn, will require a flexible labor market, which will easily adapt to the achievements of the science and technology. Second,

---

¹ *Chief Assist. Prof. Dr. Shteryo Nozharov, Department of Economics, UNWE, Chief Assist. Prof. Dr. Petya Korlova-Nozharova, Economic Research Institute at Bulgarian Academy of Sciences: nozharov@unwe.bg, p.korlova@iki.bas.bg*

the life-long improvement of professional skills of workers is of utmost significance so as to achieve a synchronization between the required qualification for occupying the relevant profession and the knowledge and skills that workers need to have.

Another team of authors (Borsova, et. al, 2020) examines two hypothesis concerning the influence of digitalization on the labor market development. According to the first hypothesis, a clear negative correlation between economic processes digitalization and increase of unemployment rate has not been established yet. They believe that this process will be smoothly happening in the medium-run and the long-run, and the labor market will adapt to the emergence of brand-new professions and to the disappearance of existing ones. In accordance with the second hypothesis, the authors have studied how susceptible are jobs to computerization. In this regard, they have proved that there is a real risk of approximately 50% of jobs in the USA to be replaced with information and communication technologies (computers, algorithms, and robots) in the next two decades.

The publication of Szabó-Szentgróti, Vagvari and Varga (2021) evaluates the positive and negative effects of Industry 4.0 on the development of the labor market. To the positive aspects of digitalization, they refer increase of labor productiveness and competitiveness of enterprises; higher quality of the products and services provided; low amount of the variable costs etc. The negative aspects of digitalization on the labor market, they relate to the increased rate of the structural unemployment; deepening of inequalities amongst the various groups; lack of qualified personnel; loss of approximately 800 million jobs till 2030; slowdown in the global economic growth; change in the educational methods, and acquisition of professional qualification and skills amongst the population.

The purpose of the present research is to identify the direction and strength of correlation between changes in minimum wage levels and unemployment rate in the context of conflicting findings in the scientific literature. An important research question here is whether the business cycle phases influence this process in the conditions of transition to digital economy. In this regard, the present publication contributes to the development of the scientific literature by providing empirical evidence for the opportunities the provisions of the Directive on adequate minimum wages in EU to be implemented in EU member-states with the lowest households' incomes in the European Union.

2. Theoretical background

The Nobel prize for economics 2021 of David Card, Joshua Angrist and Guido Imbens raised more questions than answers. The dominant theoretical understanding of the late 20th century that the increase of minimum wage levels leads to decrease of employment rate because of higher production costs was challenged. Card and Krueger (2000) argue that such a negative correlation does not necessarily occur. Several statements deserve attention in their publication:

First, the increase of minimum wage levels manifests its effects over time. This could be done in administrative way in a period of economic upswing, and the administrative act through which the minimum wage is increased could enter into force in a

period of economic recession. Consequently, there is a time lag due to the administrative procedures. This creates difficulties for evaluating the labor market reactions to the changes in the minimum wage levels.

Second, the increase in the minimum wage levels probably leads to increase in the final product prices in the respective economic sector. Thus, the negative effects of this increase are borne not by the workers, but by the consumers. This process is observed even in economic sectors with perfect competition, like fast food restaurants.

Publications by other authors have examined the negative correlation between increase of minimum wage levels and the employment rate.

Chong-Uk-Kim and Giyoung Lim (2018) have made an empirical analysis of 25 OECD member-states. The authors concluded that companies could hire skilled or unskilled personnel to maximize their profit, where setting a higher minimum wage levels leads to a decrease in labor demand but does not lead to changes in labor supply. According to the empirical data presented, it is obvious that “the modest” increase of minimum wage levels has a limited influence on the employment rate. For example, with a 10% increase in the minimum wage level, the employment rate decreases by 0.7%.

The effects of changes in the minimum wage levels on the regional employment and unemployment are studied in the case of strong market economies, such as Germany. In the publication of Bonin et al. (2019), the effects of introducing statutory minimum wage since 2015 on the employment and unemployment rates at regional labor markets in the short run and the medium run are identified. The authors have summarized that the adoption of such type of minimum wage in Germany leads to a significant reduction in the marginal employment rates during the first years of implementing this reform. According to the authors, there is no evidence that the minimum wage level causes significant decrease in the employment rate.

Alison Wellington (1991) has studied the effects of minimum wage levels on youth employment. According to him, approximately 21% of the population in the ages between 20-24 years earn minimum wage in the USA. While studying the correlation between the abovementioned variables, the author has accounted the effects of teenage education without considering the seasonal components, which influence the youth employment rate. In the conclusions, he has summarized that there is no significant evidence that the increase of minimum wage levels will have any strong effect on the youth employment rate.

The issue concerning the influence of minimum wage levels is studied also by Yih-chyi Chuang (2006). The author identifies the influence of minimum wage levels on the number of employed/unemployed youngsters in accordance with the adoption of new economic policies for minimum wage levels regulation in Taiwan. The author applies an empirical model, which takes into consideration not only the influence of minimum wage levels on youth employment rate but also the factors that influence the labor supply and demand, as well as the components accounting seasonality and regional differences. For measuring the minimum wage level, Chuang uses the Kaitz index. The conclusions of the author are that in the short run the introduction of minimum wage amongst youngsters leads to higher employment rates and does not have a reverse effect on the youth unemployment rate. In the long run, however, the

youth employment rate will depend on the higher labor supply by them. In this case, the effect on achieving long-term economic growth will be a negative value as the accumulation of human capital will be slowed down.

Maloney (2009) has studied the correlation between minimum wage levels amongst youngsters and the unemployment rate in New Zealand. According to him, the participation of labor force in the labor market depends both on the wage levels and the possibilities of ensuring employment. The author is searching for an answer to the question “is there any evidence that employers tend to substitute low-paid youngsters for high-paid adults in the conditions of increasing minimum wage levels?” As a result of the empirical analysis, Maloney (2009) has found a direct effect of minimum wage levels on the development of the labor market in New Zealand where this labor market is fully centralized. Taking into account the seasonality, the effects of the business cycles and other external factors, the author by means of time series has understood that a 10% increase in the minimum wage levels leads to a decrease in the youth employment rate by 3,5%. When considering the lack of sufficient qualifying skills amongst youngsters, this percentage increases to 5,7. Maloney (2009) has also inferred the indirect effects of the changes in the minimum wage levels, and according to him, teenagers who do not earn the same minimum wage levels as adults are “close substitutes” to young adults at the labor market. In this way, the increase in the minimum wage levels has a reverse effect on the teenager’s employment rate.

Gavrel, Lebon and Rebiere (2010) evaluate the short-term and long-term influence of minimum wage levels on the unemployment rate in terms of recruitment and vacancy management policies in companies. As a result of the econometric analysis applied, the authors conclude that the introduction of minimum wage levels favors employment rate, but this not always means effective functioning of the labor market. They summarize that when the workers employment in the low-skilled economic sectors is increased, this will lead to an increase in the overall unemployment rate.

This topic is also studied by Bulgarian authors such as Tsanov, Shopov, Beleva, Hristoskov, (2017), Beleva, (2017), and others.

3. Study area, data, and methods

The scope of the study is focused on EU member-states, which are in a process of income convergence with the EU average values and those which are not Eurozone member-states yet. The representative survey is done for Bulgaria – an EU member-state since 2007.

For the purposes of the present analysis, the following data will be used: statistical information from international databases such as EUROSTAT and World Bank database. The missing information about the period before Bulgaria’s membership to the EU is taken from the database of the Bulgarian National Statistical Institute. The available data for this period, which is presented in BGN, is converted into USD or euros.

The empirical research is done by applying regression analysis through the statistical software STATA. The chosen 30-years period for the analysis (1991–2021) coincides with the time when Bulgaria is a market economy.

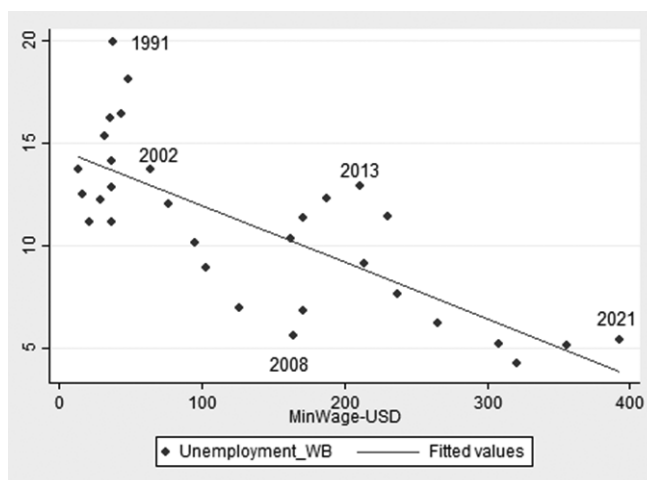

4. Results and discussion

Before running the linear regression, we will first establish a scatterplot of the minimum wage levels versus unemployment rate to visualize the relationship between these variables and check for obvious deviations.

The results achieved show that in a 30-year statistical series (1991–2021), the linear regression has five periods: 1991–1995, 1996–2002, 2003–2007, 2008–2013, and 2014–2021. These periods absolutely coincide with the real phases of the business cycles of the Bulgarian economy. It is a well-known fact that the world economic and financial crisis, which started in 2007–2008, affected negatively also the Bulgarian economy, which fact is also reflected in the statistical data of the EUROSTAT and World Bank databases.

On figure 1, one can see that in the period 2008–2013, there is a clear reverse trend: the increase in the minimum wage levels has led to an increase in the unemployment rate. The other similar trend observed is in the time 1996–2002, which is related to a period of crisis for the development of the Bulgarian economy.

Source: authors' own calculations based on STATA software and data from the World Bank database (2022), National Insurance Institute of Republic of Bulgaria (2011, pp. 43–44), National Insurance Institute of Republic of Bulgaria (2021, pp. 30, 40), Country economy (2022), and Eurostat (2022)

Figure 1. Scatterplot of the correlation minimum wage levels – unemployment rate for the period 1991–2021

Consequently, in a phase of recession or crisis of the business cycle of Bulgarian economy, an increase in the minimum wage levels leads to an increase in the unemployment rate of the country.

This fact provokes the interest of the authors to study the correlation between unemployment rate and minimum wage levels for the period 2008–2013. This decline phase of the business cycle is most clearly expressed in the scatterplot.

In this way, we could use the Pearson’s correlation coefficient to define the linear correlation between these variables. The results show that the correlation between these variables is very strong and positive, and that there is a proportionate relationship between them.

Table 1
Pearson’s correlation coefficient
(for the period 2008–2013)

(obs=6)		
	CoefUn~1	MinWage
CoefUnempl	1.0000	
MinWage	0.8918	1.0000

Source: authors’own calculations based on STATA software and data from the World Bank database (2022), National Insurance Institute of Republic of Bulgaria (2011,pp.43–44), National Insurance Institute of Republic of Bulgaria (2021, pp. 30, 40), Country economy (2022), and Eurostat (2022)

This strong correlation between the variables allows the regression analysis to be proceeded. Let’s check the correlation between the variables through the linear regression model for the period 2008–2013 through the STATA software.

Table 2
Linear regression: impact of minimum wage levels on unemployment rate for the period 2008–2013 (yearly data)

Source	SS	df	MS	Number of obs = 6		
Model	27.906126	1	27.906126	F(1, 4) =	15.53	
Residual	7.18615586	4	1.79653897	Prob > F =	0.0169	
Total	35.0922819	5	7.01845638	R-squared =	0.7952	
				Adj R-squared =	0.7440	
				Root MSE =	1.3404	
CoefUnempl	Coef.	Std. Err.	t	P> t	[95% Conf. Interval]	
MinWage	.071244	.0180766	3.94	0.017	.0210553	.1214327
_cons	-8.347174	4.681783	-1.78	0.149	-21.34589	4.651541

Source: authors’own calculations based on STATA software and data from the World Bank database (2022), National Insurance Institute of Republic of Bulgaria (2011, pp.43–44), National Insurance Institute of Republic of Bulgaria (2021, pp. 30, 40), Country economy (2022), and Eurostat (2022)

The explanatory power of the R2 model is approximately 80% (79,5%).

This means that during the chosen period, 80% of the changes in the unemployment rate could be explained by the changes in the minimum wage levels.

Coef. (MinWage) is +0,071244. This shows that the average changes in the response variable are associated with one-unit increase in the explanatory variable. In this case, each increase in the minimum wage levels is associated to an increase of the unemployment rate with an average value of +0,071244.

This data will be used to formulate a regression equation, which represents the positive correlation between the minimum wage levels and the unemployment rate for the studied period.

The regression equation is the following:

$$\text{Unemployment rate} = -8.347174 + 0.071244 * \text{Minimum wage levels} + \varepsilon \quad (1)$$

After making the necessary replacements in the regression equation, the following could be concluded: if the government increases the minimum wage level with 50 BGN and the determination coefficient is taken into consideration, it could be accepted that in a period of economic crisis, the increase in the minimum wage levels will lead to an increase in the unemployment rate by 6%. Since the unemployment rate depends on various factors, here it is important the direction of the correlation between the studied variables, which is a positive one, especially in a period of economic crisis, which is also proved by the derived regression equation.

Now, it is necessary to check the reliability of the analysis:

The Significance F is < 0.05 and equals 0.0169.

RMSE=1.3404. This is the root mean square error. SI= 0.13. These values are acceptable because when we use yearly data, the value of SI needs to be under 30%, which is a reliable value as the explanatory power of R² is over 0.75.

$P > |t|$. As this value is $< 0,05$ (0.017), we could conclude that there is a statistically significant correlation between the minimum wage levels and the unemployment rate.

Based on the abovementioned, it could be assumed that the model used is reliable.

In order for the abovementioned results to be verified, another control analyzes are done:

1. Regression analysis of the correlation minimum wage levels and the absolute value of unemployment for the studied period.
2. Regression analysis of the correlation between average monthly insurance incomes and unemployment rate for the studied period.
3. Regression analysis of the correlation between the absolute volume of employment in the private sector and the minimum wage levels for the studied period.

The control analyzes have proved the credibility of the model.

5. Conclusion

As a result of the conducted regression analysis for the evaluation of changes in minimum wage levels on the unemployment rate for a 30-year period (1991 – 2021) for Bulgaria, the following conclusions could be made:

During a phase of economic downturn or recession of the business cycle of the Bulgarian economy, an increase in the minimum wage levels will lead to an increase in the unemployment rate. The regression analysis has an explanatory power of 80%, which means that it is credible. This result could be perceived as a contradiction to the findings of Card and Krueger (2000). Probably these contradictions could be explained by the different structures of the USA economy and the national economies of the new EU member-states like Bulgaria and Romania.

Another conclusion of the analysis is that the adoption of the Directive on adequate minimum wages in EU should not need to be associated with an administrative annual increase in the minimum wage levels based on the Kaitz index. In this way, the phases of the business cycle will not be considered. The minimum wage levels should only be increased in phases of upswing and high economic growth rates of the business cycle of the national economies. And vice versa, in the phases of downturn and recession of the business cycle, every increase of the minimum wage levels should be limited.

In addition, it is obvious that in the process of transition to digital economy, it is very difficult to measure the low-skilled workers' productiveness. In this way, the administrative increase of the minimum wage levels, which is not assigned with the business cycle phases, will force employers to replace human resources with machines and software. This fact will seriously affect the implementation of the national income policies by the governments.

Acknowledgements

The present study is approbated amongst Bulgarian private companies and Bulgarian mass media through the kind support of Bulgarian Industrial Association (Nozharov, 2021).

Reference

- Balsmeier, B. & Woerter, M. (2019).** Is this time different? How digitalization influences job creation and destruction. *Research policy*, 48(8), 103765. <https://doi.org/10.1016/j.respol.2019.03.010>
- Beleva, I. (2017).** Labor market in Bulgaria in short-term perspective: Evaluations and risks for its development. *Ikonomicheski Izsledvania*. vol 1/2017 (in Bulgarian)
- Bokšová, J., Bokša, M. & Horák, J. (2020).** Digitalization and the Labor Market. *International Advances in Economic Research*, 26(3), 317–318. <https://doi.org/10.1007/s11294-020-09790-4>
- Bonin, H., Ispording, I. E., Krause-Pilatus, A., Lichter, A., Pestel, N. & Rinne, U. (2020).** The German statutory minimum wage and its effects on regional employment and unemployment. *Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik*, 240(2–3), 295–319. <https://doi.org/10.1515/jbnst-2018-0067>

- Card, D. & Krueger, A. B. (2000).** Minimum Wages and Employment: A Case Study of the Fast-Food Industry in New Jersey and Pennsylvania: Reply. *The American Economic Review*, 90(5), 1397–1420. DOI: 10.1257/aer.90.5.1397
- Chuang, Y. C. (2006).** The effect of minimum wage on youth employment and unemployment in Taiwan. *Hitotsubashi Journal of Economics*, 155–167. <http://www.jstor.org/stable/43296169>, <https://doi.org/10.2307/145715>
- Country economy (2022).** Bulgaria National Minimum Wage – NMW, [online] Available at: <https://countryeconomy.com/national-minimum-wage/bulgaria>
- European Commission (2022),** Commission welcomes adoption of Directive on adequate minimum wages, [online] Available at: <https://ec.europa.eu/social/main.jsp?langId=en&catId=89&newsId=10422&furtherNews=yes>
- EUROSTAT (2022).** Unemployment by sex and age (1992 – 2020) - annual data. [online] Available at: https://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=une_rt_a_h&lang=en
- Gavrel, F., Lebon, I. & Rebière, T. (2010).** Wages, selectivity, and vacancies: Evaluating the short-term and long-term impact of the minimum wage on unemployment. *Economic Modelling*, 27(5), 1274–1281. <https://doi.org/10.1016/j.econmod.2010.02.001>
- Kim, C. U. & Lim, G. (2018).** Minimum wage and unemployment: An empirical study on OECD countries. *Journal of Reviews on Global Economics*, 7, 1-9. DOI: <https://doi.org/10.6000/1929-7092.2018.07.01>
- Maloney, T. (1995).** Does the adult minimum wage affect employment and unemployment in New Zealand?. *New Zealand Economic Papers*, 29(1), 1-19. DOI: 10.1080/00779959509544231
- NOI (2011).** Demografia, ikonomika i sotsialno osiguryavane 1990-2010g. Statisticheski spravochnik. Sofia: NOI, [online] Available at: <https://nssi.bg/publikacii/statistika/ikonomicheski-i-sotsialni-pokazатели/> (in Bulgarian)
- NOI (2021).** Demografia, ikonomika i sotsialno osiguryavane 2020g. (dinamichni redove). Statisticheski spravochnik. Sofia: NOI, [online] Available at: <https://nssi.bg/publikacii/statistika/ikonomicheski-i-sotsialni-pokazатели/> (in Bulgarian)
- Nozharov S. (2021).** The increase in minimum wage levels leads to an increase in the unemployment rate in crisis conditions. BIA. [online] Available at: <https://www.bia-bg.com/analyses/> (in Bulgarian)
- Royal Swedish Academy of Sciences (2021).** Natural experiments help answer important questions. [online] Available at: <https://www.nobelprize.org/uploads/2021/10/popular-economicsciencesprize2021-3.pdf>
- Szabó-Szentgróti, G., Végyvári, B. & Varga, J. (2021).** Impact of Industry 4.0 and digitization on labor market for 2030-verification of Keynes' prediction. *Sustainability*, 13(14), 7703.
- Tsanov, V., Shopov, G., Beleva, I., Hristoskov, I. (2017).** Pazarat na truda i sotsialnata zashitita na horizont 2020. Sofiya: Izdatelstvo na BAN „Prof. M.Drinov“, 287 str., ISBN 978-954-322-897-3. (in Bulgarian)
- Wellington, A. J. (1991).** Effects of the Minimum Wage on the Employment Status of Youths: An Update. *The Journal of Human Resources*, 26(1), 27–46.
- World Bank (2022).** Unemployment, total (% of total labor force) (modeled ILO estimate) – Bulgaria. [online] available at: https://data.worldbank.org/indicator/SL.UEM.TOTL.ZS?name_desc=false&locations=BG.

ВЪЗДЕЙСТВИЕ НА „COVID-19 ДОБАВКИТЕ“ КЪМ ПЕНСИИТЕ ВЪРХУ БЕДНОСТТА И НЕРАВЕНСТВОТО В БЪЛГАРИЯ: АНАЛИЗ ЗА 2020, 2021 И 2022 г. ЧРЕЗ EUROMOD – ДАНЪЧНО-ТРАНСФЕРЕН МИКРОСИМУЛАЦИОНЕН МОДЕЛ НА ЕС*

1. Въведение

С избухването на пандемията на COVID-19 българските публични власти мобилизираха значителен по размер финансов ресурс за справяне с последиците от ограничителните мерки и разпространението на вируса върху благосъстоянието на домакинствата. Един от „стълбовете“ на този подход бяха т.нар. „COVID-19 добавки“ – допълнителни суми, изплащани от Националния осигурителен институт по силата на нормативен акт на всички пенсионери, без оглед на размера на получавания доход от пенсия. Изплащането на допълнителни суми към пенсиите в условия на пандемия бе дадено през април 2020 г., когато всички пенсионери с доход от пенсия (пенсия и добавки към пенсиите) под 363 лв. получиха по 40 лв. Това бе плащането, наложило се назад в годините като „Великденска добавка“. Над него, но от август до декември 2020 г., на всички над 2,1 млн. пенсионери бяха изплатени по 50 лв. за всеки месец от периода. Така се даде старт на „COVID-19 добавките“. Политическата конюнктура наложи изплащането на тези суми да продължи и през следващата 2021 г. Всички пенсионери получиха по 50 лв. месечно за периода от януари до септември

---

¹ Доц. д-р Екатерина Тошева, катедра „Статистика и иконометрия“, УНСС, ас. д-р Драгомир Драганов, катедра „Икономическа социология“, УНСС / Assoc. Prof. Ekaterina Tosheva, Department of “Statistics and Econometrics”, UNWE, Assist. Prof. Dr. Dragomir Draganov, Department of “Economic Sociology”, UNWE: etosheva@unwe.bg, ddraganov@unwe.bg

* Авторите изказват благодарност на д-р Ива Тасева от Лондонското училище за икономика и политически науки, на доц. д-р Венелин Бошнаков и гл. ас. д-р Петър Пешев от Университета за национално и световно стопанство, както и на д-р Десислава Димитрова от Националния статистически институт, без чийто принос в създаването, поддържането и развитието на модела EUROMOD за България настоящата статия нямаше да бъде възможна. Резултатите от изследването са базирани на версия на EUROMOD I4.109+. Поддържането на модела EUROMOD за България се осъществява благодарение на финансовата подкрепа на Европейската комисия.

2021 г., а от октомври до декември 2021 г. сумата нарасна на 120 лв. месечно в резултат на разгорещените дебати по актуализацията на Закона за бюджета на държавното обществено осигуряване за 2021 г. Със същата актуализация бе предвидено, че от 25 декември 2021 г. „тежестта“ на, условно казано, година календарен осигурителен стаж в пенсионната формула ще нарасне от 1,2 на 1,35 на сто. За минималния размер на пенсията за осигурителен стаж и възраст и размера на социалната пенсия за старост бе предвиден двуцифрен ръст. През 2022 г. допълнителните суми бяха изплащани от януари до юни 2022 г. Отделно към това, за април 2022 г. бе изплатена „Великденска добавка“ от 70 лв. за всички пенсионери. Водени от намерението да се насърчи ваксинационното покритие срещу COVID-19 сред възрастните хора, публичните власти отделиха 100,0 млн. лв. за изплащане на еднократна допълнителна сума към пенсиите от 70 лв. на вече ваксинираните и нововаксинираните пенсионери.

Положителните имиджови ефекти от неприсъщата в последните години преди пандемията щедрост на публичните финанси по повод увеличението на пенсиите обаче бяха напълно загъмнени от силния обществен скандал, отбелязал старта на 2022 г. Публично бяха оповестени данни, че доходът от пенсии и допълнителни суми, дължим на пенсионерите за декември 2021 г., за близо 1 068,1 хил. пенсионери ще е по-голям от това, което е дължимо за януари 2022 г. след мероприятията от 25 декември 2021 г. (НОИ, 2022а, р. 1). Със спешни нормативни промени, форсирани от мотото, което можем да наречем „за да не бъде никой ощетен“, на тези малко повече от 1 млн. пенсионери бе обещано, че за периода от януари до юни 2022 г. ще получават индивидуална компенсаторна сума за разликата между дохода от пенсия след 25 декември 2021 г. и този за януари 2022 г. Същото това мото предизвика промени в Закона за бюджета на държавното обществено осигуряване за 2022 г. и Кодекса за социално осигуряване, в резултат на които и „COVID-19 добавките“, и индивидуалните компенсаторни суми бяха механично добавени към действителния размер на получаваната пенсия. Нещо повече – „COVID-19 добавката“ бе прибавена към действителния размер на пенсиите, отпуснати не само до 30 юни 2022 г., докато такава допълнителна сума е изплащана, но и в размера на всички пенсии, които са отпуснати след тази дата и които ще бъдат отпускани и занапред без ограничения. Получателите на пенсии за трудова дейност в минимален размер и на пенсии, несвързани с трудова дейност, бяха зарадвани с нов двуцифрен ръст на минималния размер на пенсията за осигурителен стаж и възраст и на социалната пенсия за старост. Пенсионерите с най-високи пенсии с нетърпение чакаха 1 октомври, когато т.нар. „таван“ (максималният размер на получаваните една или повече пенсии, без добавките) нарасна до 3400 лв. или 2,27 пъти повече от нивото си от началото на годината (1500 лв.). Също от 1 октомври влязоха в сила допълнителни изменения в нормативната уредба, които народните представители сами нарекоха „преизчисляване на пенсиите по модифицирано швейцарско правило“ (Народно събрание, 2022). Пенсионната формула и постигнатите баланси в държавното обществено осигуряване бяха съществено изменени, а вземащите политически решения натовариха Националния осигурителен институт със задачата да прилага много по-голямо по обхват и сложно по съдържание пенсионно производство.

Средносрочните и дългосрочните последици от взетите решения тепърва ще бъдат (и трябва да бъдат) оценявани през призмата на макроикономически, финансови, актюерски и политически критерии. Добре е обаче да се посочи, че техният генезис бе една политическа идея от началото на пандемията. А тя е, че с изплащане на еднакви по размер допълнителни суми към пенсиите на всички пенсионери последициите от COVID-19 върху здравето и жизненото равнище на възрастните хора могат да бъдат смекчени до приемливи нива. В развитието си във времето тази логика черпеше аргументи от оригинална по своята същност политическа визия относно това какво представлява справедливостта в пенсионното осигуряване, а именно мотото „за да не бъде никой ощетен“.

За преките последици върху благосъстоянието на пенсионерите на „COVID-19 добавките“ и другите допълнителни суми към пенсиите, изплащани в условия на пандемия, също се знае малко. Достъпната информация се отнася основно за размера на използвания финансов ресурс и ефектите върху средния размер на пенсията. По този повод е и обстоятелството, че през юни 2021 г., с размер на „COVID-19 добавката“ от 50 лв., средният размер на пенсията без нея би бил с около 9,7% по-нисък от размера с включена добавка, а през декември на същата година и „COVID-19 добавка“ от 120 лв. – с 20,0% по-нисък (собствени изчисления по НОИ, 2022b, р. 21). Оценките също така показват, че до момента на механичното добавяне на „COVID-19 добавките“ и индивидуалните компенсаторни суми към действителния размер на пенсиите за изплащането на всички допълнителни суми са използвани около 0,48% (2020 г.), 1,2% (2021 г.) и 0,64% (2022 г.) от БВП, като данните за 2022 г. са прогнозни (собствени изчисления по: НСИ, 2022a – за БВП за 2020 г. и 2021 г.; Министерство на финансите, 2022, р. 12 – за БВП за 2022 г.; НОИ, 2021, р. 16; НОИ, 2022b, р. 16; НОИ, 2022c, р. 16 – за разходите за допълнителни суми).

Но наред с наистина важния въпрос за размера на изразходвания публичен ресурс, не по-малко важни са и въпросите, свързани с ефективността на тези социални разходи. Това са въпроси, отнасящи се до доколко и дали допълнителните суми са успели да съдействат за намаляване на риска от бедност сред възрастните хора, който между другото и преди пандемията бе на много високи нива (Таблица 1). През 2021 г. 520,8 хиляди лица на 65 и повече години или 34,6% от общия брой лица в тази възрастова група са живели в домакинства с общ разполагаем доход под 60% от медианния еквивалентен общ разполагаем доход по методиката на Наблюдението на доходите и условията на живот, провеждано от НСИ (SILC). Това е с 12,5 пункта повече, отколкото е делът на бедните от населението като цяло (НСИ, 2022b).

Внимание заслужава и въпросът за влиянието на допълнителните суми върху доходното неравенство. Не е тайна, че държавното обществено осигуряване е и си остава един от най-мощните инструменти за преразпределение на пазарно формиран доход в българското общество. Не е новост и фактът, че години наред доходното неравенство в България и риска от бедност са на много високи нива (Таблица 1). През 2021 г. коефициентът на Джини достига близо 40%, а коефициентът на поляризация (S80/S20) – 7,4 (НСИ, 2022b). Ето защо, на фона на значителния по размер финансов ресурс, използван за изплащане на допълнителни суми в условията на пандемия, заслужават да бъдат коментирани

и въпросите, свързани с последствията от допълнителните суми върху вторичното разпределение на доходите.

Таблица 1
Показатели за доходна бедност и неравенство в България

Показател	2017 г.	2018 г.	2019 г.	2020 г.	2021 г.
Брой лица в бедност (хил.), в т.ч.	1 665,3	1 550,8	1 586,2	1 659,9	1 532,4
<i>Лица на 65 и повече години</i>	<i>471,0</i>	<i>432,2</i>	<i>516,6</i>	<i>575,5</i>	<i>520,8</i>
Относителен дял на бедните (%), в т.ч.	23,4	22,0	22,6	23,8	22,1
<i>Лица на 65 и повече години</i>	<i>32,0</i>	<i>29,2</i>	<i>34,6</i>	<i>38,3</i>	<i>34,6</i>
Коефициент на Джини	40,2	39,6	40,8	40,0	39,7
Отношение между доходите на най-бедните и най-богатите 20% от домакинствата (S80/S20)	8,2	7,7	8,1	8,0	7,4

Източник: НСИ, 2022b.

Това са и въпросите, на които е посветена настоящата статия.

2. Метод

Изследването си поставя за цел да даде количествена оценка на промените в риска от бедност и нивото на доходно неравенство в страната, предизвикани от включването в домакинския доход на допълнителните суми, изплащани към пенсиите в периода от април 2020 г. до юни 2022 г. включително.

Изследователските задачи са свързани с остойностяването на предизвиканите от допълнителните суми промени в стойностите на: (1) риска от бедност за населението на 65 и повече години и (2) общо за страната, (3) коефициента на Джини и (4) коефициента S80/S20 на съвкупния общ разполагаем доход, (5) структурата на съвкупния общ разполагаем доход и (6) съвкупния разполагаем доход от социални трансфери, вкл. пенсиите, по децилни групи и доходен статус (домакинства с разполагаем доход под и над линията на бедност).

В Таблица 2 са представени онези параметри на пенсионната политика, чието влияние е изследвано в статията:

Таблица 2

Увеличения на пенсиите и допълнителни суми, чиито ефект върху бедността и неравенствата е изследван

Година	Параметър
2020 г.	<ul style="list-style-type: none"> • Увеличение на пенсиите с 5,7% от 1 юли 2019 г. • „Великденска добавка“ от 40 лв. за пенсионерите с пенсия или сбор от пенсиите, вкл. добавките, под 363 лв. през април 2020 г. • „COVID-19 добавка“ от 50 лв. месечно за пет месеца (август – декември 2020 г.)

2021 г.	<ul style="list-style-type: none"> • Увеличение на пенсиите с 6,7% от 1 юли 2020 г. • „COVID-19 добавка“ от 50 лв. месечно за всички пенсионери за девет месеца (януари – септември 2021 г.) и 120 лв. месечно за всички пенсионери за три месеца (октомври – декември 2021 г.)
2022 г.	<ul style="list-style-type: none"> • Увеличение на пенсиите с 5,0% от 1 юли 2021 г. • „Великденска добавка“ от 70 лв. за всички пенсионери през април 2022 г. • „COVID-19 добавка“ от 60 лв. месечно за всички пенсионери за шест месеца (януари – юни 2022 г.)

Източник: Авторите

Количественият израз на изследваните ефекти от допълнителните суми към пенсиите е равен на разликата в стойностите на посочените показатели между: (i) сценария, при който в домакинския разполагаем доход са включени и увеличенията от ежегодните осъвременявания/ индексации от 1 юли, и допълнителните суми към пенсиите, и (ii) сценария, при който в домакинския доход са включени само увеличенията от 1 юли, но не и допълнителните суми.

За целите на изследването е използван данъчно-трансферният симулационен модел на ЕС EUROMOD за България. Моделът EUROMOD позволява да се оценят ефектите от промени в имащи отношение към домакинските доходи политики както върху нивата и разпределението на домакинските доходи върху равнището на приходите от данъци върху доходите и осигурителни вноски, така и върху разходите на съответните системи. Като входни данни се използват данните от Наблюдението на доходите и условията на живот (SILC), провеждано от Националния статистически институт, а за симулациите в общия случай се прилага дизайнът на политиките към 30 юни на съответната година. Тъй като стойностите на повечето параметри на политиката варират в рамките на годината, моделът дава възможност те да бъдат взети предвид при остойностяване на ефектите. За да се осигури, че резултатите от модела са надеждни, те биват валидирани спрямо публикувани официални и административни статистически данни. Моделът е публично достъпен на интернет страницата на Съвместния изследователски център на Европейската комисия. Моделът EUROMOD за България е разработен и поддържан от изследователски екип от Университета за национално и световно стопанство, Националния статистически институт и Лондонското училище по икономика и политически науки, под ръководството на Съвместния изследователски център на Европейската комисия и Евростат. По-детайлна информация за описанието на модела за България и неговото приложение може да бъде намерена в Sutherland&Figari (2013), Бошнаков *et al.* (2014), Tasseva (2016), Paulus&Tasseva (2020) и Тошева *et al.* (2021).

За изготвяне на оценките в настоящата статия е отчетена промяната в параметрите на пенсионната политика през всички месеци на 2020, 2021 и 2022 г., а не само ситуацията към 30 юни на годината. Параметрите на останалите политики са приложени съобразно действащото към 30 юни на съответната година законодателство.

Най-важните ограничения пред настоящото изследване са следните:

На първо място входните данни са от SILC за 2020 г., т.е. данните за домакинския доход се отнасят за предходната 2019 г. Резултатите за 2020 г., 2021 г. и 2020 г. са получени чрез включване в модела на настъпилите промени в нормативната уредба и налагане на нормативно определени или извлечени от отчетни данни коефициенти за осъвременяване на индивидуалните и домакински доходи от различните източници.

На второ място, приема се, че няма промени в социално-демографската структура на населението спрямо базовата година (2020 г.).

На трето място, доколкото на индивидуално равнище липсва публично достъпна информация за: 1) промените в размерите на пенсиите от мероприятията от 25 декември 2021 г. и 2) ваксинационния статус на пенсионерите, в настоящото изследване не са симулирани ефектите от „ваксинационните добавки“ от 70 лв. и индивидуалните компенсаторни суми към пенсиите, изплащани в периода януари – юни 2022 г.

На четвърто място, доколкото данните в SILC не съдържат цялата информация, която е необходима за цялостното симулиране чрез EUROMOD на всички промени в пенсионното законодателство, то се допуска, че всички пенсии се увеличават с нормативно определения процент на увеличението от 1 юли на съответната година, макар и минималните размери на пенсиите за трудова дейност, размерите на пенсиите, несвързани с трудова дейност, и максималния размер на пенсиите да нарастват с различен темп. На следващ етап се добавят и допълнителните суми към пенсиите, относими за същата година.

На пето място, във връзка с горното обстоятелство трябва да се уточни, че не са взети предвид промените в пенсионното законодателство, които влязоха в сила от 1 юли и от 1 октомври 2022 г. Поради това резултатите за 2022 г. ще са различни от тези в настоящото изследване, ако въпросните промени бъдат имплементирани.

3. Резултати

Представянето на резултатите започва със съпоставка на резултатите от модела EUROMOD за България за 2020 г. с данните от SILC на НСИ за същата година (НСИ, 2022b). Това е необходимо, за да се провери доколко резултатите от модела са адекватно приближение до официалните статистически данни и доколко наличните отклонения могат да се считат за приемливи. След това се преминава към представяне и коментар на ефектите от допълнителните суми към пенсиите върху изведените показатели за риска от бедност, доходно неравенство и разпределение на доходите.

3.1. Съпоставка на EUROMOD за България и SILC за 2020 г.

Данните от Таблица 3 показват, че моделът дава резултати, които са сравнително близки до данните от SILC. Резултатите от модела надценяват с 1,45 пункта оценката от наблюдението на НСИ за коефициента за риск от бедност за общо за населението (при линия на бедност от 60% от медианния общ разполагаем доход).

Таблица 3

Резултати от SILC и EUROMOD за България за 2020 г.

Година /1/	SILC /2/	EUROMOD /3/	Разлика /3/ - /2/
Отн. дял на бедните – общо (%)	22,10	23,55	1,45
Отн. дял на бедните – 65 и повече години (%)	34,60	37,54	2,94
Коефициент на Джини	39,70	39,66	-0,04
Коефициент S80/S20	7,45	7,63	0,18
Линия на бедност (60% от медианния доход, в лв.)	504,33	499,93	-4,40

Източник: НСИ, 2022b; собствени изчисления с EUROMOD за България.

За риска от бедност сред възрастните отклонението е по-голямо – резултатите от модела са с 2,9 пункта по-големи от тези от SILC. До голяма степен това се дължи на запазване на социално-демографската структура на населението от годината на провеждане на SILC (2020 г.), както и на това, че не е възможно в EUROMOD да бъдат симулирани в пълнота и напълно точно всички промени в пенсионното законодателство.

Моделът дава много близка стойност на размера на линията на бедност, измерена при 60% от медианния еквивалентен разполагаем доход. При 504,33 лв. в SILC и 499,93 лв. в EUROMOD, разликата е само 4,40 лв. месечно за едночленно домакинство.

При показателите за доходно неравенство моделът също дава много точно приближение до данните от SILC. Разликата е само 0,04 пункта за коефициента на Джини и 0,18 пункта за коефициента на поляризация S80/S20.

3.2. Влияние на допълнителните суми към пенсиите върху бедността, неравенството и структурата на съвкупния разполагаем доход

Резултатите показват, че и през трите изследвани години допълнителните суми към пенсиите са имали силно изразен положителен ефект върху намаляването на риска от бедност, при това не само сред възрастните, но и за населението като цяло (Таблица 4).

Ефектът е особено силен през 2021 г., когато допълнителните суми бяха изплащани през всички месеци на годината и бяха с по-висок размер (120 лв.) през последното тримесечие. Резултатите от EUROMOD дават основание да се твърди, че без тези допълнителни суми през 2021 г. равнището на бедност сред хората на 65 и повече години през 2021 г. щеше да е с 8,4 пункта по-високо (3,7 пункта за 2020 г. и 3,9 пункта за 2022 г.). Ефектът от допълнителните суми надхвърля дори този от увеличението на пенсиите от 1 юли.

За населението като цяло допълнителните суми са намалили риска от бедност съответно с 0,9 пункта през 2020 г., 2,0 пункта през 2021 г. и 0,9 пункта през 2022 г.

Ефектът върху неравенството обаче не е толкова голям и това е напълно очаквано доколкото „COVID-19 добавките“ бяха изплащани на всички пенсионери, а не само на тези с най-ниски пенсии. Единствено през 2021 г. се отчитат

Таблица 4

Количествена оценка на ефекта от допълнителните суми към пенсията върху бедността, неравенството и разпределението на съвкупния разполагаем доход

Показател	След увеличенията от 1 юли и преди допълнителните суми			След увеличението от 1 юли и допълнителните суми			Ефект на допълнителните суми към пенсията		
	2020 г.	2021 г.	2022 г.	2020 г.	2021 г.	2022 г.	2020 г.	2021 г.	2022 г.
Отн. дял на бедните – общо (%)	24,52%	24,95%	25,22%	23,55%	22,94%	24,34%	-0,965	-2,015	-0,879
Отн. дял на бедните – 65 г. + (%)	41,25%	44,04%	45,99%	37,54%	35,63%	42,06%	-3,704	-8,404	-3,929
Коефициент на Джини	40,0	40,3	40,4	39,7	39,3	39,9	-0,386	-1,023	-0,532
Коефициент S80/S20	7,8	8,0	8,1	7,6	7,5	7,8	-0,2	-0,5	-0,3
Среден разполагаем доход по децилни групи (лв.)									
Децил 1	394,92	414,44	440,51	415,38	469,27	475,23	20,46	54,83	34,72
Децил 2	508,84	556,02	588,40	525,21	606,29	609,36	16,36	50,27	20,96
Децил 3	730,85	815,61	875,35	743,11	843,48	898,87	12,27	27,87	23,52
Децил 4	1 001,39	1 108,65	1 201,73	1 007,59	1 138,09	1 213,52	6,20	29,44	11,79
Децил 5	1 275,89	1 420,04	1 536,78	1 306,25	1 465,31	1 569,73	30,36	45,27	32,95
Децил 6	1 558,78	1 755,75	1 901,11	1 554,11	1 761,05	1 891,06	-4,67	5,30	-10,05
Децил 7	1 937,53	2 161,35	2 333,87	1 954,07	2 242,95	2 368,64	16,54	81,59	34,77
Децил 8	2 200,39	2 461,36	2 665,60	2 206,14	2 473,53	2 662,82	5,75	12,16	-2,78
Децил 9	2 833,33	3 160,41	3 418,67	2 838,81	3 188,59	3 434,76	5,49	28,18	16,09
Децил 10	5 550,83	6 265,84	6 755,28	5 559,01	6 258,15	6 776,46	8,18	-7,69	21,17
Общо	1 698,31	1 882,99	2 027,95	1 713,99	1 930,15	2 053,01	15,69	47,16	25,05
Бедни домакинства	502,47	546,83	583,62	512,67	580,51	603,79	10,20	33,68	20,17

Структура на съвкупния общ разполагаем доход (%)												
Децил 1	2,21%	2,25%	2,26%	2,21%	2,24%	2,25%	0,003	-0,015	-0,013			
Децил 2	4,28%	4,26%	4,20%	4,36%	4,41%	4,35%	0,080	0,153	0,143			
Децил 3	5,06%	4,93%	4,96%	5,19%	5,29%	5,07%	0,121	0,356	0,106			
Децил 4	5,99%	5,98%	5,95%	6,05%	6,14%	6,07%	0,065	0,157	0,121			
Децил 5	7,04%	6,99%	7,03%	7,07%	7,12%	7,01%	0,033	0,121	-0,027			
Децил 6	8,40%	8,48%	8,33%	8,35%	8,43%	8,43%	-0,047	-0,047	0,096			
Децил 7	9,39%	9,37%	9,45%	9,42%	9,39%	9,41%	0,036	0,019	-0,045			
Децил 8	11,74%	11,73%	11,72%	11,73%	11,69%	11,73%	-0,012	-0,038	0,009			
Децил 9	15,11%	15,15%	15,16%	15,05%	15,02%	15,10%	-0,054	-0,136	-0,062			
Децил 10	30,78%	30,86%	30,93%	30,56%	30,29%	30,60%	-0,225	-0,570	-0,329			
Бедни домакинства	8,66%	8,76%	8,88%	8,30%	8,12%	8,66%	-0,356	-0,642	-0,221			
Структура на съвкупния разполагаем доход от социални плащания												
Децил 1	5,85%	6,57%	6,83%	5,46%	5,31%	5,98%	-0,398	-1,266	-0,845			
Децил 2	13,35%	13,77%	13,76%	13,01%	12,79%	13,89%	-0,338	-0,976	0,131			
Децил 3	12,05%	11,82%	12,13%	12,25%	12,28%	11,91%	0,202	0,460	-0,214			
Децил 4	10,37%	10,54%	10,41%	10,63%	10,96%	10,66%	0,260	0,423	0,249			
Децил 5	10,45%	10,19%	10,12%	10,47%	10,54%	10,27%	0,024	0,349	0,156			
Децил 6	9,33%	9,25%	9,13%	9,25%	9,54%	9,18%	-0,085	0,292	0,043			
Децил 7	9,36%	9,41%	9,42%	9,51%	9,26%	9,62%	0,154	-0,147	0,199			
Децил 8	9,15%	9,30%	9,17%	9,41%	9,68%	9,56%	0,259	0,380	0,390			
Децил 9	10,47%	9,89%	9,79%	10,34%	10,23%	9,78%	-0,128	0,342	-0,011			
Децил 10	9,62%	9,26%	9,25%	9,67%	9,40%	9,15%	0,050	0,144	-0,098			
Бедни домакинства	24,95%	26,34%	27,22%	23,0%	21,95%	25,22%	-1,942	-4,395	-2,003			

Източник: Собствени изчисления с EUROMOD за България.

по-големи намаления в стойностите и на коефициента Джини (1 пункт) и S80/S20 (0,5 пункта).

Едно от интересните обстоятелства по повод ефекта на допълнителните суми към пенсиите върху разпределението на съвкупния общ разполагаем доход е, че те, от една страна, са увеличили значително средния доход на домакинствата с най-ниски доходи (първите две децилни групи и бедните домакинства), но не са променили съществено структурата на съвкупния общ разполагаем доход по децилни групи, от друга. Но най-важният извод по този повод е, че допълнителните суми към пенсиите са променили насочването на социалните плащания като цяло, намалявайки дела от тях, падащ се на най-нискодоходните и бедните домакинства. За домакинствата от първата децилна група намалението, дължащо се на този дизайн на пенсионната политика, се оценява на 0,4 пункта през 2020 г., 1,3 пункта през 2021 г. и 0,8 пункта през 2022 г. Намалението за бедните домакинства е много по-голямо – 1,9 пункта през 2020 г., 4,4 пункта през 2021 г. и 2,0 пункта през 2022 г. Това се дължи отново на факта, че след август 2020 г. всички допълнителни суми към пенсиите се изплащаха на всички пенсионери, без оглед на размера на пенсията, т.е. „COVID-19 добавка“ са получавали и нискодоходни, и високодоходни домакинства. Същевременно хората на 65 и повече години не доминират във възрастовия профил на бедните – според разпределението на дохода през 2020 г., те само 34% от всички 1 543,4 хил. бедни лица, а 66% от лицата, живеещи в бедни домакинства, са или деца до 18-годишна възраст (19%) или лица между 18 и 64-годишна възраст (47%) (НСИ, 2022b). Така по-голямата част от този значителен по размер финансов ресурс се насочва именно към домакинства, чийто разполагаем доход е над линията на бедност (т.е. те не попадат в групата на бедните домакинства). И макар и допълнителните суми да са довели до голямо намаление на риска от бедност сред възрастните хора, те всъщност са направили социалнозащитната система в по-малка степен ориентирана към най-бедните.

4. Дискусия

На база на така представените резултати могат да бъдат направени някои изводи и да бъдат набелязани направления за бъдещи изследвания.

Допълнителните суми към пенсиите са довели до значително намаление на риска от бедност сред хората на 65 и повече години. На този фон не е случаен фактът, че от страна на вземащите политически решения бе направено всичко възможно, за да може „COVID-19 добавките“ да бъдат добавени, макар и механично, към размера на изплащаните пенсии след юни 2022 г.

Без да се отрича безспорният принос на допълнителните суми към пенсиите за намаляване на риска от бедност сред възрастните, заслужава да бъде зададен въпросът дали тези положителни ефекти можеха да бъдат постигнати по алтернативен начин, било то чрез друг дизайн на социалнозащитната интервенция, чрез инструментите на друга политика (например социалното подпомагане) и също така – на по-малка цена, т.е. да се търси по-голяма ефикасност на социалните разходи.

Един от важните аргументи за нуждата от алтернативни варианти за разпределение на публични средства към пенсионери извън логиката и принципите на пенсионното осигуряване е фактът, че допълнителните пенсионни плащания не са довели до съществено намаление на така или иначе изключително високите нива на доходни неравенства в България. Не може да бъде пропуснат и важният факт, че чрез този си дизайн, пенсионната политика в условията на COVID-19 е станала причина все по-голям публичен ресурс за социални плащания, при това под формата на абсолютно пасивна подкрепа, да бъде насочван към домакинствата с разполагаем доход над прага на бедността, отслабвайки солидарността в системата за социална защита като цяло.

По-внимателното изследване на тези ефекти е значително предизвикателство пред изследователите в България, които биха могли да обърнат повече внимание към оползотворяване и развитие на съществуващата и достъпна научноизследователска инфраструктура, възможности за което предоставя моделът EUROMOD. Настоящата статия е скромнен принос за популяризиране на възможностите на модела сред научната общност, зад което стои надеждата, че занапред неговата популярност и използваемост в България ще нараснат.

Използвана литература

- Бошнаков, В., Тошева, Е., Тасева, И. (2014).** Данъчно-трансферен симулационен модел за България: възможности за сравнителни социално-икономически анализи чрез EUROMOD. *Статистика*, бр. 3, с. 1-25. Налична на: <<https://spisaniestatistika.nsi.bg/page/download.php?articleID=80>>
- Министерство на финансите. (2022).** Макроикономическа прогноза – есен 2022, [онлайн] Налична на: https://www.minfin.bg/upload/53109/MacroForecasting_Oct_2022bg.pdf
- Народно събрание. (2022).** Стенограма от пленарно заседание на Четиридесет и седмото Народно събрание, проведено на 15 юни 2022 г., [онлайн] Налична на: <https://www.parliament.bg/bg/plenaryst/ns/55/ID/10670>
- НОИ. (2022a).** Анализ на резултатите от проведените от 25 декември 2021 г. мероприятия за увеличение на пенсиите, [онлайн] Налична на: https://www.parliament.bg/pub/cW/20220114101006_Analiz_Pensii.pdf
- НОИ. (2022b).** Статистически бюлетин „Пенсии“ към 31.XII.2021 г. [онлайн] Налична на: <https://www.noi.bg/publikacii/statistika/pensii-statistika/>
- НОИ. (2022c).** Статистически бюлетин „Пенсии“ към 30.VI.2022 г., [онлайн] Налична на: <https://www.noi.bg/publikacii/statistika/pensii-statistika/>
- НОИ. (2021).** Статистически бюлетин „Пенсии“ към 31.XII.2020 г., [онлайн] Налична на: <https://www.noi.bg/publikacii/statistika/pensii-statistika/>
- НСИ. (2022a).** Брутен вътрешен продукт (БВП) – Тримесечни данни, [онлайн] Налична на: <https://www.nsi.bg/bg/content/12587/тримесечни-данни>
- НСИ. (2022b).** Индикатори за бедност и социално изключване (Отворен метод за координация). Налично на: <https://www.nsi.bg/bg/content/8258/индикатори-за-бедност-и-социално-включване-общо-за-страната>
- Paulus, A., & Tasseva, I. (2020).** Europe through the Crisis: Discretionary Policy Changes and Automatic Stabilisers. *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 82, pp. 864–88.

- Sutherland, H., & Figari, F. (2013).** EUROMOD: The European Union Tax-Benefit Microsimulation Model, [online] Available at: <https://www.iser.essex.ac.uk/wp-content/uploads/files/working-papers/euromod/em8-13.pdf>
- Tasseva, I. (2016).** Evaluating the performance of means-tested benefits in Bulgaria. *Journal of Comparative Economics*, 44(4), pp. 919–935.
- Tosheva, E., et all. (2021).** EUROMOD Country Report Bulgaria, [online] Available at: https://euromod-web.jrc.ec.europa.eu/sites/default/files/2022-01/Y12_CR_BG_Final_1.pdf

СЪВРЕМЕННИ ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА ПРЕД БОРБАТА С БЕДНОСТТА И СОЦИАЛНОТО ИЗКЛЮЧВАНЕ

Продължилата дълго време пандемия, предизвикана от вируса COVID-19, доведе до негативно отражение върху икономическия и социален живот в целия свят. Динамиката в развитието на технологиите, науката и трансформацията на професиите е причина за отпадане на лицата от пазара на труда. Съвременните изисквания са свързани с постоянно обновяване на знанията и уменията. Хората усещат несигурност по отношение на доходите си, работното място, заетостта, политиките за справяне с кризата. Едни от най-засегнатите са лицата с ниски доходи, без образование или с ниска степен на образование, лицата от рисковите групи, лицата, живеещи в по-малки населени места и тези, които до момента са били в риск от бедност. Домакинствата, които до момента са успявали да посрещнат разходите си, се оказват изправени пред необходимостта да потърсят помощ от социалното подпомагане.

Европейският съюз си поставя няколко основни цели в социалната сфера, които са свързани с повишаване на заетостта, включването на възрастните в обучение за придобиване на нови умения и намаляване на броя на лицата в риск от бедност. Един от основните политически проблеми на съюза е именно този с бедността. В тази връзка е необходимо държавите членки да започнат активна работа по постигане на национални цели в тези три области, които да бъдат изпълнени до 2030 г. Борбата с бедността и гарантирането на правата на човека са залегнали и в Целите за устойчиво развитие на ООН. На първо място е „изкореняване на бедността във всичките ѝ форми и навсякъде“.

Основната цел на настоящата статия е да се очертаят някои предизвикателства пред борбата с бедността и социалното изключване в контекста на новите икономически и социални условия, предизвикани от трансформациите на пазара на труда и пандемията от COVID-19.

През юни 2022 г. България актуализира Националната стратегия за борба с бедността и насърчаване на социалното включване 2030, което показва, че темата на разработката е актуална. Осемте приоритета, заложили в допълнения документ в значителна степен покриват включените до 2020 г. с някои измене-

---

¹ Гл. ас. д-р Мария Манчева, УНСС / Chief Assist. Prof. Dr. Mariya Mancheva, UNWE: mancheva.maria@gmail.com

ния и допълнения. Основните направления, по които страната ни се стреми да работи, са свързани с интеграция на неактивните и безработни лица на пазара на труда, като в тях се включват и продължително безработните. Осигуряването на равен достъп до образование в детска възраст отново е сред основните приоритети на държавата. По отношение на обучението е добре да се стимулира и да се осигури възможност за придобиване на допълнителни знания и умения при по-възрастните хора, които изостават от дигиталното развитие. Възможността за достъп до здравеопазване от всички членове на обществото също изисква внимание, особено в периода по време на пандемия и след нея. COVID-19 оказва негативно отражение върху лицата с ниски доходи, които нямат възможност за качествени медицински услуги и такива, сключени по допълнителни здравни застраховки. Продължават и мерките по отношение на адаптиране на заобикалящата ни среда към нуждите на хората в неравностойно положение – достъпност на транспорта, архитектурна и институционална среда. Мерките по отношение на приоритета за подобряване на жилищната среда са насочени към осигуряване на общински жилища за лица от уязвимите групи, обследване на жилищата за енергийна ефективност, създаване на услуги за децата и бездомните хора, и други. От друга страна, държавата се стреми да осигури ефективна материална и финансова подкрепа на нуждаещите се лица (НСНБНСВ 2030, 2022).

Социалните цели, които си поставя Европейския съюз до 2030 г. (Таблица 1), са продължение на тези, заложи до 2020 г. Трите поставени задачи са взаимосвързани и очертават едни от проблемите, възникнали и вследствие на пандемията от COVID-19. Постигането на равнище на заетост от 78 % е с близо 5 процентни пункта по-високо от заетостта към 2021 г. в Европейския съюз. Всяка държава членка определя своята цел спрямо заложените политики, състоянието на икономиката и развитието на демографските процеси. Могат да се открият няколко държави с много амбициозен план за повишаване на заетостта със 7-10 процентни пункта до 2030 г. Такива са Белгия (70,6 % – 2021 г.), Гърция (62,6% – 2021 г.), Италия (62,7% – 2021 г.), Унгария (78,8% – 2021 г.), Румъния (67,1% – 2021 г.). България ще положи усилия за покачване по този показател с близо 6 процентни пункта от 73,2 % през 2021 г. до 79% през 2030 г. Държави като Швеция, Нидерландия, Ирландия, Чехия, Дания и други към 2021 г. са достигнали и задминали равнището на заетост, което е планирано да се достигне за Европейския съюз през 2030 г.

Втората цел, която си поставят за изпълнение държавите членки на съюза, е свързана с повишаване на обучението на възрастните хора. Повишаването на технологиите през изминалите години и трансформирането на професиите налага придобиването на нови знания и умения. Повишават се изискванията за дигитални умения на служителите и особено засегнати в това направление са по-възрастните хора. От данните в Таблица 1 е видно, че ЕС си поставя за цел 60% от възрастните лица да участват в обучение, което е и поставената цел за повечето държави. С най-нисък процент се открояват Румъния (17,4%) и България (35,4%).

Затрудняването на достъпа до обучение е предпоставка за част от лицата на пазара на труда да отпаднат временно, а понякога и за по-дълъг период. Това води и до третата цел, която си поставя Европейският съюз, а именно намалява-

Таблица 1
Социални цели на Европейския съюз до 2030 г.

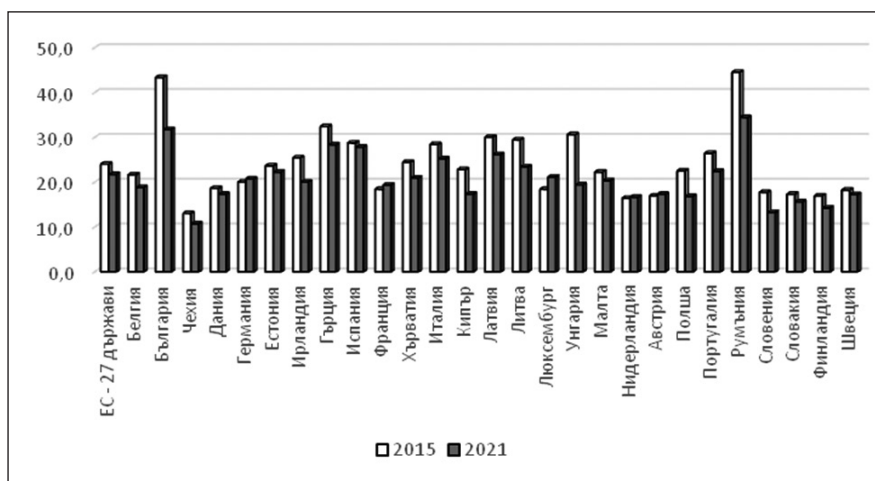
	Заетост (%)	Учене за възрастни (%)	Намаляване на броя на хората в риск от бедност (хил.)
ЕС – 27 държави	78	60	-15 000
Белгия	80	60,9	-279
България	79	35,4	-787
Чехия	82,2	45	-120
Дания	80	60	-30
Германия	83	65	-1 200
Естония	81,3	52,3	-39
Ирландия	78,2	64,2	-90
Гърция	71,1	40	-860
Испания	76	60	-2 815
Франция	78	65	-1 100
Хърватия	75	55	-298
Италия	73	60	-3 200
Кипър	80	61	-10
Латвия	80	60	-95
Литва	80,7	53,7	-223
Люксембург	77,6	62,5	-4
Унгария	85	60	-292
Малта	84,6	57,6	
Нидерландия	82,5	62	-163
Австрия	79,9	62	-204
Полша	78,3	51,7	-1 500
Португалия	80	60	-765
Румъния	74,7	17,4	-2 532
Словения	79,5	60	-9
Словакия	76,5	50	-70
Финландия	80	60	-100
Швеция	82	60	-15

Източник: Европейска комисия, <https://ec.europa.eu/>

не на лицата в риск от бедност. Пандемията от COVID-19 оказва тежко влияние върху лицата с ниска степен на образование и без професионална квалификация, което доведе до намаляване на доходите на тази група и затруднение с достъпа до работни места. Целта на България е до 2030 г. да намали броя на

бедните с 787 хил. В тази връзка се актуализира Националната стратегия за намаляване на бедността и насърчаване на социалното включване 2030 г. Целта на Европейския съюз е до 2030 г. броят на бедните да намалее с 15 млн. души. Постигането и изпълнението на поставените цели зависи от много фактори от икономическия и социален живот.

В България линията на бедност за 2022 г. по данни на Националния статистически институт достига 413 лв. средномесечно на лице от домакинство. Изчислява се като 60% от еквивалентния медианен разполагаем доход след социалните трансфери. Посочените стойности отчитат, че 22.1% от хората в страната или повече от 1.5 млн. души са под прага на бедност. В НСИ се изчислява комбиниран индикатор „Население в риск от бедност и социално изключване“, който следи за изпълнението на поставените цели за Европа 2030.

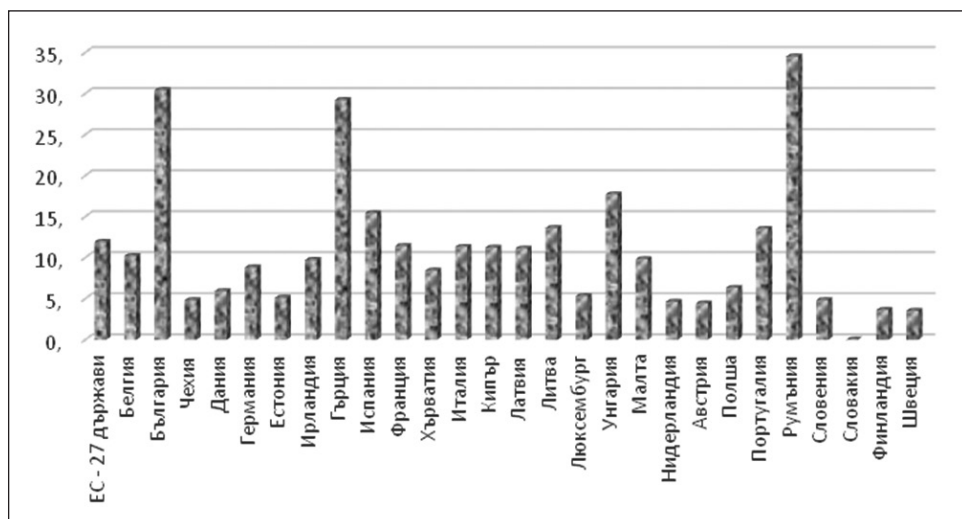

Източник: Евростат, 2022 г. (online data code: ILC_PEPS01N)

Фигура 1. Лица в риск от бедност и социално изключване (процент)

На фигура 1 са представени данни за лицата в риск от бедност и социално изключване в Европейския съюз за периода 2015 – 2021 г. Средното равнище на бедност за Съюза е 24% през 2015 и 21,7% през 2021 г. Най-добър относителен дял се забелязва при Чехия както за 2015 г. – 13%, така и през 2021 г. – 10,7%. За целия разглеждан период България и Румъния се очертават като държавите с най-голям процент на бедни лица. И при двете страни се наблюдава спадане на процентите с повече от 10 процентни пункта. От фигурата може да се направи извод, че бедността намалява за по-голямата част от страните, което обаче се случва с много бавни темпове. Пет са държавите, които отчитат покачване на процента – Германия, Франция, Люксембург, Австрия и Нидерландия. Причините могат да бъдат различни. От една страна, големите мигрантски потоци, предизвикани от размирици и политически режими в други населени места. От друга страна, последствията от пандемията от COVID-19, която доведе до спад на доходите и затруднения в материално отношение на вече бедните лица.

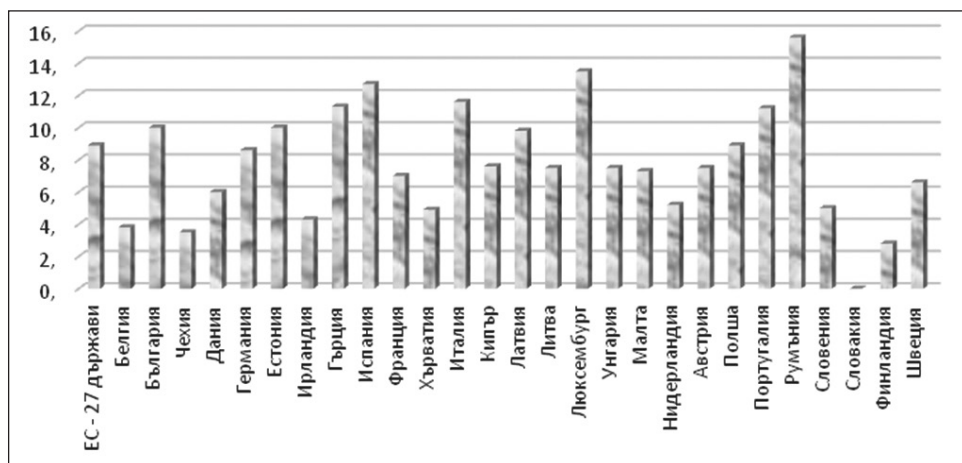

Източник: Евростат, 2022 г. (online data code: ILC_MDSD07)²

Фигура 2. Материална и социална депривация за 2021 г. (%)

На фигура 2 е изведен показателят материална и социална депривация, който показва лицата с остри материални лишения. Отново България и Румъния, следвани от Гърция, водят негативно по-този показател. Около 30% е стойността на показателя в трите държави, което поставя огромна дистанция спрямо останалите страни и средното равнище за Европейския съюз.

Източник: Евростат, 2022 г. (online data code: ILC_IW01)

Фигура 3. Работещи лица, които са в риск от бедност, 2021 г. (%)

² За 2021 г. липсват данни за Словакия

На фигура 3 са представени данни за лицата, които работят, но въпреки това са в риск от бедност. Средно за Европейския съюз равнището е 8.9%, което е под стойността на България – 10%. Висок е процентът в Румъния, Люксембург, Испания, Италия, Гърция, Португалия. Този показател показва, че освен политика за повишаване на заетостта в страните от Европейския съюз е необходимо да се прилага и политика за повишаване на доходите. Покачването на броя на заетите, без това да дава реално икономическо въздействие върху домакинствата, не може да се отчете като положително.

Борбата с бедността се движи с различни темпове през последните десетилетия, като тенденцията е за намаляване на броя на лицата в риск от бедност и социално изключване. Икономическата криза през 2008 г. създаде препятствия и отклони държавите членки от поставените цели, като забави темпото на намаляване. Повишаването на икономическата активност през следващите години подобри социалните условия в повечето страни, но пандемията от COVID-19 отново забави хода на постигане на поставените цели. През последните години едни от най-засегнатите са лицата, които вече са били в риск от бедност поради невъзможност да подобрят условията си – ниски доходи, липса или ниска степен на образование и умения, ограничен достъп до здравеопазване и др. По данни на Международната организация на труда пандемията от COVID-19 ще даде по-негативно отношение върху икономиката, отколкото икономическата криза през 2008 г. (ILO, 2020)

Основните предизвикателства пред борбата с бедността и социалното изключване могат да се очертаят в няколко насоки – повишаване на възможностите за заетост на лицата, подобряване на материалното състояние, осигуряване на възможност за учене, достъп до здравеопазване, преглед на възможностите за получаване на социални трансфери и техния размер. Бъдещите политики и мерки за насърчаване на заетостта и участието в образование и обучение на различните групи от населението трябва да се съобразяват с редица специфики (Атанасова, 2019). По отношение на заетостта най-уязвими са групите на младежите, възрастните, хората в неравностойно положение, самотните родители с малки деца, продължително безработните и безработните с основно и по-ниско образование (ЗНЗ, 2022). Необходими са целенасочени действия за интегрирането на тези групи на пазара на труда и по-трайно задържане. Трябва да се търсят възможности, свързани с постоянен доход, които да осигурят излизането на лицата от риска бедност не само за определен период. Продължителната безработица и дългото отсъствие от работа са предпоставка за обезкуражаване на лицата, намаляване на тяхната конкурентоспособност и умения. В комбинация с ниска степен на образование това може да доведе до трайно изключване от пазара на труда, насочване на лицата към криминална дейност или достигане до крайна бедност. В този смисъл и предвид една от основните цели на Европейския съюз за повишаване на процента на заетите лица, е необходимо да се търсят решения, които трайно да разрешат проблема със заетостта. България си е поставила изключително амбициозна цел за повишаване на заетостта с близо 6 процентни пункта до 2030 г., като планира да е малко над средното за Европейския съюз.

През последните години се наблюдават процеси на бързо развиваща се дигитализация на работните процеси и необходимост от повишаване на дигиталните умения. Пазарът на труд изпитва остра нужда от промени в областта на компетенциите и професионалните умения на голяма част от работната сила (Колева-Стефанова, 2021). Ограниченият достъп до технологии и възможност за повишаване на знанията в тази област на бедните допълнително утежнява положението им на пазара на труда. Отдалечава ги от възможността за усъвършенстване и осигуряване на по-добър доход, както и кариерно развитие. Това се отнася в голяма степен за децата, които имат ограничен или никакъв достъп до електронни устройства. Друга също толкова рискована група са възрастните, които нямат необходимите дигитални умения, но и нямат възможност за придобиване на такива поради ограничени доходи, материални лишения и неподходящи условия на живот.

Сериозно отражение върху доходите на бедните лица и тези, които са с приходи над линията на бедност, ще окаже повишаването на цените за енергия. Това ще доведе и до нова категория лица – енергийно бедни, които ще имат затруднения да покриват разходите си за затопляне и охлаждане на жилищата. В условията на пандемия, когато част от работата е пренесена в домашни условия, а и част от работодателите смятат да запазят дистанционната форма на работа и след преминаването на ограничителните условия, ще доведе до повишаване на битовите сметки. Механизмите за възстановяване и устойчивост, които страните предприемат в енергиен план, ще доведат до трайно нарастване на разходите за енергия. Няма ясни механизми за предотвратяването на по-високите цени за битовите потребители. Зеленият преход трябва да бъде справедлив и приобщаващ, за да се избегне непропорционалното въздействие върху домакинствата и хората в риск от бедност, както и да се гарантира право на ползване на енергия за всички (EAPN, 2021).

Сериозни са предизвикателствата и в сферата на определяне на финансовите помощи и на размера им. Социалните помощи в България се определят диференцирано спрямо гарантирания минимален доход, който от 2018 г. е фиксиран на 75 лв., а преди това в продължение на десет години – 65 лв. Промените в размера на минималната работна заплата и ежегодното повишаване на линията на бедност, която от 1 януари 2023 г. е определена на 504 лв., навежда на мисълта доколко са адекватни размерите на социалните помощи. „Тази схема на доходи е... насочена срещу изключителни нива на екстремна бедност и осигурява оцеляване на много ниски равнища. В съответствие с това достъпът до системата е изключително ограничен и в огромно несъответствие с високите равнища на бедност в страната“ (Желязкова, 2018).

В заключение може да обобщим, че държавите членки са обединени в целта за намаляване на броя на бедните лица. Предприемането на мерки за подпомагане на лицата в уязвимите групи в определени направления – заетост, образование, здравеопазване, социални помощи и други, трябва да даде резултат до 2030 г. и броят на бедните да се понижи с 15 млн. Последствията от пандемията COVID-19 забавят процесите по изпълняването на целите и пораждаат необходимост от формиране на нови политики.

Използвана литература

- Атанасова, М. (2019).** Икономически активно население в България през периода 2007 – 2017 г. – динамика на образователната и възрастовата структура. *Научни трудове на УНСС*, том 5, с. 101–116
- Желязкова, М. (2018).** Политики срещу бедността в България: социална ефективност и необходими промени. <https://www.president.bg/docs/1540470457.pdf>
- Колева-Стефанова, Д. (2021).** Дигиталните технологии и предизвикателствата пред които е изправено населението на Европейския съюз. *Индустриални отношения и обществено развитие*, бр. 4, с. 31–45,
- Закон за насърчаване на заетостта.** <file:///C:/Users/%D0%9C%D0%90%D0%A0%D0%98%D0%AF/Downloads/zakon-za-nasyr-ch-avane-na-zaetostta.pdf>
- Национална стратегия за намаляване на бедността и насърчаване на социалното включване 2030.** <https://www.mlsp.government.bg/uploads/35/sv/nsnbns-2030-dop-izm-2.pdf>
- Improving the understanding of poverty and social exclusion in Europe 2021,** Eurostat. <https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-statistical-working-papers/-/ks-02-21-459>
- International Labour Organization. (2020).** COVID-19 and the world of work: Impact and policy responses, 1–15
- The European Anti-Poverty Network. (2021).** Poverty watch report: Poverty and social exclusion in Europe 2021

МЕХАНИЗЪМ ЗА ЗАЩИТА НА ЕНЕРГИЙНО БЕДНИТЕ ДОМАКИНСТВА В БЪЛГАРИЯ

1. Основни изисквания към механизма за защита на енергийно бедните домакинства

Дефинирането на и целевата подкрепа за енергийно уязвимите и бедни домакинства е изискване в редица европейски директиви, като Директивата за вътрешните пазари на електроенергия (ЕС 2019), Директивата за енергийна ефективност (ЕС 2021), Директивата за енергийни характеристики на сградите (ЕС 2021а), като държавите членки на ЕС се задължават да приемат официални дефиниции за енергийната бедност до края на 2022 г. и да въведат механизми за защита на енергийно бедните домакинства.

Целевата подкрепа се препоръчва и от ОИСР като политически отговор на въздействието на войната в Украйна върху цените на енергийните ресурси (ОЕСД, 2022 г.). Въпреки че е лесно да се наложат горни граници на цените, този подход облагодетелства непропорционално големите потребители на енергия с по-високи доходи и в същото време заглушава ценовите сигнали, ограничавайки стимулите за спестяване на енергия и използване на ВЕИ. Създават се и големи финансови загуби за енергийните компании/сектори, обезсърчавайки нови инфраструктурни инвестиции (Guenette, 2020) и създавайки високи бюджетни дефицити.

Европейските директиви в сферата на енергетиката и климата от последните няколко години задължават държавите да разработят устойчиви механизми за: 1) пряка финансова подкрепа (вече в сила в повечето държави членки), за да се даде възможност на хората с енергийна бедност да се справят с текущите разходи за енергия. Пряката подкрепа може да бъде по линия на ценови контрол или по линия на подпомагане на доходите; и 2) дългосрочни мерки за енергийна ефективност, които да позволят на хората с енергийна бедност да се справят с инвестиционните разходи за преминаване към тип чиста енергия (EUKI, 2022).

Устойчивостта на механизмите трябва да се разглежда от гледна точка на: 1) достатъчен капацитет и гъвкавост на системата за покриване на нарастващ

---

¹ Гл. ас. д-р Теодора Пенева, Институт за икономически изследвания при Българска академия на науките / Chief Assist. Prof. Dr. Teodora Peneva, Economic Research Institute at Bulgarian Academy of Sciences: teodorapeneva2015@gmail.com

кръг от уязвими групи; 2) бюджетни рискове, създадени с огромни компенсации (Bruegel 2022); 3) способност на фискалните системи да поддържат увеличени компенсации за енергия (прогресивни срещу плоски данъчни системи) (IMF, 2022); 4) възможност за замяна на прякото финансиране с инвестиции във ВЕИ (приоритизиране на мерките за енергийна ефективност за енергийна неутралност, така че да се намали нуждата от пряка финансова подкрепа в дългосрочен план).

Изграждането на механизъм за защита на енергийно бедните домакинства в България е необходим, за да има единодействие на национално и местно равнище на единен по функционален признак управленски субект по въпросите на енергийната бедност чрез развитие на всички фази от управленския цикъл на публичните политики на редица съществуващи институционални структури в публичната система. Единодействието се създава на основата на познатите планови стратегически, тактически и оперативни инструменти, каквито са стратегиите, политиките, програмите и проектите.

Последните изисквания на ЕС за актуализация на националните планове за енергетика и климат от 15 ноември 2022 г. (ЕС 2022a) изискват Република България да предприеме мерки за подобряване на енергийната ефективност с цел намаляване на енергийната бедност в тригодишния план за действие в съответствие с целите от цялостния Национален план за енергетика и климат. Мерките в плана за действие трябва да съдържат цели за намаляване на енергийната бедност, индикатори, отговорните носители на изпълнението на мерките и определянето на източниците на финансови средства за изпълнение на мерките.

Държавите членки трябва да анализират устойчивостта на краткосрочните мерки в холистичен подход, като вземат предвид всички страни – клиенти, доставчици, държавни монополи и държавния бюджет за компенсации. Държавите също трябва да помислят за баланса между краткосрочните и дългосрочните мерки за всички видове финансови механизми – Плана за възстановяване и устойчивост (ПВУ), Социалният климатичен фонд (СКФ), Декарбонизационния фонд (ДФ), Фонда за иновации, многогодишна финансова рамка (МФР, (2021 – 2027 г.). Всеки механизъм трябва да бъде установен не само чрез прилагане на дефиниция и критерии за енергийна бедност, но и чрез изискване за докладване на резултатите и мониторинг по отношение на броя на уязвимите домакинства, обхванати и насочени към климатична неутралност.

2. Национален контекст на механизма за защита на енергийно бедни домакинства в България

За да отговаря на националните нужди, механизмът за защита на енергийно бедните домакинства трябва да съобрази редица специфики, част от които са свързани със социално-демографските и структурни фактори и у нас (Пенева, 2022). В допълнение, особено място заема обхватът на енергийната бедност у нас, безпрецедентно голям в сравнение с останалите държави от ЕС, както и ограниченията на съществуващата система за социална подкрепа, без обособен компонент за жилищно подпомагане, с изключително ниско покритие на помо-

ците за отопление и с високи критерии за достъп. Същевременно политиката за енергийна ефективност на домакинствата не е подкрепена от постоянни програми, липсва и фонд за енергийно ефективни мерки за всички домакинства. Финансирането, което се очаква от ЕС за следващите години до 2030 г., е ограничено. Затова и при разработка на механизъм за защита на енергийно бедните домакинства трябва да се отчетат тези специфики, за да се оформи работещ и ефективен подход за определяне и подкрепа на засегнатите групи.

Предварителна оценка за брой правоимащи по предложената дефиниция за енергийна бедност при цени на енергоносителите до 1 юли 2022 г. е за близо 2.275 млн. души (35% (Пенева, 2022)) или приблизително 950 хил. домакинства, при население от 6.5 млн. души и среден брой членове на домакинство от 2.4 души (НСИ 2021).

Необходимост от определяне на енергийно бедни в този пълен кръг може да възникне само за директно финансиране при покачване на цените на енергийния ресурс. За целите на програми и проекти за енергийна ефективност е възможно да възникне необходимост от оценка на 4 000 домакинства по ПВУ (за втори етап на процедурата за енергийно обновяване на жилищния фонд) (НПВУ, 2022), 10 000 домакинства за инсталиране на соларни панели по ПВУ (цитат АУЕР 2022), до 45 000 домакинства по бъдещи програми на Социалния климатичен фонд и Декарбонизационния фонд, до 5 000 домакинства по Програмата за развитие на регионите и Европейската банка за регионално развитие (Световна банка, 2022).

Подходът за определяне и подкрепа на енергийно бедните домакинства у нас се отнася до избора на три важни компонента в цялостната визия: 1) дефиниция и критерии за оценка на положението, 2) административен процес на оценяване и подкрепа и 3) финансов ресурс.

По отношение на дефиницията важна стъпка е приложението на дефиниция, отговаряща на националните нужди, ползваща като измерител т.нар. „разполагаем доход след нормативно определен разход за енергия“, отчитащ като енергийно бедни тези лица и семейства, които попадат под линията на бедност след приспадане на разходите им за енергия. Това приложение включва и ползването на нормативен разход за енергия за целите на оценка на енергийните разходи, за да се избегне влиянието на индивидуалното поведение и потребление, обусловено от доходите върху актуално направения разход. Наличието на повече или по-малко показатели при оценка на енергийния разход на домакинствата изисква повече или по-малко стъпки в процеса на администриране. При операционализиране на дефиницията и прилагането ѝ на практика се оказва, че оценката на жилищните характеристики на индивидуално ниво изисква посещение на терен и някакъв вид верификация, която не е така лесна и изисква човешки ресурс, както ако се оценява енергийната ефективност на цялата сграда или ако се прави колективна оценка от Националния статистически институт чрез извадкови данни и след обработка по индивидуалната формула, се публикува официална линия на енергийната бедност.

По отношение на административния процес за оценка на енергийно бедните домакинства е важно да се минимизира административната тежест поради големия брой правоимащи домакинства и неразвитата система за социално

подпомагане. В българската система за социално подпомагане няма отделен компонент за жилищно подпомагане, а подпомагането за отопление през зимата обхваща изключително тесен кръг от хора, което не е достатъчно за целите на програми за енергийна ефективност. Много по-голям кръг не могат да си позволят инвестиционни разходи в мерки за енергийна ефективност. Това включва няколко аспекта, сред които: 1) разработка на широк спектър от критерии за оценка на енергийно бедни лица, прецизиращи уязвимостта на база на възраст, наличие на увреждане, или социална уязвимост, отдалечени обезлюдени или малцинствени райони; 2) предоставяне на технически възможности за автоматична обработка на данните в добре развита електронна платформа и минимизиране на необходимостта от кандидатстване и одобрение от човешка ръка; 3) ясно разписани роли на всяка институция в целия процес при отсъствие на технически възможности за автоматична обработка на данни и възможност за приемане на заявления по електронен път, включително във всяко едно населено място на страната.

По отношение на финансовия ресурс за мерки за краткосрочна и дългосрочна подкрепа е важно стратегическото планиране и включване на компоненти за домакинствата във всеки финансов инструмент – предстоящите Социален климатичен фонд (предвиден изцяло за енергийно бедните домакинства), Декарбонизационен фонд, съществуващите Фонд „Сигурност на електроенергийната система“ и Фонд „Енергийна ефективност и възобновяеми източници“ (ФЕЕВИ). Необходимостта за това произтича от недобрите енергийни характеристики на националния жилищен фонд и ниския старт в процеса на декарбонизация на сградния фонд. Над 92% от жилищата в многофамилните сгради са в най-ниските три класа на енергийна ефективност – E, F, G. Необходимост от реновиране на 40% от сградния фонд при прогнозиран безвъзмезден финансов ресурс за под 8%, което задължително изисква координирано, планирано и ефективно разпределение на финансите.

В обобщение, механизмът за защита на енергийно бедните домакинства у нас трябва да е с достатъчно голям обхват, ясна дефиниция и гъвкави критерии за приложение на различни програми и проекти и цели, лесен за администриране, устойчив и трансформиращ.

3. Механизъм за защита на енергийно бедните домакинства в България

В тази част са разгледани подробно всеки един от горепосочените три аспекта на механизма за защита на енергийно бедните домакинства в България.

3.1. Дефиниция и критерии за оценка

Основното изискване, на което трябва да отговарят дефиницията и критериите за оценка на енергийната бедност, е да се **вземат предвид критериите, изброени в Директива (ЕС) 2019/944: ниски доходи, високи разходи от разполагаемия доход за енергия и слаба енергийна ефективност**. Освен тези

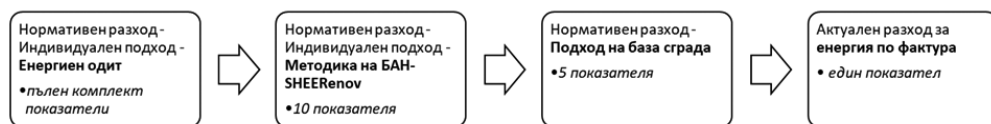
регулаторни изисквания към национално специфичните се прибавят възможностите за отчитане на адекватност на предоставения стандарт на енергийната услуга, за предоставяне на опростен способ за изчисление на необходимите разходи за енергия при отсъствие на енергиен одит за целите на бърза и ефективна оценка, за минимизиране на субективните фактори на ограничаване или преразход на потреблението, за мониторинг на енергийната бедност на национално ниво за полагане на стратегически цели и следене на изпълнението им.

Предложеният индикатор за измерване на енергийната бедност от ИИИ на БАН е за разполагаем доход след нормативно определен разход за енергия, изравнен с еквивалентната скала на Организацията за икономическо сътрудничество и развитие. Ако така полученият еквивалентен разполагаем доход след нормативен разход за енергия на домакинството е по-малък от официално измерената линия на бедност по официалната методика на Евростат, то домакинството е енергийно бедно.

Бизнес организациите, синдикатите, НПО, енергийните доставчици, министерствата възприемат добре тази дефиниция и считат, че действително това е най-подходящият подход за ситуацията в България. Основните различия идват по линия на определянето на разхода за енергия.

3.1.1. Оценка на енергийните разходи на ниво домакинство

Съществуват няколко варианта за определяне на разхода за енергия, представени във Фигура 1 по-долу, като отляво надясно намалява прецизността на всеки един вариант, но и тежестта за администриране, както и потенциалния разход за администриране:

Фигура 1. Възможности за оценка на енергийните разходи на ниво домакинство

Енергиен одит: Най-точната преценка за количеството енергия, необходимо за дадено домакинство, се прави чрез енергиен одит, като в сертификатите, издадени след енергийното обследване, се предписват и мерки, които служат за насока за работа с енергийно бедните домакинства във Великобритания например. *Предимствата* на този вариант включват точната оценка на необходимото количество енергия за конкретното жилище за постигане на адекватен нормативен стандарт. По този метод се изчислява конкретно енергията за всеки тип нужда – отопление, охлаждане, осветление, подгръване на топла вода, състоянието на всички налични електроуреди и системи, източник на енергия за всеки вид, режим на ползване на оборудването, климатичната зона и т.н., описани подробно в Наредба № Е-РД-04-1 от 22.01.2016 г. Налична е и национална законодателна рамка в Закона за енергийна ефективност и Наредбата. *Недостатъци* са високият разход за провеждане на енергийно обследване, необходимостта от техническо компетентно, квалифицирано и лицензирано лице и фирма

за провеждането на одита, ниският брой на сгради с енергийни сертификати, обикновено вече обновени или с висок клас енергийна ефективност. Предложението на ЕнЕфект (ЕнЕфект, 2021) подобен тип оценка да се ползва след одобрение на сградата кандидат и след извършване на обследването лишава от възможност редица домакинства да решат спокойно дали да дадат своето съгласие за участие в програма, в случай че е необходимо да съ-финансира мерките. Този метод е неприложим за нуждите на енергийни компенсации и съответно необходимостта от оценка на 2 млн. души.

Методика на БАН/SHEERenov: Методиката на БАН (SHEERenov, 2022) предлага индивидуален подход за измерване на разхода за енергия на домакинството, покриващ адекватен стандарт, със следните компоненти: 1) количество енергия на домакинство за отопление със следните компоненти – базово количество енергия, коефициенти за режим на отопление, климатична зона, вид сграда, вид отоплителна система и вид предприети енерго-ефективни мерки; 2) количество енергия на домакинство за електроуреди и подгриване на топла вода; 3) цена на енергия на домакинство. Жилищните характеристики са включени при изчислението на необходимото количество енергия за отопление и охлаждане. Прилага се коефициент на уязвимост за по-високи нужди от отопление при наличие на възрастни хора над 65 г., деца под 18 г. и лица с увреждания с намалена трудоспособност над 70%. *Предимствата* на този вариант са функционалност, възможност за опростена количествена оценка, наподобяваща енергийния одит да се извършва от всяко грамотно лице само след проведено обучение за анкетно проучване. Формулата съдържа 10 показателя, които се попълват с анкета, и единствено трябва да се провери дали жилището има дограма, изолация и какъв вид е оборудването за отопление. Подробен анализ на подвариантите на индивидуална оценка на разходите за енергия в съкратен вид предлагат Пенева, Зъбов и Джалов (2022). *Недостатъците* на този вариант включват административната тежест за изпълнение за целите на енергийни компенсации. Въпреки опростяването на методиката на обследване и свеждането ѝ до 10 показателя, необходим е оглед на терен и съществува възможност за субективност на оценката.

Подход на база сграда е предложение на Министерство на енергетиката и АУЕР при обсъждания в Комисията за енергийна ефективност и енергийна бедност, включено в официалното предложение за Наредбата за условията, критериите и реда за определяне на домакинствата в състояние на енергийна бедност, пусната за обществено обсъждане в края на 2022 г. При този подход месечният разход за енергия на домакинство се определя като се умножи годишният разход за енергия на обитавания вид сграда по типовата площ за домакинството според броя лица, коефициента за уязвимост на домакинството и цената на електроенергия, и така получената годишна стойност на разхода се раздели на 12. За целта сградите се разделят на четири вида: 1) строени след 2010 г. (отговарящи на потреблението на сгради клас В); 1) строени преди 2010 г., необновени (попадащи в класовете с лоши енергийни характеристики – E, F и G); 3) строени преди 2010 г. и цялостно обновени (сгради клас С по скалата на класовете за жилищни сгради) и 4) еднофамилни жилищни сгради, строени преди 2010 г., които не са обновени цялостно. Специфичният годи-

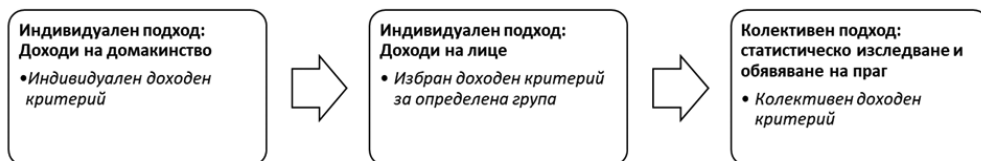
шен разход на първична енергия е съответно 400, 180, 220 и 480 кВтч/кв.м. за всеки един тип. Този разход се разделя на обобщен коефициент, отчитащ загубите за добив/ производство и пренос в размер на 1,81. Прилага се цена на електроенергия за бита в съотношение 70% дневна тарифа и 30% нощна тарифа и коефициент за уязвимост от Методиката на БАН/SHEERenov. Прилага се и типова площ на домакинствата, не реална, както е в горните два подхода, а според броя лица в домакинството – от 40 кв.м. за едно лице, до 90 кв.м. за 6 лица. Предимствата: Опростеният подход позволява оценката на енергийните характеристики на жилището единствено на база на нотариален акт – за година на построяване на сградата и съответно проверка по списъци на общината за това дали сградата е цялостно обновена или не. Тази проверка може да стане единствено по документи или обработка на база данни. Предоставя възможност за минимизиране на административната тежест, но все пак съдържа елемент на индивидуален подход с прилагането на коефициент за уязвимост на обитателите. Недостатъци са невъзможността за отделяне на компонентите за отделните видове нужди – отопление, охлаждане, топла вода, електроуреди, и проследяването на промените във всеки един компонент при приложение на различни програми и мерки. Освен това, приложението на цените на електроенергия за всички домакинства също има известен недостатък, в случай че цените на друг енергиен ресурс надвишат електроенергията.

Енергия по фактура: Това предложение включва проверка на актуално направения разход за (електроенергия) енергия чрез услугата „енергиен доклад“, предоставяна от всеки енергиен доставчик. Може да се приложи за период от 6 месеца или за отоплителен сезон. Този подход се ползва в някои страни в ЕС, като Словения и Унгария, прилагащи в дефинициите си дял на разхода за енергия от разполагаемия доход. Предимствата на този метод са леснотата на администриране на един-единствен показател и то чрез списъци с информация от енергийни доставчици. В случаи на либерализация на пазара енергийните доставчици директно могат сами да администрират защитата по улеснена процедура. Недостатъци на този метод са, че обхваща само даден вид енергия (електроенергия), докато останалите енергийни ресурси остават изключени, особено твърдо гориво като дърва за огрев, пелети, брикети, централно топло-снабдяване, газ. Най-големият проблем всъщност остава и субективността на консумацията, която е определена от доходи. Голям дял от разходите често може да бъде постигнат при налични парични ресурси и недекларирани доходи. Този подход не предлага яснота относно факторите, влияещи на потреблението – поведенчески, вследствие на даден вид поведение или технически, вследствие на енергийни характеристики на жилището, отоплителни системи, климат, и т.н. Освен това, този показател самостоятелно не включва критерия за сградни характеристики. Необходимо е допълнително да се следи за лошото качество на сградата.

След съпоставка на всички варианти се заключава, че оценката на разходите на база сграда е най-оптималният вариант за ситуацията в България. Този метод е предложен от Комисията за енергийна ефективност и енергийна бедност към МС в документите за обществено обсъждане в края на 2022 г.

3.1.2. Оценка на доходите на домакинствата

Оценката на доходите за целите на механизма на защита на енергийно бедните домакинства може да се осъществи по три основни начина – на ниво домакинства (с възможност за прилагане на дефиницията), на ниво лице (с възможност за прилагане на критериите), на колективно ниво (определяне на праг на енергийна бедност чрез статистически изследвания). Административната тежест и точността на оценката намалява в тази посока на изреждане, отляво надясно на фигура 2 по-долу:

Фигура 2. Възможности за оценка на доходите

Доходи на домакинство. При определяне на доходите на домакинството се прилага дефиницията в пълния комплект, за всеки член на домакинството, с изчисление на разхода на домакинството и определяне на индивидуален доходен критерий. *Предимства* са точността на изчисление по всички критерии, изискани по регламент. *Недостатъци* са необходимостта от преглед на по-голям брой документи за удостоверяване на всички членове на домакинството и свързването им под един общ адрес, което увеличава административната обработка.

Доходи на лице: При определяне на доходите на лице не може да се разбере дали това лице живее с други лица с по-високи доходи и по този начин цялото домакинство да не е енергийно бедно. *Предимствата* на този подход са леснотата на оценката чрез данни от НАП и НОИ и възможността за определяне на групи на база на критерии за уязвимост (възраст, увреждане, др.) и доход под праг, избран по възможностите на бюджета за обхванат брой лица. При този подход лицата имат възможност за подпомагане, без да удостоверяват параметрите на обитаваното жилище и без да носят отговорност за мерки по жилището. Този подход е подходящ за енергийни компенсации, при които се търси универсалност и едновременно гъвкавост на обхвата подпомогнати. Недостатъци на този подход са ограничената информация, която се придобива за оценка на ефективността на дадена политика за сградния фонд, енергийната ефективност, декарбонизацията на отоплителните системи.

Колективен подход: При определяне на праг на енергийна бедност чрез статистическо изследване с национално представителна извадка. Този подход може да избере за основа на изчисление на енергийния разход трите опростени метода в лявата част на фигура 1 без енергийния одит, тъй като у нас много малко сгради имат енергийни и технически паспорти. При този подход изцяло липсва информация за състоянието на енергията на индивидуално ниво при оценка. При този подход за праг на енергийна бедност може да бъде избран и

всеки един от тези варианти: 1) Минимална издръжка на живот; 2) Процент от средна работна заплата (между 60-80% и 100% особено за целите на диференцирана подкрепа); 3) Минимална работна заплата; 4) Процент от линия на бедност (над 100%); 5) Линия на енергийна бедност след индивидуален разход за енергия на домакинствата, участници в изследването. Последният вариант кореспондира най-близко с цялостната концепция за енергийна бедност.

3.1.3. Оценка на ниво лице чрез комбинация от критерии за уязвимост

Проверката на средствата за определяне на допустимостта за подпомагане е скъп подход, особено когато изисква проверка на доходите, енергийната ефективност и/или енергийните разходи на ниво отделно домакинство. Поради тази причина правителства вместо това често използват широки показатели за уязвимост². Подходът на Обединеното кралство включва и критерий за получаването на социални помощи (пенсии, помощи за инвалидност и безработица), като заместители на енергийната бедност означава, че техните схеми за подпомагане са насочени само към част от енергийно бедното население. На тази база възможността за определяне на други критерии в България включва: а) Възрастни хора над 65 години, при условие че не живеят с друго лице, което е под тази възраст, с разполагаем доход под прага на енергийната бедност; б) Лица с над 70 процента намалени способности, с или без придружител, с разполагаем доход под прага на енергийната бедност; в) Лица, които получават целева помощ за отопление по Закона за социалното подпомагане (ЗСП); месечни помощи за отглеждане на дете с трайно увреждане по реда на чл. 8д от Закона за семейни помощи за деца (ЗСПД) както и по чл. 8е ЗСПД; получили еднократни или месечни помощи, предназначени за превенция и реинтеграция, отглеждане на детето при близки и роднини и в приемни семейства по реда и условията на ПП на ЗЗД; инцидентно пострадали от бедствия и аварии при форсмажорни обстоятелства, подпомогнати с еднократна помощ по реда на чл. 16 от ППЗСП въз основа на установеното ниво на материално лишение.

3.1.4. Оценка на база регион – колективна оценка на енергийно бедните

Въпреки това някои уязвими потребители не отговарят на изискванията за подкрепа или изцяло отсъства административен път за тяхното подпомагане (нямат лични карти). Като алтернатива много изследователи се аргументират за базирани на района подходи за подобряване на идентифицирането на енергийно бедните домакинства по по-рентабилен и ефективен начин (напр. Fahmy et al., 2011; Morrison and Shortt; Walker et al., 2012). При този подход няколко фактора за енергийна бедност се комбинират в индекс и се картографират с помощта на географска информационна система. *Предимствата* на този подход са (Walker et al., 2012): 1) Икономии от мащаба; по-малко ресурси за обхващане на по-го-

² Като по-напреднала възраст в случая на зимното плащане на гориво във Великобритания (дава се на всички хора на възраст над 60 години, независимо от доходите).

лям брой енергийно бедни; 2) Социалните лишения често са съсредоточени в малки райони и специалното съсредоточаване върху тези райони може да бъде ефективно за справяне с множество проблеми; 3) Консумацията на енергия често се формира от специфични за мястото фактори като надморска височина, видове жилища и налични енергийни носители. Недостатъци са възможността да бъдат обхванати и домакинства, и лица с високи доходи.

Възможностите за опростяване на оценката чрез спазване на условията за трите критерия се осъществяват по няколко основни начина: 1) когато се намали броят на показателите към всеки един критерий; 2) когато оценката на критерий се прави не за цяло домакинство, а на лице; 3) когато оценката на даден критерий се прави на колективно ниво. Практиката в чуждите държави показва разкъсване на връзката между официална дефиниция за енергийна бедност и подпомагането с мерки, и мониторинг, като всяка цел може да се обслужва по избор по най-подходящия начин.

След съпоставка на всички варианти се заключава, че най-оптималният вариант за ситуацията в България е приложение на дефиницията за енергийна бедност в цялост за нуждите на 100% грантово финансиране за жилищно обновяване и друг тип високоразходни дългосрочни мерки за защита на енергийно бедните домакинства, и приложение на комбинации от критерии за доход на лице за нуждите на енергийни компенсации и социално подпомагане.

3.2. Механизъм на администриране на оценката и защитата на енергийно бедни домакинства у нас.

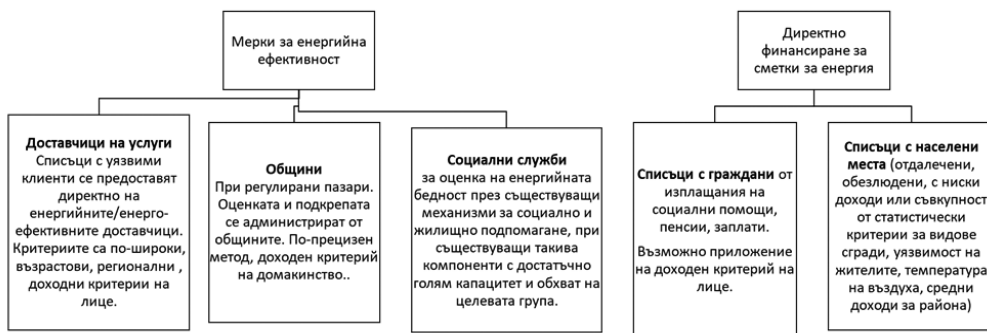
Възможностите за администриране на процеса на оценката и защитата на енергийно бедните домакинства се обуславят от степента на либерализация на пазара на електроенергия и газ за бита, развитието на системата за социална закрила и наличния капацитет за обслужване на потенциалните правоимащи. В доклад на Световната банка от 2016 г. за енергийната бедност се разграничават два вида възможности за оценка – енергийните доставчици и фирми, занимаващи се със социални дейности, от една страна, и институциите, от друга – в лицето на дирекциите социално подпомагане по места, пенсионни фирми и фирми за работа с хора с увреждания, социални услуги, общини и други институции. Трети предложен вариант е комбинацията от тези видове.

Докладът различава три вида оценка: 1) активна, при която правоимащите лица трябва да заявят услугата; 2) пасивна, при която правоимащите са идентифицирани на база данни и информирани че са допуснати до програмите; и 3) регистри с данни за критериите на допустимост за ползване и проверка на предоставяните услуги.

В България е постигнат консенсус през 2022 г., че институциите трябва единствено да осигурят оценка на домакинствата в положение на енергийна бедност, което те да ползват за участие в програми и схеми пред доставчиците или администраторите на тези програми и схеми. Процесът е разделен на две, отговорностите също. Освен изборът на горепосочените видове – пасивна и активна, се търси третият вариант – автоматична обработка на данните в добре-

развита електронна платформа със споделени регистри данни и минимизиране на необходимостта от кандидатстване и одобрение от човешка ръка. Необходимо е също и уточнение на целите на всеки начин на администриране, тъй като мерките за енергийна ефективност са с висок разход на ниво жилище и предполагат необходимост от оценка на ниво домакинство, ползваща дефиницията за енергийна бедност в цялост. Енергийните компенсации са текущи, при тях е по-важно да се предостави възможност за автоматична обработка и пасивен начин на кандидатстване. Вариантите според целите са представени на фигура 3.

Източник: Автора

Фигура 3. Възможни начини на администриране на оценката за енергийна бедност

Същевременно механизмът за намаляване на енергийната бедност трябва да включва всички фази на управленския процес – от стратегическо планиране, през изпълнение на политиките (оценка и подкрепа на енергийно бедните домакинства), контрол на изпълнението, мониторинг на енергийната бедност и политиките, и отчет пред българските граждани и ЕС. Механизмът ще послужи за две основни цели: 1) Облекчен достъп до програми за повишаване на енергийната ефективност и ВЕИ системи с изискване за съ-финансиране; 2) Енергийни компенсации при покачване на цените на енергийните ресурси.

Административен механизъм би следвало да се развива с две основни функции: 1) оперативна, за оценка на енергийно бедните; и 2) стратегическа и контролна, за развитие на политики и мерки (схеми, програми) за намаляване на енергийната бедност, и осъществяване на контрол и мониторинг върху оперативната дейност. Затова реформата би следвало да включва както избор на носител на оперативната дейност, така и създаване на координационно звено за политиките за намаляване на енергийна бедност, засягащи сферите на енергетика, социална политика, жилищна политика и регионално развитие, и финанси.

Координационно звено. Съществена част от механизма е разработката на звено от служители с висока квалификация, които да оказват съдействие на институциите при разработка на политиките за подкрепа на енергийно бедни домакинства и да осъществяват независим мониторинг. Подобно звено би следвало да има координационни функции с институциите и синхронизиране на политиките на всички нива. Предвид Комуникация на ЕС (ЕС, 2022a) от април 2022 г., създаваща координационен механизъм по мерките за енергийна

бедност с участието на представители от министерствата на енергетиката на всички държави членки, логично е подобно звено да се намира в Министерство на енергетиката. Същевременно основният стратегически документ, който би следвало да се развива със заложен цели и индикатори за енергийна бедност е предстоящият за актуализиране Национален план за енергетиката и климата. Дейностите, които би следвало да развива координационното звено включват: 1) разработка на стратегически планове и цели; 2) картографиране и мониторинг на енергийната бедност; 3) контролна дейност; 4) отчет на всеки две години за напредъка съгласно Регламент (ЕС) 2018/1999.

Оперативна система на оценка. Капацитет за нова услуга „Удостоверение за енергийна бедност“ от общините, АСП, НАП, „Обслужване на едно гише“ в областните градове би следвало да бъде подсигурен за оценка от всички служители обработващи в 256 кметства, както и възможност за заявка през електронната платформа на НАП с ПИК код.

3.3. Обезпечаване на финансов ресурс за намаляване на енергийната бедност.

Три основни инструмента са свързани с домакинствата в периода 2022 – 2029 г., а именно – Планът за възстановяване и устойчивост, Социалният климатичен фонд и Декарбонизационния фонд. През юли 2021 г. ЕС прие нов пакет „Подготвени за цел 55“, в който се залагат по-амбициозни климатични цели. Всички инициативи в пакета „Подготвени за цел 55“ за изпълнение на целите на ЕС в областта на климата и енергетиката до 2030 г. са последователно структурирани, така че да се развиват полезни взаимодействия, да се ограничат потенциално отрицателните последици от разпределението, включително между държавите членки, особено върху най-уязвимите и енергийно бедните лица. Затова е предложението на ЕС за изграждане на Социален фонд за изменението на климата или т.нар. Социален климатичен фонд, който трябва да бъде въведен в действие една година преди стартирането на търговията с емисии в секторите транспорт и сгради и да функционира през последните две години от действието на Инструмента за възстановяване и на Механизма за възстановяване и устойчивост. Освен очакваният Социален климатичен фонд, който ще работи основно с енергийно бедни домакинства, се очаква включване на компонент в Декарбонизационния фонд. За съжаление България пропусна възможността да финансира домакинствата си по линия на Модернизационния фонд. Затова е важно да съществува специално звено, което да следи и разширява целенасочено финансовия ресурс за защита на домакинствата в цялост и на енергийно бедните домакинства в по-тесен смисъл.

В обобщение и заключение, България има нужда от цялостна визия за извеждане на домакинствата от състояние на енергийна бедност. За целта освен първите две стъпки, заложен в ПВУ – дефиниране и администриране на процеса на оценка, е важно да се работи и в третия аспект – стратегическо планиране и подсигуряване на достатъчен финансов ресурс за целенасочена работа с домакинствата за намаляване на енергийната бедност у нас.

Използвана литература

- Директива (ЕС) 2019/944** за вътрешните пазари на електроенергия. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/PDF/?uri=CELEX:32019L0944&from=SL>
- Директива 2012/27/ЕС** на Европейския парламент и на Съвета от 25 октомври 2012 година относно енергийната ефективност. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/?uri=celex%3A32012L0027>
- ЕС. (2021а). Директива 2010/31/ЕС** (изменена 2021) на Европейския парламент и на Съвета от 19 май 2010 година относно енергийните характеристики на сградите (преработен текст). <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/?uri=celex:32010L0031>
- Методика за определяне на енергийно бедните домакинства в България. (2022).** Проект „Интегрирани услуги за енергийно обновяване на жилищни сгради – SHEERenov. Многогодишна финансова рамка за периода 2021 – 2027 г.
- НПВУ. (2022).** Национален план за възстановяване и устойчивост. <https://www.nextgeneration.bg/14>
- НСИ. (2022).** Население и демографски процеси през 2021.
- Пенева, Т., Зъбов, Е., Джалов, Д. (2022).** Индивидуална оценка на енергийната бедност. *Икономическа мисъл / Economic Thought*, 67 (5).
- Пенева, Т. (2022).** Енергийната бедност в България: измерения и фактори. София: АИ „Проф. Марин Дринов“
- Регламент (ЕС) 2018/1999** на Европейския парламент и на Съвета. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/PDF/?uri=CELEX:32018R1999>
- Център за енергийна ефективност Енефект. (2021).** Проучване за разработване на дефиниция за „Енергийната бедност“ в България. http://www.eneffect.bg/images/upload/new/Energy%20Poverty%20via%20EE%20Policies%20and%20Measures_14012022.pdf
- ЕС. (2022а).** Communication and annex - Guidance to MS for updated NECPs 2021-2030. https://energy.ec.europa.eu/communication-and-annex-guidance-ms-updated-necps-2021-2030_en EUKI Policy Brief, 2022. Supporting Households in the Energy Price Crisis
- Fahmy, E., Gordon, D., & Patsios, D. (2011).** Predicting fuel poverty at small-area level in England. *Energy Policy*, 39, 4370–4377.
- Guenette, J. (2020).** Price Controls: Good Intentions, Bad Outcomes. World Bank. <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/33606>
- IMF. (2022).** For Whom the Bell Tolls: Climate Change and Income Inequality. WP/22/103
- OECD. (2022).** Why governments should target support amidst high energy prices. OECD Policy Responses on the Impacts of the War in Ukraine. <https://www.oecd.org/ukraine-hub/policy-responses/why-governments-should-target-support-amidst-high-energy-prices-40f44f78/#figure-d1e243>
- Sgaravatti, G., S. Tagliapietra, G. Zachmann. (2021).** National policies to shield consumers from rising energy prices. Bruegel Datasets, first published 4 November 2021. Available at: <https://www.bruegel.org/dataset/national-policies-shield-consumers-rising-energy-prices>
- Walker, R., McKenzie, P., Liddell, C., Morris, C. (2012).** Area-based targeting of fuel poverty in Northern Ireland: an evidence-based approach. *Applied Geography*, 34, 639–649.
- World Bank. (2022).** Technical Assistance Facility to Support Renovation Wave under Cohesion Policy in Select EU Member States. Diagnostic Assessment – BULGARIA.

ИНТЕГРАЦИЯТА НА УКРАИНСКИТЕ БЕЖАНЦИ В СТРАНАТА НИ – ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВАТА ПРЕД БЪЛГАРСКИТЕ ИНСТИТУЦИИ И ОБЩЕСТВО

Въведение

21^{-ви} век е период на динамични промени, продиктувани най-вече от навлизането на човечеството в четвъртата индустриална революция. Тя се характеризира с интензивна цифровизация и изкуствен интелект. Иновативните технологии значително изменят времето и пространството. Материалният и дигиталният свят се сливат в едно виртуално пространство, където хората комуникират и извършват своята ежедневна дейност. Напредналите технологии разкриват едни необятни възможности и същевременно невидими опасности пред човечеството, които оказват влияние върху всяка сфера от нашия живот. Бързият обмен на данни и информация въздействат върху световните финанси, икономика, общество и отделния индивид. Именно в свят на глобална несигурност и интензивни промени човечеството се изправи пред сериозни предизвикателства, застрашаващи неговата сигурност и правото му на избор. В средата на 2022 г. равносметката е следната: нестихваща пандемия от COVID-19, здравна криза, застаряващо население в развитите държави и не на последно място по сериозност военен конфликт между Русия и Украйна. Всички тези фактори доведоха до световна икономическа криза, финансова дестабилизация, нарушено равновесно състояние на пазарите на труда, висок темп на инфлация, демографска криза, риск от социална бедност и пр. Нормалният ритъм на живот на цялото човечество бе сериозно нарушен. Световната обстановка породила необходимостта всяка демократична страна да прояви гъвкавост, адаптивност и солидарност, за да продължи да функционира като част от съвременната обществена система.

Фокусът в настоящата статия е върху украинската бежанска вълна, възникнала от военните действия между Русия и Украйна. Целта на разработката е да се посочат основни предизвикателства, с които се сблъскват украинските бежанци, българското общество и институциите, в стремежа към успешната интеграция на лицата, търсещи убежище в страната ни. За достигането на поставената цел в разработката е необходимо решаването на следните задачи:

- Разглеждане на украинските бежанска вълна и ситуацията в Европа;

---

¹ Гл. ас. д-р Десислава Колева-Стефанова, УНСС / Chief Assist. Prof. Dr. Desislava Koleva-Stefanova, UNSS: stefanova_desi@abv.bg

- Разглеждане на интеграцията на украинските бежанци и интеграцията им в българското общество;
- Изводи и препоръки въз основа на извършеното изследване.

В следващата част от статията е обърнато внимание на ситуацията в Европа в контекста на украинската бежанска вълна.

1. Украинските бежанци и ситуацията в Европа

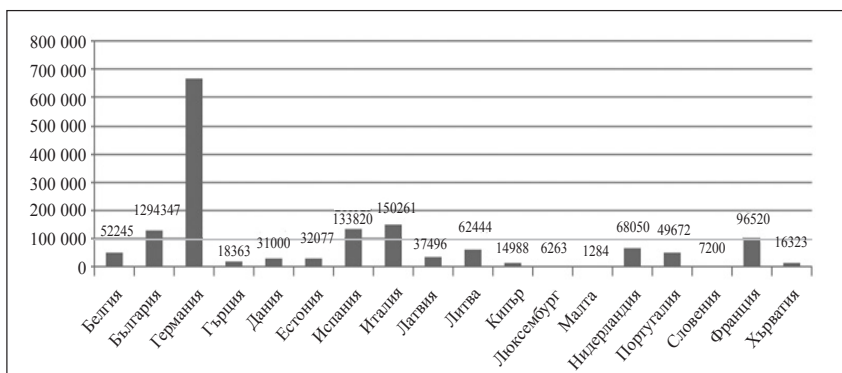
На 24 февруари 2022 г. между Русия и Украйна започват военни действия напълно в противоречие със съвременните ценности, защитавани от всички световни институции за мир, свобода, равенство, единство и пр. Военната инвазия измени облика на цялото човечество, застрашвайки неговата сигурност и свобода. Всяка една страна, независимо от географското си разположение, усети негативното влияние от засилващия се конфликт. Държавите от цяла Европа са свидетели на една от най-мощните хуманитарни кризи в нашето съвремие. Всяка една страна от Стария континент доказва своята солидарност, съпричастност и подкрепя към украинските граждани, отваряйки границите си за тях в този труден период. Според Агенцията за бежанците на ООН към 17 август 2022 г. около 6 657 918 души са преминали през Европа, като над 3 840 560 украински бежанци са потърсили убежище и са се регистрирали за временна закрила в европейските страни. По статистически данни над 90% от тях са жени и деца, които са едни от най-уязвимите социални групи, застрашени от отвличания, насилие, трафик на хора (https://www.eu-solidarity-ukraine.ec.europa.eu/information-people-fleeing-war-ukraine_bg).

През месец март 2022 г. Европейският парламент подкрепя прилагането на директива за временна закрила, която е приета през 2001 г. Тя дава възможност за незабавна временна защита за едногодишен период на бежанци за пребиваване в съответната страна. Освен това, на тези лица се осигурява жилищно настаняване, възможност за работа, достъп до социална помощ и медицински услуги. През същия период Европейският парламент очертава и бъдещата визия за развитие в контекста на военните действия, включваща три фундаментални точки: необходимост от засилване на отбраната и киберсигурността в ЕС; необходимост от актуализиране на европейските правила за предоставяне на убежище; необходимост от инвестиране на повече средства в зелена енергия и ограничаване използването на руски газ и петрол (<https://www.europarl.europa.eu/news/bg/press-room/20220321IPR25919/voynata-v-ukrayna-evrodeputatite-otpusnaxha-speshni-sredstva-za-bezhantsite>, 2022).

По отношение на украинската бежанска вълна Европейският парламент пренасочва средства от ЕС за регионално развитие и убежище към страните от съюза, които приемат украински бежанци. Първоначално са отпуснати над 10 млрд. евро за тази хуманитарна криза. Освен тези средства ЕС удължава с една година срока на действие на фонда „Убежище, миграция и интеграция“ и на „Фонда за вътрешна сигурност“. Целта е всички държави членки да финансират свободните си парични средства (приблизително около 420 млн. евро) за нуждите на украинската бежанска криза. Правителствата на европейските държави формират приемни пунктове, за да се улесни посрещането на бежанците. Много цивилни

граждани се включват и безкористно помагат в този труден период. Доставят се медицински помощи и други консумативи от първа необходимост чрез Механизма на европейската гражданска защита и резерва RescEU. През месец юни Европейският парламент одобрява финансов пакет от 400 млн. евро за подкрепа на страните на първа линия (<https://www.europarl.europa.eu/news/bg/headlines/world/20220324STO26151/otghovort-na-es-na-krizata-s-ukrainskite-bezhantsi>, 2022).

Държавите с най-много украински бежанци към началото на юли са Полша с регистрирани над 1,2 млн., Германия с приблизително 870 000 души и Чехия с 390 000 бежанци. На фиг.1 са показани бежанци от Украйна, регистрирани в европейски страни с временна закрита или по други подобни схеми, към 17 август 2022 г.

Източник: ВКБООН, Агенция за бежанците на ООН, https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine#_ga=2.161051069.1413299824.1661161394-394973233.1661161394

Фигура 1. Бежанци от Украйна, регистрирани в европейски страни с временна закрита или по други подобни схеми, към 17 август 2022 г., хил.

От фиг. 1 се вижда, че освен Германия, Полша и Чехия, голям брой регистрирани украински граждани има в Италия (150 261), Испания (133 820), България (129 437). Европейските страни, приемащи украински граждани, проявяват съпричастност, разбиране, толерантност. Те се стремят да осигурят достъп до всички социални услуги за една плавна интеграция и достойно съществуване на тези лица. „Значим фактор в тази насока са редица инициативи на ЕС, чрез които се подкрепят усилията на организациите в областта на...“ (Атанасова, М., 2020:26) защитата и сигурността за хората, бягащи от безпощадната военна инвазия.

В следващата част на статията фокусът е върху адаптацията на украинските граждани в България.

2. Украинските бежанци и интеграцията им в българското общество

Четвъртата индустриална революция и пандемията от COVID-19 оказват своето огромно влияние върху българското общество. Интензивно изменящите се дигитални технологии и наложената дистанция за опазване здравето и живо-

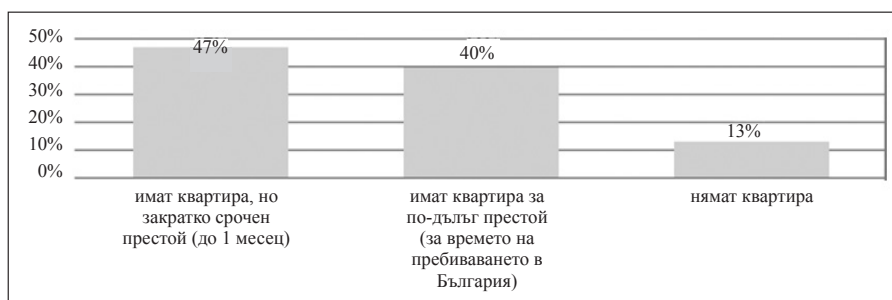

та на хората водят до съществени трансформации на пазара на труда. Промени-те най-вече са свързани с осезаемото навлизане на гъвкавите форми на заетост, изискващи социална сигурност, съвременни професионални компетенции, иновативно мислене. Дигиталните технологии и кибернетиката изправят работната сила и бизнеса пред сериозни предизвикателства и преосмисляне на целия работен процес. С цел ограничаване на заразата от COVID-19 много бизнес организации трансформират трудовата си дейност от разстояние – home office. За съжаление голяма част от предприятията в сферата на услугите и производството прекратяват дейността си, което води до високи нива на безработица и финансова дестабилизация. Глобалните инфлационни процеси допълнително влошават обстановката в страната. Основно те са повлияни от протичащите военни конфликти, поскъпването на енергийните суровини, стоки и труд, които съществено изменят световното търсене и предлагане. Тези фактори предизвикват неустойчива икономика, високи бизнес разходи и интензивно покачване на потребителските цени. Сериозен проблем се оказва и недостигът на квалифицирана работна ръка, така необходима за пазара на труда във всички сектори на икономиката. Паралелно с тази напрегнатата обстановка българското население и институциите се справят с най-голямата бежанска вълна в своята история. Руско-украинският конфликт оказва силно влияние върху България както в икономически, така и в социален аспект. Голям поток от украински граждани навлиза в границите на държавата ни, бягайки от военната инвазия. Лицата, търсещи убежище, са предимно майки с деца и възрастни хора, които принудително са напуснали родните си домове, любимите си хора, работните си места и пр. Въпреки трудностите, несигурното бъдеще, езиковата бариера, непознатата обществена среда, тези хора полагат усилия и воля за адаптация към новия си живот. Повечето от тях търсят временно жилище в близост до детски градини, училища и здравни учреждения, което допълнително усложнява тяхното настаняване. По данни на МОН в началото на април 2022 г. са подадени заявления за 805 украински деца и ученици, желаещи да посещават българските образователни институции, като 237 от тях са за детска градина, а 556 за училище. Българските институции се стремят да подпомогнат адаптацията на украинските бежанци чрез различни активни програми, включително курсове за професионално развитие, обучение за цифрови умения, български език и др. Държавата ни осигурява 50 милиона лева за украинските лица, като ежедневно им се полагат по 40 лева за храна и подслон. Тези финанси се изплащат на организации, собственост на Националния осигурителен институт (болнични учреждения и центрове, почивни станции, хотели и къщи за гости, вписани в Националния туристически регистър и др.). По данни на Министерство на туризма броят на украинците, които оставт в хотели към 8 юни, е 25 952, а други 22 000 се преместват в държавни бази и почивни станции. Голям брой бежанци са се завърнали в Украйна. По отношение включването на украинските деца в образователната система Министерството на образованието и науката (МОН) се стреми да осигури бърза и ефективна административна процедура. Във всички Регионалните управления на образованието (РУО) в страната се получават заявления за прием в детска градина и в училище на украински деца. Тази мярка се реализира след издаването на официален правен статус (Украинските

деца, включени в образователната система – <https://web.mon.bg/bg/search?q>). По информация на МОН в началото на юни 2022 г. в образователната система са включени над 523 украински деца. Българските училища и детски градини могат да приемат между 20 и 40 хиляди деца, като е задължително да са ваксинирани според изискванията от българския имунизационен календар. Голяма част от украинските деца учат онлайн, което налага да имат достъп до подходящи цифрови устройства. Сериозно предизвикателство пред възрастните и децата от Украйна се явява езиковата бариера, която е основна пречка за интеграцията им. Българските институции, неправителствените организации, гражданските движения се обединяват в една обща кауза, а именно реализирането на добри практики на социална адаптация и интеграция за тези лица. Основна роля изиграват Държавната агенция за бежанците (ДАБ), Интеграционно-информационните центрове за бежанци, Бежанско-мигрантската служба на Българския червен кръст (БМС), неправителствени организации като Съвет на жените-бежанки в България (СБЖ), Национална асоциация на доброволците в Република България (НАДРБ), фондации „Мати Украйна“, „За доброто“, „За нашите деца“, „За достъп до права FAR“. В инициативата се включват много други организации, както и всички български граждани, които доброволно помагат на тези лица, проявявайки състрадание и щедрост. ДАБ осигурява бюджет, финансиращ програми за интеграция на бежанците. Те са свързани с жилищно настаняване, еднократни социални помощи, курсове по български език, здравно осигуряване, курсове за професионална квалификация и преквалификация, грижи за децата чрез помощи при интегрирането им в образователната система и др.

В статията са показани данни от Агенцията по заетостта за периода и процентът на настанените украински бежанци до 01.09.2022 г.

Източник: Агенция по заетостта, <file:///C:/Users/Georgi%20Mishev/Downloads/az-sednichni-danni-01-09-2022.pdf>

Фигура 2. Украински бежанци с осигурено място за живеене, %, до 09.2022 г.

От фиг. 2 се вижда, че най-много украински граждани – 47% имат квартири, но за период до 1 месец, следвани от 40% за дългосрочен период, а само 13% нямат осигурен подслон. Според Закона за убежището и бежанците от 2001 г. на чужденците с временна закрила им се дава правото да бъдат част от работната сила на страната. Украинските бежанци могат да се регистрират в бюрата по труда и да участват в различни професионални обучения и активни политики. Пазарът на труда е една от най-важните системи за интеграция. „На този па-

зар се формират ключови процеси като заетост, безработица и доходи, които най-тясно вълнуват всеки човек“ (Дулевски, Л., 2010:15). В тази насока е необходимо украинските лица да си намерят платена заетост, подходяща спрямо образованието и притежаваното професионално умение. Същевременно пред работодателите се отваря възможност да наемат квалифицирани работници от украински произход, които да ограничат дефицита от кадри на българския пазар на труда (http://www.aref.government.bg/sites/default/files/uploads/docs2020-11/ZAKON%20ZA%20UBEZhISchETO%20I%20BEZhANTsITE_20.pdf).

Таблица 1

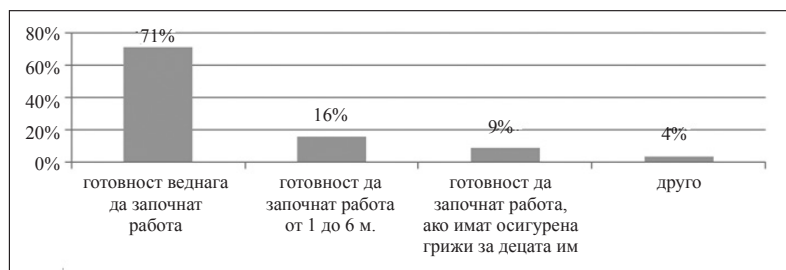
Разпределение на наетите по трудово правоотношение украински граждани по сектори на икономиката в периода март – юни 2022 г.,%

Сектор	Дял,%
A СЕЛСКО, ГОРСКО И РИБНО СТОПАНСТВО	0.5
B ДОБИВНА ПРОМИШЛЕНОСТ	0.2
C ПРеработваща промишленост	6.9
D ПРОИЗВОДСТВО И РАЗПРЕДЕЛЕНИЕ НА ЕЛЕКТРИЧЕСКА И ТОПЛИННА ЕНЕРГИЯ И НА ГАЗООБРАЗНИ ГОРИВА	0.0
F СТРОИТЕЛСТВО	1.6
G ТЪРГОВИЯ, РЕМОТ НА АВТОМОБИЛИ И МОТОЦИКЛЕТИ	8.0
H ТРАНСПОРТ, СКЛАДИРАНЕ И ПОЩИ	1.2
I ХОТЕЛИЕРСТВО И РЕСТОРАНТЪОРСТВО	63.7
J СЪЗДАВАНЕ И РАЗПРОСТРАНЕНИЕ НА ИНФОРМАЦИЯ И ТВОРЧЕСКИ ПРОДУКТИ, ДАЛЕКОСЪОБЩЕНИЯ	2.4
K ФИНАНСОВИ И ЗАСТРАХОВАТЕЛНИ ДЕЙНОСТИ	0.6
L ОПЕРАЦИИ С НЕДВИЖИМИ ИМОТИ	0.9
M ПРОФЕСИОНАЛНИ ДЕЙНОСТИ И НАУЧНИ ИЗСЛЕДВАНИЯ	1.3
N АДМИНИСТРАТИВНИ И СПОМАГАТЕЛНИ ДЕЙНОСТИ	4.4
O ДЪРЖАВНО УПРАВЛЕНИЕ	0.2
P ОБРАЗОВАНИЕ	0.4
Q ХУМАННО ЗДРАВЕОПАЗВАНЕ И СОЦИАЛНА РАБОТА	1.3
R КУЛТУРА, СПОРТ И РАЗВЛЕЧЕНИЯ	2.3
S ДРУГИ ДЕЙНОСТИ	3.9
U ДЕЙНОСТИ НА ЕКСТЕРИТОРИАЛНИ ОРГАНИЗАЦИИ И СЛУЖБИ	0.0
# N/A	0.3
ВСИЧКО	100

Източник: Месечен бюлетин юни, 2022 г., АЗ, <https://www.az.government.bg/bg/stats/view/2/374/>

От данните в табл. 1 се вижда, че значително голям брой украински граждани са започнали работа в хотелиерския и ресторантърския сектор – 63,7%. Той се откроява с висок процентен дял спрямо останалите браншове, където работещите в дадена сфера са под 10%. На второ място с 8,0% заетост са *Търговия, ремонт на автомобили и мотоциклети*, следван от *Преработващата промишленост* с 6.9% работещи украинци. На четвърта позиция са професии с

Административни и спомагателни дейности с 4,4% украински граждани. Нито едно заето място от украински бежанци не се отчита в сектора на *Производство и разпределение на електрическа и топлинна енергия и на газообразни горива*. Най-малък процент на работещи украинци има в сферата на държавното управление и добивната промишленост – 0,2%. Към края на месец юни започналите работата украински лица в страната са 7 391 души. Градовете с най-голям брой работещи украинци са Варна, Бургас, София, Пловдив, Добрич, Русе, Благоевград. Българският пазар на труда изпитва сериозни сътресения под влияние на протичащите военни действия между Русия и Украйна. Отражение върху броя на новорегистрираните безработни дават и влошаващите се икономически и енергийни кризи в международен мащаб. Прогресивното повишаване на цените на горивата, електроенергията и галопиращата инфлация сериозно затрудняват нормалното функциониране на производството и индустрията. В бъдеще от продължителността на войната в голяма степен зависи оцеляването на много от българските стопански фирми. Те са застрашени от спиране на производствения процес, намаляване на персонала и фалити. Въпреки влошената икономическа обстановка, към настоящия момент бизнесът има нужда от работна ръка, в това число и украински граждани. Българските институции разработват активни политики за разселените лица от Украйна. Едни от дейностите са: предоставяне на възможност за регистрация като търсещи работа лица в дирекциите на Бюрото по труда; мярката „Солидарност“, подкрепяща бизнеса за наемане на бежанци от Украйна; „Програма за заетост и обучение на бежанците“; облекчени процедури за започване на работа; възможност за сезонна заетост и др. Също така Агенцията по заетостта и дирекциите на Бюрото по труда провеждат анкета до 01.09.22 г. за проучване готовността на украинските лица да започнат работа (<https://www.az.government.bg/pages/programi-i-proekti/>). Обработените данни дават информация, която спомага за синхрона и връзката между работодателите и търсещите работа. В следващата част на статията са показани резултатите от извършеното проучване.

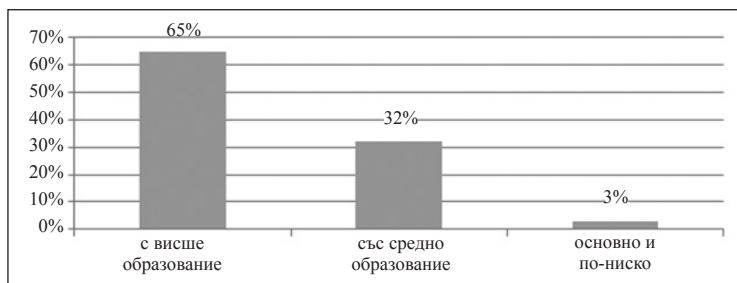

Източник: Агенция по заетостта, file:///C:/Users/Georgi%20Mishev/Downloads/az-sedmichni-danni-01-09-2022.pdf

Фигура 3. Готовност на украинските граждани да започнат работа (до 01. 09. 2022 г.)

В анкетата са участвали 30 687 хил. украински граждани. Данните на фиг. 3 онагледяват готовността на украинските граждани да започнат работа. Най-голям процентен дял – 71% – са лицата, които имат готовност веднага да започнат

работа. Те са последвани от 16% украинци, на които им трябва време за адаптация преди да се включат на пазара на труда. 9% от бежанците нямат възможност за платена заетост, защото няма кой да се грижи за децата им.

Източник: Агенция по заетостта, file:///C:/Users/Georgi%20Mishev/Downloads/az-sedmichni-danni-01-09-2022.pdf

Фигура 4. Притежавано образование на анкетираните украинци, %, до 09.2022 г.

Украинските лица с висше образование са с най-голям процентен дял от 65%. На втора позиция с 32% са лицата със средно образование, като едва 3% са украинците с основно и по-ниско.

Изводи въз основа на извършеното изследване

- Войната в Украйна предизвика една от най-мощните световни кризи с разселване на хора. Според Агенцията за бежанците на ООН към месец юни 2022 г. в Европа са влезнали над 4,8 милиона украински граждани, като 3,2 милиона са се регистрирали за временна закрила или подобни схеми. За много от украинските лица България се възприема като транзитна държава. Те считат, че западните държави осигуряват по-големи възможности за финансова подкрепа и интеграция. До средата на месец август 129 437 души са получили временна закрила в България.

- Въпреки подкрепата, съпричастността и грижите на българските институции, неправителствените организации и цивилните граждани, украинските бежанци все още се нуждаят от повече специализирани центрове, програми, услуги и жилищно настаняване за тяхната интеграция. Според анкетно проучване на Агенция по заетостта 60% от запитаните украинските граждани нямат осигурен подслон за дългосрочен период (над 1 месец). Това води до психическо напрежение и несигурност сред тези лица.

- За успешната интеграция на украинските граждани е необходимо премахването на езиковата бариера чрез реализиране на обучителни курсове, съобразени с възрастовите им групи. Владеенето на местния език е една от най-важните предпоставки за социализирането и интеграцията на бежанците. Подходящата социална среда, комуникацията с българското население, осигуряването на равнопоставен достъп до всички обществени институции и дейности са от първостепенно значение за адаптационния път на развитие на чуждите граждани в страната приемник.

- Успешната интеграция на украинските граждани би била в помощ за сериозната демографска криза на страната ни, отнасяща се до ниска раждаемост, задълбочаващ се регионален дисбаланс, застаряващото и намаляващо население. Необходимо е реализирането на програми и мерки, насочени към осигуряването на по-лесна адаптация на тези лица в страната ни. „Повишаването на качеството на услугите за отглеждане на дете и възможностите за безплатно образование и грижи безспорно биха допринесли за по-добро съвместяване на професионалния и личния живот, като осигурят спокойствие и време на лицето за кариерно развитие“ (Манчева, М., 2021:23).

- Важно е осигуряването на повече места в ясли, детски градини и други центрове за най-малките деца. Недостигът на тези учреждения води до трудности и невъзможност за започване на различни квалификационни курсове и платена заетост сред украинските граждани. По данни на АЗ около 16% от бежанците са готови да започнат работа, ако има кой да се грижи за децата им. Липсата на заетост води до по-трудна интеграция и недостиг на финансови средства.

- По данни на Агенцията по заетостта в началото на юни бизнесът в България има възможност да наеме над 200 000 лица в почти всички сектори на икономиката (IT-бранша, търговията, транспорта, здравния сектор, хотелиерството и ресторантьорството, леката и тежката промишленост и др.). Анкетно проучване на АЗ показва, че от 340 запитани работодатели, 74 % изразяват желание за моментално назначаване на украински граждани; 9 % имат готовност да осигурят платена заетост от 3 до 6 месеца; 14 % нямат осигурени свободни работни места за бъдещото полугодие (АЗ, Users/Georgi%20Mishev/Downloads/az-sedmichni-danni-01-09-2022.pdf).

- Агенцията по заетостта отчита, че 71% от украинските граждани са в готовност веднага да започнат работа, като до края на месец юни 7 391 имат платена заетост. Като цяло броят на заети лица не е голям, имайки предвид горепосочения капацитет за над 200 000 свободни работни места на българския пазар на труда. В тази насока е необходимо разработването на ефективни активни политики, стимулиращи заетостта сред украинските бежанци. „Активната политика по заетостта би могла да насърчи ръста на заетостта и БВП като се намали равнището на безработица и зависимостта на лицата от социалните трансфери“ (Пандурска, Р., 2020:127). Работещото население допринася за публичните финанси, производствения процес, развитието на икономиката, социалната система и пр. Индивидуалните ползи от платената заетост също са от значение. Намирането на работа съществено ограничава риска от социално изключване и бедност.

- Страната ни има сериозен недостиг на кадри при професии като лекари, медицински сестри, инженери, строители, шофьори и пр. Проучване на АЗ отчита, че 65% от украинските граждани са с висше образование и са висококвалифицирани специалисти, от които се нуждае бизнесът. На тези лица се дава възможност да получават високи доходи, социална сигурност и финансова стабилност, докато пребивават в страната.

- Без съмнение военните действия и изострените отношения между Русия и България водят до нарушени доставки на енергия, газ, суровини и материали.

Вследствие на тези негативни фактори се ограничава производственият обем и това води до нова вълна от съкращения и фалити сред бизнес организациите, което повлиява демотивиращо и на украинските граждани-участници на българския пазар на труда. „Факторите, оказващи влияние върху мотивацията, са изключително разнообразни и индивидуално обусловени“ (Данаилова, И., 2020:9). Необходимо е разработването на многоаспектни дейности, които да подкрепят и стимулират работодателите и работниците, участници на пазара на труда.

- Неоспорими са усилията и желанието на всички български институции и граждански организации да помогнат на украинските бежанци при интеграцията им. Въпреки това все още се наблюдават трудности при администрирането и издаването на необходимите документи за легалното им пребиваване в страната. Без съмнение „всяка държава, съобразно нейния суверенитет и правопорядък, би следвало да съдържа вътрешни правила по този въпрос“ (Дулевски, С., 2021:57). Важно е осъществяването на добра координация и синхрон между всички действащи органи на европейско, национално, регионално и местно равнище.

- Хуманитарната бежанска криза има многоаспектен характер и оказва влияние върху всички обществени системи – политическите, икономически, демографски, образователни, трудови, социални, етнически, културни и пр. Необходимо е изграждането на единна концепция, основана на солидарност и равенство, в съчетание с целите на Европейския стълб на социалните права.

Заклучение

През последните години човечеството се сблъска с безпрецедентни събития като пандемия, война, виртуална реалност, трансформиращи се пазари на труда, световна икономическа и хуманитарна криза. Тези сътресения изменят облика на цялото човечество, налагайки нов обществен ред, изискващ солидарност и взаимопомощ. Войната, която се води само на няколко километра от нашата граница, е безпрецедентна трагедия и недопустимо събитие в най-новата история на Европа. Всички страни от ЕС се обединяват в името на свободата и правото на мирно съществуване. Нашата страна също доказва своята съпричастност и неотлъчната си помощ на украинските граждани. Без съмнение в тези трудни времена обединението, единомислието и подкрепата са разковничето към по-добро и мирно бъдеще!

Използвана литература

Агенцията по заетостта. file:///C:/Users/Georgi%20Mishev/Downloads/az-sedmichni-danni-01-09-2022.pdf

Агенцията по заетостта. Програми и проекти, <https://www.az.government.bg/pages/programi-i-proekti/>

Атанасова, М. (2020). Продължаващо професионално обучение на заетите в малките предприятия – в контекста на корпоративната социална отговорност. Научни трудове на УНСС, том 3, с.26

- Дулевски, Л. (2010). Пазар на труда. С.: Сиела, с. 15
- Дулевски, С. (2021). Някои моменти относно прилагането на чл.15, ал. 3 МСИДДО. *Индустриални отношения и обществено развитие*, бр.1, стр. 56–68
- Данаилова, И. (2020). Трудова мотивация. С.: Изд. комплекс УНСС, с. 9
- Агенция за бежанци на ООН – ВКБООН. (2022). https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine#_ga=2.161051069.1413299824.1661161394-394973233.1661161394
- АЗ. (2022). Месечен бюлетин месец юни. <https://www.az.government.bg/bg/stats/view/2/374/>. Украинските деца, включени в образователната система <https://web.mon.bg/bg/search?q>
- Манчева, М. (2021). Грижите за деца в ранна детска възраст като фактор за съвместяването на професионалния и личния живот. *Индустриални отношения и обществено развитие*, бр. 4, с. 23
- Пандурска, Р. (2020). Пазар на труда. С.: Изд. комплекс УНСС, с. 127
http://www.aref.government.bg/sites/default/files/uploads/docs20201/ZAKON%20ZA%20UBEZhISchETO%20I%20BEZhANTsITE_20.pdf
https://www.europarl.europa.eu/news/bg/press-room/20220321IPR25919/voynata-v-krayna-evrodeputatite-otpusnakha-speshni-sredstva-za-bezhantsite_2022
https://www.europarl.europa.eu/news/bg/headlines/world/20220324STO26151/otghovort-na-es-na-krizata-s-ukrainskite-bezhantsi_2022
https://www.eu-solidarity-ukraine.ec.europa.eu/information-people-fleeing-war-ukraine_bg

ИНВЕСТИЦИИТЕ В ДЕЦАТА КАТО УСЛОВИЕ ЗА ДЕМОГРАФСКО РАЗВИТИЕ И АДРЕСИРАНЕ НА НЕРАВЕНСТВАТА В УСЛОВИЯТА НА КРИЗА

1. Необходимостта от финансови инвестиции в децата

Вече повече от десетилетие публичните разходи за децата са разглеждани в научното и политическото пространство като инвестиции и ключов фактор за демографско развитие, компенсиране на неравенствата, намаляване на безработицата, дългосрочен растеж и пр. Налице са доказателства, че инвестициите в децата водят до прекъсване на т.нар. „кръг на бедността“ (Black and Devereux 2011) и намаляване на детската бедност – здравни грижи, услуги за образование и грижа в ранна детска възраст, патронажна грижа и програми за здравословно хранене, които са достъпни за всички деца от уязвими групи (Barr and, Gibbs, 2019, Campbell et al. 2014, Chetty et al. 2011; Heckman et al. 2013, Schweinhart et al. 2005). Нещо повече, тези инвестиции имат пряко въздействие върху повишаването на образователните резултати, намалени нива на бременност сред подрастващите и намалена престъпна ангажираност във второ поколение (Barr and, Gibbs, 2019). От ключово значение за ефективността на тези инвестиции е периодът от раждането до 5 години с фокус върху емоционалните и познавателни етапи на развитие в този период (Heckman, 2013).

Значението на инвестициите в децата намира място в препоръка 2013/112/ЕС на ЕК „Инвестиране в децата: прекъсване на цикъла на неравнопоставеността“ от 2013 година, която е основана на разбирането за допълнителния риск от бедност и социално изключване за децата както по отношение на техните образователни резултати, здравен статус и реализиране на пълния им потенциал като възрастни, така и по отношение на междупоколенческия аспект на предаване на неравнопоставеността. В този контекст препоръката предвижда планиране и провеждане на координирани секторни политики за всички деца със специален фокус върху политиките за деца в уязвима ситуация (включително деца, живеещи в бедност или деца от групи, попадащи в повишен риск от бедност, като домакинства с един родител или многодетни семейства, деца от етнически малцинства, деца със специални нужди или увреждания, деца в

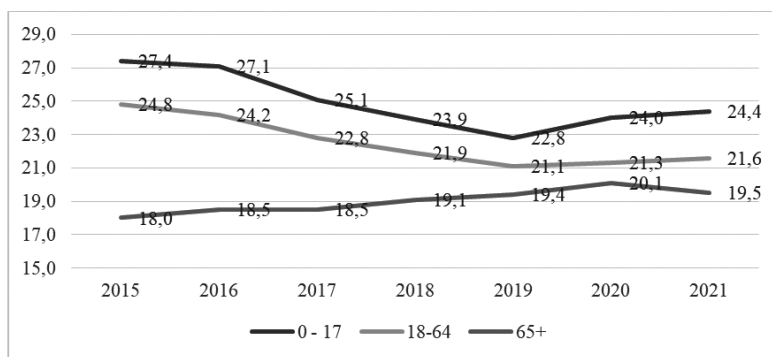
---

¹ Ас. д-р Мария Брестничка, УНСС / Assist. Prof. Dr. Maria Brestnichka, UNWE: maria.brestnichka@unwe.bg

алтернативна грижа и деца на улицата, както и деца, които попадат в риск от множествена уязвимост, като деца от ромска общност) като част от постигането на умен, устойчив и включващ растеж.

Под инвестиции в детското развитие обаче не бива да се има предвид единствено обема на финансовата инвестиция. От ключово значение е тези инвестиции да следват изпълнението на мерки и дейности, насочени към постигането на основните стандарти за качество в грижата за децата – подкрепа на езиковото, моторното и познавателното развитие, развитието на социо-емоционални компетентности, умения за комуникация и независимост. Съществено значение има моментът на старт на програмата – изследванията показват 13.7% годишна възвращаемост до навършване на 30-годишна възраст на инвестициите в програми с високо качество за деца от уязвими групи от 0 до 5 години със съотношение на разход/полза от 7.3, при 7-10% възвращаемост при програми, насочени към 3-4-годишните деца (Garcia et al., 2017).

Разбира се, това не бива да бъде тълкувано като насока за приоритизиране на инвестициите в периода на ранното детство за сметка на инвестициите, имащи ефект върху по-късните периоди от живота на децата. Това подчертава, обаче, че децата в риск и особено децата, при които е налице комбинация от уязвимости, са тези, при които подобни инвестиции са от особено значение. Това може да бъде разглеждано като ефективна стратегия за увеличаването на вероятността за пълноценен принос на децата в обществото на по-късен етап от живота им и за доказано намаляване на социалните разходи, които биха възникнали при необходимост от адресиране на неравенствата, включително повишени разходи за здравни грижи при влошено здравословно състояние, социално подпомагане, необходимост от социална подкрепа и др.

Източник: Евростат, 2021

Фигура 1. Население в риск от бедност или социално изключване в Европейския съюз по възрастови групи, в проценти (2021 г.)

Тези заключения идват в момент, в който е категорично ясно, че в европейски план населението от 0 до 17 години живее в най-висок риск от бедност и социално изключване, като тази тенденция е устойчива (фиг. 1). Като продължение на тези усилия и в контекста на Европейския стълб на социалните права

през 2021 г. е приета Европейската гаранция за детето, която предвижда отпускането на поне 5% от Европейския социален фонд + в държавите с нива на риск от бедност и социално изключване над средния за Европа, и цели прекъсването на цикъла на бедността за над 5 милиона деца с целеви дейности по премахването на бариерите пред достъпа до здравни, образователни и социални услуги за деца от шест ключови групи – бездомните деца или децата, живеещи в изключително лоши жилищни условия, децата с увреждания, децата с проблеми с психичното здраве, децата с мигрантски произход, децата с малцинствен расов или етнически произход (особено роми), децата, които се намират в алтернативна (особено институционална) грижа и децата в несигурна семейна среда. Индикативната цифра за България е 200 000 млн. евро за мерки в пет области, предвидени по Европейската гаранция за детето, които да обхванат над 200 000 деца – ранно детско образование и грижи, образование, здраве, здравословно хранене и жилищно настаняване.

България устойчиво държи едно от първите места по нива на риск от бедност и социално изключване за хората от 0 до 17 години. През 2021 г. всяко трето дете в България живее в риск от бедност и социално изключване (33% при 21.7% средни нива за ЕС-27) (Евростат, 2022). Делът на децата, живеещи в бедност, през 2021 г. е 24.2%, като преди социалните трансфери този процент е 41.9. Налице са съществени регионални различия – рискът от бедност или социално изключване сред децата варира от 27.1% в Северен централен и Североизточен район и достига до 43.4% в Северозападен район (НСИ, 2022). Индексът на човешкия капитал на Световната банка показва настоящото състояние на преживяемост, здравни и образователни услуги, които дават възможност на едно дете, родено днес в България, да достигне като възрастен човек 68% от производителността, която би имало при достъп до качествени образователни и здравни услуги – стойност под средната за ЕС (Световна банка, 2019). Наслагването на кризите, настъпили вследствие на пандемията от COVID-19 и войната в Украйна, допълнително задълбочи социалните и икономически неравенства. Количествените данни по отношение на нивото на обхват на децата от 3-годишна възраст до постъпването им в началното училище показват доста по-ниско от средното за Европейския съюз – за 2021 – 2022 г. нетният коефициент на записване на децата, обхванати от предучилищно образование, е 79.1% (при 92.8% за ЕС) (НСИ, 2022). Тези данни за България са далеч от т.нар. Цели на Барселона за обхват от 90%, както и от стратегическата цел до 2030 г. обхватът да достигне 95%. През 2021 година са отпуснати 20 млн. лв. за подпомагане на заплащането на такси за детска градина за деца в задължителна предучилищна възраст над 4 г. и приблизително още толкова за компенсация за подпомагане заплащането на такси за децата, които поради липса на места не са приети в държавни или общински детски градини и училища (Национална мрежа за децата, 2022). Налице са и мерки за подпомагане от страна на работодателите – например включване на допълнителна помощ за детска ясла или градина в социалния пакет на служителите или разкриване на услуги за ОГРДВ към съответната компания, включително и с подпомагане на самите работодатели чрез операция „Детски кътове“ по ОПРЧР през 2021 г. Трудно може да се каже обаче, че тези или други бюджетни решения, касаещи осигуряването на

достъп на децата до здравни, образователни, социални услуги или подкрепа за жилищно настаняване, са част от цялостно планиране на инвестициите в децата и в ранното детско развитие.

2. Оценка на финансовите инвестиции в децата за България

Въпреки че са налице доказателства за значението на инвестициите в децата и по-добрите икономически и социални резултати за цялото общество, практически е невъзможно да се направи заключение по отношение на ефективността на тези инвестиции без количествена оценка. Съществено затруднение пред оценката на финансовите инвестиции в децата обаче представлява разпокъсаността на политиките, включващи мерки, насочени към подкрепа на детското развитие. Дори и при ограничаване на обхвата, минимум три са основните секторни политики, ангажирани с детското развитие – здравна, социална и образователна, които в България са прилагани от три министерства и техните регионални структури, една държавна и две изпълнителни агенции и местните власти. Съответно начинът, по който се събира и обработва информация, свързана с бюджетирането и разходването на държавния бюджет и допълнителните средства, като например тези, които България получава като член на ЕС, не предполага оценка на разходите, свързани с постигането на целите и прилагането на мерките и дейностите, свързани с детското развитие. Това поставя на дневен ред необходимостта от разработване на допълнителни инструменти за оценка на инвестициите в децата, които са от особена важност в ситуация на наслагващи се уязвимости, включително предизвикани от здравните, политическите и обществените кризи.

В международен план са налице няколко подобни инструмента. Kids' Share на Urban Institute изследва публичните разходи за деца в САЩ, като прави опит да оцени както размера на федералните разходи, така и размера на отделните разходни и данъчни програми. Инструментът идентифицира програмите, които носят полза за децата, и събира информация за разходите от федерални източници като оценява дела на всяка програма, който пряко се отнася за децата (Hahn et al, 2020). Подобен инструмент използва и Институтът за фискални изследвания на Обединеното кралство, който оценява разходите в сферите образование, здравеопазване и социални услуги за деца, и дава прогноза за тяхното развитие (Kelly et al, 2018). Childonomics на европейската мрежа Eurochild е по-сложен инструмент за оценка на дългосрочната социална и икономическа възвращаемост от инвестициите в децата на база на икономическо моделиране и проследява както обхвата на съответните политики за деца, така и измененията в резултатните индикатори (т.е. индикаторите, измерващи промените в живота на децата), като се прави оценка на нетните разходи и ефекти (Eurochild, 2017). Инструментите са създадени с цел както да изследват публичните финансови инвестиции в децата, така и да подкрепят информираното вземане на решение за бюджетирането им.

В България през 2018 година Национална мрежа за децата реализира пилотен инструмент за проследяване на финансовата инвестиция на държавата в

децата, който е създаден от Института за пазарна икономика в партньорство с фондация „За нашите деца“ с подкрепата на УНИЦЕФ България.

2.1. Методология

Инструментът е създаден именно с цел да направи възможна количествената оценка на финансовите инвестиции, както и да очертае основните области, в които са необходими промени в начина на бюджетиране на публичните разходи с оглед осигуряване на ресурс за изпълнение на стратегическите цели по отношение на политиките, имащи отношение към децата, от една страна, и проследяването на ефективността на разходите, т.е. възвращаемостта на инвестициите. С оглед на пилотния характер на инструмента, той включва проследяване на разходите в трите основни направления, които най-често имат отношение към живота на децата – здравеопазване, образование и социална политика.

За избягване на терминологична неяснота е възприето разбирането, че понятието „инвестиция“ се ползва извън стриктната икономическа дефиниция и включва преки и непреки публични разходи, които имат потенциален ефект върху детските живот и развитие. За целите на анализа е използвана дефиницията за дете по чл.2 от Закона за закрила на детето – всяко физическо лице до навършване на 18 години. Избрани са следните критерии за разходи:

- разходът се получава пряко от детето/ разходът е за услуга, която се получава пряко от детето;
- или
- разходът е обвързан с наличието на дете, независимо от това кое е лицето, което получава финансирането или услугата, като тук се включват и разходите в подкрепа на майчиното здраве (бременните жени).

Основен източник на данни са програмните бюджети и отчетите за тяхното изпълнение на трите основни министерства, ангажирани с основните направления – Министерство на образованието и науката, Министерство на здравеопазването и Министерство на труда и социалната политика, като относително стабилни във времето. Включени са също така и обобщени данни на ниво общини, данни от Националния осигурителен институт за държавно обществено осигуряване и разходите на Националната здравноосигурителна каса за деца. При някои видове дейности относителният дял на разходите за деца представлява консервативна експертна оценка, базирана на данни за подобни съотношения в страни от ЕС, където подобни разбивки са налични. Допълнително е използвана статистическа информация и официални прогнози за някои икономически показатели като БВП, броя на деца, населението и др. (ИПИ, ФЗНД, 2018).

Ограниченията на инструмента са най-вече по отношение на проследяването на ефективността на инвестициите и обвързването на оценката на направените публични разходи с ефектите от прилагането на политиките, които те обезпечават по отношение на включването на пазара на труда, намаляването на шанса от възникване на здравен риск, включително от гледна точка на намаля-

ване на нивата на детска смъртност, намаляване на вероятността от възникване на социален риск и намаляване на нивата на престъпност, ранни бременности и пр. Допълнително ограничение е изборът за проследяване на инвестициите в трите основни области – здравеопазване, образование и социална политика, но тук трябва да се има предвид, че е напълно възможно инструментът да бъде използван в настоящия си вид за проследяване на разходите и в други сектори като правосъдие, култура, спорт и др.

Чрез инструмента са проследени инвестициите в детството в периода 2017 – 2022 г., което дава възможност както за получаване на моментна картина, така и за проследяване на динамиката на инвестициите за целия период. Инструментът дава възможност за проследяване на планираните бюджетни разходи и на финансовите отчети за реалното изпълнение на бюджета.

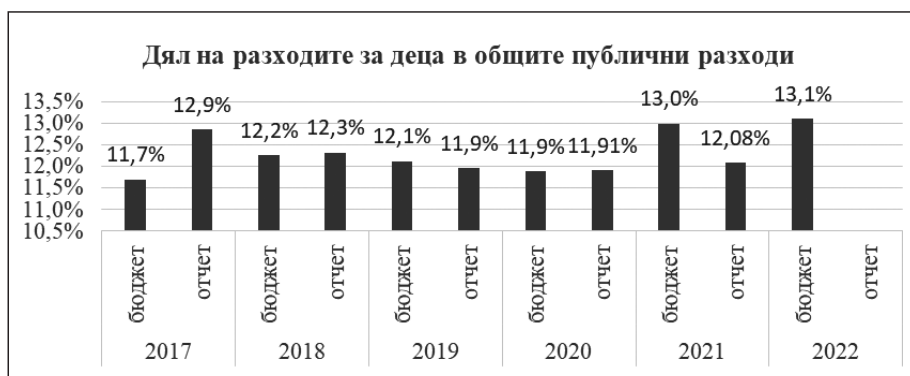
2.2. Обвързаност на инвестициите в децата със стратегическите цели на политиките, свързани с деца

Анализът, предхождащ създаването на инструмента за проследяване на инвестицията на българската държава в децата показва, че оценката на обвързаността на стратегическите цели, свързани с децата и финансирането за постигането им, е затруднена от факта, че са налице над 20 стратегически документа, които определят политиките за деца и подкрепа на семействата с деца, включително Националната стратегия за намаляване на бедността и насърчаване на социалното включване 2030, Стратегическа рамка за развитие на образованието, обучението и ученето в Република България (2021 – 2030), Национална здравна стратегия (2021 – 2030), Национална програма за подобряване на майчиното и детско здраве (2021 – 2030), Национална програма за превенция на насилието и злоупотребата с деца (2022 – 2026) и др. Основният документ, който според Закона за закрила на детето определя стратегическите цели по отношение на децата, е Националната стратегия за детето, но за съжаление България от 2019 година няма приета такава. Независимо от това, погледът към предходните периоди на НСД показва, че тази стратегия няма ясно финансово изражение, т.е. планирани разходи за осъществяване на мерките извън общата формулировка „в рамките на утвърдения бюджет“. Подобна е ситуацията за много от стратегическите документи, които са с ясен времеви период и съдържание, което се актуализира. За разлика от тях програмните бюджети на министерствата обхващат цели подсектори, съдържанието им е в голяма степен фиксирано, като рядко се наблюдава отпадане на някои и включване на нови бюджетни програми и нямат ясен времеви срок на приключване. Обикновено трудно може да се разграничи финансирането на отделните мерки и дейности през бюджетните програми и голяма част от мерките могат да бъдат разпознати в няколко бюджетни програми, тъй като те са доста общи и не се отчитат по отделни цели и мерки, а по икономически елементи – разходи за персонал, издръжка, капитали и т.н. Наред с това, основни проблеми, касаещи детския живот и развитие, остават извън обхвата на стратегическите документи. Така например, въпреки ключовото значение на осигуряването на сигурна и здравословна среда за детското развитие, трудно проследими са инвестициите в жилищни политики,

имащи отношение към осигуряването на жилище на децата поради липсата на Национална жилищна стратегия.

2.3. Инвестициите на българската държава в децата

Проследяването на финансовите инвестиции в периода 2017 – 2022 г. показва нарастване на абсолютната стойност на разходите за децата, както и, след спад през 2019 г. и 2020 г., увеличение на дела в общите публични разходи през 2021 г. и бюджета за 2022 г. (фиг. 2). От тази гледна точка е рано да се говори за устойчив ръст на инвестициите в децата. Нещо повече, трябва да се има предвид и влиянието на темповете на нарастване на самия бюджет, което води до пропорционално нарастване на средствата по сектори (НМД, 2021).

Източник: Инструмент за оценка на финансовата инвестиция на държавата в децата, НМД, 2022

Фигура 2. Дял на разходите за деца в общите публични разходи

През 2021 година се наблюдава намерение за увеличаване на инвестициите в децата, като разходите, свързани с образование, здравеопазване и социална подкрепа, са бюджетирани с 1% ръст. За съжаление, няма значима разлика между дела на разходите в общия държавен бюджет в отчета от 2020 и 2021 година, като изключение прави сектор образование, в който е налице увеличение с изпреварващи темпове. Бюджетът за 2022 година е по-амбициозен по отношение на децата, но предстои да се види реализацията му.

Както е видно, съществена част от ръста на инвестициите в образованието се дължи на ръста на средствата, отделяни за образование (фиг. 3). Сектор образование като предлагач универсална услуга на практика е най-добре финансираният от трите сектора, като в него се наблюдава и най-сериозно увеличение на финансовия ресурс, който се дължи предимно на увеличението в стандарта на училищата и детските градини. Малко над 70% от бюджета за образование минават от държавния бюджет през общините, а между 20% и 25% от разходите за образование са предвидени за приобщаване, т.е. извън универсалната услуга.

Източник: Инструмент за оценка на финансовата инвестиция на държавата в децата, НМД, 2022

Фигура 3. Разходи за здравеопазване, образование и социална политика 2017 – 2022

В същото време, съвсем различна е картината в сектор здравеопазване, в който има традиционно най-малко средства и съответно има най-малък дял от инвестициите в децата, който в общия случай варира между 10% и 12% от всички инвестиции в трите сектора (фиг. 4). Това е изключително тревожно с оглед на факта, че здравните услуги също са универсални, с особен акцент не само върху доболничната и болничната помощ, но и мерките и услугите за профилактика на детското здраве. Голямата част от бюджета за здравеопазване минава през Националната здравноосигурителна каса (62-64%), като поне половината от тези разходи са за болнична помощ. Големият дисбаланс на разходите за профилактика и болнична помощ е ясен показател за липсата на „умни“ инвестиции в профилактиката, които практически са основен начин за намаляване на публичните разходи в другите две области на здравеопазването.

Източник: Инструмент за оценка на финансовата инвестиция на държавата в децата, НМД, 2022

Фигура 4. Разпределение на разходите за деца по сектори

В сферата на социалната политика инвестициите бележат умерен ръст, който се дължи най-вече на актуализирането на някои видове подпомагане. Подпомагането на семействата с деца представлява на практика около 90% от бюджета в социалната сфера, като оставя на социалната подкрепа и специфичната подкрепа за деца с увреждания останалите 10%. С оглед на наличието на данни, които ясно показват недостатъчността на подпомагането и нуждата от социална подкрепа за преодоляване на неравенствата, това също е сериозен повод за размисъл за ефективността на инвестициите, особено в контекста на наслагващи се кризи.

Разбира се, трябва да се има предвид, че финансовите инвестиции в децата не бива да се разглеждат единствено от гледна точка на абсолютната си стойност, с оглед на демографските промени и динамиката на измененията по отношение на детското население. Демографските тенденции показват намаляване на дела на децата от населението, като националното преброяване през 2021 г. показва, че той е около 15%. Така например, имайки предвид високата възвращаемост на инвестициите в децата в първите години от живота, лесно може да се провери какъв е броят и дялът от населението на България, които имат нужда от подобни финансови инвестиции – 288 484 или 4.4% от населението на България (НСИ, 2021). За съжаление обаче към момента начинът на бюджетиране на държавния бюджет не позволява изчислението на разходите само за тази възраст дори в трите основни направления, използвани от пилотния инструмент.

Заклучение

Проследяването и оценката на публичните инвестиции в децата е незаобихолимо условие за демографско развитие, преодоляване на неравенствата и дългосрочен растеж, като за това говорят както научните доказателства, така и политическите решения в международен план. Погледът към българския контекст ни показва, че дори само оценката на тези инвестиции очертава ясно критичните откъм финансиране сектори, като с особена сила това важи за детското здравеопазване.

Изключително важно е при оценката на финансовите инвестиции в децата да не бъде проследяван единствено обемът на средствата, а и ефективността на тяхното разходване. От тази гледна точка в изследователски план е важно да бъдат направени и следващите стъпки по отношение развитието на инструмента за оценка на финансовите инвестиции в децата така, че да може да бъде обвързан с проследяването на структурни, функционални и резултатни индикатори. Нещо повече, инструментът има изключително важен приложен аспект от гледна точка на амбицията си да подкрепи държавните институции в създаването на механизъм, който да позволи бюджетиране на разходи, свързани с децата и подкрепата на техните семейства, да позволява проследимост на самите разходи, както и на тяхната ефективност и – в крайна сметка – на възвращаемост на инвестицията. Това е особено важно в условията на криза, когато достигането на инвестициите до най-уязвимите групи деца е определящо както за развитието на техния човешки потенциал, така и от гледна точка на по-ниските публични разходи в бъдеще.

Използвана литература

- Национална мрежа за децата. (2022).** Бележник 2022: Какъв е средният успех на държавата в грижата за децата. ISSN: 1314-9970
- Пилотен инструмент за проследяване на инвестицията на българската държава в децата, анализ и основни наблюдения и изводи от приложението му към държавните бюджети за периода 2017 – 2019, (2018),** Институт за пазарна икономика и Фондация „За нашите деца“
- Световна банка. (2019).** Повишаване на човешкия капитал в България: Преглед на индекса на човешкия капитал за България. www.worldbank.org, посетен на 05.11.2022
- Национална мрежа за децата. (2021).** Финансови инвестиции на българската държава в децата.
- Barr, A.C., and C. Gibbs. (2019).** Breaking the Cycle? Intergenerational Effects of an Anti-Poverty Program in Early Childhood. EdWorkingPaper: 19–141
- Black, S. and P. Devereux. (2011).** Recent developments in intergenerational mobility. *Handbook of Labor Economics*, 4, 1487–1541
- Campbell, F., G. Conti, J.J. Heckman, S.H. Moon, R. Pinto, E. Pungello, and Yi Pan. (2014).** Early childhood investments substantially boost adult health. *Science*, 343, 1478–1485.
- Chetty, R., J.N. Friedman, N. Hilger, E. Saez, D. Whitmore Schanzenbach, and D. Yagan. (2011).** How does your kindergarten classroom affect your earnings? Evidence from Project STAR. *Quarterly Journal of Economics*, 126(4), 1593–1660.
- Childonomics:** Measuring the long-term social and economic value of investing in children. Eurochild, 2017
- Hahn, H., C. Lou, J.B. Isaacs, E. Lauderback, H. Daly, C.E. Steuerle. (2020).** Kids Share 2020. The Urban Institute
- Heckman, J. (2007).** The economics, technology, and neuroscience of human capability formation. *PNAS*, 104(33), 13250–13255.
- Kelly, E., T. Lee, L. Sibieta, T. Waters. (2018).** Public Spending on Children in England: 2000 to 2020. Institute for Fiscal Studies
- Schweinhart, L.J., J. Montie, Z. Xiang, W.S. Barnett, C.R. Belfield, M. Nores. (2005).** Lifetime Effects: The High/Scope Perry Preschool Study Through Age 40. Ypsilanti, MI: High/Scope Press

**СЕКТОРНА И РЕГИОНАЛНА
ИКОНОМИЧЕСКА ПОЛИТИКА,
ПРОМЕНИ В КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТТА
И УСТОЙЧИВОСТТА НА РАЗВИТИЕ**

**SECTORAL AND REGIONAL
ECONOMIC POLICY, CHANGES IN
COMPETITIVENESS AND SUSTAINABLE
DEVELOPMENT**

ПОЛИТИКИ НА „ПОБУТВАНЕ“ – РЕШЕНИЯ ОТ ПОВЕДЕНЧЕСКИЯ ИКОНОМИКС В УСЛОВИЯ НА НАСЛАГВАЩИ СЕ КРИЗИ

1. Въведение

Наслагващите се с бързи темпове кризисни състояния в развитието на страната имат множество измерения. Преди всичко екологичната – като тук не се има предвид само последиците от климатичната промяна – е безспорно най-значимата и с най-дългосрочни и труднопредвидими последици. Тя се изразява в необходимост от преориентиране към по-малко ресурсен и енергиен модел на производство, наложителност от затваряне на производствения кръг с използване и рециклиране на отпадъците. На второ място като значение са неблагоприятните тенденции в социалната сфера – драстично увеличаване на социалното и икономическо неравенство, демографско застаряване на нацията и масовата емиграция на младо население, влошена урбанистика и пр. Третата сфера, чисто икономически неблагоприятни процеси, особено през последната една година, с неконтролируема инфлация, ниски доходи неадекватно икономическо и финансово поведение на широки маси от населението, липса на чуждестранни инвестиции.

Всички тези тенденции изискват множество (и то комплексни) политики, мерки и подходи за въздействие от органите за управление на всички нива. Освен добре познатите действия на икономическа политика и регулиране съществуват и редица други възможности за въздействие върху икономическите агенти. В тази посока поведенческият икономикс предлага някои интересни идеи. Насърчаването на едно или друго поведение, възприемано като необходимо, социално или икономически значимо и допустимо и популярно, наричано *побутване*, е възелът, в който се пресичат множество възможности за въздействие както на равнище индивид и фирма, така и на по-високи равнища като социални групи, слоеве, професии и пр.

---

¹ Проф. д-р Пламен Чипев, Институт за икономически изследвания при Българска академия на науките и Пловдивски университет „П. Хилендарски“, докторант Айгюн Ертюрк-Минчева, Пловдивски университет „П. Хилендарски“ / Prof. Plamen Tchipev, Economic Research Institute at Bulgarian Academy of Sciences and Plovdiv University “P. Hilendarski”, PhD student Aygun Erturk-Mincheva, Plovdiv University “P. Hilendarski”: tchipev@uni-plovdiv.bg, aygun.erturk@uni-plovdiv.bg

Настоящата статия разглежда тази възможност не само в теоретичен план, но и в практически, като лансира и подлага на дискусия съвкупност от такива политики в няколко области и сфери на реализация.

2. Вземане на решения според поведенчески икономикс

Една от най-големите слабости на маржинализма, впоследствие именуван като нео-класически икономикс, е това, че базира цялата си логика върху една представа за човека, която има много малко общо с реалността. Още през 1888 г. Джон Инграм в своите прочути коментари към политикономията на Дж. С. Мил отбелязва, че начинът, по който той третира икономическите агенти, е нереален, а действията на „икономическите хора“ са сведени единствено до печалба на пари (Ingram, 1988). Впоследствие критиката към този теоретичен абсурд, назван *homo economicus*, придобива разгърнат характер, като към сурогат, изкуствен конструкт, който лишава икономикса от възможността да опише и прогнозира правилно човешкото поведение. Налага се една по-реалистична тенденция в икономическата наука, която се стреми да преодолее свеждането на човека до сбор от хедонистични желания, реализирани в тясно индивидуалистичната рамка на личното благополучие. Трябва да се отбележи тук острата критика на Веблен (1993).

След въвеждането на *ограничената рационалност* възможността (Simon, 1976) и визионерското допускане за съществуване на особен вид (*транзакционни*) разходи, от Коуз (1937), се отваря възможността за появата и развитието на **нео-институционалния икономикс**. С усилията на Уилямсън направлението успява да направи голяма крачка към едно по-реалистично виждане за ограничените възможности на човешката природа, но също и за стремежа към опортюнистично поведение у индивида (Williamson, 1986). Това дава възможност на последователите на нео-институционализма да върнат обратно институционалната дименсия на икономическата система.

Следващата апроксимация на реалността е дело на **поведенческия икономикс**. Той се стреми да направи по-достоверен процеса на вземане на решения чрез приближаване на психологическите характеристики на икономическия агент към реалността. Саймън заменя целта на икономическата система; вместо максимизиране, целта става достигане до удовлетворителен резултат, „*достатъчно добро*“ решение, (Simon, 1957). Той нарича това *удовлетворяване (satisficing)* и по същество въвежда една от първите *евристики* или както ги определяме днес – когнитивни „съкратени пътеки“ за достигане до търсено решение. Опирайки се на започнатото от него, Даниел Канеман и Амос Тверски правят същински пробив в разработката на мисленето и психологическите особености на вземането на решения. Преразглеждайки изцяло психологическите мотиви на хората в икономическата система, които те наричат *рационални*, за да ги противопоставят на „*еконите*“ от типа *хомо икономикс*, Канеман и Тверски ги постулират като ограничено-рационални, неособено логични и последователни. В същото време те са готови да се идентифицират и допринасят за групата си, щедри са, имат слаба представа какво ще им ха-

ресва в следващия момент утре или след година. И най-вече приемат, че дори и изборите, чийто последствия изглеждат сигурни, всъщност се придружават от несигурност.

Съвсем накратко, това което двамата психолози констатира, може да се опише по следния начин: Човешкото мислене има **дуален** характер, което може да бъде обособено в рамките две системи – бавна и бърза. Бавната мисловна система е добре познатата ни аналитична система, при която се ползват различни научни методи, проверяват се и прецизират решенията и пр. Втората, която често възприемаме като интуитивна (психолозите я наричат *евристична*), се характеризира с това, че индивидът не изчислява вероятности, не се опира на логика при вземане на решения в условия на несигурност.

Вместо това, хората разчитат на редица евристики. Евристиките “свеждат сложните задачи за оценка на вероятностите и прогнозиране на стойностите до по-прости оперативни решения. По принцип тези евристики са доста полезни, но понякога водят до тежки и систематични грешки” (Kahneman and Tversky, 1974). Моделите, изследвани от тях, спадат към категорията на неформалните евристики и се опират на вербални описания. Те свързват евристиките със специфичните начини на мислене, на които хората разчитат при вземане на решения. Затова, както Канеман (2012) сочи, те се концентрират не върху всяка интуиция и отхвърлят моделите на „акуратните“ интуиции, ползващи опита, базиран върху продължителна практика. Обратното, техният фокус са „преценъчните“ интуиции, опиращи се на евристики, които често водят до провал поради различни „изкривявания“ (или пристрастия – *biases*).

Канеман и Тверски извеждат първоначално няколко евристики, включващи:

– **представителност** (*representativeness*). Когато правим оценки за несигурни събития на базата на сходство с прототип, например, когато решаваме каква е възможността дадено лице да има определена професия или не.

– **достъпност** (*availability*): *лекота на извличане от паметта*. Когато преценяваме колко вероятно или колко често е дадено събитие въз основа на лекотата, с която извличаме от паметта си примери или генерираме такива във въображението си.

– **закотвяне и напасване** (*anchoring and adjustment*). Една от изключително често разпространените в икономиката евристики, при която хората оценяват числови резултати – първо се избира леснодостъпна стойност – „котвата“ и наместване нагоре или надолу, за да се достигне до отговор, който ни изглежда правдоподобен. В резултати, наблюдавани в експериментите на оценките им, остават близо до стойността на котвата; дори когато котвата е избрана от „коелото на късмета“ (Kahneman, Tversky, 1974, с. 1128) и дори когато им е обещана премия в зависимост от прецизността на оценката. Във всички случаи напасването се влияе силно от първоначалната котва.

Към днешна дата броят на евристиките и свързаните с тях пристрастия е много десетки, като освен *преценъчни* (*judgment*), имаме и *оценяващи* според това дали формират самата преценка или *желателността* на възможните варианти за избор, или пък *афективни евристики*, които влияят на оценката от внушените или асоциирани чувства в хода на изпитването.

В *Теория на перспективите* (Kahneman, Tversky, 1979) двамата психолози извеждат няколко важни психологически характеристики при вземането на решения в условия на риск: 1. неприязън (aversion) към загубата – агентите реагират на перспективата за загуба по-чувствително спрямо перспективата за същата по-размер печалба; 2. чувствителността се променя в зависимост от размера на печалбата или загубата, като принципно намалява с размера на залога; 3. оценката се извършва спрямо референтна точка, която е субективна за всеки индивид и може да бъде принципно различна (както неутралното изходно състояние от което преценяваме, така и точката, към която се стремим, или външно зададена такава). Оттук идва и заключението, че хората са склонни да „пре-реагират“ прекалено много на малки вероятностни събития и да „не-до-реагират“ на големи вероятности. Извеждането на тези характеристики на човешката природа дава възможност за следващата стъпка на поведенческия икономикс – формулиране на специални техники насочващи избора на хората.

3. Същността на политиките на „побутване“

Констатациите относно процеса на вземане на решение насочват поведенческия икономикс към намиране на решения на икономическите проблеми на хората, породени от различаващите се черти от *homo economicus* и насочване на поведението на индивидите в техен интерес чрез идеологията на *либертариански патернализъм*. Предлагане на избор и определянето на правила не трябва да създава допълнителни разходи за индивидите и не трябва да се прилага принуда. Идеята дава възможност чрез политики да се подобрява благосъстоянието на индивидите като се запазва свободата им на избор.

Побутването е потенциалният начин да се приложат резултатите от поведенческия икономикс като научна дисциплина в изграждане на политики (Lipp, 2014). Правителственият интерес към прозренията на поведенческия икономикс в повечето случаи е насочен към използването на т.нар. побутвания, главно заради ниските разходи и обществената им приемливост. Целта на побутването е да предупреди, да напомни, да насочи вниманието в определена посока (Талер, Сънстейн, 2014). Осъществява се организиране на контекста на вземане на решение чрез т.нар. архитектура на избора. Взема се предвид ограничената рационалност на индивидите, използват се принципите за създаване на улесняващи автоматични опции, осигурява се обратна връзка, разкриваща резултатите от съответното поведение и се дава възможност хората сами да подобряват връзките между предпочитания, избор и полезност в процеса на вземане на решение.

За изграждане на побутващи политики е необходимо да се идентифицират поведенческите бариери чрез експерименти и поведенчески прозрения и чрез подхода на евристики и пристрастия да се изберат и приложат подходящите поведенчески инструменти. Запазвайки основните принципи на поведенческия икономикс, на първо място се поставят психологическите характеристики и процесът на вземане на решение, като целта е хората деликатно да се насърчават или насочват, така че сами да направят избор.

4. Особеностите на проблемите в настоящите условия на наслаги-ващи се кризи

Назряващите още преди пандемията проблеми с въздействието на климатичните промени, конфликти и нарастващите цени на енергия и храни, с обхвата и мащаба на сътресенията от настоящата година очертават все повече настъпващата перфектна буря. Новата ситуация повдига очакване да се обърне внимание както на икономическото поведение, така и на поведенческия икономикс. Подходът за изграждане на стратегии изисква приемане на разновидностите на кризите и изграждане на обща насока за правилни инвестиции.

Енергийната ефективност оказва значително влияние както върху климатичните промени, така и върху благосъстоянието на гражданите; поради това, подобряване на потреблението на енергия е и приоритетната насока. Домакинствата представляват значителна част от крайното потребление на енергия в ЕС, Планът на ЕС за енергоспестяване се насочва както чрез доброволен избор приемане на незабавни стъпки за спестяване на енергия, така и в средносрочен до дългосрочен план ускоряване на структурни мерки за енергийна ефективност (ЕС, 2022). Отделно Франция предприема план за *енергийна трезвост*, обхващащ както промишлеността, така и социалната среда с малки интервенции и опростяване на иновативните проекти за алтернативни енергийни ресурси, добавя и излъчване в ефир на прогноза за електрическо потребление. В плана са предвидени мерки като налагане на максимални температури в държавни учреждения, намаляване на общественото и на външното осветление на частни предприятия, ограничаване на енергийното потребление на спортни и културни мероприятия, допълнителни ограничения на скоростта, насърчаване на използване на велосипеди, обществен транспорт и споделено пътуване, въвеждане на бонуси за домакинства, които успешно следват програмата с контролирано енергийно потребление. Германия с въвеждането на защитния пакет за домакинствата от нарастващите цени планира прилагане и на широка информационна кампания.

Присъщото по-спестовно енергийно поведение на българския потребител, съчетанието на увеличените цени с ниските доходи и енергийната неефективност на жилищата е възможно да изостри проблема със засегнатите от инфлацията домакинства, както и да задълбочи проблема с енергийна бедност (Пенева, 2022). За страната са необходими и мерки за повишаване на енергийната ефективност чрез обновяване на енергийно неефективния сграден фонд.

5. Възможности за приложение на побутващи политики

5.1. Политики, насочени към екологично поведение

Поведенческите прозрения посочват, че в екологичен план вредите от потреблението в повечето случаи остават неяви за индивидите, потреблението обикновено е свързано с ежедневни навици.

Политиките в областта на околната среда може да се насочат към мотивиране на екологична промяна и улесняване на екологичния избор за изгражда-

не на предотвратяващи мерки и създаване на социална норма като коригираща мярка. Поведенческият подход набляга на използване на положителни емоции за създаване на гордост от екологично поведение, използване на пристрастията като ефект на ограниченост на ресурсите в полза на изграждане на подходящото поведение (Rage and The Behavioural Insights Team, 2019). За популяризиране на желаната норма на обществено ниво може да се използват публична ангажираност, рамкиране и персонализиране на съобщения към лични ценности, идентичности и интереси.

За улесняване на изграждане на навик е важно да се предлага алтернативно решение в лицето на заместители на продукти и услуги. Въвеждане на екоетикети е също ключов инструмент за увеличаване на потребителския устойчив избор; освен това, те изграждат и социална норма за производителите. Използване на зелени автоматични опции по подразбиране като автоматично осветление и въвеждане на екологична енергия като автоматичен избор са инструменти, насочени към инертното държание. Но вземайки предвид значителната роля на склонността за адаптация към новите условия, е необходимо да се включат и навременни напомнания. В тази насока е включването на мобилно банкиране с възможността за посочване на вредата и разхода след извършена транзакция и предлагане на алтернативен избор.

Често използвани практики с увеличаване на атрактивността на рециклирането и намаляване на използването на пластмасови изделия чрез смяна на автоматичната опция с екологичен вариант са възможностите за лесно прилагане на побутващите политики в университети и училища, към които могат да се приложат и насърчаващи конкуренцията мерки чрез въвеждане на класации с оценки за устойчивост. Малките незначителни финансови стимули или лотарии с малки награди като ваучери за пазаруване или вноски към местна кауза са приложими практики.

5.2. Политики, насочени към енергоспестяване

Ускоряването на прилагането на новите насоки за енергийна ефективност и възприемането на енергоспестяващи решения изискват както социална приемливост, така и обществена ангажираност. На базата на добрите практики от други страни с поведенчески подход в България може да се обърне внимание на поставяне на интелигентни измервателни уреди, сравнение на потреблението през минали периоди и опростяване на наличните фактури (Миланов, 2018). Тези практики може да са последвани от създаване на условия за социално сравнение, обновяване на изискванията за енергийна ефективност на сградите и подобряване на сертификатите и разработване на нефинансови стимули.

В рамките на ЕС проект „Побутване на потребителите към енергийна ефективност чрез поведенческа наука“ се установява силно влияние на социалните норми и поведенчески контролни механизми върху намерението за намаляване на потреблението на енергия, свързано с отопление. Предоставяне на практични начини за намаляване на потреблението и общественото мнение за понижаване на отоплението оказват влияние за формиране на намерение, а об-

разователните кампании за оформяне на нагласи, финансови спестявания, както и загуба на комфорт са следващите влиятелни пунктове (Van Hove et al., 2021).

Освен въвеждането на интелигентни системи за разкриване на потреблението на потребителя, изискването за обновяване на сметките е друг ефективен инструмент. Освен опростяване с отчитане на ограничената рационалност е необходимо и включване на изпъкналост на необходимата за промяна информация с наблягане на неприязън към загубата и невниманието. Предоставянето на социална норма чрез сравнение със среден потребител или на база на жилищна зона дава възможност за коригиране на поведението.

По отношение на увеличаване на енергийната ефективност на сградите в съдействие на програмата за подкрепа за устойчиво енергийно обновяване на жилищния сграден фонд и обновяване на сертификатите за енергийни характеристики на домакинствата, насърчаване на оценителите да признаят енергийните подобрения при оценяване на имота и включване на специфични характеристики като разход за отопление ще изиграят значима роля. Но освен тях могат да се приложат и стимулиране на социално сравнение в отделните квартали, например чрез насърчителни кампании, както и подпомагане на странични дейности, като почистване на общи помещения, създаване на възможности за организирано даряване на вещи за местна кауза.

5.3. Политики, насочени към насърчаване на спестовно поведение у индивида

Относно спестяванията е необходимо да се отчетат неприязънта към загубите и т.нар. късогледство на потребителите, които водят до нежелание за първоначална инвестиция, създаваща възможност за бъдещо спестяване. В тази връзка е необходимо поставяне на изисквания за икономичност и подходящи етикети на производителите. Европейският продуктов регистър за енергийно етикетирание е изграден за улесняване на избора на енергийно-ефективни уреди. Автоматично зададените стойности са метод за контролиране на инертното държане, но също така във връзка с планираща и изпълняваща страна на индивидите предварителният ангажимент с поставяне на лимити за потребление може да окаже силно въздействие. По отношение на насърчаване на спестовността на домакинства може да се приложи и предварително заплащане на определена стойност за енергия и вода с възможност за проследяване на потреблението. В тази насока и асистирането на решенията с финансови консултации чрез специализирани звена за топлоизолация и енергоспестяване са приложими ефективни мерки.

Категоризирането и поставяне на котви на спестовните оказват силно влияние върху отношението на увеличаване на спестяванията. За увеличаване на спестяванията въвеждане на ликвидна спестовна сметка за спешни финансови случаи с автоматично захранване е подходящ механизъм. Подобряване на финансовите услуги с информацията за кредитни карти или лимитиране на сметките, както и насочващи към спестовни навици апликации, са също помощни средства. Интелигентното разкриване на информация и двигатели на избор в това отношение улесняват управлението на сметките с даване на предупреждения, напомнания, за да се избегнат излишни наказателни такси.

5.4. Политики, насочени към неравенството и социалната кохезия

Поведенческият икономикс предлага и начини за промяна на мисловните модели, унаследени от изградените институции на неравенството (Hoff, Walsh, 2018). Вземайки предвид влиянието на менталните модели в обработката на информация и преценките за намаляване на неравенството в образователната сфера, въвеждането на униформи в училищата би оказала положителен ефект върху възприятието на учениците помежду им. От една страна, въвеждането на униформи има ефект за намаляване на социалното съревнование, като се подчертават личните качества и умения, подпомага и правилното изграждане на самооценка и идентифициране в групата, а от друга страна, създава възможност за прилагане на механизми за финансово подпомагане. В дългосрочен план може да намали търсенето на социално сходство чрез наблюдаване на променливите предпочитания, с промяна на нагласата чрез социални и психологически фактори.

В образованието промяна на предпочитанията може да се постигне и чрез взаимодействие между групите, тъй като опознаването увеличава и справедливостта, и намалява търсене на личен интерес. Сложността на реална преценка на собствените възможности причинява склонност да се следва поведение според вече изграден стереотип. Насърчаване на поставяне на предварителни цели и менторство оказва влияние за следване на дългосрочни цели при поява на пречки или изкушения.

Побутващите политики могат да изиграят значителна роля и при изграждане на социална стабилност сред приемащи бежанци общности чрез насърчителни мерки за изграждане на доверие със съвместни прояви, рамкиране и масово използване на посланията, насърчаване на работодателите чрез популяризиране на положителните примери и включване на намеса на странични наблюдатели при негативно поведение (Walsh et al, 2019).

6. Заключение

Побутването е широкоприложим и ефективен подход за помагане при вземане на създаващи затруднение решения. Политиките на „побутване“ безспорно най-добре олицетворяват принципите на поведенческия икономикс, целта не е промяна на парадигмата на изграждане на политики или отказ от традиционните инструменти. От една страна, увеличават реализма за човешкото поведение с отчитането на двете системи на мисленето, а от друга, дават насока на предварително оценяване на интервенциите и се увеличава значението на обществената приемливост. Възможностите за приложения, поставени в настоящата статия, посочват, че нискоразходните и значими инструменти на подхода запазват своята актуалност и са достатъчно гъвкави, за да се модифицират според променящите се обстоятелства.

Използвана литература

- Веблен, Т. (1993).** *Защо икономиката не е еволюционна наука.* Икономическа мисъл, с. 105–117.
- Канеман, Д. (2012)** *Мисленето*, София: Изток-Запад, 507 стр.
- Миланов, Р. (2018).** *Идентифициране на добри практики в прилагането на алтернативни на регулирането мерки чрез използване на подходи от поведенческата икономика.* София: Институт по публична администрация, Европейски социален фонд, ОП Добро управление.
- Пенева, Т. (2022)** *Енергийната бедност в България: измерения и фактори*, София: Изд. на БАН „Проф. Марин Дринов“.
- Талер, Р. Х., Сънстейн, К.Р. (2014)** *Побутване: По-добрите решения за здраве, благосъстояние и щастие*, София, Изток-Запад, ISBN 978-619-152-405-1
- Coase, R. H., (1937).** The nature of the firm. *Economica*, November, pp. 386–405.
- ЕС (2022)** Communication from the Commission to the European Parliament, The Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions EU, Save Energy⁴ Available at <<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=COM%3A2022%3A240%3AFIN&qid=1653033053936>>, [Accessed on 05/10/2022]
- Ingram, J. K., (1888)** *A History of Political Economy*. Edinburgh: Adam & Charles Black, [online]. Available at <<https://oll.libertyfund.org/title/ely-a-history-of-political-economy>>; Accessed on [6/20/2023]
- Kahneman d. and Tversky A. (1974)** *Judgment under Uncertainty: Heuristics and Biases: Biases in judgments reveal some heuristics of thinking under uncertainty*. Science, 185, pp.1124–1131. Available at < <https://apps.dtic.mil/sti/pdfs/AD0767426.pdf>>, [Accessed 7/10/2022].
- Kahneman and Tversky (1979)** *Prospect Theory: An Analysis of Decision under Risk*, *Econometrica*, Vol. 47, No. 2, pp. 263–291 Available at <<http://www.jstor.org/stable/1914185>> [Accessed on 7/10/2022]
- Simon, H. A. (1957)** *Models of Man, Social and Rational: Mathematical Essays on Rational Human Behavior in a Social Setting*, New York: John Wiley and Sons
- Simon, H. A. (1976)**, *Administrative Behavior* (3rd ed.), New York, NY: The Free Press
- Rare and The Behavioural Insights Team (2019).** Behavior Change For Nature: A Behavioral Science Toolkit for Practitioners. Arlington, VA: Rare.
- Van Hove, S., Karaliopoulos, M., Tsolas, L., Conradie, P., Amadori, I.K., Ponnet, K. (2021)** *Profiling of energy consumers: psychological and contextual factors of energy behavior*. Available at: <<https://cordis.europa.eu/project/id/957012>> [Accessed on 06.11.2022]
- Hoff, K., Walsh, J. (2018)** *The whys of social exclusion: Insights from behavioral economics*. The World Bank Research Observer, 33(1), pp.1-33
- Walsh, J. S., Afif, Z., Batada, A., Valcarcel Benitez, F. R., Vakis, R., Dalton, A. G., Leon Solano, R. A., East, M., Africa, N. (2019)** *Behavioral Strategies to Support Social Stability in Lebanon*. Disclosure. Available at: <<https://documents1.worldbank.org/curated/en/330301557124919303/pdf/Behavioral-Strategies-to-Support-Social-Stability-in-Lebanon.pdf>> [Accessed on: 03.11.2022]

НАСЛАГВАЩИТЕ СЕ КРИЗИ И ПРОДОВОЛСТВЕНАТА СИГУРНОСТ 2020 – 2022 ГОДИНИ

„По-добро производство, по-добро хранене,
по-добра околна среда и по-добър живот за всички!
Не изоставяйте никого.“

*Послание на Папа Франциск
към Организацията по прехрана и земеделие
на Обединените нации – ФАО*

Настоящата статия не може да изчерпи напълно темата за наслагващите се кризи през периода 2020 – 2022 година и влиянието им върху продоволствената сигурност.

Днес сме изправени пред няколко неординарни, паралелни кризи и дългосрочните последствия от тях върху продоволствената сигурност на България, Европа и света:

- Пандемията от COVID-19 доведе до нараснало търсене на храни и повишена инфлация в края на първото и началото на второто тримесечие на 2021 година. Очерта се ясна тенденция на спекула в някои стокови групи, което още повече допринесе за повишаване на инфлацията. След първоначалното масово запасяване с хранителни стоки и такива от първа необходимост растежът на покупките се забави.

- Строгите карантинни мерки предизвикаха срив на производството в земеделието – става въпрос най-вече за сезонните производствени операции в растениевъдството, особено в овощарството, зеленчукопроизводството, лозарството и др. Повечето работещи в тези сектори нямаха регистрации като земеделски производители и трудно можеха да докажат необходимост от предвиждане по територията на страната. Този проблем, макар и краткотраен, се отрази на аграрните подсектори.

- България, Балканите, Европа и света не бяха, а и все още не са, напълно излезли от глобалната криза, свързана с пандемията COVID-19, когато стана факт жестоката война между Украйна и Руската федерация. Всъщност, от свър-

---

¹ Доц. д-р Огнян Боюклиев, Институт за икономически изследвания при Българска академия на науките / Assoc Prof. Ognian Boyukliev, Economic Research Institute at Bulgarian Academy of Sciences: ogi.boukliev@mail.bg

хинтензивни военни действия са засегнати най-големите по територия европейски страни – Руската федерация (40%) и Украйна (6% от територията на Европа), които представляват над една шеста от сушата на света. На територията на Украйна се водят ожесточени военни действия, ликвидира се инфраструктурата и производствения потенциал на страната, а Руската федерация е икономически изолирана с желязната завеса на санкциите от страна на Европейския съюз, САЩ, Япония и по-голямата част от страните с развита демокрация.

- Русия е най-големият производител и износител на пшеница, царевича и слънчоглед в света, а Украйна е втора по производство и експорт в Европа, и първа по износ на слънчогледово олио.

- Русия, Украйна и Беларус произвеждат около 80% от минералните торове в Европа и около 60% от тези в света.

- Беларус е най-големият производител на калиеви торове.

- Към 1 септември 2022 г. цените на азотните торове са 4 пъти по-високи в сравнение с 2021 г.

- Към 1 септември 2022 г. цените на дизела и бензина са с 35-55% по-високи в сравнение със същия период на миналата година.

В този контекст трябва да се разглежда и проблемът с продоволствената сигурност на България.

Същността на продоволствената сигурност е достъпността на храната до индивидите, потребителите, домакинствата. Има множество определения за продоволствена сигурност. В по-старите времена и при икономиките от тоталитарен тип се считаше, че наличието на храни и аграрни стоки е гаранция за осигурена продоволствена сигурност. В този контекст старите изследванията в областта на продоволствената сигурност у нас се позовават най-вече на отраслово-икономическия анализ, свързан с моделите на плановата икономика отпреди 30 години – колко сме произвели от дадена група продоволствени стоки и какво е потреблението. Дори сега някои опити за изследване на продоволствената сигурност се изчерпват до нанасянето на новите статистически данни върху старите статистически таблични форми. С това широкият и фундаментален проблем на продоволствената сигурност се изчерпва само до производството.

Продоволствената сигурност обаче зависи от сложен комплекс от изключително важни фактори:

- Реколтата – в растениевъдството, продуктивността – в животновъдството, запасите (от реколтата до реколтата в растениевъдството) в страната, региона, континента, света;
- Безопасност и полезност/здравословност на храните;
- Достъпност на храните, наличие на маркетингови вериги;
- Състояние и развитие на съответните търговски вериги – от производителя до търговския обект и след това до трапезата;
- Доходите на потребителя, еластичността на цената на съответните хранителни продукти;
- Държавната аграрна политика като част от Общата селскостопанска политика на Европейския съюз.

В статията са представени първичните резултати от изследванията на научноизследователския проект на ИИИ при БАН „Секторен анализ на продоволствената сфера в България“².

Тук излагаме само малка част от първичните резултати³ на това изследване и базата, върху която то е построено.

При провеждане на изследването са отчетени преди всичко структурата на земеделското производство в България, вноса и местното производство на сурово месо, месни суровини, мляко и млечни концентрати, плодове и зеленчуци, които се характеризират със следните основни тенденции:

Първо, 76% от обработваемата земя у нас е заета със зърнени култури: пшеница, ечемик, царевица, слънчоглед и др. От тях:

- 60% средно се изнасят (при пшеницата – 70%, при ечемика – 50%, при царевичата – 40%, при слънчогледа – 45%);
- 30% от пшеницата се използват за производство на хляб и хлебни изделия;
- 45% от маслодайния слънчоглед е за производство на растително масло (олио);
- Голяма част от суровото зърно и част продуктите от преработката му са за фуражи.

Второ, средно около 80% от плодовете и зеленчуците на нашия пазар са внос.

Трето, по-голяма част от суровото месо и мляко (в това число и млечен концентрат, сухо мляко и някои млечни сурогати) у нас са внос.

Четвърто, от азотния тор зависи около 30% от реколтата, а от калиевите торове – поне 25%, а над 60% от себестойността на азотните торове е природен газ.

Пето, освен от торовете 20% от себестойността на зърнените култури се формира от амортизациите на техниката и 40% от горивата (дизел, бензин).

Следователно, отчитайки нарастването на цената на минералните торове и горивата, можем да очакваме оскъпяване на производството над 100% или дори няколко пъти.

---

² Изследванията са извършени в периода април 2021 година – септември 2022 година с любезното съдействие на Централен кооперативен съюз, Българска асоциация биопродукти, Национално сдружение на малките семейни ферми и преработватели и др. партньорски организации на ИИИ при БАН. Те включват 2-годишни анкети за цената на производството по ресурсни групи и разходи на зърнопроизводители (42 зърнопроизводители в 21 административни области, а в област Добрич – 7 зърнопроизводители), производители на домати и др. зеленчуци, ябълки и други плодове от овощарството, десет мелници и 30 регионални хлебопроизводители. Публична информация от 5-те най-големи плодово-зеленчукови тържища и Софийската стокова борса. Направени са ежеседмични наблюдения за цената на дребно и произхода на плодовете и зеленчуците в хранителните търговски вериги.

³ Цялата статистическа информация е резултат от анкетите и наблюденията, проведени през 2021 и 2002 година по проект на Института. Там, където има налична статистическа информация от НСИ или МЗХ, отменението не надвишава 2%.

Структурата на себестойността на най-масовия хляб тип „Добруджа“ е 45% брашно, 25% енергия (електричество или газ, дърва и т.н.) и 30% труд. Следователно при хляба цената също ще расте над 100%. Подобна е себестойността при „белия ръчен хляб“, или занаятчийски хляб, продукт на малките хлебопроизводители.

В цената на производството на суровото мляко и месо фуражите заемат около 50% от себестойността.

Зърното и продуктите от зърнопроизводството са около 70% от себестойността на фуражопроизводството, като около 20% е електроенергия.

В резултат на действието на всички посочени фактори цената на храните през 2021 година нарасна около 45%, а 30 дена след началото на войната през 2022 г. се отчете още **по-сериозно нарастване на цените по цялата верига**:

- Към 30 март 2022 г. на регионалните борси зърното е между два и три пъти по-скъпо в сравнение със същия период на миналата година: пшеница – 230%, слънчоглед – 300%, ечемик – 220% и царевица – 300%.
- Газът, бензинът, дизелът и електроенергията са около 3 пъти по-скъпи.
- Като цяло цените на храните в магазините не са увеличени с тези темпове, защото продуктите са произведени със суровини и материали с по-ниски цени и са от старата реколта. Инфлацията на годишна база е около 10%, но при храните увеличението към 30 март вече е над 20%.

Ниво на продоволствена сигурност вследствие на наслагващите се кризи през 2021 и 2022 година.

На основата на отчетените фактори и тенденции в изследването се прави прогноза за цените на производството, цените на дребно и равнището на продоволствена сигурност като се изследва интегрираната инфлация при всеки етап от веригата.

Интегрираната инфлация проследява изменението на цените на ресурсите за дадено производство, показва изменението на дела на цената на отделните ресурси за производството на даден продукт в общата цена на производството. Без да се спираме на математическия модел, ще илюстрираме как се е отразила промяната на цената, когато завършеният продукт е ресурс за производство на друг продукт, и така до релацията на краен продукт на пазара на дребно.

Класическият пример е производствената верига: ЗЪРНО – БРАШНО – ХЛЯБ.

За да изчислим интегрираната инфлация, аритметически определяме дела на всяка група разходи на единица количество произведена продукция (примерно 1 тон хлебопекарна пшеница):

$$D_{x+1} = R_{x+1} / C$$

$$C = R_1 + R_2 + R_n$$

където:

D е делът на съответния ресурс;

R са разходите за съответния ресурс;

C е цената на производството на единица продукт.

Следвайки този модел на изчисляване, получаваме стойности за инфлацията от суровината зърно – хлебна пшеница, до производството на брашно (най-масовото за употреба в домашната кухня, в хлебопроизводството и производството на тестени изделия – тип 500) и хляб. По този начин изчисляваме интегрираната инфлация в различните икономически сектори до крайния продукт на пазара на дребно.

Изследването показва, че нарастването на интегрирания инфлационен индекс е най-голямо при горивата – дизел и бензин, защото зърнопроизводството е интензивно производство, свързано с огромен обем механизирани операции (оран, сеитба, подхранване на почвата, растителна защита, прибиране и транспортиране на реколтата, съхранение и поддържане на оптимална влажност и др.).

Другият основен дял в цената на зърното са минералните торове – заради големия дял на природния газ в цената на тяхното производство.

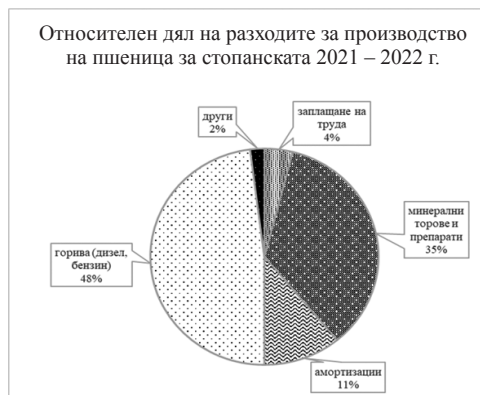
Амортизациите увеличават дела си заради рязкото поскъпване на машините и резервните части. Например земеделските машини и тези в хранителната промишленост поскъпнаха рязко през 2021 година заради нарушените логистични връзки за електронните компоненти в тях.

Така получаваме различни дялове на отделните групи разходи в структурата на цената на производството на хлебна пшеница:

Източник: Резултати от собствено изследване по текущия научноизследователски проект на ИИИ при БАН „Секторен анализ на продоволствената сфера в България“

Фигура 1.

Източник: Резултати от собствено изследване по текущия научноизследователски проект на ИИИ при БАН „Секторен анализ на продоволствената сфера в България“

Фигура 2.

Изследването показва различни нива на инфлация към началото и края на стопанската година⁴ при хлебната пшеница. Така се получава следната картина на цената на производството, изкупната и борсовата цена:

⁴ В земеделието е прието, че „стопанската година“ започва на 30 октомври, когато всички реколти в растениевъдството от предходна стопанска година са прибрани, и свършва на 30 октомври следващата календарна година.

Таблица 1

Производствени, изкупни и борсови цени на хлябна пшеница и брашно тип 500

Продукт	Цена на производство	Изкупна цена		Борсова цена		
	2020 – 2021 стопанска година	2021 – 2022 стопанска година	2020 – 2021 стопанска година	2021 – 2022 стопанска година	2020 – 2021 стопанска година	2021 – 2022 стопанска година
Хлябна пшеница, лв./тон	210	440	310	450	310	480
	2021 календарна година	2022 календарна година	2021 календарна година	2022 календарна година	2021 календарна година	2022 календарна година
Брашно тип 500, лв./тон	430	800	390	600	400	700

Източник: Резултати от собствено изследване по текущия научноизследователски проект на ИИИ при БАН „Секторен анализ на продоволствената сфера в България“

Трудно е да определи средна цена па производството на хляб заради различните типове хляб, както и различното качество на хляба. Доскоро най-масовият хляб беше този, който се произвежда от бившите общински хлебозаводи – това са хлябовете тип „Стара Загора“ и „Добруджа“. Но през последните години все повече се налагат на пазара хлябове от хлебопекарни заготовки, които се продават в големите търговски вериги. Намаляват също така делът и броят на малките квартални и селски фурни, които прекратяват дейността си поради конкуренцията, основно ценова.

Изследването показва, че инфлационният индекс при хляб тип „Добруджа“ и „Бял, ръчен“ е около 100%, а това са двата най-традиционни вида български хляб.

Таблица 2

Производствени цени, цени на дребно и на едро при хляб тип Добруджа и тип Бял, ръчен

Продукт	Цена на производство		Цена на дребно при директна продажба		Цена на едро или консигнация	
	2021 календарна година	2022 календарна година	2021 календарна година	2022 календарна година	2021 календарна година	2022 календарна година
Хляб, лв./кг тип <i>Добруджа</i>	1,10	2,00	1,20	2,10	1,08	1,98
Хляб, лв./кг тип <i>Бял, ръчен – занаятчийски</i>	1,50	2,80	1,80	2,80	1,68	2,68

Източник: Резултати от собствено изследване по текущия научноизследователски проект на ИИИ при БАН „Секторен анализ на продоволствената сфера в България“

Има ясноизразена интегрирана инфлация в размери над 100% за периода януари 2021 – септември 2022 и при другите хранителни продукти, като тук този тип инфлация се показва при съотношението на основния разход, формиращ цената към единица продукция, например:

- съотношение килограм концентриран фураж към килограм кланично месо, съответно свинско, телешко, птиче (бройлери);
- съотношение концентриран фураж към литър сурово мляко, съответно краве, овче, козе;
- при плодове и зеленчуци съотношението е критично по-малко при вносните и значително по-голямо при българските продукти.

Какво да се прави?

Първо. Държавата има необходимите механизми за въздействие в рамките на ОСП на ЕС⁵ при стандартни икономически условия на стопанската година в земеделието. Но наславащите се кризи от COVID-19 и войната между Руската федерация и Украйна през 2020 – 2022 година показаха, че тя не разполага с адекватни мерки за въздействие при извънредни икономически условия и кризи. Това налага спешно да се въведат нови индикатори за наблюдение на икономическите условия в аграрната сфера и в сферата на производството и търговията с храни, на базата на които да се предложи и адекватна политика за преодоляване на неблагоприятните последици от кризите. Такива показатели могат да бъдат:

- Цената на производството;
- Цената на реализация на продукцията (изкупната цена);
- Цените на дребно.

Ако цената на производството е по-висока от цената на реализация на продукцията, това е сигнал за криза на производството. В тези случаи продукцията ще бъде реализирана на по-ниски цени и от цената на производството, за да се покрият поне частично направените разходи за производството, но производителят ще съкрати или прекрати производството за следващата стопанска година. През есента на 2022 година вече са налице подобни тенденции.

Второ. България има отрицателен опит с административния натиск върху пазара на дребно. Навярно административните методи за определяне таван на цените върши работа в политически аспект, но не и в икономически. През 1996 г. България имаше в наличност достатъчно зърно, за да покрие нуждите за производство на брашна за хляб и фуражи, но цените в региона на Черноморието, Европа и света бяха нараснали повече от 100% заради лошата климатична година в южното полукълбо. Тогава правителството наложи таван на цените на пшеницата и брашната за хляб по чисто политически причини, защото предстояха местни избори.

Трето. Икономическата политика на държавата трябва да бъде насочена към подпомагане на земеделския производител, като например, осигуряване на

---

⁵ Общата селскостопанска политика на Европейския съюз.

горива за сеитба и прибиране на реколтата на специални цени. Във Франция има agro-diesel (агро дизел), чиято цена се определя от държавата ежемесечно. Това гориво е част от държавния и военно-временния резерв. У нас могат да се субсидират торовете и другите суровини и консумативи срещу фючърсно изкупуване на реколтата за държавния резерв.

Четвърто. Високите цени на торовете са предизвикателство за земеделските стопани и в България, и в ЕС като цяло. В дялово изражение торовете съставляват средно около 16% от разходите за вложени ресурси на земеделските стопани в ЕС и до 22% от тези на земеделските производители на полски култури. Но само азотните торове представляват вече 40% от цената на производството на пшеница, ечемик, ръж, царевица и слънчоглед. От наличието на азот в почвата зависят хлебопекарните качества на пшеницата. Има опасност от по-ниски добиви за реколтата през следващата година и в крайна сметка до по-високи цени на храните, с потенциално опустошителни ефекти върху продоволствената сигурност, особено в уязвимите региони на света, които са силно зависими от вноса на такива продукти и с вече високи нива на продоволствена несигурност.

Пето. Европейският съюз прие стратегията „От фермата до трапезата“, чиято цел е да се намалят загубите на хранителни вещества в почвите с 50% до 2030 година, като при това значително се намалят – поне с 20%, използваните минерални торове, в т.ч. и азотните, за сметка на биологични алтернативни методи за поддържане на почвеното плодородие. Тази стратегия ще донесе отчетливи икономически и екологични ползи за нас.

Шесто. България трябва спешно да се възползва от възможностите на Европейския механизъм за готовност и реагиране при кризи в продоволствената сигурност (EFSCM). Той включва:

- Пакет за подкрепа от 500 милиона евро за подпомагане на производителите, които са най-засегнати от сериозните последици от войната в Украйна.
- Подкрепата за земеделските производители, ангажирани с устойчиви практики, намаляващи използването на минерални торове;
- Увеличаване на авансовите директни плащания на земеделските производители и мерки за развитие на селските райони;
- Мерки за пазарна подкрепа на пазара на месо и мляко с оглед особено трудната ситуация в сектора.
- Въвеждане на временна дерогация за разрешаване производството на храни и фуражи върху угарни земи, като се запазва плащането за екологизиране на тези земи;
- Временно премахване на ограниченията и изискванията за внос на фуражи за животни, което да допринесат за облекчаване натиска върху пазара на фуражи.

Седмо. Време е да се стимулират късите търговски вериги. Да се внасят плодове и зеленчуци от над 3 хиляди километра в България – страната, която преди сто години учеше Европа на градинарство, е меко казано безобразие. Още повече, че това влияе на качеството на предлаганите плодове и зеленчу-

ци, а големите камиони оставят европейски въглероден отпечатък в няколко европейски страни, докато дойдат до нашия пазар. При кризисно поскъпване на производството с конвенционални технологии в земеделието и животновъдството добри икономически шансове има развитието на био земеделието и био животновъдството. То е по-малко енергоемко и изключва използването на минерални торове и химикали. Ефектът при био земеделието ще е многостранен – освен по-качествена продукция, тя ще е нискоенергоемка, по-безопасна и здравословна.

Осмо. Необходимо е да прекрати политиката на поевтиняване на храните за сметка на земеделските производители. Мерки от типа на премахването на ДДС за брашно и хляб прави хляба по-евтин за всички потребители – и тези с ниски, и тези с високи доходи. Цената на храната трябва да покрива производствените разходи, цената на производството и да позволява възпроизводство. За целта трябва да се разработят мерки за подпомагане на продоволствието за нискодоходните групи от населението.

Използвана литература:

Официален сайт на Европейския съюз, Measures to safeguard food security and support EU farmers, https://agriculture.ec.europa.eu/common-agricultural-policy/agri-food-supply-chain/measures-safeguard-food-security-and-support-eu-farmers_en

Официален сайт на Европейския съюз, Commission acts for global food security and for supporting EU farmers and consumers, https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_22_1963

Официален сайт на Европейския съюз, Short-term outlook report: EU agricultural markets remain stable despite the Russian invasion of Ukraine, https://agriculture.ec.europa.eu/news/short-term-outlook-report-eu-agricultural-markets-remain-stable-despite-russian-invasion-ukraine-2022-10-05_en

Официален сайт на The International Grains Council on grain market uncertainty, Grain Market Report 2022 – 2023, https://www.igc.int/en/gmr_summary.aspx

Cereals market situation, 27 October 2022, Meeting of the Expert group for the common organisation of the agricultural markets – Arable crops & olive oil

ПРОДОВОЛСТВЕНА И ХРАНИТЕЛНА СИГУРНОСТ – ПРОБЛЕМИ И ТЕНДЕНЦИИ

Продоволствената и хранителна сигурност, като част от цялостната система за сигурност на държавата, имат важно значение за задоволяване потребностите на населението от храна, което е непреходно условие за добро развитие и благополучие на хората. Настъпилата световна пандемия (COVID-19), с бързо променящата се социална и икономическа действителност, отправи множество предизвикателства, засягащи не само здравната, но и продоволствената и хранителна сигурност.

Опитите, направени в началото за овладяване на кризата, показаха липсата на синхронизирани действия в рамките на ЕС и може да се твърди, че проблемите от особено значение за осигуряването на населението с храни в края на 2019 г. и през първите месеци на следващата година, бяха оставени предимно за автономно решаване от националните правителства. Може би най-важният въпрос сега е доколко ЕС от рационална гледна точка е повишил способността си за бърза и адекватна реакция при възможно възникване на мащабни кризи и в създалата се нова реалност на наслагващи се такива. Настоящата пандемия е само един пример. Сушата, наводненията, горските пожари и новите вредители са постоянно напомняне, че нашата хранителна система е застрашена и трябва да стане по-устойчива.

В този смисъл от компетенциите на държавата е на база на натрупания преди и по време на пандемията опит да открои специфични предизвикателства по отношение на динамиката в развитието на националното производство на продоволствие в обеми и асортимент, които да осигуряват устойчивост по отношение на продоволствената и хранителната сигурност на населението. Тук проблемът е доколко осъзнатата по време на пандемията необходимост от по-добро балансиране на източниците за осигуряване на продоволствени продукти и от нуждата от промени в количествените и качествените им параметри в структурите на производство и на потребление ще станат обект на адекватна и активна

---

¹ Доц. д-р Саша Грозданова, доц. д-р Петя Брънзова, *Институт за икономически изследвания при Българска академия на науките / Assoc. Prof. Sasha Grozdanova, Assoc. Prof. Petia Branzova, Economic Research Institute at Bulgarian Academy of Sciences: sasha.grozdanova@abv.bg; petia.branzova@gmail.com*

политика. Може да се каже, че посочените проблеми не са нови и са предмет на изследвания и назад във времето (Русчева Д., 2000), (Аврамов П., Тодоров П., Русчева Д., 2014). Затова предизвикателството днес е да се подходи към решаването им по-целенасочено и реалистично в опит да се противодейства на множеството отрицателни ефекти от пандемията и от нарастващата нестабилност и несигурност в света, силата на които тепърва ще усещаме.

Ясно е, че е настъпил нов период, който изправя страната пред търсене на възможности за получаване на повече продоволствени продукти с национален произход, които да покриват потребностите на населението като продуктово състав с определена хранителна ценност, съответстваща на физиологичните нужди на човешкия организъм. Трябва да се отбележи, че решаването на проблемите по време на пандемията, заостри вниманието към взаимозависимостта „здраве – продоволствена и хранителна сигурност“, т.е. към осигуряване на населението с достатъчно количество храни и здравословен хранителен рацион с характеристики, покриващи биологичните потребности на организма от хранителна енергия, макро- и микроелементи.

Корона кризата с нова сила изсветли системен проблем – нерационален модел на хранене с остър витаминно-минерален дефицит. Посочването на този проблем е важно, защото неговото подценяване и задълбочаване във времето определено стои в основата на високите нива и ръст на хроничните неинфекциозни заболявания на населението – сърдечно-съдови, инсулт, захарен диабет, които по мнение на здравните специалисти са начело на причините, водещи до висока смъртност и преди, и особено по време на COVID-19.

Не трябва обаче да фокусираме вниманието само върху това заключение. Важно е в по-широка рамка да отбележим възможните рискове за продоволствената и хранителна сигурност на страната, които се проявяват като следствие от нискокачествените хранителни рациони, увеличеното потребление на висококалорийни, технологично преработени и с ниска биологическа ценност храни. В случая говорим за индикатори като недохранване, излишно тегло, затлъстяване и други, наличието на които компрометира продоволствената сигурност на страната. В ЕС 33 милиона души не могат да си позволят качествено хранене всеки втори ден и хранителната помощ е от съществено значение за част от населението в много държави членки. Предизвикателството за несигурността и достъпността на храните рискува да нараства по време на икономически спад, така че е от съществено значение да се предприемат действия за промяна на моделите на потребление и ограничаване на хранителните отпадъци. Илюстрация на това са данните за България, представени в *The state of food security and nutrition in the world, 2022*. В тях е посочено, че през периода 2019 – 2021 г. недохранването (глад) е разпространено сред 3% от населението на страната, от остър или умерен недостиг на храна страдат съответно 2,9% и 15,5%, от наднормено тегло – 25% (2016 г.) от възрастното население на страната и 5,7% от децата до 5 годишна възраст (2020 г.). Всички показатели са по-високи в сравнение със средните такива както за Европа, така и за страните от Източна Европа.

Тези данни не внушават оптимизъм и показват, че задоволяването на потребностите от храна е основно на базата на продукти с ниска хранителна ценност, които не допринасят в необходимата степен за:

- добро физиологично състояние на организма;
- подобряване на здравния статус на населението;
- намаляване на риска от развитие на социално значими заболявания;
- положително развитие на умствените и физически способности;
- увеличаване на продължителността на живота;
- стимулиране на имунитета и т.н.

Данните показват също, че имаме спешна необходимост не от коригиране и оптимизиране, а от цялостно преосмисляне на политиките и дейностите, осигуряващи пълноценен хранителен рацион, включващ продукти както от всички продоволствени групи, така и разнообразие на вътрешногруповия асортимент. Устойчивостта на хранителните системи е глобален проблем и хранителните системи ще трябва да се адаптират към различни предизвикателства. ЕС може да играе ключова роля в определянето на глобални стандарти. В допълнение към новите политически инициативи, прилагането на съществуващото законодателство, по-специално за хуманното отношение към животните, използването на пестициди и законодателството, свързано с околната среда, е от съществено значение за гарантиране на справедлив преход. Подходът ще вземе предвид различни отправни точки и разлики в потенциала за подобряване на държавите членки. Той също така ще признае, че преходът към устойчивост на хранителната система ще промени икономическата структура на много региони на ЕС и техните модели на взаимодействие (Тотев С., Мочурова М., Коцева-Тикова М., 2021). Техническата и финансова помощ от съществуващите инструменти на ЕС, като фондове за сближаване и Европейския фонд за регионално развитие (ЕФРР), ще подпомогнат прехода. Новите законодателни инициативи ще бъдат подкрепени от инструментите на Комисията за по-добро регулиране. По същество това означава насочване на вниманието към продуктите не просто като храна, а като носители на висока биологическа ценност, осигуряваща хранителна сигурност. Това са продукти, които доставят:

- енергия, необходима за поддържане на жизненоважните функции на организма;
- градивни елементи, залагащи основа за развитие на здравния статус на човека с дълъг времеви хоризонт;
- хранителни вещества, осигуряващи защита от различни заболявания.

Хранителната сигурност се свързва с модел на потребление на храни, богати на:

- нишесте – зърнените храни и картофите доставят най-голяма част от хранителната енергия;
- витамини, влакнини, минерални и биологично активни вещества – зеленчуци и плодове;
- пълноценен белтък, калций, широк спектър от витамини, животински мазнини – мляко и млечни продукти;
- белтък – пълноценен животински белтък, месо и месни произведения, риба, яйца и растителен белтък – бобови.

Настоящите модели за консумация на храна не са устойчиви както от гледна точка на здравето, така и по отношение на околната среда. Докато в ЕС средният прием на енергия, червено месо, захари, сол и мазнини продължава да надвишава препоръчителните количества, то консумацията на пълнозърнести зърнени храни, плодове и зеленчуци, бобови растения и ядки е недостатъчна. Обръщане на тенденцията за увеличаване на наднорменото тегло и затлъстяването в ЕС до 2030 г. е преминаването към консумацията на по-малко червено и преработено месо, към консумация на повече плодове и зеленчуци; това ще намали не само рисковете от животозастрашаващи заболявания, но и въздействието върху околната среда на хранителната система. Изчислено е, че през 2017 г. в ЕС над 950 000 смъртни случая (един на всеки пет) се дължат на нездравословно хранене, основно сърдечно-съдови и ракови заболявания. Планът на ЕС за борба с рака включва насърчаването на здравословно хранене като част от действията за превенция на рака.

Осигуряването на ясна информация, която улеснява потребителите да избират здравословни и устойчиви храни, ще облагодетелства здравето и качеството на живот и ще намали свързаните със здравето разходи. За да даде възможност на потребителите да правят информиран, здравословен и устойчив избор на храни, Комисията ще предложи хармонизирано задължително етикетирание на хранителните стойности от предната страна на опаковката и ще обмисли да предложи разширяване на задължителните указания за произход или произход на определени продукти, вземайки предвид въздействието върху единния пазар. Комисията също така ще проучи начините за хармонизиране на доброволните твърдения за безвредност по отношение на околната среда и за създаване на устойчива рамка за етикетирание, която обхваща в синергия с други съответни инициативи хранителните, климатичните, екологичните и социалните аспекти на хранителните продукти. Комисията ще проучи и нови начини за предоставяне на информация на потребителите чрез други средства, включително цифрови, за да подобри достъпността на информацията за храните, по-специално за лица със зрителни увреждания. Данъчните системи на ЕС следва също да се стремят да гарантират, че цената на различните храни отразява реалните разходи по отношение на използването на ограничени природни ресурси, замърсяване, емисии на ПГ и други външни въздействия върху околната среда. За да подобри достъпността и цената на устойчивата храна и да насърчи здравословните и устойчиви диети в институционалното хранене, Комисията ще се спре на най-добрия начин за определяне на минимални задължителни критерии за устойчиви доставки на храни. Това ще помогне на градовете, регионите и публичните институции да изиграят своята роля чрез осигуряване на устойчива храна за училища, болници и обществени институции, а също така ще засили устойчивите системи за земеделие, като например биологичното земеделие. Комисията ще даде личен пример като засили стандартите за устойчивост в договора за кетъринг за столовите си. Тя също така ще направи преглед на училищната схема в ЕС, за да засили приноса ѝ към устойчивото потребление на храни и по-специално за укрепване на образователните послания относно значението на здравословното хранене, устойчивото производство на храни и намаляването на хранителните отпадъци. Данъчните стимули също

трябва да стимулират прехода към устойчива хранителна система и да насърчават потребителите да избират устойчиви и здравословни храни. Предложението на Комисията относно ставките на ДДС (понастоящем се обсъжда в Съвета) може да позволи на държавите членки да използват по-целенасочено ставките, например в подкрепа на производството на биологични плодове и зеленчуци от решаващо значение.

Следва да отбележим, че уроците от изминалите години и особено от последните три, трябва да бъдат научени и насочени към по-внимателно възприемане на продоволствената и хранителната сигурност – в тяхното единство, но и същевременно отчитайки нюанси, които изискват постоянна и дългосрочна ангажираност на държавите в ЕС.

Целите на ЕС са да намали екологичното и климатичното въздействие на хранителната система на Съюза и да засили нейната устойчивост, да гарантира продоволствената сигурност при промяна на климата и загубата на биоразнообразие и да доведе до глобален преход към конкурентна устойчивост. Това означава:

- гаранция, че хранителната верига, обхващаща производството на храни, транспорт, дистрибуция, маркетинг и потребление, има неутрално или положително въздействие върху околната среда, запазвайки и възстановявайки сухопътните, сладководни и морски ресурси, от които зависи хранителната система;
- подпомагане намаляването на изменението на климата и адаптирането му към неговото въздействие; защита на земята, почвата, водата, въздуха, здравето на растенията и на животните; възстановяване на биоразнообразието;
- осигуряване на продоволствена сигурност, хранене и обществено здраве – гарантиране, че всеки човек има достъп до достатъчна, питателна и устойчива храна, която поддържа високи стандарти за безопасност и качество, осигуряване на здравето на растенията и здравето и хуманното отношение към животните, като същевременно се отговаря на хранителните нужди и хранителните предпочитания;
- запазване на достъпността на храните, като същевременно се генерира по-справедлива икономическа възвръщаемост във веригата на доставки, така че в крайна сметка най-устойчивата храна да стане и най-достъпната, насърчвайки конкурентоспособността на сектора на доставките в ЕС и справедливата търговия, създавайки нови възможности за бизнес, като същевременно гарантира целостта на единния пазар и здравето и безопасността на труда.

За да ускори и улесни прехода и да гарантира, че всички храни, пуснати на пазара на ЕС, стават все по-устойчиви, Комисията ще направи законодателно предложение за рамка за устойчива хранителна система преди края на 2023 г. Това ще насърчи съгласуваността на политиките на ЕС и на национално ниво и устойчивост във всички политики, свързани с храните и засилване на устойчивостта на хранителните системи (Harizanova - Bartos, H., Stoyanova, Z., Harizanova-Metodieva, Ts., 2020). След широки консултации и оценка на въз-

действието, Комисията ще работи върху общи дефиниции и общи принципи и изисквания за устойчиви хранителни системи и храни. Рамката ще засегне и отговорностите на всички участници в хранителната система. В съчетание със сертифициране и етикетиране на устойчивостта на хранителните продукти и с целеви стимули рамката ще позволи на операторите да се възползват от устойчиви практики и постепенно да повишават стандартите за устойчивост, така че да станат норма за всички хранителни продукти на пазара на ЕС.

„Продоволствената сигурност“ като понятие съгласно определенията на ФАО (тук логично е използването на „осигуреност“, защото ФАО се занимава с проблемите на световно ниво) през годините (1996 г., 2009 г., 2013 г.) търпи развитие, но винаги се стъпва върху четири ключови идеи: наличие, достъпност, надеждност и устойчивост на осигуряването с продоволствие потребление. За оценка на продоволствената осигуреност ФАО използва над 30 показателя (Food security indicators/URL:<http://www.fao.org/economic/ess/ess-fs-fs-data/en/#>). Оценяват се като правило количествени параметри, свързани с достатъчност на определени продукти – производство, наличие, запаси, цените им; заострено е вниманието върху основни продукти с високо съдържание на нишесте (зърнени, ориз, картофи) и приема на продуктите като хранителна енергия (калории).

На национално ниво продоволствената сигурност се разглежда като елемент на националната сигурност на държавата (поради което често се асоциира с продоволствена независимост, която се отъждествява и с продоволствена самоосигуреност), изготвят се и национални „Физиологични норми за хранене на населението“ от Министерството на здравеопазването на база биологичната ценност на продуктите. Те имат препоръчителен характер и националното производство не е обвързано с тях.

С други думи, връзката потребление – производство с фокус върху продукта не е осъзната като нужда за обвързаност на резултатите в основните сфери на производство на храни – селското стопанство и хранително-вкусовата промишленост с нужните за осигуряване в необходимите количества и с висока хранителна ценност продукти. Затова и резултатите от производството не допринасят за решаване на проблемите, свързани с продоволствената сигурност на страната, и по-конкретно с достигането на относителна продоволствена независимост при потреблението на базови храни, макар и в различни периоди и при различни продукти да са констатирани и положителни тенденции.

Всички участници в хранителната верига трябва да играят своята роля за постигане на устойчивост в нея. Земеделските производители, рибарите и производителите на аквакултури трябва по-бързо да трансформират методите си на производство и да използват най-добре природосъобразни, технологични, цифрови и други решения, за да осигурят по-добри климатични и екологични резултати, да увеличат устойчивостта на климата и да намалят и оптимизират използването на суровини (напр. пестициди, торове). Тези решения изискват човешки и финансови инвестиции, но също така обещават по-висока възвращаемост чрез създаване на добавена стойност и чрез намаляване на разходите. Пример за нов зелен бизнес модел е извличането на въглерод от земеделските производители и горски стопани. Селскостопанските практики, които премахват CO₂ от атмосферата, допринасят за целта за неутралност на климата и

следва да бъдат възнаграждавани или чрез общата селскостопанска политика (ОСП), или чрез други публични, или частни инициативи (пазар на въглерод). Нова инициатива на ЕС за въглеродно земеделие в рамките на Пакта за климата ще насърчи този нов бизнес модел, който предоставя на фермерите нов източник на доходи. Както бе обявено в Плана за действие на кръговата икономика (ПДКИ), Комисията ще разработи регулаторна рамка за сертифициране на отстраняването на въглеродни емисии въз основа на стабилно и прозрачно отчитане на въглерод, за да следи и проверява истинността на изхвърлянето на въглерод. Кръговата икономика на биологична основа все още е до голяма степен неизползван потенциал от фермерите и техните кооперации. Например усъвършенстваните био рафинерии, които произвеждат био торове, протеинови фуражи, биоенергия и биохимикали, предлагат възможности за преход към неутрална за климата европейска икономика и създаване на нови работни места в първичното производство. Стопанствата също имат потенциал да произвеждат биогаз от други източници на отпадъци и остатъци, като например от хранително-вкусовата промишленост, канализацията, отпадните води и битовите отпадъци. Земеделските постройки често са идеални за поставяне на слънчеви панели и такива инвестиции трябва да бъдат приоритетни в бъдещите стратегически планове на ОСП. Комисията ще предприеме действия за ускоряване на пазарното приемане на тези и други решения за енергийна ефективност в сектора на селското стопанство и храните, стига тези инвестиции да се извършват по устойчив начин и без да се нарушава продоволствената сигурност или биоразнообразието в рамките на инициативите за чиста енергия и програми.

Стресовата ситуация от последните години показва необходимостта от подпомагане на производството и насърчаване на потреблението на храни с висока степен на полезност, гарантиращи развитието и здравето на човека, в т.ч. и екологично произведени такива.

Преработвателите на храни, операторите на хранителни услуги и търговците на дребно оформят пазара и влияят върху хранителния избор на потребителите чрез вида и хранителния състав на храната, която произвеждат, избора им на доставчици, производствените методи и опаковките, транспорта, търговията и маркетинговите практики. В качеството си на най-голям световен вносител и износител на храни и напитки ЕС също влияе върху екологичния и социалния отпечатък на световната търговия (Маринов Е., 2017). Укрепването на устойчивостта на нашите хранителни системи може да помогне за по-нататъшно изграждане на репутацията на бизнеса и продуктите, създаване на стойност за акционерите, подобряване на условията на труд, привличане на служители и инвеститори и предоставяне на конкурентно предимство, повишаване на производителността и намаляване на разходите за компаниите. Секторът на хранително-вкусовата промишленост и търговията на дребно трябва да зададе посоката чрез увеличаване на наличността и достъпността до здравословните, устойчиви хранителни варианти за редуциране на цялостния отпечатък на хранителната система върху околната среда. За да насърчи това, Комисията ще разработи Кодекс на поведение на ЕС за отговорна бизнес и маркетингова практика, придружен от рамка за мониторинг. Кодексът ще бъде разработен съвместно с всички заинтересовани страни. Най-общо идеите на Комисията са да прера-

згледа маркетинговите стандарти, за да осигури приемането и предлагането на устойчиви селскостопански, рибни и аквакултурни продукти и да интензифицира ролята на критериите за устойчивост, вземайки под внимание възможното въздействие на тези стандарти върху загубата на храни и хранителните отпадъци. Успоредно с това тя ще укрепи законодателната рамка за географските означения (ГО) и, когато е подходящо, ще включва специфични критерии за устойчивост. Освен това, с оглед повишаване на устойчивостта на регионалните и местните хранителни системи, Комисията с цел създаване на по-къси вериги на доставки ще подкрепи намаляването на зависимостта от транспортиране на дълги разстояния (около 1,3 милиарда тона първични селскостопански, горски и рибни продукти бяха транспортирани по пътищата през 2017 г.)

Предизвикателство остава недостатъчното потребление на полезни за физиологичните нужди на човешкия организъм храни (плодове, зеленчуци и др.), за сметка на свръхпотреблението на храни, задоволяващи нуждите общо от калории и нездравословни вкусови предпочитания (захар, захарни изделия, газирани напитки и др.), които водят до влошаване на здравния статус на населението. Такъв модел на потребление донякъде е обясним с наличие на нездравословни хранителни навици, формирани във времето, но и с високия у нас дял на разходите за храна – около 1/3 от доходите на населението, който е чувствително по-голям от средния разход за ЕС.

Изборът, т.е. разнообразието, на предлагането на храни се е променил, в т.ч. и поради иновативни хранителни технологии (Димитрова А., 2020), но основният модел на потребление – и като хранителни групи, и като базови продукти в тях, е съхранен. Със завидна устойчивост са съхранени и голяма част от проблемите въпреки сериозния финансов ресурс от европейски средства, национални схеми и доплащания, за използването на част от които остава усещане за надмощие на лобистки интереси, а не за решаване на проблеми. Такива продължават да са недостатъчния дял на националния ресурс при осигуряване на хранителните потребности на населението, който до голяма степен, при някои хранителни групи и отделни продукти (плодове, зеленчуци, мляко, месо) остава и с ниска степен на задоволяване на физиологичните потребности на организма. Т.е. прилаганите практики не са достатъчно успешни за решаването на проблеми, които продължават да са част от предизвикателствата за продоволствената и хранителна сигурност на страната.

Използвана литература

- Аврамов П., П. Тодоров, Д. Русчева. (2014).** Основни пропорции в българския продоволствен пазар. Ролл Къмпъни, С., ISBN 978-954-92236-4-4;
- Димитрова, А. (2020).** Политики за подпомагане внедряването на иновации в аграрния сектор, Бизнесът в XXI век /България 2030 Проектиране на бъдещето: Ново общество – нова икономика/, УНСС, София, ISBN 978-619-232-431-5;
- Несторов, Н. (2021).** Устойчивост на българския износ 2008 – 2019 г. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, 145 стр., ISBN (принт): 978-619-245-112-7, ISBN (е-книга): 978-619-245-113-4;

- Русчева, Д. (2000).** Продоволствени ресурси на България: структурни и инфраструктурни промени. ГорексПрес, С., ISBN 954-616-059-8;
- Тотев С., Мочурова М., Коцева-Тикова М. (2021).** Приобщаващо регионално развитие – социални, икономически и екологични измерения, Икономическа мисъл • 3/2021 стр.:50–65;
- Harizanova-Bartos, H., Stoyanova, Z., Harizanova-Methodieva, Ts. (2020).** Rural development in Bulgaria: some factors and conditions for success, Scientific Papers Series Management, Economic Engineering in Agriculture and Rural Development, Vol. 20, Issue 1, pp. 237-244, PRINT ISSN 2284-7995, E-ISSN 2285-3952;
- Marinov, E. (2017).** Foreign Trade Relations of Bulgaria. – In: Bulgarian Economy Ten Years in the European Union, Sofia, pp. 196–212;
- The state of food security and nutrition in the world 2022.** https://www.fao.org/3/cc0639e/online/sofi-2022/annexes1_a.html (11/3/22);
- <https://www.europarl.europa.eu/news/bg/headlines/society/20200519STO79425/ot-fermata-do-trapezata-strateghiyata-na-es-za-ustoychivi-khranitelni-verighi>

РАЗВИТИЕ НА ЗЕМЕДЕЛИЕТО В БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ ИЗМИНАЛАТА ДЕКАДА НА 21 ВЕК

1. Увод

Земеделието е структуроопределяща част от първичния сектор в икономиката на всяка държава. Пряко свързано е с продоволствената сигурност на населението, която е част от националната сигурност. В съвременната глобална система на международните икономически отношения се наблюдават определени промени и тенденции, обусловени както от чисто икономически, така и от множество други фактори – социални, политически, свързани със сигурността и т.н. В някои случаи тези тенденции са разнопосочни, в други те имат много сериозни икономически ефекти (Маринов, 2021). Настоящата публикация проследява промените и развитието – позитивно или негативно – на българското земеделие чрез серия от макроикономически показатели, достъпни в Евростат, НСИ и отдел Агростатистика към МЗХ. С цел постигане на устойчиво развитие в даден отрасъл е резонно да се извършват периодични анализи, проследявайки влиянието на определени фактори, изменения и тенденции (Kostadinova, 2022). Безспорна е актуалността на темата, особено в контекста на последните непредвидими 4 години, свързани с въздействието на фактори, които „доведоха до кризисно състояние редица отрасли от националната икономика и застрашиха тяхното бъдеще“ (Стефанов, 2020, с. 323). За изпълнение на поставената задача в статията авторът се фокусира върху показателите – брой на земеделските стопанства, среден размер на земеделските стопанства, заети в земеделието, среден добив и брутна добавена стойност. Ограничението на изследването е от времеви характер и наличието на съответните бази от данни за посочения период².

В заключение на статията се посочват възможни хипотези за развитие на българското земеделие в бъдеще, въз основа на изследваните трендове на показателите.

---

¹ Доц. д-р Иван Бянов, Стопански факултет, ВТУ „Св. Св. Кирил и Методий“ / Assoc. Prof. Ivan Byanov, Faculty of Economics, University of Veliko Tarnovo “St. Cyril and St. Methodius”: iv.bianov@ts.uni-vt.bg

² Специфичното е, че преброяванията на земеделските стопанства са на всеки 10 г., като последното такова е през 2020 г., а резултатите са публикувани на 31.10.2022 г.

1.1. Изменение в броя на земеделските стопанства

Настоящата статия започва с анализ на динамиката в броя на земеделските стопанства и измененията в следния размер на едно стопанство. Това е важен момент, за да се проследи какво се случва с ИЗП³, в чиито рамки всяко стопанство комбинира производствените фактори и излиза на пазара с краен или междинен продукт в българската икономика. При този показател съм се спрял от началото на века, за да се проследи по-ясно какъв тренд е налице при земеделските стопанства. На Фиг. 1 ясно личи обратната връзка между броя на земеделските стопанства и средния им размер, при равни други условия.

Източник: Създадена от автора по данни от преброяванията на земеделските стопанства (Times New Roman 9, Italic, Centered, Before 3)

Фигура 1. Брой и размер на земеделските стопанства в България

От анализирания данни е видно, че земеделските стопанства са намалели с 532 806 бр. или 80% за период от 17 години. Данните от този период са съпоставими, поради факта че се използва еднаква методология за изчисляване им. България не е изолиран случай в ЕС да губи част от земеделските си стопанства, но е единствената с над 2/3 загуби в броя им. Това, от своя страна, е поредната предпоставка за масово обезлюдяване на селските райони – поради липса на алтернативна заетост за прехрана. Масовата миграция към урбанизираните центрове на страната претоварва съществуващата инфраструктура, която и без това е много амортизирана и с изчерпан капацитет.

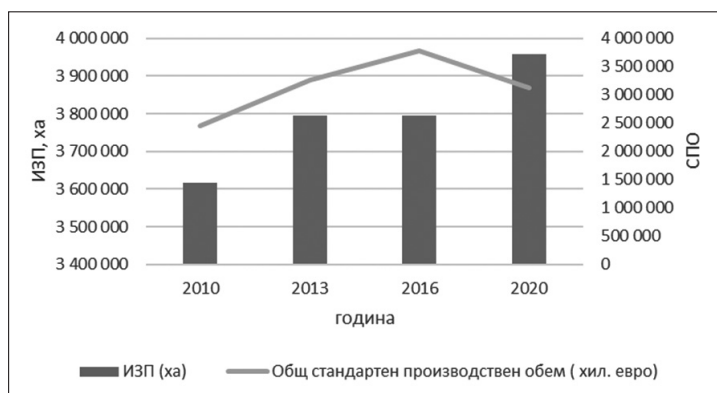
Не може да се отрича, обаче, че средната ИЗП на стопанство е нараснала 6 пъти за същия период. Фундаменталният въпрос е дали това явно уедряване на земеделските стопанства води до по-доброто им икономическо представяне,

³ ИЗП – използвана земеделска площ – ако не е посочено друго, обикновено е в ха

както и на отрасъл „селско стопанство“ като цяло. Именно с тази цел в изложението на статията се вземат под внимание макропоказатели, свързани със земеделските стопанства.

2. Изложение

На Фиг. 2 се представят едновременно два показателя – използвана земеделска площ (ИЗП) и Стандартен производствен обем (СПО⁴). При ИЗП се вижда ясноизразен тренд към нарастване с около 10% за изследвания период. Това е и логично, предвид факта че се освобождават земеделски земи от отпадналите от пазара земеделски стопанства, а съпътстващото окрупняване предполага интензификация на земеделието с въвеждане в експлоатация на нови технологии и разработване на нови земеделски площи.

Източник: Създадена от автора по данни от преброяванията на земеделските стопанства

Фигура 2. Използвана земеделска площ на земеделските стопанства и стандартен производствен обем от тях в България

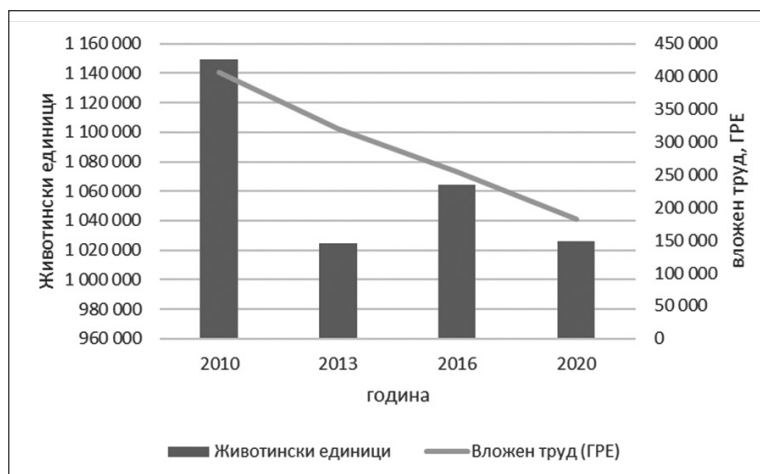
От друга страна се наблюдава и СПО – ясно дефиниран от Евростат – и се вижда нещо неочаквано и нетипично за икономическо представяне, особено когато се откриват възможности за икономии от мащаба поради нарастване на средната площ на едно стопанство. Става ясно, че за 2020 г. нивото на СПО е като през 2013 г., въпреки увеличението на ИЗП с 200 хил. ха, съпътствано от двойно нарастване на средната ИЗП на едно земеделско стопанство. При равни други условия това означава, че нарастването на размера на стопанисваната земеделска земя не е панацея за по-добро икономическо представяне и устойчивост. Необходимо е да се отбележи, че зърнените култури са сред основните

⁴ Стандартен продукт (SO). СПО е средната парична стойност на селскостопанската продукция по изкупна цена, в евро на хектар или на глава добитък. Позволявам си да го превода като Стандартен производствен обем за повече яснота и точно отразяване на същността му.

изнасяни стоки към някои от основните търговски партньори на България в ЕС, а именно – Италия, Гърция и Румъния. Към последната зърнените култури представляват 12% от общия износ за тази страна към 2021 г. (Dimanov, 2022).

Същевременно на Фиг. 3 е показано развитието на други два важни показателя – животински единици (ЖЕ⁵) и вложен труд в отрасъла под формата на годишни работни единици (ГРЕ⁶).

Източник: Създадена от автора по данни от преброяванията на земеделските стопанства

Фигура 3. Вложен труд и животински единици в земеделските стопанства на България

През изследвания период е налице малко над 100 хил. ЖЕ загуба в българското земеделие до ниво на малко над 1 млн. ЖЕ през 2020 г. Това е неприятно предвид факта, че именно в животновъдството се създава добавена стойност и е от ключово значение да е устойчиво и да осигурява продоволствената сигурност на страната. България притежава добри почвено-климатични условия и

⁵ Животинската единица, наричана съкратено ЖЕ (или понякога ЖЕ), е референтна единица, която улеснява обединяването на животни от различни видове и на различна възраст съгласно споразумението, като се използват специфични коефициенти, установени първоначално въз основа на хранителните или фуражните изисквания на всеки вид. Референтната единица, използвана за изчисляване на животинските единици (=1 ЖЕ), е пасищният еквивалент на една млечна крава в зряла възраст, която дава 3 000 kg мляко годишно, без допълнителни концентрирани храни.
[https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Glossary:Livestock_unit_\(LSU\)](https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Glossary:Livestock_unit_(LSU))

⁶ Една годишна работна единица съответства на работата, извършена от едно лице, заето в земеделско стопанство на пълно работно време.
[https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Glossary:Annual_work_unit_\(AWU\)](https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Glossary:Annual_work_unit_(AWU))

традиции в развитието на животновъдството, но за съжаление през последните 20 години не се обръща сериозно внимание за устойчивостта на сектора и интегрирането му с растениевъдството при засилващ се конкурентен натиск от страна на ЕС.

Освен това се наблюдава рязък спад на заетите в земеделието, което е продиктувано от въвеждане на повече капитал за сметка на човешкия труд като производствен фактор. Това е продиктувано от окрупняването на земеделските стопанства и стремежа им за по-добро пазарно позициониране чрез намаляване на производствените разходи. Реално разликата между 2010 г. и 2020 г. е почти 225 хил. ГРЕ намаление – с 55% спад през 2020 г.

Следващата Фиг. 4 за анализ добавя и подчертава проблемите и омагьосания кръг, в който се е оплело българското земеделие. Като част от ЕС България е длъжна да прилага политиките на Общността, в частност Общата селскостопанска политика (ОСП). Поради тази причина съм се спрял на сравнителен анализ на един показател – брутна добавена стойност от отрасъл „селско стопанство“ между България и ЕС-Н13⁷.

Източник: Създадена от автора по данни от Евростат

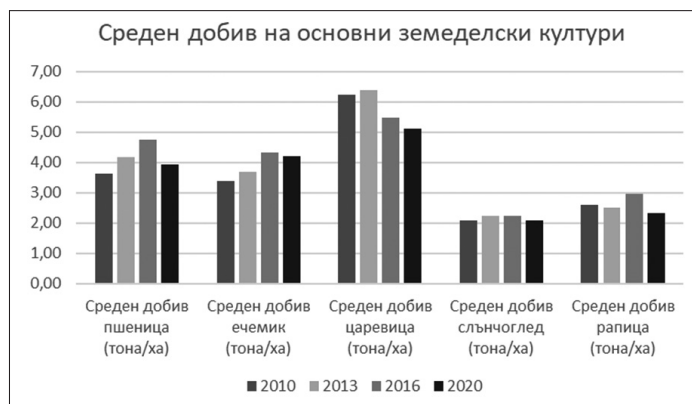
Фигура 4. Брутна добавена стойност на земеделските стопанства в България и ЕС-Н13

Видното от графиката е, че въпреки прилагането на ОСП в България със съответното финансиране, през изследвания период не е налице подобряване на този показател. Следователно мястото на отрасъл „селско стопанство“ в икономиката на страната не се характеризира с подобрени конкурентни позиции и липсва развитие, което води реално до влошаване на конкурентоспособността спрямо новите страни членки. Не бива да ни изненадва, че все по-трудно намираме български земеделски продукти в магазините за хранителни продукти. Селскостопанската продукция от българските земеделски стопани все по-труд-

⁷ ЕС-Н13 – това са всички страни, присъединили се към ЕС след 2004 г.

но достига до крайния потребител въпреки множеството реформи и прилагане на пазарни мерки за подкрепа. Особеностите на отрасъл „селско стопанство“ и неговата свързаност с продоволствената сигурност налагат провеждането на нов подход за развитие, като в центъра е земеделският стопанин и природните дадености на страната.

В подкрепа на тези твърдения се анализира и последният избран показател, представен на Фиг. 5 – среден добив на основни земеделски култури в България. Тези земеделски култури са представени, защото те заемат над 2/3 от обработваемата земя на страната.

Източник: Създадена от автора по данни от Аграрен доклад и БАНСИК за съответната година

Фигура 5. Среден добив на основни земеделски култури в България

През изследваните години е налице между 78% и 85% заетост на обработваемата земя с тези култури. Следователно средният добив от тях, природните условия, международните борсови цени, състоянието на животновъдството ще оказват съществено влияние върху целия отрасъл „селско стопанство“. Налице е пълна липса на диверсификация на културите, от което следва все по-осезаема уязвимост на земеделските стопанства, а оттам и на продоволствената сигурност на страната.

3. Заключение

В заключение на настоящата статия може да се изведат някои основни изводи. На първо място развитието на земеделието в България през изминалото десетилетие е белязано от огромен спад в броя на земеделските стопанства. Това е придружено със съевременно нарастване на средния размер на ИЗП на земеделско стопанство. Предполага се, че при разширяване границите на стопанството може по-лесно да се внедрят съвременни и по-продуктивни технологии, водещи до повече възможности за диверсификация на земеделския бизнес. Анализираният показател не потвърждават това логично предположение, а се

наблюдава свръхконцентрация в 4-5 вида култури, които заемат над 2/3 от обработваемата земя. Това води до силна уязвимост от колебанията на времето и световните борсови цени на тези няколко култури.

На второ място се наблюдава силно редуциране на вложения труд, измерен чрез ГРЕ, което се дължи на изчезване на над 2/3 от земеделските стопанства от началото на века, както и същевременно окрупняване и отглеждане на споменатите вече култури, които са с внедрена висока степен на механизация.

На трето място е налице застои в приноса на отрасъл „селско стопанство“ в икономиката на България, измерен чрез показателя „брутна добавена стойност“. Същевременно се наблюдава и изоставане от средното европейско равнище на ЕС-N13, което е поредното доказателство за липсата на развитие от наша страна. Освен това, средният добив на основните култури е с неустойчив тренд на развитие, по-скоро със склонност към спад и силна зависимост от природните условия.

И на последно място, изоставащото развитие на селското стопанство води до увеличаване на бедността и задълбочаване на демографските проблеми в селските райони, като това безспорно рефлектира в липса на перспективи и забавени нива на социално-икономическо развитие (Илчева, 2022).

Тази публикация е осъществена с финансовата подкрепа на проект с договор № ФСД-31-312-06/19.04.2022 г.

Използвана литература

- Dimanov, D. (2022).** Foreign trade exchange between Bulgaria and its main trade partners from the EU for the period 2012–2021. *Knowledge – International Journal*, Skopje, Macedonia, Vol. 54.1, pp. 73–75.
- Илчева, М. (2022).** Социалните иновации като инструмент за подобряване качеството на живот в селските райони. – В: Сборник доклади от научна конференция „Знание, наука, технологии, иновации“. Издателство „Институт за знание, наука и иновации“, стр. 271 – 283. ISSN 2815-3472 (Print)
- Kostadinova, N. (2022).** Development of a Destination Via Digitalisation of a Local Food Festival: The Case of Elenski But, Elena Town, Bulgaria. – In: Grima, S., Özen, E. and Boz, H. (Ed.) *The New Digital Era: Digitalisation, Emerging Risks and Opportunities (Contemporary Studies in Economic and Financial Analysis, Vol. 109A)*. Bingley: Emerald Publishing Limited, pp. 271–285. <https://doi.org/10.1108/S1569-37592022000109A016>
- Маринов, Е. (2021).** Външнотърговски отношения на България в периода 2004 – 2019 г. *Икономически и социални алтернативи*, брой 1, стр. 48–63. ISSN (online): 2534 – 8965, <https://doi.org/10.37075/ISA.2021.1.04>
- Стефанов, Ц. (2020).** Маркетингови решения за съвременния бизнес. Велико Търново: Фабер, ISBN 978-619-00-1239
- Аграрен доклад 2011, 2014, 2017, 2021
- БАНСИК 2011, 2014, 2017, 2021
- [https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Glossary:Livestock_unit_\(LSU\)](https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Glossary:Livestock_unit_(LSU))
- [https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Glossary:Annual_work_unit_\(AWU\)](https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Glossary:Annual_work_unit_(AWU))

ЗЪРНОПРОИЗВОДСТВОТО В БЪЛГАРИЯ: РАЗВИТИЕ И ИНОВАЦИИ

Земеделието е традиционно за България и е минало през множество процеси докато достигне сегашното си състояние, характеризира се с благоприятни почвени и климатични условия за отглеждането на разнообразни зърнени култури, като отглеждането им зависи до голяма степен и от релефа, надморската височина, плодородието на почвите и тяхната влажност, и от редица други фактори, с които страната ни разполага. Зърнопроизводството е основен подотрасъл на растениевъдството в България, тъй като представлява основна част от хранителните запаси на страната. Зърнените култури осигуряват изхранването на животните и населението. Пшеницата, царевичата, ечемикът са първостепенни култури от зърнено-житните култури, като най-важна сред тях е пшеницата за приготвянето на хляб, хлебни изделия, макаронени изделия, фиде, булгур, сладкарски изделия и др. Производствените структури, осъществяващи земеделска дейност, отглеждащи зърненожитни култури са резултат на дълъг еволюционен процес. В зависимост от специфичните условия, действащи във всяка една страна, този процес е с различен времеви диапазон. Всичко това определя зърнените култури като ресурс със стратегическо значение, от който зависи продоволствената сигурност на страната.

Иновациите намират място във всички области на науката, технологиите и икономиката, те са катализатор за конкурентоспособност и растеж на бизнеса. Селското стопанство е част от съвременната икономика и също има нужда от осъвременяване и модернизиране, а това най-пълноценно може да се осъществи чрез внедряването на иновационни практики и решения в сектора. Българското зърнопроизводство, от своя страна, като част от световното също трябва да приеме иновациите, за да бъде конкурентоспособно на пазара (Тотев, Мочурова, Коцева-Тикова, 2021).

Целта на статията е развитието и иновациите в зърнопроизводството на страната да се разгледат в контекста на наслагващите се кризи.

---

¹ Проф. д-р Дарина Русчева, ас. д-р Ани Димитрова, Институт за икономически изследвания при Българска академия на науките / Prof. Darina Ruscheva, Assist. Prof. Dr. Ani Dimitrova, Economic Research Institute at Bulgarian Academy of Sciences: darinar@abv.bg; a.dimitrova@iki.bas.bg

1. Развитие на зърнопроизводството в България.

В статията вниманието е насочено към трите основни зърнени култури – пшеница, ечемик и царевица за зърно. През 2007 г. началото на членството на България в Европейския съюз и стартовата година на Първия програмен период (2007 – 2013 г.) е произведено зърно в размер на 4 123,2 хил. т, от които: пшеница 2 390,6 хил. т, ечемик – 419, 7 хил. т и царевица за зърно 1 312,9 хил. тона. В края на периода, през 2013 г., производството на зърно се увеличава над два пъти. Производството и при трите зърнени култури се увеличава, като за отделните култури нарастването е различно. При пшеницата е с 130% , при ечемика – със 73,6%, а при царевичата със 108%, като производството ѝ възлиза на 2 738, 9 хил. тона (Агροстатистически справочник, 2015, МЗХ).

През 2013 г., в сравнение с 2007 г., промените в структурата на зърнопроизводството се изразяват в запазване на водещото първо място на пшеницата с 61,3% от общото производство, намаляване на относителния дял на производството на ечемик от 10,2% на 8,2% и на дела на царевичата за зърно от 31,8% – на 30,5%.

През 2014 г. – първата година на Втория програмен период (2014 – 2021 г.) – зърнопроизводството е в размер на 9 336,8 хил. т, от които: пшеница – 5 347, 1 хил. т, ечемик – 852,2 хил. т и царевица за зърно – 3 137, 5 хил. тона. Структурата му е съответно: пшеница – 57,3%, ечемик – 9,0% и царевица за зърно – 33,7%. Вижда се, е само за една година при незначително изменения на относителния дял на ечемика в общото зърнопроизводство, продължава тенденцията на намаляване на дела на пшеницата (57,3%) и увеличаване този на царевичата за зърно (33,7%).

През 2018 г. картината на зърнопроизводството в България се характеризира със следното: производство на зърно – 9 747,9 хил. т, от които производство на пшеница е в размер на 5832,4 хил. т, на ечемик – 437,5 хил. т и на царевица за зърно – 3 478, 0 хил. тона. В структурно отношение ранжирането на трите култури е: пшеница – 59,8%, следвана от царевица за зърно – 35,7% и съществено намаляване дела на ечемика и свеждането му до едва 4,5% (Статистически годишник 2021, (2021), НСИ).

Трябва да се отбележи, че през наблюдаваните години площите на зърнените култури претърпяват също промени, които най-общо се изразяват в следното: при пшеницата е налице тенденция на намаляване на площите от 1 314,3 хил. ха (2013 г.) на 1 212, 0 хил. ха (2018 г.), по-осезаемо е това намаляване при ечемика – от 214, 7 хил. ха (2014 г.) на 103, 5 ха (2018 г.), докато при царевичата за зърно увеличаването на площите е повече от два пъти – от 2014 ,4 хил. ха (2007 г.) на 444, 6 (през 2018 г.).

През следващите години развитието на зърнопроизводството в България се осъществява в различни условия, продиктувани от възникналите и наслагващите се кризи. Те се отразяват както върху икономиката на страната като цяло, така и върху селското стопанство, включително зърнопроизводството.

През 2019 г. в България е произведено зърно, от трите разглеждани култури в размер на 10 699,4 хил. т, от които: пшеница – 6 162,0 хил. т, ечемик – 547,2 хил. т. и царевица за зърно – 3 990,2 хил. т. Промените в структурата на зърнопроизводството се запазват като съотношение.

По-осезаемо се наблюдава въздействието на кризите, с техните предизвикателства и рискове, през 2020 г., когато производството на зърно намалява и е 8 229,3 хил. т., което представлява 84,4% от равнището на предходната година. При отделните зърнени култури се наблюдават следните тенденции: равнището на производството при пшеницата достига 76,4% от реализираното през 2019 г., а при царевицата – съответно 74,4%. Размерът на производството при ечемика се запазва почти непроменен.

Изводите по отношение развитието на зърнопроизводството в България през годините преди пандемията COVID-19 и след това се свеждат до следното:

- Количеството на произведеното зърно в страната варира в границите между 8, 2 млн. т. (2020 г.) и 10,7 млн. т. (2019 г.), с изключение на 2007 г.;
- Структурата на произведеното зърно за наблюдаваните култури остава сравнително стабилна. В нея с най-голям относителен дял е пшеницата, макар и с тенденция към намаляване. Трайно намалява относителният дял на ечемика в общото производство, а по-чувствително е увеличаването на дела на царевицата за зърно;
- Площите на зърнените култури по години са в границите между 1 760, 2 хил. ха (2018 г.) и 1 940, 1 хил. ха (2013 г.), с изключение на 2007 г.;
- Структурата на площите на зърнените култури е приблизително такава като структурата на зърнопроизводството.

Разбира се, този резултат може да е следствие на много и различни фактори, сложно преплетени помежду си, и трудно би могло да се изолира и оцени влиянието на отделните фактори, но пандемията COVID-19, с новите предизвикателства, породени от възникналите условия, безспорно има важно значение за получените резултати. По време на пандемията наложените карантинни мерки имаха за последствия възникването на много проблеми за производството: набавянето на суровини и материали (торове, препарати, горива и др.), съвременното извършване на технологични операции, транспортни и ремонтни дейности, финансови операции, проблеми с реализацията на готовата продукция, със здравния статус на заетите в отрасъла, придвижването им в териториален план и др. Наред с това, също и проблеми със заетостта на земеделските стопани, осъществяването на административно-оперативни дейности и др.

При така описаната картина с особена острота и важност се открояват проблемите за разчитането на собствени ресурси (земя, техника, заети лица, суровини и материали и др.), създаването на условия и подходяща организация за реализирането на готовата продукция и гарантиране на изхранването на населението по отделни райони и общини. Военните действия в Украйна и създалата се ситуация имат своето отражение върху световната икономика, а също и върху икономиката на България.

2. Иновации в зърнопроизводството.

Иновациите са нужни за приспособяване към изменящата се външна среда и намаляване на несигурността на всички равнища: международно, национално, регионално, стопанство (Stoyanova, 2010), (Stoyanova, Koleva, 2020). Всеки

земеделски производител се стреми едновременно с повишаването добивите и качеството на реколтата си, да намали и/или ограничи максимално разходите си. Целта на науката и технологиите, от друга страна, е да повишават ефективността и да усъвършенстват производствените процеси, като се съобразяват и с опазването на околната среда; ефектът от усилията им е създаване или подобряване на метод, технология, машина т.е. иновация (Branzova., 2019). Примерите за иновации, които са повишили конкурентоспособността на зърнопроизводството, са много, тъй като самите иновации могат да бъдат изключително различни: химични; биотехнологични; информационни; биологични; технологични; нови маркетингови решения; нови роботизирани производствени процеси и т.н. (Harizanova & Stoyanova, 2016). От друга страна, не се изключва възможността при внедряването на иновации да се породят редица рискове, които да окажат негативно влияние както върху земеделските стопанства, така и върху целия аграрен сектор (Sunding, Zilberman, 2000).

Иновациите се разглеждат като прилагане на по-добри решения, които отговарят на новите изисквания или съществуващите пазарни нужди (Maranville, 1992). Това се постига чрез по-ефективни продукти, процеси, услуги, технологии или бизнес модели, които са лесно достъпни за пазарите, правителствата и обществото (Frankelius, 2009). Терминът „иновация“ може да се определи като нещо оригинално и по-ефективно, което навлиза на пазара или в обществото и е с подобрени характеристики. Иновациите често се проявяват вследствие на инженерния процес, когато решаваният проблем е от технически или научен характер (Bhasin, 2012). Очертават се две основни измерения на иновациите:

- степен на новост (т.е. дали иновациите са нови за фирмата, нови за пазара, нови за индустрията или нови за света);
- вид на иновацията (т.е. дали е процес или иновации на техниките за обработване на продуктите).

Под иновация може да се разбира нов или подобрен продукт (стока или услуга), наложен на пазара; нови разработки или комбиниране на вече съществуващи технологии, придобити от фирмата (Halkos & Kitsos, 2015). В някои случаи иновациите идват директно от самите земеделски стопанства (практикуване на интегрирано управление на културите, експериментирание за намаляване на вложените продукти без рискови добиви).

Има различни класификации на иновациите. Те могат да се класифицират като механични, биологични, химически, агрономически, биотехнологични и информационни иновации, които разчитат основно на компютърните технологии. Механичните иновации могат да окажат отрицателно въздействие върху заетостта и да доведат до стопанска консолидация. Химическите и биотехнологичните иновации са свързани с проблеми на общественото приемане и опазването на околната среда. Икономически сили и напредъкът на науката оказват влияние върху видовете иновации, създадени и използвани на конкретни места (Sunding & Zilberman, (2000). Друга категоризация разграничава иновациите според формата им: метод за модифициране на ген в растение; продукт – нов сорт семена. Собствеността на правата върху процес, който е от решаващо значение за разработването на важен продукт може да има значително икономи-

ческо влияние. Правата върху интелектуалната собственост засягат развитието на иновациите и разпределението на ползите, произтичащи от тях. Иновациите могат да бъдат разграничени и по тяхното въздействие върху икономическите субекти и пазарите, които оказват влияние върху тяхното моделиране; тези категории включват увеличаване на доходността, намаляване на разходите, повишаване на качеството, намаляване на риска и опазване на околната среда и удължаване на трайността на стоката. Повечето иновации попадат в няколко от тези категории.

Най-голямото предизвикателство за Европа в селските райони през следващите години е предоставянето на по-разнообразен комплекс от стоки и услуги от предлаганите през последните 50 години, по начин, който може да бъде поддържан в условията на криза. В рамките на следващите 20 години държавите членки е необходимо да стигнат до ново равнище в селскостопанските хранителни системи и внимателното планиране и управление на земеделските ресурси чрез политика, за да се поддържа капацитета им (Dwyer, 2013).

Внедряването на иновации в зърнопроизводството би оказало ефект върху: опазването на околната среда; управлението на риска от дейността; конкурентоспособността; увеличаване на производителността; социален ефект – повече свободно време и пренасочване на трудовите усилия към други дейности; устойчивост и икономическа жизнеспособност на земеделските стопанства.

Лошите условия за есенните посеви, пролетната суша и проливните дъждове са причини за спад в количеството зърно. Проблеми се наблюдават и след постъпването на зърното в склада. Има трудности в мониторинга, нивото на влажност и температурата не може да се регулира. Всичко това води до появата на вредители и плесен, които костват над 20% загуба на реколтата. Четири и половина милиарда души на година са изложени на въздействието на опасни микотоксини от зърнената плесен, които замърсяват 25% от световните хранителни запаси. Въглеродната следа от загубите по време на съхранението на зърно възлиза на 6% от световните емисии на парникови газове от хранителни отпадъци (Благоев, 2020).

С повишаване интензивността на земеделието става все по-важно детайлното характеризиране на земеделските площи с цел диференцираното приложение на торове и препарати. Използването на този подход е известно като „прецизно земеделие“ и изисква едновременно наличието на адекватна технология за събирането на обективна изходна информация, компютризиранни системи за обработката на големи масиви от данни и способност за взимането и приложението на решения в реално или близко до реалното време. В това отношение в страната вече са в ход опити за акумулирането на информация от сателитни снимки, дроне и наземни сензорни системи и използването ѝ при вземането на решения за управлението на стопанствата. Друг пример за прецизно земеделие е селскостопанският разпръсквач дрон, който пръска от въздуха и на безопасно разстояние от културите различни видове пестициди, хербициди и торове. Снабден е с интелигентна разпръскваща система, работеща при различни климатични условия, която регулира количеството на използваното вещество, постига се ефективност и рискът от увреждане на посеви по време на процеса се свежда до нула. Примерите за иновации, оказващи

благоприятно влияние върху зърнопроизводството са много, някои от тях са изброени както следва:

- Комбиниран плуг – иновативна технология за предсеитбена подготовка на почвата. Служи за предсеитбена подготовка на площите, предназначени за засяване, като съчетава плуг за изораване на почвата и буцораздробител, който оптимално раздробява изораната почва с минимално разпрашване, като същевременно я уплътнява. Притежава висока ефективност при всякакви климатични условия.

- Новата концепция i-Plough цели да се улесни и подобри качеството на работата в зърнопроизводствените стопанства. Софтуерът записва информацията за извършената оран и може да покаже на дисплея записи от всички обработени декари. Така операторът може да прецизира допълнително настройките на плуга с цел гарантиране на по-ефективна работа. Системата подпомага качествената оран, особено при работата в парцели, които са с неправилни форми, като оптимизира движението на трактора в началото и края на браздите. Настройките на новите навесни обръщателни плугове могат да се задават в софтуера също така съобразно състоянието и влажността на почвата. Настройките на всеки плуг могат да се запазят автоматично и да се прехвърлят със запазване на данните при смяна на използвания за агрегатиране трактор. Плуговете имат както стандартна болтова защита, така и автоматична система за защита и надигане на плужните тела при удар в камък. Има възможност за механично и хидравлично регулиране на колелата за контрол на работната дълбочина. Електронен сензор регулира ъгъла на работа на плуга, който се регулира електро-хидравлично от кабината на трактора.

- Автономни трактори.

- Прецизно използване на хербициди – пръскачките идентифицират плевелите и ги пръскат с хербициди, без да нанасят вреда на отглежданите култури. Процесът на „плевене“ се осъществява едновременно ефективно и според желаната бързина.

- Механично плевене с помощта на машинно зрение – агрегати, които идентифицират плевелите и механически ги елиминират. Един от моделите може да плеви до 20 реда със скорост около 3 км в час.

- Електрическо плевене – медна шанга с разпръскваща стрела, която се зарежда с високо напрежение от голям генератор. Когато електричеството достигне до плевела, силата на тока е достатъчна, за да го унищожи.

- Лазерни плашила – създават мрежа от зелен лазер, която не се вижда с просто око, но е видима за птиците, те имат висока чувствителност към зеления цвят и поради тази причина лазерът ефективно ги прогонва. Обсегът на автоматизирания лазерен кръг е над 180 метра, ефективно стряска птиците, за да им попречи да унищожат реколтата. Предимствата на лазерните плашила са, че са щадящи към околната среда и по-лесно се монтират в сравнение с предпазните мрежи. Устройството може да предотврати до 90% от загубите на реколтата, защото вероятността птиците да се адаптират към метода на плашене е малка.

- Плуващ робот – „плуващо“ роботизирано устройство, с което безопасно може да се взимат проби от зърно на различна дълбочина в силозите и складо-

вете. Целта на разработката е да подобри системата на съхранение на зърното, помагайки да се повиши устойчивостта на веригата на доставки и по-широката глобална хранителна система. На този етап проби се взимат само от повърхността, но за в бъдеще ще може автономно да се взимат проби от цялото хранилище без участието на оператори. Така ще се ограничат загубите на реколта по време на съхранение. Всяко от роботизираните устройства на година може да пести около 380 тона зърно – пшеница и ечемик.

- **Агророботи** – машини за сканиране на културите, унищожаване на плевелите и садене. Представяват три автономни земеделски робота. Те съставят карта на плевелите за по-ефективна борба с тях. Благодарение на точното картографиране на всяко растение е възможно провеждането на растителна защита без използването на хербициди. Роботите, освен че плевят и садят, могат да оставят непокътната онази плевелна растителност, която представлява източник на храна за полезните насекоми. Те са важни, защото се отразяват положително върху качеството на почвите и повишават биоразнообразието.

В зърнопроизводството на България най-използвани и добре приети са технически иновации като различни видове машини от ново поколение. Това може да се обясни с недостатъчната информираност на зърнопроизводителите за предлаганите видове иновации и с консервативния подход на работа в стопанствата.

Трудно е да се прогнозира как ще се развие производството и пазарът на иновации за земеделието и зърнопроизводството като част от него. Може да се очертаят няколко варианта, като най-песимистичният е, че заради съществуващите кризи, използването на иновации ще се ограничи, тъй като инвестицията е скъпа. Друг вариант е производителите на иновативни технологии и решения да се адаптират към световните кризи и да се появят иновации, отговарящи на търсенето в момента, защото основното свойство на иновациите е приспособяване към изменящата се външна среда и намаляване на несигурността.

Използвана литература

Агрозастатистически справочник 2000 – 2014, (2015), МЗХ

Благоев, А., (2020). Фактори, оказващи влияние върху прилагането на агроекологични практики от земеделските стопанства. – В: Бизнесът XXI век / България 2030 Проектиране на бъдещето: Ново общество – нова икономика. София, УНСС

Статистически годишник 2021, НСИ

Тотев, С., Мочурова, М., Коцева-Тикова, М. (2021). Приобщаващо регионално развитие – социални, икономически и екологични измерения. *Икономическа мисъл*, кн. 3, 50 – 65.

Bhasin, K. (2012). This Is The Difference Between 'Invention' And 'Innovation'. *Business insider*, 1 – 2.

Branzova P., (2019). Organic Farming in Bulgaria and EU–Comparative Dimensions. *Economic Studies*, Issue 1, pp. 183 – 187.

Dwyer, J. (2013). Transformation for sustainable agriculture: what role for the second Pillar of CAP? *Bio-based and Applied Economics*, 2(1): 29 – 47.

- Frankelius, P. (2009).** Questioning two myths in innovation literature. *Journal of High Technology Management Research*, 40 – 51.
- Halkos, G., Kitsos, Ch. (2015).** A qualitative analysis of greek innovation activities. *Journal of Applied Economic Sciences*, 16 – 27.
- Harizanova, H., Stoyanova, Z. (2016).** Analysis of the External Environment of Agricultural Holdings in the Grain Sector in Bulgaria. – In: International Conference on Competitiveness of Agro – food and Environmental Economy Proceedings. Bucharest: The Bucharest University of Economic Studies, 116 – 124.
- Maranville, S. (1992).** Entrepreneurship in the Business Curriculum. *Journal of Education for Business*, 27 – 31.
- Stoyanova, Z. (2010).** Status and development perspectives of vine-growing potential in Bulgaria. 241
- Stoyanova, Z., Koleva, G. (2020).** Economic aspects of urban agriculture. *Economic Studies*, Issue 6, pp. 138 – 154.
- Sunding, D., Zilberman, D. (2000).** The Agricultural Innovation Process: Research and Technology Adoption in a Changing Agricultural Sector. – In: Handbook of Agricultural Economics, 1 – 95.

ФИНАНСОВИТЕ ИНСТРУМЕНТИ НА ЕС ЗА ПОДКРЕПА НА МЕСТНОТО РАЗВИТИЕ

След присъединяването на България към Европейския съюз общините получиха достъп до значителни финансови ресурси за подкрепа на местното развитие. Водеща роля имат средствата, получавани под формата на безвъзмездна финансова помощ от европейските фондове по линия на оперативните програми. Финансовите инструменти са сравнително нов източник на финансиране на общински проекти, който придоби особено значение в периода 2014 – 2020 г.

Финансовият инструмент е мярка, предоставяна от бюджета на ЕС за постигане на конкретни цели на европейската политика, която може да е под формата на заем, гаранция, капиталова или квазикапиталова инвестиция. За разлика от безвъзмездната финансова помощ, при която бенефициентът получава средствата еднократно и безвъзмездно под формата на грант, финансовият инструмент има възмезден и револвиращ характер. Целта е един и същ публичен ресурс да се предоставя на бенефициенти за инвестиции многократно, като след погасяването на задължението от страна на първия бенефициент, този ресурс да се предоставя за инвестиции на други бенефициенти.

Използването на финансови инструменти от бюджета на ЕС започва през 1994 г. с цел търсене на алтернатива на безвъзмездната финансова помощ като форма за подкрепа и насърчаване на инвестициите, като първоначално те са насочени към МСП и стимулиране на ПЧП.

Натрупаният опит в прилагането на финансовите инструменти по отношение на бизнеса, териториалното разширяване на ЕС към страни с по-нисък стандарт и последвалия натиск върху бюджета на ЕС, както и амбициозните цели на европейската политика, водят до разширяването на финансовите инструменти към публичните органи в т.ч. и към общините.

Финансовите инструменти изпълняват три главни функции:

- Служат за преодоляване на пазарни бариери от гл.т. липса на грантово финансиране за определени сектори; ограничения за типа на общините, които

---

¹ Гл. ас. д-р Яна Кирилова, гл. ас. д-р Дочка Велкова, *Институт за икономически изследвания при Българска академия на науките / Chief Assist. Prof. Dr. Yana Kirilova, Chief Assist. Prof. Dr. Dochka Velkova, Economic Research Institute at Bulgarian Academy of Sciences: yana@club2000.org; docha@club2000.org*

могат да ползват грантово финансиране (напр. само градски и др.); висока цена на кредитното финансиране от търговските банки; висок минимален размер на кредитите, отпускани от банките и др.

- Служат за преодоляване на неоптимални инвестиционни ситуации, които са доказано жизнеспособни, но не могат да привлекат достатъчно финансиране от пазарни източници. Такива са всички публични проекти, които са с вътрешна норма на възвръщаемост на инвестицията по-ниска от пазарната и така те не са атрактивни за частни инвеститори, но същевременно генерират достатъчно постъпления за погасяването на заема и носят огромни икономически и социални ползи за обществото.

- Водят до постигането на ефекта на лоста (leverage effect) – достъпът до финансов инструмент води до мобилизиране на допълнителен финансов ресурс за реализация на мащабни инвестиционни проекти.

1. Финансов инструмент – подкрепа на проекти на общини, финансирани със средства от оперативните програми на ЕС

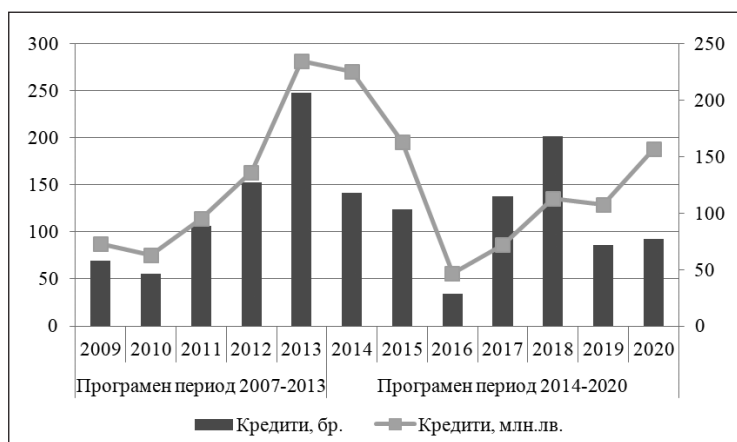
Финансовите инструменти на ЕС за подкрепа на местното развитие в България навлизат през 2007 г. със създаването на Фонд ФЛАГ ЕАД. Той е финансова институция, създадена на основание Решение № 1 на Министерския съвет от 2007 г. като инструмент на държавната политика за регионално развитие.

Фондът осъществява кредитната си дейност чрез собствен капитал и чрез привлечен ресурс от търговски банки и международни финансови институции. Общо договореният кредитен ресурс към 31.12.2020 г. е в размер на 246 млн. лв., а финансовата експозиция на Фонда възлиза на 137 891 хил. лв., като тя включва средства по договори за револвиращи кредити с ОББ, Уникредит Булбанк, Банка ДСК и финансово споразумение с ЕИБ.

Първоначално ФЛАГ стартира само с един тип дейност/инструмент – подкрепа на проекти на общини, финансирани със средства от оперативни програми на ЕС. Този инструмент се реализира както през програмен период 2007 – 2013 г., така и през 2014 – 2020 г., и е с най-голям дял от гл.т. на брой отпуснати заеми, размер на разпределените средства и финансирани общини. В хода на дейността си ФЛАГ разработва и изпълнява няколко други иновативни финансови инструменти и се превръща в ключова институция за развитието и прилагането на финансови инструменти по линия на ЕС в България за общини и общински дружества.

От началото на кредитната си дейност през 2009 г. до 31.12.2020 г. ФЛАГ е отпуснал 1 280 кредита на обща стойност 1 487,4 млн. лв. Кредитната дейност на ФЛАГ показва, че е тясно свързана с хода на изпълнението и финансирането по оперативните програми, което създава „паралелност“ в търсенето на продуктите на Фонда. В България през първите години на всеки нов програмен период има забавяне на изпълнението на проекти и заедно с това на търсенето на кредити. Както се вижда от графиката, кредитна дейност се засилва – и като брой кредити, и като обем на средствата – в последните години на програмните периоди.

Източник: Годишни отчети на ФЛАГ, собствени изчисления

Фигура 1. Предоставени кредити в периода 2009 – 2020 г.

За периода 2009 – 2020 г. отпуснатите кредити са за проекти с общ бюджет от 7 061 млн. лв., като осредненият дял на кредита е около 26%.

През целия период 2009 – 2020 г. най-голямо е търсенето на финансиране, свързано с изпълнение на проекти по оперативните програми, подпомагачи регионалното развитие – Оперативна програма „Регионално развитие 2007 – 2013“ и Оперативна програма „Региони в растеж 2014 – 2020“, като този резултат е напълно логичен. На следващо място е ОПОС, особено в периода 2007 – 2013 г., когато общините бяха бенефициенти на ВиК проекти, за разлика от периода 2014 – 2020 г., когато основните бенефициенти са ВиК дружества.

Около 78% от всички кредити, отпуснати от ФЛАГ, представляват мостово финансиране, предназначено за разплащане с изпълнителите, които впоследствие се възстановяват от управляващия орган чрез междинни и финални плащания към общината. В над 4/5 от случаите кредитите за мостово финансиране са краткосрочни. „Типичният“ мостов кредит през отделните години на анализирания период се движи в границите между 850 хил. лв. и 1 500 хил. лв. със среден матуритет 10 – 15 месеца.

2. Финансов инструмент JESSICA

През програмния период 2007 – 2013 г. от Оперативна програма „Регионално развитие“ е предоставено финансиране на публични и частни проекти за градско развитие чрез финансов инструмент – под формата на нисколихвени дългосрочни кредити по инициативата JESSICA (Joint European Support for Sustainable Investment in City Areas). Учреден е холдинговия фонд по JESSICA, който подкрепя инвестиции в седемте най-големи града в България – София, Пловдив, Варна, Бургас, Русе, Стара Загора и Плевен.

Финансирането по инициативата JESSICA се осъществява чрез т.нар. Фондове за градско развитие (финансови посредници). Създадени са два фонда: Фонд за устойчиво градско развитие на София (ФУГР) ЕАД, който финансира проекти за гр. София; и Регионален фонд за градско развитие (РФГР) АД, който финансира проекти за общините Бургас, Пловдив, Стара Загора, Русе, Варна и Плевен. И двата фонда стартират дейността си през 2012 г. и през 2013 г. започва отпускането на заеми.

Финансовият ресурс е 61,5 млн. лева публични средства и 98,4 млн. лв. допълнително частно съфинансиране от финансовите посредници.

JESSICA стимулира инвестициите на местната власт и бизнеса в градски проекти със значим социален ефект, но с по-ниска от средната за пазара финансова и икономическа възвръщаемост. Сравнително ниската цена на ресурса (особено в началото на прилагането му) и изключително дългият срок на кредитите (до 30.06.2035 г.) дават възможност за реализиране на проекти с висока обществена значимост, които не биха били възможни при традиционните банкови форми и условия на финансиране.

Крайните получатели са общини и общински дружества; частни компании с проекти за градско развитие; публично-частни партньорства; други, в това число: лечебни заведения за болнична или извънболнична помощ, независимо от собствеността им, образователни институции, културни институции и т.н.

Финансирането по JESSICA и по двата фонда се характеризира с: удължен срок на погасяване; гратисен период; без такса управление за публичния ресурс и облекчени изисквания за обезпечение. Заемното финансиране по инструмента JESSICA е отпуснато при среден лихвен % от около 2,8-2,9% годишно, което е по-ниско от пазарните нива. За сравнение, по данни на статистиката на БНБ в периода 2014 – 2015 г., когато е разпределен основният размер от финансовия ресурс по инструмента, лихвените нива по левови кредити за кредити с падеж над 5 години (за инвестиционни цели) от търговски банки в страната са в диапазона 5,7-8% на годишна база.

Фондовете за градско развитие (ФУГР ЕАД и РФГР АД) от началото на тяхната дейност до 2016 г. договарят целия си наличен ресурс – финансират 33 проекта за градско развитие на обща стойност 209,2 млн. лв., в т.ч. 74,7 млн. лв. съфинансиране на бенефициентите. Всички договорени проекти са изпълнени в рамките на определения в договорите за кредит срок. През 2017 – 2019 г. фондовете договарят още 12 проекта със средства от погашенията по проектите от първия инвестиционен цикъл (т.нар. „рециклирани средства“).

3. Фонд мениджър на финансови инструменти в България ЕАД

Управлението на финансовите инструменти, съфинансирани от ЕСИФ през програмния период 2014 – 2020 г., в България е делегирано на специално създадената за целта структура – „Фонд мениджър на финансови инструменти в България” ЕАД („Фонд на фондовете“), учреден с Решение на Министерски съвет от 22 юли 2015 г. Със създаването му като национална институция за управление на финансовите инструменти по всички оперативни програми се цели постигане на по-ефективно и устойчиво управление на средствата, иконо-

мии от мащаба и изграждане на професионална експертиза на национално ниво за управление на финансовите инструменти.

Понастоящем Фондът управлява средствата от 1.2 млрд. лева по четири оперативни програми чрез сключване на двустранни споразумения между Фонда на фондовете и Управляващия орган на съответната оперативна програма. Фондът на фондовете управлява широк набор от финансови инструменти, като общините имат реален достъп до фондовете за градско развитие и финансовия инструмент за сектор отпадъци.

3.1. Финансови инструменти за градско развитие и регионален туризъм

ОПРР 2014 – 2020 г. осигурява 370 млн. лв. за инвестиции чрез фондове за градско развитие и развитие на регионален туризъм. Структурата за прилагане на инструмента включва ФМФИБ и три фонда за градско развитие (ФГР) – по един за регионите София, Южна България и Северна България. ФГР приема формата на заеман фонд, който се създава и управлява от избрания финансов посредник.

Финансовите посредници инвестират предоставеното от ОПРР 2014 – 2020 финансиране и своя собствен принос в допустими проекти по програмата в следните направления:

- устойчиво и интегрирано градско развитие в 39 града с действащи ИПГВР – спортна инфраструктура, енергийна ефективност на жилищни сгради и студентски общежития, културна инфраструктура, градска среда, зони с потенциал за икономическо развитие, както и за интегриран градски транспорт (ПО 1 „Устойчиво и интегрирано градско развитие“ на ОПРР 2014 – 2020).
- регионален туризъм – развитие на обекти на културното наследство от национално и световно значение. Допустими за финансиране са общини от цялата страна (ПО 6 „Регионален туризъм“ на ОПРР 2014 – 2020).

Финансовите продукти, предлагани на крайните получатели от ФГР, са заеми и вградени гаранции, насочени към голям брой потенциални бенефициенти: общини и общински предприятия, частни компании, публично-частни партньорства и др. Подобно на проектите, финансирани по финансовия инструмент JESSICA в предходния програмен период, проектите, които се финансират от ФГР, трябва да са обществено значими, като същевременно са с доходност под пазарната, което ги прави непривлекателни за частни инвеститори и търговски банки, но същевременно генерират достатъчно паричен поток, за да погасяват заемите. За целта кандидатите разработват бизнес план по предварително зададен формат и изисквания.

По част от направленията за подкрепа по ОПРР е предвидено комбиниране на финансови инструменти с безвъзмездна финансова помощ в рамките на две отделни операции на ниво проект. Комбинираната подкрепа е налична за проекти, които нямат потенциал да генерират достатъчно приходи, за да се финансират изцяло от ФИ и се нуждаят от безвъзмездно финансиране, за да са финансово жизнеспособни.

Комбинираното финансиране е главно за проекти за реновиране на културна инфраструктура като читалища, театри, библиотеки, младежки и културни домове по ПО 1 на ОПРР 2014 – 2020, които не са атрактивни за частни инвеститори и търговски банки. Към средата на 2021 г. изпълнението на този финансов инструмент по линия на двата фонда е следното:

- ФУГ – договорени са проекти с обща стойност на инвестицията в размер на 194 млн. лв. в т.ч. 121,9 млн. лв. заем.
- РГФР АД – договорени са проекти с обща стойност на инвестицията в размер на 76,5 млн. лв. в т.ч. 36,7 млн. лв. заем.

Финансирането по направлението за регионалния туризъм е комбинирано на финансови инструменти с безвъзмездна финансова помощ, тъй като това са мащабни и високоинвестиционни проекти за опазване на културно-историческото наследство. Разпределеният ресурс от ОПРР за БФП е 100 млн. лв., като максималният размер на инвестицията за проект, включващ недвижима културна ценност от национално значение, е 9,7 млн. лв., за недвижима културна ценност от национално значение – 19,5 млн. лв. и БФП може да е до 85% от общия размер на инвестицията. Комбинирането на висок дял на БФП с финансов инструмент прави схемата изключително атрактивна за общините. В допълнение към това кандидатстването е на конкурентен принцип до изчерпване на 100^{те} млн. лв. за БФП. Финансирането и по двата фонда е договорено на 100% в рамките на година и половина, което е изключително бързо предвид факта, че този тип проекти са свързани с времеемка процедура по съгласуване от Националния институт за недвижимото културно наследство (НИНКН), мащабни консервационни, археологически, прединвестиционни и маркетингови проучвания.

Реализацията на този финансов инструмент води до инвестиции в проекти за опазване на културно-историческото наследство на обща стойност 129,8 млн. лв., в т.ч. 36,1 млн. лв. под формата на заеми. Предоставено е финансиране за 17 проекта с инвестиции в обхват 1,6-9,7 млн. лв., като заемите са в диапазона 0,24 – 8 млн. лв.

Сред най-големите проекти попадат интегрираните туристически проекти на Казанлък, Бургас, Пловдив и Сливен, както и проектите за реконструкция и обновяване на Кремиковския манастир и за реставрация, консервация, опазване, популяризиране и развитие на археологическия резерват „Хераклея Синтика“ край гр. Петрич, „Реставрация, експониране и социализация на археологическия комплекс „Состра“ край гр. Троян“ и „Реставрация и възстановяване на синагогата във Видин и превръщането ѝ в културен център „Жул Паскин“.

3.2. Финансов инструмент в сектор отпадъци

В края на 2020 г. ФМФИБ анонсира стартирането на финансовия инструмент, насочен към общините и дружествата за третиране на битови отпадъци. Заемите се администрират от търговските банки, като Фондът ще осигурява до 90% от размера на всеки заем. Заемите са предназначени за общини, които не използват безвъзмездни средства за същите цели, за предприятия с вече сключени договори с местните власти за третиране на отпадъци, както и за несто-

пански организации с пилотни или демонстрационни проекти, за които не са отпуснати грантове.

Инвестиционните кредити ще бъдат със срок на погасяване до 20 години, а кредитите за оборотен капитал, свързан с инвестицията, трябва да се върнат в срок до 5 години. Средствата трябва да бъдат усвоени до края на 2023 г. По данни от ИСУН 2020 договорът е прекратен.

4. Българска инвестиционна и координационна платформа за градско развитие

На 27 юли 2020 г. е сключен Рамков договор за заем между Европейска инвестиционна банка и Фонд ФЛАГ в размер на 25 млн. евро за реализация на „Българска инвестиционна и координационна платформа за градско развитие“ (Платформа) с цел финансиране на важни публични и публично-частни проекти, които нямат друг източник за финансиране. Фонд ФЛАГ добавя равностойна на размера на заема сума от 25 млн. евро от собствени ресурси и насочва общата сума от 50 млн. евро към общини, общински и държавни дружества, ВиК дружества, дружества, които представят публични услуги на територията на България.

Платформата е създадена за допълване на финансирането, предоставено от Фондовете за градско развитие за територии и сектори, които са недопустими за финансиране чрез финансовите инструменти, тъй като не попадат в зоните за въздействие по ИПГВР.

За шест месеца е договорен целият наличен ресурс на Българска инвестиционна и координационна платформа за градско развитие, одобрени са 28 договора за кредит, финансирани са проекти на стойност 215 млн. лв. Това потвърждава нуждата от гъвкави и добре структурирани финансови инструменти за малките общини.

В рамките на Платформата са финансирани проекти за подобряване на общинската пътна инфраструктура, оползотворяване на минерална вода – възстановяване на градски бани и басейни, общински пазари, ВЕИ и енергийна ефективност.

Заклучение

Финансовите инструменти за общините в България стартират през 2007 г., когато с решение на Министерски съвет е създаден Фонд ФЛАГ, който се превръща в лидер в предоставянето на този тип финансиране. До края на 2020 г. Фонд ФЛАГ е осигурил приблизително 93% от общия размер на средствата, предоставяни на общини по линия на финансовите инструменти за двата програмни периода 2007 – 2013 г. и 2014 – 2020 г. На другия „играч“ – Регионален фонд за градско развитие се падат 7% от финансирането, а два от предвидените за програмни период 2014 – 2020 г. финансови инструменти – за води и отпадъци, на практика изобщо не стартират.

По отношение изпълнението на инвестиционни проекти за регионално и градско развитие финансовите инструменти чрез бюджета на ЕС, независимо от всичките им предимства, имат допълващ характер към безвъзмездното финансиране.

Финансовите инструменти, реализирани в България по отношение на общините през двата програмни периода, постигат всички цели и ефекти, присъщи на този източник на финансиране: преодоляват неоптимални инвестиционни ситуации, като осигуряват заемно финансиране за доказано жизнеспособни общински инвестиционни проекти в сферата на образованието, здравеопазването, културата, спорта и младежките дейности и общински икономически дейности; осигуреното от фондовете финансиране е на лихвени нива по-ниски от пазарните; мобилизиран е огромен допълнителен ресурс и е постигнат ефект на лоста.

През програмните периоди 2007 – 2013 и 2014 – 2020 г. политиките на ЕС бяха насочени към постигане на цели, свързани с изпълнението на големи инвестиционни проекти в областта на транспорта, водите, управлението на отпадъци и др. Това в голяма степен предполага доминирането на безвъзмездната финансова помощ като източник на финансиране на проектите. През последните години фокусът на политиките се поставя върху климатичната неутралност, преход към чиста енергия и енергийна ефективност, което е свързано с по-малки като размер проекти, по-голям брой и по-разнообразни като типология участници. Това неминуемо се отразява и върху начините за финансиране на тези проекти като се засилва ролята на финансовите инструменти.

Използвана литература

- Stiglitz, J.E. (1987).** Principal and Agent, in J. Eatwell, M. Milgate and P. Newman (eds), *The New Palgrave: A dictionary of Economics*. Macmillan, London
- Regulation (EU) No 539/2010** of the European Parliament and of the Council of 16 June 2010 amending Council Regulation (EC) No 1083/2006 laying down general provisions on the European Regional Development Fund, the European Social Fund and the Cohesion Fund as regards simplification of certain requirements and as regards certain provisions relating to financial management
- European Commission, Summary of data on the progress made in financing and implementing financial engineering instruments reported by the managing authorities in accordance with Article 67(2)(j) of Council Regulation (EC) No 1083/2006, Programming period 2007 – 2013, Situation as at 31 March 2017 (at closure)**
- Годишни отчети за дейността на Фонд ФЛАГ ЕАД** за 2009, 2010, 2011, 2012, 2013, 2014, 2015, 2016, 2017, 2018, 2019 и 2020 г.
- Годишни отчети на Регионален фонд за градско развитие (РФГР) АД** за 2012, 2013, 2014, 2015, 2016, 2017, 2018, 2019 и 2020 г.

РЕГИОНАЛНИ ОСОБЕНОСТИ НА ЗЕЛЕНАТА ЕНЕРГИЯ В БЪЛГАРИЯ

Увод

Кризите са характерни за икономическото развитие, като от края на ХХ^{-ти} в. възникват нови концепции, насочени към тяхното преодоляване. След всеки кризисен период (финансово-икономически и здравен) се търсят подходи за предефиниране на икономическото развитие, което да се реализира чрез нов тип инвестиции. Излизането от икономическите, социалните и екологичните трудности се обосновава чрез прилагането на нова парадигма и операционализиращите я инструменти. Устойчивото развитие като процес на придвижване към състояние на синхрон в трите области се постига чрез зелена икономика и разнообразие от специфични дейности като кръгова и биоикономика.

В настоящето изследване оценяваме зелената енергия като общ инструмент за постигане на устойчивост, застъпван от зелената икономика и биоикономиката. И при двете политики се залага на намаляване на въглеродния отпечатък чрез преминаване от кафява към зелена енергия, инвестиции в нови технологии и промяна в производствените и потребителските навици. Целта е да се оценят резултатите от инсталирането на отделните технологии за производство на ел. енергия от възобновяеми енергийни източници (ВЕИ) в областите в България. В отделните региони се наблюдава наличие на различни мощности за генериране на зелена електроенергия, като се открояват такива, използващи повечето от съществуващите ВЕИ, както и региони с минимални постижения. Чрез статистически методи са сравнени и ранжирани областите, за да се обобщат особеностите и да се идентифицират предпоставки и възможности за бъдещото им развитие. Използвани са данни за ВЕИ за периода 2019 – август 2022 г. (АУЕР) за динамичен и структурен анализ. Сравнението на регионалните зелени енергийни мощности с налични показатели за някои отрасли на биоикономиката е извършено за 2019 г., за която са налични данни в НСИ (2021).

---

¹ Гл. ас. д-р Мария Коцева-Тикова, Институт за икономически изследвания при Българска академия на науките и СУ „Св. Кл. Охридски“ / Chief Assist. Prof. Dr. Maria Kotseva-Tikova, Economic Research Institute at Bulgarian Academy of Sciences and SU “St. Kliment Ohridski”: maria_kotseva@yahoo.com

1. Зелената икономика в България

Политиката към устойчиво развитие е доразвита и доизяснена чрез поредица от концепции, които дефинират инструменти и методи за нейното операционализиране и оценяване на напредъка (Коцева-Тикова, 2022a). Процесът на постигане на устойчивост е непрекъснато движение (WCED, 1987) към балансиране на трите сфери: икономическа, природна и социална (Ukaga et al., 2011). Много често „устойчиво“ се използва като заместител на „възобновяемо, чисто и нисковъглеродно“ (Агаџо, 2018), но то има своите отлики. Една от съвременните трактовки на устойчивост в развитието е политиката за извеждане и утвърждаване на зелена икономика и биоикономика.

Зелената икономика е нисковъглеродна, ресурсно ефективна и социално включваща (UNEP, 2011). Биоикономиката се определя най-общо като „производство и използване на биологични ресурси и иновации, за да се осигурят устойчиви стоки и услуги във всички икономически сектори“ (Global Bioeconomy Summit, 2015). И при двете парадигми се търси иновативен подход за производство, чрез който да се създадат по-устойчиви модели на заетост и използване на ресурсите. Реализират се чрез социално-икономически стратегии, залагащи на ефективното използване на подходи при производството на материали. Биоикономиката залага на заместители на химичните реактиви, на използването на биологични суровини вместо изкопаеми източници за промишлени процеси. Основна характеристика на зелената икономика е, че се стреми да предостави разнообразни възможности за икономическо развитие и намаляване на бедността без ликвидиране или разрушаване на природните дадености на дадена държава (Коцева-Тикова, 2022b). Тя създава работни места и подобрява социалното равенство. Увеличаването приноса на ВЕИ намалява рисковете от повишаване и нестабилност на цените на изкопаемите горива в допълнение към положителните екологични ефекти.

Докато зелените аспекти на икономическото развитие се интегрират в националните или енергийните стратегически документи, то подходите на повечето страни е да създават отделни стратегии за развитие на биоикономиката. В източноевропейските страни липсват изрични документи, които да са насочени към развитие на биоикономиката (Wohlgemuth et al., 2020). С настъпване на пандемията от COVID-19 стратегическите документи са актуализирани в някои държави в търсене на възможности за устойчивост в периода на възстановяване (Woźniak, Tyszewska, 2021, Коцева-Тикова, Дворак, 2021). Производството на зелена енергия е общият подход за реализиране на инициативи към зелено развитие и биоикономика. Разчита се на възобновяемите енергийни източници (ВЕИ) да допринесат за ресурсна ефективност и енергийна независимост, съпроводено от намаляване на емисиите на парникови газове, създаване на иновации и заетост (Коцева-Тикова, М., 2022a).

В България отраслите, които допринасят за зелена икономика и биоикономика, са развити в различна степен в отделните региони. Тези дейности са считани за важни не само от гл. т. на постигане на националните зелени цели, но и като подход за съхраняване жизнеността на области, които са изоставящи в икономическото си развитие.

2. Някои регионални особености при инсталиране на ВЕИ

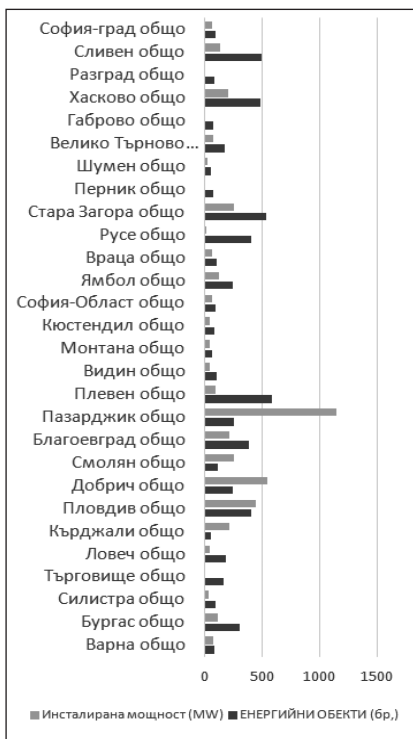
В България за периода 2019 – 2021 г. нараства производството на зелена ел. енергия. През 2021 г. ръстът е от над 30%, като без да е налице прираст в мощностите от ВЕЦ, те са увеличили генерираното количество с около 70% спрямо предходната година. Нарастване се наблюдава при генерирането на ел. енергия от пречиствателни станции и сметищен газ. В края на периода приблизително 2/3 от ел. енергията е произведена от ВЕЦ, като ФВ и вятърните генератори са допринесли с по 18%, т.е. почти два пъти повече ФВ мощности генерират едно и също количество енергия в сравнение с вятърните мощности.

През разглеждания период инсталираният капацитет от ВЕИ нараства слабо, като най-голям прираст е отбелязан през 2021 г. – 3,5% спрямо предходната, което е резултат от увеличени фотоволтаични (ФВ) мощности. В енергийният микс на ВЕИ присъстват освен традиционните източници, а така също и дървесина, черна луга, сметищен газ и газ от пречиствателни станции. През 2021 г. над половината от инсталираните ВЕИ системи са ВЕЦ, следвани от ФВ (29%) и вятърни мощности – 16%. За периода 2019 г. – 2021 г. броят на ВЕИ обектите нараства, като мощностите се удвояват в няколко области. В Русе и в Плевен е регистрирано ежегодно удвояване на броя на ВЕИ обектите. В Разград и Велико Търново удвояването на обектите е само през 2021 г. Регистрираното нарастване е резултат от увеличаване броя на ФВ инсталации в тези региони. В Русе и Разград няма други ВЕИ технологии, които да са изградени за целите на генерирането на зелено електричество, като при тях нараства почти два пъти и инсталираните през 2021 г. мощности. В Плевен и Велико Търново увеличеният брой обекти е съпроводен от по-малък прираст на мощности, т.е. там се наблюдават предимно малки инсталации. Данните на АУЕР посочват, че в края на м. август 2022 г. в страната има 6 135 ВЕИ обекта с инсталирана мощност от 4 450 МВт (фиг. 1). Най-голям брой обекти са изградени в област Плевен (589 бр.), а най-малък – в Кърджали (60 бр.). Най-значителни възобновяеми мощности са разположени в област Пазарджик (1 144 МВт), което се дължи на наличие на големи ВЕЦ, а най-малките – в Разград (2,44 МВт). Водещата ВЕИ технология е ВЕЦ, която е внедрена в 22 области, като само в област Пазарджик са концентрирани 42% от мощностите (фиг. 2).

Слънчева ел. енергия се генерира във всички 28 области (фиг. 3). През 2022 г. с най-голям брой обекти се отличава област Плевен, а с най-малко – Монтана (46 бр.). Най-много ФВ мощности са изградени в Стара Загора (137 МВт), а най-малко в Разград (1,8 МВт). Инсталираните ФВ нарастват ежегодно, като през 2021 г. ръстът е от 14% спрямо предходната. Произведената тогава ел. енергия е с дял от 18% от възобновяемата енергия.

Вятърна енергия се генерира само в 12 области (фиг. 4). Област Добрич се отличава с най-голям брой инсталирани обекти и мощности. В Ловеч и Русе е изградена само по една ФВ инсталация.

От останалите видове ВЕИ най-разпространен е биогазът (фиг. 5). Използва се в 15 области, като област Пловдив е с най-голям брой обекти и инсталирани мощности, следвана от още две области от Горнотракийската низина – Пазарджик

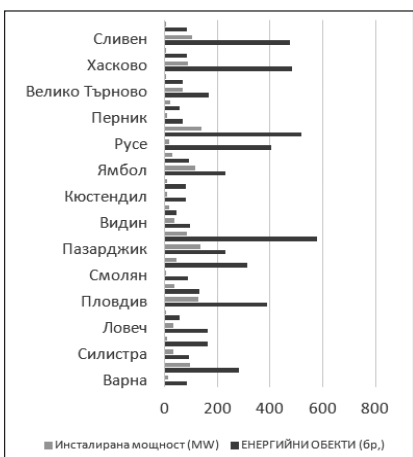
Източник: АУЕР

Фиг. 1. Енергийни обекти (бр.) и инсталирани ВЕИ мощности (MW) по области – м. август 2022 г.

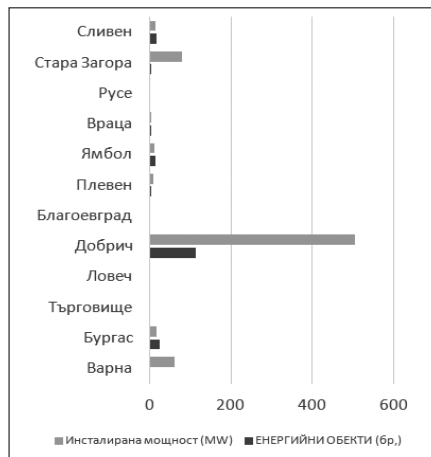
Източник: АУЕР

Фиг. 2. Енергийни обекти (бр.) и инсталирани мощности на ВЕЦ (MW) по области – м. август 2022 г.

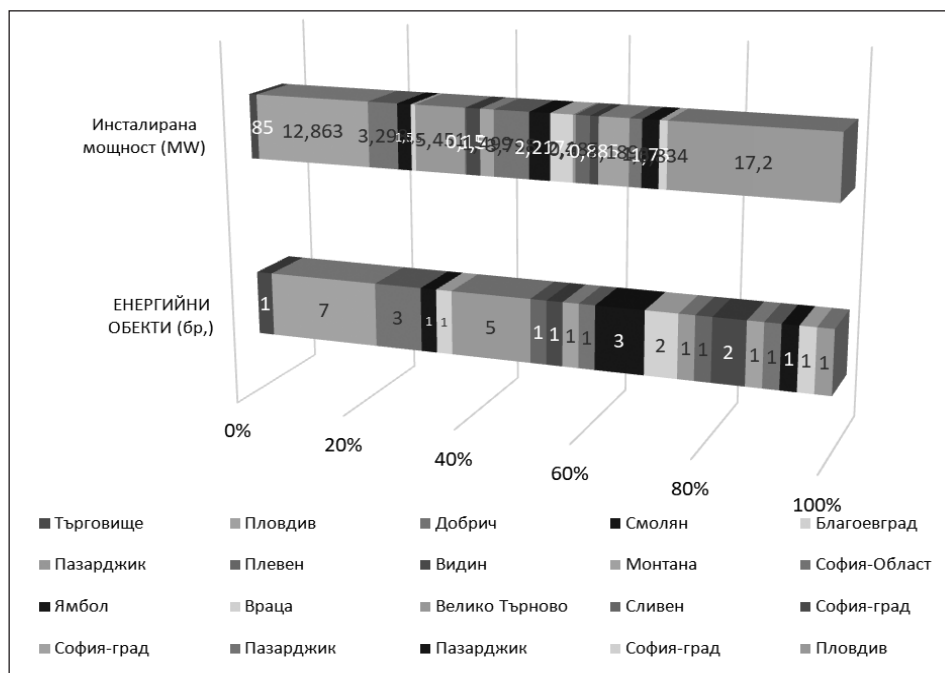
Източник: АУЕР

Фиг. 3. Енергийни обекти (бр.) и инсталирани ФВ мощности (MW) по области – м. август 2022 г.

Източник: АУЕР

Фиг. 4. Енергийни обекти (бр.) и инсталирани вятърни мощности (MW) по области – м. август 2022 г.

Източник: АУЕР

Фиг. 5. Енергийни обекти (бр.) и инсталирани други ВЕИ мощности (МВт) по области – м. август 2022 г.

и Ямбол. В южна България са разпространени и други ВЕИ технологии като дървесина и селскостопанска биомаса – в Пазарджик, черна луга – в Пловдив.

Основният възобновяем източник за генериране на ел. енергия е водата от гл. т. на брой обекти, инсталирани мощности и генерирана ел. енергия, която е усвоена и използвана чрез най-зрялата и стара технология – ВЕЦ – и се прилага в болшинството области. В 6 региона липсва тази технология. Това са 5 области от североизточна България (Силистра, Търговище, Добрич, Русе и Разград) и една от югоизточна – Ямбол, което може да се дължи на липсата на подходящ източник и технология, която да бъде инсталиран. Област Пазарджик е с най-големите мощности от ВЕЦ, което е резултат от наличие на подходящи условия и изградени язовири и каскади, които обезпечават генерирането на водна ел. енергия.

Във всички региони има инсталирани ФВ за добив на ел. енергия. Област Плевен се отличава с най-големия брой малки мощности, т.е. тук се наблюдава по-висока степен на децентрализираност на генериране на енергия. За разлика от нея в област Пазарджик са инсталирани приоритетно големи мощности – тук е най-високата средна мощност за един енергиен обект.

Усвояването на ветровия потенциал е технически възможно в определени райони в страната, поради което най-големият брой обекти и мощности са съсредоточени в 3 области – Добрич, Бургас и Ямбол. Другите ВЕИ алтернативи

се базират на използване на енергия от отпадъчни продукти и те се прилагат основно в областите Пловдив и Пазарджик.

Основните биоикономически сектори в България са селско стопанство и хранително-вкусова промишленост. На регионално ниво са достъпни данни за средната заплата, заетите лица и ВЕИ обектите за три агрегирани сектора (селско, горско и рибно стопанство; преработваща промишленост и предоставяне на ВиК услуги и управление на отпадъците), като от наличното може да се отграничат някои особености за 2019 г. Регионалните специфики на ВЕИ сектора и някои биоикономически сектори могат да дадат представа за състоянието и възможностите, тъй като биоикономиката създава стимули за производствена дейност с подобрена ресурсна ефективност и позитивно екологично въздействие в селските райони.

Изследвайки наличието на корелация между инсталирането на ВЕИ мощности и средното възнаграждение и заетите лица в трите сектора, се открива най-висока корелация между наетите лица в селското, горското и рибното стопанство и инсталираните ВЕИ мощности (0.398) през 2019 г. Корелацията между възнагражденията в трите сектора и инсталираната мощност на ВЕИ е отрицателна. В отраслите на селското стопанство се открива позитивна зависимост между наемането на работници и инсталирането на възобновяеми източници на енергия. Регресионен анализ не потвърждава наличието на връзка между наетите и средногодишната заплата в селско, горско и рибно стопанство за разлика от резултатите за останалите два отрасъла, т.е. други фактори оказват съществено влияние върху възнагражденията в земеделските дейности.

С използване на SPSS се извършва клъстерен анализ на областите според три критерия. Първият критерий е групиране на областите спрямо показателите „брой енергийни обекти“ през 2019 г. и „инсталирана мощност от ВЕИ“. Резултатите от теста показват наличие на два клъстера, като в единия попадат само две области – Добрич и Пазарджик, а останалите формират втори клъстер. Двете самостоятелни области се отличават с най-големите инсталирани ВЕИ мощности и сравнително голям брой обекти. Пазарджик е лидер от гл. т. на общата инсталирана мощност, която се формира от големи ВЕЦ. В Добрич мощностите са два пъти по-малко и се състоят основно от големи вятърни централи

Вторият подход за групиране е на база на показателя брой наети лица в трите сектора, които имат принос към биоикономиката. При този подход могат да се обособят 3 клъстера, като в най-малкия попадат две области – Пловдив и София-област. Последните се отличават с най-високите нива на заетост в преработвателната промишленост. Във втори клъстер попадат 16 области, а в трети – 10, в това число София-град и най-големите области в страната.

При прилагане на трети подход – групиране спрямо средногодишната заплата в трите разглеждани отрасъла – отново може да направим сходна клъстеризация от 3 групи. В третия клъстер са обособени 3 области – Варна, София-област и Стара Загора. Те се характеризират с най-високите средни равнища на възнаграждение. София-град попада във втория клъстер с още 8 области, сред които и доста малки от гл. т. на брой на населението.

И според трите критерия се оформя малка група от 2-3 области, които значително се отличават от останалите по отношение на инсталирането на ВЕИ

мощности, наемане и заплащане на персонал в дейности, свързани с биоикономиката. Съществуват големи различия в броя на наетите лица и средните възнаграждения, както и в броя и мощностите на ВЕИ между отделните области. Най-голям брой области (по 16 бр.) се включват в клъстерите с най-малко заети в трите сектора и с най-ниско средно възнаграждение. Област Плевен се характеризира с удвояване на броя на обектите за генериране на слънчева енергия, като в същото време попада в клъстер с най-ниски възнаграждения в трите разглеждани сектора и в групата със среден брой на наетите лица, т.е. нарастващите цени на ел. енергията и изоставащите възнаграждения имат стимулиращо въздействие върху изграждане на ВЕИ мощности.

Зелената икономика и биоикономиката предлагат инструменти за включващо регионално развитие. Преодоляването на големи и устойчиви диспропорции се постига чрез добре структурирани стимули към изоставащите. Никой да не бъде оставен е в основата на Зеления пакт на ЕС за екологична трансформация на бизнес моделите и потребителското поведение. Очакванията са чрез средствата, заделени за финансиране на зеленото възстановяване след COVID-19 в ЕС, страните членки да реализират екологичните си ангажименти едновременно със създаване на предпоставки за икономически растеж и социална отговорност към уязвимите групи и региони, а в България повечето от областите се нуждаят от подкрепа в това направление.

Заключение

Противодействието на кризите от XXI век се реализира чрез нови политики към устойчиво развитие в лицето на зелената икономика и биоикономиката. Подходът и при двете е към нови начини на използване на ресурсите, технологична модернизация и навлизане на ВЕИ като основен инструмент за осигуряване на екологично чиста енергия. Акцентът е към разрешаване на конфликтите между трите сфери (икономическа, социална и екологична), като се осигуряват възможности за приобщаващо социално развитие.

В България ВЕИ се развиват интензивно, като до 2012 г. се инсталират предимно големи индустриални паркове, а през последните години се наблюдава засилване интереса към по-малки децентрализирани инсталации. През 2020 г. делът на ВЕИ енергията в крайното енергийно потребление достига до 23,3% с основен принос на топлинната зелена енергия, като електрическата енергия е генерирана в по-голямата си част от ВЕЦ. Най-разпространената технология за добив на възобновяема ел. енергия е фотоволтаичната – тя е прилагана във всички области в България. Вятърните генератори са застъпени в по-малко от половината области, като наличните мощности генерират енергия в количества, съпоставими с фотоволтаичните системи. В южна България в областите от Тракийската низина са разпространени и технологии за генериране на ел. енергия от биогаз, биомаса и др. ресурси. В тези региони са налични предпоставки за прилагане на подобни технологии поради развитието на основни сектори на селското стопанство и хранително-вкусовата промишленост. В няколко области се регистрира засилен процес на реализиране на проекти за слънчеви електро-

централи, породен от високите цени на електрическата енергия. Подсилване на зелените инвестиции в изоставашите в икономическо отношение области чрез подходящи инструменти е нужно за по-справедлива трансформация и приобщаващо регионално развитие.

Като се сравнят основните сектори на биоикономиката и въвеждането на зелени решения при производството на енергия, се установяват два клъстера с големи отлики от гл. т. на „брой енергийни обекти“ през 2019 г. и „инсталирана мощност от ВЕИ“. Областите Добрич и Пазарджик са в самостоятелна група, като в тях са концентрирани най-големите мощности, а останалите формират втори клъстер с по-малки инсталирани капацитети. При другите два критерия отново се наблюдава групиране на малко на брой (2-3 бр.) области с най-високи резултати и други два клъстера, които се характеризират със средни и ниски резултати. Преобладаващият брой области (по 16 бр.) се включват в клъстерите с най-малко заети в трите сектора и с най-ниско средно възнаграждение. Област Плевен се отличава с удвояване на броя на обектите за генериране на слънчева енергия, като в същото време попада в клъстер с най-ниски възнаграждения в трите разглеждани сектора и в групата със среден брой на наетите лица, т.е. нарастващите цени на ел. енергията и изоставашите възнаграждения имат стимулиращо въздействие върху изграждане на ВЕИ мощности. В регионите инсталирането на алтернативни енергоизточниците е последица от наличието на пазарни стимули (високи цени на изкупуване вкл. преференциални и грантове за инвестиции), като дори и в най-бедните области от Северозападна България са извършени инвестиции във ФВ технология, макар и с най-малките мощности.

ВЕИ продължават да бъдат възприемани като основен инструмент, който подкрепя международните усилия за отделяне на икономическия растеж от въглеродните емисии и овладяване на значителните климатични промени. Необходими са сериозни международни ангажименти за намаляване на парниковите газове чрез новите политики, които залагат на възобновяема енергия. Важно е и финансово подпомагане, особено за развиващите се икономики и региони. Това би спомогнало за реализиране на действията към адаптация спрямо негативните изменения на климата в резултат на антропогенните въздействия, потвърдени и на последната конференция за климата на ООН през м. ноември 2022 г., които да имат осезаеми положителни резултати.

Използвана литература

- Агенция за устойчиво енергийно развитие. (2022).** <https://portal.seea.government.bg/bg/EnergyByRegionAndRip> (последно посетен на 16.11.2022 г.)
- Европейска комисия. (2019).** Съобщение на Комисията до ЕП, ЕС, Съвета, ЕИСК и КР. Европейският зелен пакт. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/?qid=1576150542719&uri=COM%3A2019%3A640%3AFIN>
- Коцева-Тикова, М. (2022a).** По пътя на устойчивото развитие. Зелената алтернатива. С.: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, с. 198.
- Коцева-Тикова, М. (2022b).** Зелената алтернатива след COVID-19. - В: Сборник с доклади от пета международна конференция по Публична администрация: „Публич-

ното управление след 2020: какво знаем, когато не знаем нищо?“. С.: Университетско издателство „Св. Кл. Охридски“, с. 131–140.

Коцева-Тикова, М., Дворак, Я. (2021). Биоикономиката в условия на COVID-19: ситуацията в България и Литва. *Икономическа мисъл*, кн. 4, с. 49–70, 71–92.

НСИ. (2021). Статистически годишник 2021

Агаџо, К. (2018). Low Carbon Energy Transitions: Turning Points in National Policy and Innovation. Published to Oxford Scholarship Online: November 2020, DOI: 10.1093/oso/9780199362554.001.0001

Global Bioeconomy Summit. (2015). [https://gbs2015.com/the-summit-i/Global Green Growth Index](https://gbs2015.com/the-summit-i/Global-Green-Growth-Index), <https://dualcitizeninc.com/global-green-economy-index/>

Ukaga, U., Maser, C., & Reichenbach, M. (2011). Sustainable development: principles, frameworks, and case studies. *International Journal of Sustainability in Higher Education*, 12(2), Emerald Group Publishing Limited. doi:10.1108/ijsh.2011.24912bae.005

UNEP. (2011). Towards a Green Economy: Pathways to Sustainable Development and Poverty Eradication. www.unep.org/greeneconomy ISBN:978-92-807-3143-9.

WCED. (1987). Our Common Future, Our Common Future: Report of the World Commission on Environment and Development (un.org) (посетен на 18.08.2021)

Wohlgemuth, R., Twardowski, T., Aguilar, A. (2020). Bioeconomy moving forward step by step – A global journey. <https://doi.org/10.1016/j.nbt.2020.11.006>

Woźniak, E., Tyczewska, A. (2021). Bioeconomy during the COVID-19 and perspectives for the post-pandemic world: Example from EU. *EFB Bioeconomy Journal*, issue 1. DOI: 10.1016/j.bioeco.2021.100013

SINGLE INDUSTRY ECONOMIC STRUCTURES IN THE MOUNTAIN REGIONS OF BULGARIA

1. Introduction

The issues of the single-industry towns, or monotowns, attracted considerable attention after the 1990s, owing to the legacies of the Soviet command economy, which heavily relied on regional specialization (Volkov et al., 2021; Maslennikov, Egorov and Zubkov, 2018). A number of studies were dedicated to single-industry (mainly resource) towns also in countries like Canada, Australia, or the USA (Hayter, 2000; Saxinger et al., 2016), as well as in various emerging and developing countries. Researchers approach this subject from the standpoint of economic geography, environmentalism, public health, regional economy, sociology, anthropology etc. Yet, the topic of extreme regional specialization is even more complex and has to include not only towns, or other industrial settlements with a single domineering industry, but also broader entities dedicated to a single branch or business, including agriculture or mass tourism (Rime, 2019). Moreover, it is methodologically appropriate to move the discussion beyond “towns”, and even beyond the territorial principle, to entire single-industry economic structures, or production contours.

The single-industry specialization is even more controversial in the mountain regions. Traditionally, mountain populations established networks of complementary activities to exploit every possibility for securing subsistence in harsh environmental conditions (Ayanov, 1938). This forced resourcefulness explains their quick embracing of new technologies and processing solutions, albeit mountains often serve as examples of economic and social backwardness. Such development is in line with the deliberations of Adam Smith about the different national paths toward “wealth” [*The Wealth of Nations*, Book III, Chapter 1]. Obviously, these subsistence networks aim for stability and not for growth. Moreover, mountains continuously produce a “surplus” population that has to migrate to the lowlands and the coasts (Braudel, 1972). In any case, sustainable living in mountain regions is dependent on multiple complementary occupations. The emergence of single-industry structures instills too different economic and demographic dynamics there, which provokes economic growth, but at the price of decaying social fabric and environmental degradation.

---

¹ *Assist. Prof. Dr. Dimitar Sabev, Economic Research Institute at Bulgarian Academy of Sciences: d.sabev@iki.bas.bg*

Economic growth based on a single industry is always a transient phenomenon. The net monetary result of the boom and bust cycles in single-industry structures may vary, yet the human and social costs are more predictable being unacceptably high. From a longer-term perspective, the single-industry approach is obviously disastrous for many regions. Three examples from Bulgarian mountain regions may prove this claim. The first pertains to the agricultural sector and mass adoption of tobacco as a cash crop during the 20th century. The second follows the lead and zinc ore extraction in the Rhodope Mountain after the 1950s and its impact on local population trends. The third example is the mass ski tourism on the slopes above the town of Bansko after 2001. A brief description of the cases precedes the analysis of the problems that the single-industry structures pose for the mountain regions. Since mountain regions have recently emerged as territories with growing subsistence value, the issues of their balanced socioeconomic development have substantial political implications.

2. The trap of tobacco boom and boost cycles

Tobacco is considered a traditional agriculture for the Balkans although it has been grown there on an industrial scale only since the end of the 19th century. The first decade of the 20th century was known as the “rain of gold” because of the high prices paid by international companies purchasing Oriental tobacco in the Balkans (Neuburger, 2013). These big businesses attempted to stimulate mass tobacco cultivation by distributing generous advances among farmers in Thrace and Macedonia, and also in remote parts of the Rhodope Mountain. This way, the peasants „got into a cycle of cash exchange and debt that could be alleviated only by further tobacco cultivation” (Neuburger, 2013). As a result, during the first two decades of the 20th century, tobacco became the major subsistence source and “savior” for vast mountainous areas in Southern Bulgaria.

Mass adoption of tobacco as a cash crop locked in regional development; tobacco cultivation is one of the explanations for the slow industrialization across the country, simultaneously destroying traditional subsistence networks. By 1923, there were 100 to 150 000 tobacco farmers in Bulgaria, and 40 000 people were working in the cigarette factories (Neuburger, 2013). This was equal to more than 4% of the total population of Bulgaria. To put this into perspective, a contemporary indicator for a single-industry zone is 7.5% of the total population being occupied in a single enterprise (Azarova et al., 2017). Tobacco became a real mono-industry for the southern mountain regions of Bulgaria. Its cultivation could utilize small parcels of land with little alternative use; it was labor-intensive and helped create employment among the numerous migrant families settling in Bulgaria after the Balkan Wars. The model worked smoothly as long as there was international demand for tobacco and prices were high. After 1923, the price of tobacco dropped precipitously low and remained volatile for a decade. A number of tobacco enterprises went out of business, and their manufacturing assets were liquidated.

The cycle repeated itself from 1934 on. Bulgaria delivered tobacco and cigarettes for the Axis Powers and relied on tobacco products for 41.5% of its total export

revenues, on average for the period between 1933 and 1938 (Christophoroff, 2010). Again, the mountain population had to be “lured” to tobacco growing with higher prices and other measures. Otherwise, farmers would switch to growing corn, potatoes, or some other subsistence crop. After 1945, the ownership and management of tobacco and cigarette production in Bulgaria have been totally rearranged and the whole industry had to start anew.

The third tobacco boom and bust cycle in Bulgaria, this time not only in the mountains but also across the country, lasted longer but with similar outcomes. In 1947, the state-owned Bulgartabac holding was created, and again, peasants were lured with food and basic supplies rationing to grow tobacco in a period of mass scarcity. The tobacco sector turned into a major source of hard currency for the socialist regime, with USD 400 million in profits for Bulgartabac in the peak year of 1976, and 160 000 tons harvested (Yadkov, 2003). During these times, Bulgaria underwent rapid urbanization and since Oriental tobacco was highly labor-intensive, the government policy was to keep the Bulgarian Muslims on the land as tobacco growers, further cementing their marginal status (Neuburger, 2013). In 1989, due to the so-called Revival Process, a big part of the tobacco yield remained on the field uncollected. Soon afterward, after losing the USSR export market that soaked 90% of Bulgartabac exports, tobacco and cigarette production eventually collapsed.

As of 2022, there is only one functioning cigarette factory in Bulgaria, while over 92% of the local consumption is covered by imported tobacco products. This is a strange situation for a country that once topped the world rankings in cigarette exports and per capita tobacco production. Between 2000 and 2021, the area under tobacco dropped by 93%, and decrease in tobacco yield was similar (based on data from the Agricultural Reports of the Ministry of Agriculture). Yet, in retrospect, it is more important that the tobacco industry truly arrested the Bulgarian regional development. Following the narrative that the mountain lands in Southern Bulgaria are not suitable for other activities, and lured by subsidies, vast regions dedicated long decades to this cash crop with low added value in its early production stages. There are numerous factors for the economic backwardness of the Bulgarian mountain and semi-mountain regions, with tobacco single-industry structures being among the major ones.

Nowadays, some regions in Southwestern Bulgaria close to the border with Greece undergo a remarkable economic recovery that might be attributed to the abandonment of this domineering agriculture and its replacement with a new web of integrated activities, such as: berries cultivation, highland pasture husbandry, wild fruit processing, meat and milk, branded food production etc. Manufacturing and tourism are also on the rise in the regions freed from the stifling role of the tobacco single-industry structures.

This narrative revealed that relying on tobacco, an export agriculture of a luxury consumption type, made farmers and domestic manufacturers vulnerable not only to the swings of prices on commodity markets but also to political and geopolitical shifts. Beyond setbacks for the local development, national economy also suffered, not least due to destruction of huge public funds invested in cigarette production facilities.

3. The four phases of base metal ore mining in the Rhodope Mountain

Industrial extraction of lead and zinc ores in the Rhodope Mountain has already begun in the 1930s, and scaled up after the 1948 Complex Geological Expedition led by Soviet geologists. The discovered huge deposits of base metal ores went under the management of GORUBSO, a state-owned holding structure that controlled in its heydays more than a dozen mines, with tens of thousands of miners. In 1961, Bulgaria was responsible for 3.8% of the world lead production, and lead and zinc export on the world markets brought USD 50 million to the socialist government, even after the Comecon economic arrangements had lowered foreign exchange revenues (Sondermayer, 1965).

Utilization of such underground resources required a substantial labor force and an even bigger inflow of new settlers. During the early 1950s, sparsely populated agricultural settlements turned into booming industrial centers in a matter of years. Typical for many other resource towns in their expansion phase (Storm and Kasperski, 2017), these new miner centers enjoyed much better living conditions than the other parts of the country, having their own kindergarten and high schools, hospitals, parks, well-stocked stores (a rarity in the socialist planning system), restaurants, and centers of culture and amusement (Sabev and Yordanov, 2014). But this was only the first phase of a long and controversial process.

There were five major mining municipalities in the Rhodope Mountain: Laki, Madan, Rudozem, Zlatograd, and Madjarovo. Their consolidated population increased by exactly 100% between 1946 and 1965, to 68 000 people (Sabev, 2018). In 1946, in the village of Madan lived 342 people, while in 1956, the town of Madan already hosted 5814 people (other sources mention over 12 000 people; the lead and zinc industry was a strategic domain and data might have been sensitive; see Central Statistical Department, 1962) The population of Madjarovo increased 15 times in twenty years. Not only the municipal towns but also several other mining centers in this region boomed in a similar way.

The population growth flattened around 1975 and in the next decade, the five mining municipalities shrank by 15 percent or roughly 10 000 people. The reasons for this early decline were complex: productivity drop in the mines, decrease in the metal prices, optimization of production, relocating of the labor force, or personal factors like aspirations for better education of the miners' children. There might have been another process in play: the local population that was not employed in ore extraction and flotation felt pressure to move away since it was harder to secure its livelihood in the new industrial environment (Sabev, 2018). Ore mining tends to dominate the local economy and crowds out alternative economic activities, especially the traditional subsistence networks.

The price of base metals on the world exchanges remained depressed between 1975 and 2000. For several consecutive years, the state-owned mastodon GORUBSO scored bad financial results, and finally, in 1998, it was parceled to be liquidated or privatized. This was a true economic collapse for the regional economy with devastating demographic consequences. More than a third of the economically active population remained out of work (Sabev and Yordanov, 2014), and the region felt a protracted shock. Between 1998 and 2015, the population of the five mining municipi-

palties dropped by more than 10 000 people (Sabev, 2018). In the next six years until 2021 there was an additional 7% decrease to 33 500 people.

The lead and zinc ore extraction in Rhodope Mountain continues to this day, but only a quarter of the levels of the 1960s. The current scope of production is unable to provide employment comparable to the former times, the inherited infrastructure has become irrelevant, and its maintenance is a harder task. The demographic collapse that unfolds in the former mine regions has profound social and economic implications. Even compared to the overall decline in Bulgaria, the conditions in the miners' municipalities are disturbing.

Now the number of people living in the five Rhodope mining municipalities is roughly equal to the numbers before the 1950s expansion. Yet, it is wrong to assume that the local demography has simply returned to its "natural state". As of 2021, exactly 50% of the total population of the mining municipalities live in towns, and the majority of them are retirees or public servants. Before the start of the ore mining the situation was very different: villagers, mostly young, were sustaining themselves through forestry and food production. In 1965, 37.5% of the population of the municipality of Rudozem was younger than 18. In 2015, this share fell to 16 percent.

It might be generalized that lead and zinc mining in the Rhodope Mountain developed along four phases: enthusiasm, plateau, collapse, and memorial (Sabev and Yordanov, 2014). The current memorial phase pays homage to the heroics of expansion times, and any prospect of new mines gets an enthusiastic welcome. Yet this optimism is misguided: mining nowadays relies increasingly on machines and its labor demand is limited; thus, a new mining boom will not bring rebirth for the obsolete mining towns. It is noteworthy that in the town of Laki, the ore production expanded during the last decade but the population shrank further: the new owner replaced the old machinery of GORUBSO with newer labor-saving technologies.

There are mountain settlements that derive benefits from the proximity of mining operations. Yet, the general impact of the mining industry on demographic variables and living conditions is a complex and longitudinal process. Two factors that are beyond the control of mining economic structures, world market prices, and productivity of deposits make them vulnerable. **At the same time, mining industry tends to arrest regional development. A broad supporting base sprawls around the ore mines: housing and communal objects, repair and delivery bases, car parks, instrumental maintenance etc. Yet all these activities constitute a single-industry structure. When mining stops or limits its scale, migrated population and the material base become superfluous. In the meantime, mining has deterred balanced regional development, and sometimes even destroyed the resource base for alternative industries.**

The only positive demographic dynamic in the five mining Rhodope municipalities is to be seen in the smallest of them, Madjarovo, where population increased by roughly 300 people, or 17%, between 2016 and 2021. Since the 2000s, ore mining was entirely abandoned in Madjarovo, most of the miners left the town, and the population remaining in the municipality had to find livelihood in a number of substitute activities, mainly in husbandry and village tourism.

Small businesses are slowly sprouting in Madjarovo, trying to exploit the diverse advantages based on the natural and archaeological heritage of this remote mountain region.

4. The swallowed town: the case of Bansko

The town of Bansko on the northern foothills of the Pirin Mountain had had a rich culture and diverse architecture for centuries, yet in 2001, a modern ski zone was constructed nearby, and the cozy town gradually turned into a mass ski resort. Shortly before the financial crisis of 2008, hundreds of millions of euros had been invested in Bansko in the construction of hotels and residential buildings. Then, with the global real estate crash, along with the overbuilding of the terrain, the prices of Bansko real estate dropped several times.

There were suggestions to revive the depressed real estate market in the town by expanding the ski zone high in the mountain, despite the fact that this would conflict with the protection status of the Pirin National Park, a UNESCO heritage site. Yet, the proposed growth strategy, which was advocated by several stakeholder groups, including the local authorities, did not take into consideration also the fact that the massive investment in Bansko had already negatively affected local demography and small businesses. Between 2002 and 2010, the population of Bansko decreased by 5.5%. Lately, the population of Bansko has recovered, and returned to its 2002 levels, according to the 2021 population census. Yet, for the entire Bansko municipality, the demographic trend is strictly negative. An explanation for this decline is that many local families have sold their properties at bargain prices to the developers and then moved out of the region. Some of the remaining locals were unable to compete with the massive investors and sold out their small enterprises turning into rentiers.

The case of Bansko serves as a textbook example of how the overgrowth of one single industry depresses the rest of the regional economy. Regional economic data provided by the National Statistical Institute (Sabev and Yordanov, 2015) indicate that between 2007 and 2011, the number of people employed in the tourism industry grew by 37% (excluding seasonal workers and the informal sector). For the same period, the number of jobs in the manufacturing sector dropped by 30 percent. Jobs were lost also in agriculture, healthcare, and education. In total, official employment in Bansko decreased by 250 jobs along with the boom of the mass tourism industry. It is noteworthy that the average salaries in local tourism in 2013 were 16% lower than in the manufacturing sector. In addition, the touristic branch in the Bansko municipality scored a net loss of 3.6 million euros. The reason for this was the low occupation of hotel beds due to the unjustified expansion, and most probably tax evasion.

The ski zone of Bansko is prone to climatic risks due to its lower altitude and proximity to the Mediterranean. At the same time, the numerous natural resources of Pirin Mountain are capable to sustain a touristic demand alternative to mass skiing and with higher added value. Yet many of the valuable assets of the region, diverse agriculture, spectacular landscapes and biodiversity, the intimacy of the small town, and its intangible cultural heritage, were already damaged. The case of Bansko re-

veals how single-industry structures, even in a “soft” branch such as tourism, may appear destructive. In fact, in its mass form, tourism is as destructive as any extractive or “heavy” manufacturing industry.

5. Alternatives to single-industry structures for the mountain economy

Socioeconomic development poses a difficult dilemma: in order to gain something new and wished for, most often one has to relinquish something old and valuable. In this sense, single-industry structures (SIS) undoubtedly contribute to improving the living conditions in the mountain regions. Yet, as demonstrated from the above examples, their benefits are time-bound, and unequally distributed with the highest risks for those at the bottom. SIS are vulnerable because of their dependence on global and domestic supply chains; volatile markets and political dynamics might affect them; they suffer resource depletion; technological change directly endangers their efficiency. Although in some cases SIS establish paternalistic relationships with the employees, brute exploitation is not an exception. Big businesses interfere with the democratic process and tend to create local monopolies, whose impacts largely surpass the economic domain. SIS have high alternative costs since they destroy traditional diversity and limit the ability for crisis responses.

On the other hand, SIS are a quick and effective vehicle for infrastructure development in remote areas; they fuel the national and world economy with the resources they supply; they allow for efficient planning and economies of scale; SIS often guarantee better remuneration than local employment alternatives, etc.

All this implies that SIS are a development stage that needs to be surpassed, and where possible, avoided. In the case of the Rhodope ore mining in the 1950s, living conditions before the rapid mountain industrialization were lamentable: in 1960, half of the births in the Kardjali district were not attended by a doctor or nurse (Central Statistical Department, 1962). The mining mono-industry was a path to social progress, until degrading due to a set of internal and external factors. In other cases, like the Bansko ski resort, the single-industry structure was simply unnecessary in socio-economic terms and only damaged the long-term assets of the region: architectural heritage, traditional arts, spectacular nature, agricultural and manufacturing skills, etc.

SIS governance is also time-and-place-specific. A widespread pattern is to exploit massively the single-industry structure as long as it is profitable and then abandon it, letting the “market” clear the mess. Such is the case with many mining towns in the Andes, like Cero de Pasco in Peru and Potosi in Bolivia, where the richest deposits have already been exhausted and now lower-grade ores support only limited economic activity. The abovementioned five mining municipalities also fall into this category. Another version of this “letting go” strategy is to guard social peace by providing subsidies to the affected population, like in the former tobacco-growing mountain regions in Bulgaria, for a time.

In some cases, like the coalmining region Rhondda in Wales, the abandonment of the industry that initiated regional growth is complete: “From a just few sheep farmers in 1830, the population [of the Rhondda Valley] mushroomed to a peak of 160 000 in 1921... The last mines were closed in the late 1960s, and in 1989 the pop-

ulation was 68 000, a level still greater than is justified by local opportunity” (Hayter, 2000, p. 293). We can see an extreme version of the same pattern in the Malmberget mine in Sweden – the entire Malmberget town was moved in 2021, since underground mining provoked seismic events.

Yet there might be also different approaches to single-industry structures, and not only in their phase of decline, first of all, diversification. The rationale behind this is to decrease the vulnerability of relying on a single revenue source by promoting new industries or sectors, or simply new products and markets within the existing single-industry frameworks.

This is not the only existing alternative for the SIS. Clustering applies an approach, which is opposite to diversification: deepening, instead of diluting, local specialization by integrating companies active in different phases, or aspects, of one and the same supply chain. (Ivanova, Antonov and Bereznev, 2017). Still further, when limiting the scope of analysis to the territorial principle of single-industry dominance, there are proposals for revitalization of affected places by turning them into residential and tourist sites (Jigoria-Opera and Popa, 2016) or attracting immigrant population with new entrepreneurial impulses (Hayter, 2000).

Alternative development paths for the single-industry areas are a pressing issue for Russia, with its 319 monotowns with more than 15 million inhabitants (as of 2020), while half of these settlements face risks of socioeconomic decline (Rubtsov and Litvinenko, 2020). The main criterion for discerning a mono-industrial town in Russia is at least 20% of the employed population working at a single enterprise. Besides the above listed development options (partial or full abandonment, industrial diversification, clustering), there are two other pathways suggested: supporting stable production volumes and high levels of subsidized social services in the so-called Stable Single-industry town model; and the Managed Compression model, with assistance in resettlement of working age population and optimization of infrastructure, mainly shrinking the residential space (Volkov et al., 2021).

Yet, innovative as they might be, these approaches remain posterior, whereas most of the negative SIS consequences might be prevented by simply avoiding their emergence, wherever that is possible. Moreover, the proposed solutions remain within the Fordism doctrine, i.e. industrial development through standardization and specialization, whereas mountain regions allow for an entirely different development and business philosophy.

Valuable input in this respect is the interpretation of mountain socio-economic development in the broad canvas of the economy of enrichment (Rime, 2019). The economy of enrichment, proposed by the French sociologists Luc Boltanski and Arnaud Esquerre, relates to the processes that increase the value of the objects (Boltanski and Esquerre, 2020). Unlike the Fordism perspective, the economy of enrichment holds that value is created above all by meaning; it is intrinsically linked to the past as well as to the territory. In the words of Delphine Rime, “the territory is a resource used by producers to ‘enrich’ the merchandise” (cit., p. 4), and allows for “territorial quality rent” collected by unlisted companies, family businesses, and non-profit organizations.

The major factor for the enrichment of the products and services created in the mountains is their uniqueness and diversity. Instead of adopting a single-industry

structure, building on specialization and commodification, mountain regions might support their economies by differentiation, valorizing their nature, culture, remoteness etc. SIS-style socioeconomic development of mountains is rarely an outcome of decisions of mountain population itself, but of the demands of multinational structures, seeking resource inputs to their growth strategies. In order to secure “enrichment” of mountain economy, there should exist a reliable mechanism of treating mountains not as a resource frontier, but as a living environment whose quality is not secondary from the economic point of view (Rime, 2019).

6. Conclusion

We described three cases from recent economic history of Bulgaria that add new details to the ongoing discussion about the boom and bust cycles of single-industry areas. Mountains are often portrayed as unprivileged areas, yet Bulgaria hosts several mountain zones that have sustained socioeconomic and population stability on the background of the national demographic decline. Where present, this beneficial mountain development has been a result of diversified economic activities, and never of a single marshaling industry. These mountain regions might seem underdeveloped in many respects, but their long-term conditions would substantially worsen if the SIS model was applied there.

Nowadays, mountain regions are decisively raising their importance in the territorial balance. The visible upward climate migration of species is already mirrored by complex patterns of human migration in the mountains (Bachmann et al., 2019). Bulgarian mountains contain more than 80% of national water and more than 70% of forest resources (Yordanova and Mateeva, 2016). The mountains’ resilience is not an unlimited good; striving for short-term profits through single-industry structures in the mountains must give way to prudent governance, valorizing their peculiar culture and nature.

References:

- Ayanov, G. (1938).** Strandja Mountain: ethnographic, geographic, and historical studies. Sofia. (In Bulgarian)
- Azarova, A. et al. (2017).** The effect of rapid privatization on mortality in mono-industrial towns in post-Soviet Russia: a retrospective cohort study. – *Lancet Public Health*, Vol. 2, e231-38.
- Bachmann, F. et al., eds. (2019).** Migration and sustainable mountain development: turning challenges into opportunities. Bern: Centre for Development and Environment.
- Boltanski, L., Esquerre, A. (2020).** Enrichment. A critique of commodities. Cambridge: Polity Press.
- Braudel, F. (1972).** The Peninsulas: Mountains, Plateaux, and Plains. – In: *The Mediterranean and the Mediterranean world in the age of Philip II*. Vol. I. New York: Harper&Row.
- Central Statistical Department. (1962).** Demographic statistics 1960. Sofia: Council of Ministers. In Bulgarian.
- Christophoroff, A. (2010).** The course of the trade cycle in Bulgaria 1934-1939. – In: *Selected Works and Documents*. Vol. II. Sofia: Bulgarian National Bank. [1939]. In Bulgarian.

- Hayter, R. (2000).** Single Industry Resource Towns. – In: A Companion to Economic Geography. Sheppard, E. and Barnes, T. (eds.) Oxford: Blackwell Publishers.
- Ivanova, O., Antonov, G., Bereznev, S. (2017).** The principles of municipal industrial clusters' establishment on the territory of advancing social-and-economic development of mono-town. The First International Innovative Mining Symposium, E3S Web of Conferences 15, 04001.
- Jigoria-Opera, L., Popa, N. (2016).** Industrial brownfields: An unsolved problem in post-socialist cities. A comparison between two mono-industrial cities: Resita (Romania) and Pancevo (Serbia). – Urban Studies, 1-20.
- Maslennikov, A., Egorov, A., Zubkov, I. (2018).** Socio-environmental problems of single-industry towns and some ways of their solution. SHS Web of Conferences, 55, 01005.
- Neuburger, M. (2013).** Balkan Smoke: Tobacco and the making of modern Bulgaria. Ithaca and London: Cornell University Press.
- Rime, D. (2019).** The territorial economy of enrichment (TEE) in mountain areas. – Journal of Alpine Research, 107-4.
- Rubtsov, G., Litvinenko, A. (2020).** Development of single-industry towns as a factor of economic and regional growth. E3S Web of Conferences: Industrial Future of Territories. Vol. 208, 08005.
- Sabev, D., Yordanov, R. (2014).** Social Economy of the Rhodope Mountain Mining Industry. Sofia: Friedrich Ebert Foundation.
- Sabev, D., Yordanov, R. (2015).** Development models for the mountain regions in Bulgaria. Research report. Sofia: Balkani Wildlife Society. (In Bulgarian). Available at: https://www.researchgate.net/publication/329124691_Modeli_za_razvitie_na_planinskite_rajoni_v_Blgaria
- Sabev, D. (2018).** Growth that impedes diversity: demographic and economic processes in the mountain regions of Bulgaria. – In: Ecology and Civil Society. Sofia: Avangard Prima, p. 213-224. (In Bulgarian)
- Saxinger, G. et al. (2016).** Boom back or blow back?: Growth strategies in mono-industrial resource towns – “east” and “west?”. – In: Settlements at the Edge: Remote human settlements in developed nations. Andrew Taylor et al. (eds.). Cheltenham: Edward Elgar Publishing, p. 49-74.
- Sondermayer, R. (1965).** The mineral industry of Bulgaria. – Minerals Yearbook, p. 339-345.
- Storm, A., Kasperski, T. (2017).** Social contracts of the mono-industrial town: A proposed typology of a historic phenomenon and contemporary challenge. – The Journal of the Society for Industrial Archaeology, Vol. 43, No. 1/2, p. 37-46.
- Volkov, A. et al. (2021).** Sustainable development of single-industry towns in Russia. – E3S Web of Conferences, 295, 01003.
- Yordanova, M., Mateeva, Z. (2016).** The nature potential of mountains in Bulgaria and its sustainable use. – In: Zhelezov, G. (ed.) Sustainable development in mountain regions: Southeastern Europe. Springer International Publishing.

ДЕЦЕНТРАЛИЗИРАНА РЕГИОНАЛНА ПОЛИТИКА – ПРИМЕРЪТ НА ПЛОВДИВ

Децентрализираната регионална политика е комплекс от интегрирани териториални стратегии, решения и интервенции от публичен и частен характер, насочени към въздействие върху устойчивото развитие на определени региони, инициирани и управлявани от регионалните институции и/или местните власти в партньорство със заинтересованите страни. Децентрализираната регионална политика залага основно на ендегенни социално-икономически фактори за стимулиране на регионалното развитие и насърчаване на местния потенциал, но разчита и на традиционни мерки за държавна подкрепа на регионалната икономика, привличане на инвестиции и подобряване на инфраструктурата съобразно целите и приоритети за развитие, определени на базата на подход от долу-нагоре.

Въпреки липсата на адекватна и последователна регионална политика, както и свръхцентрализацията на публичното управление и публичните финанси, в България съществуват примери за успешно регионално и местно развитие, реализирани посредством децентрализирани политики и специфични местни подходи. Такъв пример е гр. Пловдив, който успява да се превърне в привлекателен град с високо качество на живот, притегателен бизнес център и водеща туристическа дестинация. Пловдив е двигател на икономическото развитие на едноименната област, но и на целия Южен централен регион за планиране от ниво NUTS 2.

Развитието на град Пловдив и неговия агломерационен ареал в последното десетилетие е свързано с бурно развитие на индустрията, информационните технологии и културния туризъм. Около града се създават и развиват успешно няколко индустриални зони, които привличат значителни чуждестранни инвестиции. Развиват се секторите на информационните технологии (ИТ) и аутсорсинг услугите. Градът е европейска столица на културата (ЕСК) през 2019 г., което допринася за превръщането му в атрактивна целогодишна туристическа дестинация на световно ниво. Успехите на региона в тези три направления изцяло се дължат на прилагане на местни стратегии и децентрализирани политики, инициирани от местната общност.

---

¹ Докторант Юлиян Моллов, Пловдивски университет „П. Хилендарски“ / PhD student Yuliyana Mollov, University of Plovdiv “P. Hilendarski”: jmollov@gmail.com

1. Създаване на индустриални паркове на зелено

Възникването и развитието на индустриалните паркове на зелено в близост до град Пловдив, които през 2013 г. се обединяват под общия бранд „Тракия икономическа зона“ (ТИЗ), е пример за децентрализирана политика с регионално значение. Изцяло частната инициатива на местен строителен холдинг (Сиенит) прераства в специфично публично-частно партньорство с девет общини от област Пловдив. Регионалният бизнес проект обединява няколко индустриални зони от областта, в които функционират над 200 местни и международни предприятия. Вложените частни инвестиции надхвърлят 3 млрд. евро за период около 25 години. В зоните са създадени над 30 хил. нови работни места (ТИЗ, 2022). Профилът на компаниите в ТИЗ е разнообразен, но прави впечатление делът на предприятията в аутомотив сектора, които произвеждат компоненти за автомобилната индустрия. Производствата на машини и оборудване и на метални изделия също са представени много добре, както и хранително-вкусовата промишленост и логистичния сектор. Производството на велосипеди е другият специфичен отрасъл, който се развива в зоната. Преобладават среднотехнологичните производства, но не са малко и високотехнологичните предприятия.

Създаването на индустриалните зони на зелено е изцяло местна инициатива, нямаща нищо общо с държавната регионална политика. Една частна строителна компания успява да предложи комплексен бизнес модел за привличане на инвестиции, чрез който се предоставя цялостна услуга на инвеститорите за реализация на техните инвестиционни намерения, включваща правно обслужване на предприятията, партньорство с общините за бързи административни услуги, устройствено планиране и регулиране на терените, ускорено проектиране и изграждане на базовата техническа инфраструктура, както и на самите производствени съоръжения. Уникалният местен модел на публично-частно партньорство (ПЧП) обаче не е типичен пример за ПЧП, тъй като не е нормативно регулиран и при него липсва класическото аутсорсване от публичните институции към частния сектор. Приносът на общините в децентрализирания модел на партньорство се изразява най-вече в популяризирането на региона като конкурентна инвестиционна дестинация, бързото административно обслужване на инвеститорите, устройственото планиране на територията, проектирането на инфраструктурата, подобряването на образователните и социалните услуги, както и съдействието за осигуряване на работна сила за бизнеса.

Ролята на община Пловдив е ключова по отношение на развитието на индустриалните зони, въпреки че те не се намират на нейна територия, както и за подобряването на цялостната бизнес среда в региона. Като типичен метрополис Пловдив „управлява“ икономиката в неговия ареал и осигурява разпознаваемостта и промотирането на индустриалните паркове. Непосредствената близост до втория по население град в България, заемащ централно място в територията на страната, както и наличието на автомагистрала са основните локализационни икономически фактори, които изиграват роля за развитието на мащабния индустриален проект. Силен стимул за разрастване на индустриалните паркове е и наличието на работна ръка, професионални гимназии и голям брой университети в Пловдив, които подготвят технически и инженерни кадри.

Специфичният административно-териториален статут и компактността на гр. Пловдив, както и по-ниската цена на земеделската земя, дават началото на местната инициатива за развитие на индустриални зони в периферията на града, която включва няколко съседни общини, разположени в изцяло селски райони. Водещо място заема община Марица, обхващаща 19 села. Тя е една от двете нетипични общини без собствен административен център, чийто населени места изцяло обгръщат Пловдив. Територията на община Пловдив включва единствено самият град, но агломерационният му ареал обхваща много голяма територия от 11 общини с над 500 хил. души население, в която се осъществяват интензивни функционални връзки между града-център и другите населени места и обекти (МРРБ, 2021). Тези особености правят Пловдив най-гъсто населената община в България – 3 135 души на кв. км (Национален статистически институт (НСИ), преброяване 2021 г.) и подчертават неотделимото му развитие с това на съседните общини, които са пряко свързани с неговото икономическо, урбанизационно и функционално въздействие. Ежедневната трудова миграция към и извън града е в големи размери. Населените места, включени в състава на двете „нестандартни“ съседни общини – Марица и Родопи, а и не само те, на практика са квартали и предградия на града и са част от градската система.

Новите индустриални локации на зелено се популяризират активно от община Пловдив. През 2011 г. в общинската администрация е създаден специален отдел за бизнес развитие, чийто служители целенасочено работят и убеждават чуждестранни и български компании да започнат бизнес в града и региона. Администрацията от тогава неотменно има ресорен заместник-кмет по бизнес развитие и образование. Специализираната структура, която е и контактна точка за инвеститорите, разполага с целеви бюджет за изготвяне на икономически анализи, организиране на събития и участие в международни бизнес форуми. Поддържа се специализиран интернет сайт. Видно е, че община Пловдив прилага стратегия и за въвеждането на дуалното обучение в средните училища с цел развитие на професионалните гимназии и подготвянето на повече специалисти за местната индустрия. Дуалните паралелки в община Пловдив за учебната 2021 – 2022 г. са 45 бр., в които се обучават над 1 000 ученици.

Специфичното местно партньорство между общините от област Пловдив и частния икономически оператор не е правно обвързано, но резултатите сочат, че засега то е ефективно. FDI intelligence нарежда Пловдив в топ 10 на средните градове с най-добра стратегия за преки чуждестранни инвестиции и рентабилност (2020). ПЧП не получава подкрепа от страна на държавата за изграждане на инфраструктурата в зоните. Въпреки че индустриалните терени са частни, техническата инфраструктура, обслужваща производствените съоръжения, е задължително публична собственост. Проблемът е, че общините се затрудняват с изграждане на довеждащата инфраструктура поради липсата на финансова децентрализация и достатъчно средства за капиталови разходи. Ако съответната община не може да осигури необходимите целеви средства от общинския или държавния бюджет, операторът на индустриалната зона изгражда със собствени средства например пътя до мястото на бъдещата фабрика, както и подземната инфраструктура, и я подарява на общината, тъй като по закон тази инфраструктура е публична общинска собственост. Парадоксално е, че

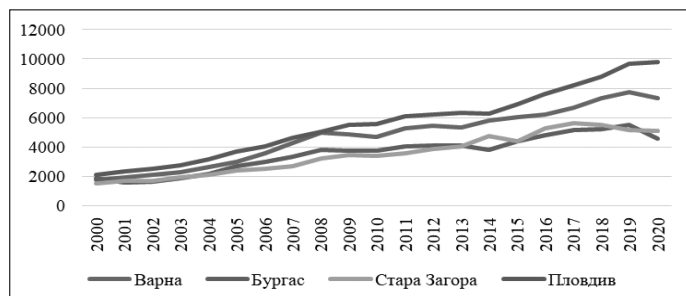
върху изградената базова техническа инфраструктура дори се начислява данък добавена стойност, който не се възстановява на инвеститорите под формата на данъчен кредит. Освен това съществува и друг проблем – операторът и инвеститорите в зоната не могат да използват финансовите инструменти, създадени по линия на фондовете на ЕС, тъй като индустриалните паркове териториално са разположени в селски район. Съобразно договореностите с ЕС до 2020 г. финансовите инструменти могат да се прилагат само в градските центрове.

Всичко това показва, че държавата не осигурява нужната подкрепа за тези децентрализирани политики въпреки действащия Закон за насърчаване на инвестициите (ЗНИ). По линия на този закон някои инвеститори биват сертифицирани и получават подкрепа от страна на държавата в зависимост от определения клас инвестиции. Българска агенция за инвестиции (БАИ) поддържа база данни за сертифицираните проекти по региони, но липсва информация дали те са изпълнени в пълен обем и дали държавата/общините са изпълнили всички насърчителни мерки, залегнали в споразуменията с инвеститорите. Сертифицираните инвестиционни проекти от различен клас са много малка част от всички предприятия, опериращи в ТИЗ. В регистъра на БАИ (към 31.08.2022) има 376 сертифицирани инвестиционни проекта от 2005 г. насам. От тях 25 са насочени в област Пловдив, от които една малка част са индустриални инвестиции в ТИЗ (БАИ, 2022). Това отново е доказателство, че развитието на региона, и индустриалната зона в частност, не зависи приоритетно от някаква държавна политика или конкретно подпомагане и субсидиране. Нещо повече, държавата създава и развива собствени индустриални зони в лицето на публичното предприятие „Национална компания индустриални зони“ ЕАД (НКИЗ), което на практика копира и конкурира бизнес модела на ТИЗ. Държавната компания, чийто принципал е Министерство на икономиката, проектира и развива индустриални паркове и свободни зони в цялата страна. Инвеститор може да закупи терен в държавна индустриална зона само ако е сертифициран по ЗНИ (НКИЗ, 2022).

Създаването на индустриални зони на зелено е иновация за България, но като цяло тази децентрализирана инициатива е в духа на световните тенденции за концентрация на икономическите дейности и ефективно управление на пространството. „Развитието на индустриалните икономически отношения поставя в центъра на общественото развитие пространствената дихотомия – отделянето на все повече нови пространства и концентрация на дейности в тях“ (Ангелов, Д., 2019). В случая формирането на ТИЗ е предимство за Пловдив, тъй като се изнасят основните производствени дейности извън територията на града. Така се освобождават повече пространства за градска трансформация, алтернативни бизнеси, култура и отдих. Местният индустриален модел позволява реализация на мерки за позеленяване на градската икономика. В тази насока дивелпърът на ТИЗ вече е изградил стратегия за устойчиво развитие и предприема конкретни действия за превръщане на съществуващите индустриални паркове във въглеродно неутрални съобразно рамката за екоиндустриални паркове на Организацията на ООН за индустриално развитие (UNIDO).

Икономическите тенденции и бизнес статистиката за област Пловдив са красноречиви и ясно показват влиянието на децентрализирания процес на индустриализация върху цялостното развитие на региона на Пловдив. Брутният

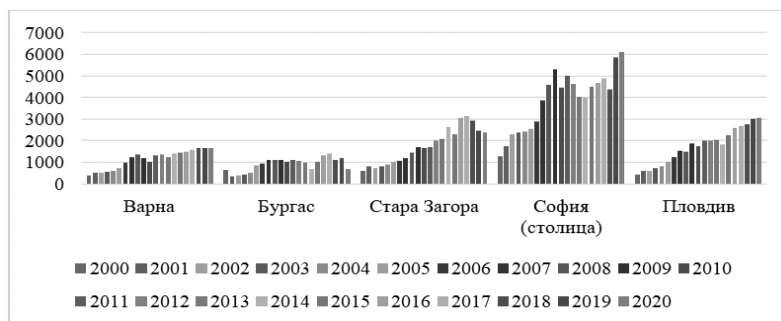
вътрешен продукт (БВП) на областта расте устойчиво от 2000 г. насам като неизменно е на второ място по абсолютен размер след този на столицата София. Дори нараства и през кризисната 2020 г. в сравнение с другите водещи региони. Разликата с БВП на столичния регион се увеличава непрекъснато (столичната икономика е 5 пъти по-голяма), но тя е показателна за адекватността на държавната политика за регионално развитие.

Източник: НСИ

Фигура 1. Динамика на brutния вътрешен продукт на област Пловдив (млн. лева)

По отношение на brutната добавена стойност (БДС) на отделните сектори икономиката на област Пловдив е формирала много балансирана структура. Тя заема първо място по размер на аграрния сектор и второ място в секторите индустрия и услуги сред всички области в страната. Разликата с размера на БДС на София (столица) е огромна по отношение на услугите (повече от седем пъти). Но в индустриалния сектор днес местната икономика е в много добри позиции. Индустриалното производство създава 36% от БДС и 31% от БВП на областта, което представлява 2,5% от БВП на страната. През 2000 г. пловдивската индустрия е с доста по-малък дял БДС от областите Бургас, Стара Загора и дори Враца. Това се променя през 2006 г. и от тогава БДС на индустрията в област Пловдив е с втори най-голям размер в след този на столицата, като също демонстрира устойчив тренд на нарастване.

Източник: НСИ

Фигура 2. Брутна добавена стойност на сектор индустрия в избрани области (млн. лева)

Област Пловдив е лидер по привлечени преки чуждестранни инвестиции (ПЧИ) в сферата на промишлеността. За периода 2007 – 2020 г. се наблюдава устойчив ръст на ПЧИ. В сравнение с другите водещи икономически центрове в България, регионът на Пловдив демонстрира непрекъснат растеж на чуждестранните инвестиции, като тези в индустрията са с най-голям дял в тяхната структура. ПЧИ в нефинансовия сектор дори през кризисната 2020 г. възлизат на 1 991 млн. евро, което е с 11,9% повече в сравнение с 2019 г. Най-голяма е стойността на направените чуждестранни инвестиции в индустрията – 1 395 млн. евро, и в сектор операции с недвижими имоти – 275 млн. евро. През 2020 г. тези дейности заедно формират 83,9% от общия обем на ПЧИ, а относителният им дял общо нараства с 1,5 процентни пункта спрямо 2019 г. С най-голям размер на ПЧИ е община Пловдив – 62,5% от общия обем, следвана от общините Марица и Раковски – съответно 13,8% и 5,4% (НСИ, 2022).

Същевременно големият брой чуждестранни предприятия, опериращи в област Пловдив, предопределя експортното ориентиране на местната индустрия. През 2019 г. община Марица заема трето място в страната по най-висока стойност на приходите от износ, след Божурище и Девня, с 46 хил. лева на човек от населението, а община Раковски също влиза в топ 10 с 23,4 хил. лева на човек. И през 2020 г. по този показател в повечето пловдивски общини се наблюдава стабилен ръст – Калояново (117%), Куклен (70%), Родопи (30%), Марица (9%) (ИПИ, 2022).

Доказателство, че индустриалните зони са с важно значение за развитието на региона е и броят на заетите лица в преработващата промишленост. В област Пловдив през 2020 г. над 69 хил. души работят в преработвателния сектор, което е 32,7% от всички наети лица в региона. Техният брой намалява слабо в сравнение с 2019 г., но това е най-големият абсолютен брой заети лица в преработващата промишленост по области и представлява дял от 14,8% от всички заети лица в тази индустрия в страната.

2. Развитие на ИТ сектора и изнесените бизнес услуги

Развитието на ИТ индустрията и изнесените бизнес услуги е вторият стълб в децентрализирания модел на развитие на Пловдив, който обогатява профила на местната икономика. За разрастването на технологичния сектор в града местната власт също има съществен принос. От 2011 г. община Пловдив прилага целенасочена стратегия и последователни мерки за привличане на фирми от този сектор. Първоначално местната администрация инициира учредяването на Клъстер информационни и комуникационни технологии Пловдив. По инициатива на общината в Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“ е разкрита нова специалност „Софтуерно инженерство“. Общината развива целенасочено и дигитализацията на учебния процес и информационните технологии в средните училища. Елитните гимназии в града предлагат високо качество обучение по математика и чужди езици.

Пловдив е академичен център с 8 университета и над 40 хил. студенти. Близко 2 хил. са студентите в професионално направление „Информатика и ком-

пютърни науки“, които се обучават в пловдивските висши училища. Относителният дял на населението в област Пловдив с висше образование на възраст между 25 и 64 години е 26,4%. Броят на наетите лица в сектор „Създаване и разпространение на информация и творчески продукти; далекосъобщения“ расте непрекъснато от 2011 г. насам, като увеличението достига 2,5 пъти. Към 2020 г. в сектора са заети 5 052 лица от област Пловдив. Местната администрация организира ежегодно специализирани конференции за аутсорсинг услугите и „Индустрия 4.0“ съвместно с БАИ и браншовите асоциации. Професионалните форуми фокусират предимствата на града в тази сфера и спомагат за привличане на нови инвеститори.

Предимствата на Пловдив, които допринасят за развитието на ИТ сектора, са наличието на много образовани млади хора, по-ниските наеми на офис площите и спокойния начин на живот в града. На служителите в ИТ компаниите в Пловдив се предлагат много възможности за спорт, култура и изкуство. Реализират се множество проекти за изграждане на офис сгради клас А и споделени пространства. Така постепенно Пловдив става вторият по значимост ИТ център в страната след столицата. По данни на община Пловдив градът се превръща в бързо развиваща се IT&BPO локация с над 7 000 заети лица, както и предпочитана дестинация за фрилансъри. В града днес оперират над 200 компании в ИТ сектора и B2B услугите (Община Пловдив, 2022).

3. Проектът „Пловдив 2019“

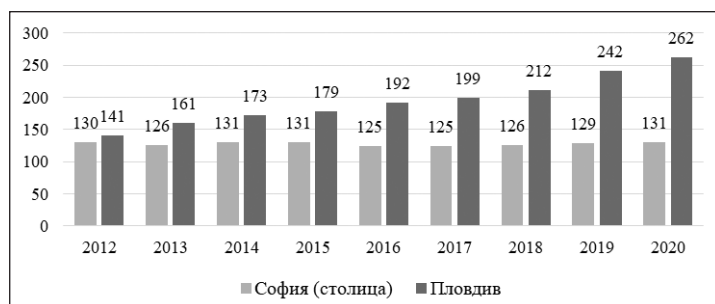
Третата значима децентрализирана политика с регионално значение (не по важност), която „отключва“ осезаемо развитието на Пловдив, е реализацията на проекта „Пловдив 2019“. Инициативата на местни артисти и интелектуалци Пловдив да бъде европейска столица на културата през 2019 г. е подкрепена от местната власт и през 2011 г. е учредена общинска фондация „Пловдив 2019“, която организира и реализира проекта. Според собствената оценка на община Пловдив градът печели титлата, тъй като акцентира върху културното многообразие, силната ангажираност на местната общност и подкрепата на творческите индустрии на регионално ниво. Подготовката за ЕСК „Пловдив 2019“ е важен период в развитието на града, тъй като постепенно изгражда ново културно и общностно самосъзнание на неговите жители. Това е процес, който предизвиква промяна в обществените нагласи, стимулира и укрепва Пловдив и региона в посока на културна трансформация, градска реконструкция, подкрепя развитието на бизнеса и туризма (Фондация „Пловдив 2019“, 2020).

Общинската фондация прилага иновативен подход, избирайки културните събития на конкурсен принцип. По този начин независими, публични или частни организации кандидатстват със собствени концепции. Конкуренцията между продуцентите ражда качествени предложения за културни събития, част от които започват да се провеждат още преди 2019 г. От 2014 г. насам фондацията е подкрепила над 1 200 събития на обща стойност около 20 млн. лева. Публичните събития, проведени в Пловдив през 2019 г., са над 600, а 1,2 млн. пълнолетни граждани на страната са посетили поне едно от събитията в програмата през

годината. Според данните от националния мониторинг и планираните изследвания, проведени между 2015 и 2019 г., приходите от посетители за културни събития в град Пловдив в периода 2018 – 2019 г. надхвърлят 400 млн. лева. Тези данни се отнасят за посетители от страната и не включват цените за транспорт и билетите за посещение на събитията. За сравнение – годишният бюджет на община Пловдив е в порядъка на 400-500 млн. лв. Допълнително броят на регистрираните предприятия в сектор „Култура, спорт и развлечения“ в Пловдив е нараснал със 25%, а броят на заетите – с 16% (Фондация „Пловдив 2019“, 2020).

Паралелно с подготовката и реализирането на мащабния културен проект, местната администрация се фокусира върху обновяване на градската среда и експонирането на множеството обекти от недвижимото културно наследство в центъра на града. Пловдив е известен, че е най-старият жив град в Европа. Хилядолетната му история е отличителна черта и основен елемент в потенциала му за развитие на културно-историческия туризъм. Обновяването на квартала на творческите индустрии „Капана“, реставрацията на исторически забележителности и провеждането на разнообразни културни събития постепенно вдъхват енергия на града и го позиционират като целогодишна дестинация за културен и фестивален туризъм. И тук следва да се подчертае, че общината се справя със собствени ресурси при превръщането на града във все по-добро място за култура. Една от ключовите локации, които местната управа успява да съживи, е арт кварталът „Капана“, разположен в историческия център на града. В квартала със заплетените малки улици се разраства крафт индустрията, като в него стотици творци и занаятчийци развиват своя малък бизнес. Паралелно община Пловдив обновява инфраструктурата на квартала, чрез което разширява пешеходната зона на града. Единственият по рода си квартал на творческите индустрии се превръща в център за много културни събития и топ туристическа дестинация в България.

Важен резултат от реализацията на проекта „Пловдив 2019“ е създаването на изцяло нов икономически сектор в местната икономика – туризма. Допреди това градът не предлага такъв продукт и на практика отсъства от туристическата карта на България и Европа. Официалните статистически данни ясно показват, че след старта на проекта градът става привлекателен за туристите,

Източник: НСИ

Фигура 3. Брой места за настаняване в област Пловдив и София (столица)

включително и за чужди граждани, както и за инвестиции в хотелиерството. Категоризираните места за настаняване с 10 и повече легла в област Пловдив се увеличават двойно в периода 2012 – 2020 г. за разлика от столицата София. С това капацитетът на легловата база на двете дестинации вече е почти изравнен с малко над 12 хил. легла.

Реализираните нощувки също показват повишения туристически интерес към региона след старта на надпреварата за ЕСК, като през 2019 г. достигат почти 1,2 млн. Отчетеният брой пренощували чужди граждани също е много показателен за значимостта на културната инициатива и за развитието на местния туризъм. Посещенията от чужденци се удвояват на годишна база, като през 2019 г. достигат почти 150 хил. души. Важно е да се подчертае, че НСИ отчита само данните на местата за настаняване с над 10 легла. Същото важи и за приходите от нощувки, които също нарастват сериозно за периода след 2012 г., като през 2019 г. надхвърлят 56 млн. лв. В известните платформи за резервации се откриват допълнително стотици апартаменти, къщи за гости и стаи под наем, приходите от които не се отчитат от НСИ. В националния регистър на Министерство на туризма официално местата за настаняване с валидна категоризация в община Пловдив са 413 бр. (към 01.11.2022 г.).

В града се провеждат ежегодно стотици културни събития. Част от тях вече са емблематични за града и събират десетки хиляди посетители, като същевременно допринасят и за привличането на специфични категории туристи. Това са най-големият рок фестивал в България – Hills of Rock, фестивалната платформа за оперно изкуство Opera Open, Капана фест и др. Оперният туризъм е новият феномен в туристическия продукт на града. Около 40% от гостите на фестивала Opera Open са чужденци. През 2019 г. събитието е посетено от над 25 хил. души. Според проучване на Държавна опера - Пловдив за един уикенд оперен турист харчи средно 400 лв. в културната инфраструктура и търговията, като посещава музеи, галерии, ресторанти и хотели. Така само от международната публика в рамките на фестивала в местната икономика се инвестират милиони левове (Бежарова, Капитал, 2022). Парадоксалното е, че операта на Пловдив дори няма собствена сграда. Общината и държавата, в лицето на Министерство на културата, все още не могат да намерят решение на този проблем.

След старта на инициативата ЕСК 2019 Пловдив редовно попада във водещи класации за световни туристически дестинации. CNN Travel нарежда града сред световните топ дестинации за 2019 г. А през 2022 г. градът се нарежда на четвърто място в надпреварата за най-добра европейска дестинация сред конкуренцията на други европейски мегаполиси. Освен четвърто място в основната класация, гласувалите над 500 хил. души класират Пловдив на първото място в разделите „Най-добра културна дестинация в Европа“, „Най-романтични дестинации в Европа“, както и в категорията „Най-добри винени дестинации в Европа“ (www.europeanbestdestinations.com).

Всичко това обуславя Пловдив като предпочитано място за живот и работа. Показателно за това е непрекъснато нарастване на населението от 2011 г. насам. През 2021 г. за първи път годишният ръст на населението на община Пловдив изпреварва този на столицата. Механичният прираст на града е положителен. По официалните данни на НСИ броят на населението на град Пловдив се е увеличи-

чил с 1 022 жители в сравнение с 2020 г. и вече наброява 343 070 души – почти 69% от населението на област Пловдив (497 753). Това е най-големият ръст на населението спрямо другите големи градове в страната. Интересен факт е също, че много чужденци се заселват в Пловдив. По данни на общината и дирекция „Миграция“ към МВР към месец юни 2022 г. постоянно дългосрочно пребиващите чуждестранни граждани в града са над 21 хил. Само за периода юни 2021 – юни 2022 г. новите чуждестранни лица в града са над 6 000. Едва около 1 000 от тях са украински граждани, установили се като бежанци. Заедно с краткосрочно пребиващите (до 3 месеца) чужденците в града са повече от 25 хил.

Налице е явна демографска стабилност. Въпреки че преброяването през 2021 г. отчита известен спад на населението, то той се компенсира от непрекъснатата миграция към града и увеличения брой на чужденците, които се заселват в Пловдив. В тази връзка не бива да се изключва и населението на съседните общини. Община Родопи е една от малкото общини в България, в които НСИ отчита ръст на населението спрямо преброяването от 2011 г. Демографската стабилност е доказателство за атрактивността на Пловдив по отношение на възможностите за работа и качество на живот. Затова допринасят и положителните тенденции по отношение на доходите на населението. За периода 2008 – 2020 г. средната годишна работна заплата в област Пловдив нараства 2,6 пъти, достигайки 14 171 лв. Доходите в сектори „Преработваща промишленост“ и „Създаване и разпространение на информация и творчески продукти; далекосъобщения“ бележат най-голям ръст – съответно 2,8 и 4,6 пъти.

Източник: НСИ

Фигура 4. Средна брутна заплата на наетите лица в област Пловдив в избрани сектори (лева/година)

Ръстът на трудовите доходи в двата ключови сектора за икономиката на града и областта е също потвърждение за успеха на децентрализираната регионална политика, прилагана от местното самоуправление и регионалните бизнес организации. Същевременно се наблюдава подобрене и на социалните индикатори. Относителният дял на населението в риск от бедност и социално изключване е спаднал до 33,4%. През 2009 г. 48,2% от населението на област Пловдив е било изложено на този риск.

Държавната регионална политика не оказва реален ефект върху развитието на Пловдив, тъй като общината не успява да привлече достатъчно европейски средства за публични инвестиции. В първия програмен период много от големите градове изпреварват Пловдив с финансирането от ЕС при прилагане на конкурентен подбор на проектите. През втория програмен период градовете вече имат предварително определени бюджети по Оперативна програма „Региони в растеж“ (ОПРР) 2014 – 2020 г. за инвестиционните си програми, но позицията на Пловдив не се подобрява съществено.

Таблица 1

Реализирани проекти и проекти в изпълнение по оперативните програми за регионално развитие в избрани области/общини

Области / Общини	ОПРР 2007 – 2013 г.		ОПРР 2014 – 2020 г. (данни към 23.09.2022 г.)	
	Договори (брой)	Обща стойност (лева)	Договори (брой)	Обща стойност (лева)
Област Пловдив	72	188 605 322	30	157 574 138
Община Пловдив	13	95 221 166	15	96 587 768
София (столица)	40	470 864 340	31	334 111 807
Област Бургас	57	236 510 909	54	147 256 268
Община Бургас	17	182 163 264	20	111 161 646
Област Варна	45	227 298 322	27	124 481 413
Община Варна	18	171 719 905	14	86 816 790
Област Стара Загора	31	132 056 170	22	94 647 093
Община Стара Загора	15	103 843 902	11	54 861 106

Източник: ИСУН, ИСУН 2020

Пловдив изостава с привличането на европейски средства и за екологична и транспортна инфраструктура. Единствено средствата по европейските програми за бизнеса са повече в област Пловдив в сравнение с другите области, но също са значително по-малко от тези, инвестирани в столицата. За сравнение, през първия програмен период 2007 – 2013 г. в столицата са реализирани повече от 2 000 европейски проекта за над 3,8 млрд. лв. През следващия програмен период проектите по всички оперативни програми са вече около 12 хил., като надхвърлят 4,2 млрд. лева, докато в цялата Пловдивска област те са на стойност около 1,3 млрд. лв.

Таблица 2

Реализирани проекти и проекти в изпълнение в община Пловдив с европейски средства по всички оперативни програми

Програмен период	Общ брой договори	Обща стойност (лева)	Общ брой бенефициенти
2007 – 2013 г.	334	265 926 590	240
2014 – 2020 г.	2623	583 634 926	2206

Източник: ИСУН, ИСУН 2020

Няма да е грешно, ако кажем, че държавата не изпълнява ангажиментите си към града. Докато в София се инвестират крупни европейски и държавни средства за разширяване на метрото и подобряване на градската мобилност, то Пловдив продължава да няма изцяло изграден околновръстен ринг от пътища. Липсват бързи връзки с автомагистрала „Тракия“ и индустриалните паркове. Летище Пловдив, което е изцяло държавна собственост, все още не е свързано с жп ареала на Пловдив, който в момента се модернизира. Държавата няма ясна стратегия за развитие на летището след изграждането на новия терминал през 2009 г. Два пъти се провалят опитите да се отдаде летището на концесия. Същевременно за развитието на летище Пловдив община Пловдив има също децентрализирана инициатива, свързана със създаването на Фонд за развитие на летище Пловдив – Южната врата на България. Фондът е създаден през 2010 г. по западноевропейски модел, като всяка община член плаща пропорционална вноска съобразно броя на населението си. Средствата се използват за поемане на част от летищните такси на авиокомпаниите и за реклама на дестинациите. Чрез фонда е привлечена водеща авиокомпания за нискотарифни полети и по този начин се постига напредък в развитието на аеропорта, но то не е задоволително с оглед на потенциала му и туристическата атрактивност на Пловдив и на Южния централен регион като цяло, в който има още ски и балнеоложки курорти.

Идентична е и ситуацията с железопътния транспорт. Два програмни периода държавната железница не успява да модернизира основните жп направления Пловдив–София и Пловдив–Бургас. Липсва мрежа от регионални жп връзки, които биха подобрили мобилността на работната сила, чистотата на въздуха и качеството на живот като цяло. С оглед на зеления преход екологична алтернатива на автомобилния транспорт са развитието на градска железница, обхващаща и агломерационния ареал и индустриалните зони, а така също и насърчаване на велосипедния транспорт, за чието развитие в град Пловдив има идеални условия.

Разбира се, има още много какво да се направи, за да може Пловдив да продължи да балансира все по-осезаемо столицата. Далеч не всичко в управлението на града е на високо ниво, но е неоспорим факт, че градът се развива децентрализирано и успява да използва специфичния си потенциал, макар и не в пълна степен. При осъществяване на евентуална финансова децентрализация град Пловдив ще увеличи възможностите си да се справи със съпътстващите развитието типично градски проблеми, свързани с автомобилния трафик, градската мобилност, благоустрояването на кварталите, разширяването на зелената система и социализирането на река Марица.

Синергията между икономика и култура е уникалното достижение на децентрализирания модел на интегрирано териториално развитие на регион Пловдив. Местната предприемчивост допринася за привличането на значими инвестиции в индустрията и технологичния сектор, но позиционирането на града като европейска столица на културата допринася за цялостното подобряване на регионалната бизнес среда и за популяризирането на региона като атрактивна бизнес и туристическа дестинация. Примерът на Пловдив показва, че регионалната политика може да се създава и провежда децентрализирано. Видно е,

че децентрализираната политика в конкретния случай осигурява необходимите възможности за устойчиво развитие на целия регион без пряката подкрепа на централната власт. Резултатите от настоящото изследване обаче водят и до заключението, че децентрализираната регионална политика не би могла да е напълно ефективна и оптимална без да е съпроводена с финансова децентрализация и увеличаване на правомощията на регионалните и местните институции. Само по този начин може да се активира пълният потенциал на регионите. В случай че регионалната политика в България продължи да се планира и програмира по досегашния начин, децентрализираните инициативи и бъдещите интегрирани териториални инвестиции следва да се подкрепят силно от държавата не само с европейски средства, най-малко по отношение на инвестициите в публичната инфраструктура.

Използвана литература

- Министерство на регионалното развитие и благоустройството (МРРБ). (2021).** Проект на Интегрирана териториална стратегия за развитие на Южен централен регион, <https://www.mrrb.bg/bg/proekt-na-integrirana-teritorialna-strategiya-za-razvitie-na-yuzhen-centralen-region-za-planirane-ot-nivo-2/>, последен достъп 28.09.2022 г.
- „Тракия икономическа зона“ ЕАД (ТИЗ), 2022,** <https://tez.bg/bg/za-nas/>, последен достъп 16.09.2022 г.
- Българска агенция за инвестиции, 2022,** https://investbulgaria-virtualoffice.com/services/register_inv_proj, последен достъп 31.08.2022 г.
- Национална компания индустриални зони ЕАД (НКИЗ), 2022,** <http://nciz.bg/za-nas/firmen-profil.html>, последен достъп 31.08.2022 г.
- Ангелов Д. (2019).** Непознатият град. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“. ISBN 978-619-202-378-2
- Национален статистически институт. (2022).** Преки чуждестранни инвестиции и разходи за придобиване на дълготрайни материални активи в област Пловдив през 2020 година – окончателни данни, https://www.nsi.bg/tsb/wp-content/uploads/2022/01/Investments_2020_Plovdiv.pdf, последен достъп 31.08.2022 г.
- Институт за пазарна икономика (ИПИ), 2022,** [https://ime.bg/var/images/covid_municipalities_ime_280222-\(1\).pdf](https://ime.bg/var/images/covid_municipalities_ime_280222-(1).pdf)
- FDI Intelligence,** <https://www.fdiintelligence.com/rankings-and-awards>, последен достъп 16.09.2022 г.
- Община Пловдив, 2022,** <https://invest.plovdiv.bg/bg/home/>, последен достъп 16.09.2022 г.
- Фондация „Пловдив 2019“, 2020,** <https://plovdiv2019.eu/bg>, последно влизане 15.03.2022 г.
- Фондация „Пловдив 2019“, 2020,** <http://plovdiv2019.eu/bg/news/2666>, последно влизане 16.09.2022 г.
- Бежарова, Н. (2022).** Директорът на пловдивската опера Нина Найденова: 40% от гостите на Опера Open са чужденци. *Капитал*, налична на: https://www.capital.bg/politika_i_ikonomika/gradove/plovdiv/2022/09/06/4387566

НАГЛАСИ ОТНОСНО ПРИЛАГАНЕТО НА ДУАЛНАТА ФОРМА НА ОБУЧЕНИЕ В БЪЛГАРИЯ – АНКЕТНО ПРОУЧВАНЕ

1. Дуална форма в системата на професионално образование и обучение

Дуалната форма на обучение е специфична форма на придобиване на квалификация в системата на професионалното образование и обучение (ПОО), която се базира на сътрудничество между образователните институции и бизнеса чрез предоставяне на възможност за обучение на реални работни места. Положителните ефекти от прилагането на тази форма могат да се обособят в три основни направления:

- **За работодателите** това е начин за осигуряване на човешки ресурси чрез „отглеждане“ на квалифицирана работна сила още от периода на формалното образование или обучение. Участвайки в учебния процес и комуникирайки онези специфични умения, от които действително имат нужда, работодателите допринасят за сближаването между формалната система на ПОО и пазара на труда.

- **За обучаемите лица** това е възможност да придобият освен практически умения за работа на реални работни места, и редица меки умения, например трудови навици, работа в екип, работа под напрежение, адаптивност и т.н. Това улеснява значително прехода от образование или обучение към заетост.

- **За държавата и обществото като цяло** дуалната форма е възможност за подпомагане на бизнеса чрез осигуряване на подготвени кадри, повишаване на привлекателността на системата на ПОО, както и за подобряване качеството на работната сила – чрез повишаване на пригодността за заетост на лицата и ограничаване на някои несъответствия на пазара на труда.

Тази форма на обучение се е доказала като ефективна в редица държави като Швейцария, Австрия, Германия (Bauer and Gessler, 2016), а в последните години на проектен принцип се прилага и в България. Благодарение на това дуалното обучение е успешно апробирано и е подкрепено с действаща нормативна уредба.

---

¹ Докторант Силвия Тонева, СУ „Св. Климент Охридски“ / PhD student Silvia Toneva, SU “St. Kliment Ohridski”: s.toneva@navet.government.bg

Въпреки пречките за прилагането на дуална форма на обучение, безспорно предимствата, които тя предоставя, са много. Всички заинтересовани страни влагат усилия и ресурси за популяризирането ѝ.

Ето защо е интересно да се проучи какви са нагласите на лицата, които са наясно с особеностите на дуалното обучение към тази специфична форма. В тази връзка е разработен и разпространен кратък въпросник под формата на емпирично изследване. Основната му цел е чрез анкетиране на лица, участващи или участвали по някакъв начин в дуална форма на обучение, да се изследват нагласите относно прилагането на тази специфична форма на обучение.

2. Предварително проучване

Предмет на изследването е *открояването на основните предимства и слаби страни* при реализирането на дуално обучение, като се вземе предвид мнението на лица от организации с опит в прилагането му – в информационни кампании или като партньори. Проучването по своята същност не е представително, но предоставя интересна и ценна информация, която да допринесе за по-нататъшния анализ на състоянието и формулиране на предложения за усъвършенстване на дуалното обучение като специфична форма в професионалното образование и обучение. В България дуалното обучение се прилага на проектен принцип, няма проследимост на резултатите и устойчивост на изводите и предложенията за подобрене. Полезно е подобни изследвания да се провеждат в по-широк формат, например на национално ниво, регулярно, и резултатите от тях да бъдат използвани за формулиране на предложения за промени в нормативната уредба.

За целите на проучването разработеният онлайн формуляр е разпространен по електронната поща сред малка извадка от база данни с организации, които са участвали в дейности, свързани с дуалното обучение – в информационни кампании или като партньор. Идеята е да се отчете мнението на лица, въввлечени в организирането и провеждането на дуално обучение. Информираността на широката общественост относно същността и ползите от него не е предмет на настоящото изследване.

Въпросникът е структуриран в осем въпроса – седем от тях са затворени (закрити) и един с възможност за даване на отворен отговор (открит въпрос). Профилът на анкетираните се определя с въпроси за професионалната сфера, заеманата длъжност и големината на организацията. Следват въпроси за потвърждаване, че лицата са запознати с дуалната форма на обучение и са участвали в нейното реализиране.

Качествените въпроси са свързани с избор между предимства и недостатъци при реализирането на дуално обучение. Без да се търси изчерпателност, са изредени за множествен избор седем предимства и осем недостатъка, подбрани от основните анализи и изследвания, извършени в резултат от изпълнение на проекти. Анкетираните са поканени да подберат между три от предимствата и три от недостатъците, за да се открият именно онези позитиви и слабости от прилагането на дуалното обучение, които са от значение за изследването, а не

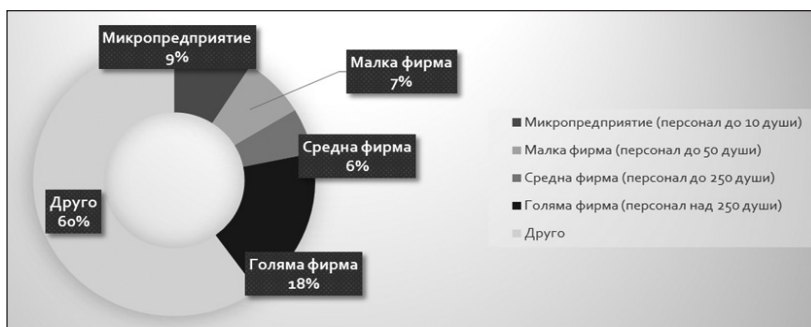
за да се постигне изчерпателност. Дадена е възможност за добавяне и на друг отговор в свободен текст.

Добавен е и един отворен (открит) въпрос, където анкетираните могат да посочат конкретни предложения как да бъде подобрена организацията на дуалното обучение на национално ниво.

В рамките на изследването са получени и обработени 55 въпросника, попълнени в периода юли – август 2022 г. Респондентите са от обучаващи институции, консултантски компании и представители на бизнеса, запознати или участвали в дуално обучение – в информационни кампании или като партньор – на ръководни длъжности (64% от респондентите), на експертни длъжности (29%) и на административни длъжности (7%).

80% от анкетираните посочват, че са участвали като партньор в дуална форма на обучение, а 100% от тях са отговорили, че познават спецификата на тази специфична форма на обучение. Това е предпоставка, че субективните мнения относно предимствата и недостатъците ще бъдат подбрани от лица с опит в прилагането на дуалната форма, каквато именно е целта на изследването.

Според големината и вида на организациите, респондентите се разпределят по следния начин:

Източник: собствено проучване

Фиг. 1. Вид и размер на организациите, в които работят респондентите

Голяма част (60%) от респондентите са посочили „Друго“ като отговор, тъй като са представители на държавната администрация или обучаваща институция. Мнението на тези лица е от изключително значение, тъй като върху тях пада основната административна тежест при организирането на дуалната форма. Те имат и по-общ поглед върху особеностите при прилагането ѝ за по-дълъг период от време. Работодателите, от друга страна, имат конкретни впечатления, свързани с ограничен брой обучаеми, ангажирани в дуално обучение в техните организации. В основата на изследването е идеята да се обхванат разнообразни заинтересовани страни и тази цел е постигната.

Начинът на формулиране на въпросите в анкетното проучване, предмет на настоящата статия, както и получените отговори, допускат възможността за ранжиране на предимствата и недостатъците според това дали са посочени или не като приоритетни от респондентите. В тази връзка подредените по важност предимства са както следва:

Източник: собствено проучване

Фиг. 2. Предимства от използването на дуалната форма на обучение

Данните на Фиг. 2 ясно илюстрират, че изграждането на практически умения у обучаемите е най-значимото предимство на дуалното обучение – най-предпочитаният отговор (посочен от 87% от респондентите). Това не е случайно, тъй като именно натрупването на практически опит е основната цел на дуалната форма. По-любопитни са следващите по важност фактори.

Интересен е резултатът, че за 64% от респондентите развитието на трудови навици у обучаемите е едно от трите най-важни предимства на дуалното обучение. Причината за това може да се търси в динамиката на пазара на труда на национално и наднационално ниво и в динамично променящия се характер на професиите. Технологиите навлизат твърде бързо, за да може образователната система да отговори с подходящи учебни планове и подготвени преподаватели. Това налага развитието на умения като адаптивност, умения за учене, умения за работа под напрежение и др. в рамките на т.нар. пригодност за заетост, като приоритетни пред образователните системи. С включването на мерки за изграждане на тези и други ключови умения в образователния и обучителния процес се неутрализира твърде бързото развитие на технологичните процеси в бизнеса и се дава възможност на обучените кадри да се реализират по-пълноценно на днешния пазар на труда.

Третото най-често посочвано предимство е изграждането на партньорство между бизнеса и образователните/обучителните институции – отбелязано от 59% от респондентите. Този отговор също е предвидим, тъй като предпоставката за успешно реализиране на дуална форма е именно установяването на таква партньорство. В съвременните условия сътрудничеството между бизнеса и обучителните институции е начинът за удовлетворяване на нуждите на работодателите по отношение на качеството на квалификациите, компетентностите и броя на завършилите, нужни на икономиката за повишаване на нейната конкурентоспособност. От друга страна, успешното партньорство с бизнеса помага на образователните институции да популяризират програмите, които предлагат, особено в региони с доминиращо развитие на конкретни бизнес сектори.

Следващата фигура представя ранкирането на недостатъците от прилагането на дуалната форма на обучение според посочените от респондентите отговори.

Източник: собствено проучване

Фиг. 3. Недостатъци от използването на дуалната форма на обучение

Обичайно се смята, че бюрократичните ограничения са основна причина една организация да реши да не се възползва от възможностите на дуалната форма за обучение (Schmid, 2014). Бавните административни процедури и изготвянето на съпътстващата документация безспорно са недостатък, но както се вижда от получените резултати, далеч не най-сериозният такъв (посочен е само от 20% от респондентите сред трите най-важни). Другият фактор, за който се смята, че е основен за вземането на решение за включване в дуално обучение, е недостатъчният брой персонал в организациите, който да се ангажира с практическото обучение на обучаемите. Оказва се, че това не е основната пречка – посочен е сред трите най-важни фактора едва от 27% от респондентите.

Най-често споменаваните слаби страни са недостатъчно добрият имидж на професионалното образование и обучение (46% от анкетираните са посочили този отговор), липсата на съответствие между учебните програми и изискванията на бизнеса (48% от отговорилите лица) и ангажираността на работодателите да участват в партньорство (посочен от 53% от всички анкетирани).

Ангажираността на работодателите е често срещан проблем не само за дуалната форма, но и за системата на ПОО като цяло. Работодателите обичайно имат желание да използват резултатите от системата на ПОО в готов вид. Заключението се оформя от отговорите на предходния въпрос – 42% от анкетираните посочват, че едно от трите най-важни предимства на дуалната форма е подкрепата с подготвени кадри за бизнеса. Но за целта се изисква висока ангажираност на компаниите при осигуряване на практическото обучение.

Озадачаващи са следващите два проблема – недостатъчно добрият имидж на ПОО и липсата на съответствие между учебните програми и изискванията на бизнеса. Може да се направи извод, че тези недостатъци касаят цялата система за професионално образование и обучение в България. Макар че в последните години се правят редица информационни кампании за популяризиране на ПОО, факт е, че то не е предпочитан избор за учениците. Слабата подкрепа от страна на родителите за насочване на младите хора е посочена от 44% от респондентите като една от най-сериозните пречки пред реализирането на дуалната форма на обучение.

Интересни са предложенията, получени от анкетирания в последния отворен въпрос. Те са насочени както към системата за ПОО, така и към работодателите. Най-интересните от тях са:

- да се провеждат информационни кампании сред родителите;
- бизнесът да участва в определянето на специалностите, по които да се изготвя план-приемът;
- регламентиране на по-атрактивни стимули (например данъчни облекчения) за работодателите за участие като партньори в дуална форма на обучение;
- административни облекчения за фирмите, които участват в дуално обучение на учениците;
- финансови стимули за работодателите, които създават условия и възможност за обучение чрез работа;
- да се провеждат информационни кампании с цел информирание на бизнеса за ползите от дуалната форма;
- да се осигури държавна подкрепа за фирмите съгласно Националната стратегия за малките и средните предприятия;
- да се осигури ранно тестване и професионално ориентиране, работа с родителите за правилно насочване на децата според способностите им;
- в дуалната система на обучение да се включват работодатели от всички браншове;
- повишаване престижа на професионалното образование, по-сериозно участие и по-голямо разнообразие от фирми, които се включват в програмите;
- осигуряване на олекотена отчетност и за работодателите, и за училищата;
- обвързване на обучаемите с договор за работа след завършване на професионалната гимназия за повишаване на интереса към включване в дуална форма.

Сред представените предложения има такива от общ характер, но има и конкретни идеи, които могат да се вземат предвид от заинтересованите страни при вземането на решения, свързани с по-широкото прилагане на дуалното обучение. Както и при затворените въпроси, така и тук се откроява липсата на мотивация на работодателите, неактуалност на учебните програми и липсата на интерес от страна на кандидатите за обучение.

3. Заключение

На база резултатите може да се направи извод, че е необходимо по-широко популяризиране на ПОО като цяло, като се наблегне на кариерно ориентиране на учениците, информиране на родителите и съвместна дейност в тази посока с работодателите. По отношение на привлекателността на системата на ПОО като цяло и на дуалната форма в частност, е необходимо да се работи в посока осъвременяване на учебната документация, широка информационна кампания, която да ангажира и родителите, както и въвеждане на система за ранно кариерно ориентиране на младите хора. От изключителна важност е активното участие на бизнеса чрез ангажиране в целия процес на ПОО – от разработването на учебни планове, програми, учебна документация, до осигуряването на условия за практическо обучение и изграждане на умения за работа у обучаемите лица (OECD, 2010).

Използвана литература

- Bauer W., Gessler M. (2016).** Dual Vocational Education and Training Systems in Europe: Lessons learned from Austria, Germany and Switzerland [online]. Available at: https://www.researchgate.net/publication/315797471_Dual_Vocational_Education_and_Training_Systems_in_Europe_Lessons_learned_from_Austria_Germany_and_Switzerland
- Schmid, K. (2014).** Success factors for the Dual VET System. Possibilities for Know-how-Transfer [online]. Available at: https://www.researchgate.net/publication/299395981_Success_factors_for_the_Dual_VET_System_Possibilities_for_Know-how-Transfer
- Organization for Economic Co-operation and Development. (2010).** Learning for Jobs, OECD Reviews of Vocational Education and Training. Paris: OECD Publishing [online]. Available at: https://www.oecd-ilibrary.org/education/learning-for-jobs_9789264087460-en

**ФИРМИТЕ В УСЛОВИЯТА
НА КРИЗА**

**THE COMPANIES IN CRISIS
CONDITIONS**

КРИЗАТА – ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВО КЪМ ИНОВАЦИОННИЯ ПОТЕНЦИАЛ

Увод

В статията се очертават основни аспекти на иновационното предизвикателство, провокирано от кризата – ориентиране към създаване/придобиване и внедряване на иновации с различни характеристики и предназначение, чието въздействие се изразява в успешно реализиране на иновационния потенциал на организацията и в значим принос за качествено изменение на дейността ѝ и резултативността от нея в отговор на потребителските потребности.

Интересът на организацията към иновациите се поражда от обективната ресурсна ограниченост, а в турбулентна (кризисна) среда този интерес се засилва поради нарастващата недостатъчност на ресурсите, което е предпоставка за възприемането на иновационния потенциал като стратегически приоритет. Затова натрупването на иновационен потенциал се определя като необходимо условие за повишаване конкурентоспособността на организацията и завоюване на изгодни пазарни позиции.

Предизвикателството пред иновационния потенциал се определя в зависимост от етапа на развитие, потребностите и компетенциите на организацията да усвоява и оползотворява преимуществата и ползите от иновациите с цел постепенно и последователно надграждане на иновационния ѝ капацитет, насочен към постигане на конкурентни предимства.

Безспорен обективен фактор за осъществяването на иновации в организацията е осигуряването на необходимите инвестиции, които закономерно се дефинират като рискови разходи. В перманентна кризисна среда предприемаческите усилия и управленските умения са определящи за иновационното финансиране, тъй като те гарантират своевременно създаване на адекватни условия и предпоставки, за да се потвърди на практика идеята, че кризата може да породви възможност за ново развитие на организацията чрез нововъведения и организационна промяна.

---

¹ Доц. д-р Павлинка Илиева-Найденова, Институт за икономически изследвания при Българска академия на науките / Assoc. Prof. Pavlinka Ilieva-Naydenova, Economic Research Institute at Bulgarian Academy of Sciences: p.ilieva@iki.bas.bg

1. Кризата като риск, но и като възможност за промяна и развитие

Кризата е нежелано явление или проблемна ситуация, които подлагат на риск сигурността. Затова първоначалната реакция е да се направи опит за възстановяване на предишния ред, състояние и позиции, докато хаосът не е взел надмощие. Но тя може да се разглежда като стимул за ново развитие, т.е. като източник на ползи и преимущества. Защото кризата съдържа имплицитно подбуди към промяна, гарантирана от наличието на необходимия за целта организационен потенциал, който да се разгърне и реализира. Съществена негова част е иновационният потенциал, далновидно формиран и стратегически поддържан в организацията.

Разбира се, кризата провокира ирационално взаимодействия и взаимоотношенията в организацията, което се изразява в психологически напрежения и негативни емоции. Това предполага обективно стремеж към избягване на разочарованията, сътресенията и междуличностните дисбаланси чрез запазване на статуквото, но такъв подход само засилва усещането за липса на изход, за задълбочаване на кризисната ситуация и нарастване на риска.

Кризата протича като поредица от трудни или остри хронични явления, които предизвикват тревога или загуба, болезнено чувствителни и стресиращи. Кризата поставя организацията извън зоната на познатото, на комфорта, като премахва ограниченията и реда, поставени от регулаторите, защото те не действат в непозната среда. Но именно тази променена среда превръща кризата във възможност, в мотиватор за напускане обичайната сфера на дейност и намирането на перспективни нови инвестиционни и пазарни решения.

Но за да се възползва от кризата, организацията трябва да прозре отвъд традиционното си „амплоа“ и да даде шанс на потенциала, който притежава. Това се случва, ако тя успее да надрасне негативите от кризата и да изгради по-адекватни позиции, които да обърне в своя полза.

Кризата и възможността са два различни аспекта на един и същи процес. Отговорът на въпроса дали организацията ще избере да се фокусира върху кризата, изпадайки в страх от липсата на предсказуемост, или ще иска да открие каква възможност може да ѝ донесе тя, определя вероятността за развитие. Въпросът всъщност е дали организацията ще изпадне в съмнение и паника пред непознатото или ще потърси осъществимо решение за възползване от новата ситуация, която кризата разкрива. Първият избор показва състояние на тревожност и отстъпление, а вторият – шанс и перспектива. Ако организацията съумее да изведе и оползотвори силните си страни и ценностите си чрез активизиране на потенциала си, вторият избор би насърчил приспособяването ѝ въпреки кризата.

Макар и трудно, кризата би могла да бъде предвидена, а нейните последици – овладени и контролирани, но само ако бъде осъзнато, че тя може да провокира нови възможности за развитие и растеж. Разглеждайки кризата като поредна промяна, предопределена и неизбежна, организацията трябва да се подготви за нея. Ето защо организацията трябва да се концентрира върху иновационния си потенциал, който да ѝ осигури промяната.

Натрупването на иновации в организацията изисква значително време и усилия. В тази връзка е важно да се осъзнае идеята, че промяната е естествено състояние в развитието на организацията и тя трябва да бъде готова постоянно да се изправя пред нови промени (Valitov & Khakimov, 2015).

Промяната е естествен процес за оцеляване и развитие на организацията в съвременните условия. Тя е вид ускорител на процесите, свързани с взаимоотношенията на организацията със средата. Промяната се проявява в постепенни или кардинални количествени и качествени изменения на организационните ресурси, които биха предизвикали качествени преобразования в дейността и пазарните позиции на организацията, генерирани на базата на наличния ѝ потенциал.

Промяната е тясно взаимосвързана с иновациите. Според Collins English Dictionary иновацията се дефинира като нещо ново или нов метод на правене на нещо; възможни синоними са: промяна, въведение и др. Иновацията е въвеждане на нови идеи, методи или други нововъведения: новост, оригиналност и пр. От тази гледна точка иновацията се определя като синоним на промяната. Успехът, породен от иновацията, се измерва със степента, в която тя успява да повлияе положително на организацията.

В редица изследвания иновацията се разглежда като средство за преодоляване на кризи, например, при изследователи като Й. Шумпетер (Schumpeter, 1949), В. Милина (2014). От друга страна, автори като П. Дракър (Drucker, 1986), В. Матвейкин (2007) определят иновацията като съществен фактор за постигане на организационна промяна, предопределяща конкурентен растеж и развитие.

В контекста на настоящата статия иновирането се възприема като нов подход, нов бизнес модел за създаване и реализиране на потенциала на организацията, в резултат на което тя придобива конкурентни предимства и изгодни пазарни позиции.

Обективно неизбежните промени са неразделна част от жизнения цикъл на съвременната организация. Съвременните трансформации очертават две важни особености на взаимовръзката между бизнес средата и организацията. От една страна, поради увеличаващата се сложност на средата се увеличава времето, необходимо за адекватна реакция на организацията в процеса на нейното адаптиране към измененията на средата. От друга страна, поради растящата изменчивост на средата се скъсява разполагаемото време за ответна реакция от страна на организацията. На тази основа възникват редица предизвикателства пред организацията при прогнозиране на възможните промени в бизнес средата и при вземане на управленски решения, свързани с осигуряването на гъвкавост и креативност в поведението на организацията за успешно преодоляване и справяне с кризисните процеси, предизвикани от вътрешни и външни фактори (Зафирова, 2014).

Това налага системно обогатяване на комплекса от умения и компетенции на организацията, както и натрупване на необходимия потенциал за иновации, за да се направлява ефективно процесът на промяната и да се интегрира по най-подходящия начин в цялостната система за управление на организацията.

2. Стимулиране към промяна и иновации в съвременната организация

Насърчаването към промяна и към иновиране се намират в тясна взаимовръзка, така че гъвкавото координиране на използваните методи в посочените направления създават положителен синергичен ефект за организацията. Успешното развитие на организацията се нуждае не само от мотивация и ефективно управление, но и от постоянно генериране на творчески идеи и новаторски решения, които се основават на постиженията на научноизследователската дейност. Разнообразни са причините, които обуславят ключовата роля на иновациите в процеса на промяната: непрекъснато изменение в потребителските вкусове и предпочитания; ускоряване и задълбочаване на конкуренцията; развитие на техниката и технологиите; стремеж към осъществяване на екологосъобразна дейност и др. Следователно новото знание, творческата дейност и разпространението на иновациите имат определящо значение за промяната, която се изразява в повишаване на ефективността от извършваните дейности и утвърждаване на пазарното присъствие на съвременната организация.

Кризисни явления от различен произход и естество се открояват все повече като съществен фактор за промяна, основана на иновации. Кризите предоставят уникални условия, които провокират интензивно иновативно мислене и активни действия, създавайки нововъведения, водещи към ключови трансформации. Ако се разбере логиката на въздействие на кризата като катализатор, могат да се открият организационни ценности и компетенции за осъществяване на ползната промяна.

Ето някои от тях:

Обединяване около обща цел

Едно от ключовите предизвикателства в организацията е насърчаването на ангажираността и съпричастността към целите на организацията. По време на криза особена значимост има генерирането на организационна енергия, насочена към обединяване около обща цел – разрешаване на проблеми и предприемане на перспективни дейности въз основа на новаторски идеи, породени от споделянето на иновативни прозрения, и реализирането на смели решения, немислими във времена на „спокойствие“.

Различен поглед към организацията

Когато организацията определя мотиви и насоки за иновиране, тя търси обективен критерий за целта, като често прибегва до независими външни експерти. Подобен ефект би могла да предизвика и кризисната среда, която откроява слабите страни на организацията – по-големи или по-малки проблемни области, игнорирани или negliжирани досега. Когато кризата настъпва, истината за това как работи организацията или как би могла да се справи по-добре или по-ефективно, става очевидна. Кризата създава условия за различен поглед към организацията, като разкрива възможности за нововъведения в нея.

Умения за развитие чрез трансформиране

Докато организацията расте и се развива, тя укрепва структурата си като създава предвидимост, ефективност и стабилност. Кризата променя всичко, вкл. и процеса, усъвършенстван в продължение на много години, насочен към максимално увеличаване на рентабилността от дейността на организацията. При една кризисна промяна традиционните разходи на практика изчезват, за да се „трансформират“ в непредвидени рискови разходи, които да позволят бързо прилагане на нови идеи и енергични действия за справяне с кризисната ситуация чрез инвестиции в отговор на иновационното предизвикателство.

Способност към активно действие

Кризата изисква ускорено движение към промяна – темпото на идеи, вземане на решения и на тяхното изпълнение се увеличава драстично. Организация, която обикновено е в капана на очевидното и познатото, е принудена бързо да експериментира, да следи постоянно какво се случва и да трупа научноизследователски опит. Този процес на експериментиране позволява да се тества различно мислене и действие, да се допуска непредвиден провал, но и да се търсят ново знание и нови възможности, за да се развива организацията – накратко, за да се създават иновации и да продължи процесът на иновиране.

Основните иновационни стратегии и практики не се променят съществено по време на криза, но се променя относителният акцент, т.е. къде трябва да се съсредоточат дейностите, основани на иновации, и степента на тяхната неотложност. Несигурността и тежестта на настоящата криза изискват организацията да преоткрие интересите на клиентите си, да преоцени отношенията си с бизнес партньорите си, да развие своя бизнес модел, за да отговори на новите потребности на средата. Независимо от промяната на относителния акцент и скоростта, съществуват определени предпоставки, които ориентират и подпомагат организацията при иновиране. Те са от решаващо значение за управление на иновационния процес и за преодоляване на кризата.

3. Стратегически и организационни предпоставки за успешно иновиране в кризисна среда

Иновирането е сложно начинание, то изисква набор от стратегически и оперативни действия за неговото реализиране и насърчаване. Част от тези дейности са насочени към развитие на иновациите и се определят като стратегически предпоставки. Други активности се квалифицират като организационни предпоставки, защото се занимават с придобиване и организиране на иновациите във времето и с достатъчно стойност, за да могат да допринесат за цялостното представяне на организацията.

Разбира се, няма доказана формула за успех при внедряването на иновациите. Ако организацията усвои и приложи конкретни практики за иновиране, които са в контекста на нейните цели, в съответствие с нейните компетенции и организационна култура, вкл. склонност към риск, това ще подобри вероятността за разгръщане и ефективно използване на иновационния потенциал на организацията.

Избрани стратегически предпоставки:

Стремеж към иновация

Една широкообхватна визия на организацията може да бъде завладяващ катализатор, при условие че е достатъчно реалистична, за да стимулира действие. Но дори и най-вдъхновяващите идеи са недостатъчни. Амбициозната идея може да се постигне, ако стремежът към иновации се комбинира с оценка на стойността, която иновациите трябва да генерират, за да се постигне целта за растеж на организацията. Количественото определяне на „иновативна цел за растеж“ и превръщането ѝ в част от бъдещите стратегически планове спомага за затвърждаване на важността на иновациите. Самата цел трябва да бъде достатъчно голяма, за да принуди организацията да включи в своите бизнес планове инвестиции за иновации.

Избор на иновация

Организацията се сблъсква с трудности не толкова поради недостига на нови идеи, колкото при определяне кои иновативни идеи да подкрепи и мултиплицира (Rogers, 2003). Изборът може да бъде особено проблемен, когато поддържането на растеж чрез иновирание изглежда твърде рисковано, поне не преди конкурентната динамика да предизвика потребност от промени. Разбира се, иновациите са рискови по своята същност и извличането на максимума от портфолиото от иновации е свързано повече с управление на риска, отколкото с избягването му. Тъй като не се знае точно кога и как ще се появят необходимите иновации, по-практично е организацията да създаде собствен иновационен потенциал с опция за продължаване на изследванията. Внимателният подбор на наличните иновации позволява на организацията да прецени дали има достатъчно инвестиции за различни стратегически възможности за иновирание. Няма микс, който да е универсален. Изборът на иновационен подход зависи от процеса на преразпределение на ресурсите в организацията, чиято тенденция към забавяне се засилва в кризисна среда.

Осигуряване на откритие

Иновациите изискват приложими и диференцирани открития, които отговарят на актуални потребности и създават нови продукти, услуги и пазари. В условията на криза организацията би трябвало да осигури такива открития чрез методичен и систематичен анализ в следните насоки: ценен проблем за решаване чрез откритието; технология, която дава решение на проблема; бизнес модел, който генерира приходи от него. Организацията, която ефективно синтезира и направлява в единство тези аспекти на откривателството, има шанс за успех. Процесът на създаване и придобиване на иновации често се простира отвъд границите на организацията и включва партньорства за генериране на нови идеи. Откривателството е итеративно, а активното използване на прототипи може да съдейства на организацията да продължи да разработва, тества, валидира и усъвършенства своите иновации чрез осигуряване на нови идеи и изобретения.

Иновиране в бизнес модела

Преди да направи конкретното си обновяване – продуктово или технологично, организацията трябва да преоткрие своя бизнес модел, въпреки че организациите не са склонни да рискуват и да променят основния си бизнес модел докато той не бъде видимо застрашен. Иновациите в бизнес модела са жизненоважна част от едно силно портфолио от иновации, защото те променят икономиката на веригата на стойността, диверсифицират потоците от печалби и/или модифицират модела на доставките. Една иновативната организация осигурява своето развитие в кризисна среда чрез финансиране на нови бизнеси, които не се вписват в настоящата ѝ бизнес структура. Тя преоценява позицията си във веригата на стойността, като внимателно обмисля бизнес модела си, който би могъл да осигури стойност и потребителна стойност за приоритетни групи от нови клиенти, като подлага на стрес-тест новопоявили се ценностни предложения и оперативни модели срещу контрадействия от страна на конкурентите.

Водещи организационни предпоставки:

Мениджмънт на ускоряването

Предпазливото управление на иновациите в условията на криза предразполага към по-бюрократичните похвати, които забавят или дори спират иновационния процес. Компетентният мениджмънт трябва да умее да контролира както бюрократичната склонност към отлагане, така и прибързаното ускоряване на иновиране, за да не се възпрепятстват сътрудничеството и експериментирането, непрекъснатото професионално обучение и прозрачните подходи за управление и контрол. Вземането на навременни и разумни решения за усвояване на иновациите в организацията създава и поддържа конкурентното ѝ предимство, без да я излага на ненужен риск. За целта организацията се нуждае от отговорен мениджър с ключови умения и опит, както и многофункционален квалифициран екип, подкрепящи и поддържащи организационна култура, която поставя успеха на съвместния иновационен проект над успеха на отделните бизнес функции в организацията.

Определяне на мащаба

Категоричното отчетане на подходящата величина и обхват на дадена нова идея е важно, за да се гарантира, че са включени правилните ресурси и отговорности за нейното реализиране. Привидно по-безопасният вариант за постепенно увеличаване на мащаба с течение на времето може да бъде много по-рискован, най-вече в кризисна ситуация. Ресурсите и възможностите трябва да бъдат предвидени, за да се обезпечат своевременно доставките на нов продукт или услуга в желания обем и качество, подкрепени от подготвени екипи доставчици и дистрибутори. Когато иновационното постижение е комбинирано с добре дефиниран потребителски проблем с достъпни технологични компоненти, точното определяне на мащаба е жизненоважно за успеха на иновацията, особено в турбулентна среда.

Интелигентно сътрудничество

Иновациите изискват знания и таланти, които все повече надхвърлят границите на една или друга организационна структура. Успешната организация постига значително увеличаване на инвестициите в иновации чрез достъп до уменията и способностите на другите. По този начин се ускорява иновационният процес и се откриват нови способи за създаване на стойност за клиенти и партньори в съвместната екосистема. Интелигентното сътрудничество на организацията с външни партньори надхвърля простото набавяне на нови идеи и прозрения; то може да включва споделяне на разходите и намиране на по-сигурни пътища към пазарна реализация. Когато една организация се стреми към ефективно иновирание, тя работи за осигуряване на тези предимства. Това изисква системен, задълбочен и постъпателен подход към интелигентно сътрудничество, който може да се окаже особено ценен в кризисна и нестабилна среда.

Мотивиране на иновативното мислене и поведение

Когато една организация си поставя финансови цели за иновирание и дефинира пазарни предимства, тя намира начин и средства за стимулиране, подкрепа и възнаграждаване на иновативното поведение и мислене сред правилните групи хора, въз основа на вградена в своята култура иновативност, от ядрото до периферията, и изградени тесни връзки между иновация, стратегия и представяне на организацията. Установяването на негласно съглашение за вътрешно сътрудничество и експериментиране отнема време, особено в организация със силна доминираща култура и установен начин на работа, който би бил подходящ в обичайна ситуация. Но в условията на криза създаването и реализирането на иновации изискват всеотдайна съвместна работа по важни проекти, извън рамките на стандартната работна среда, като същевременно се изграждат условия за свободно споделяне на идеи и знания чрез формиране на гъвкави екипи, работещи върху различни видове иновации на едно и също място, преразглеждане на структурата на проектните екипи с цел периодично обновяване, за да се гарантира, че уроците от успеха и провала са усвоени и асимилирани, а усилията за осъществяване на иновации получават признание дори когато не успеят.

Заклучение

Организациите не се преоткриват лесно като иноватори. Твърде много фиксирана рутинност и културни фактори могат да попречат на процесите на откривателство и иновирание. За тези организации, които правят опит за нестандартно и нетрадиционно развитие, иновационният потенциал се изгражда в многогодишни усилия и засяга всички функции на организацията. Всяка организация увеличава максимално вероятността си за успех чрез внимателно изучаване и подходящо усвояване на водещите практики на ефективни иноватори, като изгражда операционна система за иновации в рамките на своята организационна структура и култура. Затова стратегическите и организационните предпоставки са важни при открояване на успешните иноватори от останалата част от организациите.

Използвана литература

- Drucker, P. (1986).** Innovation and Entrepreneurship: Practice and Principles. Harper & Row Publication
- Drucker, P.F. (2009).** Business and Innovation. Moscow: I.D. Vilyams
- Schumpeter, J. A. (1949).** The theory of economic development. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Rogers, E. (2003).** Diffusion of Innovations, 5th Edition. New York: The Free Press
- Valitov, Sh.M. & Khakimov, A.Kh. (2015).** *Procedia Economics and Finance*, 24, p. 716-721
- Зафирова, Ц. (2014).** Стратегически аспекти в управлението на организационни кризи. Варна: Наука и икономика, ИУ-Варна.
- Матвейкин, В. (2007).** Инновационный потенциал: Современное состояние и перспективы развития. Москва: Машиностроение-1.
- Милина, В. (2014).** От постиндустриална към неоиндустриална икономика. София
<https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/innovation>
<https://www.mckinsey.com/capabilities/strategy-and-corporate-finance/our-insights/the-eight-essentials-of-innovation>
<https://www.mckinsey.com/capabilities/strategy-and-corporate-finance/our-insights/innovation-in-a-crisis-why-it-is-more-critical-than-ever>

СОЦИАЛНИ ИЗМЕРЕНИЯ НА НЕФИНАНСОВОТО ПРЕДСТАВЯНЕ НА БЪЛГАРСКИТЕ ПРЕДПРИЯТИЯ

1. Теоретични и институционални подходи към разкриването на социална информация относно устойчивостта

През последните години нефинансовото представяне на предприятията със социално измерение в международен, европейски и национален контекст е във фокуса на икономическата литература като аргумент за устойчивостта на бизнеса спрямо икономически, социални и здравни рискове и предизвикателства. Още по-отчетливо актуалността на посочения кръг от проблеми нарасна във връзка с негативните последици от пандемията в резултат от COVID-19 и последващата икономическа криза.

Фундаменталната теоретична концепция, върху чиито основи е изградена теорията за нефинансовото отчитане на компаниите, е концепцията за глобалната, в частност – корпоративна устойчивост. Социалните параметри на нефинансовото отчитане разкриват оценката на въздействие на бизнеса върху обществото и околната среда и реалния принос на предприятията за укрепване на корпоративната и национална устойчивост.

Идентифицираните от ООН 17 Цели на устойчиво развитие (ЦУР) акцентират върху отговорното поведение на предприятията в различни обществени измерения. На корпоративно ниво наблюдението и конкретно измерената оценка на прогреса от страна на компаниите следва да се разглежда като точен барометър на успешната системна целенасочена трансформация на компаниите в реална бизнес среда (CSR Europe).

Три са ЦУР, които могат да бъдат определени като базисни корпоративни приоритети:

- ЦУР 3 – Здраве и благополучие
- ЦУР 8 – Достоен труд и икономически растеж
- ЦУР 12 – Отговорно потребление и производство.

---

¹ Проф. д-р Радостина Бакърджиева, Институт за икономически изследвания при Българска академия на науките / Prof. Radostina Bakardjieva, Economic Research Institute at Bulgarian Academy of Sciences: r.bakardjieva@iki.bas.bg

Всяка поставена ЦУР формира панел от проблеми и отговорности, които предстоят за решаване от страна на бизнеса на корпоративно равнище в съответното направление, и които се измерват чрез конкретна система от показатели.

Например ЦУР 3 е насочена към активности и отчитане на фирмени резултати, свързани със съхраняване на здравето на работниците и гарантиране на безопасни условия на труд. Като показатели за прогреса в резултат от отговорното поведение на компаниите се отчитат броят на трудовите злополуки и размерът на заплатените болнични.

В обхвата на ЦУР 8 е поведението на компаниите в посока генериране на заетост и достойно заплащане. В този аспект се наблюдават броят на новоназначените, респ. напуснали работници, средната работна заплата в предприятията, различията в работната заплата между различните категории труд.

Цел 12 изисква транснационалните компании и големите предприятия да отчитат публично резултатите от своите корпоративни стратегии и политики с цел предоставяне на информация до каква степен е постигнато съответствие спрямо интересите на заинтересованите страни, като е заложена цел интегриране на устойчивото поведение в бизнесмодела и корпоративните стратегии на предприятията и комплексно системно трансфериране на информация за корпоративната устойчивост в ежегодната отчетност на компаниите.

В този смисъл теорията за нефинансовото отчитане на социалния прогрес от страна на фирмите е ядро на устойчивостта на национално и корпоративно равнище.²

Една от новите икономически теории, върху които е построена конструкцията на нефинансовото отчитане на дейността на предприятията, е теорията за новата визия на стойността, като актуализиран вариант на теорията за споделяната ценност. Новият подход, който се прилага при определяне на стойността, изисква симетрично и равнопоставено оценяване както на акционерната стойност, като ядро на пазарната капитализация, така и на социалната ценност за акционерите и обществото (Kpmg International, 2016).

Поддръжниците на тази нова теория отдават голямо значение на процеса на интернализация на външните ефекти и транслирането им във вътрешнофирмени последици. В много случаи компаниите правят успешни опити за положителни външни въздействия, които обаче остават без директно възнаграждение. Има и достатъчно примери от практиката, когато негативни външни фирмени въздействия не са заплатени от причинителя на щетата. В практиката отрицателните външни въздействия стават вътрешни с много по-бърз темп в сравнение с положителните.

Според посочената концепция печалбата и продажбите са ограничени форми на отчитане на дейността на предприятията. Отчетените печалби и продажби трябва да бъдат допълнени от остойностените положителни и негативни въздействия на фирмите при прилагане на принципа на двойната същественост.

---

² Изрично следва да се уточни, че фокусът на изследване в публикацията е оценката на прогреса при изпълнението на социалните ангажменти от страна на предприятията, а не екологичните цели по опазване на околната среда.

В първия случай става дума за фирмата като обект на въздействие на външни рискове, а във втория – като субект, който осъществява позитивни и негативни въздействия върху обществото и околната среда.

Теорията за нефинансовото отчитане е директно свързана с концептуалния модел на заинтересовани страни. В съответствие с него компаниите се представят като доверени управляващи (trustees), които оправдават съществуването си единствено като субекти на отговорно поведение към обществото в контекста на актуалните конфликти и противоречия на съвременността (World Economic Forum, 2016).

Световният икономически форум предлага четириизмерна матрица на отчитане на въздействието на компаниите, утвърдена под кодификация PPPG – Хора, Планета, Просперитет, Управление.³

Международната организация УНКТАД утвърди също четириизмерен панел за отчитане на устойчивостта с цели измерения, обозначени като икономическо, социално, екологично и управленско (UNCTAD, 2018).⁴

Европейската комисия също поставя нефинансовото отчитане в центъра на своите интереси и дефинира като своя стратегическа цел постигането на „устойчиво развитие при гарантирана защита във висока степен на интересите на потребителите и инвеститорите с цел укрепване на финансовата стабилност“.⁵

Актуализираната европейската концепция за отчитане на предприятията във връзка с устойчивостта е логично и закономерно продължение на други утвърдени европейски инициативи, като например нефинансовото отчитане на предприятията.

В новия формат на устойчиво отчитане се вземат предвид повишените изисквания на капиталовите пазари и регулаторите по повод получаването на обективна, съпоставима информация, която да е от полза за инвеститорите. Отчетени са и новите изисквания към корпоративната отчетност относно своевременно идентифициране на нефинансовите рискове, свързани с негативно въздействие на COVID-19, както и кризисните явления в социален аспект. Постигнатите от компаниите нефинансови резултати директно се обвързват с финансовите рискове от изменението на климата.

В резултат на това европейската директива за нефинансова отчетност е заменена с нов актуализиран формат – Директива за отчетност на корпоративната устойчивост, която акцентира върху корпоративни инициативи, фокусирани към постигането на финансова стабилност, с екологични, социални и управленски измерения в следните основни направления:

- Утвърждаване на европейска система за класификация на дейностите, свързани с устойчивото развитие.

---

³ People, Planet, Prosperity, Governance.

⁴ Economy, Social, Ecological, Governance.

⁵ Proposal for a Regulation of the European Parliament and of the Council on the establishment of a Framework to facilitate sustainable investment, European Commission, COM (2018) 353 Final.

- Утвърждаване на стандарти за екологично насочени финансови продукти.
- Включване на устойчивото развитие като целева насоченост на институционалните инвеститори и управляващите активи.
- Разработване на система от ключови индикатори и под-индикатори за измерване на степента на постигната от предприятията устойчивост.
- Утвърждаване на кредитни рейтинги и индекси като гарант за устойчиво развитие.
- Усъвършенстване на системата на оповестяване и докладване на фирменото въздействие и ефектите върху обществото.
- Активизиране на дейността, свързана с подобряване на корпоративното управление във всички негови направления.
- Хармонизиране на европейското законодателство в областта на устойчивото развитие и публично докладване на идентифицираните рискове за финансовата стабилност в екологична, социална и управленска насока.
- Функциониране на публично-частни платформи, като например Евростат, които да осъществяват наблюдение на постигнатия прогрес в напредъка при изпълнение на поставените цели за устойчивост и стабилност.

Целта е в резултат на всички тези инициативи да се създаде комплексна рамка за стимулиране на инвестициите в устойчиво развитие с цел синхронизиране на всички европейски финансови и социални ангажименти в направление към устойчивост и стабилност. Всичко това трябва да допринесе за утвърждаване на единна европейска система за класификация на дейностите в направление устойчивост, така формулираната таксономия като динамична, а не статична категория.⁶

Утвърдената европейска платформа за финансиране на устойчивото развитие изисква перманентно актуализиране на обхвата на европейската таксономия за постигане целите на устойчиво развитие, разнообразяване на инициативите в тази насока, регулярно наблюдение и докладване на инвестициите в устойчиво развитие.

Обхватът на основните заинтересовани страни, свързан с отчитането на предприятията във връзка с устойчивостта, е изключително широк – предприятия за колективно инвестиране, лица, управляващи алтернативни инвестиционни фондове, за които е назначен независим депозитар, институции за професионално пенсионно осигуряване, европейски социални предприемачески фондове.

Фондова борса. Българска фондова борса е неотменна част от инициативата на ООН „Устойчиви фондови борси“, обединяваща 90 световни фондови борси, и е ангажирана с целите на устойчивото развитие на българския капиталов пазар.⁷ За тази цел фондовата борса насърчава отговорните инвестиции в устойчиво развитие и си поставя за цел повишаване на ефектите по отношение на екологичното, социално и корпоративно управление в България.

⁶ Overview and Recommendations for Sustainable Finance Taxonomies, 2021, International Capital Market Association.

⁷ Sustainable Stock Exchange Initiative, 2018 Report on Progress, UN, 2018, 85 p.

Европейска система за финансов надзор, в частност Комисия за финансов надзор, осъществявайки ефективен национален и европейски надзор, допринася за утвърждаването на европейските, в частност национални капиталови пазари при съблюдаване на изискванията за стабилност и устойчивост.

Публичните институции също са заинтересована страна и активно съдействат както за устойчивостта на финансовия сектор, така и за устойчивостта на компаниите.

Безценен е приносът на неправителствения сектор при утвърждаването на устойчивостта като основен вектор на икономическо развитие.

При отчитането на устойчивостта със социални измерения съблюдаването на минималните изисквания се постига приоритетно с меки управленски лостове чрез спазване на нормите и критериите на международните стандарти:

- Насоките на ОИСР за многонационалните предприятия⁸;
- Ръководните принципи на ООН за бизнеса и правата на човека⁹;
- Декларацията за основните принципи и права при работа на Международната организация на труда¹⁰;
- Критериите на Глобалния договор на ООН¹¹ и др.

Отчитането на компаниите във връзка с устойчивостта е нов по-висш, съвременен формат на нефинансовото отчитане на предприятията. Директивата за отчитането на предприятията във връзка с устойчивостта е актуализиран вариант на Директивата за оповестяване на финансова информация.¹² Новата директива има много по-широк обхват поради включването в нея на изискванията на Европейския зелен пакт и климатичните промени. Те са широкозастъпени в актуализираната директива за отчитане на устойчивостта на предприятията, пряко обвързани с нефинансовото представяне на компаниите. Фирмените инициативи, свързани с намаляването на емисиите на парниковите газове и прехода към климатична неутралност, също са поставени в центъра на новата директива.

Новата директива за отчитането на предприятията във връзка с устойчивостта предвижда да се прилага в около 49 000 дружества, които са четири пъти повече от 11 000 дружества, съблюдаващи Директивата относно оповестяването на нефинансова информация. Към актуализираните критерии за гарантиране на устойчивост е включена информацията относно глобалните вериги на доставки на дружествата, съблюдаване на условията на труд, отчитане на използването на принудителен и детски труд, използване на женски труд, осигуряване на заетост за бежанци, преодоляване на етнически конфликти, спазване на правата на човека и етичните норми и др.

---

⁸ OECD Guidelines for Multinational Enterprises, 2011, OECD.

⁹ UN Guiding Principles on Business and Human Rights, UN, 2011.

¹⁰ ILO Declaration on Fundamental Principles and Rights at work and its follow – up, ILO, 2010.

¹¹ The UN Global Compact Operational Guide for SMEs, United Nation, 2007.

¹² Directive 2014/95/EU of 22 October 2014 regards disclosure on non-financial and diversity information, European Commission.

Всичко това разкрива голямата значимост на европейската концепция за отчитане на предприятията във връзка с устойчивостта.

2. Секторни и размерни измерения на нефинансовото представяне на предприятията в България

Наблюдението на социалните измерения на представянето на предприятията в България е от голямо приложно значение за бизнеса и обществото. Получените резултати позволяват вземането на своевременни управленски решения от държавните институции, но и ориентират бизнеса с цел динамична реакция съобразно новите икономически предизвикателства и рискове. Не по-малка е значимостта на предложения анализ за инвеститорите, бизнесасоциациите, неправителствен и академичен сектор.

Подобен анализ с обхват всички промишлени предприятия за периода 2016 – 2020 г. не е представен в икономическата литература. Приложената методология използва статистическа информация от НСИ, включена в годишните отчети на предприятията. Това позволява да се очертаят социалните параметри на българските предприятия за период от 5 години и да се изгради прогнозна рамка за бъдещите тенденции в краткосрочен и дългосрочен хоризонт.

Обект на изследване са нефинансовите предприятия в България като активни пазарни субекти, класифицирани в сектори В, С, D, Е по КИД 2008. Така в обхвата на анализа се включват всички промишлени предприятия в България.

Предмет на изследване са размерната структура и социалните детерминанти на българските предприятия по утвърдени от НСИ и Евростат показатели, които разкриват ключовите нефинансови параметри на представяне на българските предприятия.

Обработената статистическа информация обхваща петгодишен период – 2016 – 2020 г.

Методологията предполага систематизиране, обработване и публично представяне в статистически формат на първична фирмена информация, подадена на НСИ, с обхват четирите индустриални сектора по четири основни групи предприятия – микро, малки, средни и големи. Това дава възможност за оценка на социалните измерения както по секторен признак, така и в зависимост от размерната структура на предприятията.

Използваната статистическа извадка е национално представителна, което предполага национална значимост на получените и представени фирмени резултати.

Групите предприятия в зависимост от големината са систематизирани в утвърдена йерархия: микропредприятия (М1П) – до 9 заети, малки (М2П) – 10-49 заети, средни (СП) – 50-249 заети и големи предприятия (ГП) – над 250 заети.

Обхванатите от анализа сектори са:

Сектор В – Добивна промишленост;

Сектор С – Преработваща промишленост;

Сектор D – Производство и разпределение на електрическа и топлинна енергия и на газообразни горива;

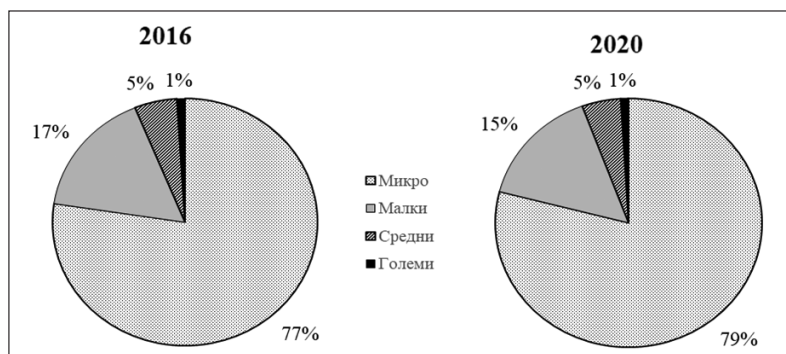

Сектор Е – Доставка на води, канализационни услуги, управление на отпадъци и възстановяване.

Въз основа на приложената методология е представен сравнителен анализ между отчетените социални резултати по групи предприятия по сектори и размери.

Представените диаграми разкриват структурата на всички предприятия в сектори В, С, D, Е в сравнителен аспект, съпоставящ данните от 2016 и 2020 г.

Отклоненията в структурата на промишлените предприятия е незначителна. МСП са преобладаващи и през 2020 г., както и през 2016 г., дори относителният им дял е нараснал с 2% на 79% от всички промишлени предприятия. Няма динамика в относителния дял на големите и средните предприятия. Както през 2016 г., така и през 2020 г. първите представляват 1%, а вторите 5% от промишлените предприятия. Относителният дял на малките предприятия е редуциран от 17% през 2016 г. на 15% през 2020 г.

Източник: Самостоятелни изчисления на автора по първични данни на НСИ

Фигура 1. Структура на предприятията в сектори В, С, D и Е според големината им, 2016 г. и 2020 г.

Един от ключовите нефинансови секторни показатели е броят на наетите лица по трудово правоотношение в зависимост от съотношението мъже-жени.

Таблица 1

Наети лица по трудово правоотношение в сектори В, С, D, Е през 2016 г. и 2020 г.

	Брой наети	Мъже	Жени
2016	590 867	325 818	265 049
2020	536 876	303 014	233 862

Източник: Самостоятелни изчисления на автора по първични данни на НСИ

Статистическите данни разкриват, че относителният на наетите лица в сектори В, С, D, Е общо през 2020 г. е намалял с 9% в сравнение с 2016 г. За същия период от време относителният дял на наетите мъже е намалял със 7%, а на наетите жени с 11.8%.

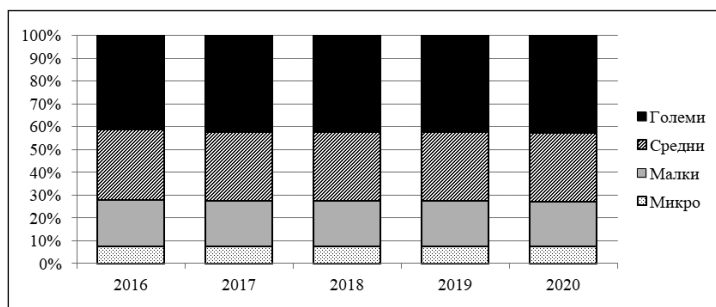
Друг показател за разкриване на нефинансова информация е структурата на наетите лица по трудово правоотношение в секторите В, С, D и E според големината на предприятието в периода 2016 – 2020 г.

Статистическата информация разкрива, че в структурата на наетите лица по трудово правоотношение в сектори В, С, D и E според големината на предприятието в периода 2016 – 2020 г. няма съществени промени. И през 2020 г. относителните дялове на М1, М2, СП и ГП остават без съществени промени в сравнение с 2016 г. Относителният дял на наетите лица в големите български предприятия е 41% през 2020 г. Въпреки че по брой предприятия големите са най-малката група, в тях се трудят 41% от наетите лица.

31% от наетите работници упражняват трудова дейност в средните предприятия в българската промишленост и формират втората по големина група предприятия в зависимост от броя на наетите лица след големите предприятия.

Относителният дял на наетите лица в малките промишлени предприятия в наблюдавания 5-годишен период варира около 20%.

Най-малък през целия период на наблюдение е относителният дял на наетите лица в микропредприятията и той не надхвърля 8%.

Източник: Самостоятелни изчисления на автора по първични данни на НСИ

Фигура 2. Структура на наетите лица по трудово правоотношение в сектори В, С, D и E според големината на предприятието, 2016 – 2020 г.

Най-важният нефинансов показател е средната годишна брутна работна заплата. Статистическата база данни разкрива, че средната годишна брутна работна заплата и в четирите промишлени сектора в България отбелязва стабилен тренд на ежегоден растеж в периода 2016 – 2020 г.

Таблица 2

Средна брутна работна заплата по сектори 2016 – 2020 г., в лв.

	2016	2020
Сектор В	16 681	23 085
Сектор С	10 038	14 440
Сектор D	20 058	26 118
Сектор E	10 139	13 918

Източник: Самостоятелни изчисления на автора по първични данни на НСИ

В сектор В средната годишна брутна работна заплата бележи нарастване с 38,4% от 16 681 лв. през 2016 г. на 23 085 лв. през 2020 г.

С 43,8% сектор С отбелязва най-високият процент на нарастване през изследвания петгодишен период с 44% от 10 038 лв. през 2016 на 14 440 лв. през 2020 г.

Най-висока е средната годишна брутна работна заплата в сектор D. За периода 2016 – 2020 г. тя е нараснала с 30,2% от 20 058 лв. през 2016 г. на 26 118 лв. през 2020 г.

В сектор E нарастването на средната годишна брутна работна заплата е с 37,3% за 5 години от 10 139 лв. на 13 918 лв.

Йерархията на секторите по процент на нарастване на средната годишна брутна работна заплата е следната. Най-висок е процентът на нарастване на средната годишна брутна работна заплата в сектор С – 44%, следван от сектори В и E – респективно 38% и 37%, и накрая сектор D – 30%.

По абсолютни размери през 2020 г. средната годишна брутна работната заплата е най-висока в сектор D – 26 118 лв., а най-ниска в сектор E – 13 918 лв. В сектор В средната годишна брутна работната заплата е 23 085 лв., а в сектор С – 14 440 лв.

Нефинансов показател е и средната работна заплата на наетите лица по трудово и служебно правоотношение с разрез – класове и професии. Статистическата информация показва, че най-високо е заплащането на мениджърите, което годишно надхвърля 55 000 лв. Машинни оператори и монтажници имат годишно заплащане през 2020 г. 22 000 лв. спрямо 18 600 лв. през 2016, което показва относителен ръст на средната брутна работна заплата – 18,3%. Най-ниско е заплащането на работници без специална квалификация. През 2020 г. в сравнение с 2016 г. абсолютният размер на нарастване е 12 900 лв. спрямо 10 000 лв. годишно, което означава нарастване с 29% през 2020 г.

Важен нефинансов показател, към който проявяват голям интерес инвеститорите, са разходите на работодателите за труд на едно наето лице по трудово и служебно правоотношение.

Таблица 3

Разходите на работодателите за труд на едно наето лице по трудово и служебно правоотношение по сектори, в лв.

	2016 г.	2020 г.
Сектор В	23 031	32 131
Сектор С	12 210	17 539
Сектор D	28 453	37 658
Сектор E	12 489	16 798

Източник: Самостоятелни изчисления на автора по първични данни на НСИ

От първичната статистическа информация е видно, че разходите на работодателите в сектор В през 2020 са нараснали с 39,5% спрямо 2016 г. С 44% е увеличението на разходите на работодателите в сектор С през 2020 спрямо 2016 г. Съответният ръст в сектор D е 32,3%, а в сектор E – 34,5%

Най-голям процент на нарастване на разходите на работодателите се наблюдава в сектор С – 44%, а най-малък – в сектор D – 34,5%.

Ключов социален индикатор, към който се фокусира вниманието на инвеститори, работодатели и работници, е броят на трудовите злоупотреки по сектори.

Таблица 4
Брой на трудовите злоупотреки по сектори

	2016 г.	2020 г.
Сектор В	167	113
Сектор С	787	650
Сектор D	68	58
Сектор Е	91	84

Източник: Самостоятелни изчисления на автора по първични данни на НСИ

По абсолютен размер най-голям е броят на трудовите злоупотреки в сектор С, а най-малък – в сектор D. Най голям относителен спад на трудовите злоупотреки отбелязва сектор В, тъй като трудовите злоупотреки през 2020 г. в този сектор са с 32% по-малко в сравнение с 2016 г. Най-малък спад на относителния дял на трудовите злоупотреки през 2020 г. в сравнение с 2016 г. отбелязва сектор Е.

3. Изводи от наблюдението на статистическата база данни и препоръки

Наблюдението на статистическата база данни за периода 2016 – 2020 г. позволява да се очертаят контурите на социалните параметри на разкриването на българските предприятия. Като **положителни явления** могат да се посочат:

- сравнително константно запазената структура на промишлените предприятия – сектори В, С, D, Е, както и размерната им структура по четирите основни групи предприятия;
- повишените разходи за труд на работодателите за едно наето лице във всички наблюдавани индустриални сектори без изключение;
- повишаването на средната работна заплата в наблюдаваните индустриални сектори;
- намаляването на трудовите злоупотреки във всички наблюдавани сектори без изключение.

Безспорно в социалните измерения на отчетността се крие голям потенциал, който може да допринесе за:

- удовлетворяване потребностите на основните групи заинтересовани страни;
- засилване на вътрешнофирмения контрол;
- предоставяне на обективна информация за инвеститорите и работодателите;

- повишаване на конкурентните предимства на българските предприятия на фирмено, национално и международно равнище;
- реална оценка на постигнатия прогрес при отчитане степента на устойчивост на предприятията и постигнатата степен на съответствие спрямо критериите, заложиени в международните стандарти.

Като **проблемни области** на социалната отчетност в контекста на устойчивостта се идентифицират:

- затруднения, които фирмите не могат да преодолеят при попълването на обективна, надеждна и сравнима корпоративна информация в социално-измерим формат;
- недостатъчно прилагане на принципа за същественост на информацията;
- необходимост от още по-голямо усъвършенстване на институционалния и техническия потенциал за по-пълно адаптиране на социалната отчетност към новите изисквания в контекста на зададения от ООН дневен ред на устойчивост, което би позволило още по-прецизно измерване на приноса на предприятията към обществото;
- необходимост от повишаване на степента на интегриране на социалната отчетност и финансовата информация;
- недостатъчно усъвършенствана система на заверяване на годишните отчети, в това число социалния панел на годишния отчет.

В резултат на наблюдението на социалното представяне на българските предприятия се очертават следните **предложения**:

- създаване на единна национална платформа от база данни относно нефинансовото представяне на българските предприятия в дигитален, обществено достъпен формат;
- засилване на координацията между държавните институции (Министерство на финансите, Комисия по финансов надзор, НСИ) в процеса на разработване и практическо приложение на нормативната база;
- засилване на участието на академичните представители в процеса на усъвършенстване на нормативната база;
- повишаване на степента на съответствие на докладването на социална информация с европейските и международни стандарти;
- представяне на все повече академични публикации в областта на социалното разкриване на предприятията;
- активизиране на конструктивния диалог между всички заинтересовани страни, ангажирани с усъвършенстване на устойчивото представяне на предприятията със социални измерения.

Използвана литература

ЕС. (2022). The Corporate Sustainability Reporting Directive. COM (2022), 23.02.2022 71 Final.

- Kpmg International. (2016).** A New Vision of Value. Connecting corporate and societal value creation.
- Proposal for a Regulation of the European Parliament** and of the Council on the establishment of a Framework to facilitate sustainable investment. European Commission, COM (2018) 353 Final.
- Overview and Recommendations for Sustainable Finance Taxonomies, 2021,** International Capital Market Association.
- UN. (2018).** Sustainable Stock Exchange Initiative. Report on Progress, 85 p.
- European Commission. (2020).** Regulation. (EU). 2020/852 of 18 June 2020 on the establishment of a Framework to facilitate sustainable investment.
- OECD. (2011).** OECD Guidelines for Multinational Enterprises.
- CSR Europe. (2017).** The Sustainable Development Goals: The Value for Europe, Globescan.
- UN. (2011).** UN Guiding Principles on Business and Human Rights.
- ILO. (2010).** ILO Declaration on Fundamental Principles and Rights at work and its follow – up. ILO.
- UN. (2007).** The UN Global Compact Operational Guide for SMEs.
- UNCTAD. (2021).** World Investment Report, Investing in Sustainable Recovery.
- UNCTAD. (2018).** Reporting on the Sustainable Development Goals, Ser. RP.
- European Commission. (2014).** Directive 2014/95/EU of 22 October 2014 regarding disclosure on non-financial and diversity information.
- World Economic Forum. (2020).** Measuring Stakeholder Capitalism. Towards common Metrics and Consistent Reporting of Sustainable Value Creation.

ЗАЩО ЧАСТНИТЕ БОЛНИЦИ СА ПО-УСПЕШНИ ОТ ДЪРЖАВНИТЕ?

1. Постановка на проблема

Основите на съвременната система на управление на здравеопазването се поставят през 1998 – 1999 г. с приемане на Закона за лечебните заведения (ДВ, 1999) и Закона за здравето осигуряване (ДВ, 1998). В Закона за лечебните заведения са регламентирани изисквания към различните видове лечебни заведения за болнична и извънболнична помощ, създаването и закриването на лечебни заведения, разработването и приемането на национална и областни здравни карти, както и са поставени норми към управлението на тези организации. Предвидено е преобразуването на съществуващите публични лечебни заведения за болнична помощ в държавни, общински търговски дружества да се осъществи със заповед на министъра на здравеопазването в срок до 1 септември 2000 г., а за лечебните заведения от извънболничната помощ това трябва да стане по същия ред, но до 1 март 2000 г.

В Закона за здравето осигуряване са изведени принципите на здравноосигурителния модел, съответно на задължителното и доброволното здравно осигуряване, регламентирано е устройството, управлението и дейността на Националната здравноосигурителна каса (НЗОК), обхвата на услугите, които се покриват от здравноосигурителните вноски, националния рамков договор и взаимоотношенията на НЗОК с изпълнителите на медицинска помощ.

В Националния рамков договор, сключван между НЗОК и Българския лекарски съюз, се определят годишните обеми и цени на видовете медицинска помощ. В този документ се договарят обемите и цените на закупуваните от НЗОК дейности по клинични пътеки, чрез които се изплащат предоставените медицински услуги от заведенията за болнична помощ. В последния Национален рамков договор № РД-НС-01-4 от 23 декември 2019 г. за медицинските дейности между Националната здравноосигурителна каса и Българския лекарски съюз за 2020 – 2022 г. са предвидени над 270 клинични пътеки, като за тях е предвиден ресурс от над 2,247 млрд. лв.

Ежегодно този ресурс предварително се разпределя от Районните здравни каси под формата на годишен план към болничните заведения в зависимост от

---

¹ Проф. д-р Спартак Керемидчиев, *Институт за икономически изследвания при Българска академия на науките / Prof. Spartak Keremidchiev, Economic Research Institute at Bulgarian Academy of Sciences: keremidas@gmail.com*

предоставяните от тях клинични пътеки, достигнатите равнища от предходната година и промените в наличните им ресурси.

Този модел е аргументирано критикуван, поради това че:

- Цените на клиничните пътеки не са финансово обосновани, а са договорени: „Цените на КП се определят във формални преговори между НЗОК и Българския лекарски съюз (БЛС) , целенасочени единствено в изпълнението на закона за бюджета на НЗОК“ (Веков, Салчев, Димитров, 2021). Договарянето на цените означава, че се дава възможност за лобита в БЛС да постигат по-благоприятни цени за определени клинични пътеки, за сметка на други клинични пътеки. Това може да доведе до различна изгода на болничните заведения за предоставяне на едни медицински услуги за сметка на други. Друг ефект би бил, че приходите, получавани от едни клинични пътеки, т.е. медицински специалности и отделения, биха били повече, отколкото при други, което може да доведе до диференциация в заплащането на медицинските специалисти.
- Някои цени на клинични пътеки са под реалните разходи: „При договаряне на по-ниски цени на клиничните пътеки от реалната производствена себестойност се залагат скрити финансови дефицити за доставчиците на БМП. При тези условия дефицитите единствено могат да бъдат компенсирани от непродуктивно намаляване на разходите за персонал и снабдяване, което пряко и негативно се отразява на качеството на здравните продукти.“ (Веков, Салчев, Димитров, 2021). Такива цени са извън нормалната бизнес логика и логично биха стимулирали поведение на отказ или минимизиране на предоставянето им. Недофинансирането на клинични пътеки води до икономически загуби, което пък би принудило мениджмънта на болниците да преразпределя приходи от изгодни към неизгодни дейности, или до сегрегация в заплащането на медицинските специалисти.
- Конкуренцията е ограничена, защото вместо прилагане на принципа „парите следват пациента“, „...НЗОК определя по свои критерии фиксирани бюджети на всяка болница.“ (Веков, Салчев, Димитров, 2021). Така се получава, че реално: „...болниците не функционират като реални търговски дружества, защото взаимоотношенията между тях и платеща се администрират в противоречие с този статут.“ (Веков, Салчев, Димитров, 2021). Този проблем улеснява използването на нерегламентирани практики за привличане на по-висок бюджет „на всяка цена“, което обикновено е за сметка на качеството. Контролът върху качеството е най-трудната за изпълнение функция на НЗОК и поделенията ѝ. Използването на нерегламентирани практики в съчетание със слабия контрол води до преливане на средства от една болница в друга.

Друга важна особеност на модела на управление на здравеопазването е, че той създава условия за силна конкуренция между различните по собственост лечебни заведения. Либералният режим към създаването на нови болници, най-вече с частен капитал, доведе до бързо нарастване на частните болници. Според НСИ в страната има 341 лечебни заведения за болнична помощ.

По данни на Министерство на здравеопазването държавните болници са 63, а общинските – 120 бр. Оставащите 158 болнични заведения са частна собственост. Спрямо 2010 г., когато болничните заведения са били 346, намалението се дължи на прекратяването на дейността на общински болници, сливането на държавни болници, докато при частните болници има увеличение на броя им.

Макар и преобладаващи по брой, частните болници за 2019 – 2021 г. имат 34% пазарен дял, изчислен на основа на извършените, отчетените и платените дейности от НЗОК (Таблица 1). Това показва, че частните болници са по-малки по размер от държавните.

Динамиката на пазарния дял по видове собственост показва макар и малко, но ежегодно увеличение на платените услуги на частните болници за сметка на спад на приходите на държавните болници. Така, частните болници от 33% през 2019 г. увеличават пазарния си дял през 2021 г. на 35%. В обратната посока се движи този показател при държавните болници. Техният пазарен дял се свива от 52% на 50%. Най-стабилни позиции имат общинските болници, чиито пазарен дял намалява с 1 п.п. за периода – от 16% на 15%.

Таблица 1

Пазарен дял и годишен темп на прираст плащанията от НЗОК на болничните заведения по форма на собственост през 2019 – 2021 г.

		2019	2020	2021	Средно за периода
Държавни болници	пазарен дял	52%	51%	50%	51%
	темп на прираст	100%	96%	111%	3%
Общински болници	пазарен дял	16%	16%	15%	15%
	темп на прираст	100%	99%	109%	4%
Частни болници	пазарен дял	33%	34%	35%	34%
	темп на прираст	100%	103%	117%	10%

Източник: Изчисления на автора по данни на НЗОК.

Освен по относителен дял важна е динамиката на абсолютните стойности на финансиране. За периода финансирането на държавните болници нараства с 11%, на общинските болници – с 9%, а на частните – със 17%, при средно нарастване на всички средства с 13%. Пресметнати като средногодишен темп на прираст за изследвания период най-бързо растат частните болници – с по 10%, следвани от частните болници – с по 4% и накрая са държавните болници с по 3% (Таблица 1).

От гледна точка на качеството на предоставяните услуги в държавните и частните болници такава информация може да се намери в резултатите на частно инициран проект през 2019 г. (<https://besthospitals.bg>). За целта са интервюирани 2 185 пациенти на 241 структуроопределящи болнични заведения. По отношение на информираността на пациентите се оказва, че тя е по-добра в

частните, отколкото в държавните болници. Като незадоволителна се оценява информираността на пациентите за техните права и задължения. Тя е на равнище от 45% в частните и 40% в държавните болници. Информационността за новите медикаменти общо е 47%, а за страничните ефекти от тях е 76% при частните и 72% при пациентите на държавните болници.

Частните болници се справят по-добре с грижите за пациентите си. 45% от пациентите в частните болници винаги получават обезболяващи, докато при държавните болници техният дял е 39%. 22% от пациентите на държавните болници докладват за липса на бутон система, докато при частните болници те са 15%.

За финансовото състояние на държавните болници най-общо може да се съди от данните за динамика на нетната печалба на сектора на държавно здравеопазване, както и в сравнителен план на динамиката на този показател с държавни предприятия от други сектори на икономиката (Таблица 2).

Таблица 2

Нетна печалба на държавните предприятия по основни сектори през 2016 – 2019 г., хил. лв.

	2016	2017	2018	2019
Транспорт	(64,986.00)	(31,679.00)	(21,000.00)	(27,030.48)
Здравеопазване	(13,387.00)	(15,524.50)	287	5,369.00
ВиК	6,794.00	10,716.00	10,932.00	(3,013.00)
Енергетика	79,091.00	173,695.00	169,455.00	879,494.00
Общо	366,884.00	336,694.50	316,737.00	947,544.52

Източник: База данни на проект Корпоративно управление на държавните предприятия.

През две от общо четирите години на изследвания период от 2016 до 2019 г. в сектора на държавното здравеопазване с доминираща роля в него на държавните болници са регистрирани загуби в размер между 13,4 и 15,5 млн. лв. През 2018 г. секторът излиза на символична печалба от 287 хил. лв. През 2019 г. държавното здравеопазване регистрира нетна печалба от 5,3 млн. лв. Сумарно за периода в този сектор се натрупват загуби от над 28 млн. лв.

В сравнение с другите основни сектори от държавната икономика държавното здравеопазване е в по-добро състояние само пред държавния транспорт, който се доминира от железопътния транспорт. В по-добро състояние се намира енергетиката и услугите по предоставяне на ВиК.

От краткия анализ може да се заключи, че държавните болници намаляват пазарния си дял, предоставят услуги с по-ниско качество от частните и имат сериозни финансови проблеми. За разлика от тях частните болници отбелязват сериозен средногодишен ръст на постъпленията от НЗОК, в резултат на което увеличават пазарния си дял и оказват услуги с по-високо качество на пациентите.

При това състояние на нещата възниква въпросът: Защо частните болници са по-успешни от частните?

2. Причини

Разкриването на причините за различното представяне на държавните и частните болници изисква мащабно проучване, което следва да се занимае с набора от медицински услуги, предоставяни от държавните и частни болници и съответно финансирането им, съчетаването на целите на обществената политика с чисто търговските цели (Керемидчиев, Неделчев, 2021), изграждането и функционирането на управленските им структури, управлението на финансовите им ресурси, персонала, доставките, корпоративното им управление (Керемидчиев, Неделчев, 2022) и т.н.

В настоящата статия се представят резултатите от по-скромно по мащаб изследване. То обхваща една частна и една държавна болница и има фокус върху мотивационните системи, които се използват в тези дружества. Методите на анализ са интервюта с доктори, анализ на документи, финансова и оперативна информация и наблюдение върху дейността на двете болници. Периодът на анализ е двугодишен и обхваща 2021 и 2022 г.

Мотивационните системи, които се използват при изследваните болници, са тотално различни. В дейността на частните болници е приложимо единствено общото законодателство като Кодекса на труда (ДВ, бр. 26, 1986 г.), Наредбата за структурата и организацията на работната заплата (ДВ, бр. 9, 2007 г.) и други подобни регламенти. В частните болници съобразно волята и решенията на собственика и мениджмънта могат да бъдат разработени писани или неписани вътрешни правила или други нормативи за трудовите възнаграждения на медицинския персонал.

За разлика от тях, при държавните болници съществуват допълнителни регламенти, които са разработени от Министерство на здравеопазването. Такива са: Наредба № 5 от 17 юни 2019 г. за утвърждаване на стандарти за финансова дейност, прилагани от държавните и общинските лечебни заведения за болнична помощ и комплексни онкологични центрове (Министерство на здравеопазването, 2019b) и Методика за образуване на разходите за персонал и работна заплата на медицинския и немедицинския персонал в държавните и общинските лечебни заведения за болнична помощ (Министерство на здравеопазването, 2019a).

Самият факт, че тези документи са приети след повече от 15 години на използване на един и същи модел на финансиране на здравеопазването показва, че с тях се търси решаване на някакъв управленски проблем. Инициативата за това е на Народното събрание, което през юни 2017 г. приема решение, с което възлага на Министерството на здравеопазването задачата да разработи и приложи стандарт за финансово управление на лечебните заведения с преобладаващо публична собственост (Коева-Димитрова, Минев, 2019). Такъв стандарт първоначално е приет на 1.4.2018 г., а после е ревизиран с Наредба № 5 от 17 юни 2019 г. (Коева-Димитрова, Минев, 2019). Първоначално той е задължителен за прилагане от всички лечебни заведения с над петдесет на сто държавно участие, а за общинските лечебни заведения е само с препоръчителен характер. При втората му версия той става задължителен и за общинските болници.

Стандартът за финансово управление, наред с общите принципи, съдържа правила в областта на счетоводната отчетност, управлението на задълженията,

инвестиционната политика, управлението на човешките ресурси, възлагането на обществени поръчки, разработването на бизнес програми, наблюдение на изпълнението и отчитане на дейността. Практическата полза от въвеждането на стандарта за финансово управление е основно в подобряване на отчетността на държавните болници. Те представят тримесечни отчети, предварителен годишен и окончателен годишен отчети чрез електронна отчетна форма. Тези отчети се публикуват на интернет страницата на Министерство на здравеопазването.

Относно управлението на човешките ресурси стандартът е доста общ, което налага издаването на методика за работната заплата. В писмото, с което методиката е изпратена до ръководствата на държавните и общински болници, е записано, че целта е: „...да предостави общи, препоръчителни насоки, относно реда и начина за образуване на разходите за персонал и да гарантира справедливост и прозрачност при определяне на заплатите на работещите в държавните и общинските лечебни заведения за болнична помощ“ (Министерство на здравеопазването, 2019а). Важните моменти в тази методика от гледна точка на мотивацията на персонала са следните:

- Болниците следва да определят размера и структурата на разходите за персонал чрез вътрешни правила, които се утвърждават от изпълнителния директор или управителя на дружеството, а не от съвета на директорите, там където има такъв.
- Разходите за персонал трябва да са не по-малко от 50% от отчетените приходи.
- Допълнителните възнаграждения трябва да са не повече от 80% от основната заплата на неработещите в лечебно-диагностичния процес и до 3 пъти за работещите в лечебно-диагностичния процес.

Практиката по заплащане на персонала в изследваната държавна болница е следната. Основните заплати на медицинския и немедицинския персонал са приблизително еднакви за всички категории наети. Поради натрупаните сериозни задължения, част от постъпленията отиват за обслужване на задълженията, което директно води до намаляване на средствата за заплащане на персонала.

В състава на болницата съществуват десет отделения: Хирургично отделение, Отделение по ортопедия, Урологично отделение, Неврологично отделение, Отделение по диализно лечение, Кардиологично отделение, Отделение по вътрешни болести, Отделение по пулмология и фтизиатрия, Детско отделение, Клинична лаборатория и Консултативно-диагностичен блок. Тези отделения формират различен дял от приходите и разходите на болницата. Изплащането на допълнителни възнаграждения се случва на тримесечна база. Сумите за допълнителното възнаграждение се разпределят от изпълнителния директор по отделения, а индивидуалното премиране се прави от началника на отделението. Тази система на определяне на възнагражденията създава недоволства, поради това че не е свързана с индивидуалния принос, както и с резултатите на отделенията. Ниското заплащане е причина почти целият медицински персонал да работи допълнително в други лечебни заведения. Поради липса на специализиран медицински персонал през последните години в болницата са закрити родилно-

то отделение, инфекциозното отделение, УНГ отделението, очното отделение и отделението по съдова хирургия.

Как функционира системата на заплащане в частната болница? Тя е много по-малка по размери. В нея оперират 7 отделения: консултативно-диагностичен блок, хирургично отделение, отделение по анестезиология и интензивно лечение, гинекологично отделение, отделение по вътрешни болести, отделение по образна диагностика, отделение клинична лаборатория. Заплатите на персонала са с около 50% по-високи от държавната болница. Допълнителните възнаграждения се определят ежемесечно и са според определен предварителен дял за всяка клинична пътека. Подобна практика се установи и при други частни болници; прилага се и при наемане на външен персонал. При тях заплащането на лекарите, които извършват съответната операция, достига до 50% от стойността на интервенцията. Резултатите от този модел на възнаграждения са: привлечени са по-квалифицирани медицински специалисти, качеството на обслужване е по-високо, а текучеството е по-малко. За разлика от държавната болница, която е принудена да закрива отделения поради липса на персонал, частната болница кандидатства и получава акредитация за нови отделения.

3. Решение

Изследването на двата случая извежда проблема за мотивационните механизми, които съществено се различават при държавните и частните болници. Въпреки че и двете са поставени при еднакви условия на конкуренция, в частната болница се прилага механизъм, който стимулира оказването на качествени медицински услуги, което не се случва в държавната болница.

Системата на възнаграждение в държавните болници изглежда, че е прекалено регламентирана, но в практически план тя е волунтаристична, защото се определя единствено от изпълнителния директор на болницата. В нея липсва предвидимост, няма прозрачност, а има силно преразпределение между печеливши и губещи звена в дружеството. Поради това тя създава силно несправедливо и неравномерно разпределение на доходите между болниците и вътре в тях. Това се получава както между отделните звена на болницата, така и между различните категории персонал.

Силната диференциация в заплащането на персонала може да се установи и при преглед на предоставяната информация от държавните болници в рамките на тримесечните им отчети към Министерство на здравеопазването. При последния отчет за държавните болници за периода от началото на 30.09.2022 г. средният дял на разходите за работна заплата е в размер на 49,2%. Вариацията по болници обаче е огромна. Докато при някои болници като СБАЛАГ „Майчин дом“ ЕАД, УСБАЛЕ „Акад. Ив. Пенчев“ ЕАД и МБАЛ „Проф. Д-р П. Стоянов“ АД, Ловеч, тези разходи достигат съответно до 71%, 73% и 76% от приходите, то съвсем различна е картината при СБАЛОЗ-СОФИЯ ОБЛАСТ ЕООД – с 24%, СБАЛХЗ ЕАД – с 13%, УСБАЛ по онкология ЕАД – с 20% от приходите. Разбира се, не може да се очаква, че делът на разходите за заплати ще бъде еднакъв навсякъде, като се имат предвид различните терапии, някои от които изискват скъпоструващи лекарства.

ред с многобройните си слабости, системата за финансиране на здравеопазването и в частност на болничната помощ има едно голямо предимство. То е, че тя е много ясна и предвидима от гледна точка на финансовите потоци. Точно това предимство може да се използва, за да се въведе ясна, прозрачна и предвидима система за възнаграждение на медицинския персонал в държавните болници. Това е задължение и отговорност на мениджмънта и собственика.

Използвана литература

- Веков, Т., Григоров, М., Джамбазов, С. (2009).** Клиничните пътеки – стандарт за качество на медицинската дейност или инструмент за финансиране на болничната помощ и бариера за достъпността. *Медицински преглед*, 45, № 1, с. 82–84.
- Веков, Т., Салчев, П., Димитров П. (2021).** Болнична медицинска помощ в България по време на пандемия – икономика на здравеопазването, основана на доказателства. *Българско списание за обществено здраве*, т. 13, кн. 4, с. 20–31. Налична на: https://ncpha.government.bg/uploads/pages/3029/4-2021_BG-J-PH.pdf
- Закон за здравното осигуряване.** ДВ, бр. 70, 1998 г.
- Закон за лечебните заведения.** ДВ, бр. 62, 1999 г.
- Керемидчиев, С., Неделчев М. (2021).** Корпоративно управление на държавните предприятия: в търсене на решения. София: Изд. на БАН „Проф. Марин Дринов“. ISBN 978-619-245-139-4
- Керемидчиев, С., Неделчев М. (2022).** Оценка на корпоративното управление на държавните болници. *Българско списание за обществено здраве*, т. 14, кн. 1, с. 3–14.
- Косева-Димитрова, Л., Минев М. (2019).** Предизвикателства при прилагането на стандарта за финансово управление на държавните лечебни заведения-търговски дружества. - В: Счетоводство, одит и финанси в променящия се свят. Варна: Икономически университет – Варна, с. 335-344. Available at: https://www.researchgate.net/publication/335738426_PREDIZVIKATELSTVA_PRI_PRILAGANETO_NA_STANDARTA_ZA_FINANSOVO_UPRAVLENIE_NA_DRZAVNITE_LECEBNITE_ZAVEDENIA_-TRGOVSKI_DRUZESTVA [accessed Nov 15 2022]
- Министерство на здравеопазването (2019а).** Методика за образуване на разходите за персонал и работна заплата на медицинския и немедицинския персонал в държавните и общинските лечебни заведения за болнична помощ. Налична на: https://www.mh.government.bg/media/filer_public/2019/11/22/metodika_personal_lz_10072019.pdf
- Министерство на здравеопазването (2019b).** Наредба № 5 от 17 юни 2019 г. за утвърждаване на стандарти за финансова дейност, прилагани от държавните и общинските лечебни заведения за болнична помощ и комплексни онкологични центрове. Налична на: https://www.mh.government.bg/media/filer_public/2019/06/28/naredba_5_ot_17_iuni_2019_g.pdf

REENGINEERING OF THE BUSINESS PROCESSES IN HOSPITALS

1. Introduction

In the current turbulent and uncertain economic situation, organizations need to be more flexible and competitive, dealing not only with competitor threats but also with the multitude of government, industrial and internal regulatory requirements. The development and optimization of modern hospital healthcare, regardless of the specific model of management and financing, is influenced by several major factors – hospital operation high costs, growing deficits, danger of financial bankruptcy, and unsatisfactory quality of the provided healthcare services. Over the past few decades, healthcare reforms, restructuring, and tight budgets have led to a re-examination of all costs in the healthcare system. Addressing these challenges requires implementing the most efficient business processes possible, tailored to the needs of the industry and market segment.

2. A new paradigm of commercial processes management in hospitals.

When it comes to reengineering the commercial processes in hospitals, the trader, once established under a certain legal form, becomes a set of diverse health, political, property and non-property rights and obligations, and factual relations (technological, marketing, organizational, and communicative) that require periodic definition and reconsidering of processes according to the leading paradigms in the healthcare systems (Aiken, P. & Hodgson, L., 1998). The goal is to significantly improve the relationship between hospitals and other participants in the public environment. The tasks to fulfill this objective undoubtedly affect the values of the entities related to the commercial processes in the hospital facilities and the healthcare material resources and processes (Anyanwu at al., 2003).

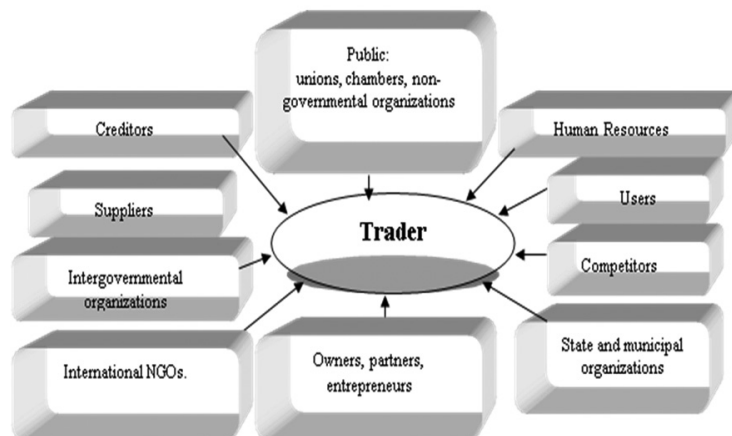
The great expectations of the modern market society, above all for social welfare and quality healthcare and education, is related to building a new and healthy type of human resources, which, in turn, is a function of managing commercial processes in hospitals (Hill JB, at al., 2009). In the last 33 years, we have witnessed the continuous

---

¹ *Prof. DSc. Valentina Nikolova-Alexieva, PhD student Petya Chankova, University of Food Technologies – Plovdiv: valentina_nikolova@abv.bg, petya.chankova@abv.bg*

application of insufficiently useful social, economic and political models in hospital facilities.

As some authors point out, each trader is a dynamic and open system that allows them to have different roles and collaborators in the social environment (indicated in fig.1):

Reference: Hadzhiev, B. Trade Policy, 2022, p. 60

Fig 1. Public environment for the trader

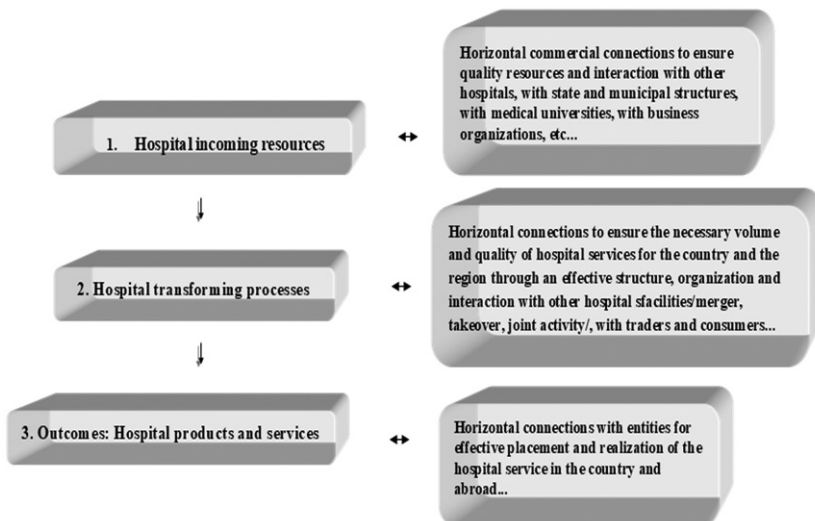
It is increasingly understood that changes that provide balanced benefits to the interests of all participants in the aforementioned community environment of hospital facilities are demanded. Unfortunately, there are only some timid attempts to define the real market situation in the healthcare system through the prism of reengineering management of commercial processes in hospitals (Hadzhiev, 2022). Therefore, a new paradigm for business process management in hospitals is needed to fulfill the above objective, namely a reengineering paradigm (Hadzhiev, 2022).

1.1. Framework requirements for implementing the reengineering paradigm

Each participant in the above-mentioned public environment affects the commercial processes in hospital facilities with certain requirements. For example, the state and municipalities require certain taxes, fees and compliance with the regulations and laws, with specific requirements concerning medicine (Carter T., 2002). Consumers demand diverse and quality services with low ownership costs, as well as timely, secure, regular and convenient processes for examinations and treatment (Nikolova-Alexieva, V., Krasteva, I., 2019). Suppliers require weighted prices, correct and timely payment, secure orders (N. Abdolvand at al., 2008). Creditors require risk minimization when returning the loan, as well as interest rates and guarantees set for the loan (Gigova, T. at al., 2019). Staff most often require effective employment contracts, appropriate remuneration, appropriate conditions and resources to fulfill their duties. Owners, entrepreneurs, partners require compliance with the vision, principles, mission, strategies, as well as obtaining a positive financial outcomes

and property protection. They are the ones who establish the hospital and the policy for the business processes (Hammer, M.,1990.). But what are the requirements for creating the relevant trade policy, what are the motives, what is the mechanism? In order to answer these questions, the reengineering paradigm should be applied and it should be taken into account that it requires complex management of complex processes that primarily affect state requirements and regulations (Hammer, M., & Champy, J., 1993).

This study reveals that the implementation of the reengineering paradigm, on the one hand, requires minimizing and/or eliminating the health and commercial inconsistencies affecting the vertical management paradigm of hospital facilities. On the other hand, it is, first of all, required to assess the quality of the processes affecting the implementation of the below-mentioned horizontal paradigm. Therefore, in the pursuit of constructive change for hospitals, on the one hand, the paradigms of vertical and horizontal management should be well thought out separately in order to improve their efficiency and specialization (Grover, V., & Malhotra, M. K., 1997). On the other hand, it is useful to achieve their interrelationship and to consider them as a whole, as a reengineering management paradigm. This does not mean that the individual familiar paradigms should not be in the direction of revealing their specific features, concepts and specializations (Mihova, T. B., Nikolova-Alexieva, V. N., 2020). It is a question that the fragmentation of processes promotes uncertain commercial policy and activity, which is a function of erratic human nature, and thus, it is difficult to ensure effective self-actualization of hospital facilities and their restructuring (Hadzhiev, B., 2022). It is fair to note that fragmentation with respect to specialization, which is a perfectly natural process, is initially beneficial. But today, hospitals and their business processes require a complex approach and intelligence that integrates different management paradigms (Valeva, K at al., 2021).

Reference: Hadzhiev, B. Complex reengineering, 2022

Fig.2. Horizontal management and organizational structure of hospitals

The present study demonstrates that there must be both vertical and horizontal governance for a hospital system to work effectively. For Bulgarian hospitals, it can be assumed, with sufficient accuracy, that they have already gained certain positive experience in the vertical management of business processes, but our survey reveals that there is not enough information about the horizontal management. Therefore, some recommendations for improving the hospital operation are related to the knowledge of basic horizontal process management aspects.

In each of the three major hospital system groups, the applied innovation processes for horizontal management aim to transform the existing hospital resources and scientific knowledge into marketable, highly competitive hospital services, products, or technologies. Business process reengineering requires the hospital service to bring balanced benefits to business, society and nature (Mihova, T. at al., 2020). The horizontal control algorithm can be represented by the following steps:

- Selection of an existing business process in hospitals in order to introduce a change;
- Orientation to improve the selected process and to create a new hospital activity category;
- Development of the technology to implement the horizontal connection between the existing commercial process and the new category;
- Establishing a connection and designing a new educational category;
- Implementation of the new hospital category.

Undoubtedly, in order to feel the benefit of the horizontal management of hospitals in Bulgaria, it is necessary to unite efforts to develop a reasonable national policy and strategy for such management.

For the **first hospital system group**, the horizontal connections require management efforts to achieve a quality policy and strategy affecting commercial processes for the admission of patients and the nomination of doctors and staff in hospitals. For this reception, management screens could be developed.

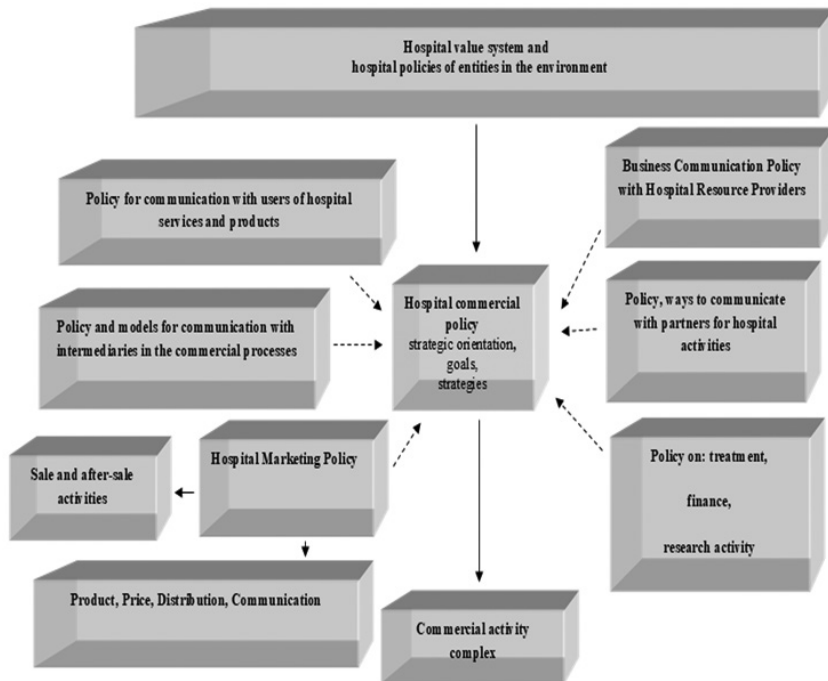
For the second group, through the horizontal management, the legislative and regulatory framework could be changed, and hence the hospital organizational management structure, so as to ensure quality treatment of admitted patients and balanced remuneration of doctors and employees in the hospital. In this regard, a system for an optimal option for selection of the bodies that are to represent and manage the hospital could be applied, as well as to reconsider the system that limits the hospital activities and the payment schemes for the actually performed activity when the limits are reached and overrun. Thus, also in this group, the interventions for structuring and rearranging the main commercial processes in the hospital system are of essential importance. Changes in both the national and hospital policy and strategy are involved.

In this **second group of the hospital system**, interventions related to digitalization processes in the management of commercial processes should not be neglected. Currently, new digital technologies have created a new set of strategies, mechanisms and tools for the world hospital system. By forming this set in the considered hospital group, the changes in the relation “incoming hospital resources-transformation of incoming resources-outgoing resources” can be continuously managed and improved. Another question is how this set is used and whether, through commercial processes,

it increases the value, quality and evaluation of the hospital service. Through digital technologies of the commercial processes prism, hospitals create more and more hospital segments and niches to identify their infrastructural, innovative, physician and service potential. This leads to a high fragmentation of hospital services, and hence to an increasingly difficult return on investment for hospital operations, especially when there is a lack of horizontal marketing and horizontal business process management. Obviously, in Bulgaria, it is necessary to implement digital technologies not only through vertical but also through horizontal management. Such a transformation of the processes in this part will have a synergistic and multiplying effect, both in the diversification of incoming resources and in the outgoing hospital services.

In the **third hospital system group**, the horizontal connections create new and efficient categories of structures and technologies for the realization of hospital services and products according to the users' needs.

Defining and changing the processes related to the distribution of hospital products and services can be the first to start with, then the procedure can continue with reconsidering the structure of the hospital system and the processes in it. The study reveals that in the most developed countries the distribution of hospital products and services is highly concentrated in business organizations and is now also observed in the transnational and multinational companies that form hospital facilities. In an open economy, the influence these business entities have in formation of the value of hospital services and products, measured as the ratio of their benefits to their efforts/costs, is increasingly high.

Reference: Hadzhiev, B. Trade policy, 2020

Fig. 3. Hospital business activities

The practice shows that when the benefits for Bulgarian consumers are low, and the costs of hospital services and products are high for the Bulgarian society, their value is very low for the Bulgarian economy. Similarly, if they are of high quality and are of interest and bring high benefits to foreign consumers, then its value will be high, not for the Bulgarian but for the foreign economy. So, the hospital management paradigm should also include a commercial policy to meet the real needs in the country of current and potential users and traders through well-thought-out negotiations and framed direct and indirect channels for the realization of hospital activities.

3. Possibilities for application of the reengineering paradigm through evaluation of the potential for reengineering of hospital business processes

In view of the above, a survey of 7 Bulgarian hospitals has been carried out as the assessment complied with a scale from 1 to 10 according to the main indicators for reengineering the commercial processes reflected in the table below.

Table 1

Assessment of the potential for reengineering of commercial processes in hospitals

Group of indicators	Indicators	Grade Score
Group A	Group A: Availability of appropriate hospital infrastructure for business processes;	5,92
	-a1 – availability of appropriate digital infrastructure;	3,6
	-a2 – estimation of the hospital location;	8,2
	-a3 – concentration of hospital services consumption in the subject's location;	7,1
	-a4 – innovation potential degree of commercial processes development in the region;	4,4
	-a5 – hospital public environment;	6,3
Group B:	Group B: Hospital knowledge for application of reengineering models and mechanisms in commercial relations;	3,96
	-b1 – implementation of horizontal management of commercial processes (CP);	4,3
	-b2 – assessment of knowledge about CP reengineering;	1,9
	-b3 – evaluation of the participation in the system for limiting the hospital activities;	1,2
	-b4 – awareness of the market share structure of the competitors in the sector;	6
	-b5 – awareness degree of the legal and political factors affecting the market;	6,4
Group C:	Group C: Potential for formation and implementation of hospital business policy;	4,33
	-c1 – evaluation of the value system and the policy of the hospital owners for the formation of a reengineering business policy;	6,2

Table 1 Cont'd

	-c2 – evaluation policy for business communication with hospital resource suppliers;	5,1
	-c3 – policy and costs for communication with partners for hospital activities;	3,4
	-c4 – policy and expenses for: treatment, finances, research activity;	2,3
	-c5 – hospital marketing policy;	1,5
	-c6 – policy and models for communication with intermediaries in commercial processes;	4,2
	-c7 – policy of hospital services and product users;	7
	-c8 – human resources management policy related to hospital business processes;	6,3
	-c9 – potential for reconsidering the nature and type of commercial processes.	3
	Total $K_m = (A+B+C) / 3$	4.74

It can be observed from the table above that the evaluation score is the lowest for the activities related to the limitation system. This is a big problem with the hospital state and the volume of their activity affecting the health pathways, reports and payment in case of insufficient performance and over-performance. The evaluation of hospital marketing policy, which is inextricably linked to commercial processes, is also very low.

The evaluation is not high even for reconsidering the nature and type of hospital business processes.

All this indicates that the management efforts should be focused on increasing the value of the indicators with the lowest ratings, and then on those for which hospitals have relevant competitive advantages. Such efforts will ensure:

- Reducing the economic contradictions between the hospitals and the state and municipal institutions, as well as the contradictions between the hospitals and the users of hospital services and products;
- Application of commercial process reengineering in hospitals will lead not only to a positive effect on the organizations themselves, but balanced benefits will also be achieved for the consumers;
- Accelerating the integration of all forms of hospital economic activities;
- Normal progress of the hospital reproductive process;
- Increasing the benefits of hospital services and products by ensuring and supporting their movement for place, time, quantity, and quality according to the needs and requests of users;
- Supporting and promoting scientific research through dissemination and implementation of science and technology in hospitals;
- Optimizing the quality of hospital products and services according to the best practice in the country and the world, and according to national and international standards and requirements;
- Assistance in building and spreading a global hospital culture.

4. Conclusion

Healthcare business processes are extremely complex, involving both clinical and administrative activities, large volumes of data and information, and large numbers of patients and staff. They are dynamic and require the interaction not only of organizational but also of medical elements. In an era of minimal budget growth, by applying the reengineering paradigm, hospitals would reduce costs and increase efficiency while improving the service provision and the patients' outcomes and benefits. The present study demonstrates that there must be both vertical and horizontal governance for a hospital system to work effectively. For Bulgarian hospitals, it can be assumed, with sufficient accuracy, that they have already gained certain positive experience in the vertical management of business processes, but our survey reveals that there is not enough information about the horizontal management.

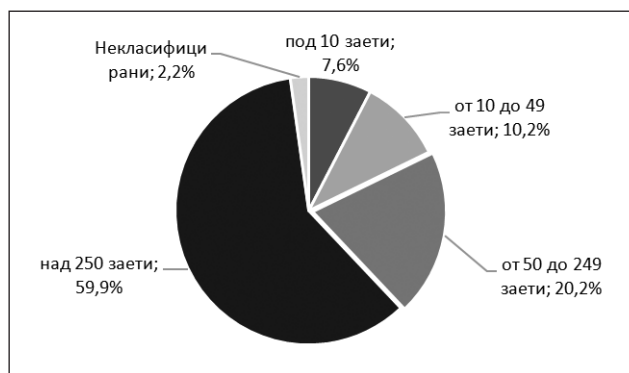
References:

- Hadzhiev, B. (2022).** Complex Reengineering. UHT
- Hadzhiev, B. (2022).** Management of enterprises in FPI. UHT
- Hadzhiev, B. (2020).** Trade Policy. P.: 2020
- Aiken, P. & Hodgson, L. (1998).** Synergy between business process and systems reengineering. Information system management
- Anyanwu K, Sheth A, Cardoso J, Miller J, Kochut K. (2003).** Healthcare enterprise process development and integration. *J Res Pract Inf Technol* 2003, 35: pp. 83–98
- Hill JB, Cantara M, Kerremans M, Plummer DC. (2009)** Magic quadrant for business process management suites. *Gartner Res* 2009, 15: pp.164–485
- Carter T. (2002).** Hospitals and reengineering. *J Hosp Mark Public Relations*, 14(1), pp. 59–78. doi: 10.1300/J375v14n01_06. PMID: 12569995
- Nikolova-Alexieva, V., Krasteva, I. (2019).** Diffusion of innovation in the Bulgarian dairy industry. - IOP Conference Series: Materials Science and Engineering, 878(1), 012071
- Gigova, T., Nikolova-Alexieva, V., Valeva, K. (2019).** Application of Business Crisis Forecasting Models in Bulgaria. - IOP Conference Series: Materials Science and Engineering, 618(1), 012071
- Hammer, M. (1990).** Reengineering Work: Don't automate, elaborate. *Harvard Business Review*, July-August, pp. 104–112
- Hammer, M., & Champy, J. (1993).** Reengineering the corporation: a manifesto for business revolution. New York, pp. 45–50
- Abdolvand N., Albadvi A., and Z. Ferdowsi. (2008).** Assessing Readiness for Business Process Reengineering. *Business Process Management Journal*, vol. 14, no. 4, pp. 497–511
- Grover, V., & Malhotra, M.K. (1997).** Business Process Reengineering: A tutorial on the concept, evolution, method, technology and application. *Journal of Operations Management*, (15), pp. 193–213. [http://dx.doi.org/10.1016/S0272-6963\(96\)00104-0](http://dx.doi.org/10.1016/S0272-6963(96)00104-0)
- Mihova, T.B., Nikolova-Alexieva, V.N. (2020).** Business communities - A factor of industry and bioeconomy development. - IOP Conference Series: Materials Science and Engineering, 878(1), 012070
- Valeva, K., Gigova, T., Nikolova-Alexieva, V. (2021).** Software Systems and Technologies in the Conditions of Industry 4. – International Conference Automatics and Informatics, ICAI 2021 Proceedings, 2021, pp. 223–226
- Mihova, T., Ivanova, I., Nikolova-Alexieva, V. (2020).** E-Learning - The practice in industrial enterprises. - International Conference Automatics and Informatics, ICAI 2021 Proceedings, 2021, pp. 129–134

ОСОБЕНОСТИ НА ВЪНШНОТЪРГОВСКАТА ДЕЙНОСТ НА БЪЛГАРСКИТЕ ФИРМИ

Настоящото изследване цели разкриване ролята на различните по големина фирми за реализиране на българския износ². Използвани са публични данни на НСИ, БНБ и Евростат за българската външнотърговска дейност. Анализът обхваща периода 2016 – 2022 г. За част от показателите все още не са налични данни за 2022 г. и 2021 г. В този случай са ползвани стойности за предходни години.

Външнотърговската дейност на българските фирми може да се характеризира с показатели за участието на различните групи фирми в реализацията на износа от страната. Евростат събира информация за износа на фирмите според броя на заетите лица в тях (2012 – 2019 г.). Показателите за фирмите се делят на до 10 лица, от 10 до 49 лица, от 50 до 249 лица, над 250 лица. Приносът на отделните групи фирми в целия стоков износ на ЕС (включително и между страните членки) е представен на фиг. 1.

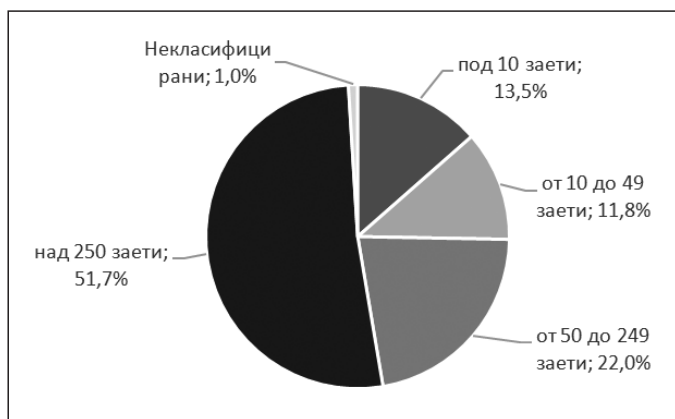
Източник: по данни на Евростат

Фиг. 1. Дял в реализацията на износа според броя на заетите лица в предприятията, ЕС-27, 2019 г.

¹ Доц. д-р Недялко Несторов, Институт за икономически изследвания при Българска академия на науките / Assoc. Prof. Nedyalko Nestorov, Economic Research Institute at Bulgarian Academy of Sciences: N_Nestorov@abv.bg

² Под „износ“ се имат предвид както сделките в рамките на ЕС, така и сделките с трети страни.

На фиг. 1 се вижда, че средно за ЕС27, фирмите с до 10 заети формират близо 8% от износа. По-големите фирми – тези с 10-49 заети, логично формират по-голям дял – 10%. Средните фирми с 50 до 249 заети изнасят 20% от стоките. Фирмите с над 250 заети формират 60%. В сравнителен план българските фирми имат по-различно участие в реализацията на българския износ. Разпределението само за България е показано на фиг. 2.

Източник: по данни на Евростат

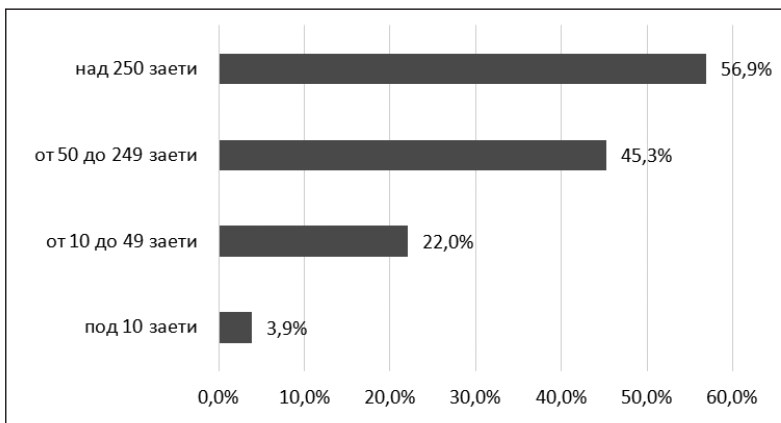
Фиг. 2. Дял в износа на фирмите според броя на заетите лица, България, 2016 –2021 г.

При фирмите с 10-49 и 50-249 заети дяловете са приблизително равни с тези на целия ЕС. Значителна разлика има при фирмите с под 10 работещи. Техния дял в стоковия експорт в България е почти 14% при средно 8% за ЕС. Той е по-голям за сметка на дела на фирмите с над 250 заети. За България той е близо 52% при средно 60% за ЕС. Това вероятно е следствие от структурата на българските фирми, която се различава от средноевропейската, както и от структурата на българския износ, който се различава значително от структурата на износа на целия ЕС.

От своя страна, броя на фирмите, извършващи износ, е индикатор за интернационализацията на предприятията. На фигура 3 е представен графично дялът на фирмите, извършващи износ от всички регистрирани в България фирми в съответната група.

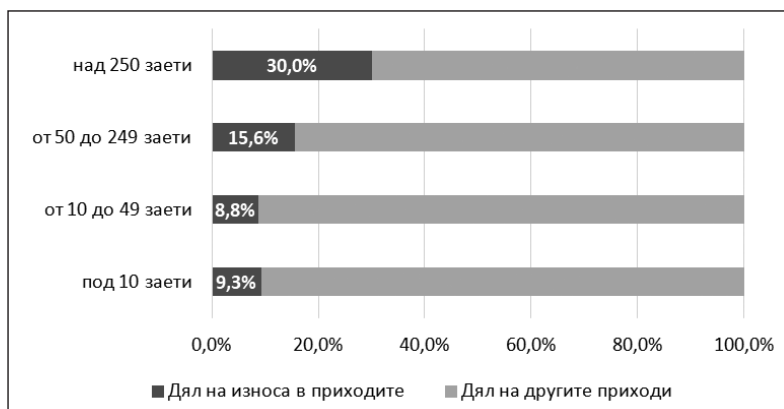
Забелязва се силна интернационализация при фирмите с над 250 заети. Повече от половината от фирмите в България, които попадат в тази категория, извършват износ. Близък е и дела на българските фирми с 50-249 заети лица. Близо половината от тях (45%), извършват износ. При фирмите с от 10 до 49 заети, дялът на износителите е 22%. Едва 3,9 процента от фирмите с до 10 заети извършват сделки по износ от страната.

Изчислено е и участието на приходите от износ, като компонент на приходите от всички продажби на фирмите, според техните категории. Резултатите са представени на фиг. 4.

Източник: по данни на Евростат

Фиг. 3. Дял (от броя на съответната категория) на българските фирми, извършващи износ през периода 2016 – 2020 г. средно, според броя на заетите лица.

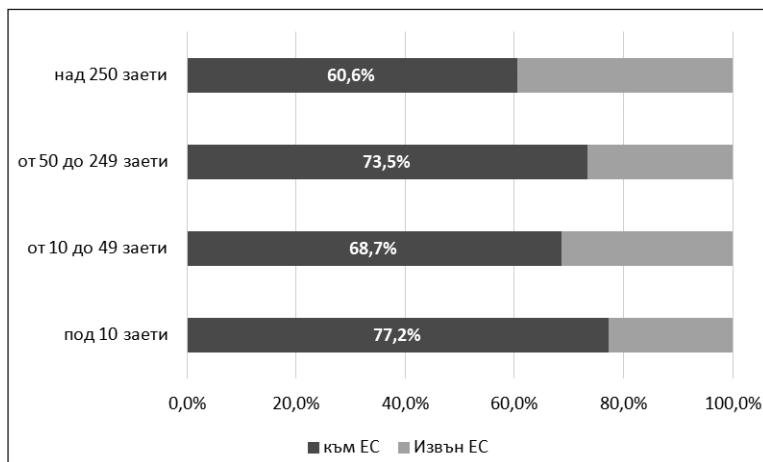

Източник: по данни на НСИ

Фиг. 4. Дял на износа в приходите на българските фирми, извършващи износ, средно за периода 2016 – 2020 г., според броя на заетите лица България, %

При фирмите с до 10 заети, извършващи експорт, над 9% от всички приходи от продажба се формират от продажби в чужбина. Близко е положението на фирмите с 10 до 49 заети, имащи сделки зад граница. Близко 9% от техните приходи са от износ. Българските фирми с 50 до 249 заети, извършващи износ, формират 16% от приходите си от чужбина. Над двойно по-голям дял имат фирмите с над 250 заети. При тях над 30% от приходите са от експорт. Ясно очертана е тенденцията по-големите по размер фирми да осъществяват по-големи обороти от продажби зад граница. Това се изследва и от (Маринов, 2017).

Картината за външнотърговската дейност на българските фирми се допълва и от предоставените данни за направленията на сделките на предприятията, извършващи износ. Разпределението по направление на сделките в ЕС и към трети страни е представено на фигура 5.

Източник: по данни на Евростат

Фиг. 5. Разпределение на обема на сделки по износ според направлението и според броя на заетите лица в предприятията-износители през 2018 г.

Според разпределението на сделките по направления, ясно се оформят предпочитанията на микро-, малките и средните предприятия да реализират сделки по износ предимно в рамките на ЕС. Прави впечатление високата концентрация към ЕС на микропредприятията. При тях сделките по износ в посока други страни от ЕС са над 75%. При малките и средните фирми от разглежданите нефинансови сектори тази концентрация е около 70%. Големите фирми се отличават с по-балансирано разпределение на сделките като съотношението е около 60:40 в полза на ЕС³. От тези данни може да се направи извод, че улесненията, предоставяни от членството на България в ЕС, могат да се тълкуват като важна детерминанта на интернационализацията на МСП. Също така, големите български предприятия явно са конкурентоспособни на фирмите от други страни, изнасящи сходни стоки, щом успяват повече на трети пазари.

Заклучение

В хода на анализа става ясно, че външнотърговската дейност на българските фирми е ключова за реализирането на икономически растеж на България; „това е изключително важно особено по време на икономическа криза“ (Войче-

³ За предходни периоди вж. (Тасев, 2012)

ска, 2021). Установява се, че над 22 хиляди са българските фирми, осъществяващи износ. Участието в реализирането на износа на различните групи български фирми според броя на заетите в тях лица се различава от средноевропейското равнище.

Отчетлива е тенденцията на повечето български външнотърговски фирми да осъществяват предимно сделки в останалите страни от ЕС, отколкото в трети страни. Прави впечатление и че в общия случай делът на износа в оборота на предприятията се увеличава с увеличение на броя заети лица.

В краткосрочен период повишаващите се цени и динамичното изменение на международните отношения, а оттам и международната търговска ситуация, са основните предизвикателства, пред които са изложени фирмите износителки.

Използвана литература

- Войческа, К. (2021).** Политика по оптимизация на инвестиционен портфейл по време на икономическа криза. – В: Иновативната неконвенционална парична политика на водещите централни банки и нейните ефекти за развитите и развиващите се държави, с акцент върху България. С.: ИК - УНСС, стр. 106–115.
- Николова, И. (2020).** Възможности и предизвикателства за експортноориентираните сектори на България в световната икономика. - В: Икономическо развитие и политики – реалности и перспективи: Международна научна конференция, посветена на 70-годишнината на Института за икономически изследвания при БАН, 21-22 ноември 2019 г. С.: Изд-во на БАН „Проф. Марин Дринов“, с. 233–240.
- Тасев, А. (2012).** Външнотърговският стокообмен и външните пазари на България. История, политика и икономика 1986 – 2008 г. С.: АИ „Проф. Марин Дринов“
- Marinov, E. (2017).** Foreign Trade Relations of Bulgaria. – In: Bulgarian Economy Ten Years in the European Union. Sofia, pp. 196–212
- Zlatinov, D., Atanasov, I. (2021).** Absolute and Conditional Convergence: A Story about Convergence Clubs and Divergence in the EU. *Ikonomicheski izsledvania*, 2, pp. 39–55

ДИГИТАЛНИ УМЕНИЯ: ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВО ИЛИ РЕШЕНИЕ ЗА БИЗНЕСА

В ХХІ век дигиталните умения се явяват едновременно и предизвикателство, и решение за бизнеса. До 2025 г. „пълната цифровизация...ще доведе до годишни икономии на разходи в световен мащаб в размер на 13-21 % във фазите на проектиране, инженеринг и строителство, и в размер на 10-17 % във фазата на експлоатация“ (Varatono et al, 2016). Новите технологии ще бъдат насочени към намаляване себестойността на строителната дейност, намаляване на времето, съкращаване на човеческите ресурси, улеснения при работата с големи (и малки) инфраструктурни проекти, отговор на изискванията за екологичност. „Дигиталната икономика би могла да ускори развитието на страните, които успеят бързо и ефикасно да се възползват от възможностите за прилагане на нови технологии, иновации, научни открития и цифровизация“ (Пандурска, 2021).

Основна цел на настоящата статия е установяване на състоянието и потребностите от развитие на дигитални умения в сектор „Строителство на съоръжения“ в контекста на дигиталната трансформация на бизнеса. В ХХІ век дигиталните умения се явяват едновременно и предизвикателство, и решение за бизнеса, така че анализ и систематизация на потребностите на сектора биха били особено полезни при търсенето на стратегически решения.

На практика строителната индустрия, смятана за изоставаща по отношение на възприемането и прилагането на цифрови инструменти, бавно се адаптира към дигиталните устройства и отказа от ползване на хартия. Правят се инвестиции в автоматизирани процеси и технологии, които минимализират влиянието на човека, но те все още нямат масов характер. Една от най-широко разпространените практики е употребата на мобилни технологии – те помагат за бързо прехвърляне на данни и файлове, експресни сметки на място, проследяване на разходите, бързо докладване до съответните органи и отчитане на часове труд и работа на оборудването.

Дигиталната трансформация на сектор „Строителство на съоръжения“ изглежда неизбежна и при преглед на стратегическите приоритети, регламентирани в някои политически документи:

---

¹ Доц. д-р Ирина Данаилова, УНСС / Assoc. Prof. Irina Danailova, UNWE: irina.danailova@gmail.com

➤ **Цифрова трансформация на България за периода 2020 – 2030 г.**

В съответствие с Европейския зелен пакт като основен ресурсоемък сектор се идентифицира строителният и в тази връзка се предприемат стъпки за неговата цифровизация. Устойчивото строителство оказва съществена роля за подобряване на околната среда и въздействието върху климата, ресурсната и енергийна ефективност, намаляване и управление на строителните отпадъци, по-ефективно използване на ресурсите и преход към кръгова икономика.

➤ **Стратегия за развитие на пътната инфраструктура в Република България 2016 – 2022 г.**

Стратегията за развитие на пътната инфраструктура в Република България дефинира рамка за постигане на желанието на България да има устойчива пътна система. По-ниските класове пътища, свързващи по-малки населени места, имат социално значение и спомагат за икономическо развитие, като намаляват миграцията към големите градове и по този начин намаляват нуждите от изграждане на скъпа инфраструктура, а също така намаляват и задръстванията, емисиите на парникови газове и отрицателния ефект от климатичните промени.

➤ **Национална стратегия за реформиране на строителния сектор**

В процес на разработване от Министерството на регионалното развитие и благоустройството. Стратегическият документ се очаква да обхваща няколко приоритетни области – електронно управление на инвестиционния процес, образование и умения; устойчиво строителство; иновации и научно-изследователската дейност. Подготвят се промени в Закона за устройство на територията и подобряване на инвестиционния процес с цел да се облекчи бизнесът, като се опрости процесът и всички стъпки да бъдат електронни и прозрачни – от проектирането до получаването на разрешението за строеж. Предвижда се всички документи да могат да се подават електронно, да се засили ролята на надзора в проектирането, както и отговорността на проектанта. МРРБ планира и изпълнява редица проекти за изграждане на Единен публичен регистър и Единна информационна система по устройствено планиране на територията, инвестиционно проектиране и разрешаване на строителството. Единната информационна система ще управлява процесите по провеждане на процедурите по заявяване, служебно преpraщане, съгласуване, одобряване и връчване на крайния административен акт и ще предоставя възможност за подаване и одобряване на проекти на устройствени планове и инвестиционни проекти по електронен път.

Очертаните стратегически приоритети в националните политики са в няколко основни направления: дигитализация на администрацията (държавна и общинска) – създаване на електронни бази данни (досиета) на строителните обекти, дигитално отчитане на строителството, подписване на договори, дигитален контрол и др; дигитализация на дейността на фирмите – те следва да развият дигиталната си среда чрез внедряване на различни системи (например внедряване на ERP системи). Като цяло и фирмите, и държавната администра-

ция са рестриктивни към дигитални решения – рядко се приемат договори, подписани само с електронен подпис; фактурите все още се предават на хартия с подпис (в някои случаи и с печат); т.е. документооборотът и комуникацията се извършват основно на хартия. Като следствие от по-горе описаната практика, дигиталните умения на работещите в сектора също изостават. Част от фирмите, основно проектантските, насърчават служителите си да се обучават в дигитални умения, но напредъкът не е достатъчен, тъй като предвижданите реформи поставят сериозни предизвикателства пред сектора по отношение на дигиталните умения на работната сила.

За постигането на стратегическите цели за развитие на сектора и подготовката му за дигитална трансформация в съответствие с промените, които предстоят, особено полезен би бил анализ на дефицитите на дигитални умения. За целта е направено анкетно проучване², като структурата на въпросите следва дигиталната рамка DigComp 2.1. Общите дигитални умения са изисквани от всички длъжности в сектора, а специфичните са само за някои от длъжностите. Използван е подход, при който получената информация се визуализира в таблици, а анализът на данните следва всяка една таблица.

Таблица 1
Област на дигитална компетентност 1:
ИНФОРМАЦИЯ И ДАННИ

Наименование на дигиталното умение/ компетентност	Изисквано ниво на владееене (по скала от 1 до 8)	Реално ниво на владееене (по скала от 1 до 8)	Разлика – дефицит (по скала от 1 до 8) (Б – В)
А	Б	В	Г
ОБЩИ УМЕНИЯ			
1. Формулиране на нуждите от информация, търсене на данни...Създаване и актуализиране на лични стратегии за търсене.	5,64	5,28	0,36
2. Анализирание, сравняване и критично оценяване на достоверността и надеждността на източниците на данни, информация и дигитално съдържание.	5,79	5,28	0,51
3. Организиране, съхраняване и извличане на данни, информация и съдържание в дигитална среда, както и тяхното организиране и обработване в структурирана среда.	5,98	5,32	0,67

² Проучването е част от дейностите по проект „Съвместни действия на социални партньори за развитие на дигитални умения“, като авторът е част от екипа. При дефинирането на специфичните умения е търсено мнението на анкетираните лица, работещи в сектора.

СПЕЦИФИЧНИ УМЕНИЯ			
1. Въвеждане на данни и дигитално съдържание	8,00	6,00	2,00
2. Съхранение на база данни.	8,00	7,00	1,00
3. Структуриране на база данни за нуждите на работната структура.	8,00	7,00	1,00
4. Планиране и разработване на специфична база данни за бъдещи разработки.	6,00	5,00	1,00

В област на компетентност „Информация и данни“ (Табл.1) изискваното и притежаваното ниво във всички умения се разминават. Дефицитите са най-големи при „Въвеждане на дигитално съдържание“, което е проблем, тъй като мобилните технологии имат (и ще имат) все по-широко приложение в сектора – най-малкото като помощно средство за бързо прехвърляне на данни и файлове, експресни сметки на място, проследяване на разходите, бързо докладване до съответните органи и отчитане на часове труд и работа на оборудването.

Таблица 2

Област на дигитална компетентност 2:
КОМУНИКАЦИЯ И СЪТРУДНИЧЕСТВО

Наименование на дигиталното умение/ компетентност	Изисквано ниво на владееене (по скала от 1 до 8)	Реално ниво на владееене (по скала от 1 до 8)	Разлика – дефицит (по скала от 1 до 8) (Б – В)
А	Б	В	Г
ОБЩИ УМЕНИЯ			
1. Взаимодействие и избор на подходящите дигитални средства за комуникация.	5,78	5,21	0,57
2. Споделяне на данни, информация и дигитално съдържание чрез подходящи дигитални технологии.	5,88	5,23	0,65
3. Участие в общественния живот чрез използване на публични и частни дигитални услуги.	4,36	4,36	0,00
4. Използване на дигитални инструменти и технологии за съвместни процеси, както и за съвместно изграждане и създаване на данни, ресурси и знания.	5,24	4,78	0,47
5. Познаване на поведенческите норми и ноу-хау при използване на дигитални технологии и взаимодействие в дигитална среда. Адаптиране на комуникационните стратегии към специфичната аудитория и осъзнаване на културното многообразие и различията между поколенията в дигитална среда.	4,56	4,29	0,27

6. Създаване и управление на една или няколко дигитални идентичности, защитаване на собствената репутация, успешна работа с данните, създадени чрез различни дигитални инструменти, среди и услуги.	4,34	4,19	0,16
СПЕЦИФИЧНИ УМЕНИЯ			
1. Постоянно изучаване на нови дигитални възможности, които да улеснят работните процеси.	8,00	6,00	2,00
2. Използване на база данни за нови задачи със сходни специфични условия.	8,00	7,00	1,00

Онлайн сътрудничество и комуникация са важен аспект от дейността на фирмите в сектора; показателно за това са посочените изисквани нива за дигитални умения. Все повече предприятия имат онлайн платформи, софтуер за комуникация и сътрудничество, ползват мобилни средства за обмен на информация, търсят начини да обменят документи и информация онлайн. Управлението на информационните сигнали, дигиталните проблеми и комуникацията са жизненонеобходими за всяка организация, стремяща се към развитие и просперитет. Комуникационната гъвкавост и адаптацията към изискванията на новата дигитална реалност се очертават като важни показатели за конкурентоспособност и устойчивост. На тази база е разбираемо защо общите дигитални умения в област на компетентност „Комуникация и сътрудничество“ (Фиг. 11) са оценени като съществени за сектора и това личи от изискваното ниво, отчетено в анкетите – 4 и 5 по DigCmp 2.1. По нито едно от уменията притежаваното ниво не надвишава изискваното, напротив – наблюдават се дефицити.

Важно е да се отбележи, че при „Участие в обществения живот чрез използване на публични и частни дигитални услуги“ има пълно припокриване между изискваното и притежаваното равнище. По отношение на специфичните дигитални умения разминаванията са още по-големи, като обект на внимание за промяна следва да бъдат и двете посочени умения.

Таблица 3

Област на дигитална компетентност 3:
СЪЗДАВАНЕ НА ДИГИТАЛНО СЪДЪРЖАНИЕ

Наименование на дигиталното умение/компетентност	Изисквано ниво на владееене (по скала от 1 до 8)	Реално ниво на владееене (по скала от 1 до 8)	Разлика – дефицит (по скала от 1 до 8) (Б – В)
А	Б	В	Г
ОБЩИ УМЕНИЯ			
1. Създаване и редактиране на дигитално съдържание в различни формати, изразяване чрез дигитални средства.	4,38	3,74	0,64

Продължение на табл. 3

2. Модифициране, усъвършенстване, подобряване и интегриране на информацията и съдържанието в съществуващите знания с цел създаване на ново, оригинално и подходящо съдържание и знания.	4,17	3,69	0,48
3. Разбиране по какъв начин се прилагат авторските права и лицензите по отношение на данни, дигитална информация и съдържание.	4,17	3,47	0,71
4. Планиране и разработване на поредица от разбираеми инструкции за компютърна система с цел решаване на даден проблем или изпълнение на конкретна задача.	3,98	3,02	0,97
СПЕЦИФИЧНИ УМЕНИЯ			
1. Работа със специализирани програми – MS Word, Excel, Project.	8,00	5,25	2,75
2. Работа със специализирани програми – Autocad.	5,00	4,00	1,00
3. Създаване на данни и дигитално съдържание.	7,33	5,67	1,67
4. Работа със специализиран софтуер.	8,00	6,50	1,50
5. Фотообработка.	7,00	5,00	2,00
6. Дигитален дизайн.	7,00	5,00	2,00
7. Модифициране на дигитално съдържание.	6,00	5,00	1,00

Създаването на дигитално съдържание (Табл. 3) е важна за сектора дейност и има пряка връзка с процесите на дигитализация в него. И тук разминаването в изискваните и притежаваните нива по отношение на общите дигитални умения е по-малко, отколкото при специфичните, но прави впечатление наличието на дефицити във всички дименсии. Пропуските, на които трябва да се обърне внимание по отношение на специфичните дигитални умения, могат да бъдат ранжирани по следния начин (от най-голяма към най-малка разлика в изисквано и притежавано ниво): работа със специализирани програми – MS Word, Excel, Project – 2,75; фотообработка – 2; дигитален дизайн – 2; работа със специализиран софтуер – 1,5; създаване на данни и дигитално съдържание – 1,67; работа със специализирани програми – Autocad – 1; модифициране на дигитално съдържание – 1. Спецификата на конкуренцията на пазара на труда и необходимостта от адаптиране към най-разнообразни изисквания на потребителите на услуги модифицира дейността в сектора по интересен начин – дейности, типични за други сектори, се изискват и очакват в този (дигитален дизайн, фотообработка).

Таблица 4
Област на дигитална компетентност 4: БЕЗОПАСНОСТ

Наименование на дигиталното умение/ компетентност	Изисквано ниво на владеее (по скала от 1 до 8)	Реално ниво на владеее (по скала от 1 до 8)	Разлика – дефицит (по скала от 1 до 8) (Б – В)
А	Б	В	Г
ОБЩИ УМЕНИЯ			
1. Защищаване на устройствата и дигиталното съдържание и разбиране на рисковете и заплахите в дигиталната среда. Познаване на мерките за безопасност и сигурност и обръщане на необходимото внимание на надеждността и поверителността.	5,78	4,64	1,14
2. Защищаване на личните данни и поверителността в дигитална среда. Разбиране по какъв начин да се използва и споделя лична идентифицираща информация и същевременно притежаване на способност за защита на себе си и другите от вреда. Разбиране, че дигиталните услуги използват „Политика за поверителност“, за да информират как се използват личните данни.	5,55	4,29	1,26
3. Избягване на рисковете за здравето и заплахите за физическото и психическото благосъстояние при използване на дигитални технологии. Защищаване от възможни опасности в дигиталната среда (напр. кибертормоз). Осъзнаване, че дигиталните технологии са инструмент за социално благополучие и включване.	5,19	3,88	1,31
4. Яснота по отношение на въздействието на дигиталните технологии и тяхното използване върху околната среда.	4,75	3,60	1,15
СПЕЦИФИЧНИ УМЕНИЯ			
1. Споделяне на защитена информация чрез сигурни пароли.	6,00	4,00	2,00
2. Защищаване на споделено съдържание чрез създаване на лого върху изображение.	6,00	4,00	2,00

Рисковете, срещани в дигитална среда, изискват конкретни умения – за предпазване от кибератаки, разпознаване на фалшиви новини, защита на лични данни, защита на дигитално съдържание и др. Притежаването на такъв тип умения вече е критично важно за оцеляването на бизнеса. В този контекст секторът не остава встрани от тенденциите и това се вижда от изразената необходимост от притежаване на общи дигитални умения, включени в област на компетентост „Безопасност“ (Табл. 4). Изискваното ниво на владеене е напреднало (което отразява важноста на тази компетентност), но реално притежаваното ниво е средно.

Таблица 5

Област на дигитална компетентност 5: РЕШАВАНЕ НА ПРОБЛЕМИ

Наименование на дигиталното умение/компетентност	Изисквано ниво на владеене (по скала от 1 до 8)	Реално ниво на владеене (по скала от 1 до 8)	Разлика – дефицит (по скала от 1 до 8) (Б – В)
А	Б	В	Г
ОБЩИ УМЕНИЯ			
1. Разпознаване на технически проблеми при работа с устройства и използване на дигитална среда и разрешаване на проблемите (от отстраняване на повреди до решаване на по-сложни проблеми).	4,56	3,86	0,70
2. Оценяване на потребностите и идентифициране, оценяване, избиране и използване на дигитални инструменти и възможни технологични решения за тяхното удовлетворение. Настройване и персонализиране на дигиталната среда за лични нужди (напр. свързани с достъпността).	4,61	3,98	0,63
3. Използване на дигитални инструменти и технологии за създаване на знания и иновативни процеси и продукти.	3,98	3,42	0,56
4. Разбиране къде трябва да се подобри или актуализира собствената дигитална компетентност. Подкрепяне на другите в развитието на дигиталните им компетентности. Търсене на възможности за собствено развитие, в съответствие с дигиталната еволюция.	4,75	4,02	0,74
СПЕЦИФИЧНИ УМЕНИЯ			
1. Създаване на база данни от възникнали проблеми при използване на дигитална платформа.	3,00	1,00	2,00

Решаването на проблеми (Табл. 5) реално припокрива другите области на компетентност на DigComp, включително боравене с информация, взаимодействие с хора и/или прилагане на мерки за безопасност. Така че може да се разглежда като спомагателен процес, чрез който заетото лице оценява даден проблем и предлага/прилага ефективен ход на действие. Тук също се наблюдават дефицити под единица при общите дигитални умения и два пункта – при специфичните.

Предвид, че секторът е много слабо дигитализиран, дефицитите се компенсират сравнително лесно или по-скоро липсата на дигитални умения не води до отпадане от пазара на труда. Очакванията са, че това ще се промени и в следващите 5-6 години и дигиталните умения ще станат задължително условие при назначаване на работа. В тази връзка новосъздаденият Пакт за умения в строителството³ ще бъде сериозна помощ при съставянето на програми за професионално образование и продължаващо обучение.

³ <https://www.fiec.eu/news/news-2022/eu-pact-skills-construction-out>

Направеният преглед на основни стратегически документи и приоритети и анализите на анкетното проучване дават основание за следните основни изводи:

- При назначаването на работната сила не се поставя акцент върху притежаването на дигитални умения. Изключение правят проектантските фирми, които изискват умения за работа със специфичен софтуер за проектиране и/или анализ, който е наложен в съответното дружество.

- Бъдещото развитие на сектора е свързано с очакване за дигитализация и то със сериозни темпове – въвеждане на нови технологии и дигитални решения (ERP, CRM, BIM, различни модели за мониторинг, бази данни и други).

- Въпреки динамиката в развитието на сектора и оттам – трудното прогнозиране на процесите, основните усилия трябва да се насочат към обучението на заетите лица в общи и специфични дигитални умения и убеждаването им, че дигитализацията ще подобри и улесни работата им. Особено належащо е да се преодолее предубеждението, че въвеждането на дигитални решения ще доведе до загуба на работни места, което води до силен отпор от работещите в сектора (в някои случаи дори отказ за работа с e-mail).

- При всички дигитални умения в разгледаните области на дигитална компетентност се идентифицира наличие на дефицити, които (особено в частта на специфичните умения) трябва да бъдат преодолени. Необходимо е да бъдат предприемани системни действия, да се направят дългосрочни планове, които ще обезпечат необходимите нива на компетентност, като например „адаптиране на системите за образование и обучение, в т.ч. и чрез разнообразяване на предлагането, разширяване на достъпа, гъвкавост при осигуряване на достъпа и при подбора на формите и методите на обучение, подобряване на съответствието на потребностите на пазара на труда и на качеството“ (Зарева, 2011). Обучението и развитието на наетите лица ще доведат до „подобряване на компетенциите на лицата и до подобряване на успешното изпълнение на задълженията“ (Манчева, 2022).

- Промяна на нормативната уредба и на системите за образование и обучение също е изключително належаща. Динамиката в развитието на дигиталните технологии и самата дигитална трансформация ще изискват все по-гъвкаво поведение от страна на работната сила. „Осигуряването на учене през целия живот и добри квалификационни умения на заетите лица би довело до добро трудово заплащане и предпоставка младите хора да градят кариера и да създават семейства в България“ (Колева-Стефанова, 2019).

- Концепцията Учение през целия живот става все по-важна и значима. В тази връзка разработването на разнообразни формати, включително „специализирани комплексни тренинг интервенции (вкл. присъствени и електронни), в които се акцентира върху компетенциите за предоставяне на ефективна обратна връзка и развитие на компетенциите на хората в екипа“ (Атанасова, 2019) биха били особено полезни.

Секторът е изключително зависим от държавата; характерна особеност е наличие на достатъчно регулации и регламентации. С малки изключения инвестициите се правят с обществен ресурс. В тази връзка фундаментално е държавата да промени генерално законодателната и нормативна рамка, така че като първа стъпка да не затруднява дигитализацията, а след това да я направи задъл-

жителна. Това може да стане чрез конкретни действия, свързани с насърчаване на цифровизацията и мотивиране на заетите лица за придобиване на дигитални умения.

Използвана литература

- Атанасова, М. (2019).** Управление и развитие на човешките ресурси в организациите – съвременни тенденции и предизвикателства. *Научни трудове на УНСС*, том 3, с. 15–31.
- Баратоно, П. и к-в. (2016).** Наръчник за въвеждане на строително-информационно моделиране от европейския публичен сектор. Стратегически действия за ефективност на строителния сектор: стимулиране на стойността, иновациите и растежа. На разположение в: <http://www.eubim.eu/wp-content/uploads/2018/02/GROW-2017-01356-00-00-BG-TRA-00.pdf>
- Зарева, И. (2011).** Възрастните хора на пазара на труда в България. Насоки за насърчаване на активното стареене. *Икономически изследвания*, кн. 1, с. 41–65.
- Колева-Стефанова, Д. (2019).** Динамика, анализ и институционална рамка на раждаемостта в България. *Научни трудове на УНСС*, том 3, с. 75–93.
- Манчева, М. (2021).** Грижите за деца в ранна детска възраст като фактор за съвместяването на професионалния и личния живот. *Индустриални отношения и обществено развитие*, бр. 4, с. 19–30.
- Пандурска, Р. (2021).** Индексът за дигитална икономика и общество като индикатор за цифровата трансформация на страните от ЕС. – В: Шестнадесетата международна научна конференция на младите учени „Икономиката на България и Европейския съюз: предизвикателството COVID-19“, УНСС, ФСФ, с. 408–419.

ВЛИЯНИЕТО НА КАЧЕСТВОТО НА ОДИТА ВЪРХУ ИКОНОМИЧЕСКИЯ РАСТЕЖ

Финансовите отчети са ползват от широк кръг, вътрешни и външни за предприятието, потребители при вземането на управленски решения. По-голям е кръгът на външните потребители с инвестиционни намерения, които оказват позитивно влияние върху темповете на икономическия растеж.

Целта на настоящата научна статия е да се обоснове влиянието на независимия финансов одит, осъществяван в съответствие с изискванията за качество, върху икономическия растеж. Потребители на информацията от финансовите отчети могат да бъдат акционери, инвеститори, кредитори, възложители на обществени поръчки, кандидати за работа и др. По този начин резултатите от одита оказват влияние върху решенията на микроикономическо ниво, насочени към подобряване и растеж на икономическото благосъстояние на фирмите и на макроикономическо ниво. Това комплексно влияние на независимия финансов одит е безспорно. От една страна, външният одитор се избира от собствениците на предприятията и продуктът от професионалната му дейност е насочен именно към тях, от друга страна, същият този продукт има публичен характер. Според проф. Огнян Симеонов независимият финансов одит като част от системите за управленски контрол създава предпоставки за ограничаване на информационния риск на органите за общо управление на организацията и на други заинтересовани външни потребители при ползване на информацията от финансовите отчети². Предприятията, подлежащи на задължителен финансов одит, публикуват в Търговския регистър годишните си финансови отчети заедно с одиторския доклад. Колкото по-качествен е одитът, толкова по-висока добавена стойност има той за обществото. Водещ е интересът и мотивацията на потребителите на финансовия отчет за реализирането на независимия финансов одит, но професионалната дейност е изцяло съобразена с макроикономическите изисквания, в т.ч. закони, нормативни регулации, международни одиторски стандарти и др. Публичността на одиторския доклад може да се използва и като измерител на необходимостта от предприемане на действия от страна на държава-

---

¹ Доц. д-р Красимир Йорданов, докторант Адриана Атанасова, катедра „Финансов контрол“, УНСС / Assoc. Prof. Krasimir Yordanov, PhD student Adriana Atanasova, Department of Financial control, UNWE: kvjordanov@unwe.bg; atanasova_3a@unwe.bg

² Симеонов, О., Ламбовска, М. (2016). Системи за управленски контрол, стр. 83.

вата към регулиране на тяхната дейност. Колкото повече модифицирани мнения и подадени сигнали към компетентни органи има от страна на регистрираните одитори, толкова по-висока би била необходимостта от предприемане или на корективни действия от страна на съответните държавни институции към фирмите, или промени в законодателството с цел актуализиране на нормативната уредба в съответствие с нуждите на потребителите. Постигането на синергичен ефект между микро- и макроикономическо ниво с помощта на независимия финансов одит би могло да доведе до икономически растеж.

Системите за вътрешен контрол, вътрешен одит и външен независим финансов одит носят различна добавена стойност за всяка група потребители на финансова и нефинансова информация – както на ниво предприятие, така и на ниво общество и стабилност на икономиката. В предложението за Директива на Европейския парламент и на Съвета за изменение на Директива 2013/34/ЕС, Директива 2004/109/ЕО, Директива 2006/43/ЕО и Регламент (ЕО) №537/2014 относно отчитането на предприятията във връзка с устойчивостта се посочва необходимостта от предприемане на промени за повишаване на надеждността на публикуваната информация, свързана с устойчивото развитие. Една от причините е, че потребителите изискват информация за устойчивост, а предприятията не публикуват такава или дори тя да е оповестена, е непълна. Според мотивите на Европейския парламент нефинансовата информация, която се публикува от дружествата, следва да подлежи на задължителен одит. В тази информация се съдържа „двойна същественост“ или по-точно – както перспективата „отвън навътре“, така и перспективата „отвътре навън“. В контекста на нашата теза това е пример за синергичния ефект между макро- и микроикономическо ниво или влиянието на нормите, зададени от държавата за въздействието на фирмите върху обществото и околната среда. Медиатор между тях е независимият одит, носещ добавена стойност и навътре към одитирания обект, и навън към потребителите и обществеността. В този случай може да се каже, че одиторът на нефинансовата информация играе в определена степен и ролята на надзор върху прилагането на нормативните изисквания и дава „обратна връзка“ с разумна степен на сигурност относно вярност и пълнота на информацията и съответствието ѝ с приложимата рамка за отчитане. Колкото по-качествен е одитът на финансовата и нефинансовата информация, толкова по-стабилна би била една икономика. Рискът от некачествен одит резултира в подведени потребители, в т.ч. инвеститори, финансови загуби, изпадане в несъстоятелност на фирми и фалити, повишаване на безработицата поради съкращения и други. Изразяване на одиторско мнение, което не е подкрепено с достатъчни и уместни одиторски доказателства, създава повишен риск от изразяване на неправилно одиторско мнение. Най-благоприятната хипотеза за едно одитирано предприятие е регистрираният и отговорен одитор да изрази немодифицирано мнение без параграф за съществена несигурност по отношение на принципа за действащо предприятие. При индикатори за риск предприятието да продължи да бъде действащо в следващата една година, да управлява своите активи и да урежда своите задължения, дружеството може да има интерес тази информация да не бъде публична. За да бъде защитено качеството на одита, обективността на мнението на одитора върху финансовия отчет и

интереса на потребителя на информацията са регламентирани възможности за оттегляне. В Закона за независимия финансов одит³ е посочено, че различията в мнението не са причина за оттегляне от одитния ангажимент. Задължението за допълнително докладване⁴ от регистрирания одитор до компетентния орган, осъществяващ надзор над одитираното предприятие, покрива риска неблагоприятна информация за предприятия от обществен интерес да не достигне до държавните органи. Това докладване включва както информирание за модификации в мнението, така и установена по време на одита информация, която може да предизвика последици за съществено нарушаване на нормативни разпоредби и/или съществена заплаха или съществено съмнение относно продължаването на дейността на предприятието от обществен интерес. Важно е да се отбележи, че това докладване е своевременно и надзорните органи могат да предприемат действия, за да ограничат отрицателния ефект върху обществото. В този случай регистрираният одитор спомага стабилността и растежа в икономиката чрез осъществяването на своята независима и обективна професионална дейност.

При задължителен одит на предприятия, които не са от обществен интерес, остава непокрит рискът мнението на одитора да не достигне до широката общественост. Съществува забавяне в обработката на подадените годишни финансови отчети в Търговския регистър. Императивно законово изискване е публикуване в Търговски регистър на годишните финансови отчети заедно с одиторския доклад⁵. Публикуването е задължение на одитираното дружество. Ако одиторският доклад би могъл да навреди на репутацията и бизнес дейностите, тогава по-приемливо от страна на собствениците е да понесат административните санкции за непубликуване на изискваните документи, отколкото да понесат морални и/или материални загуби. Основен проблем в администрирането на процеса по публикуване е забавеният контрол, който е по-скоро последващ, отколкото текущ. Одиторският доклад следва да се публикува до края на месец септември на годината, следваща годината на финансовия отчет. Периодът, в който се осъществява контрол от страна на Агенция по вписванията за съответствие на подадените за публикуване документи със законово изискваните, може да бъде години след момента на подаване на информацията. Когато етапът на установяване на нередности и издаване на предписания е прекалено отдалечен от момента на неизпълнени или непълно изпълнени законови изисквания, тогава и резултатът от този контрол не е толкова полезен. Съществуват примери в Търговския регистър на дружества, които не са публикували в установения срок през 2021 г. годишен финансов отчет за 2020 г. и одиторски доклад към него. Контролът установява обстоятелството през 2022 г. и издава предписания за корекции. При подаване на годишните финансови отчети към Националния статистически институт се отбелязва дали

---

³ чл. 49, ал.1 от Закона за независимия финансов одит

⁴ чл. 61, ал.1 от Закона за независимия финансов одит

⁵ чл. 38, ал. 1 и 3 от Закон за счетоводството

дружеството подлежи на одит, но не се изисква прилагането на доклад. Национална агенция по приходите също не събира одиторските доклади, с малки изключения при данъчни ревизии по Закона за корпоративното подоходно облагане. Предприемане на корекция в контрола от държавата чрез независимата и обективна оценка на одитора за достоверността на финансовите отчети би подобрила „обратната връзка“ от предприятията, субекти на микроикономиката, относно надеждността на подаваната от тях информация. Одиторът потвърждава в разумна степен обекти данъци, имащи пряко отношение към държавния бюджет, дълготрайни материални активи за тяхното съществуване и оценка, материални запаси и парични средства към 31.12. и други обекти на финансова отчетност. Държавата едновременно изисква независим финансов одит и не обработва адекватно и ефективно тази информация. Предприемане на промяна в методологията на Националната агенция за приходите чрез изискване на одиторските доклади от фирмите, подлежащи на одит, би подобрило ефективността на системите по анализ на риска във връзка извършване на данъчни проверки и ревизии.

Държавният орган, осъществяващ надзор върху качеството на одиторските услуги, е Комисията за публичен надзор над регистрираните одитори. Институцията разполага с обобщена информация на база подаваните от одиторите единни годишни отчети. Данните основно включват одитирани предприятия и вид на одиторското мнение като одиторите нямат задължение да предават одиторските си доклади. Звеното за анализ и оценка на риска на Комисията използва информацията, публикувана в Търговския регистър, с цел идентифициране на рискови предприятия и предприемане на действия за извършване на инспекции и разследвания. Непълната информация в Търговския регистър влияе и върху предварителния анализ за избор на ангажименти за преглед от инспекционните екипи. Въпреки че контролът пряко е насочен към професионалната дейност на регистрираните одитори, съществува и косвен ефект върху секторите на одит клиентите. Членовете на Комисията са лица, предложени от министъра на финансите, управителя на Българската народна банка, Комисията за финансов надзор и управителния съвет на Института на дипломираните експерт-счетоводители (ИДЕС). Те участват в заседанията и вземането на решения в Комисията. Това означава, че държавни институции, които са и надзорен орган за определен икономически сектор на предприятия от обществен интерес, имат информация за самото дружество, което лицензират и регулират и пряка информация за начина на провеждане на одита, вкл. откритите значими пропуски, идентифицирани при инспекцията за гарантиране качеството на професионалната дейност на одитора. Обвързването на държавните институции спомага за стабилността на икономиката. Навременната и надеждна информация от фирмите, вкл. осъществяващите независим финансов одит, до държавните институции води до адекватна реакция на макроикономическо ниво. Могат своевременно да бъдат предложени законодателни промени с цел запазване на стабилността на икономиката.

Системата за гарантиране качеството на професионалната дейност на регистрираните одитори включва извършването на инспекции от Комисията и от ИДЕС за адекватност и по отношение на системата за вътрешен контрол на

качеството (СВКК). Независимо дали обектът на надзор извършва одит като индивидуална практика или е одиторско дружество, следва да има адекватно разписана и ефективно прилагана система. Качеството на одита е следствие от тези два фактора. В одиторското дружество вътрешният контрол със своите пет елемента следва да е част от СВКК. Контролната среда, като първи и фундаментален елемент на вътрешния контрол, включва опорни точки за лидерски отговорности, норми на поведение, организационна структура, човешки ресурси и компетентности на персонала. Отнасяйки този елемент до системата, това следва да включва лидерски отговорности, етични изисквания и човешки ресурси по смисъла на Международния стандарт за контрол върху качеството 1 (МСКК 1). Т.е. на това ниво двата елемента от вътрешния контрол и от СВКК се покриват, въпреки че са изисквани по различни професионални стандарти. Втори елемент на вътрешния контрол е управлението на риска, което включва неговото идентифициране, оценяване и контролиране. Ако едно дружество е с основен предмет на дейност независим финансов одит, тогава елементът приемане и продължаване на ангажмента по смисъла на МСКК 1 може да се разглежда именно като идентифициране на риска за одитора на етапа на предварителното планиране и вземане на решение за реакция. Възможните хипотези са отказ на ангажмента (избягване на риска), наемане на подизпълнители и привличане на експерти в екипа (редуциране на риска), възможен ли е съвместен одит (споделяне на риска) или приемане на ангажмента (приет риск). Контролните дейности като елемент на вътрешния контрол са изпълнените процедури от одитора в отговор на оценения риск или елементът изпълнение на ангажмента от СВКК. Аналогично информацията, комуникацията и мониторингът се припокриват с текущото наблюдение, вкл. фактически проверки. Т.е. всички елементи на вътрешния контрол от рамката COSO са част от СВКК на одитора. Мотивацията за вътрешен контрол гарантира постигане на разумна степен на сигурност, че целите на организацията ще бъдат изпълнени и качеството на одита ще бъде гарантирано.⁶ Целта на одиторските дружества, която е законово императивно заложена, е качествен и ефективен одит. Това е отклонение от стандартните определения за вътрешния контрол. Целите на организацията в този случай са зададени извън нея, както и рамката за разработване на политики и процедури. Инспекциите от Комисията оценяват съответствието на СВКК на одитора с нормативните изисквания и ефективното прилагане на разписаните политики и процедури в дружествата, осъществяващи одит. Качеството може да се подобрява или чрез високоэффективния мониторинг в организациите, или чрез външно наложените препоръки за подобрене на системите в одиторските дружества чрез Комисията. Както независимият финансов одит се позиционира между одит клиента си, потребителите на финансовата информация и държавните регулации, така и Комисията е между одиторските дружества, държавните регулации и

---

⁶ Lambovska, M., & Yordanov, K. (2020). Understanding 'Motivation-Internal Control' Relations in Municipalities. *TEM Journal*, 9(2), 662-671. Available at: <https://doi.org/10.18421/TEM92-32>

потребителите на информацията, която публикува държавната институция. Първо ниво на добавена стойност за икономическата стабилност и растеж са одиторите, второ ниво на добавена стойност носи Комисията, като призмата е една – независимият финансов одит.

В Таблица 1 са представени в относителен дял видовете одиторски мнения на база подадени от одиторите единни годишни отчети към ИДЕС. Информацията е обработена и представена от Комисията в годишния ѝ отчет. Не се забелязват значими промени в структурата на одиторските доклади, което би следвало да е показател за стабилност в макроикономически план. Очакванията са по време на икономически кризи фирмите да реагират, а одиторите чрез вида изразено мнение да дадат обратна връзка на обществото за състоянието на дружествата. Предвид факта, че това са данните за всички одиторски доклади, трудно би се проследил ефектът от COVID кризата през 2020 г., която имаше финансови последици за много предприятия. В представените данни в Таблица 1 няма информация за вид мнение, включващо съществена несигурност, свързана с предположението за действащо предприятие.

Таблица 1
Изразено мнение с одиторските доклади

Година/ вид одиторско мнение	Немодифицирано	Квалифицирано	Отказ	Отрицателно
2021	91.8%	7.8%	0.2%	0.1%
2020	91.8%	7.8%	0.2%	0.2%
2019	91.4	8.1%	0.2%	0.3%
2018	90.6	8.7%	0.4%	0.3%
2017	91.0	8.4%	0.3%	0.3%

Източник: Отчет за дейността на Комисията за публичен надзор над регистрираните одитори през 2021 г.

В Таблица 2 са изведени одиторските мнения само на предприятията от обществен интерес. Докато в Таблица 1 има само един вид немодифицирано одиторско мнение, то в Таблица 2 те са три. Ясно се вижда и COVID ефектът през 2020 г, с отражение във вида одиторско мнение, а именно такова с параграф за обръщане на внимание. Важно уточнение е, че в колона „немодифицирано мнение“ са включени всички видове. Т.е. „чистите“ мнения за 2020 г. са едва 51%, за 2021 г. – 68%. Параграфът за обръщане на внимание показва значими за потребителите събития, факти и обстоятелства, които, въпреки че са правилно представени във финансовия отчет, следва да се изведат и в одиторския доклад. Най-рискови са дружествата с риск по отношение на принципа за действащо предприятие. Държавата следва да обърне специално внимание на тези дружества и дали този микроикономически риск няма да се отрази на макроикономическите фактори като повишаване на безработицата и инфлацията. Обратната връзка „отвътре-навън“ или от единичното към общото спомага за предприемане на превантивни действия от държавните институции.

Таблица 2

Изразено мнение с одиторските доклади за ПОИ

Година/ вид одиторско мнение	Немодифицирано	Немодифицирано с ПОВ	Немодифицирано с параграф за съществена несигурност	Квалифицирано	Отказ	Отрицателно
2021	83%	9.9%	4.8%	16.3%	0.4%	0.3%
2020	87%	29.7%	5.9%	12.4%	0.6%	0.4%
2019	83%	6.1%	5.6%	16.3%	0.6%	0.1%
2018	81.6%	6.6%	4.5%	17.8%	0.3%	0.4%
2017	81%	16%	0%	19%	1%	0%

Източник: Отчет за дейността на Комисията за публичен надзор над регистрираните одитори през 2021 г.

Взаимодействието между одитори, ИДЕС, Комисията, одит клиенти и обществото като цяло подсилва и увеличава ефекта на добавената стойност от взаимовръзка между всеки два компонента. Одит клиентите извършват своята дейност в настояща макроикономическа обстановка, оценяващи редица фактори като безработица и инфлация, които имат отражение в системите за вътрешен контрол на микроикономическо ниво. Одиторите изразяват мнение и дават оценка върху финансовата отчетност, подобряват вътрешната контролна среда чрез обсъждане на значителни слабости. Комисията подпомага подобряване на ефективността в одита чрез осъществявания контрол. ИДЕС разработва методики за одит, провежда обучения и изпити и подпомага одиторите при изграждане на вътрешните им системи. Чрез принципа за прозрачност Комисията подпомага обществото да бъде информирано за качеството на одита върху финансовата отчетност.

Макроикономически фактори оказват непосредствено влияние върху разработваните политики и процедури на ниво предприятие, независимо осъществяващо одит или одит клиент. На въпроса дали новите международни и национални регулации и нормативни изменения са следствие от вече настъпили събития на микроикономическо ниво или са резултат от промени на макроикономически фактори с цел предотвратяване на потенциални негативни събития не може да бъде отговорено категорично едностранно. Акцентът е в допълването и придвижването на двете системи като един механизъм. Взаимно се задвижват и са в непрекъснато движение, водещо до икономически растеж.

В заключение следва да се посочи, че независимият финансов одит – през призмата на ефективния контрол на неговото качество – и икономическият растеж са взаимосвързани и взаимообусловени. От една страна, одитът оказва влияние върху икономическия растеж, от друга страна, икономическият растеж обуславя качеството на одита. Двете тези са защитими и непротиворечиви помежду си.

Използвана литература

Отчет за дейността на Комисията за публичен надзор над регистрираните одитори през 2021 г.

Симеонов, О. (2013). Вътрешен контрол и вътрешен одит.

Симеонов, О. Ламбовска, М. (2016). Системи за управленски контрол.

Закон за независимия финансов одит.

Закон за счетоводството.

Предложение за Директива на Европейския парламент и на Съвета за изменение на Директива 2013/34/ЕС, Директива 2004/109/ЕО, Директива 2006/43/ЕО и Регламент (ЕО) № 537/2014. Налична на < <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/ALL/?uri=CELEX:52021PC0189>>

Lambovska, M., & Yordanov, K. (2020). Understanding 'Motivation-Internal Control' Relations in Municipalities. *TEM Journal*, 9(2), 662-671. Available at: <https://doi.org/10.18421/TEM92-32>

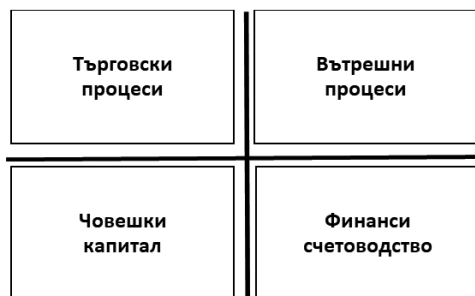
СЧЕТОВОДЕН БИЗНЕС АНАЛИЗ НА ЕФЕКТИВНОСТТА В УСЛОВИЯ НА КРИЗА, РИСК И НЕОПРЕДЕЛЕНОСТ

Счетоводният бизнес анализ (СБА) е специфична функция на управлението, методология и наука. СБА е присъщ на основните бизнес функции на управление: бюджетирание, отчитане, контрол, мотивиране и регулиране. Научната рамка на СБА се базира на научни параметри: предмет, обект и метод. Предмет на СБА на предприятието са микроикономически, финансови, счетоводни и вътрешни процеси, свързани с трансформациите на капитала във фазите на маркетинговата, инвестиционната, основната, търговската и финансовата дейност на предприятието. Обект на СБА са микроикономическите процеси (финансово-стопанската дейност) във връзка с активите, капиталите и бизнес капацитета на предприятието. Метод на СБА е системата от способности, позиционирана между научния предмет и обект. Методът на СБА се базира на принципите на анализ, синтез, индукция и дедукция. Динамичната, рискова и пазарно-конкурентна среда предполага развитие на основните видове и подсистеми на СБА: предварителен, оперативен, текущ, последващ и ситуационен. Видовете счетоводен бизнес анализ следва да се интегрират в хоризонтален, вертикален и ситуационен аспект. Показателите от системата на СБА се избират съобразно с критерий за оптимален информационен капацитет и съдържание. Ключовите показатели и бизнес индикатори имат различно информационно съдържание в отделните моменти от счетоводно-информационния и логистичния цикъл на процесите в дейността на предприятието. Съществена част от показателите генерират оптимално съдържание едва след протичане на пълен счетоводно-информационен цикъл във времето.

В съвременната пазарно-конкурентна и динамична бизнес среда нараства необходимостта от гъвкава схема за счетоводния бизнес анализ. Методологията и организацията на СБА се гради на ключови подходи: стратегически, комплексен, системен, балансов, счетоводен и финансов. СБА трябва да бъде съобразен с дизайна и перспективите на балансирана система от показатели за ефективност (Фиг. 1). Съществуват обективни предпоставки за интегриране на СБА в рамката и конфигурацията на балансираната система от показатели – в отворен концентричен модел (Фиг. 2).

---

¹ Доц. д-р Марко Тимчев, УНСС / Assoc. Prof. Marko Timchev, UNWE: mtimchev@unwe.bg

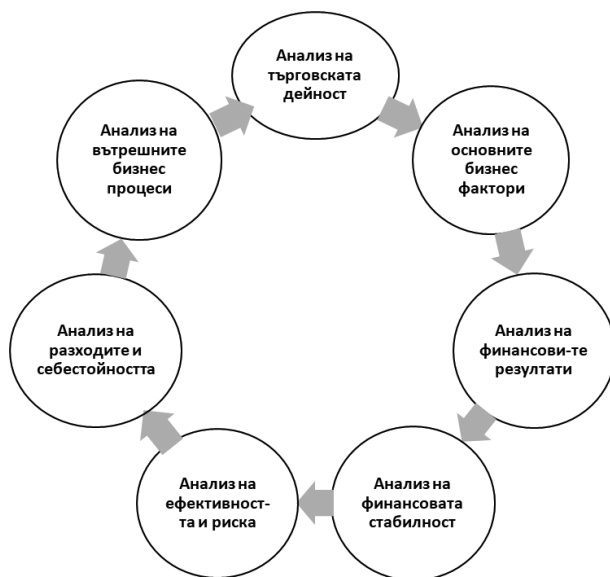

Фиг. 1

Фиг. 2

Ключовите обекти и насоки на счетоводния бизнес анализ в балансираната система от показатели произтичат от основните аспекти на финансово-стопанската дейност на бизнес организациите и предприятията (Фиг. 3). Ефективността, риска и финансовата стабилност са ключови обекти и насоки на счетоводния бизнес анализ на предприятието.

Фиг. 3

Финансовият бизнес риск е свързан с променлив интензитет и степен на вариация на печалбата като следствие от структурата на финансиране (съотношение „дълг/собствен капитал“). Анализът на финансовия риск предполага решения на следните задачи:

1. Анализ на източниците на риск посредством прилагането на анализ на чувствителността (*Sensitivity Analysis*) и „Анализ на сценариите“.

2. Анализ на риска по групи бизнес индикатори: вариация на печалбата в резултат на въздействие на различни фактори – коефициент на еластичност на печалбата, стандартно отклонение или коефициент на вариация.

3. Анализ на способността на предприятието да посрещне задълженията си и покрие пасивите: платежоспособност, финансова автономност, задлъжнялост, финансова маневреност, лихвено покритие, финансов ливъридж (*Leverage Effect*) и ликвидност.

СБА на показателя **Gearing (Leverage)** може да се използва при определяне на ефекта на финансовия лост. Предварителният анализ на капиталовата структура на предприятието предполага паралелна оценка на показателя **Gearing**, нетния доход на една акция (**EPS**) и равнището на финансов ливъридж (**FLV**):

$$FLV = \frac{Prf(i)}{Prf} \quad (1)$$

където: $Prf(i)$ – брутна печалба плюс лихви; Prf – брутна печалба, намалена с платените лихви.

При обосноваване на финансовата стратегия на предприятието величината и структурата на капитала следва да се анализира и посредством методите за анализ, отчитащи промяната на стойността във времето.

$$NFV_E = CAP_0(1+r)^n \quad (2)$$

$$NPV_E = \frac{EISLS}{(1+r)^n} \quad (3)$$

където:

NFV_E и NPV_E – респ. бъдеща и настояща нетна стойност на капитала на предприятието;

CAP_0 – начален капитал от пасива на счетоводния баланс;

$EISLS$ (Expected Income Sales) – очаквани приходи от продажби;

$(1+r)^n$ – сложнолихвен фактор;

n – брой на годините в аналитичния хоризонт.

Детерминирани модели за анализ на промяната на стойностите във времето дават възможност за предвиждане на възможните бъдещи приходи и печалби.

$$FV_E \times CAP_0 = EISLS \quad (4)$$

$$EPrf_e = \frac{NFV_E \times CAP_o \times ROS}{100} \quad (5)$$

$$S(D)_{cap} = GE_0 \quad (6)$$

ROS – рентабилност на база продажби; $EPrf_e$ – очаквана оперативна печалба; $S(D)_{cap}$ – излишък (недостиг) на капитал; GE_0 – очаквано капиталоотдаване.

Съществено значение за анализа на риска и ефективността в рамките на балансирана система от показатели – направление „Вътрешни процеси“ има показателя „Себестойност на 100 лв. продукция“. Този показател (нетни приходи от продажби) е отношение на себестойността на продукцията към стойността (нетните приходи от продажби) по продажни цени без данък върху добавената стойност:

$$CP100 = \frac{\sum(Q \times CP_i)}{\sum(Q \times \bar{P}_i)} \times 100 \quad (7)$$

където: $CP100$ – себестойност на 100 лв. продукция; CP – себестойност на продукцията; SLS – стойност на продадената продукция по цени без данък върху добавената стойност; Q – физически обем и асортиментна структура на продукцията; CP_i – себестойност на единица изделие от съответния вид; $\bar{P}_i$ – средна продажна цена на единица изделие без данък върху добавената стойност.

Себестойността на 100 лв. продадена продукция и нетни приходи от продажби е ключов бизнес индикатор поради връзката с рентабилността на продукцията и продажбите (POP – *Profitability of Production and Sales*):

$$CP100 + POP = \frac{CP}{PRD} \times 100 + \frac{Prf}{PRD} \times 100 = 100\% \quad (8)$$

$$POP = 100\% - CP100. \quad (9)$$

Счетоводният анализ на себестойността на 100 лв. продукция може да се развие в посока на основните, допълнителните, променливите и постоянните разходи за дейността (общо и по статии на калкулацията).

На базата на моделиране може да бъде дефиниран многофакторен модел:

$$CP100 = \frac{\sum(Q^{STR} \times VE_i) + CE}{\sum(Q^{STR} \times P_i)} \times 100 = \frac{\sum(VE + FE)}{\sum(Q^{STR} \times P_i)} \times 100 \quad (10)$$

където: Q и STR – физически обем и асортиментна структура на продукцията; VE_i и P_i – променливи разходи и средна цена на единица изделие; CE и FE – условно постоянни разходи.

Анализът на себестойността на 100 лв. нетни приходи от продажби може да се усъвършенства посредством модел, включващ основните и допълнителни разходи, вкл. и по статии на калкулацията:

$$CP100 = \frac{CP}{ISLS} \times 100 = \frac{OE + ESLS + ADE}{ISLS} \times 100 \quad (11)$$

където: *OE* – разходи за основна дейност; *ESLS* – разходи по продажби; *ADE* – административни разходи; *ISLS* – приходи от продажби на продукция.

Съществува зависимост между себестойността на 100 лв. продукция (нетни приходи от продажби), нетните приходи от продажби и финансовия резултат (печалба/загуба) на предприятието:

$$Pr f (LS) = \frac{SLS \times (100 - CP100)}{100} \quad (12)$$

където: *Prf (LS)* – финансов резултат (печалба/загуба); *SLS* – нетни приходи от продажби; *CP100* – себестойност на 100 лв. приходи.

Счетоводният бизнес анализ на финансовите резултати и ефективността може да бъде задълбочен посредством ключови съотношения (показатели) за рентабилност (Таблица 1.):

Таблица 1

Ключови съотношения	Модели
<i>Рентабилност на активите (ROA)</i> <i>Return on assets (ROA)</i>	$ROA = \frac{\text{Печалба преди лихви и данъци}}{\text{Сума на активите}}$ $ROA = \frac{\text{Earnings Before Interest \& Tax}}{\text{Total Assets}}$
<i>Рентабилност на собствения капитал (ROE)</i> <i>Return on equity (ROE)</i>	$ROE = \frac{\text{Нетна печалба}}{\text{Собствен капитал}}$ $ROE = \frac{\text{Net Income}}{\text{Equity}}$
<i>Рентабилност на продажбите (ROS)</i> <i>Return on sales (ROS)</i>	$ROS = \frac{\text{Печалба преди лихви и данъци}}{\text{Нетни приходи от продажби}}$ $ROS = \frac{\text{Earnings Before Interest \& Tax}}{\text{Sales}}$
<i>Рентабилност на инвестиция капитал (ROIC)</i> <i>Return on invested capital (ROIC)</i>	$ROIC = \frac{\text{Печалба преди лихви и данъци}}{\text{Инвестиран капитал}}$ $ROIC = \frac{\text{Earnings Before Interest \& Tax}}{\text{Invested capital}}$

Анализът на пазарната конюнктура предполага оценка на функционалните параметри на равновесието. То се дефинира от факторите, влияещи върху факторите на търсенето и предлагането на стоки, динамиката на производствения капацитет на предприятието и неговата капиталова осигуреност. На тази основа чрез анализ на критичната точка на изделията може да се направи избор на производствената стратегия на предприятието. Тук се има предвид, че изборът на печелившо изделие е водещ елемент на производствената и търговската стратегия на предприятието. Анализът на производствената и продуктовата стратегия на предприятието може да се базира на оценка на динамичното равновесие между разходите и приходите. Целесъобразно е да се използва аналитичен метод за определяне на критичния обем на продажбите:

$$\begin{aligned} Q \times P_i - (Q \times VE_i + CE) &= \\ = Q \times P_i - Q \times VE_i - CE &= \\ = Q \times (P_i - VE_i) - CE &= \text{Pr } f(LS) \end{aligned} \quad (13)$$

$$\begin{aligned} BEP \rightarrow \text{Pr } f(SLS) &= 0 \\ Q^{BEP} \times (P_i - VE_i) - CE &= 0 \\ Q^{BEP} \times (P_i - VE_i) &= CE \end{aligned} \quad (14)$$

$$\begin{aligned} (P_i - VE_i) &= M_i \\ Q^{BEP} &= \frac{CE}{P_i - VE_i} = \frac{CE}{M_i} \end{aligned} \quad (15)$$

където: VE_i – променливи разходи на единица продукция; P_i – цена на единица продукция; M_i – маржинален доход на единица (печалба – променливи разходи); Q^{BEP} – критичен обем на продажбите.

Предложеният модел за анализ дава възможност за управление на критичната точка и критичния обем на изделието посредством маневри по линия на променливите разходи, постоянните разходи и цените. Моделът за анализ на критичния обем дава възможност да се намери желаният обем продукция, гарантиращ определена печалба при неизменно или плаващо значение на останалите параметри на изделието. На базата на този модел, при наличието на данни за дневната или часовата производителност на труда, може да бъде определен моментът, в който ще настъпи критичната точка на изделието. С промяна на параметрите този момент може да бъде управляван така, че да бъде в оптимално отношение с моментите на настъпване на критичните точки на други видове изделия, произведени в предприятието. Предварителният анализ на продуктовата структура може да бъде реализиран и посредством графично решение на общата задача на линейното програмиране.

Пример: Бизнес организация произвежда два вида изделия – X_1 и X_2 . Изделията се произвеждат в три основни звена при норми за разход на машиновреме на материалните дълготрайни активи, както следва (Таблица 2):

Таблица 2

Показатели	Разход на машиночасове по изделия		Разполагам фонд машиновреме – капацитет в машиночасове
	изделие X_1	изделие X_2	
Център			
I	30	60	180
II	50	40	200
III	70	0	280

Индивидуална печалба на единица изделие е: а) за изделие X_1 – 9 хил. лв.; б) за изделие X_2 – 6 хил. лв. Посредством графичен метод за предварителен анализ трябва да се установи оптималното количество от всяко едно изделие, което би осигурило максимална печалба за предприятието при съществуващите ограничителни условия относно машиновремето за обработка по цехове. На тази основа се определя оптималната продуктова структура на продукцията, гарантираща максимална печалба за предприятието:

1. Моделиране на целевата функция, ограничителните условия и координатите на правите, ограничаващи зоната на оптималните решения:

$$ROF = 9x_1 + 6x_2 = Prf \rightarrow \max$$

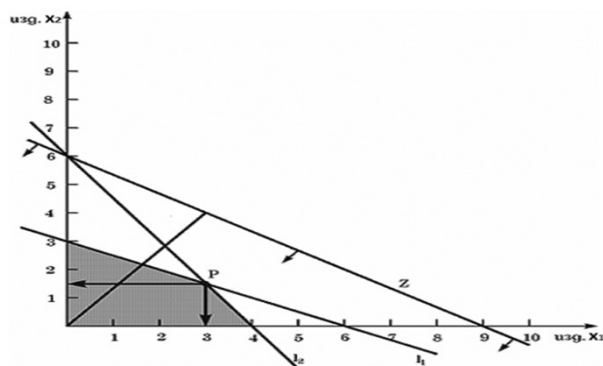
$$30x_1 + 60x_2 \leq 180 \quad | :30 \quad (180 / 30, 180 / 60) = (6.3)$$

$$50x_1 + 40x_2 \leq 200 \quad | :10 \quad (200 / 50, 200 / 40) = (4.6)$$

$$70x_1 + 0x_2 \leq 280 \quad | :70 \quad (280 / 70, 0 / 40) = (4.0)$$

$$x_1 > 0, \quad x_2 > 0.$$

2. Счетоводен бизнес анализ посредством графичен оптимизационен модел (Фиг. 4):

Фиг. 4

3. Правата на целевата функция се транслира в посока към началото на координатната система. В т. Р правата Lev пресича за първи път зоната на оптималните решения. Спускат се перпендикуляри от т. Р към координатните оси. Координатите на т. Р са 3 и 1,5. Това показва, че за да се получи максимална печалба при съществуващите ограничителни условия, предприятието трябва да произведе 3 000 бр. от X_1 и 1 500 бр. от X_2 .
4. Оптималната асортиментна структура (STR), гарантираща максимална печалба (*max Prf*), е представена в табличен вид (Таблица 3):

Таблица 3

Изделие	Физически обем Q	Асортиментна структура – STR (%)
X_1	3 000	77
X_2	1 500	33
Всичко	4 500	100

Анализът показва, че бизнес организацията трябва да произведе 77% и 33% съответно X_1 и X_2 в рамките на целия обем от 4 500 бр. изделия при максимално възможна печалба от 36 000 хил. лв. (9.3000 + 6.1500).

Заклучение

Интегрирането на счетоводния бизнес анализ в балансирана система от показатели на всички функционални нива позволява ефективна реализация на стратегията на предприятието в условия на конкуренция, риск и неопределеност. Съобразяването на методологията на счетоводния бизнес анализ с особеностите на балансираната система от показатели позволява усъвършенстване на стопанския и счетоводен мениджмънт на предприятието. Счетоводният бизнес анализ трябва да се разглежда в пространствен, ситуационен и в динамичен аспект, в съответствие с характера на съответния бизнес и пазарно-конкурентните ситуации. Необходимо е да се търсят възможности за интегриране на видовете анализ в единна система за непрекъснат комплексен и ситуационен счетоводен бизнес анализ.

Използвана литература

- Димитров, М. (2015). Счетоводният анализ. В. Търново: Абагар.
- Йонкова, Б. (2012). Интегрираното отчитане – отговорност и отчетност. С.: ИК – УНСС
- Свраков, А., Б. Брезова. (2014). Счетоводство. С.: Труд и право
- Стоянов, Ст. и др. (2018). Счетоводство. С.: ИК – УНСС
- Чуков Кр., Р. Иванова. (2017). Финансово-стопански анализ. С.: ИК – УНСС
- Миланова, Ем. и др. (2019). Финансово-счетоводен мениджмънт. С.: ИК – УНСС
- Bragg, S. (2019). *Financial Analysis*, Third Edition. Accounting tools (R)
- Blogdyk, G. (2019). *Balanced Scorecard. A Complete Guide*. Amazon.co.uk, amazon.com
- Drury C. (2017). *Management and Cost Accounting*. Amazon.co.uk

- Kennedy B.D.** (2003). Analysis and interpretation
- Neely. A. (2007).** Business Metrix. British Book for Managers sheme. London
- Neely, A., C. Adams and M. Kennerley.** (2002). The performance prism: the scorecard for measuring
- Kaplan, R. S. and D. Norton.** (2008). The Balanced Scorecard: Translating Strategy into Action,
- Robert S.Kaplan and David Norton,** The Execution Premium: Linking Strategy to Operations, 2008, Harvard Business press, Boston, Massachusetts

*PE3IOMETA /
ABSTRACTS*

ПЛЕНАРЕН ДОКЛАД / KEYNOTE SPEECH

Стоян Тотев / Stoyan Totev

ИКОНОМИЧЕСКА СТРУКТУРА, КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТ И СРАВНИТЕЛНИ ПРЕДИМСТВА НА БЪЛГАРСКАТА ИКОНОМИКА В КРИЗИСНИ УСЛОВИЯ /

ECONOMIC STRUCTURE, COMPETITIVENESS AND COMPARATIVE ADVANTAGES OF THE BULGARIAN ECONOMY IN CRISIS CONDITIONS

Разгледана е връзката между секторните и отраслови структурни изменения и формирането на конкурентоспособността на икономиката. Проследяват се промените на показателите за сравнителните предимства (RCA – revealed comparative advantages) на българската икономика, оценени за последните 20 години, с акцент на промените в периоди на криза. Анализира се изменението им за отделни сектори, индустрии и групи продукти. Дискутира се какви са очакваните промени на наблюдаваните показатели и отражението им върху икономическото развитие в условията на настоящата турбулентна икономическа среда, породена от войната в Украйна. Представят се някои виждания за това с какво е желателно да се съобразява икономическата политика в опит да се постигнат благоприятни структурни изменения.

Ключови думи: сравнителни предимства, конкурентоспособност, икономическа политика, кризи

The relationship between sectoral and industrial changes and the formation of the competitiveness of the economy is examined. The changes of the indicators for the comparative advantages (RCA – revealed comparative advantages) are tracked for the Bulgarian economy in the last 20 years, with an emphasis on the changes in the periods of crisis. The changes for individual sectors, industries and product groups are analysed. The expected shifts of the observed indicators and their impact on the economic development in the conditions of the current turbulent economic environment caused by the war in Ukraine are also discussed. Some views on what the economic policy is desirable to comply with in the attempt to achieve favourable structural changes are presented.

Keywords: comparative advantages, competitiveness, economic policy, crises

JEL: L52; P52

ЕНДОГЕННИ И ЕКЗОГЕННИ ОГРАНИЧИТЕЛИ НА РАСТЕЖА И АДАПТИВНОСТ НА ИКОНОМИЧЕСКАТА ПОЛИТИКА ПРИ КРИЗИ /

ENDOGENOUS AND EXOGENOUS RESTRAINTS OF GROWTH AND ADAPTABILITY OF ECONOMIC POLICY DURING CRISES

Гарабед Минасян / Garabed Minassian

МОНЕТАРНИ ВЪЗДЕЙСТВИЯ И ЕФЕКТИ / MONETARY IMPACTS AND EFFECTS

Макроикономическото управление в България следва да се съобразява с две съществени особености на протичането на монетарните процеси. *Първо*, прирастът на паричното обращение у нас рефлектира основно върху прираста на инфлацията, а не върху

прираста на икономическия растеж. Подобряването на инвестиционната среда изисква и предполага чувствително повишаване предвидимостта на институционалните регулаторни мерки, както и целенасочено създаване и поддържане на материални инфраструктурни предпоставки за активизиране на инвестиционния процес. *Второ*, съществена част от прираста на паричното обращение се свързва с намаляване скоростта на парично обращение в страната. В населението и икономическите агенти се акумулира и натрупва все по-голяма парична маса, част от която може да се изсипе на стоковия и паричен пазар и да предизвика непредвидими ценови и структурни сътресения.

Ключови думи: парично предлагане; търсене на пари; скорост на парично обращение

Macroeconomic management in Bulgaria should be dealing with two essential features of the monetary processes. First, the increase in monetary circulation in our country leads mainly to an increase in inflation, not an increase in economic growth. The improvement of the investment environment requires and implies a significantly greater predictability of institutional regulatory measures. It also requires intentional creation and maintenance of material infrastructure as a prerequisite for activating investments. Second, essential effect of the increase in money circulation is a decrease in the speed of money circulation in our country. Thus, an increasingly large money supply accumulates among the population and economic agents. Part of this accumulated supply can spill over in the commodity and money market and cause unpredictable prices and structural shocks.

Keywords: money supply; demand for money; velocity of money

JEL: E41, E51, E52

Антон Иванов / Anton Ivanov

АДАПТИВНОСТ НА ИКОНОМИЧЕСКАТА ПОЛИТИКА ПРИ КРИЗИ ЧРЕЗ ЦЕНОВО РЕГУЛИРАНЕ НА ЕНЕРГИЙНИ ЦЕНИ / ADAPTABILITY OF ECONOMIC POLICY DURING CRISES THROUGH PRICE REGULATION OF ENERGY PRICES

Текущата икономическа криза се свързва до голяма степен с ценовия шок от поскъпване на цените на енергийните ресурси и на електрическата енергия. Един от водещите инструменти на икономическата политика за адаптация към новите условия е оказването на влияние върху факторите, от които зависи цената на едро на електрическата енергия, както и прилагане на мерки за преразпределение на печалбите. Европейският дебат за прилагане на амбициозните цели на Зеления пакт получава различен прочит в условията на криза. В статията се анализира и оценява промяната в приноса на ценообразуващите фактори за електрическата енергия в период на криза в сравнение с периода преди 2020 година. На тази база се правят изводи за устойчивостта на въведения в Европейския съюз пазарен модел, както и по отношение на наличието на свободен пазар на електрическа енергия.

Ключови думи: свободен пазар, регулиране, енергийна политика, възобновяема енергия

The current economic crisis is largely associated with the price shock of rising cost of energy resources and of electricity. One of the main tools of the economic policy for adaptation to the new conditions is influencing the factors on which the wholesale price of electric energy depends, as well as implementing measures for the redistribution of profits. The European debate on the implementation of the ambitious goals of the Green Pact receives a different reading in the context of the crisis. The article analyzes and evaluates the change in the contribution of pricing factors for electric energy in a period of crisis, compared to the period before 2020. On this basis, conclusions are made about the sustainability of the electricity market model introduced in the European Union, as well as regarding the existence of a free market for electricity.

Keywords: free market; regulation; energy policy; renewable energy

JEL: E64; G38; L11

**РЕИНЖЕНЕРИНГ НА ЧОВЕШКИТЕ РЕСУРСИ В УСЛОВИЯТА
НА СЪВРЕМЕННОТО ИКОНОМИЧЕСКО РАЗВИТИЕ /
REENGINEERING OF HUMAN RESOURCES IN THE CONDITIONS
OF MODERN ECONOMIC DEVELOPMENT**

Ефективното управление на „човешките ресурси /ЧР/, които са един от основните производствени фактори, добива все по-висока тежест в условията на съвременната икономическа и политическа среда. Това е така, защото „неефективното управление на ЧР“ се превръща в ендегенен и екзогенен ограничител на растежа. Именно чрез реинженеринг на ЧР този ограничител на растежа се преодолява. Поведението на хората, създаващи и развиващи определени предприемачески структури, има вероятностен и вариантен характер. Тази тяхна особеност ги различава съществено от материално-веществените ресурси. Но именно тя изисква реинженеринг на човешките ресурси, за да се осигури възходящо устойчиво развитие на трудовия потенциал и да се минимизират дейности, свързани с имитация на труд и нецелесъобразна човешка дейност, облечена в законосъобразност. Изследването е фокусирано както върху радикални, драстични и фундаментални промени, свързани с класическия реинженеринг, така и върху комплексен реинженеринг, който дава възможност да се управляват човешките ресурси и чрез усъвършенстване на процесите с цел постигане на балансиран ползи както за бизнеса, така и за природата и за обществото.

Ключови думи: мениджмънт на човешките ресурси, реинженеринг, комплексен реинженеринг

The effective management of human resources (HR), one of the main production factors, is gaining increasing importance in the current economic and political environment. This is because “ineffective HR management” becomes an endogenous and exogenous constraint to growth. It is through HR re-engineering that this growth constraint is overcome. The behaviour of people creating and developing certain entrepreneurial structures is probabilistic and variant. This feature makes them significantly different from physical resources. However, it is this feature that requires human resource re-engineering to ensure upward sustainable development of labour potential and minimize activities related to labour imitation and inappropriate human activity dressed up in legality. The research focuses on both radical, drastic and fundamental changes associated with classical reengineering, and on complex reengineering, which allows to manage human resources, and through process improvement to achieve balanced benefits for business, nature and society.

Keywords: human resource management, reengineering, complex reengineering
JEL: L22, J24

Елка Пиримова / Elka Pirimova

**ОБРАЗОВАНИЕТО И ЧОВЕШКИЯТ КАПИТАЛ – ОГРАНИЧИТЕЛИ
ИЛИ ИЗТОЧНИЦИ НА РАСТЕЖА В БЪЛГАРИЯ /
EDUCATION AND HUMAN CAPITAL – LIMITS OR SOURCES
OF ECONOMIC GROWTH IN BULGARIA**

Ролята на човешкия фактор за постигането и увеличаването на резултатите от развитието на икономиката се променя с времето, което се отразява по специфичен начин и се изследва детайлно в някои от по-известните и утвърдени модели на растежа. Обикновеното участие на човека в производството, изразявано чрез въвеждане на традицион-

ния фактор „труд“ в неокласическите модели, се допълва от нарастващото значение на качествените характеристики на работната сила и открилия се по-нов фактор „човешки капитал“ в ендогенната теория и модели на растежа. Това създава възможности за по-задълбочени анализи, за приложение на широка съвкупност от показатели, чрез които да се разкрият разностранните аспекти и приносът на вложенията в човешки капитал за реализирането на икономически растеж. В подобен контекст настоящето изследване е съсредоточено върху анализ на особеностите в проявлението на връзката между образованието и икономическия растеж в България на основата на съвкупност от релевантни показатели и тенденциите в динамиката им. Основната цел е да се изведат някои базисни параметри на ролята на определени структурни компоненти на вложенията в човешки капитал, свързани с образованието, за икономическия растеж в страната през последните години.

Ключови думи: работна сила, образование, икономически растеж

The role of the human factor in achieving and increasing the results of economic development has changed over the years. This is explored in detail in some of the more well-known and established growth models. The human participation in production, represented by introducing the traditional factor “labour” in neoclassical models, is complemented by the increasing importance of the qualitative characteristics of the labour force and the more recent prominent factor “human capital” in endogenous growth theory and models. This creates opportunities for more in-depth analyses, for the application of a wide set of indicators, which can reveal the diverse aspects and the contribution of investments in human capital to the realization of economic growth. In a similar context, the present study is focused on an analysis of the peculiarities in the manifestation of the relationship between education and economic growth in Bulgaria, based on a set of relevant indicators and trends in their dynamics. The main goal is to point some basic parameters of the role of certain structural components of human capital investments related to education for economic growth in the country in recent years.

Keywords: labour force, education, economic growth

JEL: J21, I25, O40

Александър Аностанов / Alexander Apostolov

СТАБИЛНОСТТА НА НЕБАНКОВОТО ФИНАНСОВО ПОСРЕДНИЧЕСТВО КАТО ФАКТОР ЗА ИКОНОМИЧЕСКИ РАСТЕЖ /

THE STABILITY OF NON-BANK FINANCIAL INTERMEDIATION AS A FACTOR FOR ECONOMIC GROWTH

Представена е нарастващата роля на небанковото финансово посредничество за стабилността, акцентирайки върху ключови структурни особености, взаимодействието и разпространението на рисковете от гледна точка на цялата финансова система – разгледани през призмата на последните епизоди на тежка дисфункция на финансовите пазари. Оценява се потенциалното взаимодействие на уязвимостите, взаимовръзките и на последиците от тях за ликвидността на глобалната финансова система. Идентифицират се и се представят основните канали, които разпространяват ликвидните дисбаланси в глобалната финансова система. Интерпретира се пазарните практики, макропруденциалната политика, поведенческите реакции и взаимодействието между различните части на финансовата система в рамките на стрес, както и произтичащите от тях перспективи за реализиране на икономически растеж.

Ключови думи: пазарно базирани финанси, финансови пазари, небанкови институции, пазарна ликвидност, системен риск, стабилност, икономически растеж

The paper presents the growing role of non-bank financial intermediation for stability, focusing on key structural features, interactions, and the spread of risks, from a financial system-wide perspective – viewed through the lens of recent episodes of severe financial market dysfunction. It assesses the potential interplay of vulnerabilities, interlinkages, and their implications for the liquidity of the global financial system. The main channels propagating liquidity imbalances in the global financial system are identified and quantified. Market practices, macroprudential policy, behavioral responses, and interactions between different parts of the financial system under stress are interpreted, as are the resulting prospects for realizing economic growth.

Keywords: market-based finance, financial markets, non-banks, market liquidity, systemic risk, stability, growth

JEL: O4, G1, G22, G23, G28

Младен Дилов / Mladen Dilov

**ПРИЧИНИ ЗА ОТЛАГАНЕ НА ЧЛЕНСТВОТО
НА БЪЛГАРИЯ В ЕВРОЗОНАТА /
REASONS FOR POSTPONING BULGARIA'S MEMBERSHIP
TO THE EUROZONE**

На 10 юли 2020 г., заедно с Хърватия, България е официално приета за член на валутно-курсския механизъм ЕRM II, което се счита като последен етап преди окончателното решение за членство в еврозоната. През юни 2022 г. от Доклада за конвергенция, публикуван в сайта на ЕЦБ, става ясно, че страната ни не покрива критериите за конвергенция, равностилни на стабилни политики във времена на икономическа и финансова криза. За разлика от нас обаче, Хърватия показва готовност за приемане на еврото за официална валута. Месец по-късно, на 12.07.2022 г. Съветът на Европейския съюз одобрява официално присъединяването на Хърватия към еврозоната на 1 януари 2023 г. Задълбоченият сравнителен финансов анализ показва, че приетите антикризисни мерки отдалечават България от прием в еврозоната.

Ключови думи: еврозона, евро, България, Хърватия, Национален статистически институт, Доклад за конвергенция, инфлация, хармонизиран индекс на потребителските цени, бюджетен дефицит, държавен дълг, чакалня на еврозона, Европейска комисия, Европейска централна банка

On 10th of July 2020, along with Croatia, Bulgaria is officially welcomed to participate in the Exchange Rate Mechanism II, which may be considered as the final stage before decision for the membership in Eurozone. In June 2022, the Convergence report, published on ECB official website, has made it clear that Bulgaria doesn't meet convergence criteria, which are linked with stable policies in period with economic and financial crisis. Unlike our country, Croatia is showing a willingness to accept the euro as an official currency. A month after Convergence report, on 12th of July 2022, the Council of the European Union formally approved the accession of Croatia to the euro area on 1 January 2023. The in-depth comparative financial analysis shows that the adopted anti-crisis measures distance Bulgaria from participation in the Eurozone.

Keywords: Eurozone, euro, Bulgaria, Croatia, National Statistical Institute, Convergence report, inflation, harmonized index of consumer prices, budget deficit, government dept, ERM II, European Commission, European Central Bank

JEL: A10, C25, C3, E00, E31, E40, E42, E47, E52, E58, E60, F15, F36, F40, G01, H11, H12, H30, H53, O11, Y10

**УПРАВЛЕНИЕ НА ПУБЛИЧНИ СРЕДСТВА В СЕКТОРА
НА ЗДРАВЕОПАЗВАНЕТО ПО ВРЕМЕ НА КРИЗА:
ВЪЗМОЖНОСТИ ЗА ОПТИМИЗАЦИЯ И КОНТРОЛ /
*MANAGING PUBLIC FUNDS IN THE HEALTH SECTOR
IN TIMES OF CRISIS: OPPORTUNITIES FOR
OPTIMIZATION AND CONTROL***

Изследвани са възможни проблеми при финансиране на сектора на здравеопазване по време на криза. Разгледани са полезните ходове на финансиращите и реципиентите на средствата. Извършен е анализ на единната система за обществени поръчки с цел проследяване на възлагането им от публични институции, заети в сектора на здравеопазването и ограниченията и възможностите им по време на криза. Проследени са създадените предпоставки за неправомерно изразходване на публични средства под влиянието на кризисните ситуации в страната. Открити са възможности за оптимизация и контрол.

Ключови думи: публични разходи, здравеопазване, обществени поръчки, болници

Possible problems in financing the health sector in times of crisis are explored. The beneficial moves of funders and recipients of funds are examined. An analysis of the unified public procurement system was carried out to follow up their procurement by public institutions engaged in the health sector and their limitations and opportunities during a crisis. The created prerequisites for illegal spending of public funds under the influence of crises in the country have been traced. Opportunities for optimization and control are highlighted.

Keywords: public expenditure, health care, public procurement, hospitals
JEL: H51, H12, H41, I15, G38

**НОВИТЕ РЕАЛНОСТИ И НЕОПРЕДЕЛЕНОСТТА
В ИКОНОМИКАТА /
*THE NEW REALITIES AND UNCERTAINTY
IN THE ECONOMY***

Росица Чобанова / Rossitsa Chobanova

**ПОВИШАВАНЕТО НА ПРОИЗВОДИТЕЛНОСТТА НА ТРУДА И
ЕФЕКТИВНОСТТА НА ИЗПОЛЗВАНЕТО НА РЕСУРСИТЕ – ОСНОВЕН
ПРОБЛЕМ НА РАЗВИТИЕТО НА НАЦИОНАЛНОТО СТОПАНСТВО /
*INCREASING LABOUR PRODUCTIVITY AND THE EFFECTIVENESS OF
RESOURCES USAGE – MAJOR PROBLEM OF BULGARIAN ECONOMY***

В статията се твърди, че повишаването на производителността на труда и ефективността на използване на ресурсите е основният икономически проблем, който не намери адекватно решение в преходния период и в установения нов (пазарен) законов механизъм за функциониране на българската икономика. Тази теза се доказва с теоретични и статистически аргументи. В теоретичен план на първо място се уточнява разбирането на основния икономически проблем и неговото решение в традицията на акад. Иван Гешов и акад. Евгени Матеев, а именно – постигане на по-добро и икономично използване на ресурсите, повишаване на производителността на труда, въвеждане на иновации и участие в международното разделение на труда. Акцентира се върху решаващата роля, която има нормативната уредба за функционирането на икономическата система. На второ място,

статията предоставя данни и техния анализ, показващи ниско ниво на производителност и темп на нарастване на производителността на труда и ефективното използване на ресурсите в сравнение с други европейски страни от 2000 г. Специален акцент се поставя върху пренебрегването на използването на ресурсите на знания за повече от четвърт век. Формулирана е тезата, че досегашният преходен период в България не се отчита в пълната специфика на извъникономическите условия – ускорена промяна в технологиите, глобализация и съпътстващата я промяна в социалната регулация на разпределителните отношения. Този проблем се показва като особено важен и актуален за решаване и учените са длъжници на страната.

Ключови думи: фундаментален икономически проблем, икономическо развитие, икономическа политика, производителност, ефективност на използването на ресурсите

The paper argues that increasing labour productivity and efficiency of resource use is the main economic problem that has not found an adequate solution in the transition period and in the established new (market) statutory mechanism for the operation of the Bulgarian economy. This thesis is proved by theoretical and statistical arguments. In theoretical terms, firstly, it specifies the understanding of the basic economic problem and its solution in the tradition of Acad. Ivan Geshov and Acad. Evgeni Mateev – namely, achieving a better economical use of resources, improving labour productivity, introducing innovations, and participating in the international division of labour. Emphasis is placed on the crucial role that has a normative framework for the functioning of the economic system. Secondly, the article provides data and its analysis showing a low level of performance and of the rate of increase in the labour productivity and efficient use of resources compared with other European Union countries since 2000. Special emphasis is placed on the neglect of the use of resources of knowledge for more than a quarter of a century. A thesis is formulated that the transition period so far in Bulgaria has not counted in full the specifics of the noneconomic conditions – accelerated change in technology, globalization, and the accompanying change in the social regulation of distribution relationships. This problem is displayed as a particularly important and topical to be solved, and scientists are in debt to the country.

Keywords: fundamental economic problem, economic development, economic policy, productivity, efficiency of resource's usage

JEL: A10, B41, O10, O30, O38

Виктор Йоцов / Viktor Yotzov

ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА ПРЕД ФИСКАЛНАТА ПОЛИТИКА СЛЕД COVID-19 /

FISCAL POLICY CHALLENGES AFTER COVID-19

Докато се справяхме с предизвикателствата от пандемията, икономиката навлезе в нов етап на несигурност, предизвикан от енергийната криза и последиците от войната в Украйна. Това налага ясна позиция по целта за приходите и приоритетите при разпределение на разходите, които ще зависят от начина, по който икономиката се справя с тези предизвикателства. Целта на статията е да проучи ефекта от позицията на фискалната политика върху публичните разходи и да се тества валидността на някои установени практики в новите условия.

Ключови думи: бюджетен дефицит, публични финанси, криза

While dealing with the challenges of the pandemic, the economy entered a new phase of uncertainty caused by the energy crisis and the consequences of the war in Ukraine. This requires a clear position on the revenue target and the priorities in the distribution of spending, which will depend on how the economy copes with those challenges. The purpose of the article is to examine

the effect of the fiscal policy stance on public spending and to test the validity of some established practices in the new environment.

Keywords: budget deficit, public finance, crisis

JEL: E60, E61

Sonya Georgieva, Tsvetomir Tsvetkov, Iva Vendolska

MONETARY POLICY IN THE EUROZONE IN CONDITION OF INFLATION

This article attempts to assess the effectiveness of the impact of the monetary policy pursued by the European Central Bank (ECB) on rising inflation in the Euro area. The aim of the study is to answer whether the tools used by the ECB in its fight against inflation in the Euro area will have a significant impact on inflationary increases in the Euro area, or not. The stated objective is achieved through the use of the Least Squares Method and descriptive analysis.

Keywords: inflation, monetary policy, European Central Bank, Euro area

JEL: E31, E52, E58

Стефан Симеонов, Владислав Любенов / Stefan Simeonov, Vladislav Lyubenov

АНАЛИЗ НА БОРСОВАТА АКТИВНОСТ С ОСНОВНИ ИНВЕСТИЦИОННИ ИНСТРУМЕНТИ ПРЕЗ ПЕРИОДА НА COVID-19 ПАНДЕМИЯТА И ВОЙНАТА В УКРАИНА / ANALYSIS OF INVESTMENT ACTIVITY WITH MAJOR STOCK EXCHANGE ASSETS DURING THE PERIOD OF COVID-19 RESTRICTIONS AND THE WAR IN UKRAINE

В настоящото изследване е анализирана динамиката и зависимостите между доходността и инвестиционната активност на европейския, британския и американския фондов пазар, петрола и златото, чрез главните индексни ЕТФи (борсово търгувани фондове, базирани върху индекси). Установено е, че широките фондови ЕТФи на европейския, британския и американския капиталов пазар реагират с рязък спад на цените си в началото на COVID пандемията. Инвестиционната активност, измерена с търговските обеми, обаче показва повишена интензивност при ценовия срив и остава незасегната за целия период. Тези констатации изключват определения като криза на капиталовите пазари в този период. От началото на руската инвазия в Украйна се наблюдава понижаване на цените, най-силно изразено при златния ETF и по-слабо за американските и европейските фондови ЕТФи. Интересен е фактът, че петролният ETF също понижава стойността си през последните месеци на този период. Според теста за причинност на Granger възвръщаемостта на широк индекс на американската фондова борса – S&P 500, и ценовата динамика на петрола, както и търговската активност с европейския STOXX 600 показват силна зависимост от цените и обеми на другите изследвани борсови инструменти. Резултатите от VAR (векторна авторегресия) с един и два лага (съответстващи на борсови дни) показват зависимост за активността на британските и европейските фондови ЕТФи от активността на американския. Установените ценови зависимости между фондовите пазари са по-слабо изразени. Стойността на американския ETF показва силна зависимост от цената на петрола при три лага.

Ключови думи: инвестиционна активност; доходност; фондов ETF; борсовотъргувани фондове върху злато и петрол; тест за причинност на Грейнджър; векторна авторегресия; COVID; война в Украйна

In this study, the dynamics and dependencies between the price movements and investment activity of the European, UK and US stock markets, oil and gold, through the broad index ETFs

(index-based Exchange-traded funds) are analyzed. The broad ETF funds of the European, UK and US capital markets experienced a sharp drop in prices at the start of the COVID pandemic. The investment activity, as measured by trading volumes, however, shows increased intensity during price crashes and remains unaffected over the entire period. These findings deny the existence of the so defined crisis in the capital markets during this period. Since the start of the Russian invasion of Ukraine, we have observed a decline in prices, most pronounced for the gold ETF and weaker for the US and European ET Funds. Interestingly, the S&P 500 Return has also been declining in value over the past month of the research period. According to the Granger causality test, the return of the broad index of the American stock exchange – S&P 500 Return and the price dynamics of oil, as well as the trading activity in the European STOXX 600 show a strong dependence on the prices and volumes of the other studied instruments. Pursuant to results of vector autoregression with one and two lags (corresponding to stock exchange days) dependencies are established from the activity of the British and European stock (equity) ETFs towards the activity of the American one. Price dependencies between stock markets are less pronounced. The value of the US ETF shows a strong dependence on the price of oil at three lags.

Keywords: investment activity; S&P 500 ETF Return; FTSE ETF Return; European STOXX 600; OIL ETF; XAU ETF; Granger causality test; vector autoregression; COVID pandemic; war in Ukraine

JEL: G12; G14; G15; C58

*Теодора Димитрова, Даниел Николаев, Теодор Тодоров /
Teodora Dimitrova, Daniel Nikolaev, Teodor Todorov*

**ОЦЕНЯВАНЕ НА ОПЦИОННИ ИНСТРУМЕНТИ С МОДЕЛИ
ОТ ПРЕДИ ОПЦИОННАТА РЕВОЛЮЦИЯ – 1973 г. /
*EVALUATION OF OPTIONS WITH MODELS PRIOR TO
THE DERIVATIVE REVOLUTION OF 1973***

Настоящото изследване си поставя за цел апробирането на модели за оценка на финансови деривати (Европейски стил кол и пут опции) отпреди въвеждането на модела Black & Scholes – 1973 г. в опционната индустрия. Предметът на изследването включва приложението на пет модела за оценка на кол и пут опции – Bachelier model (1900), Bachelier modified model, Sprenkle model (1961), Boness (1964) и Samuelson model (1965). Използвани са различни алгоритми за калкулирането на моделите, взимайки предвид различното тълкувание на компонентите на моделите (факторите на опционната премия) в специализираната научна литература. Резултатите от емпиричното приложение на моделите се съпоставят с реално формираната пазарна премия на опционните контракти чрез приложението на специализиран набор от статистически показатели.

Ключови думи: опции, оценяване, модели, финансови деривати

The paper is aiming to apply and evaluate the models for evaluation of financial derivatives (European style call and put option) prior to the acceptance of Black & Scholes (BS) model as the standard (1973). The object of the paper are the five models predating BS, namely – Bachelier model (1900), Bachelier modified model, Sprenkle model (1961), Boness (1964), and Samuelson model (1965). Different algorithms for calculation, dependent on the model, considering the purpose of the models components (factors of the premium) in the specialized literature are applied. The results of the empirical application of the models are compared with the factual premiums of the options using a variety of statistical methods.

Keywords: options, evaluation, models, financial derivatives

JEL: G13, G19, B23, C52, D46, D53

**ДОСТЪП, УМЕНИЯ И ПОЛЗИ ОТ ДИГИТАЛИЗАЦИЯТА В
УСЛОВИЯТА НА COVID-19 И ПРОМЕНЯЩИЯ СЕ ПАЗАР НА ТРУДА /
ACCESS, SKILLS AND BENEFITS OF DIGITALIZATION IN THE
CONTEXT OF COVID-19 AND THE CHANGING LABOUR MARKET**

В условията на съвременния глобален свят навлизането на дигиталните технологии в ежедневието и в работните процеси расте с все по-бързи темпове. Това изисква не само бизнесът да се приспособява към цифрови технологии и иновации, но и работниците и служителите също да притежават дигитални умения, които да позволяват тяхното пълноценно участие в работния процес и респективно на пазара на труда. На базата на резултати от проведени количествени проучвания е направен опит да се даде отговор на въпроса как бизнесът откликва на новите предизвикателства, свързани с бурното навлизане на дигиталните технологии в икономиката и в работните процеси, и какви са възможностите и рисковете пред ниско- и висококвалифицираните работници и служители в условията на динамично променящия се пазар на труда. На базата на резултати от дълбочинни интервюта, проведени в рамките на проект „Дигитално разделение и социални неравенства: равнища, актьори и взаимодействия“, финансиран от ФНИ към МОН, ще бъдат очертани ползите от употребата на интернет и необходимостта от определени дигитални умения, нужни за една по-успешна реализация на представителите на различни етнически общности на пазара на труда.

Ключови думи: дигитализация, дигитални умения, достъп, ползи, съвременен пазар на труда

Under the conditions of the modern global world, the penetration of digital technologies into everyday life and work processes has been growing at an increasingly rapid pace. This requires not only that businesses adapt to digital technologies and innovations, but also that workers also possess the digital skills that allow their full participation in the work process and, respectively, in the labour market. Based on the results of quantitative studies, an attempt is made to answer the question of how the business responds to the new challenges associated with the rapid entry of digital technologies into the economy and work processes, and what are the opportunities and risks for low- and highly-skilled workers and employees in the conditions of the dynamically changing labour market. Based on the results of in-depth interviews conducted within the framework of the project “Digital divide and social inequalities: levels, actors and interactions”, funded by the Bulgarian National Science Fund at the Ministry of Education and Science, the benefits of using the Internet and the need for certain digital skills necessary for a more successful realization of the representatives of different ethnic communities in the labour market will be pointed out.

Keywords: digitization, digital skills, access, benefits, modern labour market

JEL: Z13

**ГЛОБАЛНА НЕСИГУРНОСТ И ИНТЕГРАЦИЯТА В ЕС /
GLOBAL UNCERTAINTY AND EU INTEGRATION**

Искра Христова-Балканска / Iskra Christova-Balkanska

**ЕДИННИЯТ ПАЗАР – ПРОЯВЛЕНИЕ НА ПО-ВИСШ ЕТАП
НА ИНТЕГРАЦИЯ В ЕВРОПЕЙСКИЯ СЪЮЗ И ВЛИЯНИЕ ВЪРХУ
ЕВРОПЕЙСКАТА ИНДУСТРИЯ /**

**THE SINGLE MARKET – MANIFESTATION OF A HIGHER STAGE OF
EU INTEGRATION AND INFLUENCE ON EUROPEAN INDUSTRY**

Единният пазар (ЕП) на ЕС допринесе за подобряване на конкурентоспособността на европейските промишлени компании, опериращи на обширен пазар без търговски бариери. Единният пазар е проявление на задълбочаване на икономическата интеграция между страните членки на ЕС. Цел на статията е приносът на ЕП за развитие на промишленото производство в ЕС, както и структурата на външната търговия с преработени изделия. Акцентът е върху индустриалната структура на страните членки на ЕС от Централна и Източна Европа. Изтъкнати са някои от факторите, въздействащи върху забавянето на индустриалното развитие на вътрешнообщностния пазар, както и опитите на Европейската комисия да подобри влиянието на ЕП в полза на индустриалното и външнотърговското развитие.

Ключови думи: единен пазар на ЕС, индустрия на ЕС, вътрешна търговия на ЕС

The EU's Single Market (SM) has contributed to improving the competitiveness of European industrial companies operating in a broad market without trade barriers. The Single market is a manifestation of deepening economic integration between EU member states. The aim of the article is the SM contribution to the development of the industrial production in the EU as well as the structure of foreign trade with processed products. The emphasis is on the industrial structure of EU member states from Central and Eastern Europe. Some of the factors affecting the slowdown of the industrial development of the intra-community market are highlighted, as well as the attempts of the European Commission to improve the influence of the SM in favor of EU industrial and trade development.

Keywords: EU Single market, EU Industry, EU intra-trade

JEL: F15, F6, L52, L1

Татяна Хубенова-Делисивкова / Tatiana Hubenova-Delisivkova

ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВАТА НА МЕХАНИЗМА ЗА ВЪЗСТАНОВЯВАНЕ И УСТОЙЧИВОСТ НА ЕС В УСЛОВИЯТА НА ГЛОБАЛНА НЕСИГУРНОСТ: ПРОБЛЕМИ И ПЕРСПЕКТИВИ ЗА БЪЛГАРИЯ /

THE CHALLENGES OF THE EU RECOVERY AND RESILIENCE FACILITY UNDER GLOBAL UNCERTAINTY: PROBLEMS AND PROSPECTS OF BULGARIA

Статията разглежда перспективите за прилагане на Механизма на ЕС за възстановяване и устойчивост (МВУ) и предизвикателствата пред България с двойната трансформация към климатично-неутрална и дигитална икономика. Новата парадигма за устойчивост – икономическа, социална и екологична – се интерпретира в контекста на: 1) предизвикателствата за зеления преход и за зелените публични и частни инвестиции във времена на висока инфлация; 2) прехода към реструктуриране на интеграционния процес в ЕС и реформиране на фискалните правила. Дискутират се допълняемостта и различията в трактовката на „устойчивост“ и „устойчиво развитие“ като икономически категории в контекста на протичащите кризи. Последствията от МВУ за икономиката на България и за реформите на политиките са допълнителна област на дебат с оглед на възможностите и заплахите в средносрочен аспект.

Ключови думи: ново поколение Европа, Механизъм за възстановяване и устойчивост, публични инвестиции, структурни реформи

The paper examines the prospects for implementing the EU Recovery and Resilience Facility (RRF) and the economic challenges facing Bulgaria with the “twin transition” to a climate-neutral and digital economy. The new sustainability paradigm – economic, social and environmental – is interpreted in the context of: 1) the challenges to green transition and to the greening of public and private investment in times of high inflation; 2) the transition to restructuring the integration process in the EU and reforming the old fiscal rules. The complementarities and dif-

ferences in the interpretation of “sustainability” and “sustainable development” as economic categories are discussed in the context of an ongoing crisis. The implications of the RRF for Bulgaria’s economy and policy reforms are further area of debate with regard to the opportunities and threats in medium term.

Keywords: next generation EU, Recovery and resilience facility, public investment, structural reform

JEL: C54, E02, E22, E62, F45, H87, O52

Емил Панушев / Emil Panusheff

**ПРОМЕНИ В МЕЖДУНАРОДНАТА СПЕЦИАЛИЗАЦИЯ
НА ЕВРОПЕЙСКИЯ СЪЮЗ /
CHANGES IN THE INTERNATIONAL SPECIALIZATION
OF THE EUROPEAN UNION**

Икономическият потенциал на ЕС е повлиян в значителна степен от промените в глобалната среда и вътрешните проблеми на Съюза. Като основни фактори, снижили международната конкурентоспособност на ЕС, са COVID кризата и реструктурирането на световните търговски потоци. Промените в глобалните вериги на доставки повлияха върху международната специализация на ЕС и неговите позиции в световната търговия. Напускането на Великобритания не оказва влияние върху интеграционните възможности за изход от кризата и обуслови необходимостта от разработване на нови търговски подходи за изпълнение на амбициозните планове на „зелената сделка“.

Ключови думи: международна специализация, Европейски съюз, международна търговия

The EU’s economic potential is significantly affected by changes in the global environment and the Union’s internal problems. The main factors that have reduced the international competitiveness of the EU are the COVID crisis and the restructuring of world trade flows. Changes in global supply chains have affected the international specialization of the EU and its position in world trade. The departure of Great Britain did not affect the integration options for exiting the crisis and determined the need to develop new commercial approaches to fulfill the ambitious plans of the “green deal”.

Keywords: international specialization, European Union, international trade

JEL: F12, F14.

Едуард Маринов / Eduard Marinov

**ПОЛИТИКА В ОБЛАСТТА НА КОНКУРЕНЦИЯТА И
КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТ НА ЕС – РАЗВИТИЕ, МЕРКИ,
ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА /
COMPETITION POLICY AND COMPETITIVENESS OF THE EU –
DEVELOPMENTS, MEASURES, CHALLENGES**

ЕС има една от най-силните системи за защита на конкуренцията в света, които се прилагат и за компании извън Съюза, опериращи на единния пазар. Новите структурни предизвикателства пред политиката в областта на конкуренцията налагат да се преоцени нейната роля при трансформирането на европейската индустрия и за справяне с нови проблеми, произтичащи от спецификата на цифровата икономика. Наред с това, отговор

изисква и пандемичната криза. В статията на базата на изследване на няколко казуса от практиката са очергани структурните предизвикателства пред политиката в областта на конкуренцията на ЕС. Направен е опит да бъдат обобщени новите предизвикателства, отнасящи се до пандемичната криза, дигитализацията и зеления преход, като са систематизирани новите мерки, свързани с тях.

Ключови думи: защита на конкуренцията, икономически растеж, ЕС, пандемия

The EU has one of the strongest competition protection systems in the world, which also applies to non-EU companies operating on the Single Market. The new structural challenges faced by competition policy require a reassessment of its role in transforming European industry and addressing new issues arising from the specifics of the digital economy. In addition, the pandemic crisis also requires an answer. The paper outlines the structural challenges faced by EU competition policy based on the study of several cases from practice. An attempt has been made to summarize the new challenges related to the pandemic crisis, digitalization and the green transition, systematizing the new measures related to them.

Keywords: competition protection, economic growth, EU, pandemics

JEL: D40, L10, L40

Яна Пальова / Iana Paliova

**ЕКОЛОГИЧНА И СОЦИАЛНА УСТОЙЧИВОСТ НА БЪЛГАРИЯ В
ЕВРОПЕЙСКИЯ СЪЮЗ ПРИ ГЛОБАЛНА НЕСИГУРНОСТ /
ENVIRONMENTAL AND SOCIAL SUSTAINABILITY OF BULGARIA IN
THE EUROPEAN UNION AMONG GLOBAL UNCERTAINTY**

След двете последователни глобални кризи от 2008 г. и 2020 г. и при енергийна несигурност от военния конфликт в Украйна, публичните разходи и финансовите инструменти на Европейския съюз (ЕС) за 2021 – 2027 г. продължават да бъдат важен източник за подкрепа и насърчаване на екологичната и социална устойчивост в държавите членки. Изследването прави оценка на ефективността на Системата за търговия с емисии на ЕС и европейските програми за превенция и управление на риска от климатичните промени за насърчаване на екологичната и социална устойчивост. Основната изследователска задача е да се направи оценка на предизвикателствата пред фискалната политика за насърчаване на екологичната и социална устойчивост чрез политиките за зелена и социална България, заложи в Плана за възстановяване и устойчивост и Споразумението за партньорство на България за 2021 – 2027 г., както и политиките на ЕС за осигуряване на целите на ЕС и България по Зелената сделка.

Ключови думи: екологична устойчивост, държавна политика, икономическа интеграция

After the two successive global crises of 2008 and 2020 and with energy uncertainty, following the military conflict in Ukraine, public spending and financial instruments of the European Union (EU) for 2021 – 2027 continue to become an important source of support and promotion of environmental and social sustainability in the member states. The study assesses the effectiveness of the EU Emission Trade System and European climate change risk prevention and management programs in promoting environmental and social sustainability. The main research task is to assess the challenges for the fiscal policy to promote environmental and social sustainability through the policies for green and social Bulgaria, laid down in the Recovery and Sustainability Plan and the Partnership Agreement of Bulgaria for 2021 – 2027, as well as the policies of the EU to ensure the objectives of the EU and Bulgaria under the Green Deal.

Keywords: environmental sustainability, government policy, economic integration

JEL: Q56, Q58, F15

EXPLICIT AND IMPLICIT MOTIVATIONS BEHIND THE CENTRAL BANK DIGITAL CURRENCIES

There has already been outlined a set of central banks' arguments in favour of adopting a digital currency. The most relevant ones are the following: addressing the consequences of a decline in cash use, meeting future payment needs in a digital economy, improving the availability and usability of central bank money, and enabling better cross-border payments. These are associated with the objectives of maintaining monetary and financial stability and a resilient payments landscape, but supporting competition, efficiency and innovation in payments. The international payments system is dominated by private actors and the key currency remains the USD. This paper argues that currency internationalization and recovering lost ground to non-state players, as well as avoiding the risks of new forms of private money creation are other major motivations for considering, testing and adopting a central bank digital currency.

Keywords: central bank money, fiat money, central bank digital currency, cross-border payments, currency internationalisation

JEL: E42, E51, E52, E58, F33, O33

Ангел Петров / Angel Petrov

ГЛОБАЛНА НЕСИГУРНОСТ И ИНТЕГРАЦИЯТА В ЕС – ХАРМОНИЗАЦИЯ НА СЧЕТОВОДНОТО И ДАНЪЧНО ЗАКОНОДАТЕЛСТВО: ПРОБЛЕМИ, ПЕРСПЕКТИВИ И ВЪЗМОЖНОСТИ ЗА РЕШАВАНЕ НА ИКОНОМИЧЕСКИТЕ ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА В ЕС /

GLOBAL UNCERTAINTY AND EU INTEGRATION – HARMONIZATION OF ACCOUNTING AND TAX LEGISLATION: PROBLEMS, PROSPECTS AND OPPORTUNITIES FOR SOLVING ECONOMIC CHALLENGES IN THE EU

Днешната ситуация в Европа и Света неминуемо води до проблеми, свързани с икономиката, финансите, здравеопазването, а също и продоволствена криза. Кризите, погледнати на регионално ниво, засягат всяка една част от обществото. Разглеждайки Европейския съюз като общност и съюз с цел взаимна помощ между държавите, в последните години насам се откриха няколко значими проблема, а именно – липса на хармонизация в законодателството, особено в данъчната и счетоводна система, висока корупция, високи нива на безработица, инфлация. За разрешаването на тези проблеми, превърнали се в кризи, се изисква широка експертиза, политическа воля, желание за уеднаквяване на законодателството и единни данъчни системи. Проблемите в последните години бяха засегнати и от COVID-19, което задълбочи тяхното проявление, което доведе до глобалната несигурност. Всички тези процеси водят до наслагване на кризи и изискват обединяване на усилия, действия и откриване на възможните решения.

Ключови думи: финансиране на инвестиции, капиталови пазари, хармонизация, евро-зона, несигурност, интеграция, перспективи, цифров преход

Today's situation in Europe and the world inevitably leads to problems related to the economy, finances, health care, and also to a food crisis. Crises seen at the regional level affect every part of society. Considering the European Union as a community and union, which aim is to have mutual assistance between countries, several significant problems have emerged in recent years, namely – lack of harmonization in legislation, especially in the tax and accounting system, high corruption, high levels of unemployment, and inflation. To solve those crisis-turned-problems

requires broad expertise, political will, a desire to unify legislation, and uniform tax systems. The problems of recent years were also affected by the COVID-19, which deepened their manifestation, leading to a global uncertainty. All those processes lead to overlapping crises and require pooling of efforts, actions and discovery of the possible solutions.

Keywords: investment financing, capital markets, harmonisation, euro area, uncertainty, integration, perspectives, digital transition

JEL: M41, M42, M48

**ПАЗАР НА ТРУДА, ДЕМОГРАФСКО РАЗВИТИЕ, НЕРАВЕНСТВА
И БЕДНОСТ – АДАПТИВНОСТ НА ПОЛИТИКИТЕ В
УСЛОВИЯТА НА КРИЗИ /**

***LABOUR MARKET, DEMOGRAPHIC DEVELOPMENT,
INEQUALITIES AND POVERTY – ADAPTABILITY OF
POLICIES IN CRISIS CONDITIONS***

ЧАСТ I / PART I

Маргарита Атанасова / Margarita Atanasova

**ДИНАМИКА НА ОБРАЗОВАТЕЛНАТА СТРУКТУРА НА НАСЕЛЕНИЕТО
В ТРУДОСПОСОБНА ВЪЗРАСТ В БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ ПЕРИОДА
2016 – 2020 г. В КОНТЕКСТА НА СТРАТЕГИЧЕСКИТЕ ЦЕЛИ ЗА
ПОВИШАВАНЕ НА КАЧЕСТВОТО НА РАБОТНАТА СИЛА /**

***DYNAMICS OF THE EDUCATIONAL STRUCTURE OF THE WORKING-AGE
POPULATION IN BULGARIA DURING THE PERIOD 2016 – 2020 IN THE CONTEXT
OF THE STRATEGIC GOALS FOR INCREASING THE
QUALITY OF THE WORKFORCE***

В условията на намаляване на населението в трудоспособна възраст и нарастващи изисквания на трудовия пазар към компетенциите на заетите вниманието се насочва към качеството на работната сила. Основната цел е да се проучат и представят тенденции в образователната структура на населението в трудоспособна възраст с акцент върху младежките групи и да се очертаят потенциални предизвикателства пред повишаване на качеството на работната сила. Резултатите от изследването показват, че през периода 2016 – 2020 г. при възрастови групи 15-34 г. се регистрира спад на относителния дял на лицата със средно и висше образование и ръст на относителния дял на лицата с основно и пониско образование.

Ключови думи: работна сила, заетост, пазар на труда

In the conditions of a decrease in the population of working age and increasing demands of the labour market for the competences of the employed, attention is directed to the quality of the workforce. The main objective is to study and present trends in the educational structure of the working-age population with an emphasis on youth groups and to outline potential challenges to increasing the quality of the workforce. The results of the research show that in the period 2016–2020, in the age groups 15-24 and 25-34, there was a decrease in the relative share of persons with secondary and higher education and an increase in the relative share of persons with primary and lower education.

Keywords: workforce, employment, labour market

JEL: J23, J24

**СЪСТОЯНИЕ НА ПАЗАРА НА ТРУДА В УСЛОВИЯТА
НА МНОГООБРАЗНА КРИЗА /
STATE OF THE LABOUR MARKET IN THE CONDITIONS
OF A MULTIFACETED CRISIS**

Развитието на ефективен трудов пазар и социални политики в една държава осигуряват висок жизнен стандарт и адекватна социална защита за населението. Но какво се случва в периодите преди и по време на световната пандемия и последвалата икономическа криза? В каква степен българският пазар на труда е предоставил възможност за наемане на физически лица в България през този период? В търсене на отговор на тези въпроси се установяват промените и тенденциите на пазара на труда в условията на многообразна криза. Те са базирани на резултатите от сравнителен анализ на официални статистически данни за България по години, сектори и икономически дейности. Изследват се релациите между пазарните нива на възнагражденията и трудовата ангажираност на работната сила. Оптималното развитие на пазара на труда изисква от държавата постоянни усилия за стимулиране на заетостта и ограничаване на безработицата, както и за постигане на балансирана социална защита на интересите на трудещите се, при отчитане на приоритетите на развитието на бизнеса и целите на държавата за стимулиране на икономически растеж в условията на лавинообразни здравна, икономическа и духовна кризи.

Ключови думи: безработни, младежка безработица, наети лица, заетост, пандемия, кризи

The development of an efficient labour market and social policies in a country ensure a high standard of living and adequate social protection for the population. But what happens in the periods before and during the global pandemic and its subsequent economic crisis? To what extent has the Bulgarian labour market provided an opportunity to hire individuals in Bulgaria during this period? In search of an answer to these questions, the changes and tendencies of the labour market in the conditions of a multifaceted crisis are established. They are based on the results of a comparative analysis of official statistical data for Bulgaria by years, sectors and economic activities. The relationships between market levels of remuneration and work engagement of the workforce are explored. The optimal development of the labour market requires the state to make constant efforts to stimulate employment and limit unemployment, as well as to achieve a balanced social protection of the interests of workers, taking into account the priorities of business development and the state's goals for stimulating economic growth in the face of avalanche health, economic and spiritual crises.

Keywords: unemployed, youth unemployment, employed persons, employment, pandemic, crises

JEL: J21

**АКТИВНА ПОЛИТИКА НА ПАЗАРА НА ТРУДА –
АДАПТИВНОСТ В УСЛОВИЯ НА КРИЗИ /
ACTIVE LABOUR MARKET POLICIES – ADAPTABILITY IN
CONDITIONS OF CRISIS**

Равновесието на пазара на труда през 21 век е силно уязвимо от въздействия на разнородни по характера си кризи (кризи на финансовите пазари, кризи на свръхпроизводства, кризи на пазарите на горива и енергия, както и здравна криза, емиграционни кризи, кризи на демографското възпроизводство на населението; политическа нестабилност).

Българският трудов пазар в последните двадесет години преживя негативните ефекти на всички тези кризи. Затова и въпросът за това в каква степен активната политика на пазара на труда като инструмент за поддържане на равновесието в търсенето и предлагането на труда успя да смекчи/намали тези негативни ефекти е особено важен най-вече с поуките, които могат да бъдат направени с цел повишаване на нейната ефективност и адаптивност в рисковата среда.

Ключови думи: активна политика на пазара на труда, адаптивност, кризи

Labour market equilibrium is hardly exposed to external impacts caused by heterogeneous crisis (financial crisis, overproduction crisis, fuel crisis, as well as health crisis, emigration crisis, demographic crisis etc.) The Bulgarian labour market in the last twenty years experienced the negative effects of almost all above-mentioned crisis. That is why the answer of the question about the extent to which active labour market policies, as an instrument for balancing labour demand and supply, managed/succeeded to mitigate/decrease these negative effects is of high importance mainly because of the lessons, which should be drawn out and which will contribute to increasing the efficiency and the adaptability of this policy.

Keywords: active labour market policy, adaptability, crisis

JEL: J11, J20, J88

Победа Луканова / Pobeda Loukanova

ГЪВКАВОСТ НА ПАЗАРА НА ТРУДА – СЪСТОЯНИЕ И ПЕРСПЕКТИВИ В БЪЛГАРИЯ / *FLEXIBILITY OF THE LABOUR MARKET – ITS STATE AND PERSPECTIVES IN BULGARIA*

Целта на статията е да се оценят възможностите за вътрешна и външна гъвкавост на пазара на труда под влиянието на основни фактори в периода 2000 – 2020 г. Разгледани са (първо) външните въздействия върху пазара на труда: реакциите му спрямо промените в БВП и производителността на труда; и (второ) способност на пазара на труда да се променя (вътрешна гъвкавост) чрез статусна мобилност и мобилност в заетостта.

Ключови думи: пазар на труда, гъвкавост, мобилност

The aim of the paper is to assess the different forms of flexibility in the labour market in the period 2000 – 2020. The subject of research is the flexibility of the labour market in Bulgaria. The research includes analyses on: (1) the influence of the external factors on the labour market: its response to changes in GDP and labour productivity; (2) the labour market ability to change (internal flexibility): only on the basis of status mobility and mobility in employment (job-to-job mobility).

Keywords: labour market, flexibility, mobility

JEL: J21, J3, J6

Румяна Желева / Rumiana Jeleva

ВЪЗРАСТНИТЕ ХОРА НА ПАЗАРА НА ТРУДА В БЪЛГАРИЯ / *OLDER PEOPLE ON THE LABOUR MARKET IN BULGARIA*

Статията се фокусира върху участието на хората в България на възраст 55+ години на пазара на труда. За база на анализа служат резултатите от проведено през 2022 г. национално представително социологическо изследване. Анализират се индикатори, свързани с пазара на труда за всички възрастови групи – на 55-59 г., на 60-64 г., на 65-69 г., на 70-74 г. и

на 74+. Анализират се и неформалните форми на заетост сред възрастните хора като грижа за деца/внуци и/или за друг възрастен. Основният извод е, че управление на процеса на активното стареене и участието на възрастните хора на пазара на труда в България остават сериозно предизвикателство, което от години се поставя на обществено внимание от академичната общност. В действителност, няма реализиран значителен напредък.

Ключови думи: възрастни хора, пазар на труда, качество на живот, заетост, стареене

The paper focuses on the participation of the older people (55+) in the labour market in Bulgaria. The analysis is based on the results of a nationally representative sociological survey conducted in 2022. Indicators related to the labour market participation of the older people are analysed for all age groups – 55-59, 60-64, 65-69, 70-74, and 74+. Informal care-taking activities such as caring for children/grandchildren and/or another adult are also analysed. The main conclusion is that the managing the process of active aging and the participation of the older people in the labour market in Bulgaria remain serious challenges that have been brought to public attention by the academic community for years. In reality, no significant progress has been made.

Keywords: older people, labour market, quality of life, employment, ageing

JEL: J14, J2, J26

Ралица Пандурска / Ralitzа Pandurska

**ИНДЕКСЪТ НА АКТИВНО СТАРЕЕНЕ – ИЗМЕРИТЕЛ НА
НЕЗАВИСИМИЯ НАЧИН НА ЖИВОТ НА ВЪЗРАСТНИТЕ ХОРА /
*THE ACTIVE AGING INDEX AS A MEASUREMENT OF THE
INDEPENDENT LIFESTYLE OF ELDERLY PEOPLE***

Възрастните хора прекарват все по-дълго време в добро здраве и финансова независимост, които им позволяват да живеят по-спокойно и без да се нуждаят от помощта на техните близки или от социалните институции. В съвременния свят хората над 65 години представляват нарастващ дял от населението, като същевременно притежават изключително ценен трудов потенциал, който трябва да бъде съхранен и използван оптимално, особено в условията на дефицит на квалифицирана работна сила и влошаваща се демографска зависимост на пенсионни системи. Измерването и оценката на активното остаряване на лицата позволява да преценим степента на тяхната независимост по отношение на участието им в заетостта, в публичния живот, здравословния им статус, благоприятна среда за самостоятелен живот. Подходящ измерител на този процес е индексът на активно стареене, който е възприет като универсален показател за сравняване степента на интеграция на възрастните хора в обществото.

Ключови думи: индекс на активно стареене, застаряване на населението

Elderly people are spending more and more time in good health and financial independence, which allows them to live more peacefully and independently of their relatives or social institutions. In the modern world, people over the 65 years of age represent a growing part of the population, while possessing a valuable labour potential that must be preserved and used optimally, especially in the conditions of a shortage of qualified labour force and worsening demographic dependence of the retirement systems. The measurement and assessment of the active aging of the people allows us to assess their independence in terms of their participation in employment, in public life, their health status, a favorable environment for independent living. An appropriate measure of this process is the Active Aging Index, which is considered a universal indicator for comparing the level of integration of the elderly people into the society.

Keywords: active aging index, population aging

JEL: J11, J14

**ОЦЕНКА НА ПОТРЕБНОСТИТЕ ОТ ПОВИШАВАНЕ НА ДИГИТАЛНИТЕ
УМЕНИЯ НА ЗАЕТИТЕ ЛИЦА В БЪЛГАРИЯ – МЕТОДОЛОГИЧЕСКИ
АСПЕКТИ НА ОРГАНИЗИРАНЕТО И ПРОВЕЖДАНЕТО НА НАЦИОНАЛНО
ПРЕДСТАВИТЕЛНО ПРОУЧВАНЕ /**

***ASSESSING THE DIGITAL UPSKILLING NEEDS OF THE BULGARIAN EMPLOYED
PERSONS – METHODOLOGICAL ASPECTS OF ORGANIZING AND CONDUCTING A
NATIONALLY REPRESENTATIVE SURVEY***

Повишаването на дигиталните умения на зетите лица в България е от критично значение за успешното осъществяване на дигиталната трансформация на икономиката, което е катализатор за постигането на климатична неутралност и за подобряването на достъпа до заетост и качеството на работните места. Постигането на подобна национална цел поставя сериозни предизвикателства пред методологията за осигуряване на представителни данни. Целта в статията е да бъде предложен надежден методологически подход за набиране на достоверна първична информация относно състоянието и потребностите от повишаване на дигиталните компетентности на зетите лица в България в съответствие с изискванията на упражняваните от тях професии и заеманите длъжности в национален мащаб и по икономически дейности.

Ключови думи: пазар на труда, дигитални умения, адаптивност на политики, маркетингово проучване

Elevating the digital skills of the employed persons in Bulgaria has a critical importance for the success of the digital transformation of the economy, which serves as a catalyst for achieving climate neutrality and for improving the employability and the quality of jobs. The achievement of such a national goal poses serious challenges with regard to what methodology to deploy in order to provide representative data. The current paper aims at suggesting reliable methodological approach for collecting trustworthy primary data about the current state of the digital skills of the employed persons in Bulgaria and about the needs for increasing them to meet the requirements of the professions they practice and the jobs they occupy – at national and at sectoral level.

Key words: labour market, digital skills, policy adaptiveness, marketing research

JEL: M 31, M53, J21, J24

ЧАСТ II / PART II

Георги Шонов / Georgy Chopov

**ПОДХОДИ И МЕХАНИЗМИ ЗА АДАПТИРАНЕ
НА СОЦИАЛНОТО ПОДПОМАГАНЕ ПРИ КРИЗИ /
*APPROACHES AND MECHANISMS FOR ADAPTING
SOCIAL ASSISTANCE IN CRISES***

Целта на статията е да разгледа адаптивността на социалното подпомагане в България в условията на кризи. Изследователските задачи са: (1) изготвяне на синтезиран аналитичен преглед на прилаганите подходи и механизми за адаптиране на социалното подпомагане под формата на парични социални трансфери, на помощи в натура и на услуги в условията на здравна и икономическа кризи след 2020 година; (2) предлагане на оценки и препоръки по отношение адаптивността на социалното подпомагане при кризи.

Ключови думи: социално подпомагане, кризи, социално трансфери, социални услуги

The objective of the article is to discuss the adaptability of social assistance in Bulgaria in the context of crises. Research tasks: (1) to prepare a synthesized analytical review of the approaches and mechanisms applied to adapt social assistance in the form of cash social transfers and services in the context of long-lasting health and economic crises after 2020; (2) to propose assessments and recommendations regarding the adaptability of social assistance in crises.

Keywords: social assistance, crisis, social transfers, social services
JEL: I31, I39

Людмила Векова / Lyudmila Vekova

**ОСИГУРЯВАНЕТО ПРИ БЕЗРАБОТИЦА В БЪЛГАРИЯ – ТЕНДЕНЦИИ И
ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА В УСЛОВИЯТА НА КРИЗИ /
UNEMPLOYMENT INSURANCE IN BULGARIA – MAIN TRENDS AND CHALLENGES
IN THE CONDITIONS OF CRISES**

Осигуряването при безработица като елемент на системата за социална защита е в пряка зависимост от състоянието и перспективите на пазара на труда и в този аспект въздействието на финансовите, икономическите и здравни кризи върху неговото развитие се отразява в определена степен и върху равнището и политиките, ориентирани към обезщетенията при безработица. Статията разглежда основни тенденции в осигуряването при безработица в България в периода преди и след глобалната криза вследствие на пандемията от COVID-19. Изследвани и оценени са промени в законодателството, регламентиращо осигуряването при безработица и са анализирани показатели, характеризиращи динамиката в обезщетенията при безработица за периода 2017 – 2021 г. в тясна връзка с активните мерки на пазара на труда. Систематизирани са основни предизвикателства в правната уредба и организацията по определяне и изплащане на парични обезщетения при безработица.

Ключови думи: задължително социално осигуряване, осигуряване при безработица, парични обезщетения при безработица

Unemployment insurance as an element of the social protection system is strongly dependent on the state and prospects of the labour market, and in this aspect the impact of the financial, economic and health crises on its development naturally affects the policies related to unemployment benefits. The article examines the main trends in unemployment insurance in Bulgaria in the period before and after the global crisis due to the COVID-19 pandemic. Changes in the legislation regulating unemployment insurance were studied and evaluated and indicators characterizing the dynamics of unemployment benefits for the period 2017 – 2021 in close connection with active labour market measures were analyzed. Main challenges in the legal framework and the organization of determining and paying unemployment benefits related to the impact of crises on the labour market are systematized.

Keywords: compulsory social insurance, unemployment insurance, unemployment benefits
JEL: H55, J65, J68

Shteryo Nozharov, Petya Korolova-Nozharova

**THE CORRELATION: MINIMUM WAGE – UNEMPLOYMENT IN THE CONDITIONS
OF TRANSITION TO DIGITAL ECONOMY**

The research is done in the context of the upcoming introduction of new European legislation for the first time for regulation of minimum wage at European level. Its purpose is to

identify the direction and strength of the correlation amongst changes of minimum wage and unemployment rate in the context of conflicting findings of the scientific literature. There will be used statistical instruments for the purposes of the analysis as it incorporates data for Bulgaria for the period 1991 – 2021. The significance of the research is related to the transition to digital economy and the necessity for complex transformation of the minimum wage functions in the context of the new socio-economic reality.

Keywords: minimum wage, unemployment, digital economy

JEL: J31, J23, E24

Екатерина Тошева, Драгомир Драганов / Ekaterina Tosheva, Dragomir Draganov

**ВЪЗДЕЙСТВИЕ НА „COVID-19 ДОБАВКИТЕ“ КЪМ ПЕНСИИТЕ
ВЪРХУ БЕДНОСТТА И НЕРАВЕНСТВОТО В БЪЛГАРИЯ:
АНАЛИЗ ЗА 2020, 2021 И 2022 г. ЧРЕЗ EUROMOD –
ДАНЪЧНО-ТРАНСФЕРЕН МИКРОСИМУЛАЦИОНЕН
МОДЕЛ НА ЕС /**

***IMPACT OF COVID-19 PENSION SUPPLEMENTS ON POVERTY
AND INEQUALITY IN BULGARIA: ANALYSIS FOR 2020, 2021
AND 2022 THROUGH EUROMOD – THE EU TAX-BENEFIT
MICROSIMULATION MODEL***

С избухването на пандемията от COVID-19, наред с мерките за запазване на работните места, българските публични власти избраха допълнителните суми към пенсиите (т.нар. „COVID добавки“) за един от стълбовете на политиките за подкрепа на домакинските доходи. Добавките бяха изплащани към пенсията на всички пенсионери, без оглед на размера на пенсията, за периода от август 2020 до юни 2022 г., а от 1 юли 2022 г. бяха механично включени в размера на пенсиите чрез законодателни промени. Имайки предвид големия финансов ресурс, който в бъдеще ще е необходим за включване на „COVID добавки“ в пенсиите, в статията се търси отговор на въпроса, какво е тяхното хипотетично макросоциално въздействие, оценено чрез анализ на промените в равнището и разпределението на разполагаемите доходи на домакинствата. Използван е микросимулационният данъчно-трансферен модел на ЕС EUROMOD и данни от Наблюдението на доходите и условията на живот (EU SILC).

Ключови думи: COVID-19, пенсии, бедност, неравенства, разпределение на дохода, EUROMOD, България

With the COVID-19 outbreak, alongside with the job retention measures, the Bulgarian public authorities have decided that the lump sum pension supplements (the so-called “COVID-19 pension supplements”) will be one of the pillars of the household income support policies. The supplements were paid from August 2020 to June 2022 to all pensioners regardless of the amount of their pension, and as of 1 July 2022, they are mechanically included into the pension amount as a result of legislative changes. Having in mind that the mechanical adding of the “COVID-19 supplements” to the pension amounts will require a huge amount of public funds in near future, this article seeks to answer the question what the hypothetical macrosocial impact of these supplements is by analyzing the changes in the level and the distribution of disposable household incomes. The analysis uses the EU microsimulation tax-benefit model EUROMOD and data from the Survey of Income and Living Conditions of the EU (EU SILC).

Keywords: COVID-19, pensions, poverty, inequalities, income distribution, EUROMOD, Bulgaria

JEL: I3, H5, Z1

**СЪВРЕМЕННИ ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА ПРЕД БОРБАТА
С БЕДНОСТТА И СОЦИАЛНОТО ИЗКЛЮЧВАНЕ /
CONTEMPORARY CHALLENGES TO THE STRUGGLE AGAINST
POVERTY AND SOCIAL EXCLUSION**

Настъпилите през последните години икономически и финансови изменения в световен мащаб доведоха до проблеми в социалната сфера. Статията има за цел да очертае някои основни предизвикателства и проблеми пред борбата с бедността и социалното изключване в страните от Европейския съюз в контекста на новите икономически и социални условия, предизвикани от трансформациите на пазара на труда и пандемията от COVID-19. Въз основа на извършения анализ са направени изводи за преодоляване на негативните фактори, оказващи влияние върху изследвания проблем.

Ключови думи: бедност, социално изключване

The global economic and financial changes that have occurred in recent years have led to problems in the social sphere. This article aims to outline some main challenges and problems facing the struggle against poverty and social exclusion in the countries of the European Union in the context of the new economic and social conditions caused by the transformations of the labour market and the COVID-19 pandemic. Based on the analysis, conclusions have been drawn to overcome the negative factors affecting the problem under study.

Keywords: poverty, social exclusion

JEL: I32

Теодора Пенева / Teodora Peneva

**МЕХАНИЗЪМ ЗА ЗАЩИТА НА ЕНЕРГИЙНО БЕДНИТЕ
ДОМАКИНСТВА В БЪЛГАРИЯ /
MECHANISM FOR THE PROTECTION OF ENERGY-POOR
HOUSEHOLDS IN BULGARIA**

Статията поставя на фокус нов механизъм за идентифициране и защита на енергийно бедните домакинства в България, като разглежда последователно самите особености на механизма (критерии за достъп, процес на администриране, процес на подкрепа), както и възможностите и ограниченията при евентуалното му приложение. Представени са предимствата на механизма за отразяване на динамиката в потребителските цени, нивата на бедността и обхвата на реално нуждаещите се от защита и подкрепа за подобряване на енергийното състояние на домакинства. Ограниченията се разглеждат основно при приложението на механизма в условията на сега действащата система на социална защита и административна структура.

Ключови думи: енергийна бедност, уязвимост

The article focuses on a new mechanism for the identification and protection of energy-poor households in Bulgaria, examining the features of the mechanism (access criteria, administration process, and support process) as well as the opportunities and limitations of its possible application. The article presents the advantages of the mechanism for reflecting the dynamics in consumer prices, poverty level and the range of households that actually need protection and support to improve the energy status of households. The limitations are considered mainly in the application of the mechanism in the conditions of the current social protection system and administrative structure.

Keywords: energy poverty, vulnerability

JEL: I32, Q43, P46, D82

**ИНТЕГРАЦИЯТА НА УКРАИНСКИТЕ БЕЖАНЦИ
В СТРАНАТА НИ – ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВОТА ПРЕД
БЪЛГАРСКИТЕ ИНСТИТУЦИИ И ОБЩЕСТВО /
*THE INTEGRATION OF UKRAINIAN REFUGEES IN OUR
COUNTRY – THE CHALLENGES BEFORE THE BULGARIAN
INSTITUTIONS AND SOCIETY***

В статията е направен кратък анализ на ситуацията в Европа и България, свързана с украинската бежанска вълна. Обърнато е внимание на по-съществени проблеми и трудности, с които се сблъскват украинските граждани при интеграцията си в страната ни. В разработката са разгледани основни предизвикателства пред българското общество и институциите в това динамично съвремие на световна икономическа и социална криза. Въз основа на извършеното изследване са направени изводи и препоръки.

Ключови думи: война, бежанска вълна, интеграция, толерантност, пазар на труда

In this article, a brief analysis of the situation in Europe and Bulgaria related to the Ukrainian refugee wave is made. Attention has been paid to more significant problems and difficulties that Ukrainian citizens face during their integration in our country. The development examines the main challenges facing Bulgarian society and institutions in this dynamic age of global economic and social crisis. Conclusions and recommendations have been made based on the conducted research.

Keywords: war, refugee wave, integration, tolerance, labour market

JEL: J10, J15; J18

Мария Брестничка / Maria Brestnichka

**ИНВЕСТИЦИИТЕ В ДЕЦАТА КАТО УСЛОВИЕ ЗА ДЕМОГРАФСКО РАЗВИТИЕ
И АДРЕСИРАНЕ НА НЕРАВЕНСТВОТА
В УСЛОВИЯТА НА КРИЗА /
*INVESTMENT IN CHILDREN AS A FACTOR FOR
DEMOGRAPHIC GROWTH AND ADDRESSING
INEQUALITY IN CRISIS CONDITIONS***

Икономическият растеж е неразривно свързан с човешкото развитие. Изследванията в последните десетилетия говорят за значението на разглеждането на публичните разходи, свързани с достъп до здравеопазване, образование, социална подкрепа, правосъдие и др. като инвестиции в демографското развитие и адресирането на неравенствата. Както изследванията, така и европейските политики показват, че това е особено валидно по отношение на ранното детско развитие. В условията на криза са необходими специфични усилия за адаптирането на инвестициите в децата. Много често публичните ресурси не достигат ефикасно най-уязвимите групи деца. Данните от анализ на публичните инвестиции в децата в български контекст показват нуждата от количествена оценка, която да позволи и оценката на ефективността и ефикасността на политиките, целящи човешко развитие, включително от гледна точка на икономически растеж.

Ключови думи: социални инвестиции, социални неравенства, детска бедност и социално изключване, човешки капитал

The economic growth is inextricably linked with human development. Research in the last decades has shown the impact of interpreting public spending, related to access to healthcare, education, social support, justice etc. as investment in demographic development and addressing

inequality. Both the research and the European policies show that it is especially true concerning the early childhood development. In crisis conditions, special efforts are needed on adapting of the investment in children. Very often the public resources do not reach the most vulnerable children in an efficient way. The analysis of data on the public investment in children in a Bulgarian context shows the need of quantitative evaluation, which would in turn allow an assessment of the efficiency and the efficacy of the policies for human development, including from the point of view of economic growth.

Keywords: social investment, social inequalities, child poverty and social exclusion, human capital

JEL: C93, I28, J13

**СЕКТОРНА И РЕГИОНАЛНА ИКОНОМИЧЕСКА ПОЛИТИКА,
ПРОМЕНИ В КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТТА
И УСТОЙЧИВОСТТА НА РАЗВИТИЕ /
*SECTORAL AND REGIONAL ECONOMIC POLICY, CHANGES IN
COMPETITIVENESS AND SUSTAINABLE DEVELOPMENT***

*Пламен Чупев, Айгюн Ертюрк-Минчева /
Plamen Tchipev, Aygun Erturk-Mincheva*

**ПОЛИТИКИ НА „ПОБУТВАНЕ“ – РЕШЕНИЯ ОТ ПОВЕДЕНЧЕСКИЯ
ИКОНОМИКС В УСЛОВИЯ НА НАСЛАГВАЩИ СЕ КРИЗИ /
*“NUDGE” POLICIES – SOLUTIONS OF BEHAVIORAL ECONOMICS IN
CONDITIONS OF OVERLAPPING CRISES***

Развиващите се негативни икономически и социални процеси – климатични промени, енергийна криза, висока инфлация, влошена демография, кризи в образованието, здравеопазването и пр. изискват адекватни решения от икономическата теория. Доминантната неокласическа парадигма се фокусира основно върху решения за икономическата политика, но те биха могли да бъдат допълвани успешно с друг тип решения от алтернативните/хетеродоксални школи. Поведенческият икономикс развива идеята за „политики на побутване“ – като насърчаване на „зелено поведение“, поощряване на енергийна ефективност и рециклиране, насърчаване на спестяване чрез даване на автоматични опции по подразбиране и системи на предварителна ангажираност, използване на социалното влияние в образователната среда. Статията си поставя за задача да разгледа възможността за приложение на един потенциален набор от такива политики в условията на наслагващи се кризи в България.

Ключови думи: поведенчески икономикс, побутване, политики

The growing negative economic and social processes – climate change, energy crisis, high inflation, worsening demographics, crises in education, health care etc. require adequate solutions from economic theory. The dominant neo-classical paradigm focuses mainly on economic policy decisions, but these could be successfully complemented by other types of decisions from alternative/heterodox schools. Behavioral economics develops the idea of “nudge” policies – such as encouraging „green“ behavior; stimulating energy efficiency and recycling, promoting savings by giving automatic defaults and pre-commitment systems, and using social influence in the educational environment. This article aims to examine the possibility of applying a potential set of such policies in the conditions of overlapping crises in Bulgaria.

Keywords: behavioral economics, nudge, policy

JEL: D23, D91, E71, G41, H39, F12

**НАСЛАГВАЩИТЕ СЕ КРИЗИ И ПРОДОВОЛСТВЕНАТА
СИГУРНОСТ 2020 – 2022 ГОДИНИ /
OVERLAPPING CRISES AND FOOD SECURITY 2020 – 2022**

Статията разглежда зависимостта на цената на производството или вноса на основни продоволствени продукти в България от измененията на пазарната конюнктура вследствие на наслагващите се кризи от COVID-19 и войната между Русия и Украйна през 2020 – 2022 г. Анализира се изменението в производствените разходи на зърнопроизводството, производството на олио, пшеница, хляб, някои плодове и зеленчуци, като се използват първичните резултати от проведените научни изследванията по текущия научноизследователски проект на ИИИ при БАН „Секторен анализ на продоволствената сфера в България“. На тази основа се прави прогноза за изменението на цените на производството, цените на дребно и равнището на продоволствена сигурност и се предлага пакет от мерки в областта на аграрната политика за смекчаване на отрицателните ефекти от кризите за земеделските производители и потребителите.

Ключови думи: наслагващи се кризи, продоволствена сигурност, аграрна политика

The article examines the dependence of the price of production or import of the main food products in Bulgaria on changes in the market situation as a result of the emerging crisis of COVID-19 and the war between Russia and Ukraine in 2020 – 2022. The change in the production costs of grain production is analyzed, the production of oil, wheat, bread, some fruits and vegetables, using the primary results of the scientific research carried out under the current scientific research project of the ERI-BAS “Sectoral analysis of the food sector in Bulgaria”. On this basis, a forecast is made for the change in production prices, retail prices and the creation of food security, and a package of measures in the field of agrarian policy is proposed to mitigate the negative effects of the crisis for agricultural producers and consumers.

Keywords: overlapping crisis, food security, agrarian policy

JEL: Q11, Q18

Саша Грозданова, Петя Брънзова /
Sasha Grozdanova, Petia Branzova

**ПРОДОВОЛСТВЕНА И ХРАНИТЕЛНА СИГУРНОСТ –
ПРОБЛЕМИ И ТЕНДЕНЦИИ /
FOOD AND NUTRITIONAL SECURITY – PROBLEMS AND TRENDS**

В статията са открити проблеми и тенденции, свързани с продоволствената и хранителна сигурност. Във фокуса са основни продоволствени продукти, наличието им, достъпът за всички, по всяко време и при всякакви условия, които определят осигуреността с продоволствие като постоянна стратегическа цел. Оценена като проблем е нерационалната структурата на потребление от гледна точка на хранителната сигурност. Аргументирана е свързаността на хранителната сигурност с модел на производство и потребление на полезни, а не на безвредни продоволствени продукти. Обосновано е използването на подход с акцентирание и приоритетно внимание към производството на полезни за здравето хранителни продукти. Биологичната им ценност се свързва пряко с пълноценното хранене, т.е. с хранителната сигурност. Формулирани са виждания за значението на биопроизводството/ биоземеделieto за формиране на устойчив ресурс за снабдяване и потребление на храни с висока хранителна ценност.

Ключови думи: продоволствена сигурност, хранителна сигурност, био земеделие, био производство и устойчивост

The article identified issues and trends related to food and nutrition security. The focus is on basic food products, which are available to all, at all times and under all conditions, defining food security as a permanent strategic objective. Assessed as a problem is the irrational structure of need from the point of view of food security. Argued is the relationship of food security with a pattern of production and consumption of useful rather than harmless food products. The use of an approach with accentuation and priority attention to the production of healthy food products is justified. Their biological value is directly related to complete nutrition, i.e. with food security. Views on the importance of bioproduction/bioagriculture for the formation of a sustainable resource for feeding and consumption of foods with high nutritional value have been formulated.

Keywords: food security, food security, organic farming, organic production and sustainability

JEL: Q1, Q10, Q18

Иван Бянов / Ivan Byanov

**РАЗВИТИЕ НА ЗЕМЕДЕЛИЕТО В БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ
ИЗМИНАЛАТА ДЕКАДА НА 21 ВЕК /
AGRICULTURAL DEVELOPMENT IN BULGARIA IN THE
LAST DECADE OF THE 21ST CENTURY**

Земеделieto е структуроопределяща част от първичния сектор в икономиката на всяка държава. Пряко свързано е с продоволствената сигурност на населението, която е част от националната сигурност. Настоящата публикация проследява промените и развитието – позитивно или негативно – на българското земеделие чрез серия от макроикономически показатели, достъпни в Евростат, НСИ и отдел Агростатистика към МЗХ. Безспорна е актуалността на темата, особено в контекста на последните непредвидими 4 години. За изпълнение на поставената задача в статията, авторът се фокусира върху показателите – брой на земеделските стопанства, среден размер на земеделските стопанства, заети в земеделието, среден добив и брутна добавена стойност. Ограничението на изследването е от времеви характер и наличието на съответните бази от данни за посочения период. В заключение на статията се посочват възможни хипотези за развитие на българското земеделие в бъдеще, въз основа на изследваните трендове на показателите.

Ключови думи: селско стопанство, ЕС, развитие

Agriculture is a structurally defining part of the primary sector of any country's economy. It is directly linked to the food security of the population, which is part of the national security. This publication traces the changes and development – positive or negative – of the Bulgarian agriculture through a series of macroeconomic indicators available in Eurostat, NSI and the Department of Agro Statistics at the Ministry of Agriculture. The relevance of the topic is undeniable, especially in the context of the last unpredictable 4 years. The limitation of the study is the temporal nature and the availability of relevant databases for the period. The article concludes with possible hypotheses for the future development of the Bulgarian agriculture, based on the examined trends of the indicators.

Keywords: agriculture, EU, development

JEL: Q00, Q10, Q12

**ЗЪРНОПРОИЗВОДСТВОТО В БЪЛГАРИЯ:
РАЗВИТИЕ И ИНОВАЦИИ /
*GRAIN PRODUCTION IN BULGARIA:
DEVELOPMENT AND INNOVATIONS***

Зърнопроизводството в България има ключово значение за селското стопанство и националната продоволствена сигурност. Развитието на зърнопроизводството се изследва от гледна точка на условията, при които то се осъществява, количествените му измерения и структурните промени. Открояват се тенденции и проблеми. Разглеждат се иновации, които се използват в зърнопроизводството и какво е влиянието им върху сектора. Прави се класификация на видовете иновации и се обосновават най-предпочитените от зърнопроизводителите. Целта на статията е развитието и иновациите в зърнопроизводството на страната да се разгледат в контекста на наслагващите се кризи.

Ключови думи: зърнопроизводство, количествени измерения, иновации, кризи

Grain production in Bulgaria is of key importance for agriculture and national food security. The development of grain production is studied from the point of view of the conditions under which it is carried out, its quantitative dimensions and structural changes. Trends and issues are pointed out. It examines the innovations used in grain production and their impact on the sector. A classification of the types of innovations is made and the most preferred by grain producers are justified. The purpose of the article is to examine the development and innovations in the country's grain production in the context of the overlapping crises.

Keywords: grain production, quantitative dimensions, innovations, crises
JEL: Q18, Q10, O3

Яна Кирилова, Дочка Велкова /
Yana Kirilova, Dochka Velkova

**ФИНАНСОВИТЕ ИНСТРУМЕНТИ НА ЕС ЗА ПОДКРЕПА
НА МЕСТНОТО РАЗВИТИЕ /
*EU FINANCIAL INSTRUMENTS TO
SUPPORT LOCAL DEVELOPMENT***

След присъединяването на България към Европейския съюз общините получиха достъп до значителни финансови ресурси за подкрепа на местното развитие. Водеща роля имат средствата, получавани под формата на безвъзмездна финансова помощ от европейските фондове по линия на оперативните програми. Финансовите инструменти са сравнително нов източник на финансиране на общински проекти, който придоби особено значение в периода 2014 – 2020 г. Статията представя същността и развитието на финансовите инструменти за подкрепа на местното развитие в България от периода на тяхното създаване досега. Прави се анализ на дейността на фондовете, обема на отпуснатите средства и тяхното усвояване, секторен обхват на фондовете, типологията на общините, получаващи финансиране и други. Обобщават се достиженията на финансовите инструменти за подкрепа на местното развитие.

Ключови думи: financial instruments, municipal finance, project financing

After the accession of Bulgaria to the European Union, the municipalities gained access to considerable financial resources to support local development. The grants from the European Funds delivered through the operational programs have a leading role. The financial instruments are comparatively new source for financing municipal projects, which became much

recognized in the period 2014 – 2020. The article presents the nature and development of the financial instruments to support the local development in Bulgaria since their creation until now. The activity of the funds, the volume of financing and absorption, the sectoral scope of the funds, the types of beneficiary municipalities and other are analyzed in the article. The achievements of the financial instruments to support local development are summarized.

Keywords: financial instruments, municipal finance, project management
JEL: G23

Мария Коцева-Тикова / Maria Kotseva-Tikova

РЕГИОНАЛНИ ОСОБЕНОСТИ НА ЗЕЛЕНАТА ЕНЕРГИЯ В БЪЛГАРИЯ / REGIONAL PECULIARITIES OF GREEN ENERGY IN BULGARIA

Статията анализира резултатите от инсталирането на различни технологии за производство на електроенергия от възобновяеми енергийни източници (ВЕИ) в областите в България. В отделните региони се наблюдава наличие на разнообразни мощности за генериране на зелена електроенергия, като се открояват такива, използващи повечето от съществуващите ВЕИ, както и региони с минимални постижения. Зелената енергия е свързващо звено между операционализиращи устойчивото развитие политики (зелена и биоикономика), която допринася за ресурсна ефективност и екологичност. Чрез статистически методи са сравнени и ранжирани областите, за да се обобщат особеностите и да се идентифицират предпоставки и възможности за бъдещото им развитие.

Ключови думи: възобновяеми енергийни източници, зелена икономика, биоикономика, области

The article analyzes the results of the installation of various renewable energy (RES) technologies for electricity production in the regions of Bulgaria. Different green electricity capacities are installed in the regions, as some regions apply most of the existing RES technologies and others show minimal achievements. Green energy is a link between operationalizing policies for sustainable development (green and bioeconomy), which looks for resource efficiency and environmental friendliness. Using statistical methods, the regions are compared and ranked in order to highlight the features and identify prerequisites and opportunities for their future development.

Keywords: renewable energy sources, green economy, bioeconomy, districts
JEL: Q01, Q20, R10

Dimitar Sabev

SINGLE INDUSTRY ECONOMIC STRUCTURES IN THE MOUNTAIN REGIONS OF BULGARIA

Population of mountain regions traditionally relies on a web of complementary activities designed to utilize the limited livelihood chances in a demanding physiographical environment. Economic development in the form of single mass-scale industries, sometimes represented by a single dominant enterprise, distorts this complex economic structure, and thus, demographic and social conditions in the mountains. This is even more valid for industries vulnerable to global market volatility. Three examples from the economic history of Mountain Bulgaria – tobacco growing until 1988, lead and zinc extraction after the 1950s, and mass ski tourism in Bansko after 2001 – reveal that single-industry structures (SIS) deliver middle-term economic benefits, but in the long run impede the added-value creating potential of whole regions. Mountain re-

gions tend to increase their monetary and heritage value and thus require complex economic development policies.

Keywords: mountain regions, single-industry structures, regional development models, economy of enrichment, monotowns

JEL: R11, R14, Q33, Q56

Юлиян Моллов / Yuliyana Mollova

**ДЕЦЕНТРАЛИЗИРАНА РЕГИОНАЛНА ПОЛИТИКА –
ПРИМЕРЪТ НА ПЛОВДИВ /
DECENTRALIZED REGIONAL POLICY –
THE CASE OF PLOVDIV**

На фона на липсата на адекватна и последователна държавна регионална политика и практическата липса на каквато и да е форма на децентрализация на публичното управление, в България съществуват примери за успешно регионално и местно развитие, реализирани посредством децентрализирани политики и специфични местни подходи. Такъв пример е регионът на град Пловдив, който успява да се превърне в привлекателен град с високо качество на живот, притегателен бизнес център и водеща туристическа дестинация. Настоящото изследване на конкретен случай доказва, че успешното развитие на град Пловдив и неговия агломерационен ареал, свързано с бурно развитие на индустрията, сектора на информационните технологии и културния туризъм, изцяло се дължи на прилагане на местни стратегии и децентрализирани политики, инициирани от местната общност.

Ключови думи: децентрализация, регионална политика, устойчиво развитие, индустриални зони

Regardless of the lack of an adequate and consistent state regional policy, and the practical lack of any form of decentralization of public governance, in Bulgaria there are examples of successful regional and local development, realized through decentralized policies and specific local approaches. Such an example is the Plovdiv region, which has succeeded in becoming an attractive city with a high quality of life, an attractive business center and a leading tourist destination. The current case study proves that the successful development of the city of Plovdiv and its agglomeration area, related to the rapid development of industry, the information technology sector and cultural tourism, is entirely due to the implementation of local strategies and decentralized policies initiated by the local community.

Keywords: decentralization, regional policy, sustainable development, industrial zones

JEL: R11, R58

Силвия Тонева / Silvia Toneva

**НАГЛАСИ ОТНОСНО ПРИЛАГАНЕТО НА ДУАЛНАТА ФОРМА
НА ОБУЧЕНИЕ В БЪЛГАРИЯ – АНКЕТНО ПРОУЧВАНЕ /
ATTITUDES TOWARDS THE IMPLEMENTATION OF DUAL
TRAINING IN BULGARIA – SURVEY**

В статията са представени основните резултати от проведено емпирично проучване относно нагласите по отношение на прилагането на дуалната форма на обучение. В изследването се поставя фокус върху субективните възприятия относно предимствата и недостатъците от прилагането на дуалната форма според лица, които са запознати с нейните особености и я прилагат в организациите, които представляват. Изводите от проучването допринасят за анализа на състоянието при използването на тази специфична форма на обучение и открояването ѝ сред другите форми като средство за сближаване на изискванията

на динамичния пазар на труда и догонващия характер на системите за формално образование и обучение спрямо технологичния растеж и промяната в характера на професиите.

Ключови думи: дуална форма на обучение, пазар на труда, практически умения, квалифицирана работна сила, партньорство между бизнеса и обучаващите институции

This article presents the main results of an empirical research regarding the attitudes towards the implementation of the dual system of education. The research focuses on the subjective perceptions regarding the advantages and disadvantages of the implementation of the dual system according to individuals who are familiar with its features and apply it in the organizations they represent. The findings of the study contribute to the analysis of the state of use of this specific education form. The study also contributes to its differentiation among other forms as a means of reconciling the demands of the dynamic labour market and the catch-up nature of the formal education in relation to technological development and changes in the nature of professions.

Keywords: dual VET, labour market, practical skills, qualified work force, partnership between business and training institutions

JEL: I, I2, I25

ФИРМИТЕ В УСЛОВИЯТА НА КРИЗА / THE COMPANIES IN CRISIS CONDITIONS

Павлинка Илиева-Найденова / Pavlinka Ilieva-Naydenova

КРИЗАТА – ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВО КЪМ ИНОВАЦИОННИЯ ПОТЕНЦИАЛ / THE CRISIS AS A CHALLENGE TO INNOVATION POTENTIAL

В статията се изследват аспекти и трактовки относно същността и ролята на кризата като риск и възможност, промяна и шанс за развитие. Акцентът е върху разбирането, че кризата може да се разглежда като иновационно предизвикателство или мотиватор за изграждане на иновационен потенциал в организацията. Обосновава се виждането, че перманентната кризисна (турбулентна) среда изисква създаване, поддържане и развитие на иновационен потенциал в организацията, чието проявление като реализирана възможност (иновационен капацитет на организацията) предполага наличие на определени стратегически и организационни предпоставки.

Ключови думи: фирмени цели и организация, организационно поведение, иновации и технологична промяна, управление на кризи

The article examines aspects and interpretations regarding the nature and role of the crisis as a risk and an opportunity; a change and a chance for development. The emphasis is on understanding that the crisis can be seen as an innovation challenge or motivation to build the innovation potential in the organization. Substantiated is the view that the permanent (turbulent) crisis environment requires the creation, maintenance, and development of the innovation potential in the organisation, whose manifestation as a realized opportunity (innovation capacity of the organization) implies the presence of certain organizational characteristics.

Keywords: firm objectives and organization, organizational behavior, innovation and technological change, crisis management

JEL: D23, H12, L2, O3

**СОЦИАЛНИ ИЗМЕРЕНИЯ НА НЕФИНАНСОВОТО ПРЕДСТАВЯНЕ
НА БЪЛГАРСКИТЕ ПРЕДПРИЯТИЯ /
SOCIAL DIMENSIONS OF NON-FINANCIAL DISCLOSURE
OF BULGARIAN ENTERPRISES**

Целта на публикацията е да направи наблюдение и оценка на социалните параметри на българските предприятия в контекста на оповестяване на тяхната устойчивост. Това направление на научните и приложни изследвания е в дневния ред на Европейската комисия, Световната банка, международни и национални институции. В статията са систематизирани актуални литературни източници, посветени на социалните измерения на оповестяваната от предприятията информация. Въз основа на статистическа база данни и систематизирано наблюдение са формулирани изводи относно социалните измерения на предприятията в България в секторен и размерен аспект. Въз основа на получените резултати са формулирани препоръки към бизнеса и държавните институции.

Ключови думи: отговорно поведение; корпоративна устойчивост; нефинансово представяне

The purpose of the paper is to monitor and evaluate the social parameters of the Bulgarian companies in the context of disclosing their sustainability. This direction of scientific and applied research is on the agenda of the European Commission, the World Bank, international and national institutions. The paper systematizes current literature sources on the social dimensions of the information disclosed by the companies. Based on a statistical database and systematic observation, conclusions are formulated regarding the social dimensions of the companies in Bulgaria in a sectoral and dimensional aspect. Based on the obtained results, recommendations to businesses and government institutions are formulated.

Keywords: responsible behavior; corporate sustainability; non-financial performance
JEL: M13

Спартак Керемидчиев / Spartak Keremidchiev

**ЗАЩО ЧАСТНИТЕ БОЛНИЦИ СА ПО-УСПЕШНИ
ОТ ДЪРЖАВНИТЕ? /
WHY ARE PRIVATE HOSPITALS MORE SUCCESSFUL
THAN PUBLIC ONES?**

В икономическата литература съществуват множество емпирични изследвания, които доказват, че частните предприятия имат по-добро представяне от държавните. Традиционният аргумент, който се използва за обяснение на разликата в представянето на двата вида предприятия е, че държавните предприятия трябва да преследват не само финансови, но и цели на обществената политика. В статията се представят резултати от изследване на случай на две болници. Тезата, която се защитава е, че държавните болници имат по-лошо представяне поради липса на подходящи управленски механизми за разпределяне на доходите на персонала си.

Ключови думи: държавни и частни болници, представяне, система на мотивация и възнаграждение

There are numerous empirical studies in the economic literature showing that private enterprises perform better than state-owned enterprises. The traditional argument used to explain the difference in performance between the two types of enterprises is that state-owned

enterprises (SOEs) must pursue not only financial but also public policy goals. This paper presents the results of a case study of two hospitals. The thesis that is defended is that state-owned hospitals have worse performance due to lack of appropriate governance mechanisms to distribute income to their staff.

Keywords: public and private hospitals, performance, motivation and remuneration system
JEL: I12, I18

Valentina Nikolova-Aleksieva, Petia Chankova

REENGINEERING OF THE BUSINESS PROCESSES IN HOSPITALS

In the contemporary world of economic, political and value crises, healthcare becomes crucial for the development of every society. This happens because the continuously increasing market globalization, regionalization and digitalization of the economy require new and healthy human resources. Thus, the need for effective and expedient management of business processes in hospitals is created. It is a matter of radical, fundamental and drastic improvement of the business values and of the material resources related to the commercial healthcare processes. Actually, the study highlights the re-evaluation of business activities in private hospitals in conditions of deepening crises.

Keywords: reengineering, trade processes, healthcare, hospitals
JEL: H51, H53

Недялко Несторов / Nedyalko Nestorov

ОСОБЕНОСТИ НА ВЪНШНОТЪРГОВСКАТА ДЕЙНОСТ НА БЪЛГАРСКИТЕ ФИРМИ / PECULIARITIES OF THE FOREIGN TRADE ACTIVITY OF BULGARIAN COMPANIES

Настоящото изследване цели разкриване ролята на различни по големина фирми за реализиране на българския износ. Използвани са публични данни на НСИ, БНБ и Евростат за външнотърговската дейност на българските фирми. Тя може да се характеризира с показатели за участието на различните групи фирми в реализацията на износа от страната.

Ключови думи: ключови думи: износ, интернационализация, българските фирми

The present research aims to reveal the roles of companies of different size in realizing the Bulgarian exports. Public data of NSI, BNB and Eurostat were used about the foreign trade activity of Bulgarian companies. It can be characterized by indicators of the participation of different group of companies in the realization of the exports from the country.

Keywords: export, internationalization, Bulgarian companies
JEL: F14, F23

**ДИГИТАЛНИ УМЕНИЯ: ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВО
ИЛИ РЕШЕНИЕ ЗА БИЗНЕСА /
DIGITAL SKILLS: CHALLENGE OR SOLUTION FOR BUSINESS**

Целта на статията е установяване на състоянието и потребностите от развитие на дигитални умения в сектор „Строителство на съоръжения“ в контекста на дигиталната трансформация на бизнеса. В XXI век дигиталните умения се явяват едновременно и предизвикателство, и решение за бизнеса, така че систематизация на потребностите на сектора би била особено полезна при търсенето на стратегически решения. За целите на анализа е изготвен анкетен въпросник и е проведено проучване на предприятия и заети лица от изследвания сектор. Получените резултати са използвани за идентифициране на потребностите от общи и специфични дигитални умения, за формулиране на изводи относно настоящите и очакваните бъдещи дефицити на професии/длъжности в контекста на търсените в сектора дигитални умения.

Ключови думи: дигитални умения, дефицити на дигитални умения, потребности от общи и специфични умения

The main purpose of this article is to analyze the digital skills/competency needs in the sector “Construction of facilities” in the context of the digital business transformation and to identify digital skills gaps. A survey has been developed and conducted among enterprises and employed persons from the researched sector. The aim of the research was to explore and identify the needs of general and specific digital skills, to formulate conclusions about the current and expected future shortages of occupations/jobs in the context of digital skills/competencies sought in the sector.

Keywords: digital skills, digital skills deficits, general and specific skills needs

JEL: J24

Красимир Йорданов, Адриана Атанасова / Krasimir Yordanov, Adriana Atanasova

**ВЛИЯНИЕТО НА КАЧЕСТВОТО НА ОДИТА ВЪРХУ
ИКОНОМИЧЕСКИЯ РАСТЕЖ /
THE EFFECT OF AUDIT QUALITY ON ECONOMIC GROWTH**

В икономическата национална система съществуват различни елементи със специфични функции, които постигат синергичен ефект и взаимно увеличават добавената си стойност чрез взаимодействие помежду си. Целта на настоящата статия е да се обоснове влиянието на независимия финансов одит, осъществяван в съответствие с изискванията за качество, върху икономическия растеж. Качеството на одита гарантира добавена стойност за обществото чрез публичността на изразеното от него мнение за финансовата информация на значими за икономиката предприятия, като се акцентира върху допълването и развитието на елементите на системата като единен механизъм.

Ключови думи: одит, растеж, качество, ползи за обществото

In the national economic system, there are various elements with specific functions that achieve a synergistic effect and mutually increase their added value through interaction with each other. The purpose of this article is to substantiate the impact of the independent financial audit, carried out in accordance with the quality requirements, on economic growth. The quality

of the audit guarantees added value for society through the publicity of the opinion expressed by it on the financial information of economically significant enterprises, emphasizing the complementation and development of the elements of the system as a single mechanism.

Keywords: audit, growth, quality, benefits to society

JEL: M42

Марко Тимчев / Marko Timchev

**СЧЕТОВОДЕН БИЗНЕС АНАЛИЗ НА ЕФЕКТИВНОСТТА
В УСЛОВИЯ НА КРИЗА, РИСК И НЕОПРЕДЕЛЕНОСТ /
ACCOUNTING BUSINESS ANALYSIS OF EFFICIENCY IN
CONDITIONS OF CRISIS, RISK AND UNCERTAINTY**

В статията се предлагат модели за усъвършенстване на наукометрията, методологията и организацията на счетоводния бизнес анализ. Изследват се методологични въпроси, проблеми и модели за анализ на ключови индикатори, характеризиращи ефективността, финансовата стабилност, риска и конкурентоспособността. Предлага се нетрадиционен модел – „Счетоводен бизнес анализ в балансирана система от индикатори” – с възможности за пазарно позициониране, анализ на риска, финансовата стабилност и конкурентоспособността.

Ключови думи: анализ на риска, счетоводен бизнес анализ, балансирана система от показатели

The article proposes models for improving the scientometrics, methodology and organization of accounting business analysis. Methodological issues, problems and models for analysis of key business indicators characterizing efficiency, financial stability, risk, and competitiveness are explored. An unconventional model is offered – “Accounting business analysis in a balanced system of indicators” – with opportunities for market positioning, analysis of business risk, financial stability, and competitiveness.

Keywords: risk analysis, accounting business analysis, balanced scorecard

JEL: M 40

ИКОНОМИЧЕСКО РАЗВИТИЕ И ПОЛИТИКИ:
РЕАЛНОСТИ И ПЕРСПЕКТИВИ

*ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА И РИСКОВЕ В
УСЛОВИЯТА НА НАСЛАГВАЩИ СЕ КРИЗИ*

Българска
Първо издание

Редактор *Верислава Бенова*
Художник на корицата *София Попйорданова*
Графичен дизайн *Ваня Кривокапова*

Формат 70/100/16
Печ. коли 39

Печатница на Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“
1113 София, ул. „Акад. Г. Бончев“, бл. 5

www.press.bas.bg

ISBN 978-619-245-327-5

